НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС №2 2015

Зареєстровано Державним комітетом телебачення і радіомовлення України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 15252-3824Р від 22.06.2009 р.
Виходить з 1997 р. До 2006 р. - "Вісник Одеського інституту внутрішніх справ". Щоквартальник

Засновник:
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:
Користін О. Є.,
доктор юридичних наук, професор

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:
Кузніченко С. О., доктор юридичних наук, професор

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:
Домброван Н. В.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Бахін В. П., доктор юридичних наук
Берназ В. Д., доктор юридичних наук
Цвілюк С. А., доктор історичних наук
Берлач А. І., доктор юридичних наук
Грохольский В.Л., доктор юридичних наук
Цільмак О. М., доктор юридичних наук
Тарасенко В.Є., доктор юридичних наук
Меркулова В. О., доктор юридичних наук
Саакян М. Б., доктор юридичних наук
Ярмакі Х. П., доктор юридичних наук
Ярмиш О. Н., доктор юридичних наук
Яковенко С. І.,доктор психологічних наук

Друкується за рішенням
Вченої ради
Одеського державного університету
внутрішніх справ
Протокол № 10 від 30.06.2015 р.

Журнал входить до переліку наукових фахових видань,в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата юридичних наук. Затверджено постановою президії ВАК України від 08.07.2009 № 1-05/3.

Друковані матеріали виражають позицію авторів, яка не завжди поділяється редакційною колегією. Відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів або осіб, які його подали.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у журналі “Південноукраїнський правничий часопис”, допускається лише з письмового дозволу редакції. При передрукуванні матеріалів посилання на “Південноукраїнський правничий часопис” обов’язкове.

Вимоги до авторських оригіналів статей

1. До друку приймаються неопубліковані раніше роботи, написані українською мовою, обсягом до 1 авт. арк.

2. Будова статті
УДК (універсальний десятковий класифікатор**)**
Анотація (до 100 слів).
Ключові слова (3-10 слів).
Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв’язок з важливими науковими чи практичними завданнями.
Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, **виділення невирішених** раніше частин загальної **проблеми,** котрим присвячується означена стаття.
Формулювання **мети** статті.
Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових **результатів.**
Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному науковому напрямі.
Література.
Підпис автора і дата.

3. Технічні вимоги до оформлення статей
Стаття має бути набрана в текстовому редакторі Microsoft Word. Поля з усіх сторін -20 мм. Шрифт – Times New Roman 14 з інтервалом 1,5. Посилання на літературу бажано зазначати безпосередньо в тексті у квадратних дужках порядковим номером використаного джерела та через кому конкретної сторінки.

4. Паперовий варіант, електронний варіант, завірена рецензія спеціаліста (кандидата або доктора наук відповідного профілю), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім’я, по батькові, адреса, телефони з кодом міста, науковий ступінь, вчене звання, посада, установа).

Адреса редакції
Україна, 65014, м.Одеса, вул. Успенська, 1
тел. (048) 738-06-13
E-mail: south-ukrainian_law_journal@ukr.net

© Одеський державний університет внутрішніх справ, 2015

УДК 350.071.5: 342.26

РЕГІОН В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ ВИМІРІ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ ПОГЛЯД СУЧАСНОСТІ

Магновський І. Й.

У статті в правовому контексті розглянуто та розкрито принципи вдосконалення адміністративно-територіального устрою України. Висвітлено їх розуміння та необхідність урахування при проведенні адміністративно-територіальної реформи.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, принципи, система адміністративно-територіального устрою, адміністративно-територіальна одиниця.

В статье в правовом контексте рассмотрены и раскрыты принципы усовершенствования административно-территориального устройства Украины. Освещены их понимание и необходимость учета при проведении административно-территориальной реформы.

***Ключевые слова**: административно-территориальное устройство, принципы, система административно-территориального устройства, административно-территориальная единица.*

In an article in the context of the legal principles discussed and disclosed the improvement of administrative and territorial structure of Ukraine. Illuminated their understanding and the need to consider in conducting the administrative-territorial reform.

***Keywords**: administrative-territorial structure, the principles, the system of administrative-territorial, administrative-territorial unit.*

Удосконалення адміністративно-територіального устрою України на сьогодні складає стратегію розвитку її державотворення. Адже територія є невід'ємною ознакою будь-якої держави й просторовою базою здійснення державної влади та місцевого самоврядування, на які покладено завдання належного забезпечення прав і свобод громадян на місцях. Унаслідок цього, принципи, з урахуванням яких має реформуватися адміністративно-територіальний устрій України, є однією з найнеобхідніших і своєчасних проблем державного будівництва, що актуалізує вказану тематику.

Вагомий внесок у вивчення проблематики адміністративно-територіального устрою України зробили такі вчені: О.В. Батанов, І.Я. Заяць, В.В. Кравченко, В.П. Новик, П.П. Ткачук, М.П. Орзіх, О.Ф. Фрицький, В.М. Шкабаро, Ю.С. Шемшученкова ряд інших. Загалом їх творчі доробки сприяють розвитку подальших досліджень нововведень адміністративно-територіальної реформи.

Унаслідок цього, підкреслює О.П. Іщенко, принципи адміністративно-територіального устрою України поки не здобули відповідної нормативно-правової об'єктивації в правових нормах, не розкрили свого повного регулятивного потенціалу. Через те адміністративно-територіальну реформу в Україні необхідно розпочинати з глибинного переосмислення, новації існуючих і формування нових дієвих принципів права у сфері адміністративно-територіального устрою України [1, 77].

Тому метою та завданням цієї статті є висвітлення базових принципів удосконалення адміністративно-територіального устрою України, оскільки на сьогодні їх система є недостатньо розробленою і сформованою, не повністю відповідає вимогам нинішньої ситуації. Це істотно ускладнює обґрунтування й ефективний розвиток конституційно-правових основ територіального управління в державі.

Зазначимо, що внутрішня адміністративно-територіальна організація держави ґрунтується на певних керівних засадах, основоположних началах, що виступають принципами, в яких відображається її сутність і зміст. Отже, на думку А.Б. Гетьмана, принципи адміністративно-територіального устрою України – це керівні вихідні положення, засади, які лежать в основі встановлення та функціонування внутрішньої адміністративно-територіальної організації держави, визначають її характер і зміст, а також відображають певні закономірності діяльності й розвитку адміністративно-територіальних одиниць, їх взаємовідносини між собою та іншими інститутами держави і суспільства [2, 49].

Н.Л. Шпортюк підкреслює, що реформування адміністративно-територіального устрою має втілюватися відповідно до дії принципу функціональної доцільності суспільних перетворень. Мірою ж доцільності адміністративно-територіальної реформи в Україні є її мета – надання реальної можливості для людини отримати максимальну кількість послуг від органів влади на кожному рівні управління. Саме людина та задоволення її потреб повинні опинитися в центрі уваги влади [3, 149].

М.Ф. Орзіх уважає, що загальними принципами у сфері реформування адміністративно-територіального устрою можна вважати: децентралізацію управління; єдність, неподільність, непорушність і цілісність державної території; конституційність і законність утворення чи скасування складових частин державного устрою; єдність регіональної політики, орієнтовану на громадянську узгодженість і внутрішню безпеку країни; забезпечення нормотворчої та виконавчо-розпорядної діяльності на регіональному рівні без поділу влади, але з гарантованим державою самоврядуванням і самостійною правосуб'єктністю територіальної громади; територіальне представництво у вищому представницькому органі країни; забезпеченість націй, національностей, корінних народів, етносів та історично складених територіальних колективів з перевагою багатонаціонального населення і монолінгвістичним складом, усталеними загальними традиціями та менталітетом – правом на національну й територіально-культурну автономію [4, 95–96].

У свою чергу, В.П. Новик розширює перелік принципів, додаючи такі: забезпечення прав і свобод людини та громадянина; адаптованість системи устрою до майбутніх змін у різних сферах розвитку суспільства, держави та її регіонів, відповідної етапності в здійсненні заходів; підвищення керованості територією з боку органів публічної влади, збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів, населених пунктів; партнерства в межах публічної влади на місцях; створення умов для ефективного надання послуг населенню; прозорість обговорення пропозицій і прийняття рішень з питань удосконалення системи адміністративно-територіального устрою; суспільна злагода щодо пропонованих заходів тощо [5, 105].

© І.Й. Магновський, 2015

С.І. Пирожков і А.П. Павлюк також додають до них: укрупнення масштабу адміністративно-територіальних одиниць з метою повного та раціонального використання ресурсів; зміцнення кадрового потенціалу місцевих органів влади; принцип перспективності; урахування особливостей регіональних систем розселення та прогнозів їхнього розвитку; науково-методичне опрацювання всього комплексу питань адміністративно-територіальної реформи до початку її здійснення [6, 16].

Науковці Т.М. Безверхнюк, С.Є. Саханенко та Е.Х. Топалова визначають регіональні принципи упорядкування адміністративно-територіального устрою: 1) самодостатність регіонів і територіальних громад; 2) розв'язання проблем розвитку регіонів шляхом добровільного об'єднання зусиль органів місцевого самоврядування у сферах діяльності, що становлять спільний інтерес; 3) формування соціально-економічних комплексів різних рангів; 4) однорідність території адміністративно-територіальних одиниць за певними ознаками чи їх поєднанням; 5) соціально-економічна цілісність і пов'язаність адміністративно-територіальних одиниць за критеріями, а саме: наявність адміністративного центру, спроможного обслуговувати територію, інфраструктурна транспортно-комунікаційна забезпеченість території; політико-адміністративний плюралізм [7, 242–243].

Утім, значна робота науковців і практиків знайшла своє відображення й у проектах концепцій, програм тощо стосовно впорядкування адміністративно-територіального устрою України. Так, у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків» від 16 січня 2008 року визначено такі принципи впорядкування адміністративно-територіального устрою України: економічної доцільності й соціальної необхідності; децентралізації; субсидіарності; відповідності загальноприйнятим європейським принципам, визначеним Європейською хартією місцевого самоврядування [8].

Зазначені принципи, як констатує Н.С. Зелінська, несуть своє смислове навантаження й відповідають вимогам побудови демократичної держави, хоча при реформуванні адміністративно-територіального устрою деякі з них необхідно розглядати з точки зору часової необхідності (наприклад, національні автономії) та практичної здійсненності (добровільне об'єднання громад при формуванні самоврядних одиниць, добровільний поділ компетенції між органами публічної влади тощо). Крім того, усі принципи реформування адміністративно-територіального устрою мають носити конституційний характер, відповідати чинному законодавству України. А це, у свою чергу, має задіяти правову складову механізму впорядкування адміністративно-територіального устрою – перегляду чинних і створення нових правових норм з цього питання. Вагоме значення при виборі принципів упорядкування адміністративно-територіального устрою України та її регіонів набуває соціально-економічний фактор. Недоцільно також зберігати громіздкий управлінський апарат, оскільки зі зростанням ролі місцевого самоврядування змінюються його функції. При реформуванні необхідно враховувати дуалістичну природу регіонального рівня влади: з одного боку, це частина державної виконавчої влади, яка має втілювати загальнодержавну політику, з іншого – безпосередні інтереси регіону, в якому вона здійснює свої функції. Зважаючи на викладене, доцільно при підготовці та проведенні змін в адміністративно-територіальному устрої на регіональному рівні враховувати принцип мінімізації кількості ланок в ієрархії державного управління сферою реформування адміністративно-територіального устрою. Це дозволить чіткіше формувати завдання, визначити відповідальних за збирання та обробку інформації на різних рівнях, а також певною мірою послабити відцентрові сили в регіонах; принципи історизму та наступності. Урахування досвіду впорядкування адміністративно-територіального устрою України – це, передусім, усвідомлення та передбачення основних історичних тенденцій розвитку, прагнення уникнути прорахунків, які були в минулому [9].

А.Б. Гетьман, розкриваючи проблеми адміністративно-територіального реформування України, виділяє принципи: 1) системності адміністративно-територіального устрою, котрий, як зумовлена соціальними, економічними, соціально-етнічними, історичними, географічними, культурними, політичними та іншими чинниками територіальна організація держави з її внутрішнім поділом на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці, має свою систему, що складається з неоднорідних, взаємопов'язаних адміністративно-територіальних одиниць, які перебувають між собою в структурних і функціональних зв'язках; 2) асиметричності його адміністративно-територіальних одиниць; 3) стабільності адміністративно-територіального устрою, який означає, що існуюча система адміністративно-територіального устрою та її складові повинні стабільно розвиватися, вдосконалюватися пристосовуватись до існуючих суспільних трансформацій і змін. Стабільною буде система адміністративно-територіального устрою тоді, коли буде ефективне законодавство та нормальний соціально-економічний розвиток держави; асиметричності побудови системи адміністративно-територіального устрою, оскільки неоднорідні адміністративно-територіальні одиниці, що складають систему, мають різний конституційно-правовий статус. Так, до системи адміністративно-територіального устрою України входять Автономна Республіка Крим на правах автономії, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Ці адміністративно-територіальні одиниці різняться між собою за рівнем соціально-економічного, культурного розвитку, а також мають різні історичні, географічні, демографічні особливості, певні етнічні і культурні традиції тощо. Крім цього, міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус, що визначається законами України [10, 35–36].

Доцільним є економічний принцип, який у радянський період, як зауважує Л.М. Стрельцов, був одним з визначальних при формуванні системи адміністративно-територіального устрою. Він полягав у найбільш повному використанні економічних можливостей території, її окремої частини при створенні чи зміні адміністративно-територіальних одиниць з метою забезпечення максимального розвитку продуктивних сил усієї країни. Окрім того, як констатує дослідник, в основу встановлення цієї системи були покладені такі принципи: 1) зміцнення керівництва суспільством з боку загальнонародної держави, що здійснюється за виробничим принципом виділення адміністративних центрів, обласних (промислових) і обласних (сільських) рад депутатів трудящих, промислових міст і великих сільських районів; 2) найбільш повне врахування природно-історичних і економічних умов при встановленні адміністративно-територіальних кордонів з метою максимального розвитку продуктивних сил і забезпечення господарського керівництва; 3) усебічний облік національного складу й побутових особливостей населення, що сприяє подальшому зміцненню дружби

народів у державі; 4) зміцнення й максимальне наближення державного апарату до населення, створення умов для широкого розгортання місцевої ініціативи, активності та самодіяльності мас [11, 53].

Свого часу М.А. Шафір запропонував принцип найбільш повного задоволення соціальних потреб і культурно-побутових запитів населення при вирішенні питань адміністративно-територіального устрою [12, 53].

Отже, зазначені принципи є актуальними й сьогодні та будуть корисними при оновленні сучасного адміністративно-територіального устрою України.

У свою чергу, Ю.О. Карпінський указує на такі принципи: рівності адміністративно-територіальних одиниць, що мають мати рівні законодавчі, соціально-економічні можливості свого розвитку та вдосконалення; пропорційності території і населення; компактності адміністративно-територіальних одиниць, без анклавів і віддалених відступів [13, 60].

В.Г. Яцуба, В.А. Яцюк та інші дослідники відзначають такі принципи: 1) розробки оптимального науково зваженого поняттєво-категоріального інструментарію, який би виключав будь-яку двозначність тлумачень; 2) спадкоємності – основні характеристики адміністративно-територіального поділу мають ураховувати історичні, національно-культурні, соціально-економічні особливості території, по можливості, повинні зберігати наявні межі інфраструктур і комунікацій; 3) повсюдності території та місцевого самоврядування – згідно з яким значні території поза межами адміністративно-територіальних одиниць водночас не належать до жодної з них, а мають обов'язково належати й місцеве самоврядування повинно здійснюватись на всій території України [14, 117].

Водночас чимала кількість принципів спонукає до їх систематизації. Так, колектив російських дослідників під керівництвом О.Г. Гранберга й В.В. Кістанова структурували та узагальнили всі принципи, за якими має проходити реформування адміністративно-територіального устрою, визначивши такі їх групи: економічні; організаційні; соціальні; центристські; національно-культурні [15, 67].

Н.С. Зелінська наголошує, що зазначені групи принципів взаємозалежні й мають враховуватися комплексно. Така класифікація є досить виваженою. Адже кожен названий дослідниками принцип відповідає певній групі, а будь-які уточнення, доповнення можливо розподілити серед зазначених груп. Отже, добір принципів реформування адміністративно-територіального устрою повинен базуватися з урахуванням історичних засад його становлення на різних рівнях; ресурсних затрат; доцільності та перспективності; своєчасності; взаємозв'язку; урахуванням того, що реформування адміністративно-територіального устрою охоплює майже всі сфери діяльності державного управління. А при підготовці реформи наріжним стає принцип науково-методичного опрацювання всього комплексу питань адміністративно-територіального устрою, зокрема й удосконалення механізму державного управління впорядкуванням у цій сфері [9].

Отже, у зв'язку з опрацьованими вище позиціями науковців і дослідників, нами пропонується власне визначення принципів адміністративно-територіального устрою України – це основоположні керівні вихідні положення, які закладені в побудову структури системи територіальної організації держави, визначають зміст і характер її засад, відображають відповідні закономірності становлення, діяльності та розвитку адміністративно-територіальних одиниць з належними органами державної влади та самоврядування.

Таким чином, при виробленні критеріїв удосконалення адміністративно-територіального устрою України необхідно максимально врахувати наведені вище принципи, що є своєрідним правовим, соціально-економічним і політичним фундаментом міцності, що закріплює його цілісність і стійкість та сприяє перспективам як гармонійного розвитку держави загалом, так і її адміністративно-територіальних одиниць зокрема.

Література

1. Іщенко О. Принципи адміністративно-територіального устрою України / О.П. Іщенко // Право України. – 2011. – № 4. – С. 238-244.

2. Гетьман А.Б. Принципи адміністративно-територіального устрою України / А.Б. Гетьман // Університетські наукові записки. – 2008. – № 3 (27). – С. 49–54.

3. Шпортюк Н.Л. "Реформування адміністративно-територіального устрою Польщі як основи місцевого самоврядування: досвід для України" [Текст]: дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.04 "Місцеве самоврядування" / Шпортюк Наталія Леонідівна; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Дніпропетр. регіон. ін-т держ. управління. – Дніпропетровськ, 2013. – 218 с.

4. Державне управління: теорія і практика / [за заг. ред. В.Б. Авер'янова]. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 432 с.

5. Новик В.П. Правове регулювання адміністративно-територіального устрою та механізми його удосконалення / В. Новик // Право України. – 2008. – № 1. – С. 103–106.

6. Пирожков С.І., Павлюк А.П. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: актуальні питання методології та практики // Економіка України. – 2005. – № 6. – С. 5–16.

7. Безверхнюк Т.М. Європейські стандарти врядування на регіональному рівні: [монографія] / Т.М. Безверхнюк, С.Є. Саханенко, Е.Х. Топалова / [за заг. ред. Т.М. Безверхнюк]. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2008. – 328 с.

8. Про затвердження Програми діяльності Кабінету Міністрів України "Український прорив: для людей, а не політиків": постанова Кабінету Міністрів України від 16 січня 2008 року, № 14. – [Електронний ресурс]: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP_0014.html#

9. Зелінська Н.С. Удосконалення механізму упорядкування АТУ: регіональний рівень // Актуальні проблеми державного управління – № 2(36). – 2009. - [Електронний ресурс]: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/index.html

10. Гетьман А.Б. Конституційно-правові засади адміністративно-територіального устрою України [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Гетьман Андрій Борисович; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2013. – 190 с.

11. Стрельцов Л.М. Административно-территориальное устройство Украинской ССР, основанное на производственном принципе: конспект лекции / Л.М. Стрельцов. – Одесский государственный университет. – Одесса,1964. – 22 с.

12. Шафир М.А. Административно-территориальное устройство советского государства (Конституционные основы) / М.А. Шафир. – М.: Наука, 1983. – 176 с.

13. Карпінський Ю.О. Аналіз існуючого стану адміністративно-територіального устрою України / Ю.О. Карпінський // Реформа для людини. Збірник матеріалів

про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. – К.: Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2005. – С. 57–76.

14. Адміністративно-територіальний устрій України. Шляхи реформування: монографія / В.Г. Яцуба, В.А. Яцюк, О.Я. Матвіїшин та ін. – К., 2007. – 366 с.

15. Государственно-территориальное устройство России (экономические и правовые основы): [научное издание] / [А.А. Адамеску, А.Г. Гранберг, В.В. Кистанов и др.]; под ред. А.Г. Гранберга, В.В. Кистанова. – Москва: ООО Изд.-консалт. предприятие "ДеКА", 2003. – 448 с.

Магновський І.Й.,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри професійних та спеціальних дисциплін Херсонського факультету ОДУВС
Надійшла до редакції: 14.05.2015

УДК 340

ТРАНЗИТИВНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ТРАНЗИТИВНА ДЕРЖАВА ЯК КАТЕГОРІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Матвєєва Л. Г.

У статті проаналізовано сучасний стан проблематики транзитивного суспільства і транзитивної держави в різних сферах наукового знання (філософії, соціології, юриспруденції). Автором зроблено висновок про те, що феномен транзитивності переважно розглядається дослідниками на прикладі пострадянських держав, а історичний аспект транзитивності (перехідності), як правило, не є предметом наукових досліджень.

Ключові слова: *трансформація, транзитивне суспільство, транзитивна держава.*

В статье анализируется современное состояние проблематики транзитивного общества и транзитивного государства в разных сферах научного знания (философии, социологии, юриспруденции). Автором сделан вывод о том, что феномен транзитивности преимущественно рассматривается исследователями на примере постсоветских государств, а исторический аспект транзитивности (переходности), как правило, не является предметом научных исследований.

Ключевые слова: *трансформация, транзитивное общество, транзитивное государство.*

Analyzes current researches of transitive society transitive state in various fields of philosophy, sociology, law. Concludes that the phenomenon of transitiveness mostly is considered as a problem of post-Soviet states. However, historical aspect of transitiveness has not been revealed yet.

Keywords: *transformation, transitive society transitive state.*

Соціальні зміни завжди ведуть до перегляду існуючих оцінок суспільних відносин. Серед головних напрямків юридичної науки можна виокремити вивчення причин, механізмів і результатів суспільних, зокрема й державних трансформацій – переходів державного, правового й загалом суспільного ладу з одного якісного стану в інший. Аналіз наукової літератури, присвяченої дослідженню питань транзитивного суспільства та транзитивної держави показав, що дотепер таким питанням у правовому аспекті приділяється недостатньо уваги.

Однією з найбільш актуальних і важливих з точки зору перспектив подальшого розвитку проблем сучасної транзитивності є питання про сутність або природу державно-правової системи, яка формується не тільки в Україні, а й в інших сучасних державах. Необхідність осмислення категорій "транзитивне суспільство" та "транзитивна держава" зумовлена не тільки накопиченим емпіричним матеріалом з теми дослідження, а й сучасним станом розвитку суспільства та прогнозування подальшого шляху його розвитку.

До теми транзитивного суспільства та транзитивної держави неодноразово зверталися як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Ними розроблено декілька значних положень щодо теорії транзитивності в різних сферах наукових знань: філософії, соціології, політології, а останнім часом з'являються поодинокі праці і в юридичній науці, це праці: М. Арзамаскина, С. Бабенка, Є. Головахи, А. Данилова, Т. Заславської, А. Колодій, О. Куценка, Н. Паниної, О. Поклонської, О. Прокофьевої, П. Рабіновича, В. Тімофєєнка, С. Штапенка, Н. Шульгі, В. Якушика та ін. Різноманіття та подекуди суперечливість їх результатів вимагають узагальнення та осмислення з метою виявлення перспектив подальшого розвитку теорії транзитивності.

Мета статті: проаналізувати сучасний стан наукових досліджень, присвячених проблемам транзитивного суспільства та транзитивної держави й визначити можливі перспективи їх подальшого вивчення.

Проблема транзитивного / перехідного суспільства загалом. Вітчизняний політолог В. Якушик одним із перших звернув увагу на характеристику перехідного суспільства як самостійного типу суспільства. У книзі, присвяченої державі перехідного типу, автор, виходячи з ідеї багатоваріантності як шляхів суспільно-політичного розвитку загалом, так і шляхів побудови гуманного, демократичного соціалізму, зокрема, зосереджує свою увагу на осмисленні не тільки негативних сторін теорії і практики революційних перетворень, які вилилися у створення тих чи інших неефективних моделей казарменого соціалізму, а й позитивних тенденцій [24].

В. Горбатенко, визнаючи транзитивний / перехідний характер українського суспільства, наголошував на тому, що в Україні відбулася не тільки зміна державного ладу, а й зміна характеру та якості державно-політичного управління суспільством, що включає кілька одночасних сутнісних переходів: від соціалізму до капіталізму, від планової до ринкової економіки, від тоталітаризму до демократії, від масового до індивідуально-орієнтованого суспільства [10, 105]. Багатозначність суспільного переходу підтверджує й Т. Кузьо [27, 174].

Наприкінці 90-х рр. минулого століття А. Колодій ототожнювала концепцію перехідного суспільства з процесом демократизації й зробила висновок, що українську політичну дійсність доцільно аналізувати під кутом зору все ще триваючого перехідного процесу, який закінчиться тоді, коли в Україні появиться явне і стійке переважан-

© Л.Г. Матвєєва, 2015

ня рис якогось одного режиму: чи то демократичного, чи то авторитарного. Теоретично (і історично) можливим є, на її думку, також установлення гібридного режиму, однак цей варіант розвитку поки що не є притаманним українському суспільству, яке хоч і з затримками та відхиленнями, але загалом просувається в бік демократії, чому є і кількісні, і якісні підтвердження [14].

Автор теоретико-методологічної концепції, яка розкриває механізм системних трансформаційних змін у пострадянських країнах, білоруський соціолог О. Данілов у своєму монографічному дослідженні заклав теоретичні підвалини нового напряму в соціології – соціології трансформаційних процесів у перехідних суспільствах. Монографія містить аналіз найважливішого соціально-політичного процесу сучасної історії – зміни вектора суспільного розвитку в країнах Центральної та Східної Європи після розпаду соціалістичної системи й краху Радянського Союзу. На думку цього автора, соціологія сучасної трансформації – це з'ясування того сутнісного в змінах, що дозволяє від одного стану суспільства перейти до іншого. Ним здійснено аналіз соціально-економічних, політичних, культурних та інших змін у пострадянських країнах з акцентом на соціально-економічний вимір трансформації [12]. Відмітимо протиставлення автором понять "трансформація" та "реформа", згідно з яким остання вважається локальними або секторальними змінами в соціальних інститутах без їх ламання та принципових змін, тоді як категорія трансформації є релевантною для опису переходу до новітніх економічних відносин за рахунок упровадження ринкових механізмів. Суттєвим недоліком цієї, безперечно, цікавої праці є зведення досліджуваних трансформаційних процесів до виключно постсоціалістичних країн, тоді як найбільш масштабні соціальні транзиції у XX – на початку XXI століття властиві були й багатьом азійським та латиноамериканським суспільствам. Утім, таке редукування властиве й багатьом іншим працям.

Серед наукових праць, присвячених різним аспектам дослідження пострадянської трансформації, особливе місце займає діяльнісно-структурна концепція соцієтальної трансформації російського суспільства Т. Заславської. Нею аналізуються історико-культурні особливості Росії, вихідне становище суспільства напередодні реформ, а також найважливіші результати зміни її інституційної системи, соціальної структури й людського потенціалу. Приділяючи необхідну увагу зовнішнім економічним і політичним факторам, автор розглядає процес трансформації і, насамперед, як результат взаємодії внутрішніх рушійних сил, породжуваних самим суспільством, що перетворюється [13]. Правова проблематика автором спеціально не розглядається.

Розробці різних аспектів теорії пострадянської трансформації українського суспільства, його інституціональних змін, стратифікації, соціально-психологічних і культурних особливостей, соціальних установок і практик, адаптації, концептуалізації процесів політичних змін присвячено роботи С. Бабенко, І. Бекешкіної, Є. Головахи, О. Злобина, О. Куценко, С. Макеева, Н. Паниної [5; 6; 7; 8; 15; 21]. В Україні однією з перших над розвитком теорії пострадянської трансформації суспільства почала працювати Н. Паніна – провідний спеціаліст у проблематиці, пов'язаній з вивченням проблем соціальної адаптації і трансформації суспільства [6; 7]. Також не можна оминути увагою роботу С. Шпатенко "Основні напрямки взаємодії транзитивних соціумів: соціально-філософський аналіз (на прикладі України і Таджикистану)", яка присвячена дослідженню феномену транзитивності, його генезису, розвитку й взаємодії транзитивних соціумів на прикладі співпраці України та Республіки Таджикистан. Автор досліджує причини виникнення феномену пострадянської та постсоціалістичної транзитивності, які були властиві суспільно-політичній і соціально-економічній системам пострадянських і постсоціалістичних країн. На міждисциплінарному рівні дослідник висвітлює теоретичні основи системного підходу до соціально-філософського аналізу феномену транзитивності, його цілей, загальних рис і характерних особливостей прояву в окремих країнах. Виходячи з національних інтересів України, ним розглянуто та обґрунтовано доцільність широкого соціально-економічного і духовно-культурного співробітництва з транзитивними країнами, насамперед у регіоні Центральної Азії, розроблено методологічні принципи організації такого співробітництва. Автор також аналізує досвід співпраці України і Таджикистану в соціально-економічній, науково-технічній і культурній сферах і виявляє синергетичний ефект цієї співпраці, визначає його вплив на можливості технологічної трансформації національних економік [22].

Феномен транзитивного суспільства в соціально-філософському аспекті є об'єктом дослідження В. Тимофєєнко, яка розглядає особливості фактору темпоральності в репрезентаціях транзитивного суспільства [20].

Зважаючи на властивості права як універсального нормативно-ціннісного регулятора суспільних відносин, низка авторів уважає його найбільш консервативним елементом перехідного суспільства. Так, В. Горшенін стверджує, що через свої специфічні засоби та механізми, право залишається відносно постійним явищем навіть у перехідний, нестійкий період. За умов перехідного періоду він відводить праву основну значимість у побудові буржуазного суспільства "зверху", через важелі влади, коли нові відносини у вигляді ідеальної моделі спочатку закріплюються в правових нормах, а вже потім впроваджуються в життя за допомогою держави [11, 14]. За межами уваги цього автора, який стоїть на позиції формаційної теорії, залишається власне розвиток права в перехідний період, оскільки автор розглядає його лише як інструмент влади, яка виступає основним провідником суспільних перетворень.

Отже, у дослідженнях транзитивного суспільства з позицій соціології та політичної науки право по перевазі не розглядається, по-перше, як самостійний прояв транзитивного суспільства, по-друге, не аналізуються прояви транзитивності в самому праві. Що ж стосується правових досліджень, то, як правило, право сприймається як інструмент закріплення суспільних перетворень без аналізу трансформаційних процесів у самому праві.

Транзитивні процеси в державознавстві. У правових дослідженнях проблема транзитивності розглядається, насамперед, у контексті державознавчих студій. У зарубіжній політології та державознавстві існує багато робіт, що характеризують сучасну державу в рамках трансформаційних процесів, причому, як правило, йдеться про просування держави від тоталітаризму до ліберальної / конституційної держави, про зміни в державі під впливом глобалізації, або ж про зміни буржуазної держави під впливом парадигми соціальної держави / держави загального добробуту [25]. Утім, є точка зору щодо неможливості встановлення науковими методами трансформацій у державі протягом настільки

короткого історичного періоду, у зв'язку з чим пропонується повернення до широко використовуваного Р. Ароном терміну "режим", зміни в якому нерідко є швидкими й упізнаваними [4].

М. Арзамаскін, Ю. Вєдєнєєв, М. Марченко, Е. Мощелков, О. Прокоф'єва, В. Сорокін [1; 2; 3; 17; 19] провели низку теоретико-правових досліджень перехідної держави, зокрема, визначили наявність певної стадіальності в розвитку держави, послідовності етапів, зумовлених власними характеристиками, приділивши особливу увагу вивченню форми і змісту держави перехідного типу.

Уже цитована раніше праця В. Якушика містить авторське бачення держави перехідного типу, під якою автор розуміє державу, що перебуває на шляху від докапіталістичної та капіталістичної до держави соціалістичного типу [24]. Разом з тим, проблематиці транзиції в праві автор не приділив спеціальної уваги.

Спробу комплексного аналізу перехідного етапу розвитку Української держави і права зробила О. Поклонська. На її думку, це сукупне явище, що включає характеристику різних сфер суспільного життя, а отже, і такі поняття, як посттоталітарний, посткапіталістичний, постсоціалістичний, постіндустріальний період. Розбудова правової держави та становлення громадянського суспільства визначені нею як основні напрями пострадянської трансформації. Пострадянську державу характеризує особливий стан життєдіяльності суспільства, що знаходиться в пошуку альтернатив розвитку та здійснює перехід від тоталітарного соціалізму до становлення структур громадянського суспільства з метою формування правової держави. Пострадянське право цей автор розуміє як систему загальнообов'язкових, формально визначених, установлених чи санкціонованих державою правил поведінки, що характеризуються високим ступенем динаміки, впливом соціалістичної ідеології й мають на меті регламентацію взаємовідносин громадян і діяльності механізму пострадянської держави в напрямі закріплення демократичної спрямованості державного будівництва. Не можна не помітити певної контроверзійності цього визначення, в якому вказані засоби правового регулювання (що перебувають, на її думку, під впливом соціалістичної ідеології) не зовсім адекватні цілям досягнення громадянського суспільства та правової держави [16].

Перехідний стан Російської держави став предметом дослідження М. Арзамаскіна та його учениці О. Прокоф'євої. На прикладі Росії М. Арзамаскін зробив важливі, як уявляється, висновки про нетотожність категорій "перехідність", "модернізація", "трансформація" та "демократичний транзит", зокрема, термін "перехідний період" видається більш загальним щодо інших термінів. Модернізація держави в пострадянській Росії є окремим випадком перехідного періоду, що став реакцією демократичного руху на невирішені соціально-економічні та гуманістичні проблеми суспільства і держави, і є переходом від радянського етапу до демократичного етапу. Серед інших висновків роботи, з якими ми погоджуємося, є визначення етапів розвитку перехідної держави: 1) етап оформлення перехідної влади; 2) етап структурного оформлення конституційного ладу; 3) етап інституціалізації перехідної влади. Варто відзначити визнання автором факту, що перехідний період може мати недемократичний напрям [3].

Так, дослідження проблем перехідної держави є об'єктом наукових інтересів російської дослідниці О. Прокоф'євої, яка на підставі здійсненного аналізу надає визначення перехідній державі, під якою розуміє проміжний стан держави, що супроводжує зміну конституційного ладу й чинний в умовах кризи, що характеризується високим ступенем заперечення і наступності державно-правових інститутів, асиметричністю соціальних і політичних структур, низьким рівнем легітимності, незавершеністю та змішаним демократично-авторитарним характером форми держави [17].

Особливе значення мають ідеї П. Рабіновича щодо ознак та типології держав перехідного типу, що співвідноситься ним із сучасним етапом розвитку держави. Так, в якості перехідної ним охарактеризовано сучасну державу соціально-демократичної орієнтації – організацію політичної влади більшості населення в суспільстві з різноманітними формами приватної та суспільної власності на засоби виробництва, яка постійно поліпшує умови для здійснення основних прав людини, прав нації та народу на загальнолюдських засадах свободи, справедливості й солідарності. П. Рабінович поділяє такі держави на два типи: а) держави, які існують у промислово розвинених країнах соціально орієнтованого, "соціалізованого" капіталізму; б) держави, які існують у країнах, що переходять від авторитарно-бюрократичного ладу псевдосоціалізму до громадянського суспільства й перетворюються з організації тоталітаризованої влади колишньої партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (зокрема, колишні радянські республіки та історично аналогічні їм держави) [18, 50]. Утім, на наш погляд, перехідний стан властивий не тільки сучасним, але й історично минулим державам.

Аналіз наукових досліджень, присвячених питанням транзитивного суспільства і транзитивної держави, дозволяє зробити висновок, що політологами, економістами, культурологами, соціальними філософами та юристами активно досліджується поняття "перехідне суспільство", "перехідна держава" або "держава перехідного типу", "транзитивна держава", причому левова частка їх припадає на дослідження трансформацій постсоціалістичних держав. Разом з тим, за сучасних умов у державознавстві не має усталених термінів "транзитивне суспільство" та "транзитивна держава", тому виявлення концептуальних ідеї щодо розуміння зазначених категорій сприятимуть вирішенню зазначеної наукової проблеми.

Література

1. Арзамаскин Н. Н. Историко-теоретические проблемы становления и развития формы российской государственности: монография / Н.Н. Арзамаскин. – М.:NOTA BENE, 2006. – 194 с.

2. Арзамаскин Н.Н. Переходное государство и его форма: монография. – Ульяновск. Изд-во УлГУ, 2006. – 172 с.

3. Арзамаскин Н.Н. Проблемы переходного государства: Вопросы теории и практики / Н.Н. Арзамаскин, О.В. Прокофьева. – науч. изд. – М. : Нотабене, 2005. – 130 с.

4. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Раймон Арон; пер. с фр. Г.И. Семенова. – М.: Изд-во "Текст", 1993. – 303 с.

5. Бабенко С.С. Социокультурный потенциал трансформации постсоветского общества: Дис... канд. социол. наук: 22.00.01 / С.С. Бабенко / Харьковский национальный ун-т им. В. Н. Каразина. – Х., 2004. – 186 с.

6. Головаха Е. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до "оранже-

вой революции" / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51.

7. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 10.

8. Головаха Е. И. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии / Е. И. Головаха, И. Э. Бекешкина, В. С. Небоженко. – К.: Наук. думка, 1992. – 126 с.

9. Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. – К.: ИСНАНУ, 1996. – 143 с.

10. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В.П. Горбатенко: монографія. – К.: Видавн. центр "Академія", 1999. – 240 с.

11. Горшенин В. В. Переходное общество, экономика и право постсоветской России / В.В. Горшенин // Вестник РУДН, серия Юридические науки, 2009. – № 1. – С. 11-15.

12. Данилов А. Н. Переходное общество: проблемы системной трансформации / А. Н. Данилов. – Минск: Харвест, 1998. – 432 с.

13. Заславская Т. И. Современное российское общество. Социальный механизм трансформации: учеб. пособие / Т. И. Заславская. – М.: Дело, 2004. – 400 с.

14. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. – Л.: Вид-во: "Червона Калина", 2002. – 276 с.

15. Куценко О.Д. Украина в трансформационных процессах: Quo vadis?/ О.Д. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 18-32.

16. Поклонська О.Ю. Пострадянський розвиток держави та права в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / О.Ю. Поклонська. – К., 2007. – 20 с.

17. Прокофьева О. В. Проблемы переходного государства (теоретический анализ): дисс. … канд. юр. наук.: спец. 12.00.01 – "Теория и история права и государства; история правовых учений" / О. В. Прокофьева – Ульяновск. 2005. – 165 с.

18. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. Навчальний посібник. – К.: Атіка. – 2001. – С. 50. (176 с).

19. Сорокин В. В. Общее учение о государстве и праве переходного периода: монографія / В. В. Сорокин. – М.: Издательство "Юрлитинформ", 2010. – 424 с.

20. Тимофеенко В.А. Фактор темпоральности в репрезентациях транзитивного общества / В.А. Тимофеенко. – Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук 09.00.11 – Социальная философия. – Ставрополь, 2014. – 181 с.

21. Украинское общество в европейском пространстве: моногр. / Е.И. Головаха, С.О. Макеев, А.П. Горбачик, О.Г. Злобина, Н.В. Костенко, О.Д. Куценко; Ин-т социол. НАН Украины, Харьк. нац. ун-т им. В.Н. Каразина. – К.: Фолиант, 2007. – 273 с.

22. Шпатенко С. А. Основні напрямки взаємодії транзитивних соціумів: соціально-філософський аналіз (на прикладі України і Таджикистану): автореф. дис. ... канд. філос. Наук : спец. 09.00.03 – "Соціальна філософія та філософія історії" / С. А. Шпатенко. – Х., 2008. – 19 с.

23. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости / Н. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24-37.

24. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / В. М. Якушик. – К.: Лыбидь, 1991. – 199 с.

25. Gay P. State Transformation or Regime Shift? Addressing Some Confusions in the Theory and Sociology of the State /Paul du Gay, Alan Scott // Sociologica. – 2010. - № 2. – P. 1-23. – P. 1.

26. Poggi G. The state: its nature, development, and prospects / Gianfranco Poggi. - Cambridge, U.K. : Polity Press, 1990. - VII, 214 p.; Jessop R. The Future of the Capitalist State / Jessop, Bob. - Cambridge: Polity Press, 2002. – 330 p.

27. Kuzio T. Transition in Post – Communist States i: Triple or Quadruple / Taras Kuzio // Politics. – 2001. – Vol. 21 (3). – P. 174.

Матвєєва Л.Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри теорії та
історії держави та права
ОДУВС
Надійшла до редакції: 16.04.2015

УДК 342.72/.73

ОСОБЛИВОСТІ ДОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД

Форос Г. В.

У роботі досліджено особливості дотримання інформаційних прав і свобод людини і громадянина, розглянуто гарантії права на інформацію згідно з новою редакцією Закону України «Про інформацію», досліджено особливості співвідношення понять «безпека» та «право доступу до інформації».

Ключові слова: *інформація, інформаційні права і свободи, гарантії права на інформацію, інформаційна безпека.*

В работе исследованы особенности соблюдения информации прав и свобод человека и гражданина, рассмотрены гарантии права на информацию согласно с новой редакцией ЗУ «Про информацию», исследовано особенности соотношения понятий «безопасность» и «право доступа к информации».

Ключевые слова: *информация, информационные права и свободы, гарантии права на информацию, информационная безопасность.*

In this scientific article are researched features of observance of informative rights and freedoms of man and citizen are reviewed guaranties of right to information in accordance with new revision of the Law of Ukraine «Of information» , researched features correlation terms« safety» and «rights to access the information».

Keywords: *information, informative rights and freedoms, guarantees of right to information, informative safety.*

Інформація в наш час відіграє величезну роль у суспільному житті, оскільки всі відносини, починаючи

© Г.В. Форос, 2015

від економічних і політичних, закінчуючи особистими людськими, неможливі без постійного й безперервного обміну інформацією. З приводу інформації виникають юридичні конфлікти, вона стає з кожним днем все більшою цінністю, переважаючи над матеріальними речами, постійно стає все більш значущою та коштовною. З приводу інформації в будь-якому її прояві виникали й будуть виникати правовідносини, що мають бути врегульовані та захищені як на законодавчому рівні, так і на рівні їх охорони й забезпечення законності.

Проблеми утвердження пріоритету людини в економічній, політичній і духовній сферах у сучасний період розвитку українського суспільства значною мірою пов'язані з узгодженням державного управління та правовим регулюванням суспільних відносин в інформаційній сфері. Перехід будь-якої країни до інформаційного суспільства вимагає переосмислення, а в окремих випадках і розробки нових механізмів регулювання відносин, що виникають між громадянами, їх об'єднаннями та державою.

Питання інформації та особливостей дотримання інформаційних прав і свобод людини й громадянина, а також особливостей отримання права доступу до інформації певною мірою розглядалися філософами, теоретиками права, державознавцями, адміністративістами, економістами, соціологами, кібернетиками. Особливо слід підкреслити внесок у розробку цієї проблеми таких провідних учених, як В.Б. Авер'янов, І.В. Арістова, В.Г. Афанасьєв, О.М. Бандурка, І.Л. Бачило, М.С. Вертузаєв, В.М. Глушков, Р.А. Калюжний, А.П. Коренєв, Б.А. Кормич, В.Д. Малков, В.Г. Машликін, А.М. Омаров, В.Ф. Опришко, Г.І. Петров, Н.С. Полєвой, В.В. Цвєтков та ін.

Назріла потреба в дослідженні правових основ отримання правового доступу до інформації та особливостей правового регулювання інформаційної сфери в умовах становлення та розвитку інформаційного суспільства.

Метою статті є комплексний аналіз особливостей дотримання інформаційних прав і свобод, визначення гарантій права на інформацію, а також установлення співвідношення понять «інформаційна безпека» та «право на доступ до інформації».

Конституція України проголосила, що кожному громадянину гарантується право на свободу думки і слова, на вільне висловлення своїх поглядів і переконань, закріпила право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [1, ст. 34], право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та до посадових і службових осіб [1, ст. 40], право кожного знати свої права і обов'язки [1, ст. 57].

Специфіка інформаційної безпеки людини базується, насамперед, на чітких і дієвих гарантіях прав і свобод людини і громадянина у сфері інформації [2, 177]. Інформаційна безпека є важливим фактором, що не лише визначає умови існування конкретної особистості, але й таким, що визначає багато в чому долю політичного устрою в державі. Це обумовлено тим, що права і свободи людини у сфері інформації є ключовими інститутами громадянського суспільства будь-якої сучасної демократичної держави. А отже, реалізація цих прав є одним із найважливіших механізмів захисту прав людини. Інформаційні права і свободи належать до так званих прав «першого покоління» громадянських, політичних, які першочергово визначалися невід'ємною частиною людської гідності. Саме тому виникла логічно обґрунтована необхідність ефективного законодавчо закріпленого регулювання цих відносин і насамперед дотримання прав і свобод людини в цій сфері. Захистом інформаційних правовідносин займається держава через уповноважені на те органи, одними з яких є органи внутрішніх справ України. Органи внутрішніх справ мають широкий спектр повноважень щодо захисту інформаційних правовідносин та інтересів громадян у цій сфері. Законодавчо закріплені норми регулюють та забезпечують безпеку громадянина у виникаючих у його житті правовідносинах з приводу інформації.

Розуміючи всю важливість цієї частини суспільних відносин у сфері інформації, світова спільнота ще в середині минулого століття запровадила правові механізми, що забезпечували права і свободи людини в інформаційних правовідносинах. Саме з цих прав і свобод і бере початок юридичне обґрунтування цих правовідносин, що згодом сформуються в законодавчі норми, які стануть основою інформаційного права як галузі права.

Необхідно зазначити, що інформаційні права і свободи вперше були зазначені в Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року. Норми цього документу знайшли яскраве відображення в законодавстві України, у Конституції нашої держави та інших нормативно-правових актах. Це такі права й свободи, без забезпечення яких неможливо уявити собі будь-яку цивілізовану країну в наш час. Наприклад, закон будь-якої країни захищає право своїх громадян на таємницю листування та телефонних переговорів, на невтручання в його особисте й сімейне життя, на одержання інформації від органів місцевого самоврядування та влади тощо [3, 222]. Ці принципи реалізовано в нормах кримінального та кримінально-процесуального законодавств, де яскраво відображені положення, які забезпечують дотримання прав і свобод людини й громадянина в інформаційній сфері. Це й забезпечення свободи світогляду й релігії, що є індикатором демократичності держави, лояльності і терпимості до поглядів своїх громадян з боку держави. До списку основних прав і свобод не можна не віднести й право на освіту, як основне інформаційне право будь-якої людини у світі. Інформація є тією категорією, без якої й функціонування правоохоронної системи було б неможливим, адже тільки надійно захищений і законодавчо забезпечений процес обміну інформацією дає змогу ОВС ефективно виконувати свою роботу.

Також рисою демократичності можна вважати заборону цензури, а саме обмежувальних заходів щодо здійснення свободи слова в засобах масової інформації. Держава гарантує духовну й творчу свободу громадян, що не обмежена державною обов'язковою ідеологією. Політичним партіям і рухам, громадським організаціям і всім без виключення громадянам забезпечується право на доступ до засобів масової інформації та пропаганди будь-якого рівня.

Аналізуючи це питання під кутом євроінтеграційного вектору розвитку України, необхідно зазначити, що основним документом Європейського Союзу, що закріплює права й свободи громадян у сфері інформації, є Хартія основних прав Європейського союзу від 7 грудня 2000 року. Аналіз цього документа дозволяє

нам констатувати наявність цілого ряду положень, що дублюють або фактично повторюють норми, закріплені в чинному законодавстві України.

Наприклад, цей документ закріплює право людини на фізичну недоторканність та недоторканність психіки – це положення відображене в нормах чинного законодавства України, згідно з якими кожному гарантується право на свободу слова і думки. Також дублюється вказане положення про недоторканність приватного та сімейного життя й повагу до нього, на охорону інформації особистого характеру. Згідно з цими нормами також зазначене право на охорону інтелектуальної власності, на доступ до документів, що безпосередньо стосуються особистості, забезпечення конфіденційності та професійної таємниці. Обмеження цих прав може бути здійснене лише у випадку необхідності захисту державою національної безпеки, територіальної цілісності та громадського порядку, необхідні заходи для цього здійснюються саме військовими підрозділами й правоохоронними органами, такими як органи внутрішніх справ України.

Зупинимось детальніше на питанні забезпечення людини на особисту таємницю. Так, повага до особистого життя громадянина є одним з важливих аспектів індивідуальної свободи. Це право визначає надану людині та гарантовану державою можливість контролювати інформацію про самого себе, запобігати розголошенню відомостей особистого, інтимного характеру. Приватне життя визначається самою людиною, індивідом, і передбачається, що приватне життя не може контролюватися або зазнавати будь-якого іншого зовнішнього втручання. На цій підставі теорія права відокремлює такий вид конфіденційної інформації, як особиста таємниця. Законодавство не може втручатись у сферу приватного життя, воно призначене захищати таке життя від будь-якого незаконного втручання.

Особисті права характеризуються: невідчужуваністю, відсутністю економічного змісту, абсолютним характером. Причина спеціального відокремлення поняття «персональні дані» із загальної маси різноманітних даних пов'язана з тим, що вони є одним із найбільш важливих, делікатних і вразливих атрибутів недоторканності приватного життя людини [4, 11; 5, 54]. Право на недоторканність приватного та сімейного життя належить до основних особистих (громадянських) прав людини і громадянина, займає центральне місце серед конституційних норм, які захищають права та свободи людини й громадянина.

В Україні захист конфіденційної інформації про особу захищено конституційними нормами. «Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» [1].

Подальший розвиток конституційна норма отримала в Законі України «Про інформацію», де забороняється збирання відомостей про особу без її попередньої згоди, за винятком випадків, передбачених законом. Крім того, кожна особа має право на ознайомлення з інформацією, зібраною про неї, а сама інформація про особу охороняється Законом, тобто її використання можливо тільки на законних підставах і в межах, законом обумовлених.

Закон гарантує неприпустимість збору, зберігання, використання та розповсюдження інформації про приватне життя, а також інформації, що порушує особисту та сімейну таємницю, таємність листування, телефонних переговорів, поштових, телеграфних та інших повідомлень фізичної особи без її згоди. Закон передбачає, що підставою порушення права людини може бути лише мотивоване рішення суду.

Отже, демократична цивілізована держава тільки у виключних випадках, на підставі Закону та спеціального судового рішення, може порушити недоторканність приватного життя людини, ознайомитись з його переговорами або з іншими повідомленнями.

Зрозуміло, що вимушена необхідність збору відомостей про приватне життя громадянина може виникнути тільки за умови боротьби зі злочинністю чи для охорони здоров'я та безпеки інших громадян.

Вимоги про дотримання конфіденційності особистої інформації висуваються до фізичних та юридичних осіб, які відповідно до своїх повноважень мають інформацію про громадян. За правилом, такі особи при отриманні та використанні інформації несуть відповідальність за порушення режиму захисту, відповідно до законодавства. Особисті, приватні таємниці, що довіряються представникам ряду професій для захисту прав і законних інтересів громадян, уже слід розглядати як професійну таємницю.

До таких таємниць відносять, наприклад, медичну, адвокатську таємницю, таємницю досудового слідства, нотаріальних дій, таємницю сповіді. Суб'єкти, що за спеціальними дозволами отримують відомості про особу у вигляді професійної таємниці, несуть юридичну відповідальність за її розголошення.

Гарантії права на інформацію, передбачені Законом України «Про інформацію» [6, ст. 6], а саме право на інформацію забезпечується: створенням механізму реалізації права на інформацію; створенням можливостей для вільного доступу до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів, інших інформаційних банків, баз даних, інформаційних ресурсів; обов›язком суб›єктів владних повноважень інформувати громадськість і засоби масової інформації про свою діяльність і прийняті рішення; обов›язком суб›єктів владних повноважень визначити спеціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації; здійсненням державного й громадського контролю за додержанням законодавства про інформацію; установленням відповідальності за порушення законодавства про інформацію. Але, як свідчить практика, вони загалом не діють, насамперед, тому, що провідна таких гарантій – створення механізму здійснення права на інформацію – перебуває лише на стадії первісного становлення. Чинним законодавством передбачено, що порушення законодавства України про інформацію тягне за собою дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законами України, але на практиці відповідальність за порушення законодавства про інформацію майже відсутня.

Слід зауважити, що само суспільство може бути не тільки середовищем існування прав і свобод людини та громадянина, а й, завдяки своїм потенційним можливостям, може бути гарантом прав і свобод людини та громадянина.

Ми вже звикли до того, що держава є самостійним суб'єктом цивільних правовідносин і несе відповідальність за власні дії чи бездіяльність. Але питання про відповідальність держави за порушення конституційних прав громадян, також інформаційних, не вирішено.

Від імені держави діють органи державної влади в межах їхньої компетенції, установленої законом. Порушення норм права державою одночасно призводить до порушення їх органами державної влади. Потрібно визнати, що не кожне порушення органами державної влади прав громадян повинно відносити на рахунок усієї держави. Якщо таке порушення є поодиноким і суперечить загальній політиці держави, воно повинно визнаватись як порушення закону з боку державного органа, а не держави загалом.

Дуже цікавим є питання про інформацію, що спрямована проти національної безпеки. Національна безпека України – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Інформаційна свобода кожної людини обмежується свободою та безпекою інших осіб, суспільства загалом. Дії громадян, іноземців, юридичних осіб, держав не повинні становити внутрішню чи зовнішню загрозу інтересам громадян, суспільства, української держави. Згідно з діючим законодавством національна безпека передбачає політичну, економічну, інформаційну та іншу безпеку країни від зовнішніх та внутрішніх загрозливих факторів.

Безпека має дві різнопланові моделі. По-перше, забезпечити безпеку від зовнішніх і внутрішніх загроз. Інформаційна безпека передбачає політичні, економічні, матеріальні, організаційно-технічні та інші гарантії захисту інформаційних інтересів людини, суспільства, держави. Це вимагає наявності як технічних систем захисту, так і системи правових гарантій цього захисту. По-друге, обов'язок не завдавати загрози громадянам інших країн, іншим спільнотам чи державам. Держава визнає неможливість і забороняє правовими засобами фізичним чи юридичним особам втручання в безпеку інших громадян, спільнот чи держав.

Зміст національної безпеки України є не тільки захист держави та її політичних інститутів, а й прав, свобод людини, матеріальних і духовних цінностей суспільства. Тому існування України як суверенної і стабільної в усіх відношеннях держави, її самозбереження, прогресивний розвиток і безпека неможливі без розробки й упровадження цілеспрямованої системної політики захисту національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз.

У статті 37 Конституції України прямо встановлена заборона політичним силам проводити діяльність, також інформаційну, що спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету й територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі та ін. Також Основний Закон України наголошує про обмеження прав людини на свободу думки та слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань в інтересах національної безпеки [1, ст. 4].

Наукова теоретична розробка національної інформаційної безпеки досліджується досить активно, але ні в науці, ні в практичній діяльності не існує єдиних підходів до формування інформаційного законодавства у сфері національної безпеки.

На сьогодні норми конституційних інформаційних відносин у сфері дифамаційної інформації проти національної безпеки вирішують норми кримінального права. Більше 20 приписів кримінального кодексу забезпечують регулювання інформаційних відносин у сфері інформаційної національної безпеки України. Серед них можна визначити І розділ Особливої частини – «Злочини проти національної безпеки України», а також злочини проти політичних прав громадян – ст. 158–160 Кримінального Кодексу України.

Підсумовуючи, варто зазначити, що захист інформаційних прав і свобод громадян є основним напрямом діяльності будь-якої європейської демократичної держави. А отже, Україна, як держава європейська, яка прагне до вступу до євро спільноти, та учасник Угоди про асоціацію з ЄС має розглядатися як законодавчо готова до здійснення політики у сфері захисту інформаційних прав і свобод, адже вже багато років керується в межах суспільно-політичної діяльності європейськими принципами, якісно імплементованими в чинне законодавство. Важливу роль у цьому процесі відіграє й міліція, що безпосередньо через свою діяльність повинна й зобов'язана захищати законні права та свободи громадян у цій сфері, виступаючи своєрідним гарантом безпеки громадян у сфері інформаційних правовідносин, адже вітчизняне законодавство містить усі необхідні для цього кодифіковані нормативно-правові акти. Тому, без сумнівів, Україна в питаннях забезпечення інформаційних прав і свобод може вважатися законодавчо забезпеченою європейською демократичною державою, готовою до вступу в європейську спільноту та необхідної взаємодії на всіх рівнях з європейським простором.

Література

1. Конституція України [Електронний ресурс]: закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 30.08.2011 р. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua. – Назва з екрана

2. Цимбалюк В.С. Основи інформаційного права України [Текст]: Навч. посіб. / В.С. Цимбалюк, В.Д. Гавловський, В.В. Гриценко та ін. [за ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного та П.В. Мельника]. – К.: Знання, 2004. – 274 с.

3. Копылов В.А. Информационное право [Текст]: Учебник / В.А. Копылов. – М.: Юристъ, 2002. – 512 с.

4. Інформаційне право та правова інформатика у сфері захисту персональних даних : монографія / [В. Брижко, М. Гуцалюк, В. Цимбалюк, М. Швець] ; за ред. М. Швеця. – К. : НДЦПІ АПрН України, 2005. – 334 с.

5. Інформаційне забезпечення управлінської діяльності в умовах інформатизації : організаційно-правові питання теорії і практики : монографія / [Р. А. Калюжний, В. О. Шамрай, В. Я. Швець, М. В. Гуцалюк та ін.]. – К. : Академія державної податкової служби, 2002. – 296 с.

6. Про інформацію [Електронний ресурс]: закон України від 02.10.1992 № 2658-XII із змін., внес. згідно із законами України : за станом на 13.01.2011 року № 2938-VI. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua - Назва з екрана.

Форос Г.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри інформаційно-технічного забезпечення та спеціальної техніки ОДУВС

Надійшла до редакції: 22.04.2015

УДК 341.231.14

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ МІЖНАРОДНИМ ПРИНЦИПОМ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ПРИНЦИПОМ НЕВТРУЧАННЯ У ВНУТРІШНІ СПРАВИ ДЕРЖАВ

Солопова І. В.

Визначено характер суперечностей між законністю втручання у внутрішні справи держав і міжнародним принципом дотримання прав людини. Проаналізовано особливості втручання без мандату Ради Безпеки ООН. Порушуються питання дотримання державами зобов'язань із захисту прав людини.

Ключові слова: *державний суверенітет, агресія, права людини, втручання, легітимність, міжнародне право.*

Определен характер противоречий между законностью вмешательства во внутренние дела государств и международным принципом соблюдения прав человека. Проанализированы особенности вмешательства без мандата Совета Безопасности ООН. Затрагиваются вопросы соблюдения государствами обязательств по защите прав человека.

Ключевые слова: государственный суверенитет, агрессия, права человека, вмешательства, легитимность, международное право.

The character of the contradictions between the legality of interference in the internal affairs of States and international human rights principles. The features of the intervention without a UN Security Council mandate. Raise issues of States' compliance obligations to protect human rights.

Keywords: *state sovereignty, aggression, human rights, intervention, legitimacy, international law.*

Визнання права реагувати в разі масових порушень прав людини і зневажання гуманітарного права вимагає, насамперед, вирішення колізії між міжнародним принципом поваги прав людини і принципом невтручання у внутрішні справи держав, що ґрунтується на повазі суверенітету держав. З'ясування того, який із цих принципів має пріоритет, свідчить про межі тих заходів, які можуть бути вжиті, щоб захистити населення від загроз. Зміни у відносинах між країнами і розвиток теорії міжнародних відносин значно вплинули на ієрархію важливості вищевказаних принципів.

В останні роки відбулося переосмислення основних для міжнародного права понять. Зазнало змін, у першу чергу, поняття суверенітету, що призвело до зменшення прав держав. Зміна розуміння суверенітету була спричинена насамперед: 1) зростаючою взаємозалежністю держав і 2) транскордонними загрозами міжнародній безпеці і громадській безпеці держав, глобальному миру і стабільності. Межі суверенітету держав, схоже, не уявляються чітко визначеними, і їх обсяг залежить від контексту подій у країні і на міжнародній арені, а також від ступеня небезпеки, яку певна держава може представляти для глобальної безпеки. Для них має також важливість сприйняття держави в контексті її стабілізуючого або ж дестабілізуючого впливу на міжнародні відносини.

До того ж держава обмежує своїм виключним суверенітетом над населенням, яке потрапляє під її юрисдикцію. У результаті процесу глобалізації держава перестає бути єдиним представником своїх громадян на міжнародній арені. Частину цієї функції беруть на себе неурядові, часто міжнародні організації (у тому числі й економічні). Це змушує сприймати людей як членів світового співтовариства, а не тільки як резидентів певної держави. Таке становище обґрунтовується також і нормами міжнародного права, розвиток якого після Другої світової війни значно зменшує обсяг повноважень, які держава застосовує на свій розсуд. Створення міжнародних систем захисту прав людини шляхом накладення на державу зобов'язання забезпечити мінімальний рівень захисту прав людини і водночас зменшення контрольних функцій управління обмежило свободу держав. Такий підхід був багаторазово підтверджений у багатьох документах міжнародного права, у тому числі країнами, які беруть участь у процесі ОБСЄ. У п. 8 Декларації "Проблеми доби змін", яку 9 липня 1992 р. ухвалили на заключному засіданні Гельсінського саміту глави держав та урядів країн – учасниць НБСЄ, проголошено: "Ми підкреслюємо, що зобов'язання, взяті в у галузі людського виміру НБСЄ, є питаннями, що представляють безпосередній і законний інтерес усіх держав – учасниць і не належать до виключно внутрішніх питань певної держави. Захист прав людини, основних свобод та сприяння їх здійсненню, а також зміцнення демократичних інститутів представляють собою життєво важливу основу нашої всеосяжної безпеки" [1].

Один зі шляхів вирішення проблеми між суверенітетом держав і зобов'язанням поважати права людини окреслила у своїй доповіді "Відповідальність щодо захисту" Міжнародна комісія з питань втручання і державного суверенітету, створена у 2000 р. під егідою ООН. Намагаючись визначити межі суверенітету, Комісія переформулювала запитання, яке найчастіше ставиться: на що держава уповноважена в межах своїх кордонів, на запитання про те, що вона не має права чинити, і логічно дійшла висновку, - ґрунтуючись на волі держав, яка виражена в міжнародних конвенціях щодо прав людини, що держави не мають права порушувати права і гідність громадян. Це означає, що суверенітет спричиняє подвійне зобов'язання: а) зовнішнє – поважати суверенітет інших держав та б) внутрішнє – поважати права і гідність людей, що перебувають під юрисдикцією певної держави.

Гарет Еванс, співголова Комісії, зауважив, що таке розуміння суверенітету "суттєво зміцнилося з огляду на неухильно зростаючий вплив міжнародних стандартів у галузі прав людини та зростаючий вплив концепції безпеки людини в міжнародному дискурсі" [2].

Визнання державою – і загалом міжнародним співтовариством – покладеного на неї обов'язку поважати права людини не визначає проте, яким чином міжнародне співтовариство має право наполягати на їх дотриманні. Політики, розмірковуючи на цю тему, застосовують поняття права у своїх політичних економічних та інших

© І.В. Солопова, 2015

інтересах. Наприклад, представник Державного департаменту США Річард Хаас заявив, що "суверенітет спричиняє зобов'язання. Одним із них є зобов'язання не вбивати своїх власних громадян. Наступним є зобов'язання не підтримувати тероризм у будь-якій формі. Якщо уряд не в змозі виконати ці зобов'язання, він втрачає деякі з переваг, що їх зазвичай надає суверенітет, у тому числі право діяти на свій розсуд на своїй власній території. Інші уряди, у тому числі уряд США, набувають право на втручання" [3]. Проте, на нашу думку, це занадто широке тлумачення, яке дещо суперечить загальноприйнятим виняткам у забороні втручання у внутрішні справи держави. З огляду на той факт, що будь-які способи примушування держав до певних дій є втручанням в їхні внутрішні справи, слід з'ясувати, чи може міжнародне співтовариство втручатися у внутрішні справи держави (захищаючи права людини) і які дії при цьому може вчинити.

Міжнародне право забороняє державам (згідно з Декларацією про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між країнами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 р.), а також ООН (відповідно до п. 7 ст. 2 Статуту ООН) втручатися у внутрішні справи держав. Зазвичай для підтвердження заборони на втручання у внутрішні справи держави посилаються на рішення Міжнародного суду щодо військових і напіввійськових дій США в Нікарагуа з 1986 р., в якому Міжнародний суд визначив, що "відповідно до загальноприйнятої своєї умови, як принцип забороняє всім країнам або групам країн пряме або непряме втручання у внутрішні чи зовнішні справи інших держав". Міжнародний суд також зауважив, однак, що "має бути заборонене втручання, яке пов'язане з питаннями, в яких кожна держава може, відповідно до принципу суверенітету держав, приймати вільне рішення... Втручання є незаконним, якщо застосовуються примусові заходи у зв'язку з рішеннями, які повинні залишатися предметом вільного вибору" [4]. З огляду на той факт, що дотримання прав людини не належать до площини вільних, нічим не обмежених рішень держави (держава повинна дотримуватися мінімальних міжнародних стандартів захисту і поваги прав людини), не можна розглядати вищезгаданий висновок як переконливе вирішення проблеми, що вивчається.

Повага до захисту суверенітету держав і дотримання принципу невтручання, який розглядався як охорона стратегічної безпеки держав і міжнародного порядку, були надзвичайно сильними аргументами за часів холодної війни. Однак після її закінчення настали суттєві зміни, які особливо помітні на основі рішень Ради Безпеки ООН (далі – РБ). РБ, звільнившись від потреби балансувати між двома блоками, стала більш чуйно реагувати на випадки масових грубих порушень прав окремих осіб та ініціювати дії, спрямовані на захист цивільного населення. Еволюція становища РБ після закінчення холодної війни призвела до визнання легітимності обмеження принципу невтручання з огляду на дотримання принципу захисту прав людини. На початку 90-х років XX ст. РБ, приймаючи рішення, пов'язані із захистом цивільних осіб, обґрунтовувала їх міжнародними наслідками внутрішніх конфліктів, у вигляді, зокрема, масового пересування біженців, яке дестабілізувало ситуацію в певному регіоні. Тим самим РБ уникала закидів на свою адресу в безпідставному з точки зору міжнародного права втручанні у внутрішні справи держави. Революційним проривом стала прийнята в 1992 р. Резолюція РБ по Сомалі (№ 794/92), в якій було прийнято рішення втрутитися у внутрішній конфлікт, не звертаючись до міжнародних наслідків конфлікту. Аналогічно було зроблено стосовно Руанди і Гаїті в 1994 р. (резолюція № 929/94 і 940/94).

Тому РБ дійшла висновку, що серйозних і масових порушень прав людини самих по собі достатньо, щоб виправдати порушення принципу невтручання. Таким чином РБ ipso facto змінила градацію принципів міжнародного права. Таку інтерпретацію РБ підтвердила у своїй резолюції № 1296 у 2000 р., в якій вона визначила, що напади на цивільних осіб, які відбуваються в ході збройних конфліктів, самі по собі є загрозою для міжнародного миру та безпеки, а отже уповноважують РБ вжити відповідних заходів.

У контексті ослаблення принципу невтручання у внутрішні справи держав для захисту прав людини, тим не менш, постають запитання: а) чи всі члени міжнародного співтовариства можуть вимагати, щоб держава виконала свої зобов'язання з дотримання прав людини та б) чи всі уповноважені до таких дій? Немає сумнівів, що відповідь на перше запитання є ствердною. Друге запитання дуже спірне, особливо в контексті проведеного військового втручання НАТО в Косово в 1999 р. Залишивши поза межами нашого дослідження очевидне право РБ на рішення про втручання, необхідно розглянути питання, чи мають таке право відповідно до міжнародного права незалежно від ООН окремі держави?

Суттєве значення для відповіді на це запитання має розвиток принципу відповідальності держав за порушення міжнародного права. Кодифікація цієї галузі, незважаючи на значний доробок Комісії міжнародного права, дуже повільно розвивається. Згідно з доктриною міжнародна відповідальність держави виникає в момент, коли держава порушує зобов'язання, що виникають як у межах міжнародного права, так і з договірних норм, а також і звичаєві й загальні засади міжнародного права та рішення міжнародних організацій, у тому числі одностайних резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, які розвивають та підтримують загальні правила. У концепції "відповідального захисту" головний акцент робиться на невійськових методах втручання – запобігати порушенню прав людини, реагувати на них і спільними зусиллями їх відновлювати [2]. Принцип відповідальності держави за порушення закону є нормою загального міжнародного права. Право на втручання, як правило, мають країни, які є сторонами порушеного міжнародного договору. Стосовно ситуації в Чечні в 1994 р. колишній міністр закордонних справ Польщі К. Скубішевський зауважив, що країни, які є учасниками Женевських конвенцій та Додаткового до них протоколу, який стосується жертв неміжнародних конфліктів, на основі взаємності можуть домагатися від Росії дотримання в Чечні прав людини і гуманітарного права [5]. Відповідно до Кодексу відповідальності держави, розробленого Комісією міжнародного права, якщо держава взяла на себе зобов'язання, прийняті всім міжнародним співтовариством, тому й дотримання зобов'язань у галузі прав людини може вимагати будь-яка країна. Що стосується діапазону санкцій, які застосовуються до неї з боку держави –від окремих примусових заходів до санкцій міжнародних організацій, - то єдиної думки немає, але іноді пропонуються навіть збройні втручання.

Розмірковуючи над легітимністю права держав на реагування, необхідно розглянути ще два питання. Обидва

при подальшому розвитку можуть підсилити визнання права вживати заходів. Перше пов'язане з делегітимізацією військової агресії, а друге стосується покладеного на держави обов'язку підтримувати народи в реалізації їхнього права на самовизначення.

У міжнародному праві немає загальновизнаного визначення війни та збройного конфлікту. Їх визначальною характерною рисою є застосування збройної сили. Відповідно до ст. 2 Статуту ООН держави в міжнародних відносинах зобов'язані утримуватися від застосування сили або погрози застосування сили. Ця заборона підтверджується багатьма документами міжнародного права, у тому числі Декларацією про принципи міжнародного права 1970 р. У відносинах між країнами заборонено також агресію, яку Генеральна Асамблея ООН визначила у своїй резолюції від 14 грудня 1974 р. як "застосування збройної сили проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або в будь-який інший спосіб, що суперечить Статуту Організації Об'єднаних Націй". З огляду на вказане постають два запитання: а) чи зобов'язані держави не застосовувати силу лише в міжнародних відносинах та б) чи є застосування сили державою в межах своїх кордонів, наслідком чого стали масові порушення гідності і прав людей, застосуванням сили в спосіб, що суперечить Статуту ООН? Ствердна відповідь на друге запитання – яка, здається, є очевидною в контексті вимоги, що міститься в Статуті ООН, поважати права людини, – призводить до необхідності переосмислити термін "агресія" і поширити його також на масове застосування сили проти цивільного населення (агресія проти цивільного населення), а також поширити заборону на незастосування сили з боку держави також на внутрішні відносини стосовно ситуацій, коли застосування сили призводить до масових порушень гідності і прав осіб, які належать до певних етнічних або національних груп. Нормативно-правове закріплення вказаних визначень означало б, що й інші країни мають право вживати заходів проти держави, яка масово порушує права людини, на основі колективної самооборони, яка в даному випадку була б, скоріше, колективною обороною націй, що здійснюється від їхнього імені державою.

Для підтвердження визнання права держав на захист людей та їхніх прав (із порушенням принципу невтручання) також можна послатися на покладений на держави обов'язок сприяти здійсненню права народів на самовизначення. Варто розглянути питання, чи має держава, яка жорстоко і масово порушує права своїх громадян, законне право діяти від їхнього імені. Заперечення наявності такого права у ситуаціях, коли громадяни не мають можливості змінити владу, можна розглядати як обмеження права нації на самовизначення. Згідно з міжнародним правом, народи мають право шукати підтримку в реалізації права на самовизначення, і міжнародне співтовариство повинне надати їм таку підтримку, тим більше, що порушення цього права народу є винятком із заборони невтручання у внутрішні справи держави, що підтверджено, зокрема, в Статуті ООН. Водночас подібно до того, як у випадку надмірного тлумачення можливості обмеження суверенітету держав, і в цьому випадку, поле для можливих зловживань є надто великим, про що переконливо свідчить наслідок міжнародного визнання незалежності Косово – визнання Росією незалежності Абхазії і Південної Осетії.

У світлі вищевикладеного можна зробити висновок, що всі країни мають право реагувати на ситуації, коли трапляються масові порушення прав людини. Ця теза підтверджуються широким тлумаченням ст. 2 Статуту ООН, яка повертає право на обов'язок реагувати. Водночас втручання є актом застосування військової сили у вигляді збройного вторгнення однієї держави чи їх груп на територію іншої держави без санкції РБ, що здійснюється з метою захисту прав людини в умовах небажання держави самостійно забезпечити дотримання основних прав людини й запобігти можливим порушення цих прав. Таке втручання є виправданим інструментом міжнародної політики у разі дотримання всіх етапів його реалізації за умови дотримання цілі втручання – захист прав людини, а не реалізації геополітичних інтересів окремих держав [6].

Література

1. Вызов времени перемен: Хельсинкский документ 1992 года. – Хельсинки: СБСЕ, 1992. – 72 с.

2. Искендеров П. Гуманитарные интервенции в контексте геополитике [Електронний ресурс] / П. Искендеров // Многоплярный мир. Аналитика. – 2012. – Режим доступу: http://www.russiancouncil.ru/inner-/?id_-4=967#top

3. Цит за: Parry M. Phyrric Victories and the Collapse of Humanitarian Principles [Електронний ресурс] // The Journal of Humanitarian Assistance. – 02.10.2002. – Режим доступу: http://www.jha.ac/articles/a094.htm.

4. Nikaragua v. United States of America. ICJ Report 1986, [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.icj-cij.org/docket/files/70/6503.pdf.

5. Столяров А. О. Влияние исторической памяти на польско-российские отношения (1989–2009 гг.). – Дисс… канд. ист. н. / Специальность 07.00.15. – Спб., 2015. – 390 с.

6. Здоровега М. Проблема легітимності гуманітарних інтервенцій у сучасних міжнародних відносинах // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. - Вип. 27. - 2015. – С. 102 – 107.

Солопова І.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального та адміністративного права
Одеського національного морського університету
Надійшла до редакції: 19.04.2015

УДК 351.745.7:355.4:343.326

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛІВ КАРНОГО РОЗШУКУ В РАЙОНІ ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ: ПИТАННЯ ПРАВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Албул С. В.

Розглянуто комплекс питань правового регулювання діяльності підрозділів карного розшуку в районі проведення антитерористичної операції. Автор, на підставі аналізу існуючих точок зору, практики участі в антитерористичній операції, виказує особисте ставлення до означеного питання та надає конкретні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства.

Ключові слова: *антитерористична операція; карний розшук; оперативно-розшукова діяльність; правове регулювання; протидія злочинності.*

Рассмотрен комплекс вопросов правового регулирования деятельности подразделений уголовного розыска в районе проведения антитеррористической операции. Автор, на основе анализа существующих точек зрения, практики участия в антитеррористической операции, выражает личное отношение к указанному вопросу и вносит конкретные предложения по усовершенствованию действующего законодательства.

Ключевые слова: *антитеррористическая операция; оперативно-розыскная деятельность; правовое регулирование; противодействия преступности; уголовный розыск.*

Considered a range of issues of legal regulation of criminal investigation departments in the area of anti-terrorist operations. The author, based on an analysis of existing perspectives, practices support operations against terrorism, personal attitude betrays appointed to specific questions and provide suggestions for improving the current legislation.

Keywords: *anti-terrorist operation; criminal investigation; operatively-search activity; regulation; combating crime.*

За часи незалежності правоохоронні органи України вперше стикнулися з агресивними проявами екстремізму й тероризму. У ході виконання службових завдань із захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України під час антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей особовий склад підрозділів МВС України може бути задіяний для виконання різноманітних завдань. Разом із тим, доводиться констатувати, що багато чому вітчизняні правоохоронні органи навчаються, на жаль, шляхом спроб і помилок. Сьогодні ми набуваємо власного досвіду протидії терору. Саме сьогодні, під час проведення антитерористичної операції на Сході країни, ми повинні переймати світовий досвід у цьому напрямі – досвід складний, але нагально необхідний задля збереження незалежності, суверенітету та територіальної цілісності нашої держави [2, 29]. Це стосується й питань правового регулювання діяльності підрозділів карного розшуку в районі проведення антитерористичної операції.

Антитерористична операція – це комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності. У свою чергу, район проведення антитерористичної операції – це визначені керівництвом антитерористичної операції ділянки місцевості або акваторії, транспортні засоби, будівлі, споруди, приміщення та території чи акваторії, що прилягають до них і в межах яких проводиться зазначена операція [2, 6]. Підрозділи карного розшуку, що виконують функціональні обов'язки в районі проведення антитерористичної операції, нерідко стикаються з певними проблемами, обумовленими неузгодженістю правових актів, відсутністю в чинному законодавстві регуляторних норм щодо специфіки виявлення та розкриття злочинів в умовах надзвичайного стану тощо.

Правове регулювання – це регламентація суспільних відносин засобами загальнообов'язкових правил поведінки і заснованих на них приписів індивідуального значення, що забезпечується в необхідних випадках державним примусом [7, 45]. Спираючись на принцип верховенства права, закріплений у ст. 8 Конституції України, ми переконані, що правовою основою оперативно-розшукової діяльності й, зокрема, діяльності підрозділів карного розшуку в районі проведення антитерористичної операції, необхідно вважати виключно законодавчі акти, тобто Конституцію і закони України. На нашу думку, практичне розв'язання проблеми класифікації таких норм має знаходитися безпосередньо у сфері оперативно-розшукової діяльності, а тому більш природною до сучасного стану ОРД є класифікація нормативно-правових актів, що регламентують оперативно-розшукову діяльність суб'єктів ОРД, з їх розподілом на такі групи: Конституція України; Закони України (Кримінальний та Кримінальний процесуальний кодекси України, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», інші закони України); інші нормативно-правові акти; міжнародно-правові угоди і договори [9, 36-37].

В Україні правова регламентація оперативно-розшукової діяльності була започаткована завдяки введенню в дію Закону України «Про міліцію» від 1 січня 1991 р. З прийняттям Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», законодавець, засновуючись на думках учених про необхідність створення правового механізму боротьби зі злочинністю, видав ряд законодавчих актів, що конкретизують права, обов`язки оперативних підрозділів і підстави проведення оперативно-розшукових заходів, що забезпечило, у свою чергу, створення правової основи оперативно-розшукової діяльності [3, 22].

Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., закріпила нові принципи функціонування держави і органів боротьби зі злочинністю, визначила права та обов'язки не тільки людини й громадянина щодо суспільства і держави, але й обов'язки і права держави щодо її громадян. Установлення нормами Конституції правового режиму роботи з інформацією в оперативно-розшуковій діяльності закріплене в ст. 34, де вказано, що кожен має право вільно збирати, використовувати, поширювати

© С.В. Албул, 2015

інформацію будь-яким способом. У статтях 28, 29 закріплені принципи охорони приватного життя, особистої і сімейної таємниці, захисту честі й гідності особи. Стаття 31 говорить про таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, а ст. 30 гарантує недоторканність житла [4]. Цими спеціальними нормами Конституції встановлені межі роботи з інформацією, які продубльовані в нормах Закону України «Про інформацію» [20]. Водночас, і тільки з метою захисту прав, свобод людини та задля безпеки суспільства конституційними нормами визначається також те, що оперативні підрозділи мають право обмежувати окремі права й свободи людини та юридичних осіб в якості виняткового і тимчасового засобу лише за рішенням суду щодо осіб, у діях яких є ознаки злочину, та у випадках, передбачених законодавством України.

Важливе значення для правового регулювання діяльності підрозділів карного розшуку в районі проведення антитерористичної операції мають норми Кримінального та Кримінального процесуального кодексів. Кримінальний кодекс України містить кримінально-правові інститути, які визначають загальні засади кримінальної політики держави. Ці кримінально-правові інститути мають орієнтуючий характер для здійснення оперативно-розшукової діяльності. Саме з урахуванням норм Кримінального кодексу України в кожному конкретному випадку обирається тактика й методика використання оперативно-розшукових засобів. Установлюючи вичерпний перелік злочинів, КК України орієнтує оперативні підрозділи на те, які саме діяння необхідно попереджувати, виявляти та розкривати, таким чином заощаджуючи їх зусилля, а також сили й засоби ОРД. Важливого значення набуває стаття 12 КК України, яка класифікує злочини на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі. Важливість цієї норми для діяльності підрозділів карного розшуку в районі проведення антитерористичної операції окреслюється тим, що залежно від тяжкості злочину визначається, які саме оперативно-розшукові заходи можуть здійснюватися (особливо це стосується заходів, які обмежують конституційні права громадян і застосовуються у виняткових випадках), визначається законність заведення оперативно-розшукових справ, продовження строків ведення цих справ і т.п. Крім цього, для правового захисту працівників підрозділів карного розшуку в районі проведення антитерористичної операції, та осіб, які співробітничають з ними на конфіденційній основі, велике значення мають норми КК України про обставини, що виключають злочинність діяння. За цими нормами такі особи звільняються від кримінальної відповідальності в разі, якщо перебували в стані необхідної оборони (ст. 36), крайньої необхідності (ст. 39), здійснювали діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42) та при виконанні спеціального завдання по попередженню або розкриттю злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації (ст. 43) [5].

У свою чергу, КПК України в Розділі 21 містить перелік негласних слідчих (розшукових) дій, які працівники підрозділів карного розшуку за дорученням слідчого можуть здійснювати під час кримінальних проваджень за фактами злочинів, що вчинені в районі проведення антитерористичної операції. Однак слід зазначити, що реалії антитерористичної операції обумовили необхідність прийняття певних змін і доповнень до чинного КПК України, зокрема, стосовно отримання дозволів слідчих суддів на проведення негласних слідчих (розшукових) дій [6]. Такі зміни було внесено Законами України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції» [15] та «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» [19].

Особливе місце в системі правового регулювання протидії підрозділами карного розшуку в районі проведення антитерористичної операції відводиться Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [8, 56]. Він є ядром, основою оперативно-розшукового законодавства, саме в цьому законі містяться основні організаційні питання здійснення цієї діяльності. Згідно зі статтею 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» одним зі суб'єктів оперативно-розшукової діяльності є оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, до яких, зокрема, відносяться й підрозділи карного розшуку [22]. Діяльність оперативних підрозділів ОВС, крім указаного закону, на сьогодні регламентується значною кількістю нормативно-правових актів, зокрема Законами України «Про міліцію», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», «Про прокуратуру», «Про інформацію», Кримінальним кодексом України, Кримінальним процесуальним кодексом України, іншими законодавчими актами, міжнародними договорами України, а також установчими актами та правилами міжнародних правоохоронних організацій, членом яких є Україна.

Разом із тим, проведення антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей нашої держави внесло певні корективи та доповнення до переліку правових актів, що так чи інакше регулюють оперативно-розшукову діяльність ОВС, зокрема підрозділів карного розшуку. Так, за нашим переконанням, певним чином регулюють окремі питання протидії підрозділів карного розшуку злочинам проти власності в районі проведення антитерористичної операції Закони України «Про боротьбу з тероризмом» [10], «Про правовий режим надзвичайного стану» [24], «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» [25], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо невідворотності покарання осіб, які переховуються на тимчасово окупованій території України або в районі проведення антитерористичної операції» [12], «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції» [15], «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» [19], «Про внесення змін до Закону України «Про міліцію» щодо умов застосування сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї в районі проведення антитерористичної операції» [14], «Про внесення змін до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» щодо превентивного затримання в районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години» [13] тощо. Указані правові акти безпосередньо не регулюють питання організації і тактики діяльності підрозділів карного розшуку, але стосуються її окремих аспектів, що в комплексі дозволяє вирішувати завдання, що постають перед ними в районі проведення антитерористичної операції.

Оперативно-розшукова діяльність, як і будь-яка інша діяльність, є поняттям динамічним, тобто вона постійно знаходиться в процесі змінення, удосконалення. У правовому регулюванні оперативно-розшукової діяльності широко використовуються підзаконні нормативно-правові акти. Передусім йдеться про підзаконні нормативно-правові акти центральних органів державної влади. До них належать Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України. До таких нормативних актів слід віднести, наприклад, Указ Президента України «Про затвердження Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи із забезпечення державної безпеки» від 14.11.2014 року № 880/2014 [21]. Кабінет Міністрів України видає постанови, що врегульовують діяльність правоохоронних органів, зокрема і їх оперативних підрозділів, що виконують свої обов'язки в районі проведення антитерористичної операції.

Слід зазначити, що діяльність підрозділів карного розшуку в районі проведення антитерористичної операції, у частині оперативно-розшукової діяльності, регламентована низкою відомчих і міжвідомчих нормативних актів, зокрема наказом МВС України, СБ України від 03.05.2012 № 169/391 «Про взаємодію Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України в питанні розшуку осіб» [11], Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень [16], Інструкцією про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні [17] та багатьма іншими. Крім цього, безсумнівно, до нормативних актів, що регламентують діяльність правоохоронних органів, зокрема підрозділів карного розшуку, у районі проведення антитерористичної операції, можна віднести Інструкцію про порядок превентивного затримання в районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, та особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції, яка затверджена наказом МВС України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України від 26.08.2014 № 872/88/537 [18], Наказ Генерального Прокурора України від 19.09.2011 р. № 4/1-Гн «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність» [23] тощо.

Необхідно наголосити, що в умовах антитерористичної операції реалізація положень відомчих нормативних актів з питань ОРД суттєво ускладнюється. Насамперед це пояснюються тим, що після анексії Криму, окупації окремих територій Донецької та Луганської областей, що супроводжувалося захопленням адміністративних будівель органів внутрішніх справ, значна кількість примірників відомчих нормативних актів з питань оперативно-розшукової діяльності фактично опинилася в руках злочинців, що призвело до витоку інформації з обмеженим доступом. По-друге, негативними факторами є знищення облікових документів з питань оперативно-розшукової діяльності. Крім цього, значна кількість негласних працівників і колишніх працівників правоохоронних органів на теперішній час перебуває в складі незаконних збройних формувань терористичних організацій – так званих Донецької та Луганської народних республік, та протидіє українській владі, використовуючи при цьому досвід оперативно-розшукової діяльності та знання відомчих нормативних актів [26, 112].

Специфічно в районі проведення антитерористичної операції вирішуються питання щодо отримання дозволів слідчих суддів на проведення оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій. Справа полягає в тому, що територіально Апеляційні суди, які мають право надавати відповідні дозволи, знаходяться під контролем терористів. Разом із тим, відповідно до положень Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції», у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя окремими судами в районі проведення антитерористичної операції змінено територіальну підсудність судових справ, підсудних розташованим у районі проведення антитерористичної операції таким судам, та забезпечено розгляд кримінальних проваджень, підсудних місцевим (районним, міським, районним у містах, міськрайонним) судам, апеляційним судам, розташованим у районі проведення антитерористичної операції, - місцевими загальними судами, апеляційними судами, що визначаються головою Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. У свою чергу, питання, що належать до повноважень слідчого судді в кримінальних провадженнях, що перебувають на стадії досудового розслідування й здійснюються в районі проведення антитерористичної операції, у разі неможливості здійснювати правосуддя розглядаються слідчими суддями місцевих загальних судів, визначених головою Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ [1, 374-375]. Крім цього, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції», на місцевості (адміністративній території), на якій діє правовий режим воєнного, надзвичайного стану, проведення антитерористичної операції, у разі неможливості виконання у встановлені законом строки слідчим суддею повноважень, передбачених статтями 163, 164, 234, 235, 247 та 248 Кримінального процесуального кодексу України, а також повноважень щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на строк до 30 діб до осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109-114-1, 258-258-5, 260-263-1, 294, 348, 349, 377-379, 437-444 КК України, ці повноваження виконує відповідний прокурор [1, 375-376]. Прокурор, отримавши клопотання слідчого щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій чи прийнявши таке рішення особисто, при неможливості виконання у встановлені законом строки слідчим суддею визначених законом повноважень вирішує питання щодо негласних слідчих (розшукових) дій у порядку, передбаченому статтями 247, 248 КПК України. На практиці, працівники оперативних підрозділів ОВС, які виконують свої обов'язки на території Луганської області, отримують дозволи на проведення певних оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій в Апеляційному суді Харківської області. У свою чергу, працівники оперативних підрозділів ОВС, здійснюючи оперативно-розшукові заходи на території Донецької області, отримують дозволи на проведення оперативно-розшукових заходів у Апеляційному суді Дніпропетровської області. При цьому вимоги на перевірку осіб за відповідними обліками надсилають безпосередньо до ДІАЗ МВС України.

Необхідно зосередити увагу на тому, що в умовах проведення антитерористичної операції підрозділами карного розшуку під час протидії злочинам застосовується превентивне затримання осіб. Такий захід передбачений Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» щодо превентивного затримання в районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години» [13] та Інструкцією про порядок превентивного затримання в районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, та особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або в районі проведення антитерористичної операції [18]. Так, у районі проведення антитерористичної операції відповідно до КПК України може здійснюватися превентивне затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години. При цьому граничний строк превентивного затримання не може перевищувати 30 діб. Підставою для превентивного затримання є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою терористичної діяльності. Таке превентивне затримання здійснюється за вмотивованим рішенням начальника Головного управління (управління) Служби безпеки України або начальника Головного управління (управління) Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим, у відповідній області, містах Києві та Севастополі за згодою прокурора та без ухвали слідчого судді, суду. Примітно, що превентивне затримання особи не може продовжуватися після розгляду слідчим суддею, судом клопотання про обрання належного запобіжного заходу стосовно цієї особи.

Про затримання особи уповноваженою службовою особою складається протокол у порядку, передбаченому статтею 208 КПК України. Залучення понятих для особистого обшуку здійснюється відповідно до КПК України. З метою ідентифікації затриманої особи обов'язково проводиться її фотографування, також за допомогою цифрової фотоапаратури, з обов'язковою прив'язкою до часу затримання будь-яким доступним способом, а також опис індивідуальних ознак її будови тіла й особливих прикмет із занесенням до протоколу затримання. Дактилоскопіювання та відеозйомка затриманої особи проводяться за можливості. Слід зазначити, що найчастіше такий захід застосовується для затримання злочинців, які мають намір покинути територію проведення антитерористичної операції, а докази їх причетності до вчинення злочинів проти власності зібрані ще не повною мірою. Під час такого превентивного затримання здійснюється внутрішньокамерна розробка.

Окремо слід наголосити, що чинні відомчі нормативні акти з питань оперативно-розшукової діяльності взагалі не містять положень щодо особливостей організації і тактики проведення окремих оперативно-розшукових заходів у надзвичайних умовах та в умовах антитерористичної операції. На практиці ж працівникам оперативних підрозділів, які здійснюють протидію злочинам у районі проведення антитерористичної операції, нерідко доводиться виконувати свої функціональні обов'язки в умовах ведення відкритих бойових дій. За нашим переконанням, у частині регламентації оперативно-розшукової діяльності оперативних підрозділів ОВС, зокрема підрозділів карного розшуку, з урахуванням викладеного, необхідним є розроблення концептуально нових відомчих нормативних актів щодо організації і тактики оперативно-розшукової діяльності в надзвичайних умовах та в умовах проведення антитерористичної операції.

Потребує коригування й правове регулювання внутрішньої та зовнішньої взаємодії підрозділів карного розшуку в протидії злочинам у районі проведення антитерористичної операції, адже в цьому напрямку реалізація вимог нормативно-правових актів стикається з низкою проблем. Так, взаємодія між підрозділами МВС та іншими суб'єктами антитерористичної операції стикається з проблемами, пов'язаними з міжвідомчими непорозуміннями щодо завдань у протидії тероризму, можливою недовірою та відсутністю координації. Окремо необхідно відмітити неузгодженість у проведенні оперативно-розшукових заходів, які здійснюють різні суб'єкти протидії злочинності в районі проведення антитерористичної операції. У цій ситуації трапляються випадки організації та проведення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій за однією оперативною інформацією різними підрозділами – місцевими органами внутрішніх справ, приданими силами ОВС інших регіонів, СБУ тощо.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що наявність широкого спектру правових норм, які міститься в нормативно-правових актах різної юридичної сили, є гарантом законності здійснення оперативно-розшукової діяльності, зокрема з протидії підрозділів карного розшуку злочинам у районі проведення антитерористичної операції, адже детальне правове регулювання роботи оперативних підрозділів ОВС є важливим засобом повного і правильного виконання обов'язків, які покладені на них. Слід підкреслити важливість тенденції зростання ролі закону в регулюванні цієї діяльності. Підзаконні, зокрема відомчі, акти мають відходити на другий план і виявлятися в новому значенні – як допоміжні засоби забезпечення виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, зокрема в районі проведення антитерористичної операції.

Література

1. Албул С.В. Кримінальний процес України: навч. посібник / С.В. Албул, С.Л. Деревянкін, О.В. Поліщук – Одеса: ОДУВС, 2015. – 476 с.

2. Албул С.В. Організація і тактика несення служби на блокпостах в умовах антитерористичної операції : методичні рекомендації / С.В. Албул, О.Т. Ніколаєв, А.О. Шелехов. — Одеса: ОДУВС, 2014 — 34 с.

3. Антонов К. В. Правові засади оперативно-розшукової діяльності : навч. посіб. / К.В. Антонов, О.В. Вишня, О.В. Сачко, С.І. Халимон. – Харків: ХНУВС, 2009. – 126 с.

4. Конституція України [Електронний ресурс] : закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 04.02.2011 р. № 2952-17. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua. – Назва з екрана.

5. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду : за станом на 01.04.2015 р. № 3718-17. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua. – Назва з екрана

6. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13. 04. 2012 р. № 4651-VI : за станом на 22. 03. 2015 р. – К.: Алерта, 2015. – 304 с.

7. Оборотов Ю.М. Теорія держави і права (прагматичний курс) / Ю.М. Оборотов. – Одеса : Юридична

література, 2009. – 184 с. – С. 45.

8. Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: Загальна частина: підручник / авт. кол.: С.В. Албул, К.І. Бєляков, А.І. Берендєєва та ін.; за ред. С.П. Черних, М.П. Водька, О.Ф. Долженкова. – К.: Відділ редакційно-видавничої діяльності МВС України, 2012. – 884 с.

9. Основи оперативно-розшукової діяльності: навчальний посібник / О.Ю. Анциферов, О.М. Чистолінов, С.В. Єськов та ін. / за ред. С.М. Гусарова; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків: Золота миля, 2015. – 312 с.

10. Про боротьбу з тероризмом: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – С. 180.

11. Про взаємодію Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України в питанні розшуку осіб : наказ МВС України, СБ України від 03.05.2012 № 169/391.

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо невідворотності покарання осіб, які переховуються на тимчасово окупованій території України або в районі проведення антитерористичної операції: Закон України від 15.01.2015 № 119-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 10. – С. 61.

13. Про внесення змін до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» щодо превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години: Закон України від 12.08.2014 № 1630-VII // Офіційний вісник України від 02.09.2014. – 2014. – № 68. – С. 7.

14. Про внесення змін до Закону України «Про міліцію» щодо умов застосування сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї в районі проведення антитерористичної операції: Закон України від 12.08.2014 № 1633-VII // Офіційний вісник України від 29.08.2014. – 2014. – № 67. – С. 18.

15. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: Закон України від 12 серпня 2014 року № 1631-VII // Офіційний вісник України від 02.09.2014. – 2014. – № 68. – С. 8.

16. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень: наказ МВС України від 14.08.2012 р. № 700.

17. Про затвердження Інструкції «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні» : наказ Генеральної Прокуратури України, МВС України, СБ України, Міністерства фінансів України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5.

18. Про затвердження Інструкції про порядок превентивного затримання у районі проведення антитерористичної операції осіб, причетних до терористичної діяльності, та особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції: Наказ МВС України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України від 26.08.2014 № 872/88/537 // Офіційний вісник України від 29.08.2014. – 2014. – № 67. – С. 127.

19. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції: Закон України від 12.08.2014 № 1632-VII // Офіційний вісник України від 29.08.2014. – 2014. – № 67. – С. 15.

20. Про інформацію [Електронний ресурс]: закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду : за станом на 09.05.2011 р. № 2938-17. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua. – Назва з екрана.

21. Про невідкладні заходи із забезпечення державної безпеки: Рішення Ради національної безпеки і оборони України (введено в дію Указом Президента від 14.11.2014 № 880/2014) // Офіційний вісник України від 28.11.2014. – 2014. – № 93. – С. 17.

22. Про оперативно-розшукову діяльність [Електронний ресурс] : закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII із змін., внес. згідно із Законами України: за станом на 19.11.2013 р. № 3412-17. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua. – Назва з екрана.

23. Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність [Електронний ресурс]: наказ Генерального Прокурора України від 19.09.2005 р. № 4 / 1 гн із змін., внес. наказами Генерального прокурора України від 04.10.2011 р. № 3 / 2 /1 гн. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua. – [Назва з екрану].

24. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 № 1550-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – С. 176.

25. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 02.09.2014 № 1669-VII // Офіційний вісник України від 24.10.2014. – 2014. – № 83. – С. 7.

26. Теоретично-прикладні засади протидії підрозділами карного розшуку злочинам проти власності у районі проведення антитерористичної операції: монографія / Албул С.В., Анциферов О.Ю., Стрелюк Я.В., Шендрик В.В. та ін.; за загальною редакцією С.М. Гусарова. – Х.: ХНУВС, 2015 – 256 с.

Албул С.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
перший проректор Одеського державного
університету внутрішніх справ,
Член Союзу юристів України
Надійшла до редакції: 11.04.2015

УДК 343.4/.5

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК ЗЛОЧИНІВ УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ АЛІМЕНТІВ НА УТРИМАННЯ ДІТЕЙ (СТ. 164 КК УКРАЇНИ) ТА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ КОШТІВ НА УТРИМАННЯ НЕПРАЦЕЗДАТНИХ БАТЬКІВ (СТ. 165 КК УКРАЇНИ)

Бабенко А. М.

Статтю присвячено дослідженню проблем визначення об'єктивних ознак злочинів, пов'язаних із ухиленням від виплати коштів на утримання членів сім'ї, установлених рішенням суду. Проаналізовано об'єкт, об'єктивну сторону, предмет та коло потерпілих від цих злочинів. Запропоновано напрями вдосконалення кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за ухилення від сплати коштів на утримання членів сім'ї, встановлених рішенням суду.

Ключові слова: ухилення від сплати аліментів, ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків, ухилення від сплати коштів на утримання членів сім'ї, кримінально-правовий захист сімейних відносин.

Статья посвящена исследованию проблем определения объективных признаков преступления, связанных с уклонением от уплаты средств на содержание членов семьи, установленных решением суда. Проанализирован объект, объективная сторона, предмет и круг потерпевших от этих преступлений. Предложены направления усовершенствования уголовно-правовых норм, которые предусматривают ответственность за уклонение от выплаты средств на содержание членов семьи, установленных решением суда.

Ключевые слова: уклонение от уплаты алиментов, уклонение от уплаты средств на содержание нетрудоспособных родителей, уклонение от уплаты средств на содержание членов семьи, уголовно-правовая защита семейных отношений.

This article is devoted to the research of the issues of determination of objective elements of crime, which connected with allowance of family tax evasion statutory by the judgment. The object, objective aspect of crime, target of crime and victims of crime were analyzed. There were offered a directions of legal law governing development, which carry amenability of allowance of family tax evasion statutory by the judgment.

Keywords: alimony tax evasion, allowance of incapable parents tax evasion, allowance of family tax evasion, criminal remedy of material relations.

Створення нормальних умов для демографічного відтворення населення, гармонічного розвитку сімейних відносин, комфортного існування кожного з членів суспільства є важливим напрямом соціально-економічної політики будь-якої цивілізованої держави. Покращення умов для фізичного, психічного, соціального й духовного розвитку кожного з громадян, зокрема й підростаючого покоління досягається шляхом створення найбільш сприятливого природного середовища для розвитку сім'ї, батьківства та дитинства. Саме це виступає необхідною передумовою сприятливого соціально-економічного й демографічного майбутнього нашої держави та суспільства загалом. Разом із цим, українські реалії сьогодення свідчать про суттєве зниження рівня реєстрації шлюбів і збільшення кількості розлучень. Так, починаючи з 1995 року в Україні істотно зменшується кількість зареєстрованих шлюбів, а кількість розлучень дорівнює майже половині від зареєстрованих шлюбів. Наприклад, якщо в 1990 році було зареєстровано 482,8 тис. шлюбів, у 1995 - 431,7, то починаючи з 2002 р., їх кількість зменшилася до 317,2, а у 2010 – до 305 зареєстрованих випадків. На цьому тлі спостерігається збільшення частки розлучень, яка, починаючи з 2008 р., становить близько 166,82 зареєстрованих фактів, і перевищує половину від укладених шлюбів в Україні [1, 345]. Наслідком такої ситуації є не лише велика кількість розлучених, а й значна кількість випадків виховання дітей у неповних сім'ях. За офіційними статистичними даними, з 126068 розлучень у 2010 році в 54544 випадках родини, що розпадаються, мали одну дитину; у 10803 випадках - дві дитини; у 4468 випадках – три більше дітей [1, 345] Схожі тенденції простежувалися й протягом 2012-2015 років. Елементарні математичні розрахунки свідчать про те, що більше половини розлучень мали наслідки у вигляді подальшого виховання дітей у неповній сім'ї і потребували виплат аліментів на їх утримання. Додамо ще й таке, що в Україні тільки у 2010 році з 497 689 народжених 108 785 осіб народились у матерів, які взагалі не перебували в зареєстрованому шлюбі [1, 339]. Аналіз статистичних даних за цими показниками минулих і наступних років свідчить про аналогічну картину. Тобто на сьогодні в Україні щорічно 22 %, або кожна 5 дитина, народжується й виховується поза шлюбом, а більше половини колишнього подружжя залишаються розлученими (з урахуванням сучасного соціально-економічного положення в країні й без матеріального забезпечення). Така ситуація породжує цілий ряд негативних соціально-економічних наслідків, одним із яких є масова потреба в отриманні одним із батьків кошт на утримання неповнолітніх дітей, а в інших випадках – матеріального забезпечення непрацездатних батьків або інших членів родини. Наведені статистичні дані вказують на необхідність активізації наукових досліджень у напрямі кримінально-правового захисту інститут сім'ї та похідних від нього суспільних відносин, пов'язаних із взаємними обов'язками подружжя, батьків і дітей піклуватися один про одного. У цьому сенсі, одним із важливих та актуальних завдань соціально орієнтованої держави й важливою складовою частиною державного захисту населення є кримінально-правова охорона сім'ї та неповнолітніх від суспільно небезпечних посягань, пов'язаних із взаємними обов'язками батьків і дітей піклуватися один про одного.

У різні часи питанням кримінальної відповідальності за злочини проти сім'ї, неповнолітніх і молоді приділялася увага в окремих публікаціях В.В. Вітвіцької, А.Б. Благої, Ф.Г. Бурчака, Б.В. Головкіна, В.П. Ємельянова, Є.Л. Стрельцова, А.А. Музикі, С.С. Яценка та інших

© А.М. Бабенко, 2015

вчених. Поряд із цим у кримінально-правовій доктрині довгі роки залишається дискусійним питання визначення об'єктивних ознак злочинів за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України) та ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165 КК України). Саме вирішення цього питання й розглядається нами як основна мета цієї статті.

У статті 51 Конституції України [2] встановлено, що сім'я, дитинство, материнство й батьківство охороняються державою. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Отже, самою Конституцією України чітко визначені охоронювані суспільні відносини й визначено основну ієрархію об'єктів правового захисту, де узагальнюючим визнається сім'я та її похідні, обов'язкові складові елементи – дитинство, материнство й батьківство. Сімейний Кодекс України [3], розвиваючи ці положення, деталізує охоронювані суспільні відносини й передбачає обов'язок батьків утримувати дитину та обов'язок повнолітніх дітей утримувати непрацездатних і таких, що потребують допомоги, батьків. Зокрема, ст. 180 СКУ прямо зазначається, що батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття [3]. Між батьками та дітьми існують зворотні обов'язки. Це випливає не лише зі ст. 51 Конституції України, а й із положення ст. 202 СКУ, де прямо вказується, що повнолітні дочка та син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги [3].

Кримінальний кодекс України [4] відносить злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (ст. 164 КК) та непрацездатних батьків (ст. 165 КК) до суспільно небезпечних, злочинних діянь, оскільки невиконання обов'язків з виплати аліментів ставить дітей і непрацездатних батьків у тяжкі життєві умови, подолати які в силу малолітства, хвороби або безпомічності вони без допомоги своїх близьких не в змозі.

Суспільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 164 КК полягає в тому, що він грубо порушує сімейні обов'язки, які покладаються на батьків Конституцією України та сімейним законодавством, і посягає на нормальний розвиток, фінансове забезпечення й здоров'я дітей. А злочином, передбаченим ст. 165 КК, навпаки, порушуються сімейні обов'язки, які покладаються Конституцією України та сімейним законодавством на дітей, піклуватися про своїх непрацездатних батьків з метою забезпечення нормальних життєвих умов, створити які вони самостійно в силу хвороби або безпомічності без допомоги своїх близьких не в змозі.

Що стосується визначення основного безпосереднього об'єкта злочину ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК), то в науці кримінального права висловлено дві основні, відмінні одна від одної, точки зору. На думку Л.В. Дорош [5, 4, 6-8], М.О. Потебенька [6, 168], М.І. Мельника [7, 394-395], цей злочин посягає на відносини, що забезпечують майнові інтереси дітей, їх фізичний, розумовий, духовний, моральний і соціальний розвиток. Позиція Л.П. Михайлова [8, 5-6, 10-12] та О.І. Беловой [9, 72] полягає в тому, що об'єктом ухилення від сплати аліментів на утримання дітей виступають майнові сімейні відносини. Останні не зводяться лише до відносин, що забезпечують матеріальне підґрунтя для належного розвитку та виховання дитини, а є відносинами, що забезпечують матеріальні інтереси сім'ї загалом. Таку позицію ми вважаємо цілком переконливою й такою, що заслуговує на підтримку, оскільки вона ґрунтується на визначених Конституцією та похідним законодавством суспільних відносинах і випливає із механізму завдання шкоди. Наприклад, механізм заподіяння шкоди суспільним відносинам при ухиленні від сплати аліментів на утримання непрацездатних батьків, як і при ухиленні від сплати аліментів на утримання дітей, характеризується вчиненням посягання, при якому особа, не виконуючи покладені на неї обов'язки з матеріального забезпечення непрацездатних батьків, виключає себе з цих суспільних відносин і тим самим здійснює розрив соціального зв'язку саме в сімейних відносинах.

Указані злочини утворюють самостійну групу «майнових» злочинів проти сім'ї та неповнолітніх. Виходячи із тлумачення положень ст. 51 Конституції [2] та ст. 180 і ст. 202 СКУ [3], зазначені суспільні відносини складаються між членами сім'ї з приводу матеріальних цінностей, необхідних для забезпечення нормального існування сім'ї. Суб'єктами (учасниками) цих відносин є члени сім'ї, які на підставі сімейних стосунків з іншими особами мають майнові права та обов'язки. Предметом майнових сімейних відносин виступають матеріальні блага, за допомогою яких забезпечується існування та розвиток сім'ї як соціального утворення загалом і окремих її членів, зокрема. Соціальний зв'язок у таких відносинах полягає в соціально корисній діяльності членів сім'ї щодо її матеріального забезпечення, належного використання матеріальних цінностей, а також здійсненні матеріального забезпечення окремих її членів.

Основний безпосередній об'єкт ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165 КК) співпадає з основним безпосереднім об'єктом ухилення від сплати аліментів на утримання дітей. Ним також виступають майнові сімейні відносини, які виникають з підстав, передбачених ст. 202 Сімейного кодексу України [3]. Відповідно до цієї норми повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, що є непрацездатними й потребують матеріальної допомоги. Суб'єктами цих відносин, з одного боку, виступає повнолітні дочка або син, з іншого – один з непрацездатних батьків, на користь якого сплачуються аліменти, а також, у певних випадках, інші діти, жінка, чоловік або інші члени сім'ї, які фактично здійснюють матеріальне забезпечення цієї непрацездатної особи. Згідно зі ст. 205 Сімейного кодексу України [3] предметом цих відносин є аліменти на батьків, які можуть бути в твердій грошовій сумі та (або) в частці від заробітку (прибутку) з урахуванням матеріального та сімейного становища сторін.

З об'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 164 КК України, виражається як у формі дії, так і в бездіяльності, які знаходять прояв: а) у злісному ухиленні від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів); б) у злісному ухиленні батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні. Схожими характеристиками відрізняється й злочин, передбачений ст. 165 КК, який полягає в злісному ухиленні від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання непрацездатних батьків. Непрацездатними вважаються батьки - жінки, що досягли 55 років, чоловіки - 60 років, а також інваліди 1 та 2 групи. Юридичною підставою для настання кримінальної відповідальності за ст. 164 КК є наявність рішення суду, яке набрало чинності, відповідно до якого мати або батько чи інша, передбачена законом особа, зобов'язана сплачувати аліменти. Водночас необхідною

умовою притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 165 КК є наявність рішення суду, яке набрало чинності, згідно з яким винна особа зобов'язана сплачувати кошти на утримання своїх непрацездатних батьків.

Аналіз зарубіжного законодавства свідчить про те, що в кримінальному законодавстві інших країн світу також існують описані вище кримінальні норми. Наприклад, у главі 20 КК Російської Федерації «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх» міститься ст. 157 КК, якою одночасно встановлено відповідальність як «за злісне ухилення від виплати коштів на утримання дітей», так і «непрацездатних батьків» [10]. Аналогічним шляхом пішов законодавець Республіки Казахстан, який у главі 2 КК «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх» розмістив ст. 136 КК, що передбачає відповідальність за невиконання обов'язків з виплати коштів на утримання дітей або непрацездатних батьків понад трьох місяців [11]. У главі 21 Республіки Білорусь «Злочини проти укладу сімейних відносин і інтересів неповнолітніх» окремо функціонують ст. 174 КК «Ухилення батьків від утримання дітей або відшкодування витрат держави на утримання дітей, які знаходилися на державному забезпеченні» та ст. 175 КК «Ухилення дітей від утримання батьків» [12]. За цими нормами, як і за кримінальним законодавством Республіки Казахстан, настає відповідальність у разі такого ухилення на строк понад трьох місяців протягом року. У главі XVII Кримінального кодексу Латвійської Республіки «Злочинні діяння проти сім'ї і неповнолітніх» розміщено статтю 170 КК, якою передбачено відповідальність за злісне ухилення від забезпечення й утримання своїх батьків, дідів і бабусь, дітей, онуків та інших осіб, якщо такий обов'язок покладений вироком суду або постановою суду [13]. Відповідні норми існують і в кримінальному законодавстві інших країн дальнього та ближнього зарубіжжя. Між тим, зарубіжний законодавець по-різному вирішує проблему захисту досліджуваних суспільних відносин. По-перше, цей різновид протиправних діянь відноситься до самостійного розділу «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх», а отже, відокремлюється законодавцем у самостійний об'єкт кримінально-правового захисту, що, на наш погляд, є вірним; по-друге, зарубіжним законодавством установлюються чіткі часові межі, протягом яких досліджувані невиплати вважаються злочином, що також заслуговує на увагу; по-третє, в окремих країнах світу захист майнових сімейних відносин здійснюється щодо ширшого, ніж діти та батьки, кола суб'єктів сімейних відносин. Зазначені питання заслуговують на більш детальний аналіз і потребують урахування під час удосконалення вітчизняного кримінального законодавства, оскільки з положень сімейного законодавства України також випливає: по-перше, що сімейні відносини та дитинство є окремими – важливими суспільними відносинами, по-друге, діючим сімейним законодавством право на матеріальне забезпечення передбачено для більш широкого кола суб'єктів сімейних відносин.

З наведеного можна дійти висновку, що існуючі в українському кримінальному законодавстві в діючий редакції правові норми ст. 164 та 165 КК України не повною мірою захищають майнові сімейні відносини в частині утримання одними членами сім'ї іншими. Так, відповідно до чинного Сімейного кодексу України коло членів сім'ї, що мають майнові сімейні обов'язки, є значно ширшими. Наприклад, за ст. 75 СКУ дружина, чоловік повинні матеріально підтримувати один одного. Право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу [3]. Статтею 91 СКУ надається право на утримання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, але тривалий час проживали однією сім'єю. Той із них, хто став непрацездатним під час спільного проживання, має право на утримання відповідно до статті 76 СКУ [3]. Статтями 265–274 установлюються майнові сімейні обов'язки інших членів сім'ї. Наприклад, ст. 265 СКУ передбачається обов'язок баби, діда утримувати внуків; ст. 266 СКУ - обов'язок онуків, правнуків утримувати бабу, діда, прабабу, прадіда; ст. 267 СКУ - обов'язок по утриманню братів і сестер; ст. 268 СКУ - обов'язок мачухи, вітчима утримувати падчерку, пасинка; ст. 269-275 СКУ - обов'язок інших осіб утримувати дитину [3]. Отже, кримінально-правова охорона майнових сімейних відносин у частині утримання одними членами сім'ї інших лише на підставі ст. 164 та 165 КК є явно недостатньою, оскільки вона залишає поза межами такої охорони відносини, що виникають з приводу утримання інших, крім неповнолітніх, непрацездатних дітей і непрацездатних батьків, осіб. З метою вдосконалення структури кримінального законодавства та з урахуванням важливості таких суспільних відносин, як сім'я та неповнолітні, у межах розділу 5 КК України має право на існування самостійний видовий об'єкт «Злочини проти сім'ї та неповнолітніх», в якому мають бути зосередженими не лише описані кримінальні норми, а й інші, що захищають досліджувані суспільні відносини. Крім цього, у рамках відповідної кримінальної норми потребують встановлення часові межі, за перевищення яких має наставати кримінальна відповідальність за невиконання майнових сімейних відносин. З урахуванням сучасних соціальних реалій і з метою вдосконалення кримінального законодавства, у діючий редакції КК потребує декриміналізації відповідальності за ст. 164 та 165 КК, а замість них потрібно передбачити єдину норму, в якій необхідно встановити єдину кримінальну відповідальність за злісне ухилення понад трьох місяців від сплати коштів на утримання членів сім'ї, установлених рішенням суду.

Література

1. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Держ. ком. статистики України; [за ред. О.Г. Осауленка]. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2011 – 559 с.

2. Конституція України [зі змінами, внесеними відповідно до Закону № 2952-VI від 01.02.2011, ВВР України, 2011, № 10, ст. 68] / [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України: Законодавство України. – Режим доступу: http://rada.gov.ua/uploads/documents/27396.pdf. – Назва з екрану.

3. Сімейний Кодекс України [зі змінами, внесеними відповідно до Закону № 1697-VII від 14.10.2014, ВВР України, 2015, № 2-3, ст. 12] / [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України: Законодавство України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14. – Назва з екрану.

4. Кримінальний кодекс України[зі змінами, внесеними відповідно до Закону № 218-VII від 02.03.2015, ВВР, 2015, № 17, ст. 122] / [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України: Законодавство України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page5. – Назва з екрану.

5. Дорош Л.В. Уголовная ответственность за злостное уклонение от платежа алиментов на содержание детей:

Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Харьковский юр. ин-т им. Ф.Э. Дзержинского. – Х., 1982. – 18 с.

6. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. У 2 ч. / Під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренко – К.: ФОРУМ, 2001. – Ч. 1: Особлива частина. – 944 с.

7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. – 1104 с.

8. Михайлова Л.П. Уголовно-правовая борьба со злостным уклонением от уплаты алиментов детям: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1983. – 20 с.

9. Белова О.І. Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: дис…канд. юрид. наук: 12.00.08 / О.І. Белова. – Харків, 2006. – 184 с.

10. Уголовный кодекс Российской Федерации. - [Электронный ресурс]: http://www.ug-kodeks.ru/ug/ug-kodeks.ru/ugolovnij_kodeks_-_glava_20.html. - Название с экрана.

11. Уголовный кодекс Республики Казахстан. - [Электронный ресурс]: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008032#sub_id=1360000. - Название с экрана.

12. Уголовный кодекс Республики Беларусь. - [Электронный ресурс]: http://www.pravo.by/world_of_law/text.asp?RN=hk9900275#&Article=174. - Название с экрана.

13. Уголовный кодекс Латвийской Республики. - [Электронный ресурс]: http://www.pravo.lv/likumi/07_uz.html. - Название с экрана.

Бабенко А.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології ОДУВС
Надійшла до редакції: 15.04.2015

УДК 343.28/.29

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ВАГІТНИХ ЖІНОК І ЖІНОК, ЯКІ МАЮТЬ МАЛОЛІТНІХ ДІТЕЙ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЧИННОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Меркулова В. О.

У статті розглянуто особливості кримінального правосуддя стосовно специфічної категорії засуджених жінок, які є вагітними або мають малолітніх дітей. Автором аналізуються проблеми визначення правової, соціальної сутності, назви, підстав застосування, правового статусу засудженої жінки під час іспитового строку, правових наслідків відбуття випробування.

Ключові слова: *звільнення від відбування покарання; випробування; засуджені вагітні жінки; засуджені жінки, які мають дітей віком до семи років; кримінальне законодавство.*

В статье рассмотрены особенности уголовного правосудия в отношении специфической категории осужденных женщин, которые являются беременными или имеют малолетних детей. Автором анализируются проблемы определения правовой, социальной сущности, названия, оснований применения, правового статуса осужденного женщины во время испытательного срока, правовых последствий отбывания испытания.

Ключевые слова: *освобождение от отбывания наказания; испытание; осужденные беременные женщины; осужденные женщины, имеющие детей в возрасте до семи лет; уголовное законодательство.*

In the article the peculiarities of criminal justice for specific categories of convicted women who are pregnant or have young children. The author analyzes the problem of determining the legal, social nature, names, grounds for the application, the legal status of convicted women during probation, serving legal effects test.

Keywords: *exemption from punishment; test; convicted pregnant women; convicted women with children under seven years; criminal legislation.*

© В.О.Меркулова, 2015

Актуальність обраної теми відтворюється в тому, що за чинним кримінальним законодавством звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК), та звільнення від відбування покарання вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 83 КК), – це єдині кримінально-правові інститути, існування яких обумовлене саме природними соціально-демографічними особливостями засудженої жінки.

Історично саме оцінка ефективності виконавчої політики держави, належна увага до ступеня негативних наслідків відбування засудженою жінкою, яка є вагітною та має при собі малолітню дитину, покарання у виді позбавлення волі обумовили свого часу необхідність унесення змін у порядок та умови виконання та відбування цього досить суворого покарання (спочатку на рівні експериментальної апробації). З позицій сьогодення маємо визнати, що напрям був обраний правильно: від суворих правообмежень до більш пільгових умов у всіх сферах життєдіяльності засуджених жінок; від загальних до спеціальних видів звільнення від відбування призначеного судом покарання. Витоки розглядуваних інститутів пов'язувалися лише з їхнім особливим соціальним значенням, намаганням заради дитини та її майбутнього максимально зменшити обсяг державного примусу щодо її матері. Законодавець реалізував цей напрям, визначивши в 1994 р. два нових кримінально-правових інститути, які застосовувалися на різних стадіях кримінального правосуддя. Відстрочка виконання вироку та відстрочка відбування покарання (ч. 2 ст. 461 та ст. 462 КК 1960 р.) надавала можливість певній категорії засуджених жінок за наявності стану вагітності та малолітньої дитини не відбувати призначене судом покарання, а отже, не потрапляти до в'язниці. У разі відбування призначеного

покарання у виді позбавлення волі – звільнитися достроково за певних умов [2, 154].

У подальшому законодавець під час формулювання ознак звільнення від відбування покарання з випробуванням та звільнення від відбування покарання зазначеної категорії засуджених жінок у ст.ст. 79 та 83 КК 2001 р. пішов шляхом уніфікації окремих ознак (зокрема, у частині уточнення спеціального правового статусу звільненої жінки в період іспитового строку, підстав для скасування звільнення). Уніфікація положень цих статей стосувалася визначення особливих вимог до жінки-матері, яка зобов'язана була доглядати та виховувати дитину. Саме ці обов'язки визначали особливість її правового статусу, а стан їх дотримання впливав на рішення суду після завершення іспитового строку. Проте процес уніфікації відбувся лише частково. За значною кількістю своїх ознак вони різняться, що обумовлює необхідність подальшого їх удосконалення.

Особливістю системно-правового аналізу суто кримінально-правових положень, які містяться в ст.ст. 79 та 83 КК, є те, що вони розглядаються в сукупності відповідно до їх змісту. Проблеми визначення правової, соціальної сутності, назви, підстав застосування, правового статусу засудженої жінки під час іспитового строку, правових наслідків відбуття випробування, тощо аналізуються стосовно цих двох спеціальних інститутів звільнення від відбування покарання. Такий підхід обумовлений єдністю витоків цих інститутів, соціально-демографічних підстав їх застосування, а отже, і підстав виокремлення від інших кримінально-правових інститутів звільнення від відбування покарання. А що саме головне, однією метою їх застосування: захистити інтереси дитини. Саме такий підхід дозволив визначитися з недосконалістю та суперечливістю законодавчих положень, надав можливість сформулювати можливі шляхи до вирішення розглядуваних питань.

Стан дослідження визначених проблем відтворюється в наявності досить різних наукових позицій щодо шляхів подальшого реформування кримінального законодавства в цій сфері. Особливості жінок соціально-демографічного та психофізичного характеру є предметом дослідження фахівців із кримінології, кримінального та кримінально-виконавчого права. Науковці, які досліджували ці проблеми в різні історичні періоди (Ю.М. Антонян, М.С. Басенко, А.Б. Блага, В.А. Бадира, М.Н. Гернет, М.Н. Голоднюк, Б.М. Головкін, О.А. Гритенко, Т.А. Денисова, В.Н. Зирянов, І.О. Кирилова, І.П. Лесниченко, Ч. Ломброзо, В.О. Меркулова, Г.С. Резніченко, Є.В. Середа, В.О. Серебрякова, П.Н. Тарновська, Т.А. Шмаєва, Т.М. Явчуновська тощо), доходили досить різних висновків щодо міри впливу особистісних властивостей жінки на ступінь суспільної небезпеки вчиненого нею діяння. Проте в будь-якому разі їх значення визнавалося. До того ж переважно аналізувалося з точки зору визначення доцільного обсягу кримінальної відповідальності, виду та терміну покарання, умов і порядку їх виконання та відбування. Тим більш щодо умов та порядку виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі на певний термін. Безпосередньо аналіз чинних кримінально-правових інститутів, передбачених ст.ст. 79 та 83 КК України, здійснюється в роботах Є.О. Письменського, П.В. Хряпінського [4; 10; 11]. Їх важливість обумовлюється тим, що це роботи саме сучасного періоду з проблем визначення правової сутності, назви та ознак розглядуваних нами інститутів.

Зазначені проблеми є предметом нашого дослідження вже протягом декілька десятиріч (з 90-х р. попереднього століття) [5; 6]. Саме такий відносно тривалий час надає підстави визначитись із тими науковими та законодавчими положеннями, які підтверджені часом і довели свою правильність та ефективність. І навпаки, визначитись із проблемами в законотворчій і правозастосовній діяльності в зазначеній сфері, як таких, що потребують свого вирішення відповідно до подальшої гуманізації кримінального правосуддя та міжнародних стандартів. Отже, наше бачення цих проблем є певним чином підставою для подовження дискусії щодо правової та соціальної сутності цих інститутів, доцільної назви та змісту окремих правових положень.

До сьогодні відсутнє однозначне розуміння юридичної природи вітчизняних кримінально-правових інститутів звільнення від відбування покарання. Словосполучення "звільнення від відбування покарання" використовується і в ст. 79, і в ст. 83 КК. Різниця полягає в тому, що в першому випадку додається термін "випробування". Відповідь на питання: "У чому ж полягає внутрішня основа, а отже, сутність певної сукупності норм права, які регулюють відносини у сфері застосування інститутів звільнення від реального відбування покарання (частини покарання), призначеного судом?", - маємо шукати в характеристиці основної ознаки розглядуваних інститутів. І в першому, і в другому випадках – це умовний вид звільнення, це певна система випробування. Її суворість може бути суттєвою й має залежати від властивостей засудженої особи, від співвідношення факту засудження та різних заходів державного примусу, які відтворюються в особливому способі життя людини під постійним контролем.

Кримінально-правові інститути, передбачені ст.ст. 79 та 83 КК, застосовуються на різних стадіях кримінального правосуддя. Перший – з моменту набуття вироком суду чинності. Другий – на стадії реального виконання призначеного судом покарання, а отже, є складовою різних форм кримінальної відповідальності. Проте важливим є те, що розглядувані інститути мають загальну рису (за наявності окремих певних особливих властивостей) – вони є засобом випробування засуджених жінок. Саме в ньому й матеріалізується кримінальна відповідальність. Матеріальна сутність випробування в цьому разі полягає в тому, що держава надає можливість засудженій жінці довести своє виправлення без реального виконання призначеного судом покарання (без відбуття частини призначеного судом покарання), витримавши випробувальний термін. Обсяг і кількість визначених законом і покладених судом обов'язків на засуджену жінку, яка є вагітною, або має малолітню дитину, термін випробування визначають особливий правовий стан звільненої до завершення іспитового строку.

Оскільки головною сутністю розглядуваних видів звільнення є незастосування призначеного судом покарання (частини покарання) у разі дотримання звільненою особою певних умов, ми маємо всі підстави говорити про умовне незастосування певних видів покарання (частини призначеного покарання), умовне звільнення від відбування покарання. Оскільки зміст умов є змістом випробування, не включена можливість чинної назви – "звільнення від відбування покарання з випробуванням".

Кримінально-правові інститути, які визначені в ст.ст. 79 та 83 КК, – це сукупність норм, які відрізняються від інших аналогічних кримінально-правових інститутів

звільнення від відбування покарання за своєю соціальною сутністю, оскільки регулюють особливий різновид суспільних відносин: здійснення кримінального правосуддя стосовно специфічної за своїми соціально-демографічними ознаками категорії засуджених – вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей. Значно менший обсяг кримінально-правового впливу, ширші можливості умовного незастосування покарання пов'язуються з вагітністю жінки, наявністю малолітньої дитини. А отже, головним є те, що розглядувані інститути своїм існуванням зобов'язують насамперед соціально-демографічним властивостям жінки. Саме ця особливість розглядуваних видів звільнення надає їм специфічного забарвлення. Стан вагітності, наявність малолітньої дитини є не лише конкретними соціально-демографічними підставами їх застосування, а й найбільш вагомими (можна сказати першочерговими) обставинами, як такими, що суттєво впливають на прийняття судом рішення про застосування звільнення від відбування покарання. Існує єдина мета, яка пояснює взагалі соціальну доцільність існування цих інститутів, - надати можливість специфічній категорії засуджених жінок реально не відбувати весь термін покарання, або ж його певну частину, за умови виконання своїх особливих, спеціальних функцій матері та покладених на неї суспільством обов'язків і таким чином довести своє виправлення.

Однорідність соціального змісту та сутності цих інститутів обумовлюється не лише відокремленням певної сукупності правових положень, а й специфічністю та особливим соціальним значенням понять і категорій, які використовуються під час формулювання положень цих норм. Саме соціально-демографічні властивості обумовлюють особливість змісту підстав застосування звільнення від відбування покарання, терміну випробувального строку, правового статусу засудженої жінки на період випробування, підстави скасування випробування, правові наслідки завершення іспитового строку.

Тож тотожність кримінально-правових інститутів, передбачених ст.ст. 79 та 83 КК, обумовлюється їх єдиною соціально-правовою сутністю. Вид умовного звільнення від відбування призначеного судом покарання (усього, чи невідбутої частини покарання) залежить від того, на якій стадії кримінального правосуддя наявними стануть демографічні підстави їх застосування (стан вагітності, наявність малолітньої дитини). Визначальним в обґрунтуванні доцільності їх існування є захист інтересів дитини. Саме з цієї позиції слід оцінювати всі інші підстави застосування розглядуваних кримінально-правових інститутів. Усе зазначене обумовлює доцільність визначення єдиної кримінально-правової норми.

Тяжкість злочину, форма вини, а відповідно вид і термін призначеного судом покарання – це ті дані, які насамперед свідчать про ступінь антисоціальної настанови засудженої жінки. Саме ці кримінально-правові підстави визначають межі застосування пільгових інститутів звільнення. Підсумком удосконалення відповідних положень кримінального законодавства стало те, що законодавець чітко визначає ступінь тяжкості вчиненого злочину та види покарання як передумови застосування звільнення від відбування покарання засуджених жінок. Тож за видами покарань (обмеження та позбавлення волі) ці норми є тотожними.

Обмеження стосуються лише засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини, відповідно до ст. 79 КК, за умисні тяжкі і особливо тяжкі злочини, відповідно до ст. 83 КК. Наскільки доцільним є поширення розглядуваних видів звільнення лише на два види покарання, розмежування їх за формою вини та можливістю звільнення від додаткового покарання? Чи існують потенційні можливості поширення застосування розглядуваних інститутів за рахунок більш чіткої конкретизації тяжкості вчиненого злочину та його спрямування? Ці питання заслуговують на увагу.

У доктрині кримінального права висловлюються досить різні точки зору щодо визначення в законі переліку покарань, при призначенні яких суд може звільнити жінку від відбування призначеного покарання. Дотримуємося позиції, що помилковим є намагання розглядати цей інститут як такий, що застосовується переважно до жінок, які засуджені до позбавлення волі. Коли ми говоримо про інші види покарання, маємо на увазі ті покарання, які відповідно до положень ст. 51 КК визначені в переліку видів покарань вище позбавлення волі, і можуть застосовуватися як основні види покарання до будь-якого громадянина. На особливу увагу заслуговують такі види покарань, як громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі. Це ті види покарання, які мають застосовуватися судом у разі вчинення особою злочинів невеликої тяжкості. Проблема доцільності визначення в законі переліку інших видів покарань, крім обмеження та позбавлення волі, при призначенні яких суд може звільнити жінку від відбування призначеного покарання з випробуванням, взаємопов'язана з наявністю, так би мовити, паралельної системи видів покарань, що застосовуються (або ж, навпаки, не застосовуються) до вагітних жінок і жінок, які мають малолітніх дітей. На нашу думку, існує два варіанти гуманного вирішення питання, які не виключають один одного, а лише доповнюють і надають більш широкі можливості для прийняття судом одного з альтернативних рішень. Перший передбачає визначення певної групи покарань, які не застосовуються до вагітних та жінок, які мають дітей віком до семи років. Зокрема, доцільним є незастосування до цієї категорії засуджених жінок таких видів покарання, як громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі. Другий варіант - поширити умови застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням на зазначені види покарань. Проте з певним законодавчим уточненням: термін іспитового строку не може перевищувати термін призначеного покарання. Такий підхід передбачає максимальне поширення можливостей суду щодо диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності стосовно розглядуваної категорії засуджених жінок. Мають існувати різні варіанти застосування, незастосування покарання, звільнення від його відбування, відстрочення виконання призначеного судом покарання. Проте в цій ситуації набуває актуальності особиста воля засудженої жінки досягти виправлення без реального застосування покарання за умов дотримання нею своїх материнських зобов'язань. А так, її особиста згода на умовне звільнення від відбування призначеного судом покарання. Тож чи доцільно взагалі конкретизувати в законі види покарання, від реального відбування яких можна звільнити засуджених жінок, які є вагітними або ж мають малолітніх дітей. Окрім уточнення терміну позбавлення волі за вчинення тяжкого та особливо тяжкого злочину.

Враховуючи досить суттєві можливості щодо диференціації обсягу правообмежень під час випробувального терміну в бік посилення їх суворості та терміну застосування, одним із напрямів поширення сфери застосування

ст.ст. 79 та 83 КК є конкретизація характеру тяжких та особливо тяжких злочинів. Можуть використовуватися різні терміни: "злочини проти особи", "насильницькі злочини", "злочини, спрямовані проти життя та здоров'я особи". І кожний із цих термінів не бездоганний. Уважаємо доцільним сприйняття поняття "насильницький злочин" через найбільш вузьке розумінні насильства, як такого що спричиняє фізичну шкоду та порушення фізичної недоторканності особи, що дозволить більш чітко виокремити найнебезпечніші кримінально-карані діяння. У цьому разі питання щодо уточнення сфери обмежень у застосуванні ст.ст. 79 та 83 КК слід вирішувати на двох рівнях. Актуальності набувають як питання по уточненню обмежень щодо осіб, які вчинили тяжкі злочини ненасильницького спрямування, так і питання про уточнення обмежень стосовно засуджених жінок, які вчинили тяжкі насильницькі злочини. Щодо першої категорії, зазвичай покарання у виді позбавлення волі терміном, який перевищує максимально припустимий (п'ять років), відбувають жінки, засуджені за різні злочини, що не пов'язані з посяганням на особу. Теоретично це може стосуватися жінок, засуджених за вчинення злочинів проти власності, у сфері господарської діяльності, у сфері незаконного обігу наркотичних засобів тощо. Саме ця категорія засуджених жінок становить питому вагу серед осіб, що перебувають в ув'язненні. Не виключено, що поштовхом до вчинення злочину було намагання покращити матеріальний стан сім'ї, її добробут та умови для виховання та навчання своїх дітей. Це, безумовно, не виправдовує засуджених жінок, проте має бути враховано судом під час постановлення вироку. Важливим є те, що застосування звільнення від реального відбування покарання є факультативним інститутом, застосування якого повністю залежить від розсуду суду. Отже, доцільним є надати законодавчу можливість суду вирішувати це питання стосовно жінок, які є вагітними, мають малолітніх дітей, і в разі вчинення ними тяжких злочинів ненасильницького спрямування.

Щодо другої категорії засуджених жінок. На перший погляд, незастосування звільнення від відбування покарання щодо жінок, засуджених за тяжкі та особливо тяжкі насильницькі злочини, не викликає заперечень. Такий підхід є справедливим і обумовлюється декількома чинниками. Факт учинення тяжких та особливо тяжких насильницьких злочинів проти особи свідчить про значну суспільну небезпечність злочинця. Проте не так однозначно виглядає це обмеження стосовно жінок, які звільняються під час відбування покарання. Постійне реформування кримінального законодавства шляхом гуманізації, яке має наслідком надання права на умовно-дострокове звільнення всім категоріям засуджених, наповнює дещо іншим змістом чинні правові обмеження в застосуванні звільнення від відбування покарання. Згідно з чинним кримінальним законодавством умовно-достроковому звільненню від відбування покарання підлягають усі особи, засуджені до позбавлення волі (крім довічного ув'язнення). Тож одним із напрямів гуманізації кримінальної політики стосовно розглядуваної категорії засуджених жінок (вагітних, які мають малолітніх дітей) могло би бути поширення сфери застосування звільнення від відбування покарання також і на засуджених за насильницькі злочини проти особи, але за певних формальних підстав. За умови відбуття певного фактичного терміну покарання, який має бути нижчим за формальні підстави умовно-дострокового звільнення цієї категорії засуджених жінок.

До того ж розглядувані інститути мають бути уніфіковані не лише стосовно видів покарання, тяжкості вчиненого злочину, але й форм вини під час учинення тяжкого та особливо тяжкого злочину, можливостей факультативного звільнення від додаткового покарання.

На окремий розгляд заслуговують соціально-демографічні підстави застосування звільнення від відбування покарання, передбачені ст.ст. 79 та 83 КК. Можливість звільнення від відбування призначеного судом покарання та звільнення від подальшого відбування покарання законодавець пов'язує із певним терміном вагітності, коли жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку із вагітністю та пологами. Якщо орієнтуватися на результати досліджень щодо того, що стан вагітності суттєво ускладнює виконання покарання у виді позбавлення волі, враховувати якісні зміни, яких зазнало кримінально-виконавче законодавство у сфері організації праці осіб, засуджених до позбавлення волі, брати до уваги законодавчий досвід різних країн пострадянського простору, то виникають сумніви щодо доцільності взаємозв'язку права вагітної жінки на звільнення від відбування покарання (за наявності всіх інших підстав) з настанням певного строку вагітності, коли вона згідно з законом може бути звільненою від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і досягненням дитиною трирічного віку. Можливість звільнення цих засуджених жінок має пов'язуватися із самим фактом наявності вагітності без конкретизації її терміну. Такий самий підхід доцільно застосовувати й щодо звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Різняться розглядувані норми за визначенням віку дитини (сім років і три роки, відповідно) та обставинами її народження. Так, звільнення від подальшого відбування покарання на підставі ст. 83 КК є можливим лише в разі народження дитини під час відбування покарання. Законодавча вимога застосовувати звільнення від подальшого відбування покарання у виді позбавлення волі лише за умови народження дитини в місцях позбавлення волі обмежує сферу дії кримінально-правової норми. Не враховується та обставина, що в певної частини засуджених жінок під час відбування покарання можуть мати місце зміни у вироку суду. Звільнення від відбування покарання на будь-якій стадії кримінального правосуддя має стосуватися жінок, які є вагітними, які народили дитину під час відбування покарання, які взагалі мають малолітніх дітей.

Оскільки кримінально-правові інститути, передбачені ст.ст. 79 та 83 КК, є однаковими за своїм соціальним призначенням та сутністю, доцільним є їх зрівняння щодо визначення віку дитини. Вік дитини - це один із напрямів розширення сфери застосування звільнення від відбування покарання щодо жінок, які перебувають в ізоляції. Уніфікованість підходу має передбачати можливість застосовування звільнення від відбування покарання до засуджених жінок, які мають дітей віком до семи років. Саме цей вік є особливо важливим у процесі становлення дитини як особистості, коли найбільший вплив на його фізичний і психічний розвиток здійснює факт наявності батьківської любові та піклування, наявність постійного контролю за його поведінкою та виховання в дитини належного ставлення до найважливіших життєвих цінностей.

Збільшення віку дитини до семи років, як демографічної передумови для застосування специфічного інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням

(ст. 79 КК), надало підстави вченим стверджувати про порушення гендерної рівності по відношенню до батька і пропонувати урівняти батьків у праві на застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням [1, 55-56; 3, 75,91]. Безумовно, на увагу заслуговують ті випадки, коли засуджується батько-одинак, який виховує малолітню дитину. Проте в інших випадках, за всіх інших рівних умов та обставин, перевага має надаватися жінці, з урахуванням її особливих соціально-демографічних властивостей і значення для дитини її присутності.

Щодо звільнення від подальшого відбування призначеного судом покарання. Якщо дома є рідні, батько дитини, вочевидь (у разі, якщо жінка не годує дитину материнським молоком) її слід передати їм. Проте якщо і жінка, і чоловік перебувають у в'язниці, питання дострокового звільнення переважно стосується матері, догляду якої потребує дитина. Зрівняння в спеціальних правах на звільнення від відбування покарання жінок і чоловіків, які мають малолітніх дітей, не має нівелювати головну соціальну сутність кримінально-правових інститутів, передбачених ст.ст. 79 та 83 КК, яка полягає в захисті материнства та дитинства на всіх стадіях кримінального правосуддя.

Вказівка в ч. 2 ст. 83 КК на те, що звільнення від відбування покарання має застосовуватися до засудженої, яка має сім'ю або родичів, що дали згоду на спільне з нею проживання, або яка має можливість самостійно забезпечити належні умови для виховання дитини, за сутністю є скоріше кримінально-виконавчим аспектом, ніж кримінально-правовим. Вона більшою мірою стосується засуджених жінок, які відбули певну частину призначеного судом покарання, а отже, є невід'ємною складовою діяльності адміністрації кримінально-виконавчої установи по підготовці засудженої до можливого умовного звільнення. Відповідно, розглядувана вимога має скласти зміст лише кримінально-виконавчої норми й не згадуватись у кримінальному законодавстві. Більш чітке розмежування положень матеріального та процесуального (виконавчого) характеру є одним із напрямів удосконалення цих двох галузей права.

Окремої уваги заслуговують питання щодо визначення меж, змісту та наслідків іспитового строку. Системно-правовий аналіз змісту певних частин статей 79 КК та 83 КК як таких, що регулюють межі іспитового строку, правовий статус засудженої жінки під час випробування, підстави скасування звільнення від відбування покарання та правові наслідки відбуття іспитового строку, доводить досить різні підходи законодавця у формулюванні цих складових розглядуваних інститутів. Враховуючи той факт, що ці норми застосовуються практично за однакових соціально-демографічних і кримінально-правових підстав, доцільною є уніфікація їх і за визначенням усіх правових ознак випробувального терміну.

За чинним кримінальним законодавством іспитовий строк може сягати досить значного терміну (понад сім років), не може бути ні подовжений, ні достроково припинений, ні змінений під час його тривання. Його тривалість не залежить від виду й терміну покарання, тяжкості вчиненого злочину, особистих властивостей засудженої жінки. На нього впливає безпосередньо лише термін вагітності та вік дитини, які й визначають можливі мінімальні та максимальні межі випробувального терміну. Такий підхід не відповідає принципу диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання, нівелює стимулюючі властивості випробування, а отже, не сприяє виправленню засудженої жінки в більш короткі терміни. Як позитивний досвід інших країн світу слід сприймати те, що зарубіжний законодавець використовує будь-які можливості для диференціації та індивідуалізації застосування альтернативних по відношенню до ув'язнення кримінально-правових заходів. Особливістю індивідуалізації застосування меж іспитового строку є те, що відповідно до властивостей засудженої особи іспитовий строк може встановлюватися лише по відношенню до частини призначеного судом покарання, може тривати лише декілька місяців, може змінюватися, залежно від поведінки засудженої особи як у бік скорочення, так і в бік збільшення [7, 219-228; 8, 33-36; 9, 28-31], що не передбачено вітчизняним законодавством. Такий підхід, по-перше, свідчить про досить широкі можливості та розсуд суду. По-друге, це є ефективним засобом стимулювання виправлення особи в більш оптимальні терміни. По-третє, саме поточні зміни в обсязі примусу, який є складовою форми кримінальної відповідальності без реального виконання покарання, дозволяють постійно тримати засудженого в стані особистої відповідальності, а отже, формулюють в особи можливості самокерованої відповідальної поведінки. У підсумку все це спрацьовує на користь гуманізації кримінального правосуддя та економію карної репресії стосовно осіб, які можуть виправитися без ізоляції від суспільства. Тривалість іспитового строку має залежати від виду та терміну призначеного судом покарання, від терміну не відбутого покарання. Інтенсивність досягнення мети виправлення жінки без ізоляції від суспільства мала б стимулюватися правом суду вносити певні зміни в термін випробування залежно від поведінки засудженої під час іспитового строку.

Системно-правове тлумачення положень кримінального законодавства щодо особливого правового статусу засудженої жінки, звільненої від реального відбування призначеного судом покарання (усього чи частини), доводить існування потенційних можливостей щодо вдосконалення законодавства в частині формулювання змісту випробувального строку. Знову ж таки, доцільним є зрівняння кримінально-правових інститутів, передбачених ст.ст. 79 та 83 КК за обсягом кари, що становить зміст випробування. Проте під час визначення характеру зобов'язань, які мають покладатися на засуджену жінку, слід виходити із доцільності визначення не лише спеціальних обов'язків по догляду та вихованню дитини, але й збільшення кількість вимог, які б стосувалися загальних умов її життя. На особливу увагу заслуговують такі обов'язки, які визначені в ст. 76 КК, як необхідність повідомляти органи кримінально-виконавчої системи про зміну місця проживання, роботи та навчання; періодично з'являтися для реєстрації в органи кримінально-виконавчої системи; пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. У такий спосіб держава зможе контролювати наявність соціально-економічних умов для виховання дитини, належного догляду за нею, а отже, дотримання її інтересів.

Прийняття судового рішення про скасування звільнення від відбування покарання засудженої жінки має носити факультативний характер. Формулювання "суд може за поданням контролюючого органу направити засуджену жінку для відбування покарання, призначеного судом" визначає більш широкі межі суддівського розсуду, а отже, відтворює більш гуманне ставлення до розгля-

дуваної категорії засуджених жінок у кримінальному правосудді. Соціальна сутність розглядуваних інститутів має впливати на оцінку важливості та розмірності (з точки зору ступеня впливу на рішення суду) підстав про скасування звільнення від відбування покарання, визначених у ч. 5 ст.ст. 79 та 83 КК. Враховуючи особливість розглядуваних кримінально-правових інститутів, їх цілеспрямованість на створення умов для народження, догляду та виховання дитини, першочерговість і виключність мають саме спеціальні обов'язки жінки як матері. Саме вони мають стати визначним критерієм для застосування письмового попередження, або ж скасування інституту звільнення від покарання з випробуванням. Логічним подовженням підстав для скасування звільнення від відбування покарання має стати законодавче визначення права суду скасовувати звільнення в разі вчинення засудженої жінкою нового злочину.

Насамкінець, кримінально-правові інститути, передбачені ст.ст. 79 та 83 КК мають бути однаковими і за правовими наслідками відбуття іспитового строку. У суду мають бути можливості прийняти одне з декілька альтернативних рішень. Суд може звільнити жінку від відбування призначеного покарання (усього або ж частини, залежно від того, на якій стадії кримінального правосуддя була звільнена жінка). Одним із варіантів може бути рішення про заміну покарання (частини покарання) на більш м'яке. Суд може направити засуджену у виправну установу для відбування призначеного судом покарання. Щодо останнього випадку, слід надати можливість суду під час прийняття рішення про відбування жінкою призначеного покарання зарахувати в строк відбування покарання час, протягом якого засуджена не відбувала покарання (повністю, або частково). Проте маємо зазначити, що законодавче визначення одним із альтернативних наслідків завершення іспитового строку направлення засудженої у виправну установу для відбування покарання є досить спірним, а такий підхід не беззаперечним. У будь-якому разі відповіді на ці питання мають бути надані з точки зору посилення стимулюючого значення інституту для засуджених жінок та враховуючи сучасні соціально-економічні проблеми їхнього життя в суспільстві.

Підсумовуючі зазначене, слід підкреслити те, що загалом вітчизняному кримінальному законодавству властиві значні зрушення у сфері захисту прав жінки, яка вчинила правопорушення. Враховуючи наявність у кримінальному законодавстві спеціальних видів звільнення від відбування покарання, передбачених ст.ст. 79 та 83 КК, маємо визнати, що Україна зробила значний крок у бік гуманізації кримінального правосуддя стосовно специфічної категорії засуджених жінок, які є вагітними або мають малолітніх дітей. І ця особливість кримінального правосуддя має визнаватися й надалі. Історичний шлях становлення цих спеціальних кримінально-правових інститутів, зміст і сутність основних міжнародно-правових стандартів у частині захисту материнства та дитинства, законодавчий і правозастосовний досвід окремих країн світу свідчать на користь подальшого вдосконалення умов та порядку застосування специфічних видів звільнення від відбування призначеного судом покарання (або ж його частини) у напряму поширення сфери застосування. Такий підхід надасть можливість вагітним жінкам і жінкам, які мають малолітніх дітей (а за умови поширення права на звільнення на батьків - і чоловікам), виправитися без ізоляції від суспільства, сім'ї, проте в умовах контролю та нагляду за їхньою поведінкою з боку органів внутрішніх справ. До того ж скоротити реально кількість засуджених у місцях позбавлення волі.

Аналіз змісту ознак розглядуваних інститутів, що стосуються однакової категорії засуджених жінок та спрямованих передусім на захист інтересів дитини, породжує логічні сумніви в доцільності законодавчого визначення різних кримінально-правових (форма вини, види покарання, можливість звільнення від додаткового покарання), соціально-демографічних (вік дитини, додаткові соціальні вимоги) підстав, відмінностей у правовому статусі засудженої особи під час випробувального терміну, різних правових наслідків закінчення іспитового терміну. Історичне та системне тлумачення кримінально-правових положень, що містилися в різних правових нормах попереднього та чинного КК як таких, що поширюються на аналогічну, специфічну категорію засуджених жінок, надає підстави зауважити, що до сьогодні актуальною є їх подальша уніфікація.

Нова редакція норми, яка б мала назву "Умовне звільнення від відбування покарання вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до семи років" (або ж "Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до семи років") має містити положення, які рівною мірою стосуються як засуджених жінок, яких суд звільняє від призначеного покарання на стадії набуття чинності вироком суду, так і засуджених жінок, які вже відбули частину призначеного судом покарання (отже, на стадії виконання та відбування призначеного покарання). Ця тотожність має стосуватися підстав застосування умовного звільнення, змісту та меж випробувального терміну, підстав для скасування звільнення від відбування покарання, правових наслідків закінчення іспитового строку (або ж настання інших обставин, наприклад, смерті дитини).

На наш погляд, слід звернути увагу на необхідність зміни характеру окремих ознак інституту умовного звільнення від відбування призначеного судом покарання з позицій посилення стимулюючих властивостей цього інституту, а отже, досягнення за його допомогою мети покарання в більш оптимальні терміни. Ці зміни мають бути спрямовані на поширення меж застосування умовного звільнення від відбування покарання та визначення більш широких можливостей для судового розсуду відповідно до індивідуального ступеня тяжкості вчиненого злочину та особистих властивостей засудженої особи.

За конкретним змістом і сутністю реформування має стосуватися:

- видів покарання, призначення яких є підставою для умовного звільнення, з позицій максимального поширення можливостей суду щодо диференціації кримінальної відповідальності, а отже, визначення на законодавчому рівні різних варіантів незастосування покарання, звільнення від його відбування, відстрочення призначеного судом покарання;

- сфери обмежень за тяжкістю та спрямуванням учиненого злочину в напряму її поширення за рахунок осіб, які вчинили тяжкий злочин не насильницького характеру;

- можливостей звільнення від відбування не лише основного, а й додаткового покарання, виходячи з того, що питання доцільності чи недоцільності такого звільнення має вирішуватися судом залежно від сукупності обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру;

- демографічних підстав для застосування звільнення, а саме в частині законодавчого закріплення факту

наявності стану вагітності (без конкретизації її терміну) та дитини певного віку (незалежно від стадій кримінального правосуддя);

- меж іспитового строку, який має залежати від виду та терміну призначеного покарання, передбачати можливість його корегування відповідно до поведінки засудженої особи під час випробування;

- конкретизації не лише спеціальних обов'язків, пов'язаних із доглядом та вихованням дитини, а й певних загальних зобов'язань, що стосуються способу життя засудженої жінки, поведінки в суспільстві, що дозволить здійснювати більш чіткий контроль за дотриманням звільненою особою інтересів дитини;

- характеру судового рішення за наявності законодавчих підстав, що передбачає його факультативність і першочерговість оцінки судом виконання засудженою особою спеціальних зобов'язань (порівняно із іншими обов'язками);

- правових наслідків відбуття іспитового строку, альтернативність яких не має передбачати направлення засудженої в місця позбавлення волі для відбування призначеного судом покарання (тим більш без можливостей зарахування в строк відбування покарання часу, протягом якого засуджена не відбувала покарання).

Література

1. Котюк І.І., Костенко О.М. Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство України: Гендерна експертиза. – К.: Логос, 2004. – 127 с.

2. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар (За станом кримінального законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 25 жовтня 1995 р.) / Відп. Ред.: В.І. Шакун та С.С. Яценко. – К.: "Фіта", 1996. – 864 с.

3. Оніщенко Н.М., Матвієнко О.В., Береза С.В., Томашевська М.О. Європейський правовий вимір гендерно чутливої політики: монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – 144 с.

4. Письменський Є.О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України: монографія / Є.О. Письменський; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О.О. Дудоров. - МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. – 728 с.

5. Сушко В.А. Уголовно-правовой анализ института отсрочки отбывания наказания беременным и женщинам, имеющим детей до трех лет // Правовое и методическое обеспечение исполнения уголовных наказаний: Сборник научных трудов. – М.: ВНИИ МВД РФ, 1994. – 127 с. – С. 38-52.

6. Сушко В.О. Особенности отбывания наказания в виде лишения свободы осужденными женщинами, имеющими малолетних детей и беременными: Библиотека работника ИТУ. Пособие. – М.: ВНИИ МВД РФ, 1996. – 95 с.

7. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). Сборник законодательных материалов / Под ред. И.Д. Козочкина. – М.: Издательство "Зерцало", 1998. – 352 с.

8. Уголовный кодекс Испании. Под редакцией и с предисловием доктора юридических наук, профессора Н.Ф. Кузнецовой и доктора юридических наук, профессора Ф.М. Решетникова. – М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 1998. – 218 с.

9. Уголовный кодекс ФРГ. – М.: Изд-во "Зерцало", 2000. – 208 с.

10. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: Монографія / П.В. Хряпінський. – Х.: Харків юридичний, 2009. – 448 с.

11. Хряпінський П.В. Щодо гуманізації звільнення від покарання вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей / П.В. Хряпінський // Право і суспільство. – 2008. - № 6. – С. 67-74.

Меркулова В.О.,
доктор юридичних наук, професор,
т.в.о. начальника кафедри кримінального права
та кримінології
Одеського державного університету
внутрішніх справ
Надійшла до редакції: 07.04.2015

УДК 343.36

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ РОДОВОГО ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ

Воронцов А. В.

Статтю присвячено дискусійним питанням, які мають місце щодо розуміння і визначення родового об'єкта злочинів проти правосуддя та об'єкта злочинів, передбачених ст.ст. 371 – 373 КК України, які вчинюються службовими особами правоохоронних органів у процесі здійснення правосуддя, та на їх підставі надання шляхів подальшого вдосконалення чинного закону про кримінальну відповідальність.

Ключові слова: *правосуддя, класифікація, система злочинів, родовий об'єкт злочинів, суб'єкти здійснення правосуддя, процесуальна діяльність, тлумачення.*

Статья посвящена дискуссионным вопросам, которые имеют место касательно понимания и определения родового объекта преступлений против правосудия и объекта преступлений, предусмотренных ст.ст. 371 – 373 УК Украины, которые совершаются должностными лицами правоохранительных органов в процессе осуществления правосудия, и на их основании определить пути дальнейшего совершенствования действующего закона об уголовной ответственности.

Ключевые слова: *правосудие, классификация, система преступлений, родовой объект, субъекты осуществления правосудия, процессуальная деятельность, толкование.*

The article is devoted to debating the issues that are taking place regarding the understanding and definition of a generic object of the crime against justice and the object of crimes under art. 371 – 373 of the Criminal Code, committed by law enforcement officials in the administration of justice and on their basis to identify ways to further improve the law on criminal responsibility.

Keywords: *justice, the classification system of crimes*

© А.В.Воронцов, 2015

generic object, the subjects of the justice procedural activities interpretation.

Значущість захисту суспільних відносин (цінностей і благ), які виникають у процесі здійснення правосуддя, обумовлюються необхідністю їхньої охорони кримінально-правовими засобами й методами. Відповідно, питання щодо визначення та вдосконалювання кримінально-правових норм злочинів проти правосуддя завжди є актуальними.

У доктрині кримінального права класично визначається, що під родовим (груповим) об'єктом слід вважати об'єкт, який охоплює певне коло тотожних або однорідних за своєю соціально-політичною та економічною сутністю суспільних відносин, які й охороняються єдиним комплексом взаємопов'язаних кримінально-правових норм [8, 105]. Це єдиний об'єкт для певної (однорідної) групи злочинів і є критерієм для класифікації всіх злочинів і кримінально-правових норм, які встановлюють відповідальність за їх вчинення. Саме ця його властивість і є підґрунтям для побудови Особливої частини КК України [6, 45; 7, 5]. Не слід однозначно ставитися до такого погляду. Здебільшого основним критерієм (підставою) щодо класифікації злочинів і розміщення їх у відповідному розділі є родовий об'єкт, проте не тільки він один. Зокрема, щодо вчинення злочинів проти правосуддя, передбачених ст.ст. 371 – 373 КК України, то тут, зазвичай, при віднесенні їх до цього розділу, причетний не тільки об'єкт, а й суб'єкт злочинного посягання. Обґрунтування такої позиції була запропонована ще Ш.С. Рашковською: «... систему злочинів проти правосуддя вбачається більш правильним будувати за суб'єктом злочину. Такий критерій дозволяє більш чітко виявляти особливості окремих груп злочинів, краще з'ясувати ступінь їх суспільної небезпечності й тому більш детально дослідити окремі склади злочинів, які охороняються вказаними групами...» [7, 550–552; 14, 14–17]. Тому стверджувати, що при побудові системи Особливої частини КК України на відповідні розділи приймається до уваги лише родовий об'єкт – не зовсім правильно (доцільно). Такої позиції дотримуються й учені П.П. Андрушко, В.О. Глушков, І.А. Дришлюк, В.І. Осадчий та інші. Однак у сучасній юридичній літературі злочини проти правосуддя поділені залежно від об'єкта злочинного посягання, а встановлення родового об'єкта зазначених злочинів може уявлятися простою справою, яка не потребує відповідних наукових поглядів і підходів. Насамперед, надаючи визначення родового об'єкта, необхідно приділити увагу саме поняттю «правосуддя».

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судом. Наукою кримінального і кримінального процесуального права надане поняття «правосуддя» та його тлумачення. Положення щодо здійснення правосуддя виключно судами закріплено й на конституційному рівні (ст. 124 Конституції України) і деталізовано також у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» [15, ст. 5-7].

Функція правосуддя в кримінальному провадженні полягає в розгляді і вирішенні по суті правових конфліктів, що виникають у суспільному житті з приводу вчинення злочинів. Її зміст становить розгляд у судових засіданнях кримінальних проваджень і застосування встановлених законом видів покарань щодо осіб, які винні у вчиненні злочинів, або у виправданні невинних. Функція правосуддя належить до основних кримінально-процесуальних функцій і є підґрунтям такої засади кримінального провадження, як змагальність, та низки інших засад.

Правосуддя як функція судової влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними згідно із законом. У кримінальному провадженні правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, присяжні в рамках відповідних судових процедур.

Відмова в здійсненні правосуддя не допускається. У широкому значенні це означає, що судова влада в особі своїх органів – судів - не може ухилитися від здійснення правосуддя в кримінальному провадженні. У вузькому значенні це означає, що суд, якому підсудне відповідне кримінальне провадження, не вправі відмовитися від судового розгляду й ухвалення відповідного судового рішення. Ці положення базуються на тому, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ч. 2 ст. 124 Конституції України) і випливає із низки засад кримінального провадження, зокрема законності, рівності перед законом і судом, доступу до правосуддя та обов'язковості судових рішень, забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності [4, ст. 124; 9, ст. 30].

Зважаючи на це, об'єктом злочинів проти правосуддя є лише здійснення правосуддя судом. Так, Т.Н. Добровольська зазначала: «Законодавець визнає, що родовим об'єктом усіх злочинів, включених у зазначену главу КК, є посягання саме на правильне здійснення правосуддя судом...» [2, 144]. На нашу думку, посягання на суспільні відносини не може бути об'єктом з таким вузьким визначенням щодо родового об'єкта злочинів проти правосуддя і з цим не можна погодитися. У це поняття слід вкладати більш широкий зміст.

Поняття «правосуддя» у широкому значенні – це діяльність не тільки суду, але й тих органів, які сприяють суду в реалізації завдань і функцій, які покладені на правосуддя. Відповідно, правосуддя як об'єкт кримінально-правової охорони вважається поняттям більш широким, ніж правосуддя як специфічний вид державної діяльності, яке здійснюється тільки виключно судом, тобто будь-яка діяльність, яка спрямована на виконання завдань і функцій, які стоять перед ним. Це дозволяє відносити до їх числа: органи досудового розслідування, прокуратуру і органи та установи з питань виконання покарань. Отже, можна стверджувати, що: завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою (ст. 371 КК України), притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372 КК України), примушування давати показання (ст. 373 КК України), які передбачені КК України, посягають на встановлений порядок суспільних відносин щодо забезпечення здійснення правосуддя органами кримінального судочинства, а не на правосуддя взагалі [2, 334]. Викладене положення потребує змістовної аргументації та роз'яснення.

На необхідність додержання такої позиції визначено в Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів». Зазвичай, що кількість правоохоронних органів в Україні є досить численною, що не може не ускладнювати їх узгоджену діяльність, а поданий у цьому Законі України перелік правоохоронних органів не є вичерпаним, критерій же належності до правоохоронних органів за ознакою виконання правозахисних і правоохоронних функцій є досить розмитим. У Концепції реформування кримінальної юстиції в Україні визначено систему органів, яку традиційно називають «правоохоронними» – органи прокуратури, внутрішніх

справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку в Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [5; 10, 271; 13, ст. 2].

Такий підхід, який базується й на тому, що суд, як і будь-який інший державний орган, не є самодостатнім і не може діяти без взаємодії з іншими спеціалізованими державними інституціями, зокрема органами досудового розслідування, які розслідують кримінальні провадження та направляють їх до судового розгляду, та тих, які виконують судові рішення.

Об'єктивність, справедливість і законність здійснення правосуддя не може бути забезпечена, якщо працівники цих органів будуть діяти незаконно внаслідок неправомірного впливу на них. Отже, правосуддя як функція держави, хоча й здійснюється виключно судами, але забезпечується правильною роботою (порядком діяльності) спеціальних правоохоронних органів.

Законність і справедливість правосуддя напряму залежить від забезпечення правильної діяльності цих органів тощо, що враховано в КК України, де в розділі XVIII «Злочини проти правосуддя» розміщені норми, які передбачають відповідальність за посягання на нормальну діяльність також органів прокуратури, внутрішніх справ тощо. Якщо виходити з наведеного, то поняття «правосуддя» значно розширюється, оскільки згідно з ним правоохоронні органи поряд із судовими органами утворюють систему органів правосуддя [12, 525]. Таким чином, правосуддя здійснюють не тільки суди, а й окремі правоохоронні органи, які не є органами правосуддя, а сприяють його об'єктивному і законному здійсненню. Так, М. І. Бажанов зазначив: «Діяльність органів дізнання, слідства і прокуратури, яка не є правосуддям, а лише спрямована на сприяння його здійсненню...» [1, 10]. Відповідно, родовим об'єктом злочинів проти правосуддя учені називають відносини у сфері нормальної (законної) діяльності: судових органів; органів досудового розслідування, прокуратури; органів, які здійснюють виконання ухвал, постанов, вироків, інших судових рішень і призначених покарань [3, 381]. На думку А.Г. Мартіросяна, немає підстав відносити правоохоронні органи до органів правосуддя. Ототожнення понять «органи правосуддя» і «правоохоронні органи» не є правильним, оскільки їх зміст відмінний [11, 268–273]. Це підтверджується й законодавчо, у Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» йдеться про захист «працівників суду і правоохоронних органів», тобто судові органи не охоплюються поняттям правоохоронних органів. Учені аргументують свою позицію тим, що концепція, згідно з якою правосуддя - виключно судова діяльність, не узгоджується з кримінально-правовими нормами чинного КК України, де у відповідному розділі Особливої частини більшість норм – це норми, які передбачають відповідальність за посягання на правильну діяльність не судів, а інших органів [12, 527]. Назва розділу «Злочини проти правосуддя» є більш вузькою, ніж зміст кримінально-правових норм, які розташовані в ньому. Відповідно до цього злочини, передбачені ст.ст. 371–373 КК України не визначають концепцію правосуддя, тому останнє й не повинно узгоджуватись з кримінально-правовими нормами. Концепція правосуддя визначається насамперед Конституцією України, яка має вищу юридичну силу, та іншими законами, відповідно, норми КК України, які регулюють відповідальність за посягання на правосуддя, повинні узгоджуватись з концепцією правосуддя в Україні.

Така суперечність, виходячи із зазначеного, полягає не тільки в тому, що ми маємо справу зі специфічними державними органами, а й у тому, що ці органи мають як спільні, так і різні для них мету, завдання та функції. Наприклад, процесуальна діяльність органів досудового розслідування полягає в розслідуванні конкретних кримінальних проваджень, тобто в сприянні здійснення правосуддя. Суди призначають покарання особам, які вчинили злочин, тобто виконують судові функції, а органи з питань виконання покарань, які виконують судові вироки, рішення, постанови та ухвали, реалізуючи тим самим здійснення правосуддя.

Отже, з одного боку, під родовим об'єктом слід розглядати нормальне (законне) функціонування державних органів та різну за родом і характером діяльність їхніх ланок як комплекс таких представників (органи досудового розслідування: ОВС, СБУ, прокуратури, органи виконання покарань тощо). З іншого боку, завідомо незаконне затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою, притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, примушування давати показання, вчинені поза сфери здійснення судом правосуддя, заважають виконанню завдань, які стоять перед правосуддям, створюючи неможливим чи ускладненим судовий розгляд кримінальних справ або зводить нанівець результати цієї діяльності. У всіх подібного роду випадках, як і тоді, коли злочин спрямований безпосередньо проти діяльності суду, правосуддя не досягає своєї мети, його завдання залишаються невиконаними. Вбачається, що саме ця обставина схиляє законодавця назвати ці злочини «Злочини проти правосуддя», хоча безпосередньо проти діяльності суду спрямована менша їх частина.

Надаючи визначення родового об'єкта злочинів проти правосуддя, заслуговує на увагу найбільш поширена точка зору, що родовим об'єктом злочинів у сфері службової діяльності є: нормальне функціонування органів управління незалежно від форм власності. І якщо, відходячи від того істотно важливого факту, що органи, які виконують завдання правосуддя (як невід'ємний компонент родового об'єкта злочинів проти правосуддя), є особливим «механізмом», на який покладено виконання суто специфічних функцій, то можна стверджувати, що вони теж є певною частиною (ланкою) державного апарату.

Обґрунтовуючи визначення, що родовим об'єктом злочинів проти правосуддя є встановлений законом порядок діяльності його органів, то тим самим є підстави зазначити, що ці злочини є різновидом (дуже важливим) окремих злочинів проти правосуддя, а в силу спільності об'єкта є й підстави для виділення цих злочинів в окремий розділ Особливої частини КК України згідно з наукою кримінального права. Підставами для зазначеного є й той факт, що родовий об'єкт (як зазначалося) всіх злочинів, які передбачені розділом XVIII Особливої частини КК України «Злочини проти правосуддя», не має спільних ознак. Отже, розбіжності полягають не тільки в тому, що в цьому разі ми маємо справу зі специфічними представниками (суб'єктами) органів державної влади (досудове слідство тощо). У різних сферах діяльності органів кримінального судочинства законодавець може

захищати від злочинних посягань і інший установлений законом порядок діяльності державних органів та їх представників, в яких є дещо спільне, та поєднує їх разом як об'єкт злочинного посягання в процесі здійснення правосуддя.

На необхідність таких змін зазначили й С. С. Яценко та Є. В. Фесенко, надаючи поняття родового і видових об'єктів злочинів з урахуванням особливостей суб'єктів суспільних відносин, проти яких спрямовані злочини зазначеного виду, цінностей і благ, які належать цим суб'єктам та яким може бути заподіяна шкода. Зокрема, можна виділили три групи таких суб'єктів: 1) особи як учасники або інші суб'єкти кримінального чи цивільного процесу; 2) органи досудового розслідування, прокуратури, суду загальної юрисдикції; 3) підрозділи Департаменту пенітенціарної служби України. Також було виділено різновиди цінностей і благ, які належать переліченим суб'єктам, згідно з якими й класифікується безпосередній об'єкт. Однак з розвитком національного законодавства виникає необхідність іншого, дещо кардинального, визначення родового злочинів проти правосуддя. Таких поглядів дотримується й С. Кузмін [10, 59–60], який доводить, що за зазначеною концепцією, яка прийшла до нас з радянських часів, говорячи і про завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою (ст. 371 КК України), і про притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності (ст. 372 КК України), і про примушення давати показання (ст. 373 КК України), ані жодним словом не згадується про потерпілого й порушення його прав і свобод. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя й здоров'я визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Саме тому, на його думку, така класифікація з указаних причин не є цілком прийнятною. При цьому поза увагою залишаються питання, які пов'язані з класифікацією суб'єктів злочинів цієї категорій, тим паче, що законодавець не дає в КК України вичерпаного й чіткого їх визначення, особливо в контексті спеціального суб'єкта, а відсилає до інших галузей права. Необхідність більш чіткої побудови системи Особливої частини КК України тут небезпідставно та постійно обговорюється й дискутується. Тому є необхідність визначення чіткості саме системи злочинів, які посягають на один родовий об'єкт, у якій склади злочинів об'єднані в окремі розділи (групи) за ознаками спільності об'єкта і тільки. Унаслідок юридичного аналізу об'єктивного факту-шкоди, заподіяної злочинами, уважаємо правильним і необхідним виділення окремих злочинів саме в окремий розділ злочинів із чітким уявленням про їх об'єкт. Таке вирішення питання найбільш точно відображає стан речей, додатково підкреслює їх реальну небезпеку для суспільства й реальну спрямованість правової охорони відповідних суспільних відносин [1, 5–18]. Про необхідність таких законодавчих змін свідчить і той факт, що в органах здійснення правосуддя не можуть вчинятися також і інші злочини, також і службові. Ці органи покликані забезпечити об'єктивну і законну діяльність судів у процесі здійснення правосуддя, тому порушення їх діяльності порушує й діяльність судових органів, які здійснюють правосуддя. У цьому аспекті органи, які причетні до здійснення правосуддя, їх кримінально-правова охорона обґрунтовано знайшла втілення законодавцем у розділі XVIII Особливої частини КК України, але не на достатньому рівні.

З іншого боку, серед учених і надалі тривають дискусії щодо шляхів удосконалення діяльності відповідних органів у процесі здійснення правосуддя. Вважається, що недоцільно розділяти цей розділ на два підрозділи. Насамперед уваги потребує подальше вдосконалення самого поняття «правосуддя», а не родового об'єкта цього розділу, яке не повинне мати широке та вузьке трактування.

Література

1. Бажанов М.И. Уголовно-правовая охрана советского правосудия / М.И. Бажанов. – Харьков: Харьк. юрид. ин-т., 1986. – 43 с.

2. Добровольская Т.Н. Понятие советского социалистического правосудия / Т.Н. Добровольская // Ученые записки ВИЮН. – 1963. – Вып. № 16. – С. 144.

3. Кваша О.О. Поняття злочинів проти правосуддя / О.О. Кваша // Правова держава. – Вип. № 16. – 2005. – С. 381.

4. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

5. Концепція реформування кримінальної юстиції в Україні: указ Президента України від 18.04.2008 р. № 311/2008. – К., 2008.

6. Коржанський М.Й. Кримінальне право : Загальна частина / М. Й. Коржанський. – К. : Юрінком, 1997. – 432 с.

7. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / М. Й. Коржанський. – вид. 3-тє, доп. та перероб. – К. : Атіка, 2007. – 592 с.

8. Кримінальне право України : Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борісов, В. І. Тютюгін та ін.]; [за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація]. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010 – 456 с.

9. Кримінальний процесуальний кодекс України - 4 [Електронний ресурс]: закон України від 19. 10. 2012 р. № 5076-VI із змін., внес. згідно із Законами : ВВР, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88.: за станом на 04.07.2013 р. № 406 – VII. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : http://www.google.com.ua/url?url=http://shron.chtyvo.org.ua/Nevidomyi_Avtor/Kryminalnyi_protsesualnyi_kodeks_Ukrainy_NPK.pdf&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=2zJkVfj4MMm3ygP9pIGoCw&ved=0CB4QFjAC&usg=AFQjCNGQoDJu5gk20U41Jq1tqVICHwqiUA

10. Кузьмін С. Іноземець як спеціальний суб'єкт злочинів проти правосуддя за кримінальним правом України / С. Кузьмін // Вісник прокуратури – 2009. – № 4. – С. 59–63.

11. Мартіросян А. Г. Проблеми визначення поняття правосуддя як родового об'єкта злочинів, передбачених статтями 376–379 КК України / А. Г. Мартіросян // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 268–273.

12. Навроцький В. О. Кримінальне право України : особлива частина : курс лекцій / В. О. Навроцький. – К.: Знання : КОО, 2000. – 771 с.

13. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів [Електронний ресурс]: закон України від 23.12.1993 р. № 3781-XII в редакції Закону України від 25.01.2015 р. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3781-12

14. Рашковская Ш. С. Преступление против правосудия : учеб. пособ. / Ш. С. Рашковская. – М.: ВЮЗИ, 1978. – 104 с.

15. Про судоустрій і статус суддів [Електронний ресурс] : закон України від від 07.07.2010 р. № 2453-VI із змін., внес. згідно із Законом України № 213-VIII від 02.03.2015 р. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua. – Назва з екрана.

Воронцов А.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та кримінології ОДУВС
Надійшла до редакції: 12.04.2015

УДК 351.74:343.85

ОРГАНИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЯК СУБ'ЄКТИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

Небеська М.С.,
Салман А.С.

У статті досліджена сутність органів внутрішніх справ як суб'єктів запобігання злочинності, з'ясовано їх місце в попереджувальній діяльності. Виділено самостійні напрями запобігання злочинності в рамках підрозділів органів внутрішніх справ. Зазначені основні організаційні елементи, які включає в себе діяльність органів внутрішніх справ щодо запобігання злочинності.

Ключові слова: *злочинність, злочин, запобігання, органи внутрішніх справ, протиправна поведінка.*

В статье исследована сущность органов внутренних дел как субъектов предупреждения преступности, установлено их место в предупредительной деятельности. Выделено самостоятельные направления предупреждения преступности в рамках подразделений органов внутренних дел. Указаны основные организационные элементы, которые включает в себя деятельность органов внутренних дел по предотвращению преступности.

Ключевые слова: *преступность, преступление, предотвращения, органы внутренних дел, противоправное поведение.*

The article is investigated the essence of the internal affairs bodies as subjects of crime prevention, found their place in preventive activities. There is epmphasis of independent direction of crime prevention units within the internal affairs bodies. Shown basic organizational elements that include the activities of the Interior for the Prevention of Crime.

Keywords: crime, crime prevention, law enforcement bodies, unlawful behaviour.

Органи внутрішніх справ є одним з найважливіших суб'єктів запобігання злочинності. Вони здійснюють попереджувальну діяльність переважно на спеціально-кримінологічному рівні. Це здійснення заходів, які безпосередньо впливають на криміногенні фактори, усуваючи або нейтралізуючи їх (профілактична робота з особами, поставленими на профілактичний облік), і які передбачають інформування відповідних державних органів, громадських організацій, посадових осіб про виявлені в процесі здійснення правоохоронної діяльності причини і умови вчинення злочинів (чи окремих їх видів), що вимагають їх усунення.

Актуальність теми визначається тим, що злочинність в Україні залишається одним з найбільш небезпечних соціальних явищ, яке швидко заповнює сфери життєдіяльності, що не мають надійної правової охорони.

При всій складності криміногенної ситуації на початку тисячоліття органам внутрішніх справ удалося стабілізувати ситуацію в боротьбі зі злочинністю, розпочати реформування своїх структур. Проте на цьому тлі відбувається відставання державно-правового контролю над злочинністю, а небезпечний її рівень вимагає активного курсу на попередження злочинів. Водночас у державі поки що не сформовано надійної системи попередження злочинності, недосконалою є її законодавча основа, а засоби, що застосовуються, не завжди є ефективними. А тому все це вимагає створення надійного науково-практичного підґрунтя, удосконалення форм, методів і заходів профілактичної діяльності.

Питання, пов›язані з розробкою проблем попередження злочинності, досліджувались у працях російських і вітчизняних учених: О.М. Бандурки, В.О. Глушкова, В.В. Голіни, В.К. Грищука, Л.М. Давиденка, І.М. Даньшина, П.С. Дагеля, О.М. Джужи, А.Е. Жалинського, А.П. Закалюка, В.С. Зеленецького, М.В. Костицького, І.І. Карпеця, О.М. Костенка, О.М. Литвака, М.І. Мельника, В.О. Негодченка, В.Т. Нора, П.І. Орлова, М.І. Панова, О.Б. Сахарова, В.М. Трубникова, В.І. Шакуна та інших фахівців. У численних працях з кримінального права та кримінології розглядалися загальні питання теорії попередження злочинності, запобігання окремих її видів, напрацьовано значний масив рекомендацій і пропозицій з цієї проблематики.

Проблема протидії злочинності – проблема сьогодення, вирішальним місцем якої є запобігання її на початкових стадіях, виявлення осіб, які схильні до протиправних дій, вдосконалення, а за можливістю – прийняття найсучаснішого законодавства, яке зможе врегулювати питання протидії злочинності.

Головною складовою частиною органів внутрішніх справ є міліція, у діяльності якої поєднуються адміністративні, оперативно-розшукові, охоронні (на договірних засадах), слідчі та запобіжні заходи боротьби зі злочинністю. Для виконання обов›язків по боротьбі зі злочинністю, а також функцій з її запобігання структурно в міліції і при ній створені відповідні головні управління, служби і підрозділи: боротьби з організованою злочинністю, карного розшуку, державної служби боротьби з економічною злочинністю, боротьби з незаконним обігом наркотиків, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, адміністративної служби міліції; державні автоінспекції, державні служби охорони, слідче дізнання, приймальники-розподільники, приймальники-розподільники для неповнолітніх та ін. Крім того, до системи органів внутрішніх справ належать також органи державного пожежного нагляду та ін.

Головні управління МВС, їх структурні і окремі підрозділи взаємодіють, використовуючи властиві їм методи і заходи. Проте їх діяльність щодо запобігання злочинності має самостійні напрями. Для одних запобігання є супутнім результатом функціональних обов›язків, для других однією із функцій у межах правоохоронної роботи, для третіх функціональна діяльність включає й запобігання.

Зважаючи на це, можна умовно об›єднати в групи управління, служби і підрозділи органів внутрішніх справ. Тоді до першої групи ввійдуть управління, служби і підрозділи, які виконують контрольно-дозвільні функції й для яких запобігання злочинності є супутнім завданням у межах правоохоронної діяльності чи супутнім результатом функціональної діяльності: управління адміністративної

© М.С. Небеська, А.С. Салман, 2015

служби міліції, підрозділи охорони громадського порядку, дозвільної, реєстраційної та міграційної роботи, дільничних інспекторів, державної автоінспекції, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, пожежного нагляду, приймальників-розподільників та ін. Другу групу становлять управління, служби і підрозділи, які безпосередньо проводять боротьбу з так званою загальнокримінальною і організованою злочинністю і для яких її запобігання є однією із функцій у межах правоохоронної діяльності міліції: управління (відділ) боротьби з організованою злочинністю (УБОЗ), управління (відділ) карного розшуку, державна служба боротьби з економічною злочинністю, управління (відділ) боротьби з незаконним обігом наркотиків та ін. Третю групу утворюють органи, для яких запобігання злочинам є процесуально-правовим обов›язком у межах дізнання та попереднього слідства, тобто вони здійснюють слідчу профілактику злочинів.

Правоохоронні органи, здійснюючи запобігання злочинності, діють у межах своєї компетенції. Особливо це стосується органів внутрішніх справ. Вони зосереджують свої зусилля на виявленні, нейтралізації, усуненні причин та умов злочинних посягань, а головним чином – на виявленні осіб, що замислюють зазначені діяння, готують їх на запобігання і припинення злочину. Останнє певною мірою є сферою оперативно-розшукової профілактики. Окреслені положення треба розглядати в єдиній системі запобігання злочинності.

Основою цієї системи є організація, оскільки вона відіграє найважливішу роль у діяльності із запобігання злочинності.

Система запобігання злочинності для забезпечення активного впливу повинна бути відповідним чином забезпечена. Вона має відповідати певним умовам, що передбачають: правове регулювання, матеріально-технічне та кадрове забезпечення, інформаційне забезпечення, наукове забезпечення, забезпечення взаємодії всіх суб›єктів попереджувальної діяльності й т. ін.

Слід зауважити, що запобігання злочинності лише тоді ефективне й дає необхідний результат, коли воно закріплене законодавчо, і відповідна діяльність базується на міцній організаційній і науковій основі.

Відомо, що будь-яка організаторська діяльність спрямована на створення оптимальних умов для здійснення тих чи інших видів робіт. Вирішальною ланкою будь-якої діяльності є організаційні заходи. Це стосується всіх сфер діяльності, також і тієї, до якої належать органи внутрішніх справ. Діяльність органів внутрішніх справ щодо запобігання злочинності містить такі організаційні елементи: інформаційне забезпечення; кримінологічне прогнозування; кримінологічне планування; координацію, взаємодію і контроль; матеріально-технічне й кадрове забезпечення.

Ці елементи не вичерпують в повному обсязі структуру організаційної роботи органів внутрішніх справ щодо запобігання діяльності злочинців. Але у своїй сукупності вони становлять основу побудови і здійснення діяльності органів щодо запобігання цим злочинам.

Інформаційне забезпечення є необхідною умовою для успішної діяльності будь-якого роду. Воно становить собою цілеспрямовану діяльність по збору, переробці, зберіганню та створенню умов для використання інформації, необхідної для ефективного функціонування профілактичної системи. Головне призначення інформаційного забезпечення полягає в тому, щоб з найбільшою вірогідністю й повнотою відображати об›єкт попереджувального впливу і зміни, що відбуваються в ньому. Це також передбачає необхідність отримання інформації й про самого суб›єкта запобігання, включаючи ступінь його організованості та координування роботи його ланок; наявності необхідних сил і засобів; розробку наукових рекомендацій і оволодіння ними. Таке інформаційне забезпечення необхідне й для запобігання окремим видам злочинності.

Кримінологічна інформація, крім вимог необхідності й достатності, повноти та достовірності, повинна також задовольняти вимогам сучасності, доступності й безперервності. Безпосереднє практичне значення має також сукупність найбільш зручних тактичних засобів та організаційних форм для кожної системи інформації, що відповідають науковій організації праці та прикладному призначенню системи.

Кримінологічна інформація, що використовується в діяльності органів внутрішніх справ щодо запобігання злочинності, несе певний зміст. Найбільш значущою для ефективного запобігання злочинності є інформація про:

попередню протиправну і злочинну поведінку злочинця;

причини і умови, що сприяють учиненню таких злочинів;

соціально-демографічні, морально-психологічні та кримінально-правові характеристики злочинця;

оточення зазначеної категорії осіб і виконувані ними соціальні ролі;

джерела можливого справляння позитивного впливу з метою переорієнтації антигромадської спрямованості злочинця.

Збір інформації не є самоціллю для органів внутрішніх справ, що проводять роботу із запобігання злочинності. Інформація про злочинців має бути орієнтована на конкретну й дієву профілактичну діяльність. Отримані відомості підлягають глибокому вивченню та аналізу.

Учені вважають, що важливим елементом запобігання злочинам є планування попереджувальної діяльності. Воно застосовується на всіх рівнях організації роботи органів внутрішніх справ. Головним завданням кримінологічного планування є координація зусиль відповідних державних органів, а також громадських організацій для досягнення цілей боротьби зі злочинністю щодо того чи іншого конкретного періоду. Завдяки плануванню забезпечується раціональна послідовність у вирішенні завдань практичної боротьби зі злочинністю, гармонійний розвиток усіх органів і служб, що ведуть цю боротьбу.

Необхідно констатувати, що в планах найбільш чітко проглядається тісний взаємозв›язок усіх елементів організаційної основи щодо запобігання злочинам. У них присутній і збір інформації, і розстановка сил і засобів, і забезпечення взаємодії та контролю. Мають бути відображені особливості, пов›язані зі специфікою злочинності, мотивацією діянь та особливостями злочинців.

Істотне значення в діяльності органів внутрішніх справ щодо запобігання злочинності має і прогнозування, особливо прогнозування тенденцій учинення злочинцями злочинів і передбачення індивідуальної злочинної поведінки.

Базою для вирішення таких завдань є: певні закономірності злочинності як соціального явища; статистичні дані про угруповання, ментальність

особистості; визначення ступеня криміногенності тієї чи іншої категорії осіб. Глибоке й усебічне вивчення особистості злочинця, механізму його злочинної поведінки, а також аналіз деяких інших факторів дозволяє передбачити можливу поведінку таких осіб у майбутньому.

Виконання органами внутрішніх справ завдань із запобігання злочинності залежить від чіткого визначення функцій, прав і обов›язків кожного підрозділу і служби, а також від узгодженості їх дій. Необхідна координація та взаємодія в роботі ОВС щодо запобігання злочинності та контроль за її здійсненням.

Під координацією розуміється узгодженість дій підрозділів і служб ОВС у боротьбі з правопорушеннями (мається на увазі внутрішня координація). Необхідна й зовнішня координація. У цьому випадку ОВС погоджують свої дії з іншими державними органами й громадськими організаціями, які проводять попереджувальну діяльність.

Для успішної організації запобігання злочинності велике значення має правильно налагоджена взаємодія, а найголовніше – чітке правове регулювання всіх видів і форм запобігання.

Взаємодія в системі заходів боротьби зі злочинністю має бути, передусім, спрямована на таке запобігання, яке тісно пов›язане із запобіганням і припиненням цих злочинів, їх розкриттям і забезпеченням невідворотності покарання. Це комплексне завдання. Воно пов›язане з внутрішньою взаємодією й здійснюється в рамках одного відомства. Безумовно, важливе значення має й зовнішня взаємодія, коли в єдину правоохоронну систему входять прокуратура і суди, органи юстиції та внутрішніх справ і т. ін. Але навіть у рамках одного відомства важко вести роботу із запобігання злочинності без об›єднання зусиль усіх зацікавлених служб і підрозділів. Аналіз практичної роботи показує, що необхідна узгодженість при збереженні цих служб і підрозділів, потрібен обмін інформацією. Необхідно підкреслити важливість координації діяльності всіх взаємодіючих служб і підрозділів ОВС.

Взаємодія підрозділів і служб ОВС щодо запобігання злочинності здійснюється в різних формах і видах: повсякчасне планування, обмін інформацією, створення груп працівників ОВС з різних служб для вирішення будь-якого конкретного завдання й т. ін.

Зрозуміло, що відповідальне керівництво діяльністю із запобігання злочинам і відповідальність виконавців також повинні включатися в систему організації роботи. Ця сфера діяльності має регулюватися нормами права.

Особливу увагу слід звернути на необхідність оснащення зазначеної діяльності зв›язком і технікою на високому рівні, а також на необхідність серйозної підготовки працівників ОВС, що займаються питаннями профілактики та запобігання злочинності, на стабільність їх складу.

Працівникам правоохоронних органів украй необхідно володіти спеціальними знаннями. Ведучи спеціальну роботу із запобігання злочинам, необхідно мати саме спеціальну підготовку. Але ж усі злочини різні, як і особи, що їх учиняють. У кожному випадку потрібні спеціальні конкретні знання. Це ж, звичайно, стосується й організації запобігання злочинності.

Важливим елементом організації запобігання злочинності є контроль за даного роду діяльністю, який можна вважати однією з форм керівництва. Він нерідко сприяє виявленню недоліків у профілактичній діяльності.

Отже, ОВС здійснюють аналіз стану злочинності, її тенденції і факторів, що впливають на неї, на обслуговуваній території. Розробляють пропозиції для комплексних планів попередження злочинності.

Частину профілактичних заходів ОВС здійснюють по справах щодо конкретних злочинів, інших правопорушень. Ці заходи мають головним чином індивідуально-попереджувальний характер. Вони пов'язані із впливом на обставини, що обумовлюють поведінку певної особи.

ОВС виконують загальнопрофілактичні (неперсоніфіковані) функції підтримання правопорядку на вулицях і в громадських місцях. Роль у попередженні злочинності підрозділів ОВС (карного розшуку, дільничних інспекторів, слідчих, ДАІ та ін.) визначається специфікою покладених на них задач.

Література

1. Закон України від 20.12.1990 р. «Про міліцію» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – С. 20.

2. Бандурка О.М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: [монографія] / О.М. Бандурка, О.М. Литвинов. – Х.: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. – 308 с.

3. Вознюк А.А. Особливості кваліфікації та розслідування злочинів, учинених організованими групами та злочинними організаціями [Текст]: метод. рек. / [Вознюк А.А., Чернявський С.С., Татаров О.Ю., Василевич В.В. та ін.]. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2013. – 56 с.

4. Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / В.В. Голіна – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120 с.

5. Джужа О.М. Профілактика злочинів: Підручник / О.М. Джужа, В.В. Василевич, О.Ф. Гіда та ін.; За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джужи. - К.: Атіка, 2011.-720 с. (Затверджено МОН як підручник для студенів вищих навчальних закладів).

6. Джужа О.М. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (Пенітенціарна кримінологія)»: посібник / за ред. О.М. Джужі. – К.: НАВС, 2013. – 620 с.

7. Загуменна Ю.О. Особливості реалізації правоохоронної функції держави органами внутрішніх справ України / Ю.О. Загуменна // Європейські перспективи. Право. – 2010. –№ 4. – С. 188–194.

8. Куц В.М. Неправдиве повідомлення про загрозу громадській безпеці (кримінально-правова характеристика та заходи протидії): [монографія] / В.М. Куц, О.В. Кириченко. – К.-Х.: Харків юридичний, 2014. – 212 с.

9. Міщенко С.Г. Роль кримінальної юстиції в протидії злочинності: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.10.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / С.Г. Міщенко. – К., 2011. – 19 с.

10. Негодченко В.О. Діяльність органів внутрішніх справ щодо попередження злочинів у сучасних умовах: дисертація канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національний ун-т внутрішніх справ. - Х., 2013.

Небеська М.С.,
доцент кафедри теорії та історії держави і права, ОДУВС
Салман А.С.,
курсант ОДУВС
Надійшла до редакції: 07.02.2015

УДК 343.985:343.326(477)

МЕХАНІЗМ ВИЗНАННЯ В УКРАЇНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРОРИСТИЧНОЮ

Мукоіда Р. В.

Тероризм на сьогодні є справжньою глобальною проблемою. Стаття присвячена аналізу механізму визнання організації терористичною і притягнення її до відповідальності в Україні. Автор порівняв позиції вітчизняних та зарубіжних дослідників з питань, що стосуються порядку визнання організації терористичною.

Ключові слова: *протидія тероризму, терористична діяльність, визнання організації терористичною, антитерористична діяльність.*

Терроризм сегодня является настоящей глобальной проблемой. Статья посвящена анализу механизма признания организации террористической и привлечения ее к ответственности в Украине. Автор сравнил позиции отечественных и зарубежных исследователей по вопросам, касающихся порядка признания организации террористической.

Ключевые слова: *противодействие терроризму, террористическая деятельность, признание организации террористической, антитеррористическая деятельность.*

Terrorism today is a truly global problem. The paper analyzes the mechanism of recognition terrorist organization and bringing her to justice in Ukraine. The author compared the position of domestic and foreign researchers on issues relating to the recognition procedure terrorist organization.

Keywords: *counter-terrorism, terrorist, terrorist organization recognition, anti-terrorist activities.*

Чинним законодавством України, зокрема статтею 24 Закону України «Про боротьбу з терроризмом» [1], передбачені санкції щодо організації, яка відповідальна за вчинення терористичного акту й визнана за рішенням суду терористичною, а статтею 258-3 Кримінального кодексу України передбачена кримінальна відповідальність за створення терористичної групи чи терористичної організації.

Відсутність у національному законодавстві порядку визнання організації терористичною, зокрема визначення органу державної влади, до повноважень якого відноситиметься право звернення до суду, підсудність таких справ, можливої доказової бази, процедури розгляду судами тощо обмежує застосування наведених правових норм.

На існуванні окремих аспектів визнання організації терористичною і притягнення її до відповідальності наголошували у своїх наукових працях ряд учених, з яких можна виділити: В.Ф. Антипенка, М.І. Бажанова, О.В. Борисову, С.А. Буткевича, В.В. Витюка, В.П. Ємельянова, Д.М. Карпенка, С.А. Кузьміна, В.А. Ліпкана, С.А. Трофімова та ін. Проте процедурні питання цієї проблематики в Україні фактично не досліджувалися .

У рамках нашої публікації пропонується дослідити механізми визнання організації терористичною і притягнення її до відповідальності.

У світовій практиці для визнання організації терористичною використовуються переважно два шляхи: політичний і судовий. Політичний передбачає активну участь у такій процедурі відповідних органів державної влади. Як правило, це провідні політичні партії, уряд, парламент, глава держави тощо. У судовому механізмі провідну роль у визнанні організації терористичною відіграє суд. Політичний механізм є характерним, зокрема для США, Великобританії, Канади. Судовий активно застосовується на пострадянському просторі й у більшості соціалістичних країн, зокрема в Російській Федерації, Республіках Казахстан і Білорусь.

Треба погодитись із С.А. Трофімовим, який вважає, що з огляду на ментальні, культурні та інші ознаки українського суспільства, саме судовий механізм у більшому ступені є характерним для вітчизняної правової практики. В Україні процедура визнання організації терористичною знаходиться на стадії розвитку, проблемними залишаються питання щодо суб'єктів ініціювання такого механізму, судової інстанції й судового процесу, який застосовуватиметься в цьому випадку. Вітчизняний законодавець фактично обмежився прийняттям лише однієї статті, у рамках якої законодавець пропонує вирішувати справи щодо визнання організації терористичною й притягнення її до відповідальності, та й вона має більше матеріальний, аніж процедурний характер [2].

У 2003 році, коли в реальність тероризму в Україні ніхто особливо не вірив, в Україні, щоб не відставати від світової громадськості, було прийнято закон «Про боротьбу з тероризмом». Саме цей закон дає визначення того, що ж таке терористична організація – це стійке об'єднання трьох і більше осіб, яке створене з метою здійснення терористичної діяльності, у рамках якого здійснено розподіл функцій, установлено певні правила поведінки, обов'язкові для цих осіб під час підготовки та проведення терористичних актів.

Більшість країн світу мають свої списки організацій, визнаних у цих державах терористичними. У США подібні списки терористичних організацій регулярно готують експерти держдепартаменту. Після цього Державний департамент оголошує заборону на діяльність цих організацій на території США. Громадянам США забороняється надавати фінансову і яку-небудь іншу допомогу цим організаціям. Заборонені контакти з членами терористичних угруповань, а самим членам заборонено в'їзд на територію США. Всі американські рахунки терористів повинні бути заарештовані. Список терористів оновлюється в США раз на два роки. В опублікованому списку на сьогодні значаться 42 організації, серед яких такі загальновідомі, як «Хамас», «Хезбола», «Аум Сінрікьо». На додаток до списку існує ще й список керівників терористичних організацій, яких ЦРУ дозволено ліквідувати, якщо їх захоплення є недоцільним, а число жертв серед мирного населення таким чином можна звести до мінімуму.

У Великобританії подібні списки готують співробітники Міністерства внутрішніх справ і передають на затвердження до парламенту країни. Зараз у Великобританії існує список із 40 міжнародних (іноземних) і 14 ірландських організацій. Британське антитерористичне

© Р.В. Мукоіда, 2015

законодавство дозволяє переслідувати не тільки організації, що діють на території Великобританії, а й ті, які використовують її як свою базуи. Тому до списку внесені найнесподіваніші терористичні організації - наприклад, «Тигри-звільнення Таміл Ілама» з острова Шрі-Ланка, організація «ЕТА» іспанських басків і «Курдська Робітнича партія».

Складанням списку організацій, що мають статус терористичних, у Канаді займається Генерал-губернатор, що враховує в даному питанні думки членів Таємної Ради та Міністра у справах громадської безпеки та надзвичайних ситуацій. Перебувати в цьому списку (на сьогодні це 36 організацій) - не означає бути екстремістом, але це передбачає постійний контроль з боку правоохоронних органів. У разі появи прямих доказів підтримки терористів організацією, що знаходиться під наглядом, її власність може піддатися арешту або конфіскації, а щодо самих членів цієї організації буде порушено кримінальну справу відповідно до Антитерористичного закону 2001 р.

Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ), учасниками якої є Вірменія, Білорусія, Казахстан, Киргизія, Росія, Таджикистан і Узбекистан, склала свій список терористичних організацій. У нього внесені понад 40 терористичних та екстремістських організацій, діяльність яких заборонена відповідно до національних законодавств держав-членів ОДКБ. Російська Федерація включила 32 організацій, зокрема 19 терористичних та 13 екстремістських, Казахстан і Узбекистан - 15 організацій, визнаних терористичними, Таджикистан - 12 терористичних організацій, Киргизія - 8 організацій, зокрема сім терористичних та одну екстремістську.

Свій список терористичних організацій має й ООН. Держави, на території яких діє терористична організація, мають право звернутися до Ради Безпеки ООН з проханням включити до списку таку організацію. Відповідно до міжнародних норм, рахунки і всі активи організацій, визнаних ООН терористичними, заморожуються, накладається повна заборона на контакти з їх лідерами а також вводиться ембарго на постачання їм будь-яких видів зброї.

Також США має список держав, які, згідно з офіційною позицією Державного департаменту США, надають підтримку актам міжнародного тероризму (англ. State Sponsors of Terrorism). Це так звані держави-спонсори тероризму [3].

Україна на цьому етапі стискнулася з самою крайньою формою терористичних організації. Йдеться про контроль терористичної організації з боку держави агресора. У цьому разі країна не тільки підтримує міжнародні терористичні організації, а й здійснює контроль за їх діями. Терористичні організації використовуються державою як таємний засіб ведення війни.

Як правило, відносини між державами та терористичними організаціями є невидимими і їх важко довести. Можливо тому в списку США на сьогодні всього чотири держави-спонсори тероризму: Куба, Іран, Судан і Сирія. Раніше в цьому списку прибували ще й Ірак, Лівія, Корейська Народно-Демократична Республіка і Народна Демократична Республіка Ємен, але потім були виключені з нього з причини припинення підтримки терористів. Констатація неодноразової підтримки міжнародного тероризму тією чи іншою державою, тобто включення її в «список пособників тероризму», передбачає прийняття щодо неї санкцій з боку США [3].

Про необхідність визнання ЛНР і ДНР терористичними організаціями в Україні говорять давно. Ще в травні минулого року ГПУ «присвоїла» цим організаціям статус терористичних. 14 січня 2015 року парламент України звернувся до країн ЄС, Європарламенту, ПАРЄ, США, Канади, Австралії та Японії з проханням визнати ДНР і ЛНР терористичними організаціями. Формальний привід – події на блокпосту неподалік міста Волновахи, коли в результаті обстрілу бойовиків загинуло 13 мирних жителів. Відповіддю Європарламенту стала резолюція, в якій він обмежився формулюванням про «застосування терористичних методів діяльності».

Якщо ж ЄС офіційно визнає ДНР і ЛНР терористичними організаціями, Росії загрожує статус «держави-спонсора тероризму». Але Захід зовсім не зацікавлений в тому, аби ставити таку велику ядерну державу як Росія в один ряд із Кубою, Суданом, Іраном та Сирією.

Процес міжнародного визнання ЄС ДНР і ЛНР терористичними організаціями має розпочати сама Україна. Це питання також повинно бути поставлене в рамки загального міжнародного права і системи. Саме тому необхідно насамперед ужити відповідних кроків українською стороною на офіційному рівні, а вже потім воно може бути виведене на міжнародну арену.

Без належної уваги досі залишалось і відповідне законодавство. Так, ні в Законі України «Про боротьбу з тероризмом», ні в статті 258-3 Кримінального кодексу України (щодо притягнення до відповідальності за створення терористичної групи чи терористичної організації) не прописано порядок визнання організації терористичною.

27 січня 2015 року парламент прийняв у першому читанні проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо визнання організацій терористичними». Згідно з ним визнавати організації терористичними має Вищий адміністративний суд України. Водночас законопроект містить норму, згідно з якою, «… якщо терористична діяльність організації призвела до виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України, така організація може бути визнана терористичною рішенням Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ)». Отже, РНБОУ може приймати рішення, які цим самим законопроектом передаються в компетенцію судової гілки влади. У світі існує багато різних процедур визнання терористичних структур, одначе в жодній з них не передбачено підміну функцій одного органу державної влади іншим. Тому доцільніше прописати в законі лише окремі ситуації, за яких РНБОУ могла би визначати організацію терористичною (наприклад, за умови введення надзвичайного чи воєнного стану). Важливо пам'ятати, що в умовах гібридної війни успіх можуть забезпечити лише нестандартні стратегії. Навіть те, що сьогодні видається незначним у масштабах війни, завтра може принести перемогу. Саме тому Україні не слід відмовлятися від ідеї визнання ДНР і ЛНР терористичними організаціями. Однак спершу це потрібно зробити на національному рівні, а вже потім звертатися до світової спільноти [4]. Завдяки цьому документу Україна отримає право з чистим сумлінням звертатися до європейських партнерів з вимогою про офіційне визнання бойовиків, що діють на Сході України, терористами. Власне, це те, про що говорив голова представництва ЄС в Україні Ян Томбінський: «Офіційно Україна має першою визнати «ЛНР» та «ДНР» терористичними організаціями, а вже потім винести цю справу на міжнародний рівень» [5].

Вважаємо, що національне законодавство має встановити чіткі критерії віднесення організації до терористич-

ної. У протилежному випадку може скластися ситуація, за якої можна буде визнати будь-яку організацію в Україні терористичною, конфіскувати її майно та притягнути до кримінальної відповідальності її членів за відсутності реальних доказів того, що ця організація здійснює терористичну діяльність.

Література

1. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 25. – С. 180.

2. Трофімов С.А. Питання запровадження в Україні механізмів визнання організації терористичною і притягнення її до відповідальності. - [Електронний ресурс]: http:////www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=6&cad=rja&uact=8&ved=0CD4QFjAFahUKEwjpjr_k75XGAhUGwBQKHZw6AGo&url=http%3A%2F.

3. Мирова практика визнання організацій терористичними. - [Електронний ресурс]: http://www.business.ua/blogs/pravo/doroshenko_blog/1884/.

4. Чому захід не поспішає називати ДНР і ЛНР терористичними організаціями. - [Електронний ресурс]: http://www.defense-ua.com/rus/hotnews/?id=44045.

5. Право проти терору: що дасть Україні закон про визнання «ДНР» і «ЛНР» терорганізаціями. - [Електронний ресурс]: http://24tv.ua/ukrayina/pravo_proti_teroru_shho_dast_ukrayini_zakon_pro_viznannya_dnr_i_lnr_terorganizatsiyami/n536997.

Мукоіда Р.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник начальника кафедри ОРД ФПФПКМ ОДУВС
Надійшла до редакції: 08.04.2015

УДК 343.83

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ КОМІСІЙ З ПИТАНЬ РОЗПОДІЛУ, НАПРАВЛЕННЯ ТА ПЕРЕВЕДЕННЯ ДЛЯ ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ОСІБ, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Марчук А. І.

Статтю присвячено проблемам діяльності Регіональних комісій з розподілу засуджених. Комісії, вивчаючи певні групи засуджених до позбавлення волі, повинні дослідити всі істотні критерії класифікації, виходячи з об'єктивних властивостей і закономірностей. Якщо не врахувати істотні кримінально-правові критерії на даному етапі класифікації, це призведе до суттєвого дисбалансу між цілями, закріпленими у КВК, і практичним їх втіленням.

Ключові слова: *засуджені, класифікація, розподіл засуджених, кримінально-виконавчі установи.*

Статья посвящена проблемам деятельности Региональных комиссий по распределению осужденных. Комиссии, изучая определенные группы осужденных к лишению свободы, должны исследовать все существенные критерии классификации, исходя из объективных свойств и закономерностей. Если не учесть существенные уголовно-правовые критерии на данном этапе классификации осужденных, это приведет к существенному дисбалансу между целями, закрепленными в Уголовно-исполнительном кодексе, и практическим их воплощением.

Ключевые слова: *осужденные, классификация, распределение осужденных, уголовно-исполнительные учреждения.*

The article is dedicated to the problems of the Regional commissions on the distribution of prisoners. Commission studies certain groups of prisoners and should investigate all essential criteria for classification based on objective properties and patterns. If you don't take into account the significant criminal law criteria for classification at this stage, it will lead to a significant imbalance between the goals of penal code and their practical implementation.

Keywords: *prisoners, classification, distribution prisoners of the penal institution.*

Протягом тривалого часу в пенітенціарній практиці України та інших пострадянських країн суб'єктом класифікації осіб, засуджених до позбавлення волі, був суд, який разом із постановленням вироку визначав вид установи, до якої направлявся засуджений. У подальшому українська пенітенціарна система, розвиваючись за європейським вектором, перейняла досвід тих країн, де класифікацією займаються спеціалізовані органи, а суд дає лише рекомендації.

Проблемні аспекти діяльності Регіональних комісій з розподілу засуджених більшість фахівців розглядали в рамках класифікації засуджених до позбавлення волі. Їй приділяли увагу такі науковці, як: А.Х. Степанюк, І.С. Яковець, В.М. Трубніков, О.І. Фролов, О.Б. Пташинський , В.О. Лісодєд, В. Льовочкін, О.Г. Колб. Проте до цього часу багато базових аспектів пенітенціарної діяльності зазначених комісій залишається не вирішеними.

Відзначимо, що ця ідея не нова [1], зокрема, ще в 1995 р. на Міжнародній конференції з проблем зростання числа засуджених до позбавлення волі професор А.С. Міхлін висловлював думку про необхідність створення при слідчих ізоляторах діагностичних (розподільчих) комісій для визначення конкретної установи, куди рекомендується направити засудженого для відбуття покарання [2, 12].

Таким чином, суб'єктом первинної класифікації засуджених до позбавлення волі, починаючи з 2001 року, є Регіональні комісії Державної пенітенціарної служби України, запровадження та діяльність яких викликає безліч дискусій серед науковців і практиків. Мета статті – проаналізувати найбільш суттєві, на погляд автора, проблеми функціонування Регіональних комісій з розподілу засуджених і запропонувати шляхи їх вирішення.

Узагальнивши науковий матеріал і результати проведеного дослідження, відзначимо, що до основних дискусійних моментів належать такі:

© А.І. Марчук, 2015

- регіональні комісії на підставі тих самих обставин, що всебічно вивчаються судом при розгляді справи та застосуванні покарання, призначають засудженому вид УВП, що фактично є передачею функції правосуддя державному органу, Державній пенітенціарній службі [3, 185];

- особи, які входять до складу регіональних комісій, виконують функцію розподілу засуджених на "громадських засадах", тобто паралельно з виконанням своїх основних функціональних обов'язків, тому існує потреба у введенні окремої посади інспектора з розподілу [3; 4];

- в основу їх діяльності покладено тільки кримінально-правові та фізіологічні критерії класифікації осіб, позбавлених волі, через що вказану практику не можна назвати сьогодні такою, що відповідає кращим міжнародним зразкам.

З метою визначення існуючих проблем функціонування Регіональних комісій нами було проведено вивчення шляхом анкетування думок членів Регіональних комісій з питань розподілу направлення та переведення осіб, засуджених до позбавлення волі, – 80 респондентів, персоналу Чорноморської виправної колонії № 74 (далі – ЧВК), Південної виправної колонії № 51 (далі – ПВК), Одеської виправної колонії № 14 (далі – ОВК), Ширяєвського виправного центру в Одеській області (далі ШВЦ). Опитування співробітників проводилося шляхом структурованих інтерв'ю та анкетування. Із загального числа персоналу, залученого до анкетування, 30,1 % становили працівники соціально-виховних підрозділів; 18,9 % психологічних; 9,6 % – оперативних; 14,2 % режимних; 8,2 % виробничих; 6,7 % кадрових; 4,3 % медичних. Дослідження показало, що переважна більшість респондентів має досвід роботи у ДКВСУ понад 10 років (64 %). Отже, анкетуванням було охоплено доволі досвідчених працівників, які мають достатній професійний досвід.

На необхідність існування Регіональних комісій вказали 72 опитаних нами експерта, і тільки 8 експертів зазначили, що функцію розподілу засуджених по УВП повинен здійснювати суд, як це було до 2001 року. Своєрідним показником ефективної діяльності цих комісій можуть слугувати результати проведеного анкетування, які свідчать що більш ніж 76 % засуджених згодні з їх рішенням щодо виду УВП.

Правові засади діяльності Регіональних комісій регулюються Положенням про Регіональну комісію, прийнятим 10 лютого 2012 року [5]. Слід зазначити, що Положення не відрізняється від Положення про комісію з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб 2003 року. Як і раніше, до складу Регіональної комісії входять начальники відділу, відділення (групи) для контролю за виконанням судових рішень, начальники медичної служби, начальники оперативного відділу (відділення) територіального органу управління ДПтСУ та слідчого ізолятора [5]. Члени Регіональних комісій виконують функції з розподілу на громадських засадах, тобто паралельно зі своїми основними функціями, що породжує суто декларативний порядок діяльності комісії, який зводиться до підпису членами комісії Протоколу рішення комісії з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі. Більшість експертів, опитаних нами, пов'язують це з браком часу здійснювати додаткові функції, що покладає на них Положення, та висловлюють думку щодо введення окремої посади – інспектора з розподілу. На практиці функції інспектора з розподілу втілюють у своїй діяльності співробітники відділення для контролю за виконанням судових рішень. Зазначимо, ці посадові особи керуються Інструкцією про роботу відділів (груп, старших інспекторів) установ виконання покарань і слідчих ізоляторів по контролю за виконанням судових рішень. Згідно з пунктом 1.2.9. цієї інструкції посадові особи відділення по контролю за виконанням судових рішень забезпечують контроль (курсив автора) за відповідністю встановленого Регіональною комісією з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб засуджених до позбавлення волі рівня безпеки установи [6].

Доцільно буде підкреслити, що цей відділ дуже часто вивчає та самостійно готує всі матеріали, які характеризують особу засудженого, та визначає, до якої УВП направити. Це унеможливлює здійснення контролю з їх боку та підриває значимість існування самих комісій. Зазначимо, що згідно з пунктом 1.2.15 Інструкції про роботу відділів (груп, старших інспекторів) установ виконання покарань та слідчих ізоляторів по контролю за виконанням судових рішень адміністрації установ не дозволяється покладати на службових осіб підрозділів функції, не передбачені для них цією Інструкцією або іншими нормативно-правовими актами.

Отже, незважаючи на недосконалий порядок діяльності Регіональних комісій, цілком зрозуміло, що їх створення – це позитивний крок у контексті реформування кримінально-виконавчої системи України. Певна річ, вони не виконують "квазісудові функції", оскільки членів Регіональних комісій можна вважати пенітенціарними суддями. З цього приводу М.С. Рибак у своєму дослідженні [7] підкреслював необхідність створення пенітенціарних судів, які б враховували біопсихологічні особливості засуджених, ступінь їх деморалізації та готовності до ресоціалізації й виправлення. Підтримуємо точку зору тих учених, які вважають, що зростання завантаженості суду в останні роки [8, 8] викликало зростання кількості судових помилок у визначенні засудженому УВП відбування покарання. Тому логічним є висновок про те, що більш ґрунтовно й виважено будуть підходити до питання розподілу засуджених відповідні комісії з фахівців тієї системи, у якій тривалий час має утримуватись засуджена особа.

Що стосується введення окремої посади інспектора з розподілу, вважаємо, що така практика є негативною. Досвід європейських країн, який ми проаналізували вище, доводить, що рішення стосовно визначення рівня безпеки засудженому повинно прийматися колегіально, тобто комісією фахівців, а не окремою особою. Це буде відповідати міжнародним стандартам, а також підвищить об'єктивність прийнятих рішень.

Не менш важливим залишається питання про критерії первинної класифікації засуджених до позбавлення волі.

Згідно з Положенням про комісію з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, при вирішенні питань про визначення рівнів безпеки виправних колоній, в яких засуджені відбувають покарання, комісії у своїй діяльності керуються Інструкцією, вироком суду та іншими матеріалами (курсив автора), які характеризують засудженого [5].

Вирок суду містить у собі інформацію, насамперед,

про тривалість строку покарання, який, на думку І.С. Яковець, є одним із головних ознак первинної класифікації засуджених до позбавлення волі [9].

У вироку суду міститься також інформація про вік і стать особи. Більшість дослідників, виходячи із цього, визначають об'єкти первинної класифікації як усталене угрупування, побудоване на жорстких кримінально-правових умовах, визначених законодавцем.

Такі критерії, як вік і стать (біологічні критерії) є статичними, вони в обов'язковому порядку впливають на систему УВП, формуючи ізольовані одна від одної групи, які в процесі відбування покарання не повинні змішуватись, виходячи з психофізичних, етичних та інших міркувань. Таким чином, жінки відбувають покарання окремо від чоловіків, а неповнолітні утримуються окремо від повнолітніх засуджених. Це відповідає Мінімальним стандартним правилам поводження з в'язнями – різні категорії в'язнів утримуються в різних закладах або в різних частинах одного й того ж закладу з урахуванням їхньої статі, віку, попередньої судимості, юридичних причин їх ув'язнення та нормативного визначення характеру поводження з ними: чоловіків від жінок, незасуджених окремо від засуджених [10]. Відповідно, в Європейських тюремних правилах ці вимоги викладаються менш категорично, ніж у Мінімальних стандартних правилах ООН. Європейські правила визначають, що допускається відхилення від вимог про роздільне утримання, аби надати ув'язненим можливість спільно брати участь в організованих заходах, проте ці групи завжди розподіляються на ніч, якщо тільки ув'язнені не згодні утримуватися разом і адміністрація виправної установи не вважає, що це найбільшою мірою відповідатиме інтересам усіх ув'язнених [11].

Проведене нами дослідження свідчить про те, що кримінально-правові критерії, які були нами проаналізовані в Протоколах про рішення комісії з питань розподілу, направлення та переведення для покарання відбування осіб, засуджених до позбавлення волі, не завжди застосовуються на практиці у повному обсязі.

По-перше, Інструкція про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, не враховує той факт, що згідно з її положеннями в одній УВП будуть відбувати покарання особи, характер і ступінь суспільної небезпеки яких різний. Наведемо приклад, використовуючи дані УВП в Одеській області щодо кримінально-правової характеристики злочинів, за які засуджені відбувають покарання у вигляді позбавлення волі.

Згідно з наведеними даними, у ЧВК, яка є УВП мінімального рівня безпеки із загальними умовами утримання, відбувають покарання разом засуджені за умисне вбивство, бандитизм, грабіж і розбій, захоплення заручників. Чи можна таку класифікацію засуджених вважати ефективною, якщо засуджені не становлять більш-менш однорідну групу?

З точки зору виконання Інструкції, все вірно: до виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання із СІЗО направляються чоловіки, уперше засуджені до позбавлення волі за злочини невеликої та середньої тяжкості; жінки, засуджені за злочини невеликої та середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини [12], але з точки зору виправлення цих осіб та їх ресоціалізації, ця перспектива видається сумнівною.

Отже, Регіональні комісії повинні призначати рівень безпеки УВП і поділяти засуджених на певні однорідні групи, використовуючи не тільки ті критерії, які випливають із вироку суду та строку покарання. У зв'язку з цим важко погодитися з І.С. Яковець, яка вважає, що діяльність Регіональних комісій має бути чітко регламентована на рівні закону в такий спосіб, щоб це виключало можливість жодного довільного тлумачення й ґрунтувалось виключно на даних вироку суду [9].

Вважаємо, що аналіз судової практики свідчить про те, що не в кожному випадку вирок суду містить повні, суттєві дані стосовно особи засудженого. Також, якщо обов'язки комісії будуть зводитись до суто механічного розподілу, при якому не буде враховуватися ніяка інформація про особу, окрім тієї, що міститься у вироку суду, виникає питання щодо доцільності існування комісії. Саме тому Положення закріплює додаткові обставини, якими має керуватися комісія, а саме інші матеріали, які характеризують засудженого. Ці матеріали мають бути направлені на вивчення особистості засудженого з метою "дозування" правообмежень, тобто визначення певного рівня безпеки, який буде відповідати виправленню й ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. Однак, щоб комісії не зловживали цією обставиною, законодавцю потрібно дати визначення того, що він розуміє під матеріалами. Проведене анкетування членів Регіональної комісії в Одеській області свідчить про те, що під матеріалами, які характеризують засудженого, вони розуміють передусім особову справу засудженого, заяву самого засудженого або його родичів, наявність або відсутність стійких соціальних зв'язків засудженого, дані, які отримуються зі співбесіди із засудженим, характеристику засудженого, медичну довідку тощо. Проте деякі перераховані обставини повинні комісією враховуватись обов'язково, а деякі ні. Обов'язково повинна враховуватися така обставина, як наявність або відсутність стійких соціальних зв'язків у засудженого. Більшість учених зазначають пряму кореляцію між наявністю соціальних зв'язків і позитивними життєвими установками на майбутнє, що, як відомо, зменшує кримінальну активність засуджених, полегшує процес виправлення та ресоціалізації останніх. Також слід зазначити, що втрата соціальних зв'язків є найчастішою причиною суїциду засуджених в УВП. Згідно зі статистичними даними ДПтС України серед осіб, що вчини суїцид в УВП, втратили соціально корисні зв'язки та соціально важливі орієнтири – 29,5 %, не підтримували соціально-корисні зв'язки – 14 %. Тобто більш як 30 % засуджених.

Для збереження соціальних зв'язків згідно з Інструкцією про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, засуджені відбувають покарання там, де постійно проживали за межами регіону, де вони вчинили злочин або мають постійні соціальні зв'язки з близькими родичами (матір'ю, батьком, чоловіком, дружиною, дітьми, рідними братами й сестрами, онуками, дідом, бабою, усиновителями, усиновленими). Як бачимо, це відповідає Європейським тюремним правилам, у яких зазначається, що засуджені по можливості повинні спрямовуватись для відбування покарання до пенітенціарних установ, розташованих поблизу дому або місць соціальної реабілітації [11]. Однак кримінально-виконавча система України не здатна створити в більшості областей колонії всіх видів безпеки, а в низці випадків і недоцільно створювати колонії різних видів

у кожній області. Щоб вирішити проблему розміщення засуджених, законодавець іде шляхом створення в межах однієї УВП секторів різних видів безпеки, як це свого часу пропонував зробити Б.С. Утєвський, на думку якого, з метою успішного вирішення не тільки завдання покарання засудженого та індивідуального попередження, а й для його виправлення бажано мати в одній установі одразу ж усі їх види [13, 12].

Але чи вирішить це проблеми в контексті збереження соціальних зв'язків засуджених, складно сказати, оскільки фахівці зазначають негативний вплив процесу перепрофілювання наявних УВП на виправлення та ресоціалізацію засуджених до позбавлення волі. Проведене нами з цього приводу анкетування співробітників Державної кримінально-виконавчої служби України загалом показало неоднозначне ставлення до цього питання, більше половини експертів визнали таку практику негативною.

Що ж стосується заяв самого засудженого або результатів проведеної з ним співбесіди (яка ініціюється комісією та проводиться вкрай рідко), характеристики засудженого, на даному етапі первинної класифікації засуджених до позбавлення волі ці обставини повинні грати роль допоміжних ознак класифікації засуджених до позбавлення волі.

Не применшуючи важливість кримінально-правових критеріїв первинної класифікації, зазначимо, що в процесі дослідження виявили ще один критерій первинної класифікації засуджених до позбавлення волі, який прямо не передбачений Інструкцією, але впливає на визначення тієї чи іншої УВП засудженим до позбавлення волі. Йдеться про критерій, який ми умовно визначили як критерій "потенційної працездатності".

Кожна УВП у сучасних умовах виступає як певне "виробництво механізованих індивідів згідно з загальними нормами індустріального виробництва" [14, 45]. До прикладу, ще з часів існування СРСР особливістю ПВК та ОВК в Одеській області було виробництво сільськогосподарської техніки. ЧВК спеціалізується на швейному виробництві тощо. Звісно, виділення цього критерію не передбачає наявності УВП, що містять певні групи засуджених, об'єднаних тільки спільною спеціальністю. Цей критерій має значення з позицій потенційної можливості брати участь у певному виробництві УВП, тобто класифікація в цьому разі проводиться відповідно до трудових здібностей засуджених до позбавлення волі. Цю тезу підтверджує законодавець, закріплюючи положення в Інструкції про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, відповідно до якого до виправних колоній мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання не підлягають переведенню інваліди першої та другої груп та особи, які досягли пенсійного віку, а також вагітні жінки та жінки, які мають при собі дітей віком до трьох років. Законодавець виділяє ці категорії поряд з особами, які порушували вимоги режиму в місцях попереднього ув'язнення, осіб, які не пройшли повний курс лікування венеричного захворювання, осіб, засуджених у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, а також засуджених за вчинення умисного злочину в період відбування покарання у виді арешту або обмеження волі [12]. Такий стан речей обумовлюється тим, що зазначені категорії засуджених, а саме інваліди першої та другої груп та особи, які досягли пенсійного віку, а також вагітні жінки та жінки, які мають при собі дітей віком до трьох років не в змозі брати участь у трудовому виробництві даних УВП.

Важливою в цьому контексті вбачається точка зору М. Фуко про те, що хоча праця має стати "релігією в'язниць", вона не повинна зводитися до "фабрикації індивідів-засуджених" [14, 234] як засобу суто механічної реформи держави в пенітенціарній системі.

Отже, не переоцінюючи значення вказаного критерію, оскільки кількість зайнятих у виробництві колоній засуджених є незначною, відмітимо, що він опосередковано впливає на первинну класифікацію до позбавлення волі та характеризує один із напрямків кримінально-виконавчої політики в Україні, так званий економічний раціоналізм, що визначає покарання й оптимальні способи його застосування.

Проаналізувавши ознаки первинної класифікації, приходимо до висновку, що Регіональна комісія у своїй діяльності базується на таких критеріях, як: строк покарання, минула злочинна діяльність, а також потенційна працездатність.

Регіональні комісії, вивчаючи певні групи засуджених до позбавлення волі, повинні дослідити всі істотні критерії класифікації, виходячи з об'єктивних властивостей і закономірностей. Неврахування істотних кримінально-правових критеріїв на даному етапі класифікації призведе до суттєвого дисбалансу між цілями, закріпленими у КВК та практичним їх втіленням.

Література

1. Ной И.С. Вопросы теории наказания / И.С. Ной – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1962. – 156 с.

2. Михлин А. С. Международная конференция по проблемам роста числа осужденных к лишению свободы / А. С. Михлин // Государство и право. - 1995. - № 9. – С. 43.

3. Колб О. Г. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі: Навч. посіб. / О. Г. Колб – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – 494 с.

4. Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань: монографія / І. С. Яковець. - Х.: Кроссроуд, 2006. – 208 с.

5. Положення про Апеляційну комісію Державної пенітенціарної служби України з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі // Офіційний вісник України . - 2012 . - № 14. - Ст. 524.

6. Про затвердження Інструкції про роботу відділів (груп, секторів, старших інспекторів) контролю за виконанням судових рішень установ виконання покарань та слідчих ізоляторів // Офіційний вісник України – 2012. - № 48. – Ст. 1912.

7. Рыбак М. С. Ресоциализация осужденных к лишению свободы: проблемы теории и практики: дисер. докт. юр. наук: 12.00.08 / Михаил Степанович Рыбак. – Саратов. – 2001. – 450 с.

8. Двойнос О.Г. Реформи – це процес / О.Г. Двойнос // Аспект: Інформ. бюл. – Донецьк: Донецький Меморіал. – 2002. – № 3. – С. 9–11.

9. Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право" / І.С. Яковець. – Х., 2006. – 20 с.

10. Мінімальні стандартні правила поводження з

в'язнями // Збірник міжнародних нормативно-правових актів щодо захисту прав і свобод громадян у сфері правосуддя / Укл. В.Я. Конопельский, В.Є. Ткаліч. - Одеса: НДРВВ, 2003. – 310 с.

11. Європейські пенітенціарні правила. [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_032.

12. Інструкція про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі. [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0213-12.

13. Ширвиндт Е.Г., Утевский Б.С. Советское исправительно-трудовое право / Е.Г. Ширвиндт, Б.С. Утевский. – М., 1931. – С. 87.

14. Мішель Фуко. Наглядати й карати. Народження в'язниці / Мішель Фуко; [Перев. з франц. П. Таращук]. – К.: Основи, 1998. – 392 с.

Марчук А.І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного університету "Одеська юридична академія"
Надійшла до редакції: 10.08.2015

УДК 355.4:343.3226:341.4

АНТИТЕРОРИСТИЧНА ОПЕРАЦІЯ І МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ

Погребицький М. Л.

Стаття присвячена проблемам протидії сучасному міжнародному тероризму як світовому явищу, а також організації здійснення антитерористичних заходів, як одного з чинників забезпечення національної безпеки держави. Автори окреслюють можливі шляхи їх вирішення, зупиняються на конкретизації та розмежуванні таких понять, як тероризм та диверсії.

Ключові слова: *національна безпека, воєнна організація держави, органи влади, міжнародний тероризм, диверсії.*

Статья посвящена проблемам противодействия современному международному терроризму как мировому явлению, а также организации осуществления антитеррористических мероприятий, как одному из условий обеспечения национальной безопасности государства. Автор выделяет возможные пути их решения, конкретизации и разделение таких понятий, как терроризм и диверсия.

Ключевые слова: *национальная безопасность, военная организация государства, органы власти, международный терроризм, диверсии.*

The article is devoted to the problems of combating modern international terrorism as a global phenomenon, as well as organizations implement anti-terrorism measures, as a factor of national security. Authors outline possible solutions, stop at the specification and differentiation of concepts such as terrorism and sabotage.

Keywords: *national security, the military organization of the state authorities, international terrorism, sabotage.*

Нагальна потреба наукових досліджень проблеми антитерористичної боротьби обумовлена низкою політичних, економічних і військових змін, що призвели до змін воєнно-політичної ситуації у світі. Так, упродовж двадцяти останніх років була розв'язана значна кількість локальних війн і конфліктів, які, як показали події в зоні Перської затоки, Югославії, Чечні, Афганістані, украй негативно впливають на зростання проявів тероризму у всьому світі. Ця серія продовжена військовими подіями в Лівії, Єгипті, Ефіопії, Судані, Україні.

Події 11 вересня в США не тільки передбачили, але й розкрили характер конфліктів майбутнього. Вони засвідчили, що тероризм стає не тільки реальною загрозою людству, а й використовується певними силами як методика, яка покладається в основу бойових дій нового масштабу й характеру – так званих «гібридних воєн».

Сьогодні тероризм не існує сам по собі. Він використовується в боротьбі за нові території, природні ресурси, політичний вплив на керівництво інших країн, установлення вигідного окремим державам світового порядку тощо. На думку авторів, ідеться не лише про те, кого одні вважають терористом, а інші сприймають як борця за свободу. Ситуація ускладнюється тим, що в окремих випадках зміна існуючого ладу або заміна влади, які здійснюються шляхом активного насильства, через певний час визнається світовим співтовариством як «справедливі» дії, тобто такі, які не суперечать міжнародному праву.

Слід зазначити, що проблемі виникнення та розповсюдження тероризму у вітчизняній та особливо іноземній науці присвячена значна кількість досліджень [10-18]. Створено навіть спеціальний розділ науки – «терроген-ез», дослідження якого проводять не тільки державні, суспільні та міжнародні організації, а й спеціальні служби, військові відомства тощо. Посилюється значення дослідження цієї проблеми подіями на сході України, де з початку 2014 року проходить антитерористична операція (далі - АТО).

Проблем організації антитерористичної боротьби, як у мирний час, так і в умовах правового режиму надзвичайного та воєнного стану, науковці торкаються лише фрагментарно. Статті В. Радецького, В. Шкідченка, В. Телелима, В. Свінаренка [19, 20, 21] визначили необхідність зосередження зусиль над вивченням цієї проблеми. На рівні декларацій до лютого 2014 року залишалися заклики науковців щодо необхідності внесення певних змін і доповнень до державних програм реформування та розвитку Збройних Сил, Воєнної доктрини України, чисельних документів чинної законодавчої бази з питань національної безпеки і оборони держави, необхідності розгортання широкої організаційної й дослідної роботи, мобілізації наявних можливостей для створення загальнодержавної системи антитерористичної боротьби з урахуванням особливостей кризових ситуацій мирного та воєнного часу. І тільки окупація військами Російської Федерації Республіки Крим, розгортання антиурядових рухів на територіях Луганської й Донецької областей, посилення їх бойових і спеціальних можливостей кадровими підрозділами Збройних Сил Росії змусили активізувати цю роботу.

Виходячи з указаного вище, автором поставлене за мету завдання на підставі аналізу сучасної законодавчої

© М.Л. Погребицький, 2015

бази та численних публікацій щодо проблем тероризму, викласти своє бачення підходу до вирішення цієї надзвичайно важливої для забезпечення національної безпеки держави проблеми.

Події в США у вересні 2001 р., а також у Росії, Афганістані, Іраку, Іспанії, у південній Африці, інших районах підвищеної політичної та воєнної конфронтації, засвідчили, що ставка в боротьбі з тероризмом тільки на військові формування малоефективна. Військові операції США в Іраку, Афганістані й разом з військовими формуваннями Пакистану не дали бажаних позитивних результатів, ще більше дестабілізували ситуацію, засвідчили, що органи державної влади нестабільних у террогенному плані країн неспроможні повністю контролювати обстановку в регіонах з високим рівнем террогенезу, впливом етнічно-племінних лідерів, контрабанди зброєю та наркотиками. Армії провідних країн світу, оснащені найсучаснішою зброєю, фактично не змогли протидіяти терористичним проявам, які поступово розповсюджують свій вплив на все нові й нові регіони. У цих умовах вже не спрацьовують класичні військові схеми [9], прикладом чому можуть слугувати Ізраїль і Ірак.

Автор погоджується з українським науковцем Г.В. Єфімовим, що сьогодні ми маємо справу з індустрією міжнародного тероризму, який використовує для вирішення власних злочинних планів величезні інформаційні, фінансові, технологічні та кадрові ресурси. Це вимагає пошуку інших підходів і радикального переосмислення ситуації, яка склалася, аналізу питання щодо вдосконалення сучасного міжнародного правового формату проведення національних антитерористичних операцій і участі в них миротворчих сил. Не менш актуальним є питання щодо залучення національних складових до боротьби з тероризмом на власній території. У демократичному суспільстві цьому приділяють особливу увагу, жорстко регламентуючи та контролюючи подібні заходи.

Але при цьому, і це необхідно відмітити, що події 11 вересня в Америці, розгортання антиукраїнських рухів на сході України продемонстрували повну неготовність державних структур, зокрема й Збройних Сил до реальних оперативних дій, показали нездатність ефективно протистояти міжнародному тероризму як одній з нових форм ведення бойових дій у сучасних умовах. Слід зазначити, що здійснення провокацій, диверсій і терористичних актів стало характерною особливістю реалізації воєнної загрози кінця XX та початку XXI століття. Це вимагає зміни всієї системи поглядів на проведення антитерористичних заходів по забезпеченню національної безпеки держави, і насамперед територіальної оборони, та відкриває реальні можливості міжнародної співпраці в цій галузі.

Більш того, у подібних умовах, на наш погляд, є нагальна необхідність ретельного вивчення та чіткого визначення особливостей планування та здійснення комплексу антитерористичних заходів, як у мирний час так і в умовах правового поля режимів надзвичайного і воєнного станів, а також особливого періоду із залученням усіх складових Воєнної організації держави.

На підставі вказаного, вважаємо за необхідне розставити акценти в таких поняттях, як «тероризм» і «диверсії», визначити рівень їх впливу на заходи щодо забезпечення національної та військової безпеки держави.

Терор протягом тисячоліть супроводжував і продовжує супроводжувати історію людства. Тому в окрему проблему необхідно виділити насильство політичне, яке здійснюється окремими групами, так званими «терористами», так і державами, коли насильство отримує назву «державний терор».

Терористична діяльність окремих спільнот, організацій і приватних осіб завжди перебувала за межами законодавства й кваліфікується за найвищим рівнем кримінальних покарань, проте мало кого (за винятком засуджених у Нюрнбергу, Токіо та декількох югославських злочинців) з державних лідерів спіткала заслужена кара.

Зазвичай диференціація подібних явищ йде за такою схемою: терор здійснюється групою людей, які опанували державний апарат і саме за допомогою його інституцій реалізують свої цілі. Так було за якобінців у Франції, у тридцяті роки в Радянському Союзі, у нацистському Рейху та маоїстському Китаї. Сьогодні ця проблема набуває подальшого розвитку в ісламському світі.

Будь-яка боротьба за владу породжує кров, насильство й терористичні методи, основним завданням яких є залякування, розповсюдження жаху, адже терор у перекладі з французької й означає «жах». Боротьба продовжується на рівні суспільних груп, закритих актуалізованих спільнот, окремі з яких власне й використовують методи силового залякування супротивника, розраховуючи на суспільний резонанс. Ідейний діапазон терористичних організацій надзвичайно широкий. Разом з тим, протягом усієї історії їх існування екстремісти всіх мастей тісно співпрацюють між собою. Більш того, останні події у світі свідчать, що тероризм став схожим на організовану злочинність. І чим далі – тим менш помітною стає різниця між першим і другим явищами.

Головною особливістю сучасного тероризму, на наш погляд, є наявність міжнародних, регіональних і національних керівних органів для вирішення питань організації, планування й реалізації цілей терористичної діяльності, організації взаємодії між окремими групами та виконавцями акцій. Навіть відкриті джерела інформації свідчать про створення розгалуженої структури центрів і баз з підготовки бойовиків, про організовану мережу фірм, кампаній, банків і фондів, які використовуються для прикриття діяльності терористів, їх фінансування та всебічного забезпечення. За рахунок зрощування з наркобізнесом, торгівлі зброєю і «живим товаром» у руках терористів концентруються величезні матеріальні та фінансові ресурси. Підтримку йому надають різного роду екстремістські організацій, розташовані майже по всьому світу, а також сприяння окремих держав щодо фінансової, матеріальної, матеріальної та спеціально-технічної допомоги, передачі сучасних озброєнь, підготовка на власних навчальних базах бойовиків.

Сучасний тероризм – це не тільки череда масштабних провокації, а й важіль глобальної перебудови світу, за допомогою якого вирішується одночасно декілька завдань: позбавлення інших країн можливості об'єктивного аналізу ситуації; звуження або повна втрата державного суверенітету; неспроможність самостійного прийняття тих чи інших важливих політичних рішень.

Таким чином, тероризм тісно пов'язаний з державною політикою зацікавлених у підтриманні міжнародної напруженості певних країн світу, а це неможливо без залучення відповідних організованих структур, діяльність яких націлена на дестабілізацію обстановки у визначеній країні (регіоні), дискредитації її уряду, деяких державних і політичних лідерів, розпалювання міжнаціональної і релігійної ворожнечі, спонукання населення до непокори органам державної влади, підготовку озброєного опору та втягнення місцевого населення в збройну боротьбу,

здійснення інших протиправних дій шляхом розповсюдження удаваних чуток і дезінформації.

Сьогодні треба констатувати професіоналізацію протиправної діяльності терористичних угруповань, адже подібні дії притаманні елітним військовим формуванням, так званим силам спеціальних операцій. Як свідчить історія воєнного та оперативного мистецтва, складовою частиною агресивних дій воєнного характеру було й продовжує залишатися їх широке застосування в різних сферах діяльності. При цьому метою проведення терористичними організаціями спеціальних операцій в умовах мирного часу можуть бути: підрив економічного потенціалу країни (регіону); дестабілізація соціально-політичної обстановки; завчасне створення оперативно-технічних умов (баз) для наступних дій; деструктуризація та захоплення окремих галузей економіки (банківської системи, інформаційної структури та їх органів керівництва). При цьому вирішується широке коло завдань:

- організація антидержавних виступів, повстанських і партизанських рухів;
- підготовка й формування партизанських і повстанських загонів; зрощування з кримінальними структурами, об'єднання, цілеспрямування та координація їх діяльності;
- розміщення та накопичення у відповідних районах зброї й засобів матеріально-технічного забезпечення спеціальних операцій у воєнний час;
- здійснення диверсій, терористичних актів, нальотів;
- вивчення воєнно-політичного стану й настроїв населення, особового складу військ противника, заходів місцевої влади, організація збору розвідувальної інформації;
- ведення психологічних операцій, організація саботажу діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування, розповсюдження дезінформації тощо.

Прикладом вказаному можуть бути такі дані ООН: з 1991 по 2014 роки здійснено 48 операцій по врегулюванню кризових ситуацій у різних регіонах світу, більш 640 операцій по боротьбі з розповсюдженням наркотичних речовин. Крім того, вони активно займались і займаються підготовкою власних бойових кадрів у 91 країні світу.

За допомогою підпільних терористичних організацій і рухів були здійснені державні заколоти у Гватемалі, Домініканській Республіці, Чилі, Гренаді, Панамі, Афганістані, Анголі, Сомалі, і це далеко не повний перелік.

У сучасних умовах, особливо у зв'язку з бурхливими процесами радикальних змін на теренах колишнього Радянського Союзу, ряду східноєвропейських країн, у деяких регіонах була різко дестабілізована внутрішня політична та криміногенна обстановка, в основі нестабільності якої лежать, зокрема, і причини террогенного характеру. Аналіз тільки міжнаціональних зіткнень на Закавказзі, ряді регіонів Середньої Азії, кривавих подій у Нагорному Карабасі, Сумгаїті, Фергані, Баку, Азербайджані, Вірменії, Чечні, Боснії, Сербії дає змогу підтвердити такі висновки.

Очевидно, що здійснення таких великомасштабних, добре організованих, матеріально забезпечених, чітко скоординованих акцій, неможливе без якісного підготовленого координаційного ядра, яким, безумовно, стали корумповані угрупування місцевого походження. Однак чітка організація й координація таких крупних терористичних, диверсійних і протиправних акцій у масштабах цілого регіону дилетантам і навіть організованій мафії не під силу. Відкриті засоби масової інформації досить детально висвітлювали обстановку, відображали реальну картину подій, розповідали про засоби та методи дій тих сил, які їх проводили.

Відзначається зростання рівня спеціальної підготовки бойовиків, навчених не тільки прийомам рукопашного бою, застосуванню легкої вогнепальної та холодної зброї, вибухівки, якою частково заволоділи під час нападу на військові частини й склади, а й техніці протистояння правоохоронним органам і навіть військам. Останнім часом усе частіше вони володіють навичками використання високоточної й науково ємкої зброї: потужних систем залпового вогню, танків, самохідної артилерії тощо. В організації таких акцій чітко проглядається детально продумана, психологічно й матеріально підготовлена система, відчуваються дії професіоналів високої кваліфікації. При цьому необхідно відзначити, що ідентифікація подій 11 вересня в США тільки як терористичних актів створила, на наш погляд, помилкову методологічну основу оцінки цих подій. Терористичним і диверсійним актам, при багатьох подібних рисах, притаманні різні форми геополітичного протиборства.

Теракт – явище політичної і соціальної боротьби. Його основною метою є зміни політичних і соціальних відносин у державі, суспільстві або між людьми шляхом залякування насильством. Масштаби матеріальних збитків у теракті грають не основну роль. Головне в ньому – рівень і масштаби самого насильства як джерела страху.

Диверсійний акт – явище вже збройної боротьби. Основна його мета – завдати максимальних матеріальних збитків і шкоди при мінімальному використанні сил і засобів. Головне – змусити противника залучити на захист своїх об'єктів якомога більше матеріальних, фінансових і людських ресурсів.

Тому тероризм, як явище, був обмежений тільки межами самих авіалайнерів під час їх захоплення. Подальше нанесення авіаударів з повітря по важливих об'єктах державного і воєнного управління – це вже не тероризм, а акти збройної боротьби, які здійснені спеціальними засобами, тобто є вже диверсійними актами.

Як бачимо, звичайні авіаудари по Багдаду, Белграду, Афганістану з воєнно-політичної точки зору відрізняються від диверсійних авіаударів по об'єктах Нью-Йорка, переважно, засобами застосування озброєння. У першому випадку – це високоточні крилаті ракети та бомби, у другому – літаки під контролем камікадзе. Об'єкти ураження в обох випадках практично ідентичні.

Таким чином, політичний міжнародний тероризм (слід чітко відрізнити від звичайного кримінального) є складовою частиною диверсійних дій, що застосовуються силами спеціальних операцій досить значної кількості країн світу, які виступають «спонсорами» міжнародного тероризму. Він несе загрозу національній безпеці будь-якої держави світу, міжнародна діяльність якої суперечить поглядам певної ідеології та світогляду деяких інших країн чи групи країн світу.

Слід зазначити, що вже на початку 70-х років XX століття поняття «національна безпека» набуло комплексного характеру. Воно передбачало, крім забезпечення державної безпеки, також забезпечення безпеки особи й суспільства. При цьому з'явилася необхідність забезпечення безпеки не тільки в суто воєнній сфері, але й поширення на інші сфери життєдіяльності – політичну, економічну, соціальну, наукову, інформаційну тощо. У зв'язку з цим, у законі України «Про основи національної безпеки України» визначено, що національна

безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання й нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам [4].

Крім того, у законі України «Про організацію оборонного планування» дається визначення поняття «стратегія національної безпеки України» - узгоджена за метою, завданнями й засобами довгострокова комплексна програма практичних дій щодо забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Стратегія національної безпеки України є основою для комплексного планування діяльності органів державної влади у сфері оборони й національної безпеки [5].

При цьому слід зазначити, що основи національної безпеки України визначені, крім зазначених вище законодавчих актів, насамперед у Конституції України, Законах України «Про оборону України», «Про боротьбу з тероризмом» [1, 6] та в ряді інших законів і нормативно-правових актів. Необхідно наголосити, що вони поділяються на нормативно-правові, тобто такі, що встановлюють, змінюють і припиняють права чи обов'язки органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, підприємств, установ, організацій, громадян, і концептуальні, які не містять у собі норм права, а лише офіційні погляди політичного керівництва, наприклад, щодо реформування тої чи іншої сфери діяльності, а тому їх зміст може не збігатися з існуючою нормативно-правовою базою й виходити за її межі.

Так, у Законі «Про основи національної безпеки» [4] уточнено загрози національним інтересам і національній безпеці України на сучасному етапі у відповідних сферах життєдіяльності, але ми відзначимо лише тільки ті, які напряму пов'язані з поняттям тероризму і диверсій, а саме такі загрози:

злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, насамперед поширення міжнародного тероризму;

загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України;

можливість незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження радіоактивних і наркотичних засобів;

спроби створення й функціонування наземних воєнізованих збройних формувань і намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави;

поширення корупції, хабарництва в органах державної влади, зрощення бізнесу й політики, організованої злочинної діяльності;

загрози посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян;

можливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи в протистояння з іншими державами;

можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин і релігійних громад;

загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України.

Практично кожна з цих загроз національній безпеці актуальна для України, якщо тероризм і диверсії будуть застосовані для дестабілізації обстановки в державі. Виходячи з норм ст. 5 зазначеного Закону [4], «національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах», а вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

Слід відзначити, що в законодавчій базі у сфері забезпечення національної безпеки та, зокрема, протидії тероризму зроблено за останній час чимало. Так, у 2000 році приймаються нові редакції законів «Про оборону України», «Про правовий режим надзвичайного стану», «Про правовий режим воєнного стану», у жовтні 2001 року виходить Указ Президента України «Про територіальну оборону України» (нова редакція), у березні 2003 року приймається закон «Про боротьбу з тероризмом», а на початку 2014 року – «Про правовий режим антитерористичної операції» [1; 2; 3; 7; 6].

Однак навіть визначення тероризму у вигляді окремої статті Кримінального кодексу (ст. 258) [8] усіх проблем створення міцного законодавчого підґрунтя боротьби з цим явищем не розв'язує. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» дає визначення основних понять тероризму і терористичного акту з точки зору кримінального Кодексу.

Тероризм – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади, або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей, або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей;

Терористичний акт – злочинне діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, відповідальність за які передбачена статтею 258 Кримінального кодексу України. У разі, коли терористична діяльність супроводжується вчиненням злочинів, передбачених статтями 112, 147, 258-260, 443, 444, а також іншими статтями Кримінального кодексу України, відповідальність за їх вчинення настає відповідно до Кримінального кодексу України.

Технологічний тероризм – злочини, що вчиняються з терористичною метою із застосуванням ядерної, хімічної, бактеріологічної (біологічної) та іншої зброї масового ураження або їх компонентів, інших шкідливих для здоров'я людей речовин, засобів електромагнітної дії, комп'ютерних систем і комунікаційних мереж, включаючи захоплення, виведення з ладу і руйнування потенційно небезпечних об'єктів, які прямо чи опосередковано створили або загрожують виникненням загрози надзвичайної ситуації внаслідок цих дій і становлять небезпеку для персоналу, населення та довкілля; створюють умови для аварій і катастроф техногенного характеру.

Терористична діяльність – це діяльність, яка охоплює:

планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів;

підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях;

організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, так

само як і участь у таких актах;

вербування, підготовку та використання терористів;

пропаганду й поширення ідеології тероризму;

фінансування терористичних груп (організацій) або інше сприяння їм.

Міжнародний тероризм – здійснювані у світовому чи регіональному масштабі терористичними організаціями, угрупованнями, зокрема за підтримки державних органів окремих держав, з метою досягнення певних цілей суспільно-небезпечні, насильницькі діяння, пов'язані з викраденням, захопленням, убивством ні в чому не винних людей чи загрозою їх життю й здоров'ю, зруйнування важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження.

Прояви тероризму характерні як для мирного часу, так і за умов введення правових режимів надзвичайного стану, антитерористичної операції, воєнного стану. Саме тому ми підійшли до необхідності уніфікації таких понять, як тероризм та диверсії з метою створення єдиної системи боротьби з цими проявами як у мирний час, так і в особливий період.

При цьому необхідно підкреслити, що правовий режим воєнного стану може вводитись тільки в особливий період, а режим надзвичайного стану та антитерористичної операції – у мирний період.

Зазначимо, що в таких умовах протидіяти тероризму повинні різні силові структури, які застосовують притаманні тільки їм форми, методи, сили й засоби діяльності. Наприклад, Збройні Сили України відповідно до закону «Про правовий режим надзвичайного стану» (ст. 20) залучаються з дозволу Президента України тільки у двох випадках: до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру або разом з Прикордонними військами - для здійснення заходів щодо запобігання масового переходу державного кордону з території суміжних держав. Механізм застосування підрозділів Збройних Сил при проведенні антитерористичних операцій у мирний час і в умовах уведення правового режиму надзвичайного стану визначений останнім законом.

Деталізує це питання Закон України "Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України" [7], одне з положень якого визначає, що в умовах введення режиму надзвичайного стану на Службу правопорядку додатково покладаються завдання «щодо участі в боротьбі з ворожими диверсійно-розвідувальними групами на території України». Але, на жаль, реальні сили та фахівці цієї структури ще тільки готуються.

Слід наголосити, що в особливий період завдання щодо боротьби з ДРГ покладається на Збройні Сили відповідно до «Положення про територіальну оборону» [5]. Крім того, в особливий період на них покладена боротьба з диверсійно-розвідувальними силами, іншими озброєними формуваннями агресора та незаконно утвореними антидержавними озброєними формуваннями, а в мирний час – ці завдання покладені вже на Антитерористичний центр при Службі безпеки України, який складається з Міжвідомчої координаційної комісії та штабу, а також координаційних груп та їх штабів, які створюються при регіональних органах Служби безпеки України, у кожному обласному центрі, але, як було зазначено вище, законодавчої бази стосовно використання підрозділів Збройних Сил у проведенні антитерористичних операцій у мирний час немає.

Разом з тим, дійсність змусила внести корективи до цього підходу, а саме використовувати в АТО проти диверсійно-розвідувальних і терористичних груп не тільки сили та можливості антитерористичних підрозділів Служби безпеки України, а також їх істотне посилення частинами й підрозділам Збройних Сил, Національної гвардії та батальйонами територіальної оборони. Спектр їх завдань значно розширено, адже в антитерористичній боротьбі найбільшої ваги набувають розвідувальні, контррозвідувальні, протидиверсійні, інформаційно-психологічні та пошуково-рятувальні заходи, дії щодо ліквідації наслідків терористичних акцій і диверсій. Безперечно, що саме Збройним силам належить провідна роль у протидії вірогідним терористичним актам у повітряному просторі та територіальних водах України.

Що стосується залучення центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування до боротьби з тероризмом, то аналіз Закону України «Про боротьбу з тероризмом» і Закону України «Про правовий режим антитерористичної операції» свідчить, що вони мають ряд суттєвих протиріч і, головне, чітко не визначають повноваження та обов'язки цих органів влади. Так, відповідно до ст. 4 центральні органи виконавчої влади беруть участь у боротьбі з тероризмом у межах своєї компетенції, визначеної законами й виданими на їх основі іншими нормативно-правовими актами. Разом з тим, до визначених суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом у межах своєї компетенції, не відносяться центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування.

Виходячи з цього положення, керівник антитерористичної операції нібито на власний розсуд має право залучати представників органів влади до проведення операції. Таким чином, ще на етапі створення системи антитерористичної та протидиверсійної боротьби вже закладені певні неузгодженості й протиріччя.

Сучасний стан справ в організації протидії тероризму не може нас задовольняти у зв'язку з тим, що події 11 вересня в США відкрили XXI століття й показали, якого характеру конфлікти очікують нас у майбутньому, засвідчили, що тероризм за своїми масштабами й жорстокістю стає реальною серйозною загрозою всьому світовому суспільству. Вони продемонстрували неготовність держав ефективно протистояти міжнародному тероризму як одній з нових форм ведення бойових дій у сучасних умовах, коли певні кола продовжують спроби здійснити власні великодержавні, гегемоністичні, національні, сепаратистські та інші цілі за допомогою воєнної сили, зокрема широкого застосування диверсійних і терористичних актів.

Слід зазначити, що будь-які реформи, також і ті, що враховують можливість використання військових формувань України в протидії терористичній загрозі, необхідно розглядати в контексті подальшого удосконалення системи національної безпеки. Ці процеси повинні відбуватися на основі зменшення розриву між структурними складовими Воєнної організації держави. Хоча, за умов становлення громадянського суспільства, поширення повноважень насамперед Збройних сил у внутрішніх справах держави завжди містить певний ризик. Отже, стає нагальною необхідність не декларативного, а реального демократичного цивільного контролю з боку суспільства й держави над Воєнною організацією держави, який би передусім сприяв перегляду існуючих штампів і підходів у створенні ефективної моделі протидії

міжнародному тероризму, внесенню відповідних змін в існуючу законодавчу базу. Зрозуміло, що займатися цими проблемами повинні професіонали високого рівня, компетентні в цих питаннях. Є потреба також у залученні структур недержавного сектора, чиї зусилля спрямовані на забезпечення безпеки життєдіяльності як окремих громадян, так і всього суспільства.

Література

1. Закон України „Про оборону України" від 05.10.2000 р. № 2020. // ВВР. – 2000. - № 49. – С. 420-428.
2. Закон України „Про правовий режим надзвичайного стану" від 16.03.2000 р. № 1550. // ВВР. – 2003. - № 29. - С. 223–229.
3. Закон України „Про правовий режим воєнного стану" від 06.04.2000 р. № 1647. // ВВР. – 2003. - № 27/ - С. 209–215.
4. Закон України „Про основи національної безпеки України" від 19.06.2003 р. № 964. // ВВР. – 2003. - № 39. - С. 214–221.
5. Закон України „Про організацію оборонного планування" від 18.10.2004 р. № 2198. // ВР
6. Закон України „Про боротьбу з тероризмом" від 20.03.2003 р. № 964. // ВВР. – 2003. - № 25. - С. 180–187.
7. Закон України „Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України" від 29.11.2001 р. № 2840. // ВР.
8. Указ Президента України „Про територіальну оборону України" від 02.10.2001 р. № 918. // Відомості Верховної Ради. – 2003. - С. 214–221.
9. Кримінальний кодекс України. – Київ: А.С.К., 2005. - С. 483.
10. Крутов В. Міжнародний тероризм: вірус, який несе людству смертельну загрозу // Військо України. – 2004. - № 7-8. - С. 30-31.
11. Требин М. Терроризм в XX1 веке. – Минск: Харвест, 2004. - С. 810.
12. Миллер Д. Командос – формирование, подготовка, выдающиеся операции спецподразделений. – Минск: Харвест ,1997. - С. 5-7.
13. Реззаков Ф. Век террора. – Москва: ЭКСМО, 2003. - С. 464.
14. Млечин Л. Кто взорвал Америку? – Москва: ЦЕНТРПОЛИГРАФ, 2002. - С. 491.
15. Гаращук П. Сили спеціальних операцій країн НАТО // Військо України". – 1997. – № 5-6. – С. 30-32.
16. Дубинский Д. Войска специального назначения. – Минск: Современный литератор, 1998. - С. 7-9, 61-70.
17. Гриняев С. Сетевая война по-американски // Независимое военное обозрение. - 2002. - № 5. – С. 4.
18. Землянский Ю. На прицілі – тероризм. // Народна Армія, 19 листопада 1999 р. - С. 3.
19. Ахмадулин В. Натовский пиар // Независимое военное обозрение. – 2002. - № 7 - С. 7.
20. Радецький В. Не маємо права жити вчорашнім днем // Армія України. 26 серпня 2004 р. - С. 4.
21. Шкідченко В. Проблеми антитерористичної боротьби та потенціал Збройних Сил України // Народна Армія – 20 листопада 2001. – С. 1.
22. Телелим В. Кочетов В. Спеціальна операція в чеченській кампанії 1999-2000 років // Військо України". – 2001 – № 7 – С. 25-27.
23. Барыкин В., Велесов С., Корецкий В. Силы специальных операций и способы борьбы с ними // Военная мысль. – 2001. - № 2. - С. 12-14.
24. Старкин Н. Привлечение армий для борьбы с терроризмом // Зарубежное военное обозрение. - 2003. - № 3. - С. 23.

Погребицький М.Л.,
кандидат наук з державного управління,
професор кафедри управління
оперативно-службовою діяльністю
Національної академії СБУ
Надійшла до редакції: 20.04.2015

УДК 343.985

ДО ПРОБЛЕМИ ПРО ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Пулатов Ю. ,
Салімов Ш.

У статті розглянуті обставини, що виключають злочинність діяння, за яких заподіяння шкоди охоронюваним законом інтересам не розглядається як учинення суспільно небезпечного діяння, що тягне кримінальну відповідальність. Такі дії визнаються правомірними, суспільно корисними, доцільними або вимушеними. Авторами пропонується ввести в Закон Республіки Узбекистан «Про оперативно-розшукову діяльність» спеціальну статтю «Обставини, що виключають злочинність діяння при проведенні оперативно-розшукової діяльності», де всі обставини будуть чітко визначені.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, оперативний ризик, обґрунтований ризик, обставини, що виключають злочинність діяння.

В статье рассмотрены обстоятельства, исключающие преступность деяния, при которых причинение вреда охраняемым законом интересам не рассматривается как совершение общественно опасного деяния, которое влечет уголовную ответственность. Такие действия признаются правомерными, общественно полезными, целесообразными или вынужденными. Авторами предлагается ввести в Закон Республики Узбекистан «Об оперативно-розыскной деятельности» специальную статью «Обстоятельства, исключающие преступность деяния при проведении оперативно-розыскной деятельности», где все обстоятельства будут четко определены.

Ключевые слова: *оперативно-розыскная деятельность, оперативный риск, обоснованный риск, обстоятельства, исключающие преступность деяния.*

The article deals with criminal defenses, in which the harm to legally protected interests is not seen as a socially dangerous act, which entails criminal liability. Such actions are recognized as lawful, socially useful, appropriate, or forced. The authors propose to introduce in the Law «On operative-search activity» special article «criminal

© Ю. Пулатов, Ш. Салімов, 2015

defenses during operative-search activity», where the circumstances are clearly defined.

***Keywords**: operational-investigative activity, operational risk, reasonable risk, criminal defenses.*

У кримінально-правовому аспекті під обставинами, що виключають злочинність діяння, розуміються такі обставини, за яких заподіяння шкоди охоронюваним законом інтересам не розглядається як учинення суспільно небезпечного діяння, що тягне кримінальну відповідальність. Такі дії визнаються правомірними, суспільно корисними, доцільними або вимушеними.

До них у кримінальному кодексі Республіки Узбекистан належать: необхідна оборона (ст. 37), крайня необхідність (ст. 38), заподіяння шкоди при затриманні особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння (ст. 39 КК), виконання наказу чи іншого обов'язку (ст. 40), виправданий професійний або господарський ризик (ст. 41).

25 грудня 2012 р. Президентом нашої країни підписаний Закон Республіки Узбекистан «Про оперативно-розшукову діяльність», який зачіпає, щоправда, у тезовому вираженні, правовий захист працівників органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, та осіб, які сприяють в її здійсненні, зокрема пов'язану з обставинами, що виключають злочинність діяння при здійсненні оперативно-розшукової діяльності.

Незважаючи на те, що цей Закон, за словами Президента Узбекистану І.А. Карімова, повинен «сприяти підвищенню ефективності заходів щодо попередження, своєчасного припинення на ранніх стадіях злочинів, а також якості дізнання і попереднього слідства...» [1], тобто йдеться про всі види злочинів, проте в прийнятому вже Законі закріплено лише положення про злочинність, пов'язану з організованою злочинною групою і злочинним співтовариством.

Так, у частині 5 ст. 22 Закону Республіки Узбекистан «Про оперативно-розшукову діяльність» надане занадто вузьке й узагальнене трактування зазначених обставин, що не знайшло відображення в інших законах. Зокрема, ця норма говорить: «Працівник органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, впроваджений в організовану злочинну групу, злочинне співтовариство з метою їх викриття, звільняється від кримінальної відповідальності за протиправні діяння при наявності в установленому законом порядку обставин, що виключають злочинність діяння».

Незважаючи на більш широкі підстави правового захисту (обставин, що виключають злочинність діяння) суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, закріплені в аналогічному законі Російської Федерації в п. 5 ст. 16, які свідчать, що «при захисті життя та здоров'я громадян, їх конституційних інтересів, а також для забезпечення безпеки суспільства і держави від злочинних посягань допускається вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам посадовою особою органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, або особою, яка сприяє йому, скоєне при правомірному виконанні зазначеною особою свого службового або громадського обов'язку» [2]. що також не розкривають сутність цього діяння.

Таке трактування обставин, що виключають суспільну небезпеку, по-перше, не повністю відповідає особливостям проведення оперативно-розшукових заходів, по-друге, дозволяє представникам захисту в судовому процесі довільно трактувати, більшою мірою на свою користь, проведення будь-яких заходів, пов'язаних із заподіянням шкоди особам з боку звинувачення, і, зрозуміло, не сприяє справедливому вирішенню питань у ході змагальності процесу. Хибно витлумачуючи положення зазначеної норми, адвокат практично завжди виявиться у виграші.

Не згадуючи про відповідні умови, закон посилається без розшифровки на «правомірне виконання зазначеною особою свого службового або громадського обов'язку».

На нашу думку, умови правомірності повинні бути розшифровані.

Останнім часом у спеціальній літературі утвердився термін «оперативний ризик», хоча єдиного розуміння його не вироблено, немає такого визначення й у законі. Тим не менше, воно засноване на ст. 41 КК «Виправданий професійний або господарський ризик», яка зазначає: «Не є злочином заподіяння шкоди правам і охоронюваним законом інтересам при виправданому професійному або господарському ризику для досягнення суспільно корисної мети.

Ризик визнається виправданим, якщо вчинене діяння відповідає сучасним науково-технічних знанням і досвіду, а поставлена мета не могла бути досягнута не пов'язаними з ризиком діями, і особа, яка допустила ризик, вжила необхідних заходів для запобігання шкоди правам і охоронюваним законом інтересам.

При виправданому професійному або господарському ризику відповідальність за заподіяну шкоду не настає й у тому випадку, якщо бажаний суспільно корисний результат не був досягнутий і шкода виявилась більш значною, ніж переслідувана суспільно корисна мета» [3].

Обґрунтований ризик як самостійна обставина, що виключає злочинність діяння, раніше не виділявся в нормах КК, хоча науці кримінального права був давно відомий і розглядався різними вченими як виробничий, професійний, господарський.

Про оперативний ризик опубліковано ряд наукових робіт у спеціальній літературі (найбільш повно ця проблема вивчена в Росії, проте й в Узбекистані вона стала предметом дослідження на початку цього сторіччя) [4]. І це не випадково, оскільки ризик завжди супроводжує оперативно-розшукову діяльність. Тому прийняття ст. 41 КК дозволило значно зміцнити правову базу оперативно-розшукової діяльності. Переважно ризик не зв'язувався з обставиною, що виключає злочинність діяння, а розглядався в літературі як обставина, що супроводжує осіб, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність або надають сприяння, як елемент небезпеки заподіяння шкоди їхньому життю й здоров'ю з боку злочинців [5]. Дії ж в екстремальних умовах обґрунтовувалися єдиними тоді статтями про крайню необхідність і необхідну оборону.

Але прийняття ст. 41 КК РУз не вирішило всіх питань, пов'язаних з оперативним (професійним) ризиком в оперативно-розшуковій діяльності, оскільки цей стан обстановки супроводжує багато оперативно-розшукових заходів [6], що не знайшли докладного висвітлення в Законі про оперативно-розшукову діяльність (далі - Закон про ОРД), а також інших законодавчих актах.

Наприклад, у Законі про ОРД не розкривається поняття «оперативний експеримент», що дозволяє довільно трактувати дії оперативних працівників. Не випадково в жодному з коментарів до вже прийнятих Законів про ОРД, наприклад, Росії чи Казахстану, немає його чіткого тлумачення. Тому на практиці виникнуть складнощі,

пов'язані з розрізненням оперативного експерименту та «провокації на вчинення злочину». При експерименті завжди є ризик. Слід поставити запитання: «А без штучного створення умов особа, яка перевіряється, не вчинила б злочину?» На наш погляд, необхідна розробка низки гарантій, за яких би оперативний експеримент «не запрошував особу до вчинення злочину».

Основною умовою правомірності ризику є його обґрунтованість, хоча головна мета ризику – розсунути рамки непізнаного. У літературі немає єдиного обґрунтування ризику. Але можна сформулювати ряд загальних положень обґрунтованості ризику. При обґрунтованому ризику шкода заподіюється в результаті дій особи, які спрямовані на досягнення суспільно корисної мети. Зміст такої мети полягає в тому, що той, хто ризикує, прагне до успіху, користь від якого буде для багатьох людей, для суспільства й держави, хоча той, хто ризикує, усвідомлює, що процес експерименту може призвести й до негативного результату.

Ризик обґрунтований, якщо оперативна мета не може бути досягнута іншими засобами, не пов'язаними з ризиком. При здійсненні найменшої можливості досягти результату без здійснення ризикованих дій особа зобов'язана використовувати таку можливість.

Ризиковані дії не повинні порушувати прямих приписів закону або нормативних актів, що регламентують оперативно-розшукову діяльність і містять правила проведення відповідних заходів. Дії повинні бути засновані на об'єктивних знаннях теорії оперативно-розшукової діяльності (оперативно-розшукового права) та інших правових дисциплін, позитивному досвіді здійснення оперативно-розшукових заходів у різних умовах.

Ризик обґрунтований, якщо особа вжила всіх достатніх заходів для запобігання шкоди охоронюваним законом інтересам. Зміст цього поняття в законі не уточнюється, тому ми маємо оціночне поняття. Йдеться про об'єктивний і суб'єктивний критерії достатності:

- особа забезпечила всі заходи безпеки ризикованих дій;
- особа усвідомлює ймовірну можливість і розмір шкідливих наслідків, але приймає всіх необхідних заходів до того, щоби шкода не настала або, принаймні, була мінімальною.

Заподіяння шкоди при затриманні особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Стаття 39 КК РУз говорить про те, що не є злочином заподіяння шкоди при затриманні особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, з метою передачі її органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання.

Тут не йдеться про момент затримання, яка вчинила злочин. Постають питання, коли стаття застосовувана, чи обов'язковий початковий опір, за яких умов можливе застосування цієї статті.

Багато російських учених відзначають нерішучість і лібералізм своєї держави в боротьбі з організованою злочинністю. Так, більшість авторів книги «Злочинність: стратегія боротьби» (видання Кримінологічної асоціації), зокрема професора А.І. Долгова, Колесніков, Кузнєцова, пропонують не просто проголошувати війну зі злочинністю, а з урахуванням різкого її зростання перейти до дій, схожих на ті, які застосовувалися проти супротивника на війні, що, власне, і відбувалося в Росії на Північному Кавказі й ряді інших регіонів з масовими бандитськими проявами.

Деякі автори цієї книги, наприклад А. Старков, говорять, що війна зі злочинністю передбачає збройну боротьбу між сторонами, орієнтовану на знищення шляхом насильства. Причому він відзначає, що злочинність уже веде цю війну без її оголошення. І в цьому з ним можна погодитися. Звертає увагу й інша його теза спірного характеру. Він пропонує провести військову операцію в цілях «поголовного фізичного знищення протягом доби заздалегідь оперативно виявлених, зареєстрованих і багаторазово перевірених лідерів і авторитетів злочинного світу з подальшим наглядом прокуратури». Нормативною базою для цього має, на його думку, послужити введення в КК статей «вимушений напад» і «необхідна оборона суспільства».

Попри всю виправдану емоційність та уявну раціональність, з такою пропозицією не можна погодитися, оскільки це далеко перевершує за порушенням законності «вимушене переселення» осіб окремих національностей у минулому.

Разом з тим, пропозиція про більш широке застосування неординарних заходів у боротьбі зі злочинністю, і особливо з тероризмом, заслуговує на увагу. Наприклад, важко оцінювати дії співробітників правоохоронних органів при ліквідації банди, яка надає збройний опір, коли фактично вони діють в умовах нетрадиційного затримання, а справжнього бою, нехай і малого масштабу з усіма наслідками й закономірностями.

Якщо, наприклад, порівняти артилерійський залп, нехай самого точного бою, за місцем знаходження керівництва і ядра бандитської групи з фізичним усуненням керівництва банди оперативним шляхом, то останній спосіб представляється кращим, тим більше, що умови затримання злочинця в законі не обмовляються. Постріл снайпера з гвинтівки на поразку нічим не відрізняється, наприклад, від пострілу з пістолета, зробленого негласним співробітником або військовим розвідником, що проникли в банду для виконання цільового завдання. Якщо ж порівнювати можливі втрати при такій операції серед особового складу й, можливо, серед місцевого населення, то перевагу слід віддати останньому.

Іншою аналізованою умовою є положення ст. 40 КК РУз: «Не є злочином заподіяння шкоди при правомірному виконанні особою наказу або іншого розпорядження, а одно посадових обов'язків.

Особа не підлягає відповідальності за невиконання або порушення наказу, розпорядження або посадових обов'язків, якщо вони були покладені на неї неправомірно».

Це питання в літературі не розроблено, особливо стосовно оперативно-розшукової діяльності, що є явною прогалиною в теорії оперативно-розшукової діяльності (оперативно-розшукового права), хоча випадки заподіяння шкоди при виконанні наказу в оперативно-розшуковій діяльності зустрічаються досить часто, особливо в умовах дій надзвичайного характеру при звільненні заручників, ліквідації бандитської групи.

Наприклад, група захоплення при реалізації даних оперативно-розшукової діяльності отримує усну вказівку на захоплення злочинної групи, що знаходиться у встановленому місці. Ніхто не може передбачити, як будуть розвиватися події. На наш погляд, тут поєднуються норми про виконання наказу з нормами про обґрунтований ризик, затримання злочинця й крайню необхідність.

Найчастіше в практиці оперативно-розшукової діяльності, особливо під час затримання злочинців при реалізації оперативних матеріалів, застосовуються положення

ст. 37 КК РУз, яка передбачає, що «не є злочином дія, вчинена в стані необхідної оборони, тобто при захисті особи або прав особи, яка обороняється, або іншої, інтересів суспільства або держави від протиправного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони». Закон виходить з того, що право на необхідну оборону мають рівною мірою всі особи, незалежно від їх професійної підготовки та службового становища. У зв'язку з цим слід не погодитися з авторами, які розглядають необхідну оборону в окремих випадках як правовий обов'язок деяких осіб. Закон не може вимагати від громадян, щоб вони були зобов'язані захищати себе та інших від протиправних посягань (на співробітникові органів внутрішніх справ лежить обов'язок по припиненню протиправних дій і затриманню правопорушників, але на нього не покладається юридичний обов'язок оборони від нападу). Якщо право на необхідну оборону є суб'єктивним правом громадянина, отже, йому й вирішувати - скористатися ним, ухилитися або вдатися до допомоги інших.

Крім випадків необхідної оборони, у практиці боротьби зі злочинністю виникає й інше явище, яке прийнято називати «операції по затриманню злочинців», «операції зі звільнення заручників», «операції з ліквідації бандгрупи» і т.д. Усе це службові поняття, які не вписуються в зміст ст. 39 КК РУз (заподіяння шкоди при затриманні особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння).

Тому виправданим, на нашу думку, є введення в кримінальний кодекс поняття «операції по затриманню злочинців» і статті, яка передбачає, що не є злочином заподіяння шкоди при вимушеному проведенні затримання озброєних злочинців.

На нашу думку, у Законі Республіки Узбекистан «Про оперативно-розшукову діяльність» повинна бути відведена спеціальна стаття «Обставини, що виключають злочинність діяння при проведенні оперативно-розшукової діяльності», де всі обставини повинні бути чітко визначені.

Література

1. Каримов И.А. Концепция дальнейшего углубления демократических реформ и формирования гражданского общества в стране // Дальнейшее углубление демократических реформ и формирование гражданского общества – основной критерий развития нашей страны / И.А. Каримов. – Т.: «Узбекистан», 2011. – Т. 19. – С. 62.

2. Комментарий к Федеральному закону «Об оперативно-розыскной деятельности» / С постатейным приложением нормативных актов и документов. – М.: Издатель Шумилова И.И., 2000. – С. 153.

3. Рустамбаев М.Х. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Общая часть. – Т.: Укитувчи, 2004. – С. 313-379; Пулатов Ю.С., Кадиров К.К. Основной риск правовых решений // Государство и право. - Ташкент, 2004. - № 2. – С. 35-36.

4. Кадиров К.К. Основные направления применения методики при выборе тактических решений, связанных с профессиональным риском // Информационный бюллетень Министерства Республики Узбекистан, 2004. – Ташкент. - № 10. – С. 47-52; Кадыров К.К. Использование зарубежного опыта правового регулирования профессионального риска в работе с агентурным аппаратом милиции // Совершенствование оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел в борьбе с преступностью: Сб. науч. трудов. – Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 2004. – С. 122-126.

5. Некоторые вопросы криминальных угроз и состояние защищенности сотрудников органов внутренних // Информационный бюллетень Министерства Республики Узбекистан. – Ташкент, 2002. - № 8. – С. 66-74.

6. Кадыров К.К. Вопросы систематизации ситуаций, связанных с профессиональным риском в агентурной работе // Совершенствование деятельности оперативных аппаратов органов внутренних дел в борьбе с преступностью: Сб. науч. трудов. – Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 2005. – С. 25-31.

Пулатов Ю.,
доктор юридичних наук, професор,
професор Ташкентського вищого
військово-технічного училища МВС
Республіки Узбекистан,
Національного університету Узбекистану

Салімов Ш.,
викладач-методист Ташкентського вищого
військово-технічного училища МВС
Республіки Узбекистан
Надійшла до редакції: 14.04.2015

УДК 343.92(477.7)

ПРИКОРДОННИЙ РЕГІОН ПІВДНЯ УКРАЇНИ ЯК КРИМІНОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Чекмарьова І. М.

У статті досліджено поняття «регіон», «прикордонний регіон» та «Південь України». Проаналізовано сучасні підходи законодавця та фахівців різних наукових галузей до розуміння термінів «регіон», «кордон», «регіони Півдня України». Здійснено термінологічне впорядкування досліджуваних термінів. Запропоновано авторське визначення категорії «прикордонний регіон Півдня України».

Ключові слова: *регіон, кордон, злочинність, прикордонний регіон, Південь України.*

В статье исследованы понятия «регион» и «приграничный регион» и «Южный регион Украины». Проанализированы современные подходы законодателя и специалистов разных научных отраслей в толковании терминов «регион», «граница», «регионы Юга Украины». Осуществлено терминологическое упорядочивание исследуемых терминов. Предложено авторское определение категории «приграничный регион Юга Украины».

Ключевые слова: *регион, граница, преступность, приграничный регион, Юг Украины.*

The article examines the concepts of such categories as «region», «cross-border region» and «southern region of Ukraine». There have been analyzed modern approaches by a law-maker and by experts in various fields of study

© І.М. Чекмарьова, 2015

towards interpretation of the following terms: «region», «border», «regions of the south of Ukraine». Terminological ordering of the terms in question has been done, and author's definition for the category of «cross-border region of Ukraine» has been suggested.

***Keywords**: region, border, criminal activities, cross-border region, south of Ukraine.*

Протягом останніх років серед вітчизняних учених усе більшої актуальності набувають дослідження проблеми запобігання злочинності в регіонах України. Необхідність таких досліджень, за висловленням фахівців [1, 11], обумовлюється не лише зростанням злочинності в регіонах країни, а й появою її нових форм і видів; збільшенням рівня суспільної небезпечності традиційних видів злочинності; розширенням застосування зброї; поширенням використання під час учинення злочинів високих технологій, найсучасніших досягнень науки і техніки; виникненням такого явища, як регіональна спеціалізація злочинності; експортуванням певних видів злочинності з одних регіонів до інших тощо.

Одним із важливих завдань у науці є точне термінологічне визначення категорій понятійного апарату, що покладені в основу об'єкта та предмета дослідження. У сучасній кримінологічній науці такими вченими, як А.М. Бабенко[3], І.Г. Богатирьов і М.О. Кисильов [6], Р.С. Веприцький [7] робилися неодноразові спроби визначити зміст терміна «регіон». А.М. Притулою[13], Ю.Б. Курилюком [11] та А.М. Бабенком [2] закладені основи для усвідомлення сутності категорії «прикордонний регіон». О.М. Бандуркою та Л.М. Давиденко досліджувалися питання кількості й переліку «південних регіонів України» [4, 28-31]. Не викликає сумніву, що фактор близькості до кордонів і зон потенційного геополітичного інтересу до території України з боку країн, що проводять агресивну, загарбницьку територіальну політику щодо інших країн, містить у собі потенційну небезпеку з точки зору загострення криміногенної ситуації в окремих, зокрема прикордонних, регіонах нашої країни. Отже, злочинність у прикордонних регіонах Півдня України набуває якостей самостійного феномену, що потребує специфічної, відмінної від інших – більш благополучних регіонів держави запобіжної реакції з боку суспільства на нові виклики злочинності: розповсюдження зброї, наркотиків, терористичної загрози, контрабанди, економічної злочинності, що підривають соціальну стабільність у регіонах і, як наслідок, порушують дисбаланс суспільних відносин у державі. Між тим, у кримінології та в законодавчих актах до теперішнього часу не відбулося комплексного усвідомлення поняття «прикордонний регіон Півдня України» як самостійної кримінологічної категорії. Саме вирішення цього питання й ставиться як головна мета нашого дослідження.

Для досягнення поставленої мети нам потрібно вирішити цілий ряд наукових завдань, а саме: 1) з'ясувати кримінологічний зміст категорії «регіон»; 2) окреслити межі дослідження відповідно до географічного розташування територій досліджуваних регіонів у просторі; 3) визначити перелік регіонів, які підпадають під ознаки прилеглості територій регіонів до державного кордону.

Що стосується першого завдання нашого дослідження, то в науковій і довідковій літературі під «регіоном» (від лат. regio (regionis) – область, країна) – розуміється область, район; частина країни, що відрізняється від інших областей сукупністю природних та (або) історично сформованих, відносно стійких економіко-географічних та інших особливостей, нерідко поєднаних із особливостями національного складу населення [14, 422].

У Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» регіон визначається як другий рівень після держави, тобто: області, АР Крим та міста Київ та Севастополь [17]. Виходячи зі змісту ст. 132 та ст. 133 Конституції України, статусом самостійного регіону наділені: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ і Севастополь [16].

В історичній регіоналістиці «регіон» – це історично сформований ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними вподобаннями населення, національно-культурною аурою [8, 8]. У контексті нашого дослідження найбільш зручним виявилося розумінням категорії «регіон», запропоноване А.М. Бабенком. На його думку, кримінологічне розуміння терміну «регіон» характеризується як законодавчо визначене більш-менш однорідне територіально-просторове утворення, яке відрізняється від інших сукупністю природних, географічних та історично сформованих, відносно стійких економічних, екологічних, соціальних, демографічних і національно-культурних складових, що обумовлюють особливості злочинності в конкретному територіально-просторовому формуванні [2, 16-18].

За справедливим твердженням А.М. Бабенка, одним зі способів отримання комплексної, узагальненої інформації про регіональну злочинність і фактори, що її обумовлюють, є розмежування територій за тією або іншою кримінологічною або соціальною, економічною чи географічною ознакою [1,101]. На думку вченого, однією з важливих наукових проблем, що потребує першочергового вирішення, є обрання методології дослідження й виявлення єдиної системи узагальнюючих показників основи для групування територій [1, 101]. У рамках нашого дослідження важливим методологічно значущим завданням є групування територій за географічним місцем розташування в межах територіального простору України. На сьогодні в Україні, на жаль, відсутні будь-які загальновизнані територіально-просторові типології регіонів за географічною – просторовою ознакою, які адекватно й точно відображають соціально-негативні процеси, що відбуваються в регіонах країни [1, 101]. У зв'язку з цим, у кримінологічних дослідженнях часто використовуються просторові типології, запропоновані фахівцями інших наукових галузей – економістів, соціологів, географів, регіонознавців, якими розроблені ефективні методики й техніки групування регіонів за різними соціально-економічними підставами. Так, О.М. Бандурка та Л.М. Давиденко виділяють: Центральний, Донецько-Придніпровський, Західний, Причорноморський, Південно-східний регіони. Указані класифікації проводилися з урахуванням не лише географічних і кліматичних умов, а й економічних, соціальних і демографічних факторів, особливостей менталітету та духовності населення регіонів [4, 28-31; 5, 76]. У науковій літературі також під час групування територій за ознакою географічного просторового розташування важливе значення відводиться врахуванню історичних

особливостей розвитку територій, обставинам соціальних та економічних ознак. За цими складовими виділяють п'ять основних однотипних груп регіонів, близьких за площею, що відрізняться від інших природними умовами, історією розвитку, етнографічними особливостями та станом економіки. Так, Східна Україна складається з історичної Слобожанщини навколо Харкова та території Донбасу (Донецької, Луганської областей), до неї часто відносять також індустріальні Дніпропетровську та Запорізьку області. Південна Україна – це степовий регіон на північному березі Чорного моря, до якого належать півострів Крим, Одеська, Миколаївська та Херсонські області. Західна Україна складається з восьми адміністративно-територіальних областей, які представляють історичні області: Галичину (Львівська, Тернопільська та Івано-Франківська області), Волинь і Західне Полісся (Волинська та Рівненська області), Західне Поділля (Хмельницька область), Північну Буковину (Чернівецька область) і Закарпаття (Закарпатська область). Центральну частину представляють Вінницька, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська області. До Півночі України належать Київська, Житомирська, Сумська й Чернігівська області, тобто історична козацька Гетьманщина та Східне Полісся [15, 140;7, 85-86]. Така класифікація, з точки зору методології, є дуже зручною й може бути визнаною як базова для кримінологічного дослідження злочинності та її детермінації в досліджуваних нами регіонах. Вона дозволяє дійти висновку, що до Південного регіону України належать такі групи областей: АР Крим, Одеська, Миколаївська та Херсонська області.

Вирішуючи питання розташування регіону відносно кордону країни, ми підтримуємо позицію Ю.Б. Курилюка, який справедливо вважає, що неналежна увага до кримінологічних засад прикордонної політики та низька ефективність кримінально-правового забезпечення прикордонної безпеки держави пов'язані, насамперед, зі спізнілим реагуванням на загрози та ризики нової доби [11, 36-39]. Наближеність територій Південного регіону України до осередків кримінальної напруженості, їх розташування в безпосередній близькості до зон бойових дій, чи в полі зору потенційної кримінальної небезпеки, пов'язаної з анексією АР Крим, - ставлять у підвищену небезпеку загострення криміногенної ситуації територій Одеської, Миколаївської та Херсонської областей. Недостатність адекватного, своєчасного та науково-обґрунтованого знання про сучасні кримінологічні особливості зазначених регіонів, обумовлюють відсутність належного впливу з боку держави на злочинність у прикордонних регіонах. Це вимагає концептуалізації такої відносно самостійної наукової проблеми, як запобігання злочинності саме в «прикордонному» регіоні Півдня України.

Що стосується тлумачення «прикордонного» регіону, то основною характеристикою, яка впливає на криміногенну обстановку цих територій, є їх місце розташування стосовно кордону України. Тобто прикордонний регіон – це регіон, для якого визначальним є наявність державного кордону та характеризується широкими можливостями міжрегіонального та транскордонного співробітництва із сусідніми регіонами й державами [10, 7]. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про державний кордон України» державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України - суші, вод, надр, повітряного простору [9].

Етимологічно поняття «прикордонний регіон» означає, що територія, яка до нього належить, перебуває під впливом державного кордону. У науковій літературі виділяють основні функції кордону, до яких відносяться бар'єрна, фільтруюча, контактна [12]. У соціальному та кримінологічному сенсі бар'єрна функція полягає в обмеженні та перешкоджанні за рахунок превентивних заходів потраплянню в країну або регіон «небажаних» предметів. Фільтруюча функція має на меті запобігання й упередження негативних наслідків міграційних процесів, екологічних катастроф і надзвичайних ситуацій; необхідність функціонування митних структур і транспортних систем (транзит) на прикордонній території; санітарно-епідеміологічну, військову й економічну безпеку прикордонного регіону. Контактна функція проявляється у створенні відповідних умов для стабільного функціонування соціальної, комунальної, торговельної, транспортної, банківсько-фінансової інфраструктур з метою стійкого соціально-економічного розвитку прикордоння.

Події останніх років, пов'язані з анексією АР Крим і зайняттям озброєними формуваннями територій на Сході України, призвели до кардинальних змін у політичному, економічному й правовому житті населення України; призвели до появи додаткових неприродних кримінологічних і правових проблем. Це потребує перегляду поглядів на питання забезпечення правопорядку в країні, особливо в її прикордонних регіонах. У цьому сенсі українські правники обґрунтовано пропонують поряд із поняттям «кордон» ввести до наукового й правового обігу юридичний термін «тимчасова контрольована лінія (лінія розмежування)»

У цьому сенсі ми погоджуємося з А.М. Притулою, який вірно зазначає, що у зв'язку з обстановкою, що склалася в Україні, зокрема в Автономній Республіці Крим та в місті Севастополь, частині Донецької, Луганської та Херсонської областях, для визначення правового статусу територій, на яких перебувають збройні сили нашої країни, незаконні військові формування, захисту державних інтересів України, порядку пересування на окупованих територіях, боротьби з транскордонною злочинністю, необхідно оновити законодавство України, що забезпечує боротьбу з контрабандою та нелегальною міграцією не тільки на офіційних (державних) кордонах, а й на межі з окупованими територіями [13, 111-113].

Отже, на основі вивчення й узагальнення наукових розробок різних учених-кримінологів, з урахуванням теоретичних і методологічних підходів, у контексті нашого дослідження можна запропонувати таке поняття прикордонного регіону Півдня України: «Прикордонний регіон Півдня України – це сукупність декількох визначених законодавством країни територіально-просторових систем суверенної держави, розташованих на півдні України (Одеська, Миколаївська, Херсонська області та тимчасово окупована АР Крим), що характеризується географічною цілісністю, специфічними природно-кліматичними та економічно-соціальними умовами, розміщенням і розвитком продуктивних сил, з наявністю державного кордону або тимчасовою контрольною лінією розмежування та характеризується широкими можливостями міжрегіонального й транскордонного співробітництва із сусідніми регіонами та державами». Указана термінологія та її визначення може розглядатися як базова для організації сучасних регіональних досліджень злочинності в прикордонних регіонах півдня України.

Література

1. Бабенко А.М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія / А.М. Бабенко – Одеса: ОДУВС, 2014. – 416 с.

2. Бабенко А.М. Шляхи вдосконалення запобігання злочинності в прикордонних регіонах України / А.М. Бабенко // Південноукраїнський правничий часопис. - 2014. - № 3. – С. 16-18.

3. Бабенко А.М. Термінологічне упорядкування понять «регіон» і «регіональні особливості злочинності» у кримінологічних дослідженнях / А.М. Бабенко // Держава та регіони. – Серія «Право». – 2014. – № 3(45). – С. 68-72.

4. Бандурка А.М. Преступность в Украине: причины и противодействие: [монография] / А.М. Бандурка, Л.М. Давыденко - Харьков: Гос. спец. изд-во «Основа», 2003. – 368 с.

5. Блага А.Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): [монографія] / А.Б. Блага. – Х.:ФО-П Макаренко, 2014. – 360 с.

6. Богатирьов І. Г. Кримінологічні засади запобігання злочинності у великому місті на регіональному рівні : монографія / І. Г. Богатирьов, М. О. Кисильов. – Бровари : ПФПА, 2010. – 160 с.

7. Веприцький Р. С. Феноменологія злочинності в регіоні : монографія / Р.С. Веприцький. – Х.:Золота миля, 2014. – 324 с.

8. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні / Я.В. Верменич // Український історичний журнал. – 2002. - № 2. – С. 3-27.

9. Закон України «Про державний кордон України» із змінами і доповненнями від 4 липня 2013 року за № 406-VII [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України: Законодавство України. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1777-12. – Назва з екрану.

10. Кравцов В.М. Розвиток транскордонного співробітництва з новими державами-членами ЄС : [метод. рек.] / [В.М. Кравцова, О.М. Овчар, О. А. Остапенко та ін.]. - К.: НАДУ, 2009. – 40 с.

11. Курилюк Ю.Б. Кримінально-правові засади прикордонної політики держави / Ю.Б. Курилюк // Науковий вісник Державної прикордонної служби України. – 2014. - № 4. – С. 36-39.

12. Мілашовська О.І. Прикордонний регіон як об'єкт дослідження регіональної економіки / О.І. Мілашовська // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». – 2010. - № 3. - [Електронний ресурс]: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=173.

13. Притула А.М. Кримінально-правова охорона державного кордону України в період окупації: постановка проблеми / А.М. Курилюк // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2015. - № 3. – С. 110-115.

14. Словарь иностранных слов. – Изд. 14-е, испр. и доп. – М.: рус. яз., 1987. – 608 с.

15. Шаблій О.І. Соціально-економічна географія України: [навч. посіб.] / О.І. Шаблій. – Львів: Світ, 1994. – 608 с.

16. Конституція України [зі змінами, внесеними відповідно до Закону № 2952-VI от 01.02.2011, ВВР України, 2011, № 10, ст. 68] [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України: Законодавство України. – Режим доступу: http://rada.gov.ua/uploads/documents/27396.pdf.

17. Закон України „Про стимулювання розвитку регіонів" від 08 вересня 2005 р. № 2850-IV [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України: Законодавство України. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua.

Чекмарьова І.М.,
викладач кафедри кримінального права та кримінології
ОДУВС
Надійшла до редакції: 12.04.2015

УДК 342.5

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРАВОТВОРЧОСТІ В УКРАЇНІ

Гусаров С. М.

У статті проведено дослідження змісту, принципів та ознак правотворчості. Показані відмінності між поняттями "правотворчість", "законотворчість" та "правоутворення". На підставі проведеного аналізу автором надано визначення правотворчості та розкрито її сутність. Обґрунтовано необхідність підвищення рівня професіоналізму в здійсненні правотворчої діяльності в Україні.

Ключові слова: *правотворчість, законотворчість, правоутворення, законодавство, професіоналізм.*

В статье проведено исследование содержания, принципов и признаков правотворчества. Показаны отличия между понятиями "правотворчество", "законотворчество" и "правообразование". На основе проведенного анализа автором дано определение правотворчества и раскрыта его сущность. Обоснована необходимость повышения уровня профессионализма в осуществлении правотворческой деятельности в Украине.

Ключевые слова: *правотворчество, законотворчество, правообразование, законодательство, профессионализм.*

The article analyzes essence, principles and features of the law-making. Main differences between the concepts of law-making, law-writing and creation of law are showed. Based on the analysis, the author defines the concept of law-making and clarifies its essence. Necessity to increase the level of professionalism in performing the law-making activities is justified.

Keywords: *law-making, law-writing, creation of law, legislation, professionalism.*

Українська держава і правова наука наразі переживають перехідний період свого розвитку. Відбувається перебудова всіх політичних і правових механізмів, а також накопичуються якісно нові ідеї українських учених. Розвиток правотворчості є важливою запорукою підвищення ролі законодавства, зміцнення режиму законності.

У сучасній юридичній науці сформувалась думка, згідно з якою правотворчість – це процес пізнання і оцінювання правових потреб суспільства і держави, формування й прийняття нормативних актів уповноваженими суб'єктами в межах відповідних процедур. Основним імпульсом до створення закону або іншого нормативно-правового акту виступає суспільно значуща проблема, невирішене питання, яке має значення для великої кількості людей і для держави загалом.

Завдання законодавця полягає в тому, щоби своєчасно, точно й адекватними правовими засобами відреагувати на це, обираючи такий варіант регулювання, який би найбільшою мірою відповідав інтересам суспільства та держави, сприяв би прогресу суспільства, ураховував би всю сукупність факторів суспільного розвитку – економічних, політичних, соціальних, національних, ідеологічних і зовнішньополітичних. Адже за результатами правотворчої роботи оцінюється держава загалом, ступінь її демократичності та цивілізованості.

На сьогодні в Україні правотворчість, як процес творення норм права, є досить важливим і складним явищем, яке потребує певного переосмислення та вироблення ефективних, науково обґрунтованих шляхів удосконалення.

Аналіз останніх публікацій. Проблемні аспекти правоутворення та правотворчості належали до сфери наукових інтересів таких учених, як С.С. Алексеев, С.О. Комаров, В.В Копєйчиков, А.М. Миронов, В.С. Нерсесянц, С.В. Плавич, П.М. Рабінович, М.О. Теплюк, О.І. Ющик, Р.Ю. Ященко та ряд інших [1-10]. Завдяки цим ученим-правознавцям на сучасному етапі розвитку системи знань про право виникла значна кількість концептуальних поглядів стосовно правоутворення і правотворчості, які, у свою чергу, стали методологічним підґрунтям для нашого дослідження.

Мета статті полягає в проведенні наукового аналізу поглядів учених на процеси правотворчості, а також визначенні сутності її здійснення в Україні на сучасному етапі розвитку держави.

Традиційно правотворчість розглядається як організаційно оформлена процедурна діяльність державних органів зі створення правових норм чи з визнання правовими вже сформованих, діючих у суспільстві правил поведінки.

Ураховуючи державний характер правотворчої діяльності, варто розрізняти такі поняття, як "правотворчість" і більш широке та багатоаспектне поняття "правоутворення" (формування права).

Процес правоутворення, як відомо, являє собою цілісний механізм, який об'єднує в собі всі форми і засоби виникнення, розвитку й зміни права. Правильне розуміння та інтерпретація на теоретичному рівні проблеми правоутворення сприяє формуванню загальних засад правотворчості, на основі яких створюються відповідні правові норми, що призводить до кінцевого результату правотворчої діяльності.

Говорячи про правотворчість і правоутворення, варто відзначити, що розуміння їхньої сутності висвітлюється в різних літературних джерелах по-різному, залежно від того, які наукові погляди розділяє автор. Отже, розглянемо їх детальніше.

Досліджуючи проблематику сутності правоутворення, В.В. Лазарев зазначає, що воно залежить від характеру правоутворюючого процесу, який має об'єктивний і суб'єктивний зміст. Об'єктивний зміст правоутворення не залежить від суб'єктів і формується рівнем розвитку суспільства, є домінуючим у державах, де пануючим джерелом права є нормативно-правовий акт. Натомість, суб'єктивний зміст правоутворення – це те, що залежить від суб'єктів і формується шляхом прийняття актів, які в подальшому мають загальне поширення. Вчений зазначає, що саме співвідношення об'єктивного та суб'єктивного змісту правоутворення є вирішальним у процесі формування права [11, 171-175]. У свою чергу О.В. Васильєв акцентує увагу на специфіці взаємодії суб'єктивних і об'єктивних факторів при формуванні права, що визначають весь процес правоутворення та характеризують його зміст [12, 4].

В.С. Нерсесянц у своїх роботах звертає увагу на проблематику формування права й пов'язує його з

© С.М. Гусаров, 2015

особливою процедурою його формалізації. Вчений наголошує на тому, що правоутворення являє собою процедуру фактичного (об'єктивного та реального) складання й визнання тих або інших суспільних відносин і взаємозв'язків людей та їх об'єднань як "нормальних" і "правильних" (з точки зору пануючих у цьому суспільстві матеріальних життєвих відносин і відповідних їм ідей, цінностей тощо). Водночас, на його думку, це є й особливим процесом соціально-історичного формування загальних критеріїв, правил, масштабів, моделей, зразків і стандартів цієї "нормальності" та "правильності", що в результаті призводить до їх кристалізації й відображенні у відповідних нормах поведінки, діях і взаємовідносинах людей. У зв'язку з цим, учений справедливо наголошує на тому, що саме процедурні засади формування права забезпечують його утворення, а також "правильність" і "нормальність" правового регулювання. На нашу думку, саме процедура правоутворення є основою відображення в змісті правових норм тих потреб суспільства, що мають забезпечувати його розвиток і соціальну справедливість [5, 310-311].

Сучасне розуміння сутності правоутворення, на переконання В.В. Копєйчикова, базується, по-перше, на концепції спільності й відмінності права і закону, згідно з якою право може існувати й поза своєю інституційною формою (законодавством) у вигляді рівного й справедливого масштабу свободи, що знаходить своє відображення в правових принципах, суб'єктивних правах, конкретних правовідносинах та ін. По-друге, на теоріях правової держави й громадянського суспільства, домінуюче значення в яких має саме громадянське суспільство, тобто спільність рівних, вільних і незалежних осіб, які по відношенню до держави виступають громадянами. Громадянське суспільство безпосередньо утворює право у формі типових конкретних правовідносин, що зумовлені соціальними чинниками, емпіричною правосвідомістю населення. Роль держави полягає в дослідженні, узагальненні й систематизації різних видів правової поведінки, правової взаємодії членів громадянського суспільства [3, 160].

Таке бачення правоутворення, на нашу думку, повинно існувати не лише на теоретичному рівні, але й утілювати реальну проекцію науково обґрунтованих положень у практичну діяльність. Останнім часом такі прагнення простежується й у нашій державі, однак на сучасному етапі вони потребують дещо більшої результативності, особливо на рівні відомчої правотворчості.

Поняття "правоутворення" і "правотворчість" багато в чому тотожні, але правотворчість є частиною правоутворення і є більш вузьким поняттям. Якщо правотворчість – це, насамперед, форма владно-вольової діяльності держави, то правоутворення є формою виникнення й дії права, яке може відбуватися й поза межами правотворчості. Крім цього, правоутворення розкриває притаманні правотворчості закономірності, тенденції розвитку державно-правових процесів.

У науковій літературі визначення кожного поняття, зокрема правотворчості, має свої особливості. Так, С.О. Комаров визначає правотворчість як вид державної діяльності, у результаті якої воля політичних сил, що перебувають при владі (народу, класу, соціальної групи), зводиться в закон, виражається у вигляді норми права [2, 237]. Правотворчість, на думку М.Н. Марченко, можна охарактеризувати як процес пізнання й оцінки правових потреб суспільства й держави, формування та прийняття правових актів уповноваженими суб'єктами в рамках відповідних процедур [13, 160].

Своє визначення правотворчої діяльності дає також С.С. Алєксєєв, під яким розуміє об'єктивно обумовлену, завершальну, у процесі формування права, державну діяльність, у результаті якої воля панівного класу зводиться в закон, в юридичні норми [1, 244]. Відмітимо, що акцент зроблено не на створенні державою правил поведінки, а на їх закріпленні в законодавстві, тобто "зведенні волі панівного класу в закон".

Дещо по-іншому трактує поняття правотворчості П.М. Рабінович. На його думку, правотворчість це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів або (у передбачених законом випадках) усього народу чи його територіальних громад щодо встановлення, зміни чи скасування юридичних норм [7, 85].

У свою чергу, В.С. Нерсесянц називає правотворчість "правовстановленням" і визначає його як форму (напрям) державної діяльності, що пов'язана з офіційним вираженням і закріпленням норм права, які складають нормативно-правовий зміст усіх діючих джерел позитивного права" [5, 310]. Заміну терміна "правотворчість" на "правовстановлення" вчений вважає більш доцільним, оскільки застосування слова "правотворчість" створює враження, нібито держава не закріплює або оформлює право в законі, а власне, створює його. На наш погляд, до застосування запропонованого терміна слід ставитися вкрай виважено, оскільки це може призвести до певної плутанини та вводити в оману юридичну науку і практику.

Говорячи про "правовстановлення", В.С. Нерсесянц звертає увагу на ряд принципів, на яких воно повинно базуватися. Характерною особливістю концептуальної думки вченого є виокремлення принципу "правового прогресу", котрий "вимагає, щоб правовстановлювальна діяльність держави була максимально спрямована на подальший розвиток і вдосконалення діючого позитивного права в руслі загальних цивілізаційних досягнень у галузі прав і свобод людини та громадянина" [5, 310-311].

У сучасній теорії права зустрічаються різні підходи до класифікації принципів правотворчості [5, 309-310]. У свою чергу, ми розділяємо точку зору О.Ф. Скакун, яка вказує на доцільність виділення двох основних груп принципів, що зумовлюють правотворчу діяльність в Україні, якими є загальні та спеціальні принципи правотворчості [14]. Дійсно, правотворчість не є абсолютно відособленою активністю держави й громадянського суспільства, а лише одним із видів діяльності, який здійснюється органами державної влади й громадянським суспільством. У цьому плані логічно зробити висновок про те, що, як один з видів суспільної активності, правотворчість керується тими ж загальними принципами, які визначають загальні засади будь-якої діяльності держави й суспільства. Юридично ці принципи закріплюються в Конституції. До них слід віднести принципи гуманізму, демократизму, гласності й законності. Кожен з них знайшов своє відображення як у Конституції України, так і в діючому законодавстві.

Дотримання принципу гуманізму означає, що нормативно-правові акти повинні формулювати, захищати загальнолюдські цінності, природні права людини, створювати умови й механізми їх утілення в життя.

У демократичному суспільстві правотворчість повинна мати справді демократичну основу, яка забезпечується участю громадян у розробці правових актів. Кожний громадянин, висловлюючи свою думку, має право взяти участь у цьому процесі одноособово або в складі певного колективу. Громадяни можуть входити до спеціально створених із цією метою різних робочих груп, брати участь у проведенні перевірок, зборі матеріалів для підготовки проектів нормативних актів. Для складання текстів проектів можуть бути залучені спеціалісти з тієї чи іншої галузі [10].

Реальна участь громадян у розробці правових актів свідчить про демократизм цього процесу й дає можливість: узагальнювати й ураховувати волю та інтереси громадян, їх думку, пропозиції щодо зміни та покращання проектів; установлювати, попереджати й усувати різні помилки, слабкі, невдалі формулювання проектів і приймати всебічно обґрунтовані та ефективні правові акти; своєчасно змінювати чи скасовувати застарілі акти, що гальмують суспільний розвиток; виявляти нагальні суспільні потреби, що потребують якнайшвидшого правового регулювання та виробляти нові, більш досконалі рішення.

Важливе значення для демократизації та розширення способів участі громадян у процесі правотворчості має: вдосконалення методики вивчення громадської думки; більш уважне ставлення до пропозицій і зауважень громадян, своєчасний їх розгляд, узагальнення та облік при розробці правових актів; подальше зростання освіченості, загальної та правової культури населення, що сприятиме компетентній участі його в правотворчості; розширення юридичних гарантій і правових можливостей безпосередньої участі громадян у розробці правових актів та ін.

Принцип гласності в правотворчості виражається в його інформаційній відкритості для суспільства, висвітленні правотворчої діяльності засобами масової інформації. Однак існує ряд випадків, коли відповідно до вимог законодавства, в інтересах суспільства й держави, національної безпеки проводяться закриті засідання Верховної Ради України, а також приймаються постанови уряду із грифом “таємно”.

В основу принципу законності покладено правило, згідно з яким вся правотворча робота по підготовці, прийняттю, упровадженню в життя й скасуванню нормативно-правових актів повинна здійснюватися в рамках закону. Витоки цього принципу закріплені в статті 8 Конституції України, а саме: “В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй” [15].

Поряд із загальними принципами процес правотворчості спирається на ряд спеціальних принципів, які визначають її форму та зміст. Серед них слід назвати такі принципи: оперативність, динамізм, системність, плановість і застосування прийомів і засобів юридичної техніки, науковість, практична спрямованість правотворчої діяльності, професіоналізм.

Принцип оперативності означає тісний зв’язок між правотворчою практикою та об’єктивними процесами розвитку суспільних відносин. Адже сама ідея регулятивної функції права передбачає, що право завжди повинно бути здатне дати швидку й адекватну відповідь на ті суспільні потреби щодо юридичного унормування тих чи інших відносин, які виникають у суспільстві й передбачають юридичне втручання.

Принцип динамізму орієнтує правотворчість на створення стабільної системи нормативно-правових актів, яка б при цьому була здатна до подальшого розвитку відповідно до загальних тенденцій і потреб розвитку суспільства і держави.

Принцип системності правотворчої діяльності означає, що будь-які правотворчі дії повинні узгоджуватись із загальною системою права, що вже створена й діє в суспільстві.

Принцип плановості відіграє важливе значення, оскільки правотворча діяльність завжди пов’язана з плануванням, розробкою, проведенням експертизи, прийняттям (виданням) нормативно-правового акта, внесенням до нього змін, припинення його дії. Тому в процесі підготовки нормативно-правових актів застосовують перспективне й поточне планування.

Принцип застосування прийомів і засобів юридичної техніки відіграє свою виняткову роль з огляду на те, що дає змогу гарантувати якість як процесу підготовки нормативно-правових актів, так і самих цих актів. Зокрема, якщо йдеться про проект нормативно-правового акту, то він повинен: відповідати за обсягом регламентації визначеному в ньому предмету правового регулювання; не повторювати норм права, які містяться в інших нормативно-правових актах; включати положення, що належать до одного й того ж предмета правового регулювання; бути внутрішньо узгодженими, мати логічно побудовану структуру.

Принцип науковості полягає в тому, що підготовка й прийняття проекту нормативно-правового акта здійснюється за участю представників різних наук. Без сумніву, що діяльність учених-юристів має важливе значення для успіху законотворчої роботи. Однак учені відіграють важливу роль на всіх етапах підготовки нормативних актів – від розробки концепції нормативного акта, з’ясування потреби в правовому регулюванні тих чи інших суспільних зв’язків (наприклад, через соціологічне дослідження, спостереження та аналіз) до визначення способу й типу правового регулювання й вибору моменту прийняття нормативного акта. Змістом цього принципу є забезпечення в процесі підготовки нормативних актів вивчення економічних, політичних та інших факторів розвитку суспільства, його об’єктивних потреб; залучення до розроблення правових актів наукових співробітників, фахівців у відповідній галузі права чи господарства; використання вітчизняного й зарубіжного досвіду, результатів наукових досліджень тощо.

Зазначимо, що за допомогою науки можливо обрати найбільш ефективні правові форми для врегулювання певних суспільних відносин, здійснити порівняльний аналіз законопроектів, які подаються уповноваженими суб’єктами. Залучення науковців до правотворчої, діяльності, на нашу думку, забезпечує об’єктивну оцінку положень проектів нормативно-правових актів.

Принцип практичної спрямованості правотворчої діяльності відображає завдання постійно відстежувати суспільні процеси, орієнтуватися на практику застосування вже чинних правових актів, вчасно усувати існуючі прогалини в проектах законів та інших нормативно-правових актів.

Принцип професіоналізму безпосередньо пов’язаний з якістю правотворчості, який полягає в тому, що до цього виду діяльності повинні залучатися лише компе-

тентні фахівці – юристи, соціологи, політологи тощо. Останнім часом стає більш зрозумілим, що недостатнє врахування цієї потреби в правотворчому процесі має негативні наслідки, позначається на якості підготовлених і прийнятих нормативно-правових актів. Передусім це стосується вищих державних органів, зокрема депутатів Верховної Ради України. Враховуючи, що вони працюють на професійній основі, важливо було б навчити їх усім тонкощам законодавчого процесу. Слід відмітити велику роль науки в реалізації цього принципу, оскільки саме вона допомагає знайти найбільш допустимі правові форми, представляє альтернативні проекти нормативних актів, які враховують інтереси різних верств населення.

Узагальнюючи викладене, зазначимо, що додержання принципів правотворчості допомагає уникати помилок, знижує вірогідність створення неефективних правових норм, сприяє підвищенню правової культури населення і юридичних осіб. Таким чином, принципи правотворчості можна визначити як керівні, основоположні ідеї, що обумовлюють єдність і загальну спрямованість правотворчої діяльності.

Для правотворчості як особливої форми діяльності компетентних державних органів, уповноважених громадських організацій або всього народу по встановленню, зміні чи скасуванню юридичних норм, створенню та розвитку системи права характерні певні ознаки. Так, правотворчість: здійснюється передусім державою, яка в особливих випадках може делегувати ці повноваження громадським організаціям або іншим суб'єктам права, вона також може здійснюватися безпосередньо громадянами держави на референдумі; має організаційну спрямованість, кожний правотворчий орган видає нормативні акти згідно зі своєю компетенцією; здебільшого відображується у створенні нових норм права, зміні або скасуванні діючих правових норм; здійснюється в межах, установлених процесуальними нормами (процедурами).

Синтезуючи ознаки правотворчої діяльності, можна стверджувати, що правотворчість – це діяльність державних і недержаних органів, підприємств, установ чи організацій (або всього народу, територіальних громад), яка спрямована на закріплення (встановлення) у нормативних актах обов'язкових для виконання правил поведінки, які представляють собою втілення волі народу, з урахуванням вимог соціального прогресу [16, 14].

Слід зазначити, що правотворчість не можна зводити до законотворчості. Законотворчість є виключною монополією представницьких вищих органів держави (в Україні – Верховної Ради) або народу (громадянського суспільства) у передбачених законом випадках [17].

Законотворчість є одним із різновидів правотворчої діяльності, який слід розглядати як діяльність уповноважених органів з прийняття, зміни, призупинення дії й скасування законів і підзаконних нормативно-правових актів. Отже, законотворчість є складовим елементом правотворчості.

Узагальнюючи викладене, зазначимо, що правотворчість є результатом об'єктивного розвитку суспільних відносин, безпосередньо спрямованим на їх врегулювання. Мета, зміст і результати правотворчої діяльності обумовлюються різного роду факторами, які існують в суспільстві, в його різних сферах, серед яких: рівень розвитку державно-правових інститутів, правова культура населення, форма державного устрою, правління та режиму, характер ментальності суспільства тощо. Слід зауважити, що ефективність правотворчої діяльності залежить від урахування цих факторів, а також принципів правотворчої діяльності, додержання яких допомагає уникати помилок і створення неефективних правових норм, та, крім цього, сприяє підвищенню правової культури фізичних і юридичних осіб тощо.

Крім цього, необхідність переходу на якісно новий рівень правотворчої діяльності вимагає приведення системи права та законодавства в найбільш сприятливий стан шляхом активізації та вдосконалення законотворчої діяльності. Важливу роль у цьому може зіграти підвищення рівня професіоналізму здійснення правотворчої діяльності, шляхом залучення компетентних фахівців у різних галузях знань.

Оскільки закони втілюються в суспільне життя людьми, то не можна допускати прийняття поспішних, необґрунтованих правових рішень, бо будь-яка помилка законодавця може призвести до порушення інтересів громадян і невиправданих матеріальних витрат. У зв'язку з цим, вважаємо доцільним розвинути професійну підготовку майбутніх юристів у цьому напрямі.

Підводячи підсумки проведеного дослідження, слід зазначити, що сьогодні в юридичній літературі гостро відчувається дефіцит наукових досліджень сутності, змісту й значення правотворчої діяльності та правоутворення зокрема. У зв'язку з цим, перспективним напрямом подальших наукових досліджень у цьому напрямі має стати створення, за участю науковців і практиків, науково обґрунтованої концепції правоутворення, вироблення концептуальних підходів до процесу законотворчості, а також розробка ґрунтовних теоретичних засад для утворення ефективної правової політики в Україні.

Література

1. Алексеев С.С. Общая теория права: учеб. – [2-е изд., перераб. и доп] / С. С. Алексеев. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 576 с.

2. Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник [3-е изд., переработанное и дополненное.] / С.А. Комаров. – М.: Юрайт, 1997. – С. 237.

3. Загальна теорія держави і права / За ред. Академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора В.В. Копєйчикова. – К.: Юрінком, 1997. – 160 с.

4. Миронов А.Н. Юридическая стратегия в правотворческой деятельности / А.Н. Миронов // Российская юстиция. – 2007. – № 6. – С. 43-47.

5. Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов / Под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2004. – 832 с.

6. Плавич С.В. До визначення поняття правотворчості / С.В. Плавич // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 1. – С. 45-51.

7. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: посібник для студентів спеціальності "Правознавство" / П.М. Рабінович. – [Вид. 2-е, зі змінами й доповненнями] . – 1994. – 174 с.

8. Теплюк М.О. Правотворчість як діяльність, пов'язана з правом [Електронний ресурс] / М.О. Теплюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 12. – С. 90-97. – [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/bmju_2013_12_31.pdf.

9. Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу / О.І. Ющик. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 520 с.

10. Ященко Р.Ю. Правотворчість в умовах перехідного суспільства: теоретико-правовий аспект: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ященко Роман Юрійович. – К., 2013. – 180 с.

11. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – 349 с.

12. Васильев А.В. Правотворчество в советском социалистическом обществе: автореф. дис....канд. юрид. наук / А.В. Васильев. – М., 1972. – 21 с.

13. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Отв. ред. проф. М.Н. Марченко. – Том 2. Теория государства. – М.: Издательство "Зерцало", 1998. – 622 с.

14. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / пер. з рос. / О.Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с. – [Електронний ресурс]: http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/34/109/.

15. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

16. Гусаров С.М. Законотворчість і законодавчий процес в Україні: [моногр.] / С.М. Гусаров; за заг. ред. О.М. Бандурки. – Х.: Золота миля, 2014. – 412 с.

17. Загальна теорія держави і права / за редакцією М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Тертишина. – Харків: Право, 2002. – 432 с.

Гусаров С.М.,
доктор юридичних наук,
ректор ХНУВС,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України
генерал-полковник міліції
Надійшла до редакції: 07.04.2015

УДК 343.91

ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОШКОДЖЕННЯ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ І ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

Афанасенко С. І.

Актуальність проблеми злочинів щодо безпеки руху та експлуатації транспорту обумовлена суттєвою інтенсифікацією різних видів поведінки, як умисної, так і необережної, у різних сферах діяльності та збільшенням завданої шкоди цими злочинами. Проблеми як кримінально-правової, так і адміністративно-правової відповідальності за порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту були предметом дослідження вітчизняних і зарубіжних учених переважно кримінально-правового характеру. Адже експлуатація транспорту з порушенням нормативно визначеного порядку його функціонування призводить до загибелі людини, настання для неї інших тяжких наслідків, погіршення середовища її проживання тощо. Особливої уваги заслуговує дослідження проблем кримінальної відповідальності за порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту в минулому та на початку цього століття.

Ключові слова: *безпека руху, пошкодження шляхів сполучень, транспортний засіб, рухомий склад, залізничні шляхи.*

Актуальность проблемы преступлений в сфере безопасности движения и эксплуатации транспорта обусловлена существенной интенсификацией различных видов поведения, как умышленного, так и неосторожного, в различных сферах деятельности и увеличением ущерба от этих преступлений. Проблемы как уголовно-правовой, так и административно-правовой ответственности за нарушение правил дорожного движения или эксплуатации транспорта были предметом исследования отечественных и зарубежных ученых в основном уголовно-правового характера. Ведь эксплуатация транспорта с нарушением нормативно определенного порядка его функционирования приводит к гибели человека, наступление для него других тяжелых последствий, ухудшение среды его обитания и тому подобное. Особого внимания заслуживает исследование проблем уголовной ответственности за нарушение правил безопасности движения и эксплуатации транспорта в прошлом и в начале этого века.

Ключевые слова: *безопасность движения, повреждения путей сообщения, транспортное средство, подвижной состав, железнодорожные пути.*

The urgency of the problem of crime in traffic safety and operation of transport is due to a significant intensification of different types of behavior as intentional and negligent in various spheres of activity and an increase in the damage of these crimes. Problems of the criminal-lawful and the legal-administrative responsibility for violation of traffic rules and operation of transport have been the subject of research of domestic and foreign scientists mainly in criminal law. Transport operation with violation of a specific legal order of its operation leads to the death of any person, the offensive for her\him of other serious consequences, the deterioration of her\his habitat. Of particular note is the study of problems of criminal liability for violation of safety rules and operation of transport in the past and at the beginning of this century.

Keywords: *safety, damage of railways, vehicle, rolling stock, train tracks.*

Весь комплекс заходів по боротьбі зі злочинністю, а саме зі злочинами у сфері безпеки руху та експлуатації транспорту здійснюється за двома стратегічними напрямками: удосконалення правової бази підвищення безпеки дорожнього руху та вдосконалення технічних заходів захисту.

Правове регулювання безпеки дорожнього руху є проблемою не тільки України, усе світове співтовариство прикладає чимало зусиль до недопущення аварійності на транспорті. У зв'язку з цим були прийняті міжнародні нормативні акти, які встановили загальні вимоги до безпеки руху та експлуатації транспорту. Головним нормативним актом серед них необхідно вважати заключний акт Конференції Організації Об'єднаних Націй по дорожньому руху (Відень, 1968 р.) – Конвенцію про дорожній рух.

На рівні держави основними нормативними актами, що регулюють відносини у сфері безпеки руху та експлуатації транспорту, є Конституція України, Кримінальний кодекс, Кримінальний процесуальний кодекс, Цивільний кодекс України, Кодекс про адміністративні правопорушення, Кодекси (статути) різних видів транспорту, Закони України «Про транспорт», «Про дорожній рух»,

© С.І. Афанасенко, 2015

а також Постанови Пленуму Верховного суду України, відомчі нормативно-правові акти МВС України та інші акти законодавства України. Крім цих документів безпека дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів регулюються іншими актами центральних органів влади, органів місцевого самоуправління та адміністраціями окремих організацій і підприємств.

Серед перерахованих нормативних актів особливе місце займають норми кримінального права, їх особлива значимість в тому, що така відповідальність настає тільки за вчинення найбільш суспільно небезпечного діяння. При цьому кримінальне законодавство містить у собі найбільш жорсткі зі всіх видів покарань. Можна зробити висновок, що норми кримінального законодавства є найважливішим заходом впливу на осіб, що схильні або вже вчинили злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту.

Досліджувані злочини, а саме пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, по-різному визначалися в історії вітчизняного законодавства. Розвиток правових норм, що включають норми кримінального права в галузі розвитку безпеки руху та експлуатації транспорту, відбувався з розвитком нових видів транспорту, хоча їх внесок у формування самостійного транспортного напрямку в кримінальній політиці неоднозначний. Визначаючи злочинне діяння караним, закон створює нові юридичні відносини між державою, що захищає визначений нормою інтерес, і злочинцем, що посягає на цей інтерес, по відношенню до якого в держави виникає право на покарання, та обов'язок злочинця підкоритися покаранню; виникають відносини, що не мають характеру приватних договірних відносин, а відносини права публічного: відносини владного та пануючого по відношенню до підлеглого та винного [1; 2; 3; 10, 115; 11, 54].

Боротьба з порушеннями безпеки руху та експлуатації транспорту не має тисячолітньої історії (за виключенням гужового та водного транспорту). Шляхи (дороги) протягом усієї історії були предметом уваги держави, яка спочатку будувала їх для військових цілей, а потім використовувала для економічних цілей. У Київській Русі головними засобами сполучення були водні шляхи, які були поєднані волоками, а також мости, що будувалися з давнини, і це відображено в Руській Правді, де визначається розмір мотової податі [9, 200; 11, 102].

Кримінально-правове регулювання злочинного пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів здійснюється на основі вчення про склад злочину, яке містить сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак. При цьому до обов'язкових ознак складу злочину наука кримінального права традиційно відносить об'єкт, об'єктивну сторону. Об'єкт злочину є однією з найважливіших проблем у кримінальному праві, оскільки від її вирішення залежить визначення характеру злочину та ступеня його суспільної небезпечності.

Предметом злочину виступають матеріальні речі зовнішнього світу, на які безпосередньо впливає злочинець, здійснюючи злочинне посягання на відповідний об'єкт. Предмет злочину має важливе кримінально-правове значення, особливо для кваліфікації злочину, коли він є обов'язковою ознакою відповідного складу злочину.

Предметом досліджуваних злочинів (відповідно до ст. 277 КК України) є 1) шляхи сполучення; 2) споруди на шляхах сполучення; 3) рухомий склад, судна; 4) засоби зв'язку чи сигналізації.

Шляхи сполучення. Необхідно зазначити, що відповідно до ст. 21 Закону України «Про транспорт» єдину транспортну систему України становлять: транспорт загального користування (залізничний, морський, річковий, автомобільний і авіаційний, а також міський електротранспорт, також метрополітен); промисловий залізничний транспорт; відомчий транспорт; трубопровідний транспорт; шляхи сполучення загального користування. Цим же законом передбачено й складові залізничного транспорту: «залізничні шляхи сполучення» (ст. 22.); морського транспорту: «морські шляхи сполучення» (ст. 24); міського електротранспорту: «трамвайні і тролейбусні лінії» (ст. 34), але при визначенні складу річкового (ст. 27), автомобільного (ст. 30) та авіаційного (ст. 32) транспорту шляхи сполучення не визначено [3; 4; 5; 6 150].

Рухомий склад автомобільного транспорту: автомобіль (колісний транспортний засіб, який приводиться в рух джерелом енергії, має не менше чотирьох коліс, призначений для руху безрейковими дорогами і використовується для перевезення людей та (чи) вантажів, буксирування транспортних засобів, виконання спеціальних робіт; автомобільний транспортний засіб (колісний транспортний засіб (автобус, вантажний і легковий автомобіль, причіп, напівпричіп), який використовується для перевезення пасажирів, вантажів або виконання спеціальних робочих функцій; великоваговий транспортний засіб (транспортний засіб з вантажем або без вантажу, хоча б один з вагових параметрів якого перевищує встановлені на території України допустиму максимальну масу чи осьове навантаження; великогабаритний транспортний засіб (транспортний засіб з вантажем або без вантажу, хоча б один з габаритних параметрів якого перевищує встановлені на території України допустимі параметри; колісний транспортний засіб (транспортний засіб, призначений для руху безрейковими дорогами, який використовується для перевезення людей і (або) вантажів, а також перевезення і приводу під час руху чи на місці встановленого на ньому обладнання чи механізмів для виконання спеціальних робочих функцій, допущений до участі в дорожньому русі).

За своїм призначенням транспортні засоби поділяються на: транспортний засіб загального призначення (транспортний засіб, не обладнаний спеціальним устаткуванням і призначений для перевезення пасажирів або вантажів (автобус, легковий автомобіль, вантажний автомобіль, причіп, напівпричіп з бортовою платформою відкритого або закритого типу); транспортний засіб спеціалізованого призначення (транспортний засіб, який призначений для перевезення певних категорій пасажирів чи вантажів (автобус для перевезення дітей, інвалідів, пасажирів певних професій, самоскид, цистерна, сідельний тягач, фургон, спеціалізований санітарний автомобіль екстреної медичної допомоги, автомобіль інкасації, ритуальний автомобіль тощо) і має спеціальне обладнання (таксі, броньований, обладнаний спеціальними світловими і звуковими сигнальними пристроями тощо); транспортний засіб спеціального призначення (транспортний засіб, призначений для виконання спеціальних робочих функцій (для аварійного ремонту, автокран, пожежний, автобетономішалка, вишка розвідувальна чи бурова на автомобілі, для транспортування сміття та інших відходів, технічна допомога, автомобіль прибиральний, автомобіль-майстерня, радіологічна майстерня, автомобіль для пересувних телевізійних і звукових станцій тощо) [7, 15; 8, 236; 9, 56].

Отже, історія розвитку вітчизняного законодавства свідчить про те, що правовий захист шляхів сполучення та транспортних засобів постійно вдосконалювався. Оскільки система транспорту, його безпека й шляхи сполучення є важливою умовою ефективного функціонування країни. Як продемонстрував історичний аналіз вітчизняного законодавства, кримінально-правова відповідальність за пошкодження шляхів сполучення та транспортних засобів формується з 1845 року, коли транспорт як галузь економіки починається активно розвиватися, а суспільна небезпека посягань на умови його функціонування є необхідною. У подальшому відбувається процес удосконалення кримінально-правової

відповідальності за пошкодження шляхів сполучення та транспортних засобів.

Література

1. Конституція України: закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 04.02.2011 р. № 2952-17. – [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua.

2. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 20.05.2012 р. № 4652-17. – [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. – [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua.

4. Про міліцію: закон України від 20.12.1990 р. № 565-XII із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 17.01.2012 р. № 4025-17. – [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua.

5. Про прокуратуру: закон України від 05.11.1991 р. № 1789-XII із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 01.10.2011 р. № 3668-17. – [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua.

6. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) [Текст] / В.А. Мисливий. – М.: Київ-2005. – 302 с.

7. Матвійчук Я.В. Кримінальна відповідальність за порушення правил дорожнього руху або експлуатації транспорту (порівняльно-правове дослідження): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08. - К.: 2009.

8. Личность преступника [Текст] / [под ред Н.Н. Кондрашкова, В.Н. Кудрявцева, Н.С.Л ейкина и др.]. – М.: Юрид. лит., 1971. – 356 с.

9. Криминология [Текст]: учебник для юрид. вузов / под общ. ред. А.И. Долговой. – М.: Норма-М, 1999. – 272 с.

10. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления: опыт криминологического моделирования [Текст] / В.Н. Кудрявцев. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 214 с.

11. Закалюк А.П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения [Текст] / А.П. Закалюк. – М.: Юрид. лит., 1986. – 192 с.

Афанасенко С.І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін ОДУВС
Надійшла до редакції:19.04.2015

УДК 327(4)(560)

ВПЛИВ «ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ» ТУРЕЧЧИНИ НА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ КІПРУ

Ахмедова Е.

Стаття досліджує, аналізує та оцінює ступінь вирішення Кіпрського конфлікту та спроби конфліктуючих сторін дійти консенсусу по даному питанню у світлі «європеїзації» Туреччини.

***Ключові слова**: Туреччина, проблема Кіпру, «європеїзація», ЄС.*

Статья исследует, анализирует и оценивает степень решения Кипрского конфликта и попытки конфликтующих сторон достичь консенсуса по данному вопросу в свете «евроипеизации» Турции.

***Ключевые слова**: Турция, проблема Кипра, «европеизация», ЕС.*

The article researches, analyzes and estimates the level of settlement of a Cyprus dispute and the efforts made by conflicting parties to achieve consensus in light of Turkey's Europeanization.

***Keywords**: Turkey, the Cyprus problem, «europeanisation», EU.*

Невирішеність Кіпрської проблеми створила чималі проблеми на шляху набуття Туреччиною членства в Європейському Союзі (далі: ЄС) та навіть знайшло відображення в рішенні Європейської Ради від 24 грудня 2006 року щодо неможливості відкриття статей переговорів з Туреччиною по питаннях митного союзу до тих пір, поки країна-кандидат не змінить свого ставлення до Кіпрського питання. Разом з тим, багатостороннє вирішення цієї проблеми залишається далекою перспективою, головним чином, через наявність сильних протиріч між сторонами щодо статусу збройних сил Туреччини на острові, основ адміністративно-державного управління, внутрішніх кордонів, майнових прав, кількості греків-кіпріотів, що проживають на півночі острова тощо. Обидві сторони все ще вважають, що час на їхньому боці. Сьогодні країни ЄС можуть активно блокувати рішення щодо майбутнього членства Туреччини в ЄС і це, на думку багатьох учених, матиме негативні наслідки як для самої безпеки ЄС, так і для всієї системи європейської безпеки, а відмова Туреччині в доступі до ЄС може повернути її до Сходу та ще більше загострити антизахідну ідеологію, що останнім часом все більше відчувається в заявах провідних лідерів країни.

Зазначена проблематика знайшла своє відображення в дослідженнях багатьох зарубіжних спеціалістів. Варто відзначити праці Прземислава Осівіч [1], Вірджінії Ладіш [2], Тарика Оузоглу [3], Киванча Улусоя [4], Джеймса Ліндсея [5] тощо. Слід зауважити, що П. Осівіч аналізує позицію Турецької Республіки щодо Кіпрського конфлікту, починаючи з 1974 року до сьогодні. Дослідник В. Ладіш досліджує ступінь зацікавленості міжнародних організацій у вирішенні Кіпрської суперечки, а також аналізує потенційні умови, що можуть наблизити перспективу мирного врегулювання конфлікту. Дослідник Т. Оузоглу аналізує події 2006 року, а саме «липневий процес 2006» та коротко аналізує основні принципи липневої Угоди. Учений К. Улусой досліджує суть процесу європеїзації Туреччини з точки зору вирішення Кіпрського питання. Дослідник Д. Ліндсей вивчає атмосферу зростаючої напруги у двосторонніх відносинах Туреччина-Греція й аналізує її можливі наслідки. Велике значення в розкритті цієї теми мали вивчення й аналіз цілої низки документів щодо врегулювання Кіпрського конфлікту, а саме: спільні заяви лідерів острова, доповіді Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, документи щодо нових ініціатив конфліктуючих сторін, доповіді Європейської Комісії щодо прогресу Туреччини в питанні вирішення Кіпрської суперечки тощо.

Метою статті є дослідження перспектив і можли-

© Е. Ахмедова, 2015

востей мирного вирішення Кіпрського конфлікту та актуальність євроінтеграційних амбіцій Туреччини на сьогодні.

Для досягнення мети роботи передбачається виконання таких завдань:

- провести аналіз основних угод і документів щодо запропонованих ініціатив лідерів острова в питанні створення Федеральної Республіки на острові та охарактеризувати її основні конституційні аспекти;
- надати загальну характеристику результатів референдуму щодо Плану К. Аннана 2004 року та проаналізувати його вплив на подальші євроінтеграційні прагнення Туреччини;
- здійснити загальний аналіз основних положень процесу «липень 2006» та ефективність виконання його положень на практиці;
- здійснити аналіз заяв лідерів острова щодо бажання всебічного врегулювання суперечки;
- надати загальну характеристику переговорного процесу з 2008 по 2013 рік, суті та змісту спільних заяв лідерів острова;
- провести аналіз деяких доповідей Європейської Комісії щодо прогресу Туреччини в питанні вирішення Кіпрського конфлікту.

Питання Кіпру є результатом одного з найбільш тяжких міжнародних конфліктів, в якому задіяна Туреччина з моменту створення Турецької Республіки в 1923 році. Хоча Кіпр був захоплений Османською Імперією в 1571 році, турки фактично втратили контроль над островом у 1878 році. Правління Великої Британії зміцнило етнічний поділ на острові, особливо в період перебування Кіпру Колонією Корони з 1925 року. Після Другої світової війни греки-кіпріоти забажали об'єднати острів з Грецією, тоді як турки-кіпріоти виступали за розподіл території острова між Грецією та Туреччиною. Зрештою, у 1960 році обидві сторони погодилися зі створенням незалежної Кіпрської держави, назва якої мала бути Республіка Кіпр, і висловили бажання стати її гарантами. Але, на жаль, це не стало позитивним кінцем вирішення Кіпрського питання, адже відсутність взаємної довіри призвели до ще більших зіткнень між обома суспільствами острову та, як наслідок, до розпаду держави. Найбільш важливі події відбулися в 1974 році, коли Туреччина вирішила здійснити воєнну інтервенцію на острів у відповідь на воєнний переворот греків-кіпріотів [6, 127].

Вирішення суперечки практично не зрушилося з мертвої точки аж до 30 січня 1989 року, коли президент Республіки Кіпр Джордж Васілоу, представив на розгляд лідеру турків-кіпріотів Рауфу Денкташу документ, що мав назву «Пропозиції щодо створення Федеральної Республіки та вирішення питання Кіпру». Пропозиції мали на меті врегулювати всі аспекти Кіпрської проблеми, зважаючи на інтереси та занепокоєння обох сторін острову, зокрема: створення ефективної федеральної (федеративної. – Авт.) системи, в основі якої мали бути рівні територіальні домовленості; створення системи, що ефективно функціонуватиме в інтересах обох сторін; забезпечення надійного захисту громадян обох громад острову, їхньої власності та прав у контексті демілітаризації Федеральної Республіки; створення громадського духу з метою прийняття участі обох сторін у роботі та функціонуванні відповідних конституційних органів Федеральної Республіки; рівність усіх кіпріотів; відсутність дискримінації в усіх сферах громадського життя та захист прав людини на території всього Кіпру як демократичної країни тощо. Отже, телеологічними домінантами цього документу було створення незалежної, суверенної, територіально невід'ємної Федеральної Республіки, що мала забезпечити мир і співробітництво людей усього світу, мир і стабільність у регіоні, а також розвиток дружніх відносин та співробітництво з усіма його сусідами. Демілітаризація Республіки включала, по-перше, вивід з території Республіки всіх воєнних сил та елементів, по-друге, остаточне розформування всіх воєнних сил на Кіпрі. Крім того, грецька сторона острову з метою підвищення безпеки обох громад наголошувала на необхідності в міжнародному спостереженні за процесом демілітаризації острову [7, 4-5].

Для розуміння конституційних аспектів федерації вважаємо за потрібне коротко розкрити суть повноважень і функцій запропонованого греками-кіпріотами Федерального Уряду, а саме: вирішення закордонних справ (федеральні держави мають право підписувати угоди з іноземними урядами та міжнародними організаціями в рамках своєї компетенції. – Авт.); виконання функцій центрального банку; вирішення митних питань і координація міжнародної торгівлі; володіння аеропортами та портами міжнародного значення; розпорядження федеральним бюджетом і федеральним оподаткуванням; вирішення питань імміграції та громадянства; наявність федеральної судової системи, федеральної поліції, федеральних почтових і телекомунікаційних послуг; призначення федеральних офіційних осіб і державних службовців; забезпечення стандартів у сфері громадського здоров'я, навколишнього середовища, використання та захисту природних ресурсів тощо [8, 4].

Переговори продовжувалися до 1990 року та завершилися провалом у березні 1990 року. Саміт не відбувся, оскільки Р. Денкташ почав вимагати право турків-кіпріотів на окреме самовизначення, що було рішуче відхилене лідером греків-кіпріотів.

У 1992 році лідери обох частин острову під егідою офіцерів генерального секретаріату ООН обговорили Загальну Рамкову Угоду, що базувалася на домовленостях 1977 та 1979 років, відповідні резолюції ООН, зокрема, резолюції Ради Безпеки ООН № 367 (1975), 649 (1990), 716 (1991) та 750 (1992) [9]. Це були останні серйозні переговори щодо врегулювання Кіпрського конфлікту. Пропозиції, що мали назву «Набір ідей» та включали карту з пропозиціями щодо територіального врегулювання конфлікту, отримали широку підтримку Ради Безпеки ООН, що було відображено в Резолюції 774/92. Процес переговорів зупинився через президентську кампанію греків-кіпріотів, що характеризувалась чималим хаосом. Політична партія, що підтримувала президента Г. Васіліу, підтримала «Набір ідей» і запевнила греків-кіпріотів у тому, що вони можуть бути справедливим і тривалим вирішенням конфлікту, тоді як інші кандидати в президенти заявили, що документ був неприйнятним, оскільки він обмежував сферу прав людини та виконання еквізу ЄС. Р. Денкташ, у свою чергу, заявив, що 9 зі 100 параграфів документів були для нього неприйнятним [10].

Треба зауважити, що міжнародні організації, також ЄС, звичайно, неабияк зацікавлені в забезпеченні миру на Кіпрі та, на думку деяких аналітиків, мають слідувати таким рекомендаціям: підтримувати більш результативне обговорення питання об'єднання грецького та турецького Кіпру, а також створити умови, що допоможуть прискоренню процесу об'єднання; створити комітет для більш детального обговорення проблеми та розгляду

проблеми Кіпру з різних перспектив з метою забезпечення взаєморозуміння та визначення кінцевого рішення по цьому питанню; створити лоббі з метою принесення офіційних вибачень за минулі порушення у сфері прав людини на острові, що мають лунати з боку офіційних осіб обох сторін конфлікту; зосередити увагу на освіті, тобто провести реформу в цій сфері та забезпечити навчання історії, що стимулюватиме критичне мислення та чесність у вивченні минулого з багатьох точок зору; забезпечити навчання турецькою та грецькою мовами в школах у кожній відповідній громаді острова; ініціювати появу медіа компаній, що надаватимуть інформацію щодо об'єднання та висвітлюватимуть різні підходи у вирішенні проблеми Кіпру; забезпечити економічне співробітництво по Зеленій Лінії (демаркаційна лінія, яка де-факто ділить острів на дві частини, грецьку (південну) та турецьку (північну). – Авт.) тощо [11, 18-19].

Існує думка, що доки ЄС не підтримає централізоване федеральне об'єднання на острові, жодна зі сторін не буде серйозно проводити переговори, метою яких було б врегулювання спору. По-перше, цей механізм ґрунтуватиметься на двох головних принципах, що мають бути виконаними обома сторонами. Кожна сторона має поступитися своїми максималістськими намірами з метою досягнення максимально прийнятної формули. Турки-кіпріоти не повинні наполягати на визнанні двох незалежних держав на острові, що знаходитимуться під спільним конфедераційним дахом, що, у свою чергу, як для греків-кіпріотів, так і для міжнародного співтовариства є дуже чутливим питанням – питанням суверенітету. Бачення міжнародного співтовариства полягає в тому, що острів повинен мати єдину ідентичність, що підпорядковується центральному уряду в Нікосії. Але турки-кіпріоти мають переконатися в збереженні законодавчої бази Туреччини та легальних прав, що знаходять своє відображення в угодах 1960 року, тільки в такому разі вони поступово виведуть свої війська з острова. Здається, що це єдиний шлях для турків-кіпріотів почувати себе безпечно під правилами нової держави, що житиме в ЄС. Разом з цим, греки-кіпріоти мають припинити наполягати на унітарній і сильно централізованій федеральній формі взаємовідносин на острові. Вони не повинні розглядати турків-кіпріотів як національну меншину, а вважати їх політично рівною общиною. Крім того, грецький Кіпр також повинен відступити від заяв щодо того, що острів протягом всієї своєї історії знаходився виключно під правлінням Греції. По-друге, унітарний і дуже централізований політичний устрій на острові призведе до протиріч, а таким чином, не зможе існувати. Дві общини були розділені з 1963 року, і як результат, на острові не має достатнього досвіту спільного управління. Ураховуючи різні системи освіти, релігійне, культурне та політичне життя, приводів для протиріч між двома общинами є більше, ніж підстав для порозуміння. По-третє, заснування централізованого федерального механізму на острові повинно відбуватись відповідно до духу договорів 1960 року, що утворилися в результаті відмов суспільств від своїх максималістських позицій: енозіс (союз з Грецією. – Авт.) та відокремлення (поділ острову між Туреччиною та Грецією. – Авт.) [12, 17-18].

У 2004 році питання Кіпру набуло цікавого перебігу. План Генерального секретаря ООН К. Аннана, що мав на меті об'єднати острів перед вступом уряду греків-кіпріотів до ЄС, був переданий на референдум на розгляд обох громад острову (24 квітня 2004 року. – Авт.). Крім того, План передбачав: створення на Кіпрі єдиної держави Об'єднаної Кіпрської Республіки, що складається з двох автономних частин – грецької та турецької, і об'єднання всього острова, окрім територій британських військових баз; організацію президентської ради з шести осіб, які по черзі займатимуть пост голови виконавчої влади країни; ротацію на посту президента й віце-президента кожні 10 місяців; співвідношення між представниками грецької і турецької громад у президентській раді: чотири греки і два турки-кіпріота; скорочення території турецької частини острова до 28,5 %, та повернення майже 85 тисяч грецьких біженців на північ Кіпру [13].

Результати референдуму здивували: 64,9 % турків-кіпріотів проголосували «за», тоді як греки-кіпріоти відхилили таку можливість врегулювання спору, віддавши 75,8 % голосів «проти». Греки-кіпріоти не підтримали тих пунктів плану, в яких йдеться про збереження на острові військової присутності Туреччини, надання прав проживання на території острову переселенцям з Туреччини, обмеження кількості греків-кіпріотів, яким би дозволили повернутися на північ (це могло б призвести до виселення 100 тисяч турків, які оселились на Кіпрі після його поділу. – Авт.) тощо. Натомість, якби план був підтриманим, то турки-кіпріоти стали б громадянами Європейського Союзу вже 1 травня 2004 року в складі об'єднаної держави.

Протягом багатьох років, до квітневого референдуму, саме Рауф Денкташ (перший президент Турецької Республіки Північного Кіпру. – Авт.) та Туреччина розглядались головними перепонами уніфікації острову. Але позитивна конструктивна позиція уряду Таіпа Ердогана та розрив з Денкташем (що призивав до відмови від Плану. – Авт.), а також підтримка Плану всією громадою турків-кіпріотів і відмова від нього греків-кіпріотів розвіяли міф про те, що Туреччина та її безкомпромісна позиція є головною перешкодою на шляху вирішення конфлікту. Тим не менш, після невдалого референдуму щодо Плану Аннана, зовнішня політика Туреччини по питанню Кіпру почала дещо «розкачуватись» між перспективою набуття членства шляхом вирішення Кіпрського конфлікту та зміною політики як щодо Кіпру, так і до самої перспективи членства в ЄС. Хоча переговори щодо вступу Туреччини до ЄС були призначені на 3 жовтня 2005 року, відносини між Туреччиною та ЄС не мали суттєвого прогресу протягом цього періоду. Реакція самого ЄС на невдалий референдум була чималим розчаруванням для Туреччини, яка закликала до завершення ізоляції частини острова турків-кіпріотів, а Т. Ердоган досить боляче почав реагувати на небажання ЄС підтримати євроінтеграційні прагнення Туреччини, заявляючи, що така позиція є «неправильною та несправедливою» та що ЄС, «зраджуючи своїм принципам» не зможе без Туреччини відігравати таку бажану роль глобального гравця на світовій арені [14, 8-9].

Після набуття членства в ЄС Республіка Кіпр час від часу висувала пропозиції щодо початку серйозних переговорів з Туреччиною. Серед чисельних рекомендацій лідерам турків-кіпріотів можна виділити такі: приведення у відповідність до стандартів ЄС системи управління та законодавства турецької частини острова та нормалізація відносин з офіційними особами греків-кіпріотів. Серед порад уряду Туреччини можна виділити такі: забезпечення постійного контакту з громадою грецької частини уряду, зустрічей з посадовими особами та ведучими фахівцями острова, які переконуватимуть громаду греків-кіпріотів у тому, що Туреччина шукає справедливий

і довгостроковий спосіб вирішення проблеми Кіпру. Від уряду Греції очікувалось разом з Анкарою запевнити громади острова в щирості пошуку шляху та використання Туреччиною нового підходу до греків-кіпріотів щодо вирішення Кіпрського конфлікту [15].

Першим суттєвим кроком у напрямі вирішення Кіпрської проблеми в період після Плану Аннана був так званий процес «липень 2006», який розпочався із зустрічі двох лідерів громад – Мехмета Алі Талата та Тассоса Пападопулоса [16]. Основні принципи Угоди між лідерами обох частин острова, що була підписана 8 липня 2006 року полягали в забезпеченні низки заходів, а саме: об'єднання Кіпру на основі регіональної, колективної та політично рівної федерації відповідно до резолюцій Ради Безпеки ЄС; визнання статус-кво як неприйнятного та розуміння того, що його пролонгація матиме негативні наслідки як для греків, так і для турків-кіпріотів; розуміння значимості всесторонньої угоди в рамках вирішення Кіпрського питання; підписанні домовленості щодо негайного початку процесу об'єднання, включаючи колективне обговорення питань, що впливають на повсякденне життя людей, а також суттєві питання, що сприяють укладенню всесторонньої угоди [17].

У черговий раз спроби обох лідерів острову привести в дію багатосторонній процес переговорів будь-яких позитивних змін так і не дали. Чимало аналітиків схилялись до думки, що для початку інтенсивних переговорів треба було дочекатись перемоги Дімітріса Хрістофіаса на президентських виборах у лютому 2008 року. І справді, після його приходу до влади як президента грецької частини Кіпру, обидва лідери зустрілись уже 21 березня 2008 року. Примітним став той факт, що переговори почалися зі спільного розумінням того, що остаточне вирішення зазначеного питання буде винесено на розсуд референдуму. Переговори й досі проходять по чотирьох різних питаннях, а саме: територія, безпека, майно та влада. На додаток до цілої низки заходів, що спрямовані на зміцнення довіри до цього процесу, лідери також «підтвердили свою прихильність до створення Федерації» з обома громадами, що входитимуть до її складу на політично рівних засадах відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН [18].

Так, заява лідерів острову від 23 травня 2008 року ще раз підтвердила бажання створити політично рівну, дворегіональну громадянську федерацію відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН на чолі з Федеральним Урядом, що матиме єдиний міжнародний статус, а також складову державу турків-кіпріотів і складову державу греків-кіпріотів, що матимуть рівний статус [19]. Заява лідерів острову від 1 липня 2008 року засвідчила обговорення лідерами острову питання єдиного суверенітету та громадянства [20], а в Заяві від 25 червня 2008 року йдеться про призначення переговорів на 3 вересня 2008 року, метою яких є пошук взаємоприйнятного рішення по проблемі Кіпру, що забезпечить фундаментальні та законні права, а також інтереси обох громад острову. Підсумовуючи роботу технічних комітетів, лідери затвердили 16 заходів, що були вжиті у сфері навколишнього середовища, культурної спадщини, управління кризовими явищами, Кримінального Кодексу острову та надали інструкції щодо їхнього повного виконання [21]. У результаті переговорів було прийнято рішення заснувати робочі групи та технічні комітети з певним порядком денним. Крім того, лідери погодилися на відкриття вулиці Ледра (з 1974 року вулиця поділена навпіл «Зеленою лінією», що є кордоном між Республікою Кіпр, якій належить більша південна частина острову, та Турецькою Республікою Північного Кіпру, якій належить північна частина вулиці. – Авт.) та діяти відповідно до прийнятої практики на інших пунктах переходах.

У 2009 році відбувся перший раунд переговорів, під час яких обговорювалися питання майна та економіки; під час другого раунду актуальним було обговорення питань управління островом, майна, національності, імміграції, політичного притулку тощо. Загалом, протягом цього періоду під егідою ООН було проведено 40 зустрічей. Однак виступаючи після останньої зустрічі переговорів, Президент Республіки Кіпр Д. Хрістофіас заявив, що він очікував на більш суттєвий прогрес уже після першого раунду переговорів, але водночас серйозні результати, але «це не означає, що прогрес не був досягнутий» [22].

Спеціальний Радник Генерального Секретаря ООН по Кіпру Олександр Доунер у доповіді Раді Безпеки ООН 2010 року привітав надію, що була висловлена лідерами обох громад острову щодо бажання вирішення питання Кіпру до кінця 2010 року й зауважив, що «лідери обох сторін досягли суттєвого прогресу завдяки порозумінню по цілій низці питань щодо глав переговорів». Переговори щодо управління островом та розподілу влади привели до необхідності обговорення питань у сфері виконавчої та законодавчої влади, а також компетенції майбутньої федерації й зовнішніх зносин [23].

На прямих переговорах між лідерами острова, що проходили в березні 2011 року відбувся обмін поглядами щодо питання громадянства та внутрішніх аспектів безпеки (поліцейських сил та охорони порядку. – Авт.). Доповідь Генерального Секретаря ООН Пан Гі Муна від 4 березня 2011 року зазначає, що для ЄС велике значення має досягнення порозуміння по питанню представництва Кіпру в Брюсселі та його участі в процесі прийняття рішень інститутів ЄС. Але розбіжність у поглядах головним чином пов'язана з правовим оформленням тих чи інших рішень на папері. Звичайно, обидві сторони намагаються забезпечити правову однозначність прийнятих рішень, але є різні погляди щодо того, як це має бути.

У результаті тривалих переговорів сторони дійшли згоди з питань економіки, управління островом та розподілу влади, включаючи питання, що стосуються виконавчої влади, але по трьох статтях – майно, територія, безпека та гарантії – особливого прогресу досягнуто не було [24].

Доповідь Генерального Секретаря ООН від 12 березня 2012 року засвідчила, що станом на лютий 2012 року, лідери обох громад острова зустрілися 33 рази та деякі позитивні рухи, зокрема у сфері економіки, є очевидними. Обидві сторони острова висловили бажання досягти компромісу та рухатись у напрямі вирішення таких важливих питань, як влада, розподіл сфер впливу, громадянство, майно, територія тощо. По питанню майна переговори закінчилися обміном дат щодо подальших переговорів, але обом сторонам цілком зрозуміло, що повна згода по цьому питанню буде повністю залежати від резолюції щодо врегулювання територіальної суперечки [25].

Однак незважаючи на всі зусилля лідерів острова щодо врегулювання Кіпрського конфлікту та низку серйозних перегорів, що були проведені з 2008 року, уже на початку 2012 року від турецького уряду почали лунати тривожні сигнали про те, що в разі невирішення Кіпрського питання до моменту головування Республіки Кіпр

в ЄС (липень 2012 року. – Авт.), уряд Туреччини розірве всі контакти з Європейською Радою, але продовжуватиме підтримувати зв'язки з Європейською Комісією до кінця року. У минулому це могло стати джерелом занепокоєння в кругах ЄС. Але зараз, здається, це мало кого хвилює. З появою в ЄС більш серйозних проблем, питання розширення вже не входить до переліку пріоритетів зовнішньої політики ЄС. Більш того, чимало держав ЄС більш ніж вороже настроєні до самої думки набуття Туреччиною членства в ЄС та вони були б дуже задоволені бачити Туреччину самоізольованою саме в цьому напрямі [26, 2]. 10 жовтня 2012 року прем'єр-міністр Туреччини Таїп Ердоган, відповідаючи на питання перспективи набуття членства ЄС Туреччиною до 2023 року, заявив: «Вони, мабуть, не будуть тримати нас на ниточці так довго. Але якщо так, тоді скоріше за все Європейський Союз програє, щонайменше він втратить Туреччину» [27].

Незважаючи на всі заяви, Президент Республіки Кіпр Нікос Анастасіадіс під час зустрічі з Генеральним Секретарем ООН Пан Гі Муном 23 вересня 2013 року проінформував його про крайню необхідність у проведенні відповідних перемовин щодо початку переговорів по вирішенню питання Кіпру. Хоча 25 листопада цього ж року за його ініціативою було проведено неформальну зустріч з лідером турецької громади Дервішем Ероглу, але вона не привела до бажаних результатів і консультації між обома громадами наразі тривають [28].

Так, Доповідь Європейської Комісії щодо прогресу Туреччини за 2009 рік не зафіксувала будь-якого прогресу з боку Туреччини щодо повного виконання зобов'язань по Кіпру відповідно до Додаткового Протоколу Угоди про Асоціацію та продовжувала тримати свої порти закритими для суден Республіки Кіпр, незважаючи на чисельні заклики ЄС. Як зазначено у висновках Європейської Ради від 2008 року, Туреччині вкрай важливо виконати свої зобов'язання для забезпечення повного, недискримінаційного виконання Додаткового Протоколу [29].

Доповідь ЄК за 2010 рік хоч і акцентувала увагу на продовженні Туреччиною переговорів між лідерами обох общин острову під егідою Генерального секретаря ООН, але наголосила на очікуванні більш активної підтримки переговорного процесу, що спрямований на справедливе, усестороннє та доцільне вирішення Кіпрської проблеми відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН. Незважаючи на чисельні заклики Ради та Комісії ЄС, дії Туреччини не відповідали зобов'язанням, що відображені в деклараціях Європейського Співтовариства та його держав-членів від 21 вересня 2005 року, а також висновкам Європейської Ради, включаючи висновки грудня 2006 та грудня 2009 року. У доповіді йдеться про невідповідність Туреччини вимогам Додаткового Протоколу Угоди про Асоціацію та існування чималих перешкод у сфері вільного руху товарів, зокрема обмеження на прямі транспортні зв'язки з Кіпром. Крім того, Туреччина не вжила відповідних заходів для нормалізації двосторонніх відносин з Республікою Кіпр, уряд якої заявляє про чисельні порушення її територіальних вод і повітряного простору з боку Туреччини [30].

Доповідь ЄК за 2012 рік виразила негативне ставлення до заяви Туреччини щодо небажання брати участь у будь-яких зустрічах, що проходитимуть під головуванням Кіпру в Раді ЄС. Уряд Туреччини навіть проінформував усіх політиків Туреччини утриматися від зустрічей і контактів протягом цього періоду – на що Європейська Рада виразила серйозні занепокоєння та закликала Туреччину до повної поваги ролі головуючої країни-члена ЄС у Раді ЄС, що, до речі, є фундаментальним інституційним органом ЄС [31].

Чимало аналітиків вважають, що саме Туреччина має взяти на себе ініціативу й звернутись із посланням до греків-кіпріотів, зокрема, та до всього світу загалом. Така ініціатива включає в себе низку кроків, що можуть призвести до зміни сьогоднішнього негативного клімату, а саме: заява уряду Туреччини щодо її небажання втручатись в грецьку частину майбутньої федеральної республіки; зниження чисельності військових Туреччини, яка на сьогодні становить від 5 000 до 10 000, та проголошення дорожньої карти, метою якої є повний вивід військ із території острова перед вступом Туреччини до ЄС; можливе будування мосту на вулиці Ленда та її відкриття для цивільних громадян, а також швидке розмінування та відкриття деяких інших шляхів; наданням дозволу людям пересуватись по всій території острову, а турецька влада, у свою чергу, повинна дати дозвіл на відкриття та функціонування церков, що пустіють на окупованій території, та проведення в них церковних обрядів. Виконання Туреччиною вказаних заходів досить суттєво змінило б імідж Туреччини перед ЄС на краще. Адже вона має запевнити суспільство в тому, що не бажає використовувати свою економічну та воєнну силу для нав'язування своєї волі. Навпаки, вона має бути зацікавленою у створенні умов для мирного співіснування з усіма своїми сусідами та народом. Тільки в такому випадку досить сильним аргументом вступу Туреччини до ЄС буде її підтримка всіма кіпріотами. У результаті Туреччина не тільки виграє війну амбіцій, а, що більш важливо, забезпечить свій майбутній вступ до ЄС [32].

Аналізуючи сказане вище, можна зробити такі висновки:

- об'єднання острову мало б позитивне значення як для греків, так і для турків-кіпріотів. Туризм, офшорна діяльність, послуги, промисловість і сільське господарство могли б розквітнути тільки за умови створення федерації на острові. Аналітики також передбачають подвоєння, а можливо й потроєння стандартів життя в порівнянні з сьогоднішнім рівнем. Суттєвого покращення набули б не тільки економічні показники, але й ідентичність, культура та зв'язок турецько-кіпріотського суспільства. Кіпр став би свого роду мостом між Сходом і Заходом, між ісламом та Європейським Союзом. Користь для Туреччини була б навіть більшою. Для вирішення цього питання, очевидно, є необхідність у початку переговорів. Станом на сьогодні дана перспектива здається дещо далекою;

- сигнали, що надходять останнім часом з Брюсселю, не надихають сторони на зміну своїх позиції. Крім того, багато держав-членів ЄС знаходять просто зручним ховатися за позицією грецького Кіпру, таким чином маскуючи своє небажання полегшити процес вступу Туреччини до ЄС. Наявність глухого куту на острові зафіксовано в багатьох документах ЄС як одне з найголовніших перешкод у вступі Туреччини до ЄС;

- для інтеграції турецького Кіпру до ЄС дуже важливо інтенсифікувати перемовини, що спрямовані на прогресивні, соціальні та економічні зміни, що, у свою чергу, сприятимуть відкритому діалогу та партнерству з Півднем з метою запобігання більшої ізоляції. Греки-кіпріоти, зі свого боку, повинні робити теж саме, ініціювати нові перемовини та миротворчі зусилля. ЄС не є єдиним товариством, а представляє собою суміш багатьох голосів,

тобто можна сподіватись, що ці голоси натиснуть на уряд грецького Кіпру щодо початку серйозних переговорів;

- якщо Туреччина офіційно відізве заявку щодо вступу до ЄС, то вирішення Кіпрського конфлікту, здається, утратить будь-який шанс. Кіпр, звичайно, є тим питанням, яке сучасна Туреччина ніколи не могла легко вирішити, але говорити про те, що всі помилки були зроблені виключно турецькою стороною, є помилковим. Майбутнім поколінням істориків, напевно, буде складно зрозуміти або виправдати ступінь, відповідно до якого ця проблема відіграє таку суттєву роль у визначенні курсу відносин Туреччина-Європейський Союз. Сторонам необхідно діяти об'єктивно з певним духом компромісу, щоб кожна наступна фаза вирішення цього питання не закінчилася драматично, як ті, що передували їй.

Література

1. Przemyslaw Osiewicz. Turkey and Its Position on the Cyprus Question Since 1974. - [Електронний ресурс]: http://rie.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2014/02/rie_7_117-128.pdf.

2. Virginie Ladisch. Toward the Reunification of Cyprus: Defining and Integrating Reconciliation into the Peace Process. - [Електронний ресурс]: http://www.princeton.edu/jpia/past-issues-1/2006/6.pdf.

3. Tarık Oğuzlu.The EU as an Actor in the Solution of the Cyprus Dispute: The Questions of 'How'? - [Електронний ресурс]: http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=115827.

4. Kivanc Ulusoy. The Europeanization of Turkey and its impact on the Cyprus problem. – [Електронний ресурс]: http://academos.ro/sites/default/files/bibliodocs/837/3b3_cyprus_europeanisation.pdf.

5. James ker-Lindsay. Cyprus-Turkey: Growing Tensions. – [Електронний ресурс]: http://www.iemed.org/observatori-en/arees-danalisi/arxius-adjunts/anuari/med.2012/ker-lindsay_en.pdf.

6. Przemyslaw Osiewicz. Turkey and Its Position on the Cyprus Question Since 1974. – [Електронний ресурс]: http://rie.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2014/02/rie_7_117-128.pdf.

7. Greek Cypriot Proposals, 1989 Outline Proposals for the establishment of a Federal Republic and for the solution of the Cyprus problem, submitted on January 30, 1989). – [Електронний ресурс]: http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/1CF2A298CB8C65CEC2256D6D00344433/$file/Proposals%201989.pdf.

8. Set of Ideas on an Overall Framework Agreement on Cyprus (1992). – [Електронний ресурс]: http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/372B6BAF332C88E3C2256D6D00348CF1/$file/Set%20of%20Ideas%20%281992%29.pdf.

9. Resolution 750 (1992) adopted by the Security Council on 10 April 1992. – [Електронний ресурс]: http://www.mfa.gov.cy/mfa/mfa2006.nsf/All/6D7B3AA8A75C4D7FC22571B5002DDC1E/$file/Resolution%20750%20_1992_.pdf?OpenElement.

10. Zenon Stravrinides. Is a compromise Settlement In Cyprus Still Possible? – [Електронний ресурс]: http://www.peace-cyprus.org/acgta/cypsol1.htm.

11. Virginie Ladisch. Toward the Reunification of Cyprus: Defining and Integrating Reconciliation into the Peace Process. – [Електронний ресурс]: http://www.princeton.edu/jpia/past-issues-1/2006/6.pdf.

12. Tarık Oğuzlu.The EU as an Actor in the Solution of the Cyprus Dispute: The Questions of 'How'? – [Електронний ресурс]: http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=115827.

13. Theodore Chadjipadelis and Ioannis Andreadis Analysis of the Cyprus referendum on the Annan plan. – [Електронний ресурс]: http://www.polres.gr/en/sites/default/files/PSA2007.pdf.

14. Kivanc Ulusoy. The Europeanization of Turkey and its impact on the Cyprus problem. - [Електронний ресурс]: http://academos.ro/sites/default/files/bibliodocs/837/3b3_cyprus_europeanisation.pdf

15. Europe Report N°229/ 14 March 2014 Divided Cyprus: Coming to Terms on an Imperfect Reality. – [Електронний ресурс]: http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/turkey-cyprus/cyprus/229-divided-cyprus-coming-to-terms-on-an-imperfect-reality.pdf

16. Tarık Oğuzlu. Turkey and the Cyprus Dispute: Pitfalls and Opportunities. – [Електронний ресурс]: http://file.dc.setav.org/Files/Pdf/SETA_Policy_Brief_No_36_Turkey_Cyprus_Tarik_Oguzlu.pdf.

17. Agreement between the President of the Republic Mr Tassos Papadopoulos and the Turkish Cypriot leader Mr Mehmet Ali Talat (8 July 2006) Agreement of 8th July 2006. – [Електронний ресурс]: http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/793035B13B07CD8FC225727C00353501?OpenDocument.

18. Tarık Oğuzlu.The EU as an Actor in the Solution of the Cyprus Dispute: The Questions of 'How'? – [Електронний ресурс]: http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=115827.

19. Joint Statement by Greek Cypriot Leader Demetris Christofias and Turkish Cypriot Leader Mehmet Ali Talat, 23 May 2008. – [Електронний ресурс]: http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/32EA5AF09120DE02C225746300291825?OpenDocument.

20. Joint statement by Greek Cypriot Leader Demetris Christofias and Turkish Cypriot Leader Mehmet Ali Talat -1 July 2008. – [Електронний ресурс]: http://www.moi.gov.cy/MOI/pio/pio.nsf/All/DC9A7E6AC26DA10CC2256D6D0030C09B?OpenDocument.

21. Joint statement by Greek Cypriot Leader Demetris Christofias and Turkish Cypriot Leader Mehmet Ali Talat. - 25 July 2008. – [Електронний ресурс]: http://www.moi.gov.cy/MOI/pio/pio.nsf/All/413EE048B220193BC22574980038E123?OpenDocument.

22. 2009: 1st round of talks: issues of property, the EU and economy – Decision for the opening of Limnitis crossroad – Christofias-Sarkozy meeting – 2nd round of talks: issues of governance, property, nationality, immigration and asylum. - [Електронний ресурс]: http://www.moi.gov.cy/MOI/pio/pio.nsf/All/495F98A483ABF6EFC2257839002CD951?OpenDocument

23. United Nations Security Council Report of the Secretary-General on his mission of good offices in Cyprus. - [Електронний ресурс]: http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/all/D1325F950E03291CC225768200272341/$file/goodofficespdf.pdf?openelement

24. United Nations Security Council Assessment report of the Secretary-General on the status of the negotiations in Cyprus. – [Електронний ресурс]: http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/3EA31169B7DEFFF9C22578500028CFB8/$file/Report%20S2011112.pdf?OpenElement.

25. Assessment report of the Secretary -General on the

status of the negotiations in Cyprus. – [Електронний ресурс]: http://www.moi.gov.cy/moi/pio/pio.nsf/All/E50F3E5F8950CD14C22579C7002FF446/$file/UN%20Secretary%20General%27s%20Assessment%20Report%20on%20Cyprus%20.pdf?OpenElement.

26. James ker-Lindsay. Cyprus-Turkey: Growing Tensions. – [Електронний ресурс]: http://www.iemed.org/observatori-en/arees-danalisi/arxius-adjunts/anuari/med.2012/ker-lindsay_en.pdf.

27. Orhan Coskun EU will lose Turkey if it hasn't joined by 2023: Erdogan. – [Електронний ресурс]: http://www.reuters.com/article/2012/10/30/us-germany-turkey-idUSBRE89T1TG20121030.

28. 2013: New initiative for a solution to the Cyprus problem – G/C Interlocutor appointed – President Anastasiades' Proposal for Famagusta. – [Електронний ресурс]: http://www.cyprus.gov.cy/moi/PIO/PIO.nsf/6645bc8e70e73e2cc2257076004d01c1/4a4fa29425499524c2257c83003b2962.

29. Commission Staff Working Document. Turkey 2009 Progress Report. – [Електронний ресурс]: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2009/tr_rapport_2009_en.p.

30. Commission Staff Working Document. Turkey 2010 Progress Report. – [Електронний ресурс]: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/tr_rapport_2010_en.pdf.

31. Commission Staff Working Document. Turkey 2012 Progress Report. – [Електронний ресурс]: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf.

32. The Solution of the Cyprus Problem: the Key to Turkey's Relations with the EU. – [Електронний ресурс]: http://www.esiweb.org/pdf/esi_turkey_tpq_id_44.pdf

Ахмедова Е.,
здобувач кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права
Маріупольського державного університету
Надійшла до редакції: 14.04.2015

УДК 340.114

НОВАЦІЙНІ КОНЦЕПЦІЇ В ТЕОРІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА

Ісмайлов К. Ю.

Робота присвячена питанням формування в інформаційному праві новітніх теоретичних правових вчень. Ці концепції дають нове уявлення про суб'єктний та об'єктний склад інформаційних правових відносин, розвивають правове вчення про інформаційне суспільство. Взаємозв'язок цих концепцій з інформаційними відносинами сприяє формуванню наукової школи теорії інформаційного права.

Ключові слова: *галузь інформаційного права, новації в інформаційному праві, особливі суб'єкти інформаційних правових відносин, інформаційне суспільство, інформаційна юридична відповідальність.*

Работа посвящена вопросам формирования в информационном праве новейших теоретических правовых учений. Эти концепции дают новое представление о субъектном и объектном составе информационных правовых отношений, развивают правовое учение об информационном обществе. Взаимосвязь этих концепций с информационными отношениями способствует формированию научной школы теории информационного права.

Ключевые слова: *отрасль информационного права, новации в информационном праве, особые субъекты информационных правовых отношений, информационное общество, информационная и юридическая ответственность.*

The article is devoted to the formation of new theoretical legal learning of information law. These concepts provide a new understanding of the subjective and objective part of informational legal relationship; develop the legal learning of the information society. The relationship of these concepts to the information relations contributes to the formation of the scientific school of the theory of information law.

Keywords: *branch of Information Law, innovations in Information Law, specific subjects of information legal relations, the information society, information and legal responsibility*

Сучасні авторські розробки та ідейні конструкції, що розвиваються останні 10 років у сфері теорії інформаційних правовідносин і теорії інформаційного права, заслуговують на увагу й вивчення їх змісту на рівні джерельних наповнювачів загальної теорії права. Такий підхід викликаний тим, що ідейна складова таких концептів, як «специфіка об'єкту інформаційних правовідносин», «особливі суб'єкти інформаційних правовідносин», «інформаційно-правова відповідальність», «інформаційний суверенітет» і деякі інші змінюють не тільки категоріальний масив юридичної термінології, але й збагачують класифікаційний ряд юриспруденції загалом.

Реформування системи вищої освіти в Україні обумовлює вдосконалення підходів до методики викладання дисциплін, відповідно до вимог європейського освітянського простору. Зокрема, це стосується й питання привнесення в навчальний процес авторського доробку вчених. Сьогодні виникає потреба у відході від консервативного аудиторного «начитування» класичних, догматичних конструкцій, категорій і заідеологізованих позицій. Інтенсивність розвитку інформаційних процесів у суспільстві також сприяє втіленню в інформаційно-спрямовані навчальні курси цілого комплексу новацій, що відповідають соціальним запитам і більш практичному орієнтуванню підготовки майбутніх фахівців.

Новації теоретико-правового змісту набувають сьогодні поширення і в інформаційному праві, як науковому напрямі юриспруденції, як галузевому напрямі в системі права і як дисциплінарному курсу підготовки правників всіх спеціалізацій. Актуальність цього питання загострюється в умовах інформаційної конфронтації України на міждержавному рівні з Російською Федерацією, на етапі, поки що, недосконалості розвитку інформаційного

© К.Ю. Ісмайлов, 2015

суспільства в українських реаліях. Одночасно політичне декларування прагнення владних інститутів до більшої «прозорості», транспарентності своєї діяльності, у поєднанні з повсякденними прикладами масового ігнорування посадовцями законодавчо закріпленої свободи діяльності ЗМІ, переслідування журналістського корпусу за професійну діяльність і створення штучних перепон у здійсненні громадянами права на інформацію, підштовхує науковців до необхідності вдосконалення своїх досліджень у напрямі підвищення якості інформаційної культури.

Саме ці обставини сприяли утворенню в інформаційно-правовому науковому просторі декількох концептуальних підходів, що значною мірою на джерельному рівні оновлюють бачення сучасних інформаційно-правових вчень. Серед таких наукових конструкцій насамперед доцільно виокремити: доктрину галузевості інформаційного права в системі національного права і законодавства; доктрину розширеного тлумачення права на інформацію; концепцію неординарності об'єкту інформаційно-правових відносин; вчення про особливих суб'єктів інформаційно-правових відносин; концепцію правових засад інформаційного суспільства; вчення про інформаційний суверенітет держави; вчення про інформаційно-правову відповідальність.

На протязі останніх двадцяти років означені наукові проблеми були сферою досліджень таких вчених, як: В.Д. Гапотій, О.С. Денісова, Т.Є. Мураховська, А.А. Письменицький, О.С. Рождественська, С.В. Стасюк, В.М. Супрун, В.С. Цимбалюк та інші.

Науково-методологічною основою вивчення питання про правові фундаментальні новації в інформаційно-правовій сфері виступають загально-філософські прийоми матеріалістичної діалектики, порівняльний аналіз і системно-структурний підхід до розуміння характеристик, які виокремлюють правові відносини інформаційного спрямування.

Мета цієї роботи - висвітити в новому теоретико-правовому ракурсі значення окремих досягнень українських дослідників права як таких, що на джерельно-правовому рівні привносять новації для комплексного розуміння особливостей галузі інформаційного права та теорії інформаційних правовідносин.

Об'єктом дослідження виступає інформаційно-правове середовище суспільних відносин.

Безпосередній об'єкт вивчення в цій роботі – це новації теоретико-правового змісту як своєрідні джерела у сфері інформаційного права.

Кожному історичному типові права притаманна своя система, що відбиває особливості цього типу й усієї суспільної формації. З набуттям незалежності в Україні відбуваються ґрунтовні перетворення суспільних відносин, що спричиняють докорінні зміни в їх правовому регулюванні. Проходить процес трансформації системи права. У нашій державі формується власна, оновлена система права, тому на основі сучасних наукових досягнень повинен формуватися і якісно новий погляд на цю систему та джерела, що її оновлюють.

Галузь права є однією з найважливіших основ формування системи законодавства, систематизації нормативно-правових актів, тому багато проблемних питань виникає саме при ідентифікації певного елемента як галузі. Від ступеня охоплення аспектів дослідження цієї категорії залежить і розвиток спеціалізованих юридичних дисциплін. Теоретики права та дослідники галузевих юридичних наук не раз наголошували на необхідності теоретичних пошуків, узагальнень, пов'язаних з виникненням нових елементів у системі права. Так, О. Гавловський і А. Письменицький, оцінюючи структурний статус інформаційного права, наголошують, що однією з необхідних передумов розв'язання такого завдання є наукове розроблення низки проблем не галузевого, а загальнотеоретичного рівня. До таких науковці відносять: з'ясування співвідношення між інформаційним законодавством і інформаційним правом; виділення критеріїв виокремлення «інформаційного права» у відносно самостійний, специфічний підрозділ системи права; визначення структурного («елементного») статусу цього підрозділу в системі права (галузь чи підгалузь, єдина чи комплексна) і т. ін.

Отже, очевидна необхідність формування відповідних історико-правових і теоретико-методологічних засад для розвитку галузевих юридичних наук, відтворення цілісної картини функціонування права як системи.

Науковими дослідженнями радянських часів було закладено основу вирішення теоретичних проблем системи права. Сьогодні в умовах побудови системи права і законодавства незалежної України ці проблеми набувають особливої актуальності, а відтак потребують і історико-правового узагальнення Реформування, що наразі відбувається в усіх сферах соціального життя, потребує інтенсивної нормотворчості, яка повинна здійснюватись на чіткому науковому підґрунті. Питання виявлення закономірностей існування та розвитку системи права належать до «вічних» у тому розумінні, що система права – це складна, багатофакторна система. З розвитком суспільних відносин вона не тільки поповнюється новими нормами, а й збагачується певними закономірностями їх упорядкування, які потрібно виявляти і досліджувати.

Очевидно, що багато в чому спрацював принцип наступництва, і тому система права України віддзеркалює основні риси системи права радянських часів; проте вже спостерігаються в ній суттєві зміни, отож юридична наука не повинна відставати від правової дійсності. Є потреба в розробці загальних теоретичних засад, виявленні нових існуючих закономірностей, обґрунтуванні сучасного категоріального апарату, що відповідало б особливостям системи права України.

Не применшуючи ролі й цінності попередніх наукових розробок, необхідно зазначити, що в українській науці дотепер немає комплексних історико-правових і теоретичних досліджень проблеми формування нових галузей у системі права нашої держави. Таким чином, глибоке вивчення її набуває особливого змісту та актуальності саме зараз.

Науково-теоретичною базою дослідження стали праці провідних вітчизняних і зарубіжних правознавців і вчених інших галузей соціального знання: філософів, соціологів тощо.

Наукову основу цієї роботи становлять, насамперед, дослідження вітчизняних науковців-правників, результати яких знайшли своє відображення в їх наукових статтях, дисертаціях і монографіях зі сфери інформаційно-правової спрямованості.

У контексті доктрини інформаційного суспільства та категоріального становлення предмету і методології інформаційного права В.С. Цимбалюк звертається до питань галузевої характеристики цього напряму юриспруденції у своїй монографії «Інформаційне право: концептуальні положення до кодифікації інформаційно-

го законодавства» 2011 року [1]. У ній вона розкриває сутність базових понять інформаційного права, таких як «людина», «громадянин», «особа», «права», «свободи», «інформація» та «дані». У зазначеній монографії висвітлено гносеологію категорії «право»; визначено ознаки інформаційного права, наведено загальну характеристику його основних інститутів - засобів масової інформації, науки й освіти, інформатизації та Національної програми інформатизації, інтелектуальної власності, захисту персональних даних, електронної комерції, банкінгу, урядування й інформаційної безпеки; а також обґрунтовується необхідність реформування інформаційного законодавства, запропоновано методику його кодифікації [1].

У дисертації О.С. Денісової «Роль преси у правовому інформуванні громадян України» 2002 року [2] також йдеться про галузеві ознаки інформаційного права в інституціональному аспекті крізь особливості ролі засобів масової інформації в інформаційному соціальному обороті. Зокрема, розглянуто проблеми теорії правового інформування та права на правову інформацію. Цим же автором у співавторстві з Б.В. Бабіним значно пізніше, у 2009 році, було проведено в роботі «Структурні механізми правового інформування населення в Україні» на монографічному рівні дослідження теоретичних і практичних проблем структурних механізмів правового інформування населення в Україні. Тут авторами визначаються такі класифікаційні види правового інформування, як нормативно-правове і ненормативно-правове, що вперше вдосконалює розуміння поширення інформації про правову дійсність на науковому юридичному рівні.

О.С. Рождественська пропонує у своїй дисертації «Особливий суб'єкт інформаційних правовідносин (загальнотеоретичний аспект)» 2009 року [3] новий підхід до розуміння інформаційного права крізь структуру самих правових відносин і, зокрема, їх суб'єктного складу, шляхом розширення класифікації суб'єктів цих правовідносин. У цій дисертації охарактеризовано загальнотеоретичні аспекти щодо особливого суб'єкта інформаційних правовідносин. У результаті здійсненого аналізу сформульовано авторське визначення поняття «особливий суб'єкт інформаційних правовідносин»: це – суб'єкт права, фізична особа, якій відповідно до закону надається більша, ніж іншим суб'єктам інформаційних відносин, можливість у реалізації права на інформацію у зв'язку зі специфікою її професійної діяльності, яка спрямована на забезпечення і гарантування повноти права на інформацію іншим суб'єктам.

До специфіки правосуб'єктності особливих суб'єктів інформаційних правовідносин віднесено те, що їх право-, діє-, та деліктоздатність відрізняється від право-, діє- та деліктоздатності інших учасників. Відмінними рисами правоздатності особливого суб'єкта інформаційних правовідносин визнається те, що відповідно до закону він має додаткові права у сфері збору, використання й розповсюдження інформації; переваги на пошук, збір і отримання аналітичної інформації; право на використання різних джерел інформації; право на використання інформації різного статусу – як відкритої, так і закритої; право встановлювати режим доступу до інформації, наприклад, відносити інформацію до державної таємниці. Особливими суб'єктами інформаційно-правових відносин є журналісти, оперативні працівники правоохоронних органів, державні експерти з питань таємниць [3, 167-170].

Серед найновіших юридичних досліджень щодо інформаційно-правової сфери суспільних відносин, інформаційного права та інформаційного суспільства й правової держави доцільно виділити дослідження В.М. Супруна, який у своїй дисертації «Теоретико-правові основи інформаційного суверенітету» 2010 року формулює авторський підхід до визначення поняття «інформаційний суверенітет» [4]. Так, інформаційний суверенітет України – це виняткове право України відповідно до Конституції і законодавства України, норм міжнародного права самостійно і незалежно, з дотриманням балансу інтересів особи, суспільства і держави визначати і здійснювати внутрішні і геополітичні національні інтереси в інформаційній сфері; державну внутрішню і зовнішню інформаційну політику; розпоряджатися власними інформаційними ресурсами; формувати інфраструктуру національного інформаційного простору; створювати умови для його інтеграції у світовий інформаційний простір і гарантувати інформаційну безпеку держави [4, 15].

В.М. Супруном був проведений порівняльний аналіз цього поняття зі суміжними категоріями «державний суверенітет», «інформаційна безпека», «свобода інформації», «незалежність засобів масової інформації».

У дисертаційному дослідженні Т.Є. Мураховської «Формування нових галузей в системі права України» 2011 року [5] на теоретико-правовому рівні автором загострюється постановка наукового питання про розуміння інформаційного права як комплексної галузі та здійснюється порівняння наукових концепцій щодо розуміння галузевих ознак у системі права.

У дисертації 2012 року С.В. Стасюк «Об'єкт інформаційних правових відносин: загальнотеоретичний аспект» [6] зустрічаємо узагальнення стану наукового дослідження об'єкта правових відносин в інформаційній сфері. Як об'єкт інформаційних правовідносин тут розкриваються і складові права на інформацію, і безпосередньо сама інформація та її носії, і дії сторін таких відносин з приводу реалізації права на інформацію, як предметної основи інформаційного права. Згідно з авторським підходом, до структурних частин цінностей, які охороняються інформаційним законодавством, належать такі: суб'єкти суспільних відносин; їх дії або стан по відношенню один до одного; певні блага та інтереси, що належать цим суб'єктам; предмети, залучені до сфери цих відносин. На думку С.В. Стасюк, інформацію не потрібно ототожнювати з поняттями «відомості» та «повідомлення». Відповідно до ціннісного підходу інформація є соціальним благом, яке входить до системи реальних життєвих відносин та системи матеріальних і духовних цінностей суспільства. Такий підхід призводить до можливості дати авторське визначення об'єкта інформаційних відносин: «Це певне соціальне благо у вигляді втілення суб'єктами права в життя діянь щодо повідомлення, яке відображено на документальному чи іншому матеріальному носії, або публічно оголошено і містить відомості про різноманітні події та явища, що відбуваються в суспільстві, державі та навколишньому середовищі».

До питань становлення галузі інформаційного права, свободи засобів масової інформації на шляху формування громадянського суспільства і правової держави звертається А.А. Письменицький з 1993 року у своїх публікаціях, дисертації 1997 року «Взаємодія держави і засобів масової інформації» [7] та монографії 2012 року «Загальна теорія інформаційного права» [8]. На основі аналізу теоретичної правової літератури й норматив-

но-правових актів ним досліджувались аспекти взаємодії засобів масової інформації з гілками державної влади, роль засобів масової інформації в становленні й розвитку демократії, проблеми і сфери правового регулювання діяльності засобів масової інформації, шляху й перспективи розвитку інформаційного права і законодавства. За ознакою хронологічності видань ці публікації можна визнати основоположними для становлення інформаційного права в Україні. В означених роботах як один з новаційних елементів виступає й авторська категоріальна конструкція розширеного тлумачення права на інформацію «як права кожного на пошук і отримання, виготовлення, використання і зберігання, поширення і захист інформації, у будь-який вільно обраний спосіб і незалежно від кордонів» [8, 62]. Окрім цього, наголошується на можливості сучасного розуміння в режимі регулювання інформаційних відносин такого нового правового явища, як інформаційно-правова відповідальність, що розуміється як систему заходів примусового характеру, передбачених чинним законодавством, що призводять до того, що порушник інформаційного законодавства зазнає певних обмежень в інформаційних правах і свободах [8, 133].

Отже, процес систематичних наукових розвідок в інформаційно-правовому напрямі поступово призводить до формування комплексної наукової школи теорії інформаційного права, що розвиває цілу низку інноваційних підходів до розуміння складних аспектів сучасних інформаційно-правових відносин.

На цій основі концептуальні авторські підходи, що утворюють цілий ряд новітніх категорій і правових засад у сфері інформаційних правовідносин і, зокрема, вчення про: «специфіку об'єкта інформаційних правовідносин», «особливі суб'єкти інформаційних правовідносин», «інформаційно-правову відповідальність», «інформаційний суверенітет», доцільно розглядати як фундамент новітньої теорії інформаційного права.

Закономірною постає потреба у впровадженні в навчальний процес по курсу інформаційного права означених досягнень науковців попри цілу низку перепон (скорочення аудиторного навантаження, ігнорування потреби в індивідуальних формах навчання, видалення з навчальних планів невеликих дисциплінарних курсів), що переважно штучно створені на шляху організації підготовки фахівців правничого, журналістського спрямування, спеціалістів з питань громадських зв'язків, викладачів основ права та інших.

Корисним убачається впровадження в методику викладання інформаційного права традиції «прив'язування» змістовних особливостей концептуальних положень до персоналій авторів, які виступають їх розробниками, що досить успішно використовується в інших науках.

Література

1. Цимбалюк В.С. Інформаційне право: концептуальні положення до кодифікації інформаційного законодавства : монографія / В.С. Цимбалюк. - К.: «Освіта України», 2011. – 426 с.

2. Денісова О.С. Роль преси у правовому інформуванні громадян України [Текст] : дис. … канд. юрир. наук. : 12.00.01 / О.С. Денисова; Національний університет внутрішніх справ. - К., 2003. – 186 с.

3. Рождественська О.С. Особливий суб'єкт інформаційних правовідносин (загальнотеоретичний аспект) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Рождественська Олена Сергіївна; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 191 с.

4. Супрун В.М. Теоретико-правові основи інформаційного суверенітету [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Супрун Володимир Миколайович; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 20 с.

5. Мураховська Т.Є. Формування нових галузей у системі права України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мураховська Тетяна Єгорівна; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 233 с.

6. Стасюк С.В. Об'єкт інформаційних правових відносин: загальнотеоретичний аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Стасюк Світлана Валентинівна; Маріуп. держ. ун-т. – Маріуполь, 2012. – 20 с.

7. Письменицький А.А. Взаємодія держави і засобів масової інформації [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Письменицький Андрій Анатолійович; Харківський університет внутрішніх справ. - Х., 1997. – 22 с.

8. Письменицький А.А., Гапотій В.Д. Загальна теорія інформаційного права: Монографія. – Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2012. – 300 с.

Ісмайлов К.Ю.,
кандидат юридичних наук,
заступник начальника навчально-методичного центру ОДУВС
Надійшла до редакції: 24.04.2015

УДК 343.237

СУЧАСНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОВТОРНОСТІ ЗЛОЧИНІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Кулик Л. М.

У цій статті автором розглядаються спірні питання визначення ознак та видів повторності злочинів у кримінальному праві.

Проаналізовано поняття повторності злочинів, ознаки, притаманні їй, та визначено серед них ті, які є обов'язковими та достатніми для визначення поняття повторності злочинів.

У статті викладено результати дослідження кримінально-правового змісту специфічних ознак повторності злочинів, які виділяються в теорії кримінального права, - особливостей самих злочинів, що утворюють повторність.

Ключові слова: *множинність злочинів, повторність злочинів, ознаки, тотожні злочини, однорідні злочини, специфічні ознаки повторності злочинів.*

В данной статье автором рассматриваются спорные вопросы определения признаков и видов повторности преступлений в уголовном праве.

Проанализированы понятия повторности преступлений, признаки, присущие ей, и определены среди них те, которые являются обязательными и достаточными для определения понятия повторности преступлений.

В статье изложены результаты исследования уголовно-правового содержания специфических признаков

© Л.М. Кулик, 2015

повторности преступлений, которые выделяются в теории уголовного права, - особенностей самих преступлений, образующих повторность.

Ключевые слова: *множественность преступлений, повторность преступлений, признаки, тождественные преступления, однородные преступления, специфические признаки повторности преступлений.*

In the given article disputable questions of determination of signs and types of repeated of crimes in criminal law are examined.

The concept of second offence, its features is analyzed; obligatory and sufficient features for the definition of repetition of crimes are determined.

The results of the criminal-law content of specific features of repetition of crimes that are distinguished in the theory of criminal law - the peculiarities of the crimes that form repetition are in the article.

Keywords: *multiple crimes, repeated crimes, features, identical crimes, homogeneous crimes, spesific features of repetition of crimes.*

Важливою складовою сучасного етапу реформування правової системи України є подальший розвиток кримінально-правової науки, першочерговим завданням якої є розробка теоретично обґрунтованих пропозицій, спрямованих на вдосконалення законодавства та підвищення ефективності правозастосовної практики. У такому аспекті чітке визначення понять і ознак основних кримінально-правових інститутів та інституцій, недопущення їх двозначного розуміння суттєво б сприяло цьому процесу. Важливого значення це набуває щодо проблеми притягнення до кримінальної відповідальності осіб за неодноразове вчинення злочинів.

Новелою Кримінального кодексу 2001 року була кодифікація множинності злочинів. Розділ VII Загальної частини Кримінального кодексу України визначає поняття та ознаки повторності, сукупності та рецидиву злочинів як різновидів загального поняття "множинність злочинів", під яким прийнято розуміти вчинення однією особою двох або більше злочинів.

Зазначене повинно було б полегшити правозастосовний процес при кваліфікації діянь особи, яка вчинила декілька злочинів. Однак детальний аналіз кожного із законодавчо визначених інститутів викликає ряд питань, що суттєво обтяжують процес їх розмежування. Особливо це стосується відмежування повторності та сукупності злочинів.

Звернемося до історії. Повторність як підстава посилення відповідальності відома з давніх часів. Проте у більш ранніх джерелах прослідкується фактичне ототожнення повторності та рецидиву, причому повторним уважалося вчинення особою двох або більше злочинів незалежно від наявності судимості за попередній і тому це не відображалося в суворості покарання. І лише в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року були закріплені статті, що визначали повторність і сукупність злочинів. Критерієм їх відмежування слугував факт попереднього засудження особи. Учинення попередньо до засудження за злочин іншого злочину визнавалась сукупністю, учинення злочину після засудження – повторністю. Відмінним було й призначення покарання: при повторенні одного й того ж злочину покарання змінювалось у виді та розмірі, а при сукупності – обиралося найбільш суворе покарання за кожне діяння [1, 126-127].

У Кримінальному кодексі 1960 року редакційно кримінально-правові інститути повторності та сукупності злочинів не відмежовуються взагалі.

Так, у статті 41 "Обставини, що обтяжують відповідальність" визначалося, що при призначенні покарання обставиною, що обтяжує відповідальність, визнається вчинення злочину особою, що раніше вчинила якийсь злочин. Причому в цьому ж пункті зазначалося, що суд вправі, залежно від характеру першого злочину, не визнати за ним значення обтяжуючої обставини. Стаття 42 "Призначення покарання при вчиненні кількох злочинів" розглядає лише факти вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями кримінального закону, за жоден з яких її не було засуджено, за наявності яких суд призначає покарання окремо за кожний злочин та остаточно визначає покарання за їх сукупністю [2, 158-165].

У роз'ясненнях, які надаються в п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 29.06.84 "Про практику застосування судами України законодавства про повторні злочини" зі змінами, унесеними згідно з ППВСУ № 3 від 04.06.93, № 12 від 03.12.97, зазначено, що вчинення злочину особою, яка раніше вчинила будь-який злочин, є обставиною, що обтяжує відповідальність і її необхідно враховувати при призначенні підсудному покарання. Проте, коли, залежно від характеру першого злочину, суд не визнає цю обставину обтяжуючою, то він має зазначити це у вироку, навівши відповідні мотиви.

Там же вказано, що для визнання злочину повторним не має значення, чи було особу раніше засуджено за вчинення злочину. Вчинення злочину особою, яка раніше вчинила будь-який злочин, може відповідно до закону розглядатися як кваліфікуюча обставина або обставина, що обтяжує відповідальність, лише за умови, коли винність у раніше вчиненому злочині встановлена вироком і судимість за нього не знята або не погашена, або коли судом установлено, що раніше вчинений злочин обґрунтовано поставлено особі у вину в цій справі [3, 4-5]. В останньому положенні, на нашу думку, йдеться про рецидив злочинів.

У теорії кримінального права, виходячи з положень ст. 32 КК, панувало визначення повторності злочинів через призму наступних ознак:

1) особою (або групою осіб) було вчинено два або більше самостійних одиничних злочинів.

При цьому одиничні злочини, що складають повторність, можуть бути різними. Повторність може мати місце при поєднанні двох або більше простих одиничних, складних (складених), триваючих, продовжуваних або складених злочинів. Так, повторність наявна при поєднанні таких простих злочинів, як крадіжка і грабіж, не поєднаний з насильством, такого складеного злочину, як розбій, і такого простого, як шахрайство, простої та продовжуваної крадіжки тощо.

В той час визначалося, що для повторності не має значення чи були два або більше злочини закінченими, чи один з них був лише готуванням до злочину або замахом на нього. Для повторності не мають значення і форми співучасті (першого разу мав місце злочин, учинений за попередньою змовою групою осіб, а другого – співучасть з розподілом ролей), і роль, що виконував співучасник злочину, що утворював собою повторність: в одному випадку він міг бути виконавцем, а в іншому – пособником тощо [4, 228];

2) одиничні злочини, що складають повторність,

віддалені один від одного в часі;

3) для повторності не має значення, була або не була особа засуджена за раніше вчинений нею злочин. У чинному КК не зазначається, що особа повинна чи не повинна бути засуджена за раніше вчинений злочин, тобто повторність має місце як у випадках, коли за перший з учинених злочинів особа не була засуджена, так і у випадках, коли новий злочин був учинений після засудження за перший;

4) відповідно до положення, визначеного в ч. 4 ст. 32 КК, повторність відсутня, якщо за раніше вчинений злочин особа була звільнена від кримінальної відповідальності, за підставами, установленими законом, або якщо за цей злочин була погашена або знята судимість.

Ознак повторності цілком достатньо, щоб визнати існування двох видів повторності злочинів в аспекті відношення до засудження:

1) повторність злочинів, не пов'язана з засудженням винного за раніше вчинений ним злочин. Її називають фактичною повторністю;

2) повторність злочинів, пов'язана з засудженням винного за раніше вчинений ним злочин. Її називають рецидивом [4, 229].

Розглянемо повторність, не пов'язану з засудженням за раніше вчинений злочин (фактичну повторність), зміст якої розкривається шляхом аналізу її видів. Такими видами сучасна доктрина кримінального права України визнає: повторність тотожних злочинів і повторність однорідних злочинів. Частина 1 ст. 32 КК визначає повторність тотожних злочинів, тобто передбачених тією самою статтею або частиною статті КК, а ч. 3 ст. 32 – повторність однорідних злочинів, передбачених у різних статтях Особливої частини КК.

Для підкріплення цього положення слід проаналізувати й інші статті КК, у яких йдеться про повторність. У статтях, де повторність є кваліфікуючою ознакою, вказано, що вона має місце, коли їй передувало вчинення такого ж самого, тобто тотожного злочину. Так, стаття 185 КК установлює відповідальність за крадіжку чужого майна. У частині 1 цієї статті сказано, що крадіжка – це таємне викрадення чужого майна, а частина 2 цієї статті передбачає крадіжку, вчинену повторно. Очевидно, що ч. 2 ст. 185 передбачає відповідальність за вчинення особою або групою осіб не менше двох крадіжок, тобто йдеться про повторність тотожних злочинів. Тобто закон прямо передбачає такий вид повторності, як повторність тотожних злочинів.

Звернемося до примітки 1 до ст. 185 КК. Відповідно до її змісту шахрайство, наприклад, уважається повторним, якщо йому передувало вчинення крадіжки, грабежу, розбою, шахрайства тощо. Отже, шахрайство визнається повторним, якщо йому передували грабіж або навіть розбій. У цьому разі йдеться про повторність не однакових, тотожних злочинів, а про повторність подібних, близьких між собою юридичних ознак злочинів. Тобто йдеться про злочини одного роду.

У статтях, які передбачають відповідальність за злочинні дії з наркотичними засобами, зазначено, що вони вважаються повторними, якщо їм передувало вчинення якогось зі злочинів, пов'язаних з незаконним обігом цих речовин. У цих випадках для повторності не вимагається тотожності вчинених злочинів, достатньо їх подібності, однорідності. Тому таку повторність називають повторністю однорідних злочинів [4, 230]. При цьому не зовсім зрозумілою є думка законодавця щодо переліку діянь, що складають повторність у кожному окремому злочині, передбаченому Розділом XIII Особливої частини Кримінального кодексу України, хоча слід констатувати, що всі вони є однорідними.

У частині 3 ст. 32 зазначено, що вчинення двох або більше злочинів, передбачених різними статтями цього Кодексу, визнається повторним лише у випадках, передбачених в Особливій частині цього Кодексу. Це положення закону завжди трактувалося як закріплення такого виду повторності, як повторність однорідних злочинів.

Ще раз звернемося до примітки 1 до ст. 185 КК. Відповідно до її змісту грабіж вважається повторним, якщо йому передувало вчинення крадіжки, грабежу, розбою, шахрайства, привласнення, викрадення вогнепальної зброї, бойових припасів і вибухових речовин тощо. При цьому не зовсім зрозумілою є думка законодавця щодо не включення до переліку повторних діянь ст. 188 КК України (на сьогодні виключена), способом діяння в якій визначалося викрадення. При цьому повторним визначено злочин, передбачений ст. 262 КК України "Викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем", який віднесено до злочинів проти громадської безпеки. Теж саме стосується повторності при вчиненні злочину, передбаченого ст. 289 КК "Незаконне заволодіння транспортним засобом", де крім уже згадуваної ст. 262 указується ст. 410 КК України "Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем", про яку чомусь "забули" у примітці до ст. 185. Така ж ситуація прослідковується в примітці 4 до ст. 354 КК України "Підкуп працівника підприємства, установи чи організації", де вказано, що повторним є не тільки вчинення підкупу, а й ряду норм, передбачених Розділом XVII "Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг", хоча за своїм змістом визначені злочини мають подібність.

При розбої, на підставі положення, викладеного в ч. 2 ст. 187 КК України, кваліфікуючою обставиною при розбої є раніше вчинення особою розбою (ст. 187 КК) – злочину проти власності або бандитизму (ст. 257 КК) – злочину проти громадської безпеки.

Про яку "однорідність" йдеться в цих випадках – не зрозуміло, адже об'єкти посягання, які, у свою чергу, і об'єднують діяння в так званий "рід", не співпадають між собою. Погоджуємося з думками науковців і практиків про те, що властивість однорідності не так притаманна цим злочинам за їх юридичною природою, як надана волею законодавця [5, 36].

Ще більше ускладнила ситуацію щодо розуміння змісту понять "повторність" і "сукупність" прийнята Пленумом Верховного Суду України постанова № 7 від 04.06.2010 року "Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки". Так, у пункті 2 ч. 3 постанови вказано, що стадії вчинених злочинів, а також вчинення злочинів одноособово чи у співучасті на визнання їх вчинення повторно не впливають. У свою чергу, у ч. 8 зазначено, що сукупність можуть утворювати також злочини, передбачені однією й тією ж статтею або частиною статті Особливої частини КК, якщо:

3) вчинені злочини мають різні стадії;

4) було вчинено закінчений замах на злочин і незакінчений замах на злочин;

5) один чи декілька злочинів особа вчинила самостійно (одноособово) чи була його (їх) виконавцем (співвиконавцем), а інший (інші) вчинила як організатор, підбурювач чи пособник;

6) один злочин особа вчинила як організатор, підбурювач чи пособник, а при вчиненні іншого була іншим співучасником.

Спробуємо уніфікувати поняття повторності для його однозначного сприйняття.

І повторність, і сукупність злочинів є неодноразовим учиненням особою (особами) злочинів.

Пропонуємо поняття "повторність злочинів" визначати як:

учинення особою (особами) тотожних злочинів;

учинення особою (особами) однорідних та різнорідних злочинів, якщо це прямо вказано у законі (статті або примітці до статті Особливої частини КК України);

стадії вчинених злочинів, а також вчинення злочинів одноособово чи у співучасті на визнання їх учинення повторно не впливають.

Уважаємо доцільним виділити, крім повторності тотожних та однорідних злочинів, повторність різнорідних злочинів. Повторність різнорідних злочинів – це повторність злочинів, яка передбачена в кримінальному законі, причому злочини, що до неї входять, різняться між собою змістом безпосереднього або родового об'єкта, характером і змістом діяння. При цьому відмінність між ними очевидна навіть тоді, коли окремі із критеріїв (наприклад, форми вини, характер і зміст діяння) збігаються. Такий вид повторності утворюють, наприклад, викрадення вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів (ст. 262 КК) та крадіжка (ст. 185 КК).

Література

1. Черниченко Л. Історико-правовий аспект розвитку інституту повторності злочинів у кримінальному законодавстві періоду XIV-XIX ст.// Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 4. – С. 125-128.

2. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Відп. ред.: В.Ф. Бойко та інші. – 6-те вид., допов. – К.: А.С.К., 2000. – 1120 с. – (Нормат. док. та комент.).

3. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – Х.: "Одіссей", 2000. – 448 с.

4. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін. За ред. Професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ–Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – 416 с.

5. Мороз М.А. Повторність та сукупність злочинів: окремі питання кваліфікації // Вісник Верховного Суду України. – 2007. - № 5. – С. 35-39.

Кулик Л.М.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
ОДУВС
Надійшла до редакції: 14.04.2015

УДК 340.1

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ГАРАНТІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

Прудка Л. М.

У статті розкривається зміст принципу верховенства права та його роль у функціонуванні сучасної правової держави. Проведено аналіз проблем при реалізації принципу верховенства права на сучасному етапі розвитку України. Підкреслюється, що наразі закріпленню цього принципу на законодавчому рівні та дослідженню його на доктринальному рівні приділяється належна увага, однак на практиці він часто порушується.

Ключові слова: *верховенство права, Європейський суд з прав людини, Комітет міністрів Ради Європи, Всесвітній індекс верховенства права, Індекс сприйняття корупції.*

В статье раскрывается содержание принципа верховенства права и его роль в функционировании современного правового государства. Проведен анализ проблем при реализации принципа верховенства права на современном этапе развития Украины. Подчеркивается, что сейчас закреплению этого принципа на законодательном уровне и исследованию его на доктринальном уровне уделяется должное внимание, однако на практике он часто нарушается.

Ключевые слова: *верховенство права, Европейский суд по правам человека, Комитет министров Совета Европы, Всемирный индекс верховенства права, Индекс восприятия коррупции.*

The article reveals the contents of the rule of law and its role in the functioning of a modern constitutional state. The analysis of the problems in the implementation of the rule of law at the present stage of development of Ukraine. It is emphasized that now is the consolidation of the principle in legislation and research it on the doctrinal level are given due attention, but in practice it is often broken.

Keywords: *the rule of law, the European Court of Human Rights, the Committee of Ministers of the Council of Europe, the World Index of the rule of law, the Corruption Perceptions Index.*

Серед проблем теорії і практики вітчизняного та світового конституціоналізму пріоритет належить питанням верховенства права. Пояснюється це, насамперед, значимістю ідеї «верховенства права», яка поряд з поняттями «демократія» і «права людини» становить тріаду європейських і загальнолюдських цінностей, фундамент Ради Європи та основу конституційного ладу багатьох країн, також і України.

Звернення до сучасних державотворчих процесів в Україні дозволяє нам стверджувати, що проголошення на конституційному рівні принципів верховенства права, верховенства конституції та законності стало необхідним, але це тільки перший крок на шляху до становлення України як правової, демократичної держави. Тому актуальним завданням сучасної конституційної науки

© Л.М. Прудка, 2015

є змістовний і всебічний аналіз теоретико-практичних проблем реалізації конституційних принципів, серед яких одне з основних належить принципу верховенства права.

Серед останніх праць щодо проблеми верховенства права особливо актуальними є роботи С. Головатого, М. Козюбри. Також дослідженням концепції верховенства права займалися такі науковці, як В. Акуленко, В. Бабкін, І. Голосніченко, В. Горбатенко, Р. Гринюк, Ю. Грошевий, В. Денисов, А. Заєць, О. Зайчук, В. Колісник, А. Колодій, О. Копиленко, О. Костенко, В. Копєйчиков, Г. Мурашин, Н. Оніщенко, М. Оніщук, О. Петришин, В. Погорілко, П. Рабінович, А. Селіванов, В. Сіренко, О. Скакун, О. Скрипнюк, В. Тимошенко, В. Тихий, Є. Тихонова, Ю. Тодика, М. Цвік, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Л. Юзьков, О. Ющик тощо.

Метою статті є аналіз проблем реалізації принципу верховенства права та їх вплив на конституційно-правовий розвиток України.

У незалежній Україні термін «верховенство права» був згаданий уперше при укладанні Конституційного Договору – 8 червня 1995 р. В останньому містилося положення про те, що в Україні діє принцип верховенства права. Згодом цей принцип набув поширення в низці основних законодавчих актів нашої держави. Так, у частині 1 ст. 8 Конституції України було відзначено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1]. У частині 1 ст. 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» вказано, що суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права [2].

Оскільки Конституція України не містить чіткого визначення верховенства права, Конституційний Суд України дав його тлумачення в Рішенні № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року, в якому вказав: «Відповідно до частини першої статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення в правотворчу та правозахисну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об›єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права» [3].

За своїм характером принцип верховенства права є багатоаспектним і включає ряд компонентів, що утворюють його зміст.

Відповідно до підходів Венеціанської комісії виділяють такі складові верховенства права:

доступ до закону (положення закону повинні бути зрозумілими, ясними та передбачуваними);

вирішення питань про юридичні права повинно, безумовно, здійснюватися на підставі закону, а не за розсудом;

рівність перед законом;

влада повинна реалізовуватися відповідно до закону, справедливо та об'єктивно;

права людини повинні бути захищені;

повинні бути наявні засоби для врегулювання спорів без невиправданих витрат і відстрочок;

наявність справедливого суду;

держава повинна дотримуватися своїх зобов›язань у рамках як міжнародного, так і національного права [4].

Забезпечення в Україні верховенства права стає останнім часом однією з найнагальніших проблем вітчизняної юриспруденції – як практичної, так і теоретичної. Слід зазначити, що питання практичної реалізації вказаного принципу набувають останнім часом особливої актуальності, насамперед у зв'язку з негативною оцінкою світовим співтовариством стану дотримання вказаного принципу в Україні.

Так, у 2013 р. у Гаазі на Всесвітньому форумі верховенства права був представлений Всесвітній індекс верховенства права. Згідно з положеннями цього документа Україна, на жаль, відстає за всіма параметрами й займає 87 позицію серед 97 країн світу [5].

У рамках цього заходу оцінюванню підлягала низка показників. Зокрема, за показником «влада, яка діє в умовах конституції і права» Україна зайняла 87 місце, «відсутність корупції» – 94, «порядок і безпека» – 44, «фундаментальні права» – 56, «відкритість влади» – 62, «правозастосування регулятивними органами» – 91, «доступ до цивільного правосуддя» – 56, «ефективність кримінальної юстиції» – 79 [6].

Важливим є й те, що під час проведення форуму Всесвітній індекс верховенства права визначався на трьох рівнях – загальному, в якому взяли участь 97 країн, регіональному, який стосувався 21 країни Східної Європи та країн СНД, а також на рівні добробуту, який включав 23 країни із валовим внутрішнім продуктом, подібним до України. На першому рівні Україна зайняла 87 місце, на другому – 17, а на третьому рівні (серед країн з подібними показниками економіки) – 20 місце [5].

Transparency International оприлюднив рейтинг країн світу за рівнем сприйняття корупції за 2014 рік. Індекс сприйняття корупції охоплює 175 країн і територій, серед яких Україна посідає 142 сходинку. А серед 19 представлених країн Східної Європи та Центральної Азії – 16 місце [7].

Отже, це свідчить про те, що українське законодавство не достатньою мірою обмежує представників публічної влади, має місце корупція в правоохоронних органах, судах та інших органах державної влади, а посадові особи найчастіше за це не несуть жодної відповідальності.

Законодавство і публічна влада – це інструменти, призначені для забезпечення порядку в суспільному житті людей, заснованого на природних законах. Зловживання законодавством і публічною владою є свавіллям, яке полягає в порушенні цього порядку.

Заборона свавілля в доповіді Венеціанської комісії «Про верховенство права» є одним з перелічених елементів, які лежать в основі конституційних і законодавчих положень і судової практики на національному та міжнародному рівнях.

На жаль, про негативну практику дотримання принципу верховенства права свідчить і низький рівень довіри до судової системи в Україні.

Так, 17 січня 2013 року Європейський суд з прав людини оприлюднив рішення за рекордною кількістю

позовів проти України. Загалом, за один день Україна програла 211 справ, поданих громадянами проти України. Більшість скарг у цьому списку мають статус «клонових», тобто повторюють уже прийняте «пілотне» (типове) рішення Європейського суду з прав людини [8].

23 лютого 2006 року був прийнятий Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який гарантував, що рішення Суду є обов'язковим для виконання Україною.

Проте лише 10 % винесених Судом рішень виконуються українською владою. Протягом 2013 року Україна програла за позовами в ЄСПЛ майже 33 млн євро, у 2014 році — маже 7,7 млн євро [9].

У 2014 році Україна посіла четверте місце серед 47 країн-членів Ради Європи за кількістю справ, за якими Європейський суду з прав людини виніс рішення, але виконання яких досі не визнане Комітетом міністрів Ради Європи [10].

Безперечно, можна стверджувати, що принцип верховенства права передбачає не тільки визнання прав і свобод людини, а й обов'язковість їх додержання і забезпечення державою. Ця вимога принципу верховенства права закріплена в ст. 3 Конституції України, згідно з ч. 2 якої права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження і забезпечення є головним обов'язком держави.

Об›єктивний аналіз практики застосування Конституційним Судом України принципу верховенства права свідчить, що його нинішній рівень теж не відповідає практичним потребам і запитам захисту прав і свобод громадян від неконституційних актів влади, їх окремих положень.

На ефективність застосування Конституційним Судом України принципу верховенства права впливає недостатня розробленість теоретичних проблем верховенства права в українській юридичній науці і недооцінка ідеології верховенства права в суспільному житті.

Отже, здійснення верховенства права, зокрема у судовій системі України, є особливо важливим, оскільки судам доводиться вирішувати проблеми, які стосуються насамперед фундаментальних, конституційних цінностей: реального захисту прав громадян; забезпечення балансу у відносинах органів державної влади; застосування конституційної відповідальності до окремих органів влади, їхніх посадових осіб, особливо на місцевому та регіональному рівні тощо.

Принцип верховенства права – фундаментальний принцип, на якому будується демократична правова держава, який є одним з найцінніших здобутків людства.

У контексті реалізації прав особи верховенство права є необхідним для відповідності певного державного утворення наявним демократичним стандартам. Дія принципу верховенства права має на меті встановлення певних меж діяльності держави в ім'я захисту прав людини, викорінення будь-якого свавілля. Власне, основоположні права та свободи людини визначають зміст і спрямованість розуміння верховенства права як доктрини, принципу та ідеалу.

Принцип верховенства права на сучасному розвитку України значною мірою залишається декларацією, потребує подальшого закріплення та реалізації на практиці.

Послідовне втілення в життя принципу верховенства права можливе тільки за умов сильної, незалежної та неупередженої судової влади. Основними аспектами, які потребують вдосконалення для подальшого розвитку правосуддя в напрямі ствердження верховенства права, є забезпечення справедливої судової процедури, належної організації судової системи, незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів, ефективності судового захисту та доступності правосуддя.

Загалом же, підсумовуючи викладене, можна висловити сподівання, що врахування у вітчизняному конституційному судочинстві практики Євросуду також позитивно впливатиме на поступове утвердження в Україні верховенства права.

Перспективою подальших досліджень є всебічний аналіз проблем щодо реалізації принципу верховенства права та пошук шляхів вирішення цих проблем, які мають бути комплексними та пов'язуватися не тільки з роботою правового характеру, зокрема правотворчістю, а й з інформаційно-просвітницькою діяльністю, вирішенням низки економічних і соціальних проблемних питань, широким залученням громадськості до вирішення таких проблем.

Література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–42, 43, 44–45. – С. 529.

3. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). [Електронний ресурс]: http://ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9868.

4. Бюллетень Конституционного правосудия / Совет Европы. Венецианская комиссия = Bulletin on Constitutional Case-Law / Council of Europe. Venice Commission. – [Электронный ресурс]: http://www.venice.coe.int/Files/Bulletin/Special_Bulletin_Leading_Cases_ECHR_RUS.pdf.

5. В Гааге обнародовали Всемирный индекс верховенства права. [Електронний ресурс]: http://newsradio.com.ua/rus/2013_07_09/V-Gaage-obnarodovali-Vsemirnij-indeks-verhovenstva-prava/.

6. Уровень верховенства права в Украине оценили на тройку. [Електронний ресурс]: http://lb.ua/news/2012/11/28/180602_uroven_verhovenstva_prava_ukraine.html.

7. Рейтинг стран мира по уровню восприятия коррупции. [Електронний ресурс]: http://gtmarket.ru/ratings/corruption-perceptions-index/info#ukraine.

8. Україна за день програла більше 200 позовів в Євросуді з прав людини. [Електронний ресурс]: http://dt.ua/UKRAINE/ukrayina-za-den-prograla-bilshe-200-pozoviv-v-yevrosudi-z-prav-lyudini.html.

9. Україна провалює виконання рішень Європейського суду з прав людини – статистика. [Електронний ресурс]: http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/03/23/7032158/.

10. Україна – на 4-му місці за невиконанням системних рішень ЄСПЛ. [Електронний ресурс]: http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/03/23/7032163/.

Прудка Л.М.,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри конституційного та
міжнародного права ОДУВС
Надійшла до редакції: 18.04.2015

УДК 342.8(479.24)

ПОНЯТТЯ, ВИДИ І ПРИНЦИПИ ВИБОРІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Джейхун Сулейманов

У представленій статті на підставі Виборчого законодавства Азербайджанської Республіки розглядається поняття, види, а також фундаментальні принципи організації та проведення виборів.

Тут наголошується про необхідність відмінності виборів від інших форм і процедур формування складу державних органів влади.

Конституція, Виборчий кодекс Азербайджану закріплюють основні принципи виборчого права.

У статті досліджуються питання конституційного регулювання принципів виборчого права, зокрема: відкритість і гласність, періодичність, обов'язковість виборів, принцип свободи й об'єктивності й т.д., а також забезпечення цих принципів на практиці республіки.

Згідно із законодавством нашої держави вибори до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування проводяться на підставі мажоритарної виборчої системи.

Ключові слова: *демократія, вибори, електорат, виборчий кодекс, мажоритарна система виборів.*

В представленной статье на основании Избирательного законодательства Азербайджанской Республики рассматривается понятие, виды, а также фундаментальные принципы организации и проведения выборов.

Здесь отмечается о необходимости отличия выборов от других форм и процедур формирования состава государственных органов власти.

Конституция, Избирательный кодекс Азербайджана закрепляют основные принципы избирательного права.

В данной статье исследуются вопросы конституционного регулирования принципов избирательного права, в частности: открытость и гласность, периодичность, обязательность выборов, принцип свободы и объективности и т.д., а также обеспечение этих принципов на практике нашей республики.

Согласно законодательству нашего государства выборы в представительные органы государственной власти и местного самоуправления проводятся на основании мажоритарной избирательной системы.

Ключевые слова: *демократия, выборы, электорат, избирательный кодекс, мажоритарная система выборов.*

The given article deals with the term, types as well as fundamental principles of the organizing and holding of elections according to Election code of the Republic of Azerbaijan.

The author differs election from other forms and procedures of formation of state authorities.

Constitution and election code of Azerbaijan Republic regulate basic principles of electoral right.

The article explores issues on constitutional regulation of principles of electoral right such as: openness and transparency, frequency, mandatory elections, the principle of freedom and etc. as well as ensuring those principles in the practice of our country.

According, to legislation of our country, the elections to the representative bodies of state authority and local self-governments are held on the base of majoritarian system of elections.

Keywords: *democracy, elections, electorate, election code, majoritarian system of elections*

У конституційному праві під «виборами» мають на увазі процедуру формування складу державних органів або надання повноважень відповідальній особі шляхом голосування осіб, які володіють виборчим правом. При цьому на кожен мандат, представлений цим шляхом, повинні претендувати два або більше кандидатів.

Запропоноване визначення відрізняє вибори від процедури колегіального призначення, здійснюваного шляхом голосування щодо формування органів і надання повноважень відповідальним особам. Наприклад: Парламент Азербайджанської Республіки на підставі подання Президента держави призначає суддів Конституційного Суду, Верховного Суду та Апеляційного суду Азербайджанської Республіки (п. 10 гл. I ст. 95 Конст. АР). У наведеному прикладі на кожну посаду висувається один кандидат, тоді як значення виборів полягає в тому, що з двох і більше кандидатів повинен бути вибраний тільки один. Іноді конституційні норми або закон вимагають призначення на певну посаду одного з числа кількох кандидатів. Наприклад, відповідно до п. 9 ст. 109 Конституції Азербайджанської Республіки Президент Азербайджанської Республіки призначає головою одного з 9 суддів Конституційного Суду. Цю процедуру також не можна вважати виборами, оскільки вона здійснюється органом, що функціонує за принципом єдиновладдя, а не в колегіальній формі.

Отже, вибори – це формування представницької системи влади шляхом голосування.

У наведеному визначенні інституту виборів поняття «представницька влада» використовується в широкому сенсі.

У частині II ст. 2 Конституції Азербайджанської Республіки говориться: «... своє суверенне право азербайджанський народ здійснює за допомогою представників, що обираються всенародним прямим голосуванням референдумом і на основі загального, рівного й прямого виборчого права, шляхом вільного, таємного і особистого голосування». Відповідно до законодавства республіки глава держави, члени парламенту та муніципалітету обираються на основі виборів.

Усе розмаїття виборів можна класифікувати за різними підставами.

Наприклад, за рівнем проведення розрізняють загальнодержавні, регіональні та місцеві вибори. У нашій країні на загальнодержавному рівні обирають Президента Азербайджанської Республіки та членів Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки.

На регіональному рівні можна вказати вибори до Верховного Меджлісу Нахічеванської Автономної Республіки. У Нахічеванській Автономній Республіці законодавчу владу здійснює Верховний Меджліс Автономної

© Д. Сулейманов, 2015

Республіки. 45 депутатів Верховного Меджлісу Нахічеванської Автономної Республіки обираються на основі мажоритарної виборчої системи, загального, рівного й прямого голосування.

На місцевому рівні обираються представницькі органи місцевого самоврядування.

Відрізняються також прямі і непрямі, чергові та позачергові, первинні і повторні види голосування:

- прямі вибори характеризуються тим, що громадяни безпосередньо обирають своїх представників до державних органів. При непрямих виборах виборче питання вирішують не громадяни, а обрані ними особи - спеціальна виборча колегія, депутати й т.д. У нашій країні вибори всіх представницьких органів влади є тільки прямими;

- чергові вибори проводяться по закінченні строку повноважень державних органів та органів місцевого самоврядування. Зокрема, у ч. 1 ст. 84 Конституції Азербайджанської Республіки говориться: «Термін повноважень кожного скликання Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки складає 5 років. Вибори кожного скликання Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки проводяться через кожні 5 років у першу неділю листопада»;

- позачергові вибори проводяться в разі передчасного припинення повноважень державних і муніципальних органів (напр., розпуск парламенту, відставка президента). На підставі Конституції Азербайджанської Республіки при відставці президента, повної втрати ним здатності виконання своїх повноважень за станом здоров'я, усунення з посади в порядку імпічменту протягом 3 місяців проводяться позачергові вибори (ст. 179 Виборчого кодексу Азербайджанської Республіки).

Якщо депутат парламенту вийде з громадянства Азербайджанської Республіки або прийме громадянство іншої країни, займе посаду в інших державних органах, стане релігійним діячем, буде займатися підприємницькою, комерційною та іншою оплачуваною діяльністю (за винятком наукової, педагогічної та творчої діяльності) або подасть у відставку, рішенням Центральної Виборчої Комісії він буде позбавлений депутатського мандата. І протягом одного місяця після вакансії депутатського мандата за відповідним одномандатним виборчим округом проводяться позачергові вибори. При проведенні позачергових виборів висування кандидатів в одномандатних виборчих округах, їх реєстрація, інші виборчі дії здійснюються в порядку, установленому Виборчим кодексом Азербайджанської Республіки (ст. 176).

Якщо до закінчення терміну повноважень парламенту залишається менше 120 днів, то позачергові вибори на місця відсторонених депутатів не проводяться (ч. II ст. 87 Конституція Азербайджану);

- повторні вибори проводяться в тому разі, коли чергові, позачергові вибори вважатимуться такими, що не відбулися, чи їх результати будуть визнані недійсними.

Виборче законодавство Республіки також відрізняє повторні вибори від повторного голосування. Наприклад, відповідно до Виборчого Кодексу Азербайджанської Республіки, якщо до виборчого бюлетеня в якості кандидатів внесено більше двох осіб і жодного з них не обрано, то центральна виборча комісія призначає повторне голосування по двох кандидатах, які набрали більшу кількість голосів. Повторне голосування проводиться в другу неділю з дня голосування в загальних виборах (ст. 205). Але якщо результати президентських виборів Конституційний Суд вважатиме недійсними, тоді рішенням Центрвиборчкому призначаються повторні президентські вибори (ст. 206 Виборчого Кодексу Азербайджанської Республіки). На відміну від повторного голосування, повторні вибори починаються заново на кожному етапі виборчого процесу.

Неможливо уявити сучасну демократію без виборів, але їх наявність ще не робить суспільство демократичним. Історія окремих держав показує, що при авторитарних і тоталітарних режимах вибори можуть бути використані політичною елітою в цілях узаконення легітимності влади. Для того щоб вибори були демократичними й дійсно виражали волю народу, вони повинні відповідати певним принципам.

У статті 21 Загальної Декларації прав людини, прийнятої в 1948 році Генеральною Асамблеєю ООН, зазначено, що:

- «кожна людина безпосередньо або через вільно обраних представників має право брати участь в управлінні країною;

- кожна людина рівноправна в питаннях вступу на державну службу у своїй країні;

- воля народу повинна бути основою для влади, дана воля знаходить своє вираження в періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні бути здійснені таємним голосуванням чи іншою рівною формою загальнонародних і рівноправних виборів, що забезпечують свободу голосування». На основі Загальної Декларації прав людини розроблені нові міжнародні стандарти та зобов'язання у сфері прав людини, зокрема Міжнародний Пакт ООН про громадянські і політичні права, Європейська Конвенція Ради Європи про захист прав і основних свобод людини, зобов'язання в Копенгагенському документі ОБСЄ від 1990 року. У цьому документі особливо відзначена центральна роль виборів у забезпеченні права громадян на участь в управлінні своєю країною [3].

У короткому коментарі Копенгагенський документ вимагає, щоб країни:

- проводили вільні вибори з розумною періодичністю;

- надавали гарантії прав загальнонародних і рівних виборів;

- забезпечували таємницю голосування, вірний підрахунок голосів, правдивість відомостей, публікацію результатів;

- поважали право створення політичних партій, забезпечували можливість змагальності між собою на основі рівності перед законом та органами влади;

- забезпечували сумлінну та вільну політичну кампанію без будь-якого адміністративного тиску, загрози насильства або покарання на адресу кандидатів, партій і виборців;

- забезпечували безперешкодний і неупереджений доступ до засобів масової інформації;

- забезпечували необхідний порядок вступу на посаду кандидатів, які набрали необхідну кількість голосів.

Отже, вибори повинні відповідати цілому ряду істотних принципів з точки зору організації й проведення.

Детальніше прокоментуємо ці принципи:

1. Принцип обов'язковості та періодичності виборів забезпечує легітимність виборів, органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Передбачається, що діяльність урядових інститутів, які обираються, регламентується за часом, і вони регулярно здійснюються шляхом виборчих процедур. З огляду на те, що періодичність виборів визначається терміном повноважень обраних органів, зрозуміло, що тут йдеться про регулярність загальних і місцевих виборів. Це дає

можливість виборцям для регулярної заміни складу обраних органів і виявлення, таким чином, довіри чи недовіри їм. Ця обставина змушує обраних осіб і політичні об'єднання рахуватися з інтересами і ставленням своїх виборців, постійно підтримувати з ними зв'язок і переконувати їх у правильності свого політичного курсу.

Відповідно до зазначеного фундаментального принципу термін повноважень Президента і Парламенту Азербайджанської республіки становить 5 років (ст. 84, 101 Конституції Азербайджану). Референдумом від 18 березня 2009 року внесено поправки до статей 84 і 101 Конституції Азербайджанської Республіки, на підставі яких «у разі неможливості проведення виборів у Міллі Меджліс, а також Президента Азербайджанської Республіки через проведення бойових операцій в умовах війни термін повноважень скликання даних органів продовжується до закінчення бойових операцій». Рішення про це приймається Конституційним Судом Азербайджанської Республіки на підставі звернення державних органів, що забезпечують проведення виборів (референдуму).

З іншого боку, не можна забувати, що хоч і короткий термін повноважень дає можливість електорату для точного вираження ставлення до складу органу, що обирається, але при цьому він не надає можливість особам, які обираються, для повної реалізації своїх можливостей і виконання всіх поставлених цілей.

2. Принцип прозорості та гласності виборів передбачає забезпечення виборів відомостями про кандидатів, партіях, виборчих органах, законодавстві, виборчому процесі.

Інформування виборів повинне ґрунтуватися на принципі довіри й нейтральності, тобто наявності єдиного підходу до всіх учасників виборчої кампанії.

Згідно з Виборчим кодексом Азербайджанської Республіки вибори проходять відкрито і гласно (пункт 5 стаття 2). Відповідно до вимог міжнародних виборчих стандартів Кодексом передбачено, що діяльність виборчих повноважень відкрита для виборців. Представникам зацікавлених суб'єктів виборчого процесу (безпосередньо членам виборчих комісій, кандидатам, їх представникам, представникам політичних партій та їх блоків) гарантується право бути присутніми на засіданнях виборчих комісій, спостерігати за процесом підрахунку голосів, знайомитися з необхідними документами. Крім того, політичні партії, кандидати та громадські організації володіють правом призначення в установленому порядку спостерігачів, наділених достатнім обсягом повноважень (статті 40, 42).

Разом з тим, Виборче законодавство нашої Республіки передбачає широке коло повноважень для спостерігачів (як внутрішніх, так і іноземних, а також представників міжнародних інститутів) і представників засобів масової інформації (ст. 42-44), що гарантує їм здійснення своїх функцій.

Реалізація цього принципу у виборчому законодавстві Азербайджанської Республіки забезпечується також обов'язком виборчих комісій надавати громадянам інформацію про біографічні дані кожного зареєстрованого кандидата, про результати голосування по кандидату, відкритістю відомостей про поповнення та витрачання виборчих фондів.

Необхідній прозорості виборчого процесу також сприяє можливість відеоспостереження з сайту ЦВК за подіями на виборчих дільницях у день голосування, завдяки установці веб-камер на виборчих дільницях.

3. Принцип свободи виборів передбачає свободу думки, слова, інформації, зборів, асоціацій, таємницю голосування. Громадянин сам повинен вирішити, буде він брати участь у голосуванні чи ні. Ніхто не може вплинути на участь або неучасть громадянина у виборах, а також перешкоджати його вільному вираженню думки. У теорії конституційного права деяких країн існує така думка, що якщо у виборах брала участь відносно невелика кількість громадян, тоді можуть виникнути сумніви в показності й легітимності діючих інститутів влади. У цьому контексті для усунення абсентеїзму пропонується ввести юридичну відповідальність за неучасть у виборах.

Наприклад, у ряді держав (Туреччина, Греція, Франція, Швейцарія й т.д.) участь у голосуванні розглядається як обов'язок громадянина [5]. У нашій республіці це є правом громадянина. Він сам вирішує, буде брати участь у виборах чи ні.

У цьому сенсі ми згодні з законодавством Азербайджану. Оскільки вважаємо, що слід не карати громадянина за неучасть у виборах, а з'ясувати причини цього й знайти шляхи їх усунення.

З метою реалізації принципу вільних виборів Виборчим Кодексом Азербайджанської Республіки заборонений контроль за волевиявленням виборців (ст. 6), заборонено проведення передвиборної агітації з використанням неправомірних методів, включаючи підкуп виборців. За порушення зазначених заборон установлена відповідальність згідно з вимогами міжнародних виборчих стандартів.

4. Принцип альтернативних виборів передбачає організованість і конкурентний характер виборів. Виборець у цьому разі знаходить можливість вибору одного з двох або зі списку кандидатів. Громадяни повинні мати можливість вибору серед різних політичних цінностей, ідей, програм.

Проголошення на рівні конституції виборчого права, а насправді проведення виборів без альтернативної політичної сили повністю суперечить інституту виборчого права. Історія свідчить, що в роки Радянського Союзу вибори проводилися саме в таких традиціях. У випуску газети «Известия» від 7 вересня 1977 був опублікований аналітичний підсумок думок і пропозицій, зазначених у листах читачів у зв'язку з обговоренням проекту Конституції СРСР від 1977 року. Там було зазначено, що в листах щодо статей глави «Виборча система» проекту Конституції пропонувалося вказати в бюлетенях мінімум двох кандидатів на одне місце. Але бюрократичний апарат СРСР проявив байдужість до цих пропозицій і направив їх до архіву.

На жаль, сьогодні, як у науці, так і на практиці, зустрічаються випадки ототожнення виборів і референдуму. Прикладом цього можна вказати «вибори» президента або продовження строку його повноважень шляхом референдуму. Подібні політичні кроки в дійсності можна назвати безальтернативними «виборами», які суперечать демократії.

Ставлення Загальнонаціонального лідера Азербайджану Гейдара Алієва до цього питання свідчить про демократичність його мислення як геніального політика світового масштабу.

У роки важкого становища країни, завдяки наполегливим вимогам народу, Гейдар Алієв повернувся до політичної влади й у 1993 році був обраний головою Верховної Ради Азербайджанської Республіки. У цей період в парламенті звучали думки про обрання Г. Алієва президентом країни. Але відкинувши всі пропозиції, він

зазначив: «Все має бути вирішено в рамках демократичних законів, передусім ми повинні шляхом референдуму дати політичну оцінку діям президента, який мимовільно відсторонився від влади в такий важкий час для країни, і якщо за підсумками референдуму народ висловить йому недовіру, тоді будуть призначені нові президентські вибори. У цих виборах потрібно створити умови для того, щоб кожен громадянин Азербайджану зміг висунути свою кандидатуру, а народ зміг віддати голос за свого кандидата».

Так і сталося, 29 серпня 1993 98,5 % громадян Азербайджану висловили недовіру Абульфазу Ельчибею, і цим референдумом у країні була закладена основа справедливих виборів. У жовтні 1993 року на проведених президентських виборах з великою перевагою голосів на свою користь Гейдар Алієв був обраний главою держави. Уперше в історії країни за виборами стежили зарубіжні спостерігачі, які у своїх висновках проголосили відповідність цих виборів усім демократичним нормам.

У той період єдиною надією азербайджанського народу для збереження суверенітету був Гейдар Алієв. В історичній практиці деяких держав можна зустріти окремих державних діячів, що маніпулюють демократичними інститутами з метою зміцнення свого політичного становища, користуючись виниклої політичною ситуацією. Але Гейдар Алієв не допустив змішання вибору з іншими демократичними інститутами й ще раз продемонстрував усьому світу своє високе демократичне мислення.

5. Принцип справедливості виборів передбачає заходи захисту виборчого процесу від необ'єктивності і фальсифікації й втілює в собі:

- організацію виборів незалежними органами, наявність контрольного механізму над їхньою діяльністю;
- створення для кандидатів і партій рівних передвиборних умов;
- проведення виборів у строки, що дозволяють організацію виборчої кампанії;
- забезпечення справедливого фінансування виборчого процесу;
- дотримання об'єктивності при визначенні результатів виборів;
- своєчасний та ефективний розгляд прав громадян, виборчого законодавства і скарг у зв'язку з проведенням виборчої кампанії.

Ефективне інституційно-організаційне забезпечення виборів є одним з найбільш важливих чинників проведення справедливих виборів.

Підготовка та проведення виборів в Азербайджанській Республіці здійснюється виборчими комісіями - колегіальними незалежними органами державної влади, систему яких складають: Центральна виборча комісія, окружні та дільничні виборчі комісії.

Порядок формування виборчих комісій визначається Виборчим кодексом. ЦВК Азербайджанської Республіки формується парламентом на основі принципу збалансованого представництва різних політичних сил: по шість членів ЦВК призначаються за поданням політичної партії, що має більшість у парламенті, політичний партій, що складають меншість у парламенті, і незалежних (безпартійних) депутатів Міллі Меджлісу. Окружні виборчі комісії формуються ЦВК Азербайджану в кількості дев'яти осіб, дільничні виборчі комісії формуються окружними комісіями в складі шести осіб згідно з принципом збалансованого представництва.

З метою забезпечення представництва політичної партії (блоків) кожна з них має право призначити в кожну виборчу комісію по одному представнику з правом дорадчого голосу.

Незалежність виборчих комісій забезпечується положеннями Виборчого кодексу, що обмежують кількість членів виборчих комісій, які є державними службовцями, вичерпним переліком підстав для припинення статусу членів виборчих комісій, особливим порядком притягнення їх до відповідальності.

Оцінюючи діяльність виборчих органів, міжнародні спостерігачі неодноразово відзначали цілеспрямовану роботу ЦВК Азербайджану з підготовки передвиборчої компанії та процесу голосування, відкритість і гласність діяльності виборчих комісій.

Дотримання розглянутих фундаментальних принципів виборчої системи, безперервне вдосконалення виборчого законодавства, проведення демократичних, вільних виборів в умовах справедливої конкуренції та альтернативних політичних сил є основним напрямом виборчої політики нашої країни.

Література

1. Конституция Азербайджанской Республики. - Б., 2009.
2. Избирательный Кодекс Азербайджанской Республики (на азерб. языке). - Б., 2008.
3. Международное право в документах: Учеб. Пособие / Сост.: И.Т. Блатова, Г.М. Мелков. – М., 2000.
4. Новые конституции стран СНГ и Балтии. Сборник документов. Вып. 2. – М.: Манускрипт. Юрайт, 1998.
5. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. - М.: Юрист-ъ, 1997.
6. Маклаков В.В. Конституции зарубежных государств. - М.: Волтерс Клувер, 2010.
7. Qanun № 2-3. 1994.
8. Головин А.Г. Избирательное право России: курс лекций / М.: Норма, 2009.
9. Крупения Е.М., Смолина И.Г. Правовая культура избирательного процесса: персоноцентристский анализ / М.: Университетская книга, 2012.

Джейхун Сулейманов,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри «Теорія держави и права»
Академії Поліції МВС Азербайджанської Республіки
Надійшла до редакції: 14.04.2015

УДК 351.87

КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ ТА ФОРМ РЕЄСТРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Феделеш М. М.

У статті розглянуто класифікацію видів та форм реєстраційної діяльності органів Міністерства юстиції України як спеціальних адміністративних процедур. Визначено основні критерії класифікації та виділено відповідні види реєстраційної діяльності органів Міністерства юстиції України та розкрито їхній зміст.

Ключові слова: *реєстрація, реєстраційна діяльність, класифікація, Міністерство юстиції України.*

В статье рассмотрено классификацию видов и форм регистрационной деятельности Министерства юстиции Украины как специальных административных процедур. Определено основные критерии классификации, а также выделены соответствующие виды регистрационной деятельности Министерства юстиции Украины, раскрыто их содержание.

Ключевые слова: *регистрация, регистрационная деятельность, классификация, Министерство юстиции Украины.*

In the article the classification of registration forms and activities of the Ministry of Justice of Ukraine as a special administrative procedures. The main criteria for the classification and allocated for appropriate register of the Ministry of Justice of Ukraine and disclosed their contents.

Keywords: *reception, registration activities, classification, Ministry of Justice of Ukraine.*

Реєстраційна діяльність органів Міністерства юстиції України – складне і різноманітне системне правове явище. Вона здійснюється низкою суб'єктів, з певних питань, різноманітними правовими засобами і способами, у специфічних формах і т.д.

Хоча наукові дослідження проблем класифікації реєстраційної діяльності досить широко представлено у вітчизняній адміністративістиці, адже вони були предметом досліджень Н.В. Галіциної, М.П. Гурковського, О.В. Кузьменка, В.Ю. Мащука, Д.В. Мовчана, Я.О. Пономарьової, С.С. Савченко, А.В. Солонар та інших, однак це ще більше підкреслює дискусійність цього питання.

Метою цього дослідження є спроба окреслити класифікацію реєстраційної діяльності органів Міністерства юстиції України, як системну структуру, застосовуючи при цьому родовидові характеристики цілісності, обраних як об'єкт вивчення. Саме ці характеристики можна пояснити застосувавши інструменти класифікації та розкривши сутність основоположних категорій «класифікація», «вид», «форма» в їхньому таксономічному, дихотомічному та іншому розуміннях.

Уявлення про класифікацію як результат поділу понять на види, а видів на підвиди й т.д. сягає до «відомого «древа Порфірія» – ієрархії понять, які дійсно нагадують схему дедуктивної дихотомічної класифікації» [1].

У теорії держави і права класифікація визначається як прийом юридичної техніки, що складається в поділі юридичних явищ на групи, види, розділи [2]. Таким чином, вона являє собою групування інформаційних даних за принципом подібності чи відмінності.

У теорії і практиці реєстраційної діяльності як складного системного утворення класифікації за видами належить важливе місце. Науково обґрунтована класифікація видів реєстраційної діяльності дозволяє визначити місце кожного виду реєстраційної діяльності в правовій системі суспільства, на більш високому рівні усвідомити сутність того чи іншого різновиду реєстраційної діяльності, що здійснюється органами Міністерства юстиції України, та її роль у цілій системі юридичної діяльності.

Види реєстраційної діяльності можна виділяти залежно від багатьох критеріїв (підстав) поділу.

Є.Г. Чуткін пропонує класифікацію реєстраційної діяльності:

- за соціальною і юридичною значимістю: первинну і вторинну реєстрацію;
- за об'єктами реєстраційної діяльності, яку для зручності розуміння та систематизації поділив на два розділи: 1) за реєстраційними суб'єктами – фізичні особи, суб'єкти підприємницької діяльності – юридичні особи та індивідуальні підприємці; 2) за реєстраційними об'єктами: спеціальні права, права на нерухоме майно, рухоме майно, акти цивільного стану; виняткові права, нормативно-правові акти тощо;
- за складністю реєстраційних структур (форми та змісту) суб'єктів реєстраційної діяльності: прості та складні;
- за тривалістю дій реєстраційного акту: тимчасова та постійна [3].

Таку ж класифікацію застосовує російська дослідниця Є.І. Спектор. Крім цього, вона бачить також методи класифікації:

- за типами реєстраційного режиму: повідомний, дозвільний і синтезований (в якому поєднуються ознаки обох попередніх);
- за реєстраційними органами, що діють у Російській Федерації: а) по вертикалі – реєстраційна діяльність федеральних органів і реєстраційна діяльність органів суб'єктів РФ; б) по горизонталі – відповідні галузеві державні органи (наприклад, Федеральна реєстраційна служба, Федеральна податкова служба, органи ЗАГС);
- за характером реєстрації: 1) обов'язкова державна реєстрація – єдиний доказ існування зареєстрованого права; 2) добровільна державна реєстрація необхідна переважно для повного й достовірного обліку відповідних об'єктів і підтвердження та визнання правоздатності суб›єктів у певних суспільних відносинах [4].

В основу класифікаційних ознак поклав особливості реєстраційного провадження О.М. Добров, виділивши два блоки видів реєстраційної діяльності.

Перший блок, як стверджує дослідник, є домінуючим, і охоплює такі реєстраційні правовідносини: за об'єктами і суб'єктами, які повинні реєструватися; за органами, які реєструють; за обов'язковістю реєстрації; за характером реєстрації.

Другий блок класифікації охоплює правовідносини: за наявністю та відсутністю компенсації за реєстрацію; за юридичною силою норм, які складають інститут реєстрації; за підвідомчістю прийняття рішення про

© М.М. Феделеш, 2015

визнання реєстрації недійсною; за часом дії документа про державну реєстрацію [5].

О.В. Шмалий класифікує реєстрацію за цільовим призначенням: на реєстрацію, основною метою якої є охорона громадського порядку, і реєстрацію, об'єктивно спрямовану на забезпечення національної безпеки [6]. Дослідниця в основу класифікації покладає також видову належність державної реєстрації, якою є публічний інтерес, і виокремлює такі види державної реєстрації: за характером публічного інтересу (публічно-функціональна спрямованість); за рівнем публічного інтересу; за змістом публічного інтересу [6].

С.С. Савченко застосовує класифікаційні методи залежності та ділить реєстраційну діяльність «по-перше, залежно від об'єкта, щодо якого вони здійснюються; по-друге, залежно від суб'єкта, що їх здійснює; по-третє, залежно від мети здійснення реєстраційних процедур; по-четверте, залежно від структури реєстраційних процедур» [7].

В.Д. Мовчан, застосовуючи метод аналізу адміністративно-процесуальних норм, виокремлює класифікаційні підходи по наслідках характеристик реєстраційних проваджень та існування окремих видів адміністративних справ. При цьому зазначає, «що види адміністративних справ, з яких у цілому складається інститут державної реєстрації, характеризуються ознаками, властивими … всім адміністративно-правовим інститутам, а саме наявністю: а) відособленої сукупності норм права, що регулюють ці відносини; б) адміністративно-правового методу їх регламентування; в) суб'єктів реєстраційних відносин, одним з яких є державний орган; г) об'єкту таких відносин». Цей же дослідник виділив 12 зведених видів об'єктів державної реєстрації, що містять у собі значну кількість окремих підвидів (елементів) реєстраційних процедур, а саме:

1. Державна реєстрація прав власності на об'єкти нерухомого майна та прирівняних до них: а) земельні ділянки; б) об'єкти, розташовані на земельній ділянці, у тому числі незавершеного будівництва, що невід'ємно пов'язані з останньою й переміщення яких неможливе без їх знецінення або зміни призначення; в) об'єкти, на яких поширюється правовий режим нерухомого майна (повітряні й морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти).

2. Державна реєстрація об'єктів рухомого майна: а) транспортні засоби та інша самохідна техніка; б) цінні папери; в) зброя вогнепальна (зокрема спортивного й мисливського призначення), холодна мисливська, засоби самооборони травматичної дії й дратівної дії, певна категорія пневматичної зброї; г) лікарські препарати; д) небезпечні речовини й чинники; е) ветеринарні медичні препарати; є) продукти генної інженерії; ж) тваринницькі корма й харчові добавки; з) племінні тварини; и) продукти харчування; і) засоби захисту рослин, регулятори росту їх й добрива; к) відповідні сорти рослин; л) пасіки; м) певні типи промислового устаткування; н) поліграфія; о) реєстратори розрахункових операцій; п) товарно-касові книги; р) джерела іонізуючого випромінювання.

3. Державна реєстрація результатів творчої й наукової діяльності: а) результати науково-дослідницької, дослідно-конструкторської і творчої діяльності; б) відеопродукція; в) знаки для товарів і послуг; г) відбитки спеціальних знаків-іменників – виготовлювачів ювелірних і побутових виробів з дорогоцінних металів; д) символіка й фірмові логотипи; е) промислові зразки; є) топографія інтегральних мікросхем.

4. Державна реєстрація проектів, що мають наукову й фінансову спрямованість: а) гуманітарна допомога; б) інвестиційні проекти; в) інноваційні проекти; г) проекти угод про розподіл продукції; д) проекти міжнародної технічної допомоги.

5. Державна реєстрація окремих видів офіційної документації та її проектів: а) нормативно-правові акти; б) проекти нормативно-правових актів; в) акти публічного управління індивідуальної дії; г) регламенти; д) документи Національного архівного фонду; е) документи виконавчого провадження; є) судові рішення.

6. Державна реєстрація документації, що забезпечує реалізацію певних прав суб'єктів правовідносин: а) статути; б) зміни й доповнення до статутних документів; в) державні акти на право власності; д) довідки; е) свідоцтва; є) посвідчення; ж) довіреності; з) сертифікати, технічні умови на продукцію; и) заповіти; і) посвідчувальні написи.

7. Державна реєстрація відомостей про статус фізичних осіб і суб'єктів господарювання: а) виникнення, зміна і припинення особистих майнових прав; б) виникнення, зміна і припинення особистих немайнових прав, також авторських і суміжних; в) правовий статус фізичних та юридичних осіб; г) покладення юридичних обов'язків; (д) обмеження деяких особистих майнових прав.

8. Державна реєстрація актів цивільного стану фізичної особи: а) народження; б)походження; в) набуття громадянства; г) шлюб; д) розірвання шлюбу; е) зміна імені; є) смерть.

9. Державна реєстрація об'єктів, безпосередньо пов'язаних зі здійсненням економічної діяльності: а) нотаріальна діяльність; б) адвокатські об'єднання; в) третейські суди; г) брокерська діяльність; д) угоди; е) правочини; є) інвестиції; ж) іпотека; з) ліцензії; и) фінансові операції; і) випуск лотерей; к) емісії цінних паперів; л) обтяження на рухоме майно; м) операції зі шкідливими речовинами; н) роботи з геологічного вивчення надр; о) заборони на здійснення деяких фінансових операцій; п) банківські рахунки.

10. Державна реєстрація об'єктів, безпосередньо пов'язаних зі здійсненням інформаційної діяльності: а) інформаційні агентства; б) друковані засоби масової інформації; в) телерадіоорганізації.

11. Державна реєстрація географічних об'єктів: а) лінії закордонного плавання; б) кваліфіковані зазначення проходження товару; в) маршрути.

12. Державна реєстрація учасників виборчих процесів: а) кандидати на виборну посаду; б) члени виборчих комісій; в) представники від кандидатів, які наглядають за дотриманням законності в процесі виборів [8].

М.В. Гурковський вважає, що реєстраційну діяльність, яка реалізує відповідні види реєстрації, доцільно класифікувати: за об'єктами реєстраційної діяльності; за суб'єктами, які здійснюють реєстраційну діяльність; за процедурою здійснення реєстраційної діяльності; за результатом, що виникає як наслідок здійсненої реєстраційної діяльності; за призначенням реєстраційної діяльності [9].

Як бачимо, класифікація є системоутворюючим правовим явищем, значення якої є вкрай важливим для з'ясування сутності класифікації, видів та форм реєстраційної діяльності органів Міністерства юстиції України.

Правильність і повнота класифікації залежать, насамперед, від вибору основи, на якій базується найбільш істотна ознака, що визначає всі інші ознаки класифікованого явища. При цьому слід пам'ятати, що будь-яка класифікація є завжди умовною та відносною, і зазвичай не дає чіткого розмежування між видами.

Досліджуючи реєстраційну діяльність, що провадиться органами Міністерства юстиції України, варто виокремлювати види реєстраційної діяльності за об'єктами реєстрацій:

1. Юридичні факти:

А. Реєстрація подій: а) народження; б) смерті; в) зникнення безвісти.

Б. Реєстрація цивільного стану: а) укладання шлюбу; б) розірвання шлюбу; в) усиновлення; г) установлення батьківства; д) зміна прізвища, імені та по батькові.

2. Правовий статус:

А. Реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності.

Б. Реєстрація об'єднань громадян.

В. Реєстрація професійно-зайнятих осіб (наприклад, судових експертів, нотаріусів, адвокатів тощо).

3. Спеціальні реєстраційні обліки:

А. Реєстрація осіб, які вчинили корупційне правопорушення.

Б. Реєстрація осіб, щодо яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади».

3. Право:

А. Речове право на нерухоме майно: а) право власності; б) право оренди.

4. Документи:

А. Документи, їх проекти та реквізити: а) нормативно-правові акти та їх проекти; б) індивідуальні акти публічного управління; в) статути; г) регламенти; ґ) державні акти на право власності; д) довідки; е) свідоцтва; є) посвідчення; ж) довіреності.

За суб'єктами, які здійснюють реєстраційну діяльність, можна виділити такі види:

1. Реєстраційна діяльність, що здійснюється безпосередньо Міністерством юстиції України.

2. Реєстраційна діяльність, що здійснюється територіальними органами Міністерства юстиції України.

3. Реєстраційна діяльність, що здійснюється як безпосередньо Міністерством юстиції України, так і його територіальними органами.

За наявністю або відсутністю компенсацій: платна (реєстраційний збір стягується) і безоплатна (реєстраційний збір не стягується).

За часом дії реєстраційного акту: тимчасова та постійна.

За формою публічної реалізації: дозвільна та повідомна.

За рівнем обов'язковості: обов'язкова та не обов'язкова.

За цільовим призначенням: 1) основною метою якої є регулювання порядку управління; 2) основною метою якої є захист прав особи і громадянина; 3) основною метою якої є забезпечення національної безпеки.

За місцем в системі джерел права: 1) реєстраційні відносини виникають на підставі закону; 2) реєстраційні відносини виникають на підставі підзаконного акту.

За методом мотиваційно-організаційного впливу: примусова (обов'язкова) та добровільна.

Окрему увагу варто звернути на класифікацію за формою, до яких ми відносимо: письмові форми (журнальну та карткову) та автоматизовану.

Журнальна та карткова форми реєстрацій переважно використовуються для реєстрації документів. До цих форм реєстраційної діяльності також застосовують узагальнені назви «традиційні» [10] або «паперові» [11].

Використання журнальної форми реєстрації документів допускається в установах (органах) з обсягом документообігу до 600 документів на рік.

Журнальна форма реєстрації потрібна тільки тоді, коли облік документів виступає на перше місце, запобігає претензії зі сторони громадян, конфліктні ситуації. Вона використовується також в роботі з документами обмеженого доступу: секретними, конфіденційними. Для кожної категорії реєстрованого об'єкту зазвичай розробляється своя форма журналу з різним ступенем деталізації відомостей про документ [12].

Перевага карткової системи реєстрації полягає в тому, що:

- реєстрацією одночасно можуть займатися декілька працівників;

- картки можна виготовити в необхідній кількості екземплярів і, отже, відпадає необхідність у повторній реєстрації документів у структурних підрозділах;

- картки «рухливі», їх можна систематизувати за різними ознаками і створювати картотеки. Таким образом, карткова система реєстрації забезпечує інформаційно-довідкову роботу;

- карткова система реєстрації дозволяє відразу ж один примірник картки передати до картотеки для контролю за виконанням документів.

Картки можна групувати за будь-яким принципом: за авторами, кореспондентами, темою порушених питань, видами документів, реєстраційними номерами, датами, строками виконання, виконавцями. У журналі ж запис ведеться виключно в хронологічній послідовності, у порядку надходження документів.

При картковій формі реєстрації можливе застосування засобів механізації та автоматизації [12].

Автоматизована форма реєстрації має суттєві переваги над традиційними паперовими формами – картковою та журнальною, адже вона дає можливість формувати єдиний центральний банк даних, доступ до якого можливий з будь-якого комп'ютера, підключеного до локальної мережі. Автоматизована форма реєстрації ґрунтується на комплексному використанні швидкодіючих ЕОМ, які забезпечують автоматизований процес збирання, реєстрації й опрацювання реєстраційної інформації.

Як правило, з метою впровадження в установі автоматизованої реєстрації документів застосовують готові інформаційні системи, які пропонує сучасний ринок програмних продуктів. На українському ринку послуг у сфері автоматизованого або електронного документообігу найпопулярнішими системами електронного документообігу є «ДІЛО», «ОРТіМА – WorkFlow» та «Megapolis. Документообіг» [10].

Нормативно-правове регулювання застосування карткової та автоматизованої форм реєстрації, як і журнальної, обумовлено Інструкцією з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, у засобах масової інформації, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 348 [13] та Типовою інструкцією з діловодства в центральних органах виконавчої влади,

Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1242 [14], Інструкцією з діловодства в Міністерстві юстиції України, затвердженою Наказом Міністерства юстиції України від 2 липня 2012 р. № 973/5 [15].

Існують і інші підстави класифікації реєстраційної діяльності, однак такі класифікації не мають важливого смислового значення і є штучними в тому сенсі, що в якості підстави вибираються ознаки, зручні для систематизації різновидів реєстраційної діяльності, але не суттєві для них самих, тобто для адекватного пізнання їх змісту й на основі цього більш повного з'ясування сутності реєстраційної діяльності загалом.

Підсумовуючи, відзначимо, що в теорії і практиці реєстраційної діяльності як складного системного утворення класифікації за видами належить важливе місце. Вона дозволяє визначити місце кожного виду реєстраційної діяльності в правовій системі суспільства, усвідомити сутність того чи іншого різновиду, її специфіку і роль у системі юридичної діяльності, визначити межі та можливості впливу на суспільні відносини, удосконалити інші різновиди юридичної діяльності, домогтися ефективності діяльності компетентних органів держави загалом.

Література

1. Готынян-Журавлёва В.В. Онтологические аспекты классификации / В.В. Готынян-Журавлёва // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология. – 2011. – Т. 24 (63). - № 4. – С. 333-338.

2. Бабаев В.К. Теория права и государства в схемах и определениях: [учебное пособие] / В.К. Бабаев, В.М. Баранов, В.А. Толстик. - М.: Юристъ, 2003. – 251 с.

3. Чуткін Е.Г. Регистрационная деятельность в правовой системе общества: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е.Г. Чуткін; Ярославль, 2005. – 191 с.

4. Спектор Е.И. Развитие административного законодательства о государственной регистрации / Е.И. Спектор // Журнал российского права. 2002. № 7. - С. 86-98.

5. Добров А.Н. Институт регистрации в административном праве: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.14 / А.Н. Добров. Москва, 2005. – 177 с.

6. Шмалий О.В. Регистрация как форма государственного управления: дис. ... канд. юрид. наук.12.00.04 / О.В. Шмалий. Ростов на Дону, 2004. – 186 с.

7. Савченко С.С. Реєстраційні процедури в діяльності органів внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.07 / С.С. Савченко. Київ, 2012. – 18 с.

8. Мовчан Д.В. Реєстраційне провадження в діяльності органів виконавчої влади: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Д.В. Мовчан; Харків, 2013. – 181 с.

9. Гурковський М.П. Реєстраційна діяльність публічної адміністрації: організаційно-правовий аспект: дис... канд. наук: 12.00.07 / М.П. Гурковський. Львів, 2000. – 219 с.

10. Охріменко Г.В. Реалізація функції реєстрації в системах електронного документообігу / Г.В. Охріменко // Наукові записки. Серія «Культура та соціальні комунікації» / за заг. ред. Л.В. Квасюк. – Острог: Видавництво національного університету «Острозька академія», 2010. – Вип. 2. – С. 237- 245.

11. Матвієнко О.В. Основи організації електронного документообігу: Навчальний посібник / О.В. Матвієнко, М.Н. Цивін. - К.: Центр учбової літератури, 2008. – 112 с.

12. Кузнецова Т.В. Делопроизводство (Организация и технологии документационного обеспечения управления). Учебник для вузов / Т.В. Кузнецова, Л.В. Санкина, Т.А. Быкова [и др.]; Под ред. Т.В. Кузнецовой. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 359 с.

13. Про затвердження Інструкції з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації. Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.1997 № 348. [Електронний. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/348-97-п.

14. Про затвердження Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади. Постанова Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 № 1242. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1242-2011-п.

15. Про затвердження Інструкції з діловодства в Міністерстві юстиції України. Наказ Міністерства юстиції України від 2.07.2012 № 973/5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0973323-12

Феделеш М.М.,
Міжнародний університет бізнесу та права
(м. Херсон)
Надійшла до редакції: 13.04.2015

УДК 340.144(061.1ЄС)

СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Форманюк В. В.

Стаття присвячена вивченню джерел права Європейського Союзу. У дослідженні сформульовано сукупність критеріїв, які дозволяють однозначно визначити джерело права Європейського Союзу. Проведено комплексний аналіз окремих видів джерел права Європейського Союзу. Конкретизовано специфічні риси, які притаманні джерелам права Європейського Союзу та відрізняють їх від джерел міжнародного публічного права. Досліджено установчі договори, нормативно-правові акти органів Європейського Союзу, міжнародні договори з третіми країнами.

Ключові слова: *рішення Суду ЄС, рекомендаційні акти, директива, комунітарне право, регламент, джерела вторинного права, джерела первинного права, міжнародні угоди.*

Статья посвящена изучению источников права Европейского Союза. В исследовании сформулированы совокупность критериев, позволяющих однозначно определить источник права Европейского Союза. Проведен комплексный анализ отдельных видов источников права Европейского Союза.

© В.В. Форманюк, 2015

Конкретизированы специфические черты, присущие источникам права Европейского Союза и отличающие их от источников международного публичного права. Исследованы учредительные договоры, нормативно-правовые акты органов Европейского Союза, международные договоры с третьими странами.

Ключевые слова: *решение суда ЕС, рекомендательные акты, директива, коммунитарное право, регламент, источники вторичного права, источники первичного права, международные соглашения.*

The article is devoted to the study of the sources of the European Union. The study formulated a set of criteria that can uniquely identify the source of the European Union. A comprehensive analysis of certain types of sources of European Union law. Concretized specific features that are inherent sources of the European Union and distinguish them from sources of public international law. Investigated founding treaties, legal acts of the European Union, international agreements with third countries.

Keywords: *decision of the Court of Justice, reference acts directive commune packaged law, regulations, sources of secondary law, the primary source of law, international agreements.*

У рамках Європейського Союзу була створена унікальна система регулювання суспільних відносин, яка суттєво відрізняється від класичних систем національного та міжнародного права. Гетерогенність і багаторівнева структура цього інтеграційного об'єднання обумовила гнучкість і різноманітність способів формування правових норм, а також засобів їх вираження та фіксації, тобто джерел права.

Актуальність теми статті обумовлена сукупністю різних факторів. Насамперед, це значна потреба в наукових знаннях про право Європейського Союзу як такого, зокрема й про особливості джерел його права. Ця потреба пов'язана як з прагненням України до вступу в цю міжнародну організацію, так і з необхідністю адаптації існуючого українського законодавства до права Європейського Союзу внаслідок уже підписаних домовленостей.

Після проголошення незалежності України вищі посадові особи нашої держави неодноразово заявляли, що одним зі стратегічних зовнішньополітичних завдань нашої держави є вступ до Європейського Союзу. Проте необхідно визнати, що зближення законодавства України з правом Європейського Союзу неможливе без детального вивчення джерел права цієї міжнародної організації. Це стосується установчих договорів, нормативно-правових актів, що приймаються органами Європейського Союзу, загальних принципів права цього інтеграційного об'єднання, судової практики та специфіки договорів, які укладаються Європейським Союзом та Європейськими Співтовариствами з третіми країнами.

Крім того, слід підкреслити автономність права Європейського Союзу, унікальність системи його джерел і значну відмінність джерел права Європейського Союзу від джерел міжнародного публічного права. Незважаючи на міжнародно-правові корені цієї організації, подальший розвиток права Європейського Союзу в особливу, автономну систему наклав відбиток і на джерела права, обумовивши їх специфіку.

Питання системи джерел права Європейського Союзу та термінологічні категорії в праві Європейського Союзу досліджували у своїх роботах науковці: М.Р. Аракелян, Ю.М. Юмашев, Л.М. Ентін, М.Л. Ентін, С.Ю. Кашкін, А.В. Клемін, Т.Н. Нешатаєва, А.Я. Капустін, М.М. Бірюков та інші вітчизняні й зарубіжні науковці.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження зазначеної теми полягає в тому, щоб за допомогою комплексного аналізу визначити, розкрити сутність і проаналізувати систему джерел права Європейського Союзу, а також деякі термінологічні категорії в праві Європейського Союзу.

Перш ніж перейти до розгляду питання про своєрідність системи правових джерел Європейського Союзу, необхідно визначитися в ключових поняттях і базових дефініціях, які ми будемо використовувати при розгляді правової своєрідності й специфіки Європейського Союзу як наднаціональної полісистемної міжнародної організації.

У контексті розгляду правових проблем Європейського Союзу можна зіткнутися з різноманіттям використаних термінів і понять. Так, зокрема, йдеться про такі поняття, як «право Європейського Союзу», «комунітарне право» та ін., котрі будуть використовуватися досить часто на сторінках нашої роботи.

Якщо говорити про джерела права Європейського Союзу, то відразу ж необхідно звернути найбільшу увагу на їхню достатньо велику неоднорідність, що ще раз підтверджує наявність так званої полісистемності європейської нормативної структури.

Як указується в літературі, поєднання елементів і початків міжнаціональної і наднаціональної правотворчості та складність внутрішньої структури Європейського Союзу обумовлюють своєрідність європейського права. Дійсно, кажучи про нормативну структуру права Європейського Союзу, складно не помітити, що ця правова система поєднує в собі як міжнародно-правові джерела, так і джерела, автономно сформовані інститутами Європейського Союзу.

Джерела права Європейського Союзу досить наочно ілюструють усю неоднорідність і багатошаровість самої нормативно-інституційної системи Союзу. У зв›язку з цим як у закордонній, так і у вітчизняній міжнародно-правовій літературі до сьогодні відсутня єдина думка в питанні про систему джерел права Європейського Союзу [1, 255].

Слід погодитися з тим, що запропонувати єдину й несуперечливу систематизацію джерел права Європейського Союзу достатньо складно. Свого часу М.Л. Ентін, аналізуючи специфіку правової системи Європейського Союзу, писав з цього приводу: «Право Союзу має комплексну природу. Побудувати систему його джерел за допомогою лише одного якогось критерію, якому приписується універсальне значення, вельми складно» [12, 74].

Показовою в зазначеному контексті є позиція видатного британського європеїста Т.К. Хартлі, який акцентує увагу на такій обставині. «Незважаючи на те, що право ЄС, пише Т.К. Хартлі, представляє собою когерентну систему, існує ряд причин розрізняти його положення залежно від джерел. Право ЄС являє собою самостійну правову систему, яка хоч і має багато спільних рис, та все ж відрізняється як від міжнародного права, так і від правових систем держав-членів».

Не можна не погодитися і з думкою Б.Н. Топорніна, який писав про те, що «зовнішнє враження від права ЄС може бути на перший погляд оманливим. Воно постає

найчастіше у вигляді великого правового масиву, що охоплює масу актів, які відрізняються один від одного юридичною силою, ієрархією відносин, межами застосування та багатьма іншими властивостями. Але насправді це право добре організоване, систематизоване і внутрішньо узгоджене. Труднощі його сприйняття деколи пояснюються тільки однією обставиною – своєрідністю самого права, природа якого не дозволяє проводити прямих аналогій ні з міжнародним, ні з національним правом» [10, 111].

Як зазначається у вітчизняній і зарубіжній міжнародно-правовій літературі (В.І. Кузнєцов, Е.А. Шибаєва, А.Н. Талалаєв, Ю.М. Юмашев, А.В. Клемін, Л.М. Ентін, М.Л. Ентін, А.Я. Капустін, Б.Н. Топорнін, М.М. Бірюков, П.Дж.Г. Каптейн, А. Еванс, М. Віраллі, Н. Уайт, Т.К. Хартлі, М. Зандер, М. Хіршлер, Б. Ціммерман та ін.), джерела права Європейського Союзу, з одного боку, є джерелами міжнародно-правової природи (міжнародні договори, конвенції, хартії, пакти), а з іншого боку – це юридичні акти самого Союзу, прийняті на основі установчих договорів, що конституюють їх, а також інші правові інструменти.

У сучасній правовій літературі виділяється кілька принципових класифікаційних підстав джерел права Європейського Союзу.

На думку професора Л.М. Ентіна, з точки зору умов і порядку формування і місця, всі джерела права Європейського Союзу підрозділяються на три, хоча і не цілком рівні за обсягом і значущістю, групи: а) норми первинного (основоположного) права; б) норми вторинного (похідного) права; в) норми третинного (додаткового) права [5, 456]. До первинного права Л.М. Ентін відносить норми установчих договорів Європейського Союзу. Під вторинним правом розуміються норми, вироблені на основі первинного права, створювані автономно й прийняті інститутами Європейського Союзу. У свою чергу, третинне право включає в себе правові норми, джерелом яких є інші акти, ніж установчі договори або акти, які видаються інститутами Європейського Союзу (наприклад, угоди та конвенції, укладені державами-членами з метою реалізації розпоряджень, що містяться в самих установчих договорах) .

Крім того, Л.М. Ентін пропонує й іншу класифікацію джерел права Європейського Союзу, в якій виділяються чотири групи джерел: а) нормативно-правові акти (первинне право установчих договорів і вторинне право, прийняте на основі первинного); б) загальні принципи права; в) рішення Суду ЄС; г) міжнародні договори.

У свою чергу, С.Ю. Кашкін і П.А. Калініченко пропонують таку класифікацію джерел права Європейського Союзу: а) джерела первинного права (установчі договори Європейського Союзу та спільнот); б) джерела вторинного права (акти, які видаються інститутами Союзу, а також всі інші акти, прийняті на основі установчих договорів); в) джерела прецедентного права [4, 235].

Варто підкреслити, що сама класифікація правових джерел Європейського Союзу на основні (первині) і похідні (вторинні) не є лише простим підрозділом усього значного масиву європейського права, своєрідним відокремленням одних джерел від інших з метою емпіричного з›ясування їх особливостей і специфічних рис. Як нам представляється (і ця думка домінує в міжнародно-правовій літературі), сама класифікація джерел європейського права повинна служити до певної міри основою, фундаментом для встановлення ієрархії взаємодії і взаємовпливу правових джерел Союзу.

Оскільки, наприклад, за своєю юридичною силою первинне право переважає над вторинним правом, стоїть, якщо можна так сказати, вище нього з усіма похідними звідси організаційно-правовими наслідками. Проте слід мати на увазі, що ієрархія і субординація між джерелами первинного та вторинного рівнів має на увазі не тільки та навіть не стільки лише підпорядкованість одних актів іншим, і все ж головною своєю метою має створення цілісного механізму правового регулювання всередині самого Європейського Союзу.

Важливо відзначити, що у зв›язку з піднятою нами проблемою класифікації правових джерел Європейського Союзу і той факт, що членами ЄС є держави з різними правовими системами та традиціями, основні з яких континентальна (романо-германська) і система загального (прецедентного) права. Це з необхідністю накладає відомий (і досить значний, якщо взяти до уваги практику знаходження Великобританії в ЄС) відбиток на внутрішньосоюзний юридичний процес, який повинен керуватися традиціями й навіть юридичним менталітетом указаних правових систем держав-учасників, щоб якомога більш ефективним зробити здійснення і функціонування єдиних союзних політико-правових цілей і задач [6, 13-14].

До джерел первинного права належить ціла група міжнародних договорів установчого характеру, основними з яких є:

1) Договір про заснування Європейського співтовариства (підписаний у Римі 25 березня 1957 року і набрав чинності 1 січня 1958 року);

2) Договір про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії (підписаний у Римі 25 березня 1957 року, набрав чинності 1 січня 1958 року);

3) Договір про Європейський Союз 1992 р.

Також до первинного права слід віднести і деякі інші правові джерела, серед яких, передусім, виділяються правові звичаї, звичаї і традиції, взяті як з правових систем держав-членів самого ЄС, так і перейняті з міжнародного права з його великою історією.

Не викликає, на наш погляд, сумніву та обставина, що договори, які установлює Європейський Союз, є міжнародно-правовими за своєю природою актами [2, 8]. Безумовно те, що вони являють собою результат узгодження волі зацікавлених у їх створенні суверенних європейських держав. Ця позиція знайшла своє відображення як у закордонній, так і у вітчизняній міжнародно-правової літературі. Існує й інша позиція, згідно з якою установчі договори Союзу за своєю природою порівняні з внутрішньодержавними конституційними актами (Т.К. Хартлі та ін.).

Важливо підкреслити ту обставину, що дискусія про так званий «конституційно-правовий» характер установчих договорів ЄС уже досить тривалий час мала та й має досі своє продовження. Так, наприклад, у зарубіжній юридичній літературі (Р. Бернхардт та ін.) висловлюють думку про те, що «конституційно-правовий характер установчих договорів союзу проявляється в нормах, обов›язкових як для органів союзу, так і для держав-членів».

Під «вторинним правом» розуміється вся сукупність правових джерел, прийнятих інституціями Європейського Союзу, а також усі інші акти, прийняті на основі установчих договорів. Вторинність (похідність) його

визначається тим, що, по-перше, його нормативні джерела становлять результат діяльності самих інститутів Союзу (а не держав-членів) і, по-друге, указані інститути природним чином обмежені рамками їх компетенції та загальними умовами і принципами установчих договорів Європейського Союзу.

Положення самих установчих договорів (первинного права) і конкретна практика дають нам підставу для виділення, зокрема, наступних видів джерел вторинного права Європейського Союзу: нормативно-правові акти; індивідуальні акти; рекомендаційні акти; акти sui generis; нормативні договори та ін.

У літературі виділяють такі основні види нормативно-правових актів: 1) регламент; 2) директива; 3) рамкове рішення.

Подібна класифікація джерел вторинного комунітарного права закріплюється в Договорі про заснування ЄС (ст. 249). Зазначений перелік видів нормативно-правових актів не є вичерпним. Так, наприклад, як зазначає В.І. Кузнєцов, у випадках, «якщо зміст, який необхідно вкласти в рішення з конкретного питання, виходить за рамки, передбачені договорами, можуть прийматися й інші види правових актів». Подібна практика дозволила навіть деяким зарубіжним дослідникам, які займаються цією проблематикою (Р. Хубен, Дж. Луї та ін.), позначати подібні рішення в якості актів особливого роду рішень sui generis.

Як випливає з положень ст. 249 Договору про заснування ЄС, регламент – це акт, що володіє в ряду з іншими правовими джерелами найвищою юридичною силою. Він застосовується в тих випадках, коли необхідно деталізувати принципові положення самих установчих договорів. Так, зокрема, в Європейському Союзі регламентами переважно регулюються такі сфери, як транспорт (ст. 71-75), сільське господарство (ст. 37), торгова політика (ст. 132-133) і припинення недобросовісної конкуренції (ст. 83), митні правила.

Якісною характеристикою регламенту є його обов›язкова сила загалом, на думку П.Дж.Г. Каптейна, підкріплюється реальною можливістю застосування санкцій у разі порушення його положення.

Звернемося в цьому зв›язку до ст. 229 Римського Договору про заснування ЄС, котра закріплює положення, згідно з яким «регламенти, прийняті спільно Європейським парламентом і Радою, або Радою на основі норм цього Договору, можуть надати Суду найширшої компетенції в тому випадку, що стосується санкцій, передбачених у цих регламентах»

Суттєвою характеристикою регламенту є його прямий характер дії, що означає, зокрема, що положення регламенту безпосередньо підлягають застосуванню в будь-якій державі-члені [11, 213-215]. Тобто правила, закріплені в регламенті, підлягають застосуванню в державі незалежно від тих обставин, закріплені вони або ні у внутрішньодержавному праві. Таким чином, як указується в літературі, регламенти ЄС є одними з джерел права для держав-членів, являючи собою інтегральну частину їх національно-правової системи, і, отже, підлягають обов›язковому застосуванню при розгляді конкретних справ у судах країн-учасників [8, 356]. Звідси можна зробити висновок і про те, що регламентом створюються правовідносини не тільки між ЄС і державами-членами, а й між ЄС та громадянами держав-членів.

Отже, підбиваючи певний підсумок правовій характеристиці регламенту, як джерела вторинного права, необхідно сказати що його головні властивості – загальне застосування в державах-учасницях, загальнообов›язковість в повному обсязі й пряма (безпосередня) дія – зумовлюють не тільки місце регламенту в ієрархії системи нормативно-правових актів Європейського Союзу, а й значну ефективність його правоположень. У зв›язку з тим, що регламенти не потребують подальшої ратифікації державами-членами, в імплементації в національне законодавство й не можуть бути змінені навіть частково будь-яким органом держави-члена, вони, діючи безпосередньо, значно більшою мірою, ніж будь-який інший правовий акт, забезпечують у рамках Європейського Союзу єдність і стабільність правопорядку, а також його уніфікацію.

Директива як джерело комунітарного права, що володіє значною специфікою, відрізняється від регламенту тим, що має обов›язкову силу тільки для тієї держави (або групи держав), якій вона адресована й лише стосовно того результату, до досягнення якого вона спрямована. Її відмінною рисою також є те, що форми і способи реалізації правоположень, закріплених у директиві, визначаються самою державою-дестинатором директивного правоположення. Виникає справедливе запитання про те, у чому сенс такої специфіки директивного регулювання комунітарних відносин і яка мета введення в єдину канву європейського правового інструментарію такого механізму, як директива? На наш погляд, слід погодитися з твердженням відомого зарубіжного дослідника проблем комунітарного права Г. Іпсена, який ще в середині 60-х років XX ст. указував на ту обставину, що однією з основних функцій директиви є пристосування національного права держав-членів ЄС для здійснення цілей усього Союзу. Досить оригінальний підхід запропоновано у вітчизняній юридичній літературі, де директива порівнюється з основами законодавства у федеративній державі, приймаючи при цьому до уваги відмінності, які існують між такою державою і Союзом.

Останнім часом спостерігається стійка тенденція щодо розширення дії директивного регулювання на все більше коло держав-учасниць Європейського Союзу, що перетворює директиву в універсальний інструмент європейської політико-правової інтеграції. Більше того, директива має реальний потенціал по впливу на внутрішньодержавне право країн-членів Союзу. Звернемося у зв'язку з цим до положень ст. 94 Договору про заснування ЄС.

Сьогодні, як це і передбачено, зокрема, у Договорі про установи ЄС, директивне регулювання зачіпає такі сфери комунітарних відносин, як право на вільний вибір місця проживання та економічну діяльність (ст. ст. 43-48), вільне надання послуг (ст.ст. 49-55) і, як було вказано вище, зближення національних законодавств країн-учасниць ЄС (ст. 94 Договору про ЄС) [12, 103-104]. Іншими словами, для директивного регулювання визначені ті сфери комунітарного соціально-економічного простору, «де у держав-членів немає і не може бути єдиного стандарту і особливо важливий індивідуалізований, конкретний підхід, пов'язаний з непрямими методами регулювання…»[10, 95].

Проте в зарубіжній юридичній літературі (Р. Лоуерс, Т.К. Хартлі та ін.) зазначені вище характеристики викликали дискусію з питання про те, чи є взагалі директива нормативно-правовим актом, якщо вона поширює свою дію лише на певне коло осіб і на певні випадки, зазначені в ній самій. Більше того, було висловлено думку (Г. Іп-

сен, С. Опхульс), згідно з якою директива є юридичним актом, який вирізняється істотною неповнотою і невизначеністю. Іншими словами, те, що закріплює собою директива, може бути реалізовано тільки подальшими діями держав-учасниць Союзу, які, у принципі, повністю вільні у визначенні точного змісту самої директиви й у виборі засобів для її виконання.

Зарубіжна наукова юридична доктрина надзвичайно розходиться у вирішенні цієї багатоскладової проблеми, тому не існує і якоїсь певної єдиної позиції, що, як нам видається, цілком природно. Так, наприклад, Г. Іпсен вважає, що положення директиви повинні бути досить повно та ємко деталізовані й детерміновані, що диктується нагальною необхідністю досягнення максимальної ефективності в реалізації компетенції Європейського Союзу.

Незважаючи на наявність різних точок зору з питання правової природи директиви та питань її дієвості, більшість дослідників (А. Еванс, П.Дж.Г. Каптейн та ін.) приходять до єдиного висновку: Директива обов›язкова щодо закріпленої в ній кінцевої мети-результату. Тобто при прийнятті інститутами ЄС юридичного рішення у вигляді директиви між самим Союзом і конкретною державою (якій вона адресована) створюються правовідносини, основним елементом яких, як на це вказується у вітчизняній міжнародно-правовій доктрині, є обов›язок держави досягти приписаного директивою результату.

Хоча й тут виникає досить складна проблема розмежування регламентарного та директивного регулювання, оскільки часом буває просто неможливо провести чіткого юридичного розмежування між регламентом і директивою. Більше того, як зазначає В.І. Кузнєцов, який досліджував цю проблему, цьому сприяє те, що Суд ЄС у ряді випадків прямо визнавав за директивою властивість правозастосування, а самі держави-учасниці більше не можуть приймати акти національного законодавства в тих областях відносин, які вже врегульовані конкретною директивою.

Слід підкреслити, що як і регламенти, директиви приймаються виключно в рамках «першої опори» Європейського Союзу, тобто в рамках Європейських спільнот. Директива являє собою акт гармонізації законодавства держав-членів ЄС. Директиві, як правило, має кореспондувати акт національного законодавства, який імплементує її положення. У самій же директиві встановлюється певний строк для здійснення імплементації.

Ще одним джерелом права є індивідуальні акти Європейського Союзу. До вказаного виду актів вторинного права Європейського Союзу відносять рішення, які приймаються в рамках усіх трьох «опор» Союзу. Особливістю рішення є те, що воно обов›язкове у всіх своїх складових частинах і в повному обсязі для всіх суб›єктів, кому воно адресоване. Практика Суду ЄС закріпила за рішенням характер прямої дії.

Як видове джерело комунітарного права рішення схоже загалом з регламентом у тому, що воно має обов›язкову силу в усій своїй повноті. Характерною рисою рішення, як справедливо зауважує П.Дж.Г. Каптейн, є те, що воно досить великою мірою індивідуалізоване. Під цим, як правило, мається на увазі те, що рішення може бути адресоване як державам-учасницям ЄС, так і окремим юридичним і фізичним особам та поширюється виключно на детерміновані, конкретні випадки. У наш час звичайний дестинатор рішення – це держава-учасниця Союзу.

За загальним правилом, рішення прямо не пов›язане з досягненням певної мети і результату, що, як уже було зазначено вище, властиво директивному регулюванню [11, 236]. У цьому зв'язку досить оригінальне порівняння рішень у системі інших джерел комунітарного права вторинного рівня наводиться Б.Н. Топорніним. «Щоб чіткіше провести грань між рішенням, з одного боку, і регламентом і директивою з іншого, пише Б.Н. Топорнін, можна сказати, що у внутрішньодержавному праві рішення було б джерелом адміністративного права, а регламент і директива входили б в коло законів» [9, 288].

Зі сказаного вже досить ясно, що рішення, і це зближує його з регламентарним регулюванням, має загальнообов›язкову силу загалом, іншими словами, створює юридичні наслідки для тих, кому воно адресоване. Крім того, рішення, якщо вони передбачають грошові зобов'язання щодо юридичних осіб та індивідів, підлягають ipso facto примусовому виконанню.

Слід звернути увагу на таке джерело права, як рекомендаційні акти Європейського Союзу. Особливістю зазначених актів є те, що вони не володіють загальнообов'язковою силою. Їх ще називають актами soft law. Рекомендаційні акти приймаються в рамках усіх трьох «опор» Європейського Союзу. При цьому в рамках ЄС виділяють рекомендації та висновки (ст. 249 Договору про заснування ЄС), у рамках другої «опори» спільної зовнішньої політики та політики безпеки приймаються ув›язнення, загальні стратегії, загальні позиції, спільні акції, а в рамках третьої опори спільні позиції.

Що стосується рекомендацій і висновків, прийнятих у рамках ЄС, то, як вже зазначалося вище, їх загальна відмінна риса полягає в тому, що вони не володіють обов›язковою силою. Для з›ясування специфіки та своєрідності рекомендацій і висновків як правових джерел Співтовариств слід звернутися до положень Договору про заснування ЄС. Так, наприклад, ст. 211 Договору, що визначає правовий статус Комісії ЄС, закріплює, що «для забезпечення належного функціонування і розвитку спільного ринку, Комісія ... виносить рекомендації або висновки з питань, пов'язаних з цим Договором, якщо останній спеціально передбачає це або якщо Комісія вважає за необхідне...»

Що ж стосується актів sui generis вторинного права і нормативних договорів, то до перших відносять, насамперед, резолюції Європейського парламенту та резолюції Ради ЄС, а до других міжнародні договори ЄС, угоди між інститутами Союзу та ін.

Система джерел вторинного права Європейського Союзу буде включати в себе три основні категорії актів.

Перша категорія – це так звані «законодавчі акти», до яких віднесено «європейські закони» (аналогічні нинішнім регламентам ЄС) і «європейські рамкові закони» (аналогічні нинішнім директивам ЄС). Передбачається, що європейські закони та європейські рамкові закони будуть прийматися на основі введеної загальної законодавчої процедури.

Друга категорія – так звані «підзаконні акти», до яких відносять «європейські регламенти» (нормативні), «європейські рішення» (індивідуальні акти), рекомендації та висновки, які не мають обов›язкової сили. Директив у цьому переліку не передбачено.

Третя категорія – спеціальні види актів, які приймаються в певних сферах і в рамках спеціальної компетенції, як виключення передбачених у частині третій Договору про заснування Конституції для Європи (делеговані регламенти та ін.).

Не можна не погодитися в цьому зв›язку з професором Ю.М. Юмашевим, який зауважує: «Основне завдання Суду шляхом однакового тлумачення і застосування права ЄС сприяти розвитку інтеграційних процесів, однак виконання цього завдання можливе лише при тісній і широкій співпраці з судами держав-членів» [13, 77].

Як зазначається в літературі, прецедентне право займає окрему категорію джерел поряд з первинним і вторинним правом, займаючи проміжне положення між зазначеними категоріями [4, 89]. Правила і принципи, що закріплюються в прецедентах судів ЄС, є загальнообов'язковими для національних органів правосуддя держав-членів Союзу.

Значну роль у нормотворчій діяльності Європейського Союзу зберігає Суд ЄС, що виконує функції верховного, конституційного та касаційного суду Європейського Союзу. Як пише Л.М. Ентін у цьому зв›язку, «завдяки преюдиціальній процедурі Суд Союзу, а також і Суд першої інстанції тлумачить основні положення установчих договорів та інших нормативно-правових актів і формулює автономні поняття та концепції, які доповнюють і уточнюють положення нормативно-правових актів і вводять у дію нові принципово важливі для розвитку інтеграційного права положення».

Хоча формально суди Союзу й не вважаються правотворчими органами, однак правотворчі функції Суду ЄС та Суду першої інстанції безпосередньо випливають із повноважень щодо тлумачення установчих договорів.

Проблематика, пов'язана із джерелами права як категорією загальної теорії права, залишається не до кінця дослідженою. Складнощі з визначенням джерел права пов'язані з відсутністю чітких критеріїв, сукупність яких надала б можливість визначити джерела права.

Указані критерії є своєрідною відправною точкою дослідження. Залежно від особливостей конкретної системи права вони можуть видозмінюватися з урахуванням специфіки правової системи, що аналізується.

Слід визнати, що не існує остаточного переліку джерел права ЄС. Суб'єкти на свій розсуд можуть не лише формувати міжнародно-правові норми, але й упроваджувати форму існування цих норм, тобто джерела міжнародного права.

Слід підкреслити, що обов'язковою умовою віднесення до джерел права Європейського Союзу є наявність норм саме інтеграційного права Європейського Союзу. Крім того, право Європейського Союзу допускає можливість існування джерел права, обов'язкових лише для окремих категорій суб'єктів. Із цим фактом пов'язані особливості критерію обов'язковості.

Література

1. Аракелян М.Р. Право Європейського Союзу : підручник / М.Р. Аракелян, М.Д. Василенко; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О. : Фенікс, 2012. – 390 с.

2. Барчукова Н.К. Международно-правовые основы становления и развития интеграции Европейского сообщества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н.К. Барчукова. - М., 1997. - 16 с.

3. Бирюков, М.М. Европейское право: курс лекций / М.М. Бирюков. - М.: Изд-во Омега-Л, 2006. – 128 с.

4. Введение в право Европейского Союза / Под ред. д.ю.н., проф. С.Ю. Кашкина. - М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 368 с.

5. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: Учебник для вузов / Рук. авт. колл. и отв. ред. д.ю.н., проф. Л.М. Энтин. - 2-е изд., пересмотр, и доп. - М.: Норма, 2005. – 939 с.

6. Корнеев С.Е. Взаимодействие права Европейских Сообществ и национального законодательства Великобритании: основные вопросы / С.Е. Корнеев // Журнал международного частного права. -1994. - № 3 (5). - С. 4-15.

7. Кузнецов В.И. Европейские Сообщества / В.И. Кузнецов // Курс международного права: Т. 7. Международно-правовые формы интеграционных процессов в современном мире. - М.: Наука,1993. – 365 с.

8. Словарь международного права / Бананов С.Б., Ефимов Г.К., Кузнецов В.И. и др. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Междунар. отношения, 1986. – 532 с.

9. Топорнин Б.Н. Европейское право: Учебник / Б.Н. Топорнин. - М.: Юристь, 1998. – 456 с.

10. Топорнин Б.Н. Европейские Сообщества: право и институты (динамика развития) / Б.Н. Топорнин. - М.: ИГП РАН, 1992. – 183 с.

11. Хартли Т.К. Основы права Европейского сообщества: Пер. с англ. / Т.К. Хартли. - М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 703 с.

12. Энтин М.Л. Суд Европейских сообществ: правовые формы обеспечения западноевропейской интеграции / М.Л. Энтин. - М.: Междунар. отношения, 1987. – 176 с.

13. Юмашев Ю.М. Региональная интеграция и международные отношения / Ю.М. Юмашев // Московский журнал международного права. - 2006. - № 1. - С. 77-81.

14. Юмашев Ю.М. Роль международных соглашений ЕЭС в праве сообщества и государств-членов / Ю.М. Юмашев // Сов. ежегодник международного права. 1988. - М., 1989. – С. 23-40.

Форманюк В.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри європейського права та порівняльного права Національного університету «Одеська юридична академія»
Надійшла до редакції: 23.04.2015

УДК 347.961

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Чернишова О. О.

В статті розглянуто теоретико-правові основи правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні. З'ясовано та уточнено понятійний апарат зазначеної проблематики.

Ключові слова: *нотаріальна діяльність, регулювання, законодавство.*

В статье рассмотрены теоретико-правовые основы правового регулирования нотариальной деятельности в Украине. Выяснен и уточнен понятийный аппарат названной проблематики.

Ключевые слова: *нотариальная деятельность, регулирование, законодательство.*

© О.О. Чернишова, 2015

The article describes the theoretical and legal basis of the legal regulation notarial activities in Ukraine. Identify and adjust the conceptual apparatus of the above-mentioned problems.

***Keywords**: notary activity, regulation, legislation.*

Існування та якісне функціонування нотаріальної діяльності є неможливим без її належного правового регулювання. Правового регулювання в нотаріальній діяльності потребують як питання її організації (законодавчо закріплені вимоги до: посади нотаріуса, його робочого місця, порядку отримання свідоцтва на право заняття нотаріальною діяльністю тощо), так і безпосередньо питання правил учинення окремих нотаріальних дій, їх оформлення.

Окремі аспекти щодо правового регулювання досліджувались у радянській і пострадянській науковій літературі, про що свідчать праці С.С. Алексєєва, В.Д. Бабкіна, С.В. Бобровник, Є.В. Бурлая, А.М. Вітченко, В.М. Горшеньова, С.Д. Гусарєва, Д.А. Керімова, М.І. Козюбри, Л.А. Луць, М.І. Матузова, О.М. Мельник, В.С. Нерсесянца, Н.М. Оніщенко, Е.М. Пенькова, П.М. Рабіновича, О.Д. Тихомирова, Н.Н. Тарасова, В.Д. Сорокіна, В.М. Сирих, В.М. Селіванова, О.І. Ющика тощо.

Аналіз наукових праць із зазначеної проблематики надає підстави зробити висновок про відсутність комплексного підходу, науково обґрунтованої методології її дослідження, яка б дозволила систематизувати різні погляди щодо поняття правового регулювання, його особливостей, взаємодії із суміжними правовими категоріями.

Перш ніж характеризувати правове регулювання нотаріальної діяльності в Україні, необхідно визначитися із самим його формулюванням.

Термін «регулювання» (від лат. Regulo правило) означає упорядкування, налагодження, приведення чогось у відповідність до чогось.

На думку Д.А. Керімова, термін «регулювати» означає встановлювати межі, масштаб поведінки людей, вносити в суспільні відносини стабільність, систему, порядок і тим самим спрямовувати їх у певному напрямку [1, 95].

Деякі науковці відносять термін «регулювання» лише до права як системи норм та деяких інших специфічних правових засобів (правовідносини, акти реалізації норм права).

Усю багатоманітність тлумачень категорії правове регулювання можна звести до кількох основних.

Ю.І. Римаренко зазначає, що правове регулювання – це форма соціального регулювання відповідно до вимог норм права, заснована на усвідомленні суб'єктами права своїх прав та обов'язків [2]. Тим самим науковець характеризує правове регулювання як одну із форм соціального регулювання, що ґрунтується на вимогах норм права. Правове регулювання як спеціально-юридичний вплив пов'язане зі встановленням прав та обов'язків суб'єктів, їх можливої й необхідної поведінки в конкретних правовідносинах.

А.В. Малько, розглядаючи правове регулювання як одну із форм впливу права на суспільні відносини, зазначає, що це здійснюваний за допомогою всієї системи юридичних засобів вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування [3, 26-27].

Тим самим у процесі аналізу зазначеної категорії акцент зроблено саме на можливості використання відповідної системи засобів, які мають юридичний характер і забезпечують впорядкування суспільних відносин.

С.С. Алексєєв підкреслює, що правове регулювання – це здійснюваний за допомогою правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних приписів тощо) результативний, нормативно-організований вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, охорони, розвитку відповідно до вимог економічного базису, суспільних потреб даного соціального устрою [4, 211].

Поняття «правове регулювання» відображає динаміку права, його силу та енергію, спрямовану на досягнення правового результату, вирішення тих життєвих ситуацій, які вимагають впливу права; воно здійснюється за допомогою системи засобів, які утворюють не просто комплекси, багатоелементні утворення, а послідовно з'єднані ланцюги певної структури, що знаходиться в динаміці [5, 317].

С.О. Комаров під правовим регулюванням розуміє лише одну із форм впливу права на суспільні відносини – впливу за допомогою специфічно-правових засобів: норм права, правовідносин, актів реалізації [6, 414].

Він підкреслює, що правове регулювання здійснюється за допомогою системи спеціальних юридичних засобів.

Отже, можна зробити висновок, що правове регулювання є складним і багатогранним, його можна характеризувати як загальнотеоретичне, так і міжгалузеве поняття.

Поруч із зазначеним, підтримуємо думку Т.І. Тарахонич, яка визначає правове регулювання як комплексну наукову категорію, яка характеризується як правовий вплив на суспільні відносини, що здійснюється через систему юридичних засобів, способів, форм і методів з метою проведення їх, і відповідність до потреб суспільства, забезпечення в ньому порядку та стабільності [7, 12].

Отже, на нашу думку, правове регулювання нотаріальної діяльності – це сукупність юридичних засобів, способів, форм і методів, що закріплені на законодавчому рівні з метою упорядкування правовідносин у сфері нотаріальної діяльності.

Необхідно зазначити, що система нормативно-правових актів щодо регулювання нотаріальної діяльності в Україні доволі об'ємна, що пов'язано зі специфікою діяльності нотаріусів. Законодавство України регулює нотаріальну діяльність, починаючи з порядку проходження стажування особами, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю, і закінчуючи порядком учинення конкретної нотаріальної дії.

Аналіз спеціальної літератури надає нам можливість зробити висновки про те, що класифікувати зазначені норми можна за багатьма критеріями: суб'єкти видання, юридична сила тощо. Разом з тим обсяг роботи не дозволяє ретельно розглянути їх. Саме тому ми вважаємо доречним зупинитися на основних нормативно-правових актах.

Конституція України проголосила перехід до формування вільної ринково-конкурентної економіки та демократичні принципи побудови державного устрою. Ці конституційні положення мають безпосередній зв›язок з нотаріатом, оскільки тепер підприємствами, землею можуть володіти не тільки держава, а й громадяни, юридичні особи, що зумовлює можливість переходу прав власності на такі об›єкти, що мають посвідчуватися в нотаріальному порядку. На підставі цього нотаріальна діяльність істотно ускладнилася, а вартість договорів, що

посвідчуються в нотаріальному порядку, значно зросла, що вплинуло на рівень доходів нотаріусів і підняття престижу цієї професії.

Крім того, право на отримання кваліфікованої правової допомоги є одним із фундаментальних прав людини та громадянина, яке проголошено Конституцією. Так, статтею 8 передбачено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає за свою діяльність, утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним її обов›язком, а нотаріуси, як уповноважені нею на вчинення нотаріальних дій особи, зобов›язані цих положень дотримуватись у своїй діяльності. Щоб нотаріальна діяльність відповідала високій місії правоохоронного органу, має безперервно розвиватися теорія нотаріального процесу. Вона повинна випереджати зміни й доповнення до законодавства, аби вони мали обґрунтований і позитивний зміст [8].

Основним нормативно-правовим актом, що регулює нотаріальну діяльність, є Закон України «Про нотаріат», прийнятий ще 2 вересня 1993 року. Починаючи з 2009 року, указаний закон зазнав великих змін і доповнень, що, на нашу думку, позитивно впливає на якість надаваних нотаріусами послуг.

До найвагоміших змін можна віднести зрівняння в повноваженнях державних і приватних нотаріусів. Як результат зазначених змін, із 1 червня 2009 року приватні нотаріуси на рівні з державними мають право займатися спадковими справами.

Зрівнювання в таких повноваженнях державних і приватних нотаріусів сприятиме розвантаженню державних нотаріальних контор. За його словами, існуючі до сьогодні обмеження в повноваженнях призводили до перевантаження державних нотаріальних контор, створювали в них великі черги. Крім того, «нерівність у повноваженнях» позбавляла приватних нотаріусів можливості вести свою професійну діяльність у повному обсязі.

Згідно зі статтею 31 Закону України «Про нотаріат» приватні нотаріуси за вчинення нотаріальних дій справлятимуть плату, розмір якої визначатиметься за домовленістю між нотаріусом і громадянином або юридичною особою. Оплата додаткових послуг правового характеру, які надаються приватними нотаріусами й не належать до вчинюваної нотаріальної дії, також буде стягуватися за домовленістю сторін [9].

Необхідно звернути увагу, що 2012 рік для нотаріату знаменуються увагою законодавця до вдосконалення організаційних основ нотаріальної діяльності, а також розширення кола правових підстав для максимального залучення нотаріусів до відповідальності в разі невиконання або ж неналежного виконання ними своїх професійних обов›язків.

Зауважимо, що на сьогодні нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності, а також здійснює функції державного реєстратора прав на нерухоме майно в порядку та випадках, установлених Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [10, 49].

Аналіз норм попередніх редакцій Закону України «Про нотаріат» надає нам можливість зробити висновок щодо суворого відбору до лав нотаріусів. Так, ще до 2008 року, особі, яка мала намір скласти кваліфікаційний іспит та одержати свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю, необхідно було мати повну вищу юридичну освіту і пройти стажування протягом шести місяців у державній нотаріальній конторі або в нотаріуса, який займається приватною нотаріальною практикою.

На сьогодні нотаріусом може бути громадянин України, який має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менш як шість років, з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори – не менш як три роки, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Окрім того, помічником нотаріуса (консультантом) може бути особа, яка вже має вищу юридичну освіту.

Закон України «Про нотаріат» регулює також такі питання:

права та обов'язки нотаріусів;

гарантії та принципи нотаріальної діяльності;

порядок роботи та повноваження Вищої кваліфікаційної комісії;

видача та анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю;

основи нотаріального діловодства;

професійне самоврядування нотаріусів;

організація роботи державного нотаріуса, нотаріального архіву та приватного нотаріуса;

повноваження щодо вчинення нотаріальних дій;

правила вчинення окремих нотаріальних дій.

Поруч із зазначеним, погоджуємося з думкою С.Я. Фурси, що законодавство про нотаріат – це структурована система правових норм, предметом регулювання яких є правовідносини, що виникають в організаційній побудові нотаріату, нотаріальному процесі та регламентують процедуру вчинення нотаріальних проваджень. До таких актів науковець відносить спеціальні нормативні акти: Закон України «Про нотаріат», Порядок учинення нотаріальних дій нотаріусами України, Положення про порядок учинення нотаріальних дій у дипломатичних представництвах та консульських установах тощо.

Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України встановлюється Наказом Міністерства Юстиції України від 22.02.2012 № 296/5, що передбачає регулювання таких питань, як:

місце та строки вчинення нотаріальних дій;

установлення особи, яка звернулась за вчиненням нотаріальної дії, і визначення обсягу її цивільної дієздатності;

перевірка цивільної правоздатності та дієздатності юридичної особи, перевірка повноважень представника юридичної особи

витребування відомостей і документів, необхідних для вчинення нотаріальної дії;

вимоги до документів, що подаються для вчинення нотаріальної дії;

порядок викладення текстів та підписання засвідчуваних правочинів, заяв та інших документів;

посвідчувальні написи нотаріуса;

реєстрація нотаріальної дії та визнання її вчиненою;

виконавча сила нотаріального документа;

відмова у вчиненні нотаріальної дії;

оскарження нотаріальної дії або відмови у вчиненні нотаріальної дії;

заходи, що вживаються нотаріусом при виявленні порушення законодавства;

оплата за вчинення нотаріальних дій;

порядок вчинення окремих видів нотаріальних дій [11].

Вагомим для регулювання нотаріальної діяльності нормативно-правовим актом, на нашу думку, є також Наказ Міністерства Юстиції Про затвердження Правил ведення нотаріального діловодства від 22.12.2010 № 3253/5.

Зазначеним Наказом регламентуються правила, недотримання яких може призвести навіть до анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю, а саме:

діловодства контори, архіву, приватного нотаріуса;

відповідальність за організацію діловодства та архіву

порядок приймання-передавання документів нотаріального діловодства в разі зміни завідувача контори чи особи, відповідальної за ведення діловодства, заміщення;

складання та оформлення організаційно-розпорядчих документів;

складання та оформлення нотаріальних документів;

порядок ведення та заповнення реєстрів для реєстрації нотаріальних дій;

приймання, розгляд і реєстрація кореспонденції;

контроль за виконанням документів;

вимоги щодо формування справ (нарядів);

особливості формування спадкових справ;

оформлення справ для архівного зберігання;

складання описів справ (нарядів);

архівне зберігання нотаріальних документів приватним нотаріусом;

передавання справ до державного нотаріального архіву;

видача і вилучення (виїмка) нотаріальних документів [35].

До системи правового регулювання належать також такі нормативно-правові акти Міністерства Юстиції України:

Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України (Наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5);

Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування (Наказ Міністерства юстиції України від 11.11.2011 р. № 3306/5);

Про затвердження Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату (Наказ Міністерства юстиції України від 31.08.2011 р. № 923);

Про затвердження Положення про державний нотаріальний архів (Наказ міністра юстиції від 18.05.2009 № 870/5);

Про затвердження Порядку видачі свідоцтва про право на зайняття нотаріальною діяльністю (Наказ Міністерства юстиції України від 11.07.2012 р. № 1043/5);

Про затвердження Положення про порядок реєстрації приватної нотаріальної діяльності (Наказ міністра юстиції України від 22.03.2011 № 871/5);

Про затвердження правил ведення нотаріального діловодства (Наказ Мінюсту України від 22.12.2010 р. № 3253/5);

Про затвердження Примірного положення про порядок надання державними нотаріусами додаткових послуг правового характеру, які не пов'язані зі вчинюваними нотаріальними діями, а також послуг технічного характеру (Наказ Мінюсту України від 04.01.98 р. № 3/5);

Про порядок вчинення нотаріальних дій, не передбачених законодавством України (Лист Мінюсту України від 28.02.94 р.).

Посвідчуючи нотаріальні дії, нотаріусові обов'язково необхідно дотримуватися норм цивільного законодавства. Нотаріуси покликані розв›язувати різні питання цивільних правовідносин шляхом учинення нотаріальних дій. Саме тому до системи правового регулювання можна віднести також Цивільний кодекс, Сімейний кодекс, Земельний кодекс та інші систематизовані акти матеріального права, норми яких конкретизують і визначають завдання нотаріусів, а також реалізуються на підставі нотаріальної процедури.

Нотаріус, здійснюючи нотаріальне посвідчення правочину, зобов'язаний дотримуватись, насамперед, вимог, установлених у ст. 203 ЦК України, тобто діяти неупереджено, незалежно та чітко відповідно до вимог закону.

На нотаріальний процес також здійснюють вплив укази та розпорядження Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, накази міністра юстиції України, накази та інструкції інших міністерств і відомств, нормативні акти органів місцевого самоврядування, а саме:

Про впорядкування справляння плати за вчинення нотаріальних дій (Указ Президента України від 10.07.98 р. № 762/98);

Про розмір плати за видачу свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю (Постанова Кабміну України від 22 лютого 1994 р. № 102);

Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться в безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів (Постанова Кабміну України від 29.06.99 р. № 483);

Про порядок посвідчення заповітів і доручень, прирівнюваних до нотаріально посвідчених (Постанова Кабміну від 15.06.94 р. № 419).

Порядок учинення нотаріальних проваджень посадовими особами консульських установ і дипломатичних представництв за кордоном визначаються консульськими конвенціями та міжнародними договорами. У деяких випадках нотаріуси при вчиненні нотаріальних дій мають застосовувати норми іноземного права, керуватися нормами міжнародного права.

На сьогодні розвиток нотаріального законодавства здійснюється швидкими темпами. Наша держава прагне перейти до системи латинського нотаріату, яка полягає в існуванні єдиних нотаріальних органів, без розшарування на приватних і державних нотаріусів. Акцент робиться на існування приватних нотаріусів як елементів цієї системи. Ми вважаємо, що на шляху до цього вже зроблено перші кроки. Таким, на нашу думку, є Наказ Міністерства юстиції України від 03.05.2007 № 218/5 «Про затвердження Змін до Граничної чисельності приватних нотаріусів у нотаріальних округах», що спрямований на збільшення кількості приватних нотаріусів у нотаріальних округах та, як ми вважаємо, на поступове зменшення частки державних нотаріусів, а в перспективі й на їх ліквідацію або ж реорганізацію в приватні нотаріуси; Наказ Міністерства юстиції України від 17.04.2007 № 186/5 «Про затвердження змін до Положення про вимоги до робочого місця приватного нотаріуса та здійснення

контролю за їх дотриманням», що частково зменшив вимоги до робочого місця нотаріуса, спрямований на підвищення інтересу до професії нотаріуса і розширення можливостей для діяльності приватного нотаріуса. Тому прагнення України увійти в Європейське Співтовариство та в європейську правову систему вимагає узгодження українського нотаріального законодавства з міжнародним, у зв'язку з чим особливої актуальності набуває питання врахування закордонного досвіду.

Отже, можна зробити висновок про постійне оновлення чинного правового регулювання нотаріальної діяльності, а також активні спроби приведення його у відповідність до сучасних вимог.

Література

1. Общая теория государства и права: академический курс в трех томах / отв ред. М.Н. Марченко; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, Юрид. фак. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2010. – Т.1: Государство / [С.Н. Бабурин и др.]. – 556 с.

2. Римаренко Ю.І. Правове регулювання // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьев, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 752.

3. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве. М.: Юристъ, 2004. С. 85.

4. Алексеев С.С. Общая теория права: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Проспект, 2008. – 576 с.

5. Алексеев С.С. Восхождение к праву: Поиски и решения.– М.: НОРМА, 2001.– 752 с.

6. Комаров. С.А. Общая теория государства и права: учеб. для студ. вузов, обуч. по юрид. спец. и направлениям / С.А. Комаров. – 7-е изд., испр. и доп. – СПб.: Питер,2008. – 510 с.

7. Тарахонич Т.І. Правове регулювання та правовий вплив як юридичні категорії: співвідношення понять // Часопис Київського університету права. № 4. – 2009. – С. 10-14.

8. Державні та приватні нотаріуси зрівнялися у спадкових справах. [Електронний ресурс]: http://notariys.com/news.html

9. Про нотаріат: закон України: від 02.09.1993 № 3425-XII в редакції Закону України від 11.08.2013 № 406-18. – [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua.

10. Теорія нотаріального процесу [текст]: Науково-практичний посібник / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – 920 с.

11. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 із змін., внес. згідно із Наказом Мінюсту від 15.05.2013 р. № 888/5. – [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua.

12. Про затвердження правил ведення нотаріального діловодства: наказ Мінюсту України від 22.12.2010 р. № 3253/5 із змін., внес. згідно із Наказом Мінюсту від 25.06.2013 № 1061/5. – [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua.

Чернишова О.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри інформаційно-технічного забезпечення та спеціальної техніки ОДУВС
Надійшла до редакції: 07.04.2015

УДК 349.3

ДОСТАТНІЙ ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Андрієнко І. С.

У статті досліджено проблеми з'ясування правової сутності категорій «життєвий рівень» та «достатній життєвий рівень». Здійснено аналіз норм міжнародного та вітчизняного законодавства щодо визначення меж достатності. З'ясовано залежність категорії достатнього життєвого рівня з прожитковим мінімумом.

Ключові слова: *життєвий рівень, право на достатній життєвий рівень, прожитковий мінімум, соціальні стандарти, соціальне забезпечення.*

В статье исследованы проблемы определения правовой сущности категорий «жизненный уровень» и «достаточный жизненный уровень». Осуществлен анализ норм международного и отечественного законодательства с точки зрения границ достаточности. Выявлена зависимость категории достаточного жизненного уровня с прожиточным минимумом.

Ключевые слова: *жизненный уровень, право на достаточный жизненный уровень, прожиточный минимум, социальные стандарты, социальное обеспечение.*

In the article the problem of finding out the nature of the legal categories of «standard of living» and «adequate standard of living.» The analysis of international and domestic law to determine the limits of sufficiency. It was found the dependence category adequate standard of living to the living wage.

Keywords: *standard of living, the right to an adequate standard of living, cost of living, social standards and social security.*

Будь-яка галузь права набуває розвитку в результаті дослідження об'єктивної дійсності та розробки відповідного їй понятійного апарату. Поява великої кількості нових для юридичної науки термінів потребують сьогодні глибокого теоретичного аналізу та осмислення, зокрема в праві соціального забезпечення. Категорії та поняття, що використовуються цією галуззю права в різних законодавчих актах, потребують чіткого визначення та узгодження між собою.

Категорія «достатній рівень життя» є досить витребуваною на сьогодні. Забезпечення достатнього життєвого рівня визначають і як найважливішу конституційну мету розвитку багатьох держав, і першу ознаку соціальної держави, і кінцеве завдання соціально-економічних програм уряду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій у сфері права соціального забезпечення свідчить про те, що різним аспектам забезпечення права на достатній життєвий рівень присвячено чимало праць провідних фахівців цієї галузі. Свого часу до означеної проблематики звертались Н.Б. Болотіна, Е.С. Бондарева, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, С.М. Синчук і ряд інших. Водночас відсутність законодавчого закріплення категорій «рівень життя» та «достатній життєвий рівень», невизначеність їх співвідношення з прожитковим мінімумом залишає ряд проблем як теоретичного, так і практичного змісту.

Метою статті є з'ясування сутності поняття «достатній рівень життя» як правої категорії, а також визначення критеріїв його обрахування.

Слід зазначити, що поняття достатнього життєвого рівня нерозривно пов'язане з категорією «рівень життя», що досить широко використовується багатьма галузями наукового пізнання. Окреслюючи коло специфічних ознак, кожна із них пропонує власний підхід його трактування.

Уперше теоретичне розкриття економічного та соціального змісту категорії «рівень життя» було введено К. Марксом і розглядалося як соціально-економічна характеристика рівня задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людей. Він виділяв «традиційний рівень життя» як такий, що передбачає не тільки задоволення потреб фізичного життя, а й задоволення певних потреб, породжених тими суспільними умовами, в яких люди знаходяться і виховуються [1].

Сучасна економічна енциклопедія під «рівнем життя» розуміє ступінь задоволення матеріальних і культурних потреб населення такими соціально-економічними факторами, як: реальні грошові доходи; обсяг і структура споживання; забезпеченість роботою (зайнятість) та умови праці; тривалість робочого дня і вільного часу; інтенсивність праці; житлові та побутові умови; рівень освіти і культури; система охорони здоров'я і фізичної культури; система соціального забезпечення; піклування суспільства про дітей і материнство; раціональне використання вільного часу [2].

Соціальну складову «рівня життя» традиційно визначають за такими критеріями, як: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її існування; реалізація права кожної людини на вільний розвиток особистості; гарантія прав на працю, освіту, охорону здоров'я, соціальний захист, безпеку життя; участь особи в громадсько-політичній і культурній діяльності; соціальна забезпеченість людини, сім'ї, соціальних і національних меншин; рівень соціально-комунальної інфраструктури.

Соціально-економічна практика виокремлює два основні підходи, що мають концептуальний характер і можуть бути визначені як основні концепції дослідження рівня життя населення:

- перша концепція розглядає рівень життя як матеріальне становище населення (у розумінні наявності необхідних матеріальних благ у вигляді доходу для підтримання основних життєвих потреб, забезпеченості певним рухомим і нерухомим майном тощо). Основна увага приділяється питанням визначення раціональних норм споживання та відповідності реального споживання цим нормам, рівня та купівельної спроможності доходів, обґрунтуванню їх диференціації в суспільстві, установленню соціальних стандартів. Добробут окремої особи розглядається через призму загальнонаціонального добробуту. Стратегічна мета держави – збільшувати обсяги виробництва й шляхом перерозподілу доходів у суспільстві забезпечувати вищий рівень задоволення потреб;

- друга концепція (якості життя) базується на визнанні необхідності задоволення потреб людини не тільки в матеріальних благах, а й в умовах для розвитку й життєдіяльності, та означає частковий перехід від макроекономічного до мікроекономічного розуміння. Основна стратегічна мета – створення умов для якісного життя та всебічного розвитку людини [3].

Фахівці права розглядають рівень життя в аспекті забезпечення найважливіших конституційних прав люди-

© І.С. Андрієнко, 2015

ни й громадянина, сутність якого полягає в можливості достатнього харчування, одягу, житла з метою забезпечення, досягнення певного життєвого рівня. Змістом є право на соціальне благо як гарантія існування і прояву можливостей особи. Формою є право на певні умови життя [4].

З'ясування сутності правової складової категорії рівня життя слід здійснювати з урахуванням міжнародних стандартів у відповідній сфері соціального забезпечення, де традиційно використовується поняття «достатній життєвий рівень».

Вперше право на достатній рівень життя було визначено на початку XX ст. у Німеччині. У статті 151 Веймарської Конституції 1918 р. зазначено, що організація господарського життя повинна відповідати принципам справедливості з метою забезпечення всім гідного існування. Згодом це право набуло майже загального поширення й стало своєрідним еталоном, стандартом правового регулювання соціальних прав громадян, а також визначальною ознакою соціальної спрямованості будь-якої держави світу.

На сьогодні соціальні стандарти та комплекс заходів у цій сфері визначені на міжнародному та європейському рівнях.

Так, Загальна декларація прав людини проголошує право кожної людини на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, яке є необхідним для підтримання здоров'я й добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини [5]. Отже, у цьому міжнародному акті сформульовано найперше і найширше поняття «життєвого рівня», яке включає не тільки їжу, одяг і житло, а й такі блага, як медичне й соціальне обслуговування.

Стаття 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права зазначає, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя [6]. Такий самий за змістом соціальний стандарт «життєвого рівня» закріплює й Конвенція МОП № 117 1962 р. «Про основні цілі і норми соціальної політики», яка зобов'язує держави-учасниці до «вжиття всіх можливих заходів для досягнення такого життєвого рівня, включаючи їжу, одяг, житло, медичне і соціальне забезпечення, а також освіту, які необхідні для підтримки здоров'я й добробуту незалежних виробників, найманих працівників і членів їхніх сімей».

Європейська соціальна хартія 1996 року (переглянута) у частині першій зазначає, що держави-учасниці повинні забезпечувати умови, за яких усі працівники мають право на справедливу винагороду, яка забезпечить достатній життєвий рівень для них самих і членів їхніх сімей.

Загалом, відповідно до міжнародних стандартів соціального забезпечення право на достатній життєвий рівень включає в себе такі елементи: право на здійснення необхідних для підтримання гідності й для вільного розвитку його особистості прав у економічній, соціальній і культурних сферах; право на такий життєвий рівень, який необхідний для підтримання здоров'я та добробуту його сім'ї, що включає право на достатнє харчування, одяг, житло, медичний догляд і соціальне обслуговування; право на соціальне забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, настання старості чи іншого випадку втрати засобів до існування із незалежних від них обставин; право на постійне покращення умов життя; право на свободу від голоду, що забезпечується прийнятими державою індивідуальних та колективних заходів щодо вдосконалення виробництва, розподілу та споживання [7].

У практиці вітчизняного законодавства вперше право на достатній життєвий рівень для особи та її сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, було закріплено ст. 48 Конституції України. Однак особливістю положення «достатній життєвий рівень» фахівці відзначають відсутність у законодавстві визначення меж цієї достатності, його рекомендаційне формулювання та постійна змінюваність залежно від рівня соціально-економічного розвитку країни та інших чинників. Термін «достатній життєвий рівень» є оціночним поняттям, має відносний характер і не підлягає точному визначенню [8].

На нашу думку, такий підхід має певний сенс, оскільки неможливо точно виявити потреби людей у засобах існування. Вони індивідуальні й залежать від багатьох чинників: рівня економічного розвитку країни, галузі, регіону, національних, культурних або релігійних традицій споживання, віку, професії, рівня освіти людини тощо. Крім того, потреби людини в засобах існування суб'єктивні й не завжди зважають на рекомендації фахівців. Водночас більш виваженою вбачається точка зору, за якою державні соціальні стандарти прав людини повинні юридично закріплюватися та не ототожнюватися з тим чи іншим політичним устроєм держави, системою економіки тощо [7].

Як уже зазначалося вище, у вітчизняному законодавстві відсутнє поняття «рівень життя». Лише Стратегія подолання бідності, що затверджена Указом Президента України від 15 серпня 2001 р. № 637/ 2001 та, відповідно, Методика комплексної оцінки бідності, затверджена Міністерством праці та соціальної політики спільно з іншими міністерствами 5 квітня 2002 р. № 171/238/100/149/2 нд, яка передбачає розрахунок системи показників, що безпосередньо характеризують рівень життя бідного населення.

Зокрема, рівень бідності визначено як питому вагу сімей (домогосподарств), у яких рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим від визначеної межі бідності.

Межа бідності оцінюється як рівень доходу, нижче від якого є неможливим задоволення основних потреб. Межа бідності встановлюється як частка прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць. На її основі визначаються сім'ї, які належать до категорії бідних [9].

Державне регулювання рівня життя населення базується на категорії прожиткового мінімуму, що визначається базовим державним соціальним стандартом, на основі якого встановлюються соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти.

Законодавство визначає прожитковий мінімум як вартісну величину достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів і мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [11].

До складу прожиткового мінімуму входять набори продуктів харчування, непродовольчих товарів і наборів

послуг, схвалених науково-громадською експертизою на принципах соціального партнерства і затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. № 656 «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» [12].

Водночас слід пам'ятати, що використовувана в Україні величина прожиткового мінімуму орієнтована на мінімальне споживання продуктів харчування та непродовольчих товарів за мінімальними нормами, отримання обмеженої кількості послуг за найнижчими цінами й співвідношенням із середнім рівнем життя населення. В основу прожиткового мінімуму покладено споживчий кошик, котрий містить конкретний перелік матеріальних благ, використовуваних для задоволення найнеобхідніших потреб людини (сім'ї) при середньостатистичному споживанні за певний період часу. Споживчий кошик є основою для розрахунку мінімального споживчого бюджету – законодавчо встановленої в державі (виходячи з потреб різних статевовікових груп населення) середньодушової місячної вартості набору продуктів харчування, непродовольчих товарів, необхідних послуг, ліків, предметів побуту, зокрема тривалого користування, задоволення у встановлених межах культурно-освітніх потреб.

Такий підхід повністю відповідає світовій практиці, де прожитковий мінімум існує у формі життєвого (або фізіологічного) та соціального мінімуму.

Перший показник відображає задоволення основних фізіологічних потреб, у світовій практиці він становить 85-87 % загального прожиткового мінімуму. Решта припадає на соціальну частину і включає витрати, необхідні для доступу до набору духовних цінностей мінімально прийнятного рівня життя. При цьому в загальній політиці формування прожиткового мінімуму в різних країнах світу існують деякі спільні риси. Зокрема, використовується показник частки витрат сімей на харчування, який свідчить, що чим більша частка витрат сімей на харчування в країні, тим нижчий рівень життя.

В європейських країнах частка витрат на придбання продуктів харчування становить 30–40 %. У країнах Євросоюзу прогресивною вважається тенденція зменшення частки витрат сімей на харчування і збільшення витрат на послуги та придбання промислових товарів [10] .

В Україні прожитковий мінімум установлюється нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення. Нагадаємо, що вітчизняне законодавство виділяє чотири такі групи: діти віком до 6 років; діти віком від 6 до 18 років; працездатні особи; особи, які втратили працездатність.

За своєю суттю прожитковий мінімум є встановленою законодавчо межею бідності, оскільки саме йому належить провідна роль у визначенні права на призначення більшості видів державної соціальної допомоги.

Водночас негативним досвідом вітчизняного законодавства є факт існування, по суті, двох соціальних стандартів – прожиткового мінімуму, а також рівня забезпечення прожиткового мінімуму, що використовується для призначення окремих видів державної соціальної допомоги. При цьому останній передбачає надання соціальної допомоги в розмірах, що значно нижчі від установленої законодавством вартісної величини прожиткового мінімуму, а отже, не може забезпечити навіть мінімально-необхідних потреб існування.

Отже, рівень життя є складним і багатоплановим поняттям, що охоплює різноманітні аспекти життєдіяльності людини. Рівень життя є динамічною категорією, розуміння якої залежить від рівня розвитку суспільства в конкретний період часу.

Достатній життєвий рівень передбачає забезпеченість рівня доходу громадян, необхідного для задоволення їх базових (мінімальних) фізіологічних і соціальних потреб. Достатній життєвий рівень не може бути нижчим, ніж величина прожиткового мінімуму встановленого державною для відповідних соціальних груп населення.

Література

1. К. Маркс. Сочинения, 2-е изд. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1960. – Т. 16. – С. 150.

2. Економічна енциклопедія: у 3 т. / [ред. кол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. – К.: Видавничий центр "Академія", 2002. – Т. 3. – С. 262.

3. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За заг. ред. Л.М. Черенько. – К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. – С. 16-17.

4. Актуальні проблеми конституційного права України [Текст]: Підруч. / За заг. ред. А.Ю. Олійника. — К.: Видавничий дім «Скіф», 2012. — С. 266.

5. Всеобщая декларация прав человека. Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года. - [Електронний ресурс]: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015.

6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права // ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 р. - [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

7. Синчук С.М. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення / С. Синчук // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – 2011. – Випуск 52. – С. 236.

8. Кириченко Ю.В. Пояснювальна записка щодо обґрунтування необхідності зміни статті 48 Конституції України. - [Електронний ресурс]: http://cau.in.ua/ua/news/id/kirichenko-776/.

9. Про Стратегію подолання бідності // Президент України; Указ, Стратегія від 15.08.2001 № 637/2001. - [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/637/2001.

10. Боков О. Вдосконалення методології визначення прожиткового мінімуму в контексті досвіду країн Європейського Союзу / О. Боков // Україна: аспекти праці. – 2013. – № 1. – С. 40.

11. Про прожитковий мінімум: закон України; 15.07.1999 р. № 966-XIV / Верховна Рада України. – Ст. 1. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 38. – Ст. 348.

12. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення: постанова; 14.04.2000 р. № 656 / Кабінет Міністрів України // Офіційний вісник України. – 2000. – № 16. – Ст. 97.

Андрієнко І.С.,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
ОДУВС
Надійшла до редакції: 12.05.2015

УДК 330.322(477):346

ІНВЕСТИЦІЙНИЙ КЛІМАТ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ПОКРАЩЕННЯ

Журавель А. В.

У роботі здійснено аналіз інвестиційного клімату держави, визначено фактори негативного та сприятливого впливу на інвестиційний клімат. Обґрунтовується, які саме заходи можуть бути використані для покращення інвестиційного клімату.

Ключові слова: *інвестиції, інвестиційна діяльність, інвестиційний клімат, національні інвестори, іноземні інвестори, захищеність інвесторів, фактори впливу, податки.*

В работе проведен анализ инвестиционного климата государства, определены факторы негативного и благоприятного влияния на инвестиционный климат. Обосновывается, какие именно меры могут быть использованы для улучшения инвестиционного климата.

Ключевые слова: *инвестиции, инвестиционная деятельность, инвестиционный климат, национальные инвесторы, иностранные инвесторы, защищенность инвесторов, факторы влияния, налоги.*

The paper analyzes the state's investment climate, the factors favorable and negative impact on the investment climate. Substantiates what measures can be used to improve the investment climate.

Keywords: *investments, investment, investment climate, domestic investors, foreign investors, protection of investors, impact factors and taxes.*

Активізація економічних процесів в Україні значною мірою залежить від ефективності державної інвестиційної політики, наявності сприятливого інвестиційного клімату. Інвестиційна діяльність відіграє важливу роль в економічних процесах країни, оскільки завдяки залученню інвестицій створюються нові підприємства, відповідно, з'являються нові робочі місця, оновлюється обладнання на діючих підприємствах, запроваджуються інновації, розвивається інфраструктура загалом. Саме тому одним зі стратегічних завдань держави є створення сприятливого клімату для здійснення інвестиційної діяльності.

Серед вітчизняних учених, які досліджували проблеми залучення інвестицій в економіку України та створення сприятливого інвестиційного клімату, слід відмітити: В.С. Марцин, О.В. Прокопенко, Л.І. Гладка, О.А. Харун, П.І. Зачепило, І.М. Крупка та інших.

Метою статті є дослідження інвестиційного клімату в Україні, виявлення позитивних і негативних умов, що впливають на його формування, шляхом аналізу теоретичних положень і діючого законодавства у сфері інвестиційної діяльності та формування окремих пропозицій щодо вдосконалення норм законодавства в частині покращення інвестиційного клімату України.

Під інвестиційним кліматом розуміють сукупність політичних, правових, економічних, соціальних умов, що забезпечують і сприяють інвестиційній діяльності вітчизняних і закордонних інвесторів [11; 176].

Сьогодні в Україні створене правове поле для здійснення інвестиційної діяльності. Зокрема, суб'єктам інвестиційної діяльності (громадянам і юридичним особам України та іноземних держав, а також державам) гарантується рівний захист прав, інтересів та майна; надається державна підтримка в розробленні та реалізації інвестиційних проектів; забезпечується стабільність здійснення інвестиційної діяльності та захист інвестицій [2].

Для іноземних інвесторів на території України встановлюється національний режим інвестиційної діяльності, тобто створено рівні умови діяльності поряд з вітчизняними інвесторами. До окремих суб'єктів інвестиційної діяльності, які здійснюють інвестиційні проекти із залученням іноземних інвестицій, що реалізуються відповідно до державних програм розвитку пріоритетних галузей економіки, соціальної сфери і територій, може встановлюватись пільговий режим інвестиційної діяльності. Іноземні інвестиції в Україні не підлягають націоналізації. У разі припинення інвестиційної діяльності іноземному інвестору гарантується повернення його інвестиції в натуральній формі або у валюті інвестування без сплати мита, а також доходів від інвестицій у грошовій або товарній формі. Держава також гарантує безперешкодний і негайний переказ за кордон прибутків і інших коштів в іноземній валюті, одержаних на законних підставах унаслідок здійснення іноземних інвестицій [3].

Також слід відмітити, що Верховною Радою України підписано та ратифіковано міжурядові угоди про сприяння та взаємний захист інвестицій з більше ніж 70 країнами світу. Зокрема, варто відзначити ратифікацію Вашингтонської Конвенції 1965 року про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами [4] .

Для поліпшення інвестиційного клімату в Україні було зроблено ряд позитивних кроків шляхом прийняття таких нормативно-правових актів:

1. Закон України від 06.09.2012 № 5205-VI «Про стимулювання інвестиційної діяльності в пріоритетних галузях економіки з метою створення нових робочих місць», який визначає основи державної політики в інвестиційній сфері протягом 2013-2032 років щодо стимулювання залучення інвестицій у пріоритетні галузі економіки та спрямований на створення умов для активізації інвестиційної діяльності шляхом концентрації ресурсів держави на пріоритетних напрямах розвитку економіки з метою створення нових робочих місць, розвитку регіонів [5].

Згідно з цим законом пріоритетними галузями економіки є галузі, спрямовані на забезпечення потреб суспільства у високотехнологічній конкурентоспроможній екологічно чистій продукції, високоякісних послугах, які реалізують державну політику щодо розвитку виробничого та експортного потенціалу, створення нових робочих місць [5]. Перелік пріоритетних галузей економіки визначається Кабінетом Міністрів України. До пріоритетних галузей економіки належать агропромисловий, житлово-комунальний і машинобудівний комплекси, транспортна інфраструктура, курортно-рекреаційна сфера і туризм, а також переробна промисловість за визначеними

© А.В. Журавель, 2015

напрямами [9].

Законом також передбачено державну підтримку інвестиційної діяльності в пріоритетних галузях, а також особливості оподаткування й оподаткування ввізним митом суб'єктів господарювання, які реалізують інвестиційні проекти в пріоритетних галузях економіки (зокрема, звільнення від сплати податку на прибуток до 2017 року та звільнення від сплати ввізного мита).

2. Закон України від 21.10.2010 № 2623-VI «Про підготовку та реалізацію інвестиційних проектів за принципом «єдиного вікна»». Відповідно до цього закону принцип «єдиного вікна» – це спосіб взаємодії уповноваженого органу та суб'єкта інвестиційної діяльності з метою підготовки та видачі пакета документів, який дає право на реалізацію інвестиційного проекту. З прийняттям цього закону встановлено єдиний перелік документів, необхідних для реалізації інвестиційного проекту залежно від його специфіки, а також забезпечується прозорість процедури видачі документів для його подальшої реалізації [6].

3. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.07.2012 р. № 650 «Про порядок ведення Державного реєстру інвестиційних проектів та проектних (інвестиційних) пропозицій». З метою підвищення ефективності та прозорості державних видатків, а також на виконання зазначеної постанови Міністерством економічного розвитку і торгівлі запроваджено механізм державної реєстрації інвестиційних проектів і проектних (інвестиційних) пропозицій, на підставі позитивного висновку експертної оцінки їх економічної ефективності. Запровадження зазначеного механізму дозволить здійснювати постійний моніторинг стану фінансування об'єктів, що отримали державну підтримку на підставі даних Державного реєстру, та аналіз стану фінансування в кожному році. Так, згідно з інформацією, отриманою з Витягу Державного реєстру інвестиційних проектів і проектних (інвестиційних) пропозицій, станом на 01.04.2014 р. в Україні зареєстровано 42 інвестиційні проекти та 3 проектні пропозиції [8].

4. Залученню іноземних інвестицій сприятимуть положення Митного кодексу України, який набув чинності з 01.06.2012 року. Статтею 251 Митного кодексу встановлено, що митне оформлення товарів, що ввозяться в Україну як внесок іноземного інвестора до статутного фонду підприємства з іноземними інвестиціями, здійснюється в першочерговому порядку. Згідно з частиною другою статті 287 Митного кодексу товари (крім товарів для реалізації або використання з метою, безпосередньо не пов›язаною з провадженням підприємницької діяльності), що ввозяться на митну територію України на строк не менше трьох років іноземними інвесторами відповідно до Закону України «Про режим іноземного інвестування» з метою інвестування на підставі зареєстрованих договорів (контрактів) або як внесок іноземного інвестора до статутного капіталу підприємства з іноземними інвестиціями, звільняються від сплати ввізного мита [1].

5. Указом Президента України від 01.09.2010 № 892/2010 утворено Раду вітчизняних та іноземних інвесторів при Президентові України. Головне завдання цього органу полягає в сприянні залученню й ефективному використанню вітчизняних та іноземних інвестицій для забезпечення розвитку економіки України, прискорення її інтеграції в європейську і світову економічні системи, забезпечення права приватної власності й права на підприємницьку діяльність [7].

Проте створення лише законодавчої бази для покращення інвестиційного клімату України та збільшенню обсягів залучення іноземних інвестицій в економіку без забезпечення її ефективної реалізації на практиці недостатньо. На інвестиційний імідж держави значно впливає й політична стабільність держави. Загострення військового протистояння на сході України, анексія Автономної Республіки Крим, агресивна політика Російської Федерації в поєднанні зі зростанням затрат на виробництво (через девальвацію національної грошової одиниці, зростання тарифів на електроенергію та газ для промислових споживачів) і зменшення внутрішнього споживчого попиту зумовило негативну динаміку розвитку економіки України. Саме тому політичним силам українського парламенту варто об'єднатися й створити коридор без бар'єрів для залучення іноземних інвестицій, які необхідні для відновлення інфраструктури окупованих територій та держави загалом.

Стосовно факторів організаційного характеру, які стримують залучення іноземних інвестицій, слід виділити такі: обмеження в отриманні необхідної інформації, проблеми з нестандартизованим порядком реєстрації інвестицій, стан фінансово-кредитної системи, негнучка система оподаткування, численні ліцензії, квоти, мита, високий рівень корупції [13, 37].

Сьогодні для економічного розвитку нашої держави обсяг внутрішніх фінансових ресурсів для здійснення інвестиційної діяльності є недостатнім. Тому як ніколи актуальним залишається залучення іноземних інвестицій. Не зважаючи на інвестиційну привабливість України, завдяки її географічному положенню, багатству на природні ресурси та наявність робочої сили з високим рівнем освіти, іноземних інвесторів стримує можливість настання ризиків, з якими вони можуть зіткнутися [12, 177].

За даними Державної служби статистики, у січні – червні 2014 р. в економіку України іноземними інвесторами вкладено 1298,0 млн дол. США прямих інвестицій (акціонерного капіталу). Зменшення капіталу за цей період становить 8065,6 млн дол. США (зокрема, за рахунок курсової різниці – 7337,0 млн дол. США) [9].

Обсяг вилучених з початку інвестування в економіку України прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу) на 1 липня 2014 р. становив 50021,8 млн дол. США (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим), що на 11,9 % менше обсягів інвестицій на початок 2014 року, та в розрахунку на одну особу населення складає 1164,1 дол США.

До того ж більшість інвестицій спрямовуються у вже розвинені сфери економічної діяльності. Найбільше інвестицій зосереджено на підприємствах промисловості – 32,1 % загального обсягу прямих інвестицій в Україну та в установах фінансової та страхової діяльності – 25,3 %. Слід зазначити, що структура за формами залучення іноземного капіталу за період 2001-2013 рр. значно змінилася. Так, у 2001-2004 рр. внески у вигляді рухомого і нерухомого майна займали від 28 до 36 відсотків. На сьогодні в структурі акціонерного капіталу нерезидентів домінують вкладення в грошових внесках. На жаль, переважна більшість інвестицій, які залучаються іноземними інвесторами в нашу державу, спрямована на отримання прибутку і якомога швидшого його виведення з України, а не на досягнення соціального ефекту [11].

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки: формування об'єктивних передумов стійкого підйому економіки України та її регіонів неможливе без реального інвестування. Проаналізувавши інвестиційний клімат в Україні, дослідивши позитивні та негативні умови, що впливають на нього, вважаємо необхідним проведення таких заходів для поліпшення інвестиційного клімату з метою залучення іноземних інвестицій:

забезпечення політичної стабільності шляхом злагоджених дій законодавчої та виконавчої гілок влади;

дотримання прозорості процедури в прийнятті рішень центральними та місцевими органами виконавчої влади;

подальше реформування податкової системи для зменшення податкового навантаження;

зміцнення банківської системи;

підвищення інвестиційної привабливості шляхом інформування інвесторів про наявність вигідних для них проектів.

Усі інші проблеми, пов'язані з дослідженням питання інвестиційного клімату в Україні, його позитивних і негативних факторів та специфіки, а також проблем, пов'язаних із процесом формування належної законодавчої бази у сфері правового регулювання здійснення інвестиційної діяльності в Україні, шляхом формування належного інвестиційного клімату, виходять за межі цієї статті й становлять перспективні напрямки подальших наукових розвідок.

Література

1. Митний кодекс України [Текст]: Закон України від 13.03.2012. № 4495- VI // Відомості Верховної Ради України. - 2012. - № 48. – С. 552.

2. Про інвестиційну діяльність [Текст]: Закон України від 18.09.1991 № 1560-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991 р. - № 47 - С. 646.

3. Про режим іноземного інвестування [Текст]: Закон України від 19.03.1996 № 93/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 19. - С. 80.

4. Про ратифікацію Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами [Текст]: Закон України від 16.03.2000 № 1547-III // Відомості Верховної Ради України від 26.05.2000 — 2000 р. - № 21. – С. 161.

5. Про стимулювання інвестиційної діяльності у пріоритетних галузях економіки з метою створення нових робочих місць [Текст]: Закон України від 06.09.2012 № 5205-VI // Відомості Верховної Ради України. - 2013. - № 32. - С. 410.

6. Про підготовку та реалізацію інвестиційних проектів за принципом «єдиного вікна» [Текст]: Закон України від 21.10.2010 № 2623-VI // Відомості Верховної Ради України. - 2011. - № 11. – С. 70.

7. Про Раду вітчизняних та іноземних інвесторів: Указ Президента України від 01.09.2010 № 892/210. - Офіційний вісник Президента України від 21.09.2010 — 2010. - № 26. - С. 871.

8. Порядок ведення Державного реєстру інвестиційних проектів та проектних (інвестиційних) пропозицій: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.08.2013 № 843-р. - Офіційний вісник України від 12.11.2013. - № 85. - С. 3159.

9. Перелік пріоритетних галузей економіки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.07.2012 р. № 650. - Офіційний вісник України. – 2013. - № 85. - С. 3159.

10. Офіційний сайт Державної служби статистики України. – [Електронний ресурс]: http://www.ukrstat.gov.ua.

11. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. – [Електронний ресурс]: http://www.me.gov.ua.

12. Зачепило П.І., Скоропад І.С. «Інвестиційна ситуація в Україні: проблеми формування та заходи щодо поліпшення». – Збірник науково-технічних праць. Науковий вісник НЛТУ України. – Вип. 19.6. – 2009. – С. 176-183.

13. Гладка Л.І., Ковальова Д.Д., Ковдря Ю.В. «Особливості залучення іноземних інвестицій в економіку України». – Економіка і регіон. - № 2(31). – 2012. – С. 36-39.

Журавель А.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарсько-правових
дисциплін ОДУВС
Надійшла до редакції: 26.04.2015

УДК 347.131

МІСЦЕ ЧАСУ СЕРЕД ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ

Маковій В. П.

Стаття містить дослідження правового часу серед правових інститутів приватного й публічного права з огляду на відповідне теоретичне та емпіричне підґрунтя. Визначено природу темпоральних величин через міжгалузеву приналежність, розглянуто правовий час як відповідне темпоральне обмеження суб'єктивного цивільного права, встановлено взаємозв'язок між окремими видами часу за приватним та публічним правом вітчизняної правової системи.

Ключові слова: строк, термін, час, обмеження, публічне, приватне, давність, розумний.

Статья содержит исследование правового времени среди правовых институтов частного и публичного права с учетом имеющегося теоретического и эмпирического базиса. Определена природа темпоральных величин через межотраслевую принадлежность, рассмотрено правовое время как соответствующее темпоральное ограничение субъективного гражданского права, установлена связь между отдельными видами времени по частному и публичному праву отечественной правовой системы.

Ключевые слова: срок, термин, время, ограничение, частное, публичное, давность, разумный.

The article contains research of legal time among the legal institutes of private and public right taking into account a present theoretical and empiric base. Nature of temporalnih sizes is definite through the megotraslevuyu belonging, legal time as proper temporalnoe limitation of equitable civil right is considered, communication between the separate types of time on a private and public right for the home legal system is set.

Keywords: term, term, moment, limitation, private, public, remoteness, reasonable.

© В.П. Маковій, 2015

Темпоральні величини завжди відігравали й продовжують відігравати вагому роль у врегулюванні суспільних відносин незалежно від галузевої приналежності відповідних правових норм.

Як публічне, так і приватне право в сучасній правовій системі оперує низкою часових категорій, у зв'язку з чим виникає необхідність дослідження однозначності їх використання в різних галузях права на прикладі адміністративного, цивільного процесу та цивільного права.

Прийняття в Україні уніфікованих Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) та Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС) певною мірою сприяло розмежуванню цивільної та адміністративної юрисдикції по широкій категорії справ, однак схожість принципів побудови та однорідність окремих правових понять сприяють їх спільному дослідженню. Разом з тим, необхідно вказати на міжгалузеву приналежність часових величин у вітчизняному законодавстві, про що свідчать положення нині діючих нормативних актів (ст. 20 Сімейного кодексу, ст. 223 Господарського кодексу) та колишнє законодавство (ст. 85 Цивільного кодексу УРСР 1963 року, ст. 10 Кодексу законів про шлюб та сім'ю). При цьому дослідження природи правового часу та його місця серед приватноправових інститутів буде більш якісним за умови врахування відповідних напрацювань у межах публічного права.

Серед учених, які прямо або опосередковано здійснювали дослідження часу серед правових інститутів, необхідно відзначити: А.В. Баб'як, Т.М. Вахонєва, В.В. Луць, О.С. Яворська, Є.О. Харитонов, Д.О. Маріц, І.Г. Оборотов, Н.В. Черногор та ін. При цьому слід зауважити, що наявність досліджень у цій сфері не свідчить про достатню розробленість проблеми з огляду на досить поширену й іноді суперечливу нормативну базу.

У зв'язку з цим метою нашої статті є визначення сутності часу як правової категорії, з'ясування його місця серед правових інститутів у розрізі наявного теоретичного та емпіричного підґрунтя.

Перше питання, що виникає у зв'язку з розглядом часу в праві, пов'язане зі встановленням його сутності. У цивільному праві наявне коло наукових обґрунтувань правової природи темпоральних величин, що відображено в їх розгляді як: 1) підстави виникнення, припинення, відповідної трансформації цивільних правовідносин; 2) складова змісту цивільних правовідносин у площині його реалізації; 3) критерій правомірності поведінки учасників цивільних правовідносин [1, 247; 2, 13].

Тобто фактично спостерігається дослідження категорії правового часу в розрізі динаміки суб'єктивного цивільного права (обов'язку) від виникнення до припинення. Це пов'язано з соціальною сутністю такого явища, оскільки час як фізична величина має динамічне походження, а тому, відповідно, сприймається суспільством завдяки означеній характеристиці.

У наведеній градації В.П. Грибановим і В.В. Луцем до уваги береться саме роль і місце темпоральних величин у цивільних правовідносинах. Така диференціація досить умовна, оскільки встановлюючи початок чи кінець здійснення суб'єктивного цивільного права (виконання суб'єктивного цивільного обов'язку), час уже є складовою змісту відповідного цивільного правовідношення. Подібним чином, позначаючи межі здійснення складової суб'єктивного цивільного права – права на захист, правовий час забезпечує реалізацію змісту цивільного правовідношення.

У зв'язку з наведеним слушною є точка зору Т.М. Вахонєвої, яка розглядає темпоральні величини в проекції змісту суб'єктивного цивільного права, а саме: строки здійснення цивільного права в сенсі першої його складової, строки виконання цивільних обов'язків – другої, і нарешті, строки захисту цивільних прав – третьої. Однак наведене дещо суперечить її іншим міркуванням, за якими виділена частина цивільних правовідносин, де правовий час може виступати одночасно строками здійснення цивільного права, виконання цивільних обов'язків та захисту цивільних прав [3, 7-8].

Класичним є підхід до правової природи часу як юридичної категорії у співвідношенні з юридичними фактами. При цьому сформувалися два діаметрально протилежні судження щодо співвідношення строків з юридичними фактами, а саме з юридичними діями та подіями. Зокрема, О.О. Красавчиков пропонував розглядати строк як вид юридичних фактів, а саме як абсолютні події, тобто такі, які виникають і розвиваються в подальшому незалежно від діяльності людини [4, 272]. Водночас В.П. Грибанов вважає, що оскільки цивільні строки можуть установлюватися людьми, але їх сплив від волі останніх не залежить, то вони займають проміжне місце між юридичними подіями та діями [1, 252]. На думку В.В. Луця, строки не посідають самостійного місця серед сукупності юридичних фактів, а як відповідна часова форма властиві і юридичним діям, і юридичним подіям [2, 17-18].

Враховуючи викладені положення, доречно буде погодитись із тією точкою зору, що цивільно-правові строки займають самостійне місце в системі юридичних фактів і, як правило, мають юридичне значення саме в тісному поєднанні з останніми. До того ж саме визначення, надане законодавцем у ст. 251 Цивільного кодексу України (далі – ЦК), підкреслює, що строк – це певний період у часі, зі спливанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення, підтверджує наведені судження [5, 12-13].

Не менш актуальним є розгляд часу як правової категорії в широкому розумінні з огляду на групування цивільно-правових норм, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з використанням темпоральних величин, тобто як відповідний цивільно-правовий інститут [3, 4]. Таке обґрунтування є раціональним з урахуванням змісту цивільно-правових норм, на прикладі ЦК, де маємо відповідно до пандектної системи побудови цього нормативного акта загальні положення щодо часових величин у цивільному праві (розділ V "Строки та терміни. Позовна давність") і спеціальні - у межах відповідних нормативних приписів тих чи інших цивільно-правових інститутів, як-то ст.ст. 334 (право власності), 425 (право інтелектуальної власності), 530 (зобов'язання), 631 (договір), 1200 (зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої смертю потерпілого), 1220 (спадкове право). При цьому наведені норми загальних положень можна диференціювати, у свою чергу, на універсальні положення про строки (терміни) у цивільному праві (ст.ст. 251-255) та загальні положення про позовну давність (ст.ст. 256-268).

Виділення загальних положень про позовну давність серед цивільно-правових норм, що регулюють застосування темпоральних величин, пояснюється універсальністю застосування цього виду строку у всіх цивільно-правових відносинах, а також значенням його як темпорального засобу до усунення тривалої невизначеності в суспільних відносинах, їх стабілізації та

впорядкування на благо цивільному обороту [5, 130-134].

Крім наведених, таким, що потребує додаткового дослідження, є погляд на правовий час як цивільно-правову категорію з урахуванням природи обмеження цивільного права. Зміст ст. 13 ЦК надає визначення меж здійснення цивільного права, які визначені договором або актами цивільного законодавства. Є.О. Мічурін в авторській дефініції обмеження цивільного права визначає як елемент механізму правового регулювання, спрямований на охорону прав суспільства, інших уповноважених осіб, здатний за допомогою специфічних законодавчих заборон, обов'язків чи дозволів впливати на звуження змісту суб'єктивного цивільного права та ускладнення його здійснення [6, 130]. В авторській інтерпретації обмеження цивільного права в порівнянні з обтяженням полягає у звуженні меж здійснення відповідного суб'єктивного права уповноваженої особи, яке не пов'язано з виникненням будь-яких додаткових прав в інших осіб, визначене нормативним приписом, договором або рішенням суду [7, 33-34]. При цьому, якщо в якості таких меж розглядати часові величини, які безпосередньо обмежують здійснення цивільних прав, а відповідно і кореспондуючих їм цивільних обов'язків, то маємо розуміння сутності правового часу саме в наведеному контексті.

При встановленні правової природи часу в межах приватного права слушним є дослідження цієї категорії як міжгалузевої. У контексті наведеного окремої уваги заслуговує питання встановлення правової природи строків, визначених главою 8 КАС. Це питання досліджувалось деякими дослідниками у сфері адміністративного права [8; 9]. Цікавим і актуальним є погляд на зазначені темпоральні величини в проекції приватного, цивільного права, серед яких позовна давність та деякі інші види строків.

По-перше, досить поширеною є дискусія серед дослідників адміністративного права щодо сутності строку звернення до адміністративного суду. При цьому М.І. Смокович дотримується точки зору, згідно з якою цей строк є процесуальним аналогом строку позовної давності, що належить до галузей матеріального права. У цьому твердженні закладене протиріччя з положенням як ст. 101 КАС, так і ст. 233 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП), у зв'язку з тим, що КАС визначає поряд з ЦПК (ст. 67) під процесуальними строками такі встановлені законом або судом темпоральні величини, у межах яких вчиняються відповідні процесуальні дії учасниками відповідного процесу. Дійсно, глава 8 КАС побудована на відмежуванні строку звернення до адміністративного суду від процесуальних строків, що нівелює наведене міркування.

До того ж треба вказати на більш доречне визначення процесуальних строків за цивільним процесуальним законодавством у вказаних нормах, оскільки зважаючи на імперативний характер правової регламентації в судочинстві пріоритетним має бути припис закону, а потім в якості додаткової регламентації застосовуватись судове рішення.

Більше того, якщо слідувати позиції віднесення того чи іншого строку до матеріального чи процесуального права за місцем розміщення норм, що його регламентують, матимемо в якості матеріального строку строк звернення до районного, районного в місті, міського чи міськрайонного суду за вирішенням трудових спорів згідно зі ст. 233 КЗпП, який за правовою природою є аналогом строку звернення до адміністративного суду. Останній висновок вимагає визначитись у питанні приналежності строку звернення до суду (в межах адміністративної чи цивільної юрисдикції) до процесуальних чи матеріальних строків, а також зіставлення його з позовною давністю.

Стосовно першого питання, дефініція процесуального законодавства як цивільного, так і адміністративного дає можливість дійти однозначного висновку щодо неможливості віднесення таких темпоральних величин до процесуальних строків.

Порівняння ж строку звернення до суду в межах адміністративного процесуального чи трудового законодавства з позовною давністю як цивільно-правовим строком згідно з главою 19 ЦК призводить до таких висновків.

Цивільне законодавство під позовною давністю визначає строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу (ст. 256 ЦК). Не можна назвати таке визначення вдалим, оскільки особа з урахуванням положень ч. 2 ст. 267 ЦК може звернутися до суду і після спливу позовної давності, на що звертає увагу й М.Г. Розенберг [10, 20]. Не вдаючись до деталей у цьому питанні, треба тільки зауважити, що визначення, хоча й опосередковане, у ст. 71 ЦК УРСР 1963 року та в ст. 195 ЦК Російської Федерації є більш прийнятним. Зазначену точку підтримує В.П. Грибанов, який на підставі аналізу судової практики тих часів і суджень науковців звернув увагу, що позовна давність повинна бути пов'язана не з правом на пред'явлення позову, а з правом на його задоволення [1, 184-193].

Тобто позовна давність як юридичне поняття безпосередньо пов'язана з сутністю термінів "позов" і "давність". Позов у праві розглядається як форма звернення уповноваженої особи до суду з вимогою про захист порушеного, невизнаного чи оспорюваного права або інтересу. Право ж на позов традиційно розщеплюється на дві складові: можливість подання позову до суду – у процесуальному розумінні (ст. 8 Конституції України), а також можливість отримати захист у судовому порядку відповідного права чи інтересу – у матеріальному сенсі [11, 167]. Давність як певний проміжок часу, з яким закон пов'язує виникнення чи припинення певного права, теж досить досліджена [5, 13]. Наведені з цього приводу міркування щодо строку звернення до адміністративного суду дають можливість дійти висновку про тотожність обох видів строків.

Виникає питання щодо можливості означення вказаного адміністративно-правового строку як позовної давності за аналогією зі строком звернення до суду в межах ст. 233 КЗпП, який загалом сприймається як різновид строку позовної давності [12]. Спростування такого висновку знаходиться безпосередньо в наведеному в ст. 256 ЦК визначенні, згідно з яким може йтися лише про захист цивільного прав або інтересу.

Отже, строк звернення до адміністративному суду може бути розщепленим на два види строків, один з яких буде саме позовною давністю, за умови, що йдеться про подібний захист саме цивільного права чи інтересу. Тобто строк звернення до адміністративного суду, визначений абзацом 2 ч. 2 ст. 99 КАС позовною давністю в змісті наведених міркувань ніяким чином бути не може. Подібний висновок цілком узгоджується зі змістом ст. 9 ЦК стосовно субсидіарного застосування положень цивільного законодавства до інших відносин.

Додатковою обставиною, що відрізняє порядок застосування такого адміністративного строку від позовної

давності, є імперативність для першого й диспозитивно-імперативний характер для другого.

Не менш актуальною є дефініція в КАС так званого розумного строку, який викликав і продовжує викликати низку суперечливих міркувань. Розумний строк як один з різновидів відносно визначених строків відображений у КАС вслід за ЦПК. Однак уперше у вітчизняному законодавстві цей вид строку був регламентований саме в цивільному законодавстві на прикладі положень ст.ст. 564 (обов'язки гаранта), 619 (одержання відповіді кредитором на пред'явлену вимогу), 666, 670, 672, 678, 680, 6811, 684, 688, 690, 700, 704 (реалізація змісту договору купівлі-продажу), 776, 777 (у межах змісту договору найму), 846, 852, 857, 858, 872, 877, 884 (здійснення прав та обов'язків учасниками підрядних відносин), 919, 935 (здійснення прав з договорів про надання транспортних послуг), 938, 939 (у відносинах зберігання), 1004, 1017, 1041 (при наданні посередницьких послуг), 1082 (у межах договору факторингу), 1101 (при здійсненні розрахункових операцій), 1146 (при реалізації змісту зобов'язання з публічної обіцянки винагороди) ЦК.

Позитивним надбанням адміністративного процесуального права є саме чітке визначення цього строку як найкоротшого строку для розгляду та вирішення адміністративної справи, достатнього для надання своєчасного (без зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах (ст. 3 КАС). Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) серед критеріїв розумності строку вказує складність справи, поведінку заявника, поведінку державних органів, які є учасниками процесу, значущість питання для заявника [13, 328]. У контексті наведеного Конституційний суд України в рішенні від 30 січня 2003 року № 3-рп/2003 надав визначення розумного строку в досудовому слідстві як оціночного, тобто такого, що визначається в кожному конкретному випадку з огляду на сукупність усіх обставин вчинення і розслідування злочину, навівши вказані ЄСПЛ критерії.

В.В. Луць уважає, що "розумний строк" у цивілістиці означає необхідність ураховувати всі конкретні обставини, в яких діють учасники правовідносин [2, 33]. На думку Р.Б. Шишки, розумним слід вважати такий строк, за якого особа, що наділена нормальним, середнім рівнем інтелекту, знаннями й життєвим досвідом, може адекватно оцінювати ситуацію, моделювати в ній необхідну, юридично значиму поведінку [14, 336]. Вочевидь, природа розумного строку в цивільному праві формується в межах принципу справедливості, добросовісності та розумності згідно з п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК, на що звертається увага в літературі [15, 26-27]. Отже, як у межах приватного, так і публічного права розумний строк покликаний забезпечити реалізацію змісту відповідного суб'єктивного права з урахуванням інтересів усіх учасників суспільного відношення.

З викладеного необхідно дійти таких висновків. По-перше, час як правовий інститут має міжгалузеву приналежність, що пояснюється його функціональним призначенням. По-друге, виокремлено декілька підходів до природи правового часу в межах приватного права, що надало можливість інтегрувати сутність такого поняття в розрізі динаміки суб'єктивного цивільного права (обов'язку) від виникнення до припинення. По-третє, надано дефініцію часу в широкому розумінні з огляду на групування цивільно-правових норм, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з використанням темпоральних величин, тобто як відповідний цивільно-правовий інститут. По-четверте, розглянуто правовий час як відповідне темпоральне обмеження суб'єктивного цивільного права. По-п'яте, установлено взаємозв'язок між окремими видами часу за приватним і публічним правом вітчизняної правової системи. По-шосте, застосовуючи міжгалузеву приналежність часу витлумачено сутність строку звернення до адміністративного суду в межах публічного права та розумного строку за приватноправовими приписами.

Зазначене вище свідчить про значимість наукових досліджень правового часу незалежно від приватноправової чи публічноправової проекції його застосування, а тому актуалізує подальші пізнання в цьому напрямку.

Література

1. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. - М.: Статут, 2001. – 411 с.
2. Луць В.В. Строки і терміни у цивільному праві: монографія / В.В. Луць – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 320 с.
3. Вахонєва Т.М. Строки (терміни) у цивільному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 "цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право". / Т.М. Вахонєва – Київ, 2005. – 20 с.
4. Советское гражданское право: Учебник. В 2-х томах. – Т. 1 / Под ред. О.А. Красавчикова. – М.: Высш. шк., 1985. – 544 с.
5. Маковій В.П. Набувальна давність у цивільному праві: теорія та практика: монографія / В.П. Маковій – Одеса: ОДУВС, 2014. – 232 с.
6. Мічурін Є.О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект): монографія. / Є.О. Мічурін – Х.: Юрсвіт, НДІ Приватного права та підприємництва АПрН України, 2008. – 482 с.
7. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 8: Договори про передачу майна у власність та користування / За ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х.: ФО-П Лисяк Л.С., 2013. – 672 с.
8. Смокович М.І. Строк звернення до суду в адміністративному судочинстві / М.І. Смокович // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2011. – № 2 (4). - [Електронний ресурс]: http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11smivas.pdf.
9. Білоусов Ю.В. Строк звернення до суду як передумова права на судовий захист у справах адміністративної юрисдикції / Ю.В. Білоусов // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 1-2 (9-10). – С. 145-149.
10. Розенберг М.Г. Исковая давность в международном коммерческом обороте: практика применения / М.Г. Розенберг – М.: Статут, 1999. – 144 с.
11. Цивільний кодекс України: Коментар / [За ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко]. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2004. – 856 с.
12. Постригань Т.Л. Позовна давність за трудовим правом / Т.Л. Постригань // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – жовтень. - [Електронний ресурс]: http://ovu.com.ua/bulletin/posts/726-pozovna-davnist-za-trudovim-pravom.
13. Лагута В.О. Критерії визначення розумних строків / В.О. Лагута // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 328-331.
14. Цивільне право України: Курс лекцій: У 6-ти томах. Т. 1. / Р.Б. Шишка (керівник авт. кол.), О.Л. Зайцев, Є.О. Мічурін та ін.; За ред. Р.Б. Шишки та В.А. Кройтора – Харків: НУВС, 2004. – 417 с.
15. Цивільне та сімейне право України: підручник. / [За ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубєвої] – К.: Правова єдність, 2009. – 968 с.

Маковій В.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
ОДУВС

Надійшла до редакції: 17.04.2015

УДК 349.2:331.105.44

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ ПРОФСПІЛКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ

Ситніченко О. М.

У статті здійснений аналіз наукових праць і нормативно-правових актів щодо правових аспектів етапів розвитку профспілкового законодавства в Україні.

Ключові слова: *профспілкове законодавство, компетенція профспілок, професійні спілки, громадські організації, громадські об'єднання.*

В статье осуществлен анализ научных трудов и нормативно-правовых актов по правовым аспектам этапов развития профсоюзного законодательства в Украине.

Ключевые слова: *профсоюзное законодательство, компетенция профсоюзов, профессиональные союзы, общественные организации, общественные объединения.*

In this article was done analysis of science works and normative legal acts concerning the law aspects of progress stage the trade union law in Ukraine.

Keywords: *trade union law, jurisdiction of trade unions, trade unions, social organizations, public unions.*

Конституцією України закріплено принципи професійної діяльності громадських організацій, які і є професійними спілками, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами [1].

Діяльність профспілок регулюється переважно ними самими, як самостійними громадськими організаціями за допомогою внутрішніх профспілкових норм, прийнятих керівними профспілковими органами. Такі норми не носять правового характеру (хоча багато з них мають правовий наслідок) і містяться в статутах профспілок і їхніх об'єднань, інших профспілкових актах. З кола суспільних відносин, у котрі вступають профспілки, правовому впливу піддаються тільки ті, регулювання яких об'єктивно можливо, економічно, соціально й політично необхідно. Право сприяє здійсненню поставлених перед профспілками завдань, виконанню їхніх захисних функцій. Суспільні відносини за участю профспілок регулюються правом тією мірою, якою це необхідно для забезпечення представництва і захисту інтересів працюючих, успішного функціонування профспілок і подальшого розвитку суспільства.

Слід зазначити, що в наукових працях таких вчених, як Л.І. Лазор, М.Г. Александров, В.С. Андреєв, О.М. Бандурка, В.С. Венедиктов, В.В. Жерников, В.І. Смолярчук, Ф.А. Цесарський, В.В. Жерников, Ю.І. Процевський та ін., приділялась увага створенню профспілок, їхній діяльності та розвитку профспілкового законодавства. Проте, незважаючи на численність досліджень, присвячених різним правовим аспектам діяльності профспілок, в існуючих наукових працях ці питання розглядаються фрагментарно або в рамках широкої правової проблематики, без комплексного підходу, що, у свою чергу, зумовлює необхідність наукового аналізу цього питання.

Мета запропонованої наукової статті полягає в проведенні аналізу наукових праць і нормативно-правових актів щодо правових аспектів етапів розвитку профспілкового законодавства в Україні.

Варто зазначити те, що професійні спілки виникли на етапі історії суспільства, коли воно стало капіталістичним. Ступінь розвитку профспілок загалом відповідав рівню розвитку промислового виробництва. Цікавим фактом є те, що першою класичною країною капіталізму була Англія. Тут новий спосіб виробництва досяг високого розвитку раніше інших країн. Тому й професійні спілки виникли спочатку в Англії – наприкінці XVIII століття. З розвитком капіталізму професійні спілки отримають поширення і в інших країнах: Франція, Німеччина, США. Пізніше інших країн вступила на шлях капіталістичного розвитку і Росія. Тому і професійні спілки виникли тут порівняно пізно – на початку XX століття [6].

Слід зауважити, що В.І. Смолярчук справедливо зазначав, що професійні спілки виникли як добровільні об'єднання робітників і службовців за професіями. Звідси і сама назва "профспілка". Автором відмічено, що перші профспілкові організації сформувались у ході революції 1905–1907 роках і будувались за професіями: фармацевти, лікарі, ткачі та інші. Об'єднання робітників і службовців за професією вказує на те, що тут має місце об'єднання в спілки не всіх громадян, а лише тієї частини населення, яка пов'язана з працею, з виробничою діяльністю. Учений робить висновок, що умовою виникнення професійних спілок була праця, трудова діяльність людей [7].

Ф.А. Цесарський визначав, що етапи розвитку законодавства про профспілки необхідно визначати з урахуванням тих нормативних актів, які приймалися на конкретному етапі розвитку суспільства і які стосувалися безпосередньо повноважень профспілок та обсягу наданих їм прав. Таким чином у розвитку законодавства про профспілки він виділив дев'ять етапів, які визначали компетенцію профспілок у сфері регулювання соціально-правових відносин.

Серед зазначених етапів розвитку законодавства про профспілки можна виокремити декілька, зокрема перший етап (1906–1917 роки), коли профспілки вперше були легалізовані відповідно до прийнятих Урядом 4 березня 1906 року Тимчасових правил "Про професійні товариства, які засновуються для осіб у торговельних і промислових підприємствах чи для власників цих підприємств".

Другий етап (1917–1922 роки) характеризується наявністю значних прав у профспілок і відсутністю чіткого розмежування функцій у сфері регулювання трудових відносин між органами держави і професійними спілками. З аналізу нормативних актів того періоду можна зробити висновок, що в питаннях установлення умов праці не було чіткого розмежування компетенції між органами держави та професійними спілками.

Третій етап (1922–1933 роки) розвитку законодавства про профспілки визначається в діяльності профспілок, коли найбільш чітко проявились два основних напрями: захист трудових прав робітників і службовців та представництво, тобто активна участь у діяльності державних і громадських організацій, а також скорочення деяких прав профспілок.

Четвертий етап (1933–1955 роки) характеризується

© О.М. Ситніченко, 2015

значним розширенням функцій профспілок. Нові завдання профспілок були тісно пов'язані з завданнями органів Народного комісаріату праці.

П'ятий етап (1955–1958 роки) відбувався в післявоєнні роки, які показали, що в питаннях регулювання заробітної плати потрібно було посилити роль органів державного управління.

Під час шостого етапу (1958–1965 роки) профспілки, будучи громадською організацією і приймаючи рішення по трудових спорах, обов'язкові для адміністрації підприємств, брали на себе виконання державних функцій.

Сьомий етап (1965–1970 роки) відзначився проведенням господарської реформи, що значно розширило права професійних спілок. Прийняття нових правових актів стало початком нового періоду розвитку радянського законодавства про права професійних спілок. Особливість цього етапу полягає в тому, що професійним спілкам не передавались повністю якісь нові функції, яких у них раніше не було, а розширялась спільна компетенція органів держави і профспілок.

Восьмий етап (1970–1990 роки) почався з прийняттям Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю.

Останній дев'ятий етап характеризується тим, що профспілки відмовилися від доктрини "школа комунізму" і визначилися як організація людей найманої праці. Після проголошення України незалежною державою правове регулювання діяльності профспілок в Україні загалом сформовано. Водночас законодавча база є недосконалою, у ній є ряд прогалин, що потенційно уможливлюють обмеження діяльності профспілок. Окремими законами України, що регулюють права профспілок: щодо їх діяльності в окремих галузях економіки, зокрема на транспорті, у сфері культури, у релігійних організаціях тощо: у регулюванні окремих сфер соціально-трудових відносин, а саме у сфері оплати праці та охорони праці, соціального страхування, визначення мінімальних соціальних стандартів тощо нараховується декілька десятків [8].

Важливо зазначити те, що фундаментальні права профспілок уперше за період існування незалежної держави визначені статтею 36 Конституції України, якою встановлено, що "громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства в професійних спілках установлюються виключно Конституцією й законами України". Зокрема, ст. 127 Конституції заборонена участь суддів у профспілках [1].

Основоположним нормативно-правовим актом, який визначає особливості правового регулювання, засади створення, права та гарантії діяльності профспілок, став прийнятий Закон "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності". У цьому Законі закріплені демократичні принципи діяльності профспілок: їх незалежність від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, роботодавців, політичних партій, інших громадських організацій, їм не підзвітні і не підконтрольні (ст. 12); право профспілок на ведення колективних переговорів та укладання колективних договорів і угод (ст. 20); повноваження профспілок щодо захисту прав громадян на працю та здійснення громадського контролю за додержанням законодавства про працю (ст. 21); права профспілок у вирішенні трудових спорів (ст. 26); право профспілок на організацію страйків (ст. 27); гарантії діяльності профспілок (ст. 40); відповідальність посадових осіб за порушення законодавства про профспілки (ст. 46) [2].

Слід зауважити, що важливим для регулювання діяльності громадських об'єднань є Закон України «Про громадські об'єднання», що визначає правові та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання, порядок утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань в Україні. Згідно з Законом, права та обов'язки, установлені законами України для громадських організацій, зокрема для профспілок, поширюються на всі громадські об'єднання. Громадські організації, створені раніше, ніж набрання чинності цього Закону, не потребують перереєстрації. Засновниками й учасниками громадських об'єднань відповідно до Закону можуть бути не тільки фізичні особи (як індивідуальні або колективні члени), але і юридичні особи приватного права, крім того, Закон скасував обмеження території діяльності громадських об'єднань, і ввів принцип вільного вибору території діяльності [3].

Не менш важливим є те, що права профспілок також закріплені в Кодексі законів про працю України. Початкова редакція Кодексу протягом останніх років його існування змінювалася більше 50 разів. Чинна редакція Кодексу визначає права профспілок у багатьох сферах соціально-трудових відносин, значна кількість яких регулюються іншими законами.

Зауважимо, що Кодексом визначаються права профспілок:

– у застосуванні трудового договору між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою (розділ III). Зокрема, це стосується випадків випробування при прийнятті на роботу строком до шести місяців (ст. 27), розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу за попередньою згодою виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) (ст. 43), розірвання трудового договору з керівником на вимогу виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) (ст. 45);

– у регулюванні робочого часу (розділ IV), зокрема стосовно встановлення правил внутрішнього трудового розпорядку або графіків змінності, а також тривалості робочого тижня та щоденної роботи (ст. 52), запровадження підсумованого обліку робочого часу (ст. 61), необхідності одержання дозволу виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) підприємства, установи, організації для проведення надурочних робіт (ст. 64);

– у визначенні часу відпочинку (розділ V), зокрема стосовно перерви для відпочинку і харчування (ст. 66), установлення другого вихідного дня (ст. 67), вихідних днів на безперервно діючих підприємствах, в установах, організаціях (ст. 69), залучення окремих працівників до роботи у вихідні дні з дозволу виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) підприємства, установи, організації;

– у нормуванні праці (розділ VI), зокрема стосовно запровадження, замін і перегляду норм праці (ст. 86) [4].

Також, крім Кодексу законів про працю в Україні, прийняті інші закони, які певною мірою регламентують

діяльність профспілок. Це Закон України "Про колективні договори і угоди", який визначає профспілки стороною колективних переговорів (ст. 3), установлює право профспілок на ведення колективних переговорів та укладання колективних угод, договорів (ст. 4), забороняє членам профспілкового виборного органу представляти інтереси власника (ст. 6), право щодо включення в колективний договір гарантій діяльності профспілок на підприємстві (ст. 7), право на підтримку своїх вимог проводити масові заходи (ст. 11), відповідальність за ухилення від участі в переговорах (ст. 17), невиконання колективного договору, угоди (ст. 18) та за ненадання інформації (ст. 19). Закон "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" визначає право профспілок бути стороною колективного трудового спору (ст. 3), а також права стосовно формування вимог (ст. 4), порядку їх розгляду (ст. 5) та багато інших законів [5].

Значну роль в активізації захисної функції профспілок відіграють Конвенції Міжнародної організації праці. Частиною 4 ст. 4 Закону України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" встановлено: "Якщо міжнародними договорами, угодами, конвенціями, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, передбачено більш високий рівень гарантій щодо забезпечення діяльності профспілок, то застосовуються норми міжнародного договору або угоди". Зазначимо, що на цей час прийнято декілька Конвенцій, які регулюють права профспілок у різних галузях економіки.

Аналіз розвитку законодавства про профспілки свідчить про те, що останні на різних етапах розвитку держави займали неоднакове становище від обмеження до одержавлення й надання їм навіть деяких державних функцій. Але на всіх етапах основним напрямом їх діяльності була функція представництва та захисту. Так, зокрема, починаючи з 90-х років XX століття деякі права профспілки втратили. Основними напрямами в їх діяльності залишається здійснення представницької та захисної функції. І на майбутнє ці функції мають бути основними.

Отже, можна зробити висновки, що основні права та гарантії діяльності профспілок передбачені в Законі України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності". Але крім цього Закону є багато інших нормативно-правових актів, які закріплюють окремі права та гарантії діяльності профспілок. Профспілки є й залишаються наймасовішою громадською організацією, яка об'єднує значну кількість працівників. Ця організація займає важливе місце серед інших громадських організацій тому, що вона об'єднує людей праці, а праця є основною умовою для існування самого суспільства. При загальному падінні чисельності профспілок зберігається досить високий показник охоплення працівників профспілковим членством.

Підводячи підсумки, зазначимо, що профспілки охоплюють працюючих усіх регіонів країни, усі галузі економіки, усі форми власності та господарювання. Відбувається поступове відокремлення об'єднань найманих працівників і об'єднань підприємців (роботодавців).

Отже, основні тенденції розвитку та вдосконалення законодавства про профспілки, їх права та гарантії діяльності полягають: по-перше, у тому, що воно здійснюється відповідно до існуючих суспільних відносин; по-друге, у відмові від невластивих профспілкам як громадській організації повноважень; по-третє, у збережені, закріплені та розширені прав, які дозволяють профспілкам відстоювати трудові, соціально-економічні права та інтереси працівників.

Література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. - № 30. - С. 141.

2. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15 вересня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. –1999. - № 45. - С. 397.

3. Закон України «Про громадські об'єднання» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. - № 1. - С. 1.

4. Кодекс законів про працю України. - К.: Махаон, 2003. – 75 с.

5. Закон України "Про колективні договори і угоди" // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. - № 36. – С. 361.

6. Иванов Е.А. Профсоюзы в политической системе развитого социализма. Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Профиздат, 1978. – 280 с.

7. Смолярчук В.И. Права профсоюзов в регулировании трудовых отношений рабочих и служащих. – М.: Профиздат, 1973. – 176 с.

8. Захисна функція профспілок форми її реалізації : дис. … канд. юрид. Наук. / Ф.А. Цесарський; Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. - Х., 2004. – 204 с.

Ситніченко О.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правознавства
Київського національного торговельно-економічного університету
Надійшла до редакції: 12.05.2015

УДК 347.61/.64

SAFEGUARD OF WOMEN AND CHILDREN'S RIGHTS IN EXTREME CONDITIONS

Hasanzadeh Saida Bahram kizi

Міжнародне право приділяє особливу увагу охороні й захисту прав жінок і дітей. У зв'язку з цією проблемою в національній правовій системі також проведено безліч організаційно-правових заходів. Але, незважаючи на це, з часу початку Нагірно-Карабаського конфлікту спостерігається безліч фактів порушення прав жінок і дітей. Досі ця проблема не знайшла свого рішення у світлі вимог міжнародного кримінального права. З приводу порушення прав жінок та дітей повинні бути вжиті необхідні заходи і засуджені міжнародним правом.

Ключові слова: *права жінок, права дітей, міжнародне права, Нагірно-Карабаський конфлікт, військовий стан, екстремальна ситуація, Організація Об'єднаних Націй, світопорядок на основі панування права.*

Международное право уделяет особое внимание охране и защите прав женщин и детей. В связи с этой проблемой в национальной правовой системе

© Hasanzadeh Saida Bahram kizi, 2015

также проведено множество организационно-правовых мероприятий. Но, несмотря на это, со времени начала Нагорно-Карабахского конфликта наблюдается множество фактов нарушения прав женщин и детей. До сих пор эта проблема не нашла своего решения в свете требований международного уголовного права. По поводу нарушения прав женщин и детей должны быть предприняты необходимые меры и осуждены международным правом.

Ключевые слова: *права женщин, права детей, международное права, Нагорно-Карабахский конфликт, военное положение, экстремальная ситуация, Организация Объединенных Наций, миропорядок на основе господства права.*

International law pays special attention to preservation and protection of the rights of women and children. In connection with this problem in the national legal system also have been many organizational and legal measures. But in spite of this, since the beginning of the Nagorno-Karabakh conflict there are many violations of the rights of women and children. Until now, this problem has not been solved in the light of the requirements of international criminal law. Regarding the violation of the rights of women and children to be taken necessary measures and condemned by international law.

Keywords: *women's rights, children's rights, international law, Nagorno-Karabakh conflict, the military situation, an extreme situation, the United Nations, the world order based on the rule of law.*

The globalizing world draws attention with often change of events and processes, specific features of wars, conflicts, natural disasters, epidemics, epizootics, ecological and other disasters. In general, the state of emergency, as well as the military situation and the situation of war, require the general and individual approach. However, should be noted, unequivocally, that these special circumstances can be realized by giving particular attention to the protection of human rights and freedoms, by always keeping it at focus and in the context of exclusive approach. During the existence of the USSR, these issues were regulated and managed by the union of states. For instance, the decree of the Presidium of the USSR Supreme Soviet "On the martial law" dated June 22, 1941 is remembered by coming into operation of a special regime in the country [11, 3]. In fact, the history of such situations begins from ancient times. In XVII-XIX centuries the term "institution of the state of emergency" was put into operation in Europe.

Great thinker Charles Montesquieu wrote that even the experience of utterly free nations proves that there may be cases, though for a short period of time, may raise the need to cover the freedom with "veil" [12, 92]. The institution of the state of emergency in the history of Russia emerged on August 14, 1881 with the adoption of regulations "On measures for the preservation of law and order". The international instrument, "On the minimum standards of basic human rights in exceptional circumstances" which was adopted in 1984, in Paris Conference, has established the legal framework for the implementation of the emergency situation and minimum standards of human rights protection in this case. One of the most important problems of the international protection of human rights in emergency situations directed to ensure the reliable protection of human rights [7, 5-6].

Azerbaijan was involved in the Nagorno-Karabakh conflict under the USSR within the illegal decision dated February 20, 1988, passed by the Council of Nagorno-Karabakh Autonomous Province which was in the content of Azerbaijan SSR then. In September 21, 1988 in former Nagorno Karabakh Autonomous Province was declared state of emergency and curfew.

On January 12, 1989, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR established a "Special Management in Nagorno-Karabakh Autonomous Province" and for the protection of law and order employees of internal affairs bodies of the USSR consisting of 5400 men was involved to this work [2, 20-21]. Despite of all these, since the 90 s the Nagorno-Karabakh conflict has become one of the important reasons for the violation of human rights, and this process continues to this day. Although the grounds of the genocide against the Azerbaijanis have ancient history, but in the 90 s of the 20th century, on the basis of ethnic conflict the first victims, two Azerbaijanis - Bakhtiyar and Ali were killed by Armenian separatists [2, 20-21]. On the eve of this event more than two hundred thousand Azerbaijani were driven out from their permanent residence, from the ancient lands historically belonging to them, the territory called Armenia. On a whole, data of the last years shows that, as a result of military aggression of Armenia against Azerbaijan for more than 20 thousand of Azerbaijanis were killed, 4866 people are missing, and 100 thousand people were wounded, 50 thousand people have received injuries in different areas of the human body. As a result of aggression as well as 17 thousand square kilometers of arable land is under the occupation, 130939 houses in 900 settlements, 2389 industrial and agricultural facilities, 1025 educational, 798 health, 1510 cultural institutions, 5198 kilometres of roads, 348 bridges, 76940 kilometres of power lines, 7568 kilometres of water lines have been destroyed. Despite the UN Security Council had passed resolutions N 822, 853, 874 and 884 on the conflict, however, none of them have not been implemented yet. All these have led to massive violation of the women and children's rights, and this threat continues to this day [9, 52-53].

International law regulates in detail the main elements and implementation mechanisms of human rights protection and defense in the state of conflicts and wars [9, 52-53]. In the years of independence, the normative-legal acts which are necessary in this direction at the national level were adopted, mechanisms were established, researches were conducted and a number of issues brought to light. According to the law when we say "the war time" we shall mean the situation being of the Azerbaijan Republic at war with the foreign country. It is clear that to determine the exact time of the beginning and completion of a war is very important for clarification of the legal facts. In this sense, the declaration of war or the beginning of military operations is considered to be the first day and the first hour of the actual beginning of the war, and the day and the hour of cessation of military operations, in fact, the end of the war. And the "battle conditions" covers the state of standing of the military units directly against the enemy and actually the state of conducting the military operations. No doubt, the concepts "battle conditions" and "the war time" differ significantly from each other. "Battle conditions" may exist not only in war time, even in peace time, with a view to carry out any battle order [3, 231].

In the years of independence the most necessary regulatory and legal framework for extreme conditions -

the martial law, the war situation, the state of emergency and other special situations was established. Each of these documents regulates the issues of regulation, important in the field of providing the separate issues of extreme conditions as well as protection and defense of human rights.

On January 6, 1994, the law of the Republic of Azerbaijan "On the martial law" was adopted. In subsequent years, taking into account the fact that the country was at real war a great deal of normative-legal acts were adopted to determine the legal regimes of "battle conditions," "martial law", "the state of emergency " and the "war situation". All these documents are based on the Constitution of the Republic of Azerbaijan, which was adopted by referendum in 1995. Thus, Article 111 of the Constitution has established the legal basis for the declaration of martial law, Article 112 for implementation of the state of emergency. In the course of making, discussion and adoption of these constitutional norms in full compliance with international standards was observed [8, 545-555].

If some part of the territory of the Azerbaijan Republic is under the actual occupation, foreign government declared war against our country, or when there is danger of armed attack, when the country is in the situation of blockade, then president has the right to declare martial law on the whole territory of the Azerbaijan Republic or in definite territories of it. But the state of emergency can come into operation in cases of violation of the territorial integrity of Azerbaijan Republic, revolt against the state and the start of mass unrest, in cases of natural calamities and other disasters, threats for the security of the country's government and administrative bodies, citizens' lives then president has the right to implement the state of emergency in different areas of the country. The president's decree adopted on such decisions shall be submitted to the legislative body – the Milli Majlis (National Assembly) of the Republic within 24 hours [5, 57-58].

"National Security Conception" approved by the order of the Azerbaijan Republic's President dated May 23, 2007 [6] and "The military doctrine of the Republic of Azerbaijan" [4], approved by the Milli Majlis of the Azerbaijan Republic dated June 8, 2010, has identified for our country which is in a state of war the main directions of state policy in pressing issues. Adoption in the country of such laws "On the preparation for mobilization and the mobilization", "On state of emergency", "On martial law", the establishment of the Ministry of Emergency, as well as the making of legal regulation in connection with all these problems, in accordance with international standards requires more attention to the improvement of the protection and defence of the women and children's rights.

The demands of Geneva Convention "On the protection of war victims" dated August 12, 1949, "On the missing persons" adopted by the 58th session of the UN Commission on Human Rights, as well as the resolutions "On the release of women and children taken hostage during armed conflicts, including those imprisoned then" are being violated by the Republic of Armenia. Thus, Article 27 of the document devoted to the interpretation of the Geneva Convention, provides that besides the general protection of all civilians, the women should be protected in particular from any attempt on their honor as well. This is for their women's dignity, disregarding their national origin, race, religious belief and living, martial and social status. In this sense, the "Declaration on the defence of women and children in emergency situations, during armed conflicts" approved by the UN General Assembly Resolution No 3318 dated December 14, 1974, is of great importance. It is shown there that attacks that cause countless throes for the civilian population, especially the most defenseless share of it – women and children is strongly prohibited.

Therefore, Article 5 of the Declaration unequivocally considers taking into prison, torture, shooting, mass arrests, collective punishment, repression and all the cruel and inhuman forms of behavior committed against women and children a criminal deed made by the parties of war during military operations or in the occupied territories [9, 110].

The UN General Assembly Vienna Declaration (1993) and its action programme clearly states that the violation of human rights of women in armed conflicts should be assessed as a violation of the basic principles of international law, and the most serious measures should be taken for such actions. This position of the UN General Assembly "Declaration on the elimination of violence against the women" has found reflection in the 1995 Beijing Declaration [9, 110]. Armenian occupation army regularly in inhumane manner violates human rights and freedoms of Azerbaijani citizens recognized by international law.

It becomes clear from the data of the State Commission of the Azerbaijan Republic on Hostages, Prisoners and Missing Persons that at present out of 4211 in the list of persons who were prisoners of war and missing persons as well as taken hostage 256 people were women and 47 were children. Out of 783 people captured 46 were women and 18 were children. As a result of action of the committee more than 1,400 people have been released from captivity, of them 343 were women, 169 were children. 613 people were killed during the Khojaly genocide. Of them 63 were children of tender age, while 106 people were women; 25 children lost both parents and 130 children lost one parent, 8 families were perished completely. At the genocide out of 487 people injured 76 people were children. During these years, out of 350 people blown up by mine 56 children were mine lost and 294 people were wounded... 50 out of 117 people taken hostage during the occupation of Khojavend region, 29 out of 40 people taken hostage during the occupation of Horadiz, 40 people taken hostage during the occupation of the Gorazilli village, 29 old women and children taken hostage in the village of Bashlibel of Kalbajar region were killed immediately and were committed acts of vandalism on their bodies... On some prisoners and hostages' bodies were carried out tortures, experiments and for the purpose of transplantation separate organs were cut off and taken [10, 125-134].

The continuation of the Nagorno-Karabakh conflict today also creates serious problems for the protection and reliable defence of the women and children's rights. International challenges in the field of human rights and freedoms seem very feeble in the context of the tragic events that occur in the region. Armenia is a member of the international community, but in fact demonstratively does not meet its obligations and four known resolutions of the UN.

The killing of our children in Aghdam, Tovuz and other border regions, killing of an Azerbaijani pupil who was a guest from Russia in the result of the explosion of a bomb in the water discharged in a baby toy, or firing of a pupil on his way to school by sniper in the district of Aghdam district are bitter realities of the recent days. Such facts are quite diverse and often-repeated heavy events.

The efforts of international organizations, including the UN, the Red Crescent and Red Cross Committees, the relevant bodies of the OSCE do not give any positive results so far. Despite the cease-fire the Armenian government in fact, is openly continues the war. It seems as if under the veil of a cease-fire deliberately and continuously is carried out the Armenian policy. This has led to the systematic and consistent violations of the women and children's rights. The continuation of such processes that resulted with consistent and serious consequences makes urgent

to take serious measures. I think that publication of these facts that create the view of violation against women and children which lasted for more than twenty years, and their translation into different languages in order to inform the world community is very important Today, almost everybody speaks about the defence and protection of human rights on international and national level, but in our country the women's and children's rights are violated every day by Armenian separatists.

Great leader Heydar Aliyev in discussions of the Parliament on the state of Nagorno-Karabakh conflict rightly said that we must push the massive, brutal violation of the Azerbaijani people's rights in the foreground, spread and let the world community know it. This is our historical task, the historical duty of every Azerbaijani. Each one should be within the limits of his ability to fulfill this task [1].

National organizations operating in the area of protection of the women and children's rights by accumulation of facts on the war crimes committed by Armenia against women and children which are against peace and humanity, and take measures for trial at the international level. One of such measures is direction them to take measures for proper punishment by showing initiative on the establishment of judicial bodies with special status, by giving the Armenian fascists' deeds to the international tribunal.

The cooperation with international and regional organizations operating in Azerbaijan on the defence of human rights should be increased; a system of measures about each fact should be developed and directly implemented by them. In this case, the inactivity and indifference of international and regional organizations operating in Azerbaijan and in Armenia in the field of protection of the rights of women and children must be seriously brought to notice. The indifference, bureaucracy and indecisiveness in their activity should be discussed and an account should be rendered before the public.

Today, in Azerbaijan and in Armenia the numerous international organizations involved in mission on the conflict. However, despite often repeated, more effective and intensive measures for the return of the prisoners taken hostage, dead bodies of persons killed as a result of the conflict are not implemented. There are serious problems through Armenia's fault in farming in border regions.

Ecology is deliberately marred, forests burned, animals destroyed, the water poisoned, historical monuments are destroyed. On a whole, there are numerous facts about the genocide, slavery, deportation of the population, sexual violence, torture, hiring, violation of laws and customs of war, violation of norms of international humanitarian law, military pillage, robbery and other crimes committed by the Armenian armed forces during the conflict which are against peace and humanity.

The criminal actions committed after the beginning of the conflict and continuing to this day, as well as serious criminal acts committed against women and children with numerous evidences gathered by the investigation organs are proved without any dispute.

Members of the international mission who visit the parties of the conflict freely are feeble to provide solution of even a simple problem. Drugs and narcotics are produced in uncontrolled zones. This fact has repeatedly sounded in the tribune of the United Nations, but the United Nations Office on Drugs and Crimes do not intent to take measures in this regard, they simply re-announcing these facts, consider their duties to be done. Relevant international and regional organizations' inactiveness against the crimes committed in the region, including the acts of infringement on human rights and freedoms is continuing for more than twenty years. This is as a whole, the indifference of international community against the brutal crimes of the Armenian fascists. All this shows that the time to take measures on establishment of the capable mechanism for the implementation of effective measures in both countries has come. We have the impression that international organizations are not concerned about the delay and deepening of the conflict. But the people's patience gave out.

Today many international organizations are operating in the world. A part of them is engaged in the settlement of various issues of the conflicts prolonged for many years. However, it is clear that only creation of an international organization does not solve the problem. Today, if an organization like the UN is unable to fulfill own decisions, it will affect his reputation, defame it and cast doubt on its activity. In general, the question arises: who have a need to keep at the expense of the member states' millions such an international organization that is not able to implement own decisions? Therefore, now the UN is gradually losing the confidence and hope. However, is there any organization today that will replace it? There are a lot of disturbing questions. But we must find a way out.

There is no doubt, inter-state conflicts and disputes in the period of globalization will increase and deepen. In such a situation, the establishment of operational mechanisms of military or administrative structures for the implementation the decisions of international organizations is the demand of the time. For instance, the time to review the issue of possibility for implementation of such a mission by NATO has already come. Both NATO and the other new structure should be created by joint efforts and mutual agreement of member states, as well as must be provided the legal regulation of its activities and mechanisms. In zones of conflict, as well as in extreme situations, the time to double attention to measures ensuring the protection of the women and children's rights has come. The reality that our country is facing in the context of the Nagorno-Karabakh conflict and the principles of international law demands it. Great sympathy, love and desire of a peace-loving people of Azerbaijan for the protection of the women and children's rights demand this.

Bibliography

1. The newspaper "Azerbaijan". December 19, 1997.
2. Alishanly A. The Karabakh problem. - B., 2009.
3. Criminal Code of the Azerbaijan Republic. B., 2011.
4. Military doctrine of the Azerbaijan Republic. - B., "Huquq edebiyyati" Publishing house, 2010.
5. Constitution of the Azerbaijan Republic. - B., 2011.
6. National Security Conception of the Azerbaijan Republic. - B., "Huquq edebiyyati" Publishing house, 2009.
7. Bayramova P. Protection of human rights in the state of emergency. - B., 2004.
8. Jafarov I. Interpretation of the Constitution of the Azerbaijan Republic. - B., 2010.
9. Ibayev V. Armenia-Azerbaijan Nagorno Karabakh conflict in the context of the international law. - B., 2006.
10. Samadov E. Children and women victims of Armenian aggression against Azerbaijan. Materials of international conference. - B., 2009.
11. Boyev V.I., Kochubey M.A, Novikov A.P. War and criminal law. - M., 2009.
12. Makiavelli N. Selected works. - M.: Khud.lit., 1982.

Hasanzadeh Saida Bahram kizi
Leading scientific worker of "International relations and international law" department of the Institute of Philosophy and law of ANAS, PhD in law
Надійшла до редакції: 16.04.2015

УДК 347.44

ПРИМУС У МЕХАНІЗМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН

Погрібний С. О.

Реалізація будь-якого суб'єктивного права вимагає певних гарантій, закріплення прийомів та способів, які спрямовані на забезпечення нормального розвитку регулятивних правовідносин, а у випадку посягання на них – застосування заходів щодо поновлення їх у первісному стані або наближення до такого [1, с. 41]. У літературі справедливо відзначається, що «можливість захистити порушене чи спірне суб'єктивне цивільне право або охоронюваний законом інтерес є одним з найважливіших прав особи, що суттєво визначає її місце у суспільстві» [2, с. 24]. Саме тому закріплення в новітньому цивільному законодавстві України положень щодо захисту цивільних прав та інтересів безперечно заслуговують на увагу та схвалення, особливо що стосується підвищеної уваги законодавця, яка прослідковується як у кількісних (від однієї статті у ЦК УРСР 1963 року до окремої глави ЦК України 2003 року), так і якісних змінах. Це полягає також у розширенні кола суб'єктів захисту цивільного права і збільшенні можливих форм захисту тощо [1, с. 41]. В аспекті дослідження механізму правового регулювання договірних цивільних відносин можливість захисту суб'єктивних цивільних прав постає як факультативний завершальний елемент такого механізму. У зв'язку із цим видається необхідним дослідження не тільки загальних питань захисту цивільних прав, а й окремих способів його здійснення.

Відомо, що підставами для захисту цивільного права є його порушення, невизнання або оспорювання.

Порушення цивільного права – результат протиправних дій, унаслідок чого воно зазнало зменшення або ліквідації, що позбавляє його носія можливості здійснити, реалізувати це право повністю або частково.

Невизнання цивільного права – це дії носіїв пасивного цивільного обов'язку, які полягають у запереченні цивільного права уповноваженої особи, внаслідок чого остання повністю або частково позбавляється можливості реалізувати своє право. Несприятливий наслідок може бути як при так званих «абсолютних», так і при відносних цивільних правовідносинах.

Оспорювання цивільного права – це такий стан цивільних правовідносин, при якому між його учасниками існує суперечка з приводу наявності чи відсутності у них суб'єктивного права, а також щодо приналежності такого права певній особі. Оспорюване цивільне право ще не порушене, але виникає невизначеність у праві, що зумовлює неможливість його повного або часткового використання. Наприклад, при розгляді справи про визначення частки майна у спільній власності сторони правовідносин спільної власності (співвласники) звертаються до суду для того, щоб вирішити цю суперечку і визначити справжню частку кожного із співвласників [3, с. 183-184].

В умовах побудови правової держави однією з гарантій прав і свобод учасників цивільних відносин є правовий захист. Проте суть правового захисту в правовій літературі трактується неоднозначно.

На думку Г. М. Стоякіна, правовий захист включає в себе три моменти:

– видання норм, які встановлюють права та обов'язки, визначають порядок здійснення їх, захисту та застосування санкцій;

– діяльність суб'єктів із здійснення і захисту своїх суб'єктивних прав;

– запобіжна діяльність держави і громадських організацій, а також діяльність із реалізації правових санкцій [4, с. 34].

В. І. Тертишніков захистом права називає таке здійснення права та перетворення правовідносин, яке можливе лише з допомогою спеціального державного органу. При цьому він посилається на ситуацію, яка складається при розірванні шлюбу в органах ЗАГСу за заявою обох з подружжя (за правилами попереднього законодавства про шлюб та сім'ю – С.П.) [5, с. 9].

М. С. Малеїн уважає, що правовий захист – це система юридичних норм, які спрямовані на запобігання правопорушенню та ліквідацію його наслідків [6, с. 192].

С. С. Алексєєв дотримується думки, що правовий захист – це державно-примусова діяльність, спрямована на поновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [7, с. 188].

З. В. Ромовська зазначає, що «правовий захист – завжди акт, що вже відбувся». У деяких випадках для реалізації заходу державного примусу достатньо винесення судового рішення. Оскільки в рішеннях про визнання права чи розірвання договору відповідач не примушується до певної активної поведінки, акт правосуддя і правовий захист збігаються у часі. Якщо ж відповідач присуджується до певної поведінки (повернути майно, сплатити неустойку) – реалізація державного примусу органічно пов'язана з виконанням рішення, без чого правовий захист не можна вважати таким, що відбувся [8].

Отже, під *захистом* слід розуміти дії уповноваженої особи, а також діяльність юрисдикційних органів та осіб, які у передбаченому законом порядку зобов'язані вжити заходів для поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного цивільного права. Захист відрізняється від поняття «охорона» тим, що останнє більш ширше і включає, окрім захисту, вжиття заходів для недопущення порушення суб'єктивних цивільних прав, у тому числі правовиховного, освітнього характеру, а також застосування норм про відповідальність до осіб, які порушили або недотримуються приписів актів цивільного законодавства [9]. Відповідно *право на захист* - це передбачені законом вид і міра поведінки уповноваженої особи, цивільні права якої зазнали посягання, що полягають у можливості вчинення самостійних дій, спрямованих на поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного права, а також зверненні до юрисдикційних органів для здійснення захисту права.

Визначення здійснення захисту через право (можливість) або через обов'язок залежить від суб'єкта здійснення діяльності стосовно захисту, а також волевиявлення учасника цивільних правовідносин, право якого зазнало несприятливого впливу. Для уповноваженої особи застосування захисту становить право, яке включає як право самостійно здійснити поновлення порушеного права *у межах* і у порядку, визначеному законом (самозахист), так і звернутися до уповноваженого державного, самоврядного чи громадського органу чи особи за захистом свого права чи інтересу. Для останніх же здійснення такого захисту, якщо воно складає їх повноваження, є обов'язком [1, с. 42].

З урахуванням викладеного, у сучасній науці цивільного права «форми (способи) захисту цивільного права ще поділяють на юрисдикційні та неюрисдикційні, тобто здійснювані відповідно із зверненням до юрисдикційних органів (осіб) – правозахисних структур, чи без такого. Протягом нетривалого часу поняття «юрисдикція» все більше і більше заполоняє нормативні приписи українського законодавства. Адже ще донедавна це поняття

© С.О. Погрібний, 2015

використовувалося лише в похідному від міжнародного, внутрішньому законодавстві і визначало або поширення влади, суверенітету держави, або повноваження різноманітних міжнародних третейських органів» [1, с. 43].

Під способом захисту суб'єктивного права розуміється визначений законом порядок забезпечення відновлення (визнання) порушених прав і одночасного правового впливу на порушника з метою відновлення порушеної майнової і немайнової сфери. Положеннями актів цивільного законодавства (стаття 16 ЦК) встановлюються такі способи захисту цивільних прав: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку особи в натурі; 6) зміна правовідносин; 7) припинення правовідносин; 8) відшкодування збитків та інші способи залагодження матеріальної шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Перелік способів захисту в статті 16 ЦК України не є вичерпним. Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом. Як правило, особа, право якої порушене, може скористатися не будь-яким, а цілком конкретним способом захисту свого права. Іноді спосіб захисту порушеного права прямо визначений спеціальним законом. Так, наприклад, власник, який незаконно позбавлений права володіння річчю, відповідно до ст. 387 ЦК України, вправі витребувати її з чужого незаконного володіння, тобто відновити становище, що існувало до порушення права. Частіше ж власнику суб'єктивного права надається можливість вибору способу захисту свого порушеного права. Так за договором роздрібної купівлі-продажу, в разі виявлення покупцем недоліків, не застережених продавцем, або фальсифікації товару покупець має право за своїм вибором вимагати безоплатного усунення недоліків товару або відшкодування витрат на їх виправлення покупцем, або заміни товару на товар належної якості, або відповідного зменшення ціни, або відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми (стаття 708 ЦК України) [10, с. 256-257].

Право на захист особа здійснює на свій розсуд. Відмова (нездійснення) особи від здійснення права на захист не є підставою для припинення порушеного права, крім випадків, передбачених законом (ст. 12 ЦК України). Закріплення цього положення у тексті ЦК України підкреслює реалізацію українським законодавцем одного з основоположних принципів цивільного права – ініціатива суб'єкта як при здійсненні прав, так і при реалізації цивільно-правової відповідальності [9; 11, с. 80]. «Наприклад, замовник за договором підряду в разі виявлення допущених у роботі відступів від умов договору або інших недоліків зобов'язаний негайно заявити про них підрядникові. Якщо замовник не зробить такої заяви, він втрачає право у подальшому посилатися на ці відступи від умов договору або недоліки у виконаній роботі (ст. 853 ЦК)» [3, с. 184].

Підбиваючи підсумок викладеному в цій роботі, необхідно зауважити, що примус до належної реалізації змісту договірних цивільних правовідносин має важливе значення для ефективності їх правового регулювання. Із метою належного наукового осмислення положень ЦК України про захист суб'єктивних цивільних прав, нами запропоновано власну їх класифікацію, визначено місце в ній всіх передбачених чинним ЦК України способів захисту, досліджено їх зміст та запропоновано шляхи його удосконалення.

Під *захистом* необхідно розуміти дії уповноваженої особи, а також діяльність юрисдикційних органів та осіб, які у передбаченому законом порядку зобов'язані вжити заходів до поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного цивільного права. Відповідно *право на захист* - це передбачені законом вид і міра поведінки уповноваженої особи, цивільні права якої зазнали посягання, що полягають у можливості вчинення самостійних дій, спрямованих на поновлення порушеного, оспореного чи невизнаного права, а також зверненні до юрисдикційних органів для здійснення захисту права. Для уповноваженої особи застосування захисту становить право, яке включає як право самостійно здійснити поновлення порушеного права *в межах* і в порядку, визначеному законом (самозахист), так і звернутися до уповноваженого державного, самоврядного чи громадського органу чи особи за захистом свого права чи інтересу. Для останніх же здійснення такого захисту, якщо воно складає їх повноваження, є обов'язком.

З урахуванням викладеного відзначаємо, що форми (способи) захисту цивільного права поділяються на юрисдикційні та неюрисдикційні, тобто здійснювані відповідно із зверненням до юрисдикційних органів (осіб) – правозахисних структур, чи без такого. Під способом захисту суб'єктивного права розуміється визначений законом порядок забезпечення відновлення (визнання) порушених прав і одночасного правового впливу на порушника з метою відновлення порушеної майнової і немайнової сфери.

Література

1. *Білоусов Ю. В.* Захист цивільних прав та інтересів: питання теорії, юрисдикції та завершеності / Ю. В. Білоусов // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць / Ред. кол.: *С. В. Ківалов* (голов. ред.) та ін. - Одеса: Одеська нац. юрид. акад., 2004. – Вип. 23. – С. 41-45.
2. *Сульженко Ю.* Форми і способи захисту суб'єктивних прав та законних інтересів / Ю. Сульженко // Право України. – 2005. – №12. – С. 24-28.
3. *Харитонов Є. О.* Цивільне право України: Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – 960 с.
4. *Стоякин Г. Н.* Понятие защиты гражданских прав / Г. Н. Стоякин // Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. – Свердловск, 1973 – С. 34.
5. *Тертишніков В. І.* Захист сімейних правовідносин в цивільному судочинстві / В. І. Тиртишніков. – Харків, 1976. – 124 с.
6. *Малеин Н. С.* Гражданский закон и права личности в СССР / Н. С. Малеин. – М., 1981. – 216 с.
7. *Алексеев С. С.* Общая теория права / С. С. Алексеев. – М., 1981. – Т. 1. –360 с.
8. *Ромовская З. В.* Защита в советском семейном праве / З. В. Ромовская. – Львов, 1985. – 180 с.
9. *Липинский Д. А.* Проблемы юридической ответственности / Д. А. Липинский. Под ред. д-ра юрид. наук, проф. *Р. Л. Хачатурова*. — СПб: Юридический центр Пресс, 2003. – 387 с.
10. Цивільне право України: Підручник: У 2-х т. Т. 1. / *В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.* За заг. ред. *В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького*. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
11. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У двох томах / *А. Ю. Бабаскін, Т. В. Боднар, Ю. Л. Бошицький та ін.* За заг. ред. *Я. М. Шевченко*. — Т.1. Загальна частина. — К.: Концерн «Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – 520 с.

Погрібний С.О.
доктор юридичних наук, доцент,
в.о. завідуючого кафедрою соціальної медицини,
медичного права та менеджменту Одеського
національного медичного університету,
член-кореспондент НАПрН України

Надійшла до редакції: 18.04.2015

УДК 349.3:347.02:351.74(477)

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ ОВС УКРАЇНИ

Кузніченко О. В.
Стрельнікова Г. С.

У статті розглянуто питання правового захисту працівників ОВС України, обґрунтовано необхідність термінового вирішення проблем у цій сфері й створення сприятливих умов для виконання працівниками ОВС своїх завдань і функцій, що забезпечить відновлення порушених прав, підтримання гідного рівня життя як власне службовця, так і членів його сім'ї.

Ключові слова: *працівники ОВС, правовий захист, службові обов'язки.*

В статье рассмотрены вопросы правовой защиты работников ОВД Украины, обоснована необходимость срочного решения проблем в этой сфере и создания благоприятных условий для выполнения работниками ОВД своих задач и функций, что обеспечит восстановление нарушенных прав, поддержание достойного уровня жизни как собственно служащего, так и членов его семьи.

Ключевые слова: *работники ОВД, правовая защита, служебные обязанности.*

The questions of legal protection of ATS Ukraine, the necessity of immediate solution of problems in this area and the creation of favorable conditions for the implementation of policemen their tasks and functions that provide redress, maintaining a decent standard of living as their own servants, and members of his family 'her.

Keywords: *policemen, legal protection, job responsibilities.*

Захист працівників органів внутрішніх справ (далі – ОВС) є безпосереднім обов'язком органів державної влади, які повинні захищати їх життя та здоров'я, забезпечувати сприятливі умови для ефективного виконання ними своїх прав і обов'язків, гарантувати особисту безпеку й підтримку гідного рівня життя їх родинам. Недосконалість правової бази щодо забезпечення захисту працівників ОВС призвели до прояву корупційних мотивів з боку посадових осіб, а відтак і зневіри громадян у можливість здійснення працівниками своїх завдань і функцій. Сьогодні, коли виникає питання щодо здійснення працівниками своїх обов'язків, населення держави впевнене в тому, що вони не можуть професійно та якісно впоратися з поставленими перед ними завданнями. Тому з особливою гостротою постає питання щодо змін у системі МВС України, її організації, правового регулювання та законодавчого закріплення.

На жаль, з моменту проголошення незалежності України проблема правового захисту працівників ОВС щоразу зростала, а кроки на шляху до змін були настільки незначними, що нині це питання потребує термінового вирішення. Отже, була запропонована Концепція першочергових заходів реформування системи МВС та ряд інших нормативно-правових актів, які спрямовані на якісно нові зміни, спираючись при цьому на зарубіжний досвід інших країн.

Теоретичну основу дослідження складають наукові праці провідних учених, діяльність яких направлена на наукове пізнання способів і засобів реалізації та застосування правового захисту працівників ОВС: М.Г. Александрова, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, В.С. Венедиктова, Л.Я. Гіцбурга, М.І. Іншина, В.В. Ковальської, О.В. Кузніченко, О.В. Лавріненка, О.М. Обушенка, О.Н. Ярмиша та ін.

Кожна особа, будь-то громадянин України, іноземець, біпатрид чи особа без громадянства, потребує захисту, беззаперечного дотримання принципів соціальної рівності та законності, охорони конституційних прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина. Важливу роль у вирішенні цих питань займає діяльність працівників ОВС, на яких покладається обов'язок щодо забезпечення законності, збереження майнових і немайнових цінностей особи, забезпечення порядку на місцях, охорони життя і здоров'я осіб від протиправних і злочинних посягань. Ураховуючи значний обсяг обов'язків щодо захисту прав громадян працівниками ОВС, держава зобов'язана надати належний захист безпосередньо й самим працівникам ОВС.

Отже, виникає нагальна необхідність удосконалення та розвитку законодавства України в процесі реформування системи МВС, про що неодноразово вказувалося в літературі. А саме те, що необхідно забезпечити працівників ОВС дієвими нормативно-правовими актами, які б могли повною мірою охопити всі недоліки їх життєво важливого захисту [1, 6-7].

Так, відповідно до ст. 8 Загальної декларації прав людини кожна людина має право на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих конституцією чи законом [2].

Зрозуміло, що положення цієї статті поширюються й на працівників ОВС, які користуються цим правом нарівні зі всіма громадянами. Зміни, які відбувались і відбуваються в суспільному житті, внесли багато нового в діяльність ОВС, розширення їх компетенції, удосконалення форм і методів діяльності. Частина цих змін знайшла своє нормативне закріплення, але, враховуючи сучасні темпи розвитку суспільного життя, ще більша їх частина потребує відповідного правового визнання та унормування [3, 97].

Можна стверджувати, що доволі непростий політичний стан країни в останні роки певним чином пов'язаний зі слабкою, нерозвиненою правовою захищеністю працівників ОВС. Тому особливе занепокоєння викликають негативні тенденції в області захисту прав щодо виконання працівниками ОВС своїх службових обов'язків. До них відносяться втручання в діяльність працівників ОВС різних посадових осіб, а також порочна практика, що довгий час мала місце в судах, при якій свідчення працівників ОВС не визнавались як докази, або розцінювались як малозначні по відношенню до показань інших свідків, що, на жаль, продовжується й сьогодні.

Слід відзначити, що в результаті недосконалої правозастосовної практики у сфері правового захисту дії працівників ОВС при несенні служби втрачають наступальний активний характер, і більш того – вони самі стають об'єктами злочинів [4, 105]. Таке явище в суспільній

© О.В. Кузніченко, Г.С. Стрельнікова, 2015

практиці на сьогодні є досить актуальним.

Правовий захист для працівників ОВС повинен забезпечувати, передусім, природні права на життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність у процесі здійснення ними посадових обов'язків. Вони мають загально значимий характер, оскільки притаманні кожній людині або громадянину. Особливістю правового захисту цієї категорії осіб є те, що їх захист залежить від характеру їхньої професійної діяльності та від того, чи має вона ризиковий або, порівняно з іншими професіями, небезпечний характер.

Оскільки більш детально ми будемо розглядати саме правовий захист працівників ОВС, необхідно, на нашу думку, звернути увагу на законодавчу сторону цієї тематики. Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного законодавства [5]. А в ст. 8-1 Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) прописано, що, якщо міжнародним договором або міжнародною угодою, в яких бере участь Україна, встановлені інші правила, ніж ті, які містить законодавство України про працю, у такому випадку використовують правила міжнародної угоди або договору [6]. Отже, у Конституції України й у КЗпП України закріплено принцип пріоритету міжнародно-правових норм перед нормами національного законодавства. Тому можна стверджувати, що міжнародні норми істотно впливають на національне законодавство шляхом прямого застосування міжнародно-правових актів після затвердження останніх. Сьогодні триває завзята робота на шляху до адаптації та пристосування нових норм і правил міжнародних стандартів.

Конституція передбачає коло трудових прав і обов'язків для працівників. Дотримання прав і свобод людини є найголовнішим, фундаментальним конституційним принципом, право на життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку належать до природних принципів, які є невід'ємними та рівноправними для кожної особи, що знаходиться на території держави. Стаття 43 Конституції України проголошує, що кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [5]. Необхідний контроль і порядок забезпечується саме завдяки працівникам ОВС, права яких, на жаль, також щоразу порушуються. Тому й був прийнятий Закон України "Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів" [7], який не може досконало реалізовуватися без правильного розуміння кожною посадовою особою, що саме на неї покладається обов'язок захищати працівників, що від її обґрунтованих і правомірних дій може залежати навіть те, чи залишиться живим працівник ОВС.

Водночас необхідно зазначити, що в Законі України "Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів" установлена система особливих заходів державного захисту працівників суду і правоохоронних органів від перешкоджання виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав, а так само від посягань на життя, здоров'я, житло й майно зазначених осіб та їх близьких родичів у зв'язку зі службовою діяльністю цих працівників [7].

Можна говорити про те, що цим нормативно-правовим актом не встановлений захист кожного працівника, як індивідуально визначеної особи, ці особи захищені тільки в рамках своїх повноважень, які покладає на них держава.

Зазначимо, що ст. 15 Закону України "Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів" установлений перелік уповноважених органів і спеціальних підрозділів, які наділені обов'язком здійснювати захист окремих працівників. Відповідно до зазначеного заходи забезпечення безпеки здійснюють: органи служби безпеки, органи охорони державного кордону України, розвідувальні органи України, органи внутрішніх справ, органи управління Військової служби правопорядку в Збройних Силах України.

Але ж постає питання, чому особу, яка потребує захисту, захищає працівник органу, де вона перебуває на службі. До їх обов'язків належить достатня кількість різних проблемних питань, і доповнити цей перелік ще захистом своїх колег, на наш погляд, – неможливо.

У свою чергу, кожен науковець тлумачить термін "правова захищеність" по-різному, керуючись власним досвідом і напрацюваннями. Так, наприклад, А.В. Буданов зазначає, що правова захищеність – це відповідність правової та нормативної бази діяльності органів внутрішніх справ об'єктивним умовам і завданням цієї діяльності та те, що вона визначає рівень правового забезпечення професійної діяльності працівника і можливості його правового захисту при вирішенні ним професійних завдань або особистих проблем, пов'язаних із даною діяльністю [8, 23].

Вчений Г.М. М'якішев, викладаючи зміст правової захищеності, поділяє заходи правового захисту на три групи: надання працівникам певних прав та обов'язків; обмеження втручання в службову діяльність працівників; установлення відповідальності за дії, що перешкоджають виконанню покладених на працівників обов'язків, за вчинки, що порушують їхні права і свободи працівників [9, 156].

Правовий захист працівників ОВС залежить від належного використання існуючих форм правового захисту, а також пошуку нових форм, що здатні надати максимальний соціальний та економічний захист.

В юридичній літературі відмічають два аспекти правового захисту працівників ОВС:

правовий захист працівників ОВС, як представників закону та держави;

захист прав і законних інтересів особистості працівника при проходженні служби в ОВС [4, 103].

На нашу думку, насамперед потрібно досліджувати та врегульовувати питання захисту працівників ОВС, не узагальнюючи поняття щодо того, що ця людина є суб'єктом, який забезпечує захист громадян і громадський порядок, чи є особою, яка є представником закону та держави.

Важливу роль при вирішенні питання щодо правової захищеності відіграє право на захист гідності, честі та ділової репутації працівників ОВС як представників закону та держави. Такий захист повинен урегульовуватися не тільки на законодавчому рівні, що також відіграє важливу роль, а й на практиці. Потрібно покласти повноваження особливого значення на відповідні державні органи, направлені на здійснення захисту посадових осіб, які мають спеціальне соціально-правове становище в суспільстві.

Ми живемо в неспокійний час, коли працівники ОВС потребують захисту все більше й більше. Отже, потрібно змінювати деякі положення законодавства. А починати необхідно із забезпечення безпеки працівників ОВС, військовозобов'язаних і державних службовців. У законодавця повинна домінувати думка про те, що найважливішим у світі є життя, а захист життя громадян

покладається на зазначених компетентних осіб, які й самі потребують цього захисту. Тому, на нашу думку, потрібно створити окрему службу, яка б охоплювала захист усіх державних органів і забезпечила б оновлено якісний результат діяльності працівників ОВС.

Отже, вважаємо необхідним створення сприятливих умов для виконання працівниками ОВС своїх завдань і функцій, що забезпечить відновлення порушених прав, підтримання гідного рівня життя як власне службовця, так і членів його сім'ї. Працівник ОВС, до обов'язків якого належить захист громадян, громадського правопорядку, забезпечення безпеки осіб та ряд інших обов'язків і завдань, також, безсумнівно, потребує захисту, адже він стоїть на варті Закону.

Література

1. Сальник М. Хто впроваджуватиме нові стандарти / М. Сальник // Іменем Закону. – № 6 (5964). – 2015. – С. 6-7.

2. Загальна декларація прав людини (рос/укр) від 10.12.1948 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 193. – Ст. 3103.

3. Кузніченко О.В. Загальні питання правового захисту працівників органів внутрішніх справ / О.В. Кузніченко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2014. – № 1. - С. 96-98.

4. Молдован О.І. Загальні проблеми правового захисту працівників органів внутрішніх справ / О.І. Молдован // Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. – № 2. – 2011. – С. 101-107.

5. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

6. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – 322-VIII.

7. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.

8. Буданов А.В. Система и метод обеспечения личной, профессиональной безопасности сотрудников ОВД / А.В. Буданов // Организация работы с кадрами в ОВД. – 1997. – С. 23-28.

9. Мякишев Г.М. Правовая и социальная защита сотрудников органов внутренних дел / Г.М. Мякишев // Организация работы с кадрами в органах внтуренних дел. – 1997.– С. 156-157.

Кузніченко О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
ОДУВС
Стрельнікова Г.С.,
курсант ОДУВС
Надійшла до редакції: 12.04.2015

УДК 351.811

ОЗНАКИ ТА ВИДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

Веселова Л. Ю.

Стаття присвячена дослідженню поняття, ознак та змісту адміністративно-правового гарантування безпеки дорожнього руху. На основі проведеного аналізу автор пропонує класифікацію адміністративно-правових гарантій у сфері дорожнього руху.

Ключові слова: *дорожній рух, безпека дорожнього руху, гарантії, адміністративно-правові гарантії, складові безпеки, учасники дорожнього руху.*

Статья посвящена исследованию понятия, признаков и содержания административно-правового обеспечения безопасности дорожного движения. На основе проведенного анализа автор предлагает классификацию административно-правовых гарантий в сфере дорожного движения.

Ключевые слова: *дорожное движение, безопасность дорожного движения, гарантии, административно-правовые гарантии, составляющие безопасности, участники дорожного движения.*

The article investigates the concepts, features and content of the administrative and legal road safety. Based on the analysis the author offers a classification of administrative and legal guarantees in the sphere of road traffic.

Key words: *traffic, road safety, safeguards, administrative and legal guarantees that make security road users.*

Проблема забезпечення безпеки дорожнього руху, а саме гарантування безпеки дорожнього руху, належить не тільки до розділу практичних питань, адже в умовах побудови правової держави й розвитку громадянського суспільства важливим є створення цілісної наукової концепції гарантій щодо забезпечення безпеки дорожнього руху, яка в перспективі включатиме широке коло теоретичних положень стосовно поняття, суті й змісту забезпечення безпеки дорожнього руху, структури її функціонування.

Поняття гарантій уже було достатньо розглянуто в різних наукових сферах: конституційного, адміністративного, фінансового, цивільного, міжнародного права та ін. Зокрема, питання щодо гарантій надано до розгляду в роботах О.Ф. Динько, В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійка, В.В. Головченка, В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького, А.І. Берлача, Ю.П. Битяка, В.К. Шкарупи, С.В. Ківалова та інших авторів. Проте в юридичній літературі так і не було окремо окреслено систему адміністративно-правових гарантій безпеки дорожнього руху. Серед науковців, які займалися дослідженням адміністративно-правових гарантій безпеки дорожнього руху ми можемо назвати В.А. Головка. Він частково намагався дати відповідь на це питання в одному зі своїх підрозділів дисертації, розглядаючи адміністративно-правові гарантії захисту соціально-економічних прав учасників дорожнього руху, проте його дослідження лише частково торкається тієї теми, яку ми вивчаємо.

Метою поданої статті є висвітлення характеристик адміністративно-правових гарантій безпеки дорожнього руху, зведення їх у певну систему на підставі виділення конкретних критеріїв їх класифікації (поділу, групування, систематизації) та ознак. Це необхідно для з'ясування механізму гарантування й удосконалення практики реалізації цих гарантій.

У межах нашого дослідження становлять інтерес гарантії, що діють у межах адміністративно-правових відносин, які виникають під час дорожнього руху. Адміністративно-правові гарантії безпеки дорожнього руху повинні дати відповідь на питання про те, як вони забезпечуються. Адже система забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні поки що знаходиться на стадії розроблення та реформування.

Як стверджує В.А. Мисливий, аналіз теорії та практики убезпечення дорожнього руху засвідчує наявність значно більшого кола чинників, ніж прийнято вважати, що реально впливають на стан аварійності. До системи елементів, які слід враховувати в науково-практичних дослідженнях проблеми забезпечення безпеки дорожнього руху, належать такі: суб'єкти, відповідальні за підготовку учасників дорожнього руху; суб'єкти, відповідальні за безпечну експлуатацію транспортних засобів; суб'єкти нагляду та контролю за безпекою дорожнього руху; суб'єкти, відповідальні за безпечну експлуатацію середовища руху; суб'єкти, відповідальні за зниження шкоди; учасники дорожнього руху; стан транспортних засобів; зовнішнє середовище дорожнього руху; законодавча й нормативно-правова база дорожнього руху [1, 119].

І з цим важко не погодитися, адже гарантування безпеки дорожнього руху - це ціла система, ланки якої пов'язані одна з одною.

Система адміністративно-правових гарантій безпеки дорожнього руху включає в себе сукупність правових, інституційних і процедурних механізмів забезпечення стабільності та зменшення динаміки аварійності на автошляхах нашої держави. У комплексі ці складові елементи гарантування безпеки дорожнього руху створюють цілісний механізм його забезпечення.

Сьогодні накопичився цілий комплекс проблем нормативно-правового, фінансового, матеріально-технічного, соціального, інформаційного та науково-технічного характеру у сфері автотранспорту, яких вчасно не було розв'язано.

Ситуація загострюється знов-таки через відсутність налагодженої системи забезпечення автомобільної безпеки, недостатню результативність виконання покладених на неї завдань і функцій, зниження рівня наукового й технічного супроводу зазначеної діяльності. Цьому сприяють складність і невивченість характеру й особливостей соціальних взаємозв'язків, що виникають між різними категоріями учасників суспільних відносин у процесі функціонування різних видів транспорту. Отже, безпеку дорожнього руху в сучасних умовах треба розглядати як одну з найголовніших цілей і невід'ємну умову діяльності людей, соціальних груп, суспільств, держав і світового співтовариства.

З огляду на це закономірним конкретно-історичним процесом для України є перегляд адміністративно-правової основи системи національної безпеки з урахуванням

© Л.Ю. Веселова , 2015

чинника безпеки в транспортному комплексі, який, на нашу думку, є одним із найважливіших її компонентів. Тож, як бачимо, постає гостра необхідність аналізувати проблеми безпеки на концептуальному рівні з використанням загальнонаукових і новітніх прикладних методів пізнання, орієнтованих загалом на теоретико-прикладне обґрунтування концепції забезпечення транспортної безпеки України, яка включає й безпеку дорожнього руху.

Транспортна безпека є складовою національної безпеки й полягає в запобіганні аваріям та інцидентам на транспорті. Така діяльність, з огляду на пріоритетність прав і свобод людини, здійснюється шляхом створення системи раціональної превентивної безпеки з метою максимально можливого, економічно обґрунтованого зменшення ймовірності виникнення транспортних аварій і мінімізації їх наслідків. Під забезпеченням транспортної безпеки слід розуміти соціальний процес діяльності відповідних суб'єктів суспільних відносин із запобігання аваріям та інцидентам на транспорті [2, 2].

Спираючись на досягнення правової думки в галузі дорожнього руху, можна казати про те, що основними характеристиками гарантій забезпечення є:

спільні та злагоджені дії всієї системи суб'єктів адміністративно-правового гарантування безпеки дорожнього руху;

базування на законах;

спрямованість на забезпечення безпечного дорожнього руху;

узгодження дій правоохоронних органів за метою, часом, місцем здійснення;

забезпечення комплексного використання сил, засобів і методів;

взаємодія суб'єктів адміністративно-правового гарантування безпеки дорожнього руху.

Досить важливим питанням у теорії гарантій безпеки дорожнього руху, як і всієї системи гарантування безпеки дорожнього руху, є питання про їх особливості.

Найточніше особливості дорожнього руху сформульовано американськими дослідниками Метсоном, Сміттом та Хардом ще в 1960 році: «У транспортному русі беруть участь людина та його машина, тому при організації руху необхідно враховувати як суспільні, так і технічні науки й керуватися ними при вирішенні проблем руху. І часто не технічні параметри руху, що піддаються точним розрахункам, а звички та випадковості поведінки людини є критичними факторами, від яких залежить остаточне рішення. У зв'язку з цим для дослідження з вирішення теоретичних і практичних питань організації руху необхідні знання, з одного боку, у галузі математики, механіки, фізики і статистики, а з іншого, - у галузі психології, державного управління, економіки, міського планування» [3, 28].

Давно пройшли ті часи, коли пішохід був практично єдиним учасником дорожнього руху. Сьогодні місто – це мегаполіс з десятками тисяч автомобілів і пішоходів. В ідеалі, життя на дорозі повинно підкорятися правилам дорожнього руху, котрі всі беззастережно виконують. Але життя далеке від досконалості. У результаті чого ми маємо катастрофічну статистику дорожньо-транспортних пригод і велику кількість загиблих та покалічених у ДТП людей [4, 61].

Ураховуючи, що в області безпеки суспільства переважають обов'язки, які сформульовані у вигляді заборон, що пояснюється специфікою цієї області: держава зацікавлена в попередженні настання ситуацій, які загрожують здоров'ю людини, державному, суспільному, особистому майну. Такий результат досягається шляхом стриманості від дій, які можуть призвести до несприятливих з погляду суспільної безпеки наслідкам [5, 63].

На підтвердження цього можемо процитувати російського науковця В.В. Лук'янова [6, 37], який, розглядаючи питання організації дорожнього руху, підкреслював, що основою забезпечення безпеки руху є дотримання спеціальних правових норм, правил і стандартів.

Адміністративно-правові гарантії безпеки дорожнього руху за змістом та об'ємом охоплюють суспільні відносини в різних сферах життєдіяльності держави. Особливістю їх є те, що вони виникають у процесі управлінської діяльності органів держави.

Аналіз свідчить про те, що поняття «адміністративно-правове гарантування безпеки дорожнього руху» охоплює організаційно-розпорядчу, нормотворчу, адміністративно-наглядову, адміністративно-юрисдикційну та адміністративно-дозвільну діяльність у сфері дорожнього руху. Кожна з яких спрямована на забезпечення безпечного пересування автотранспортними шляхами відповідно до законодавчих норм. Як вже було зазначено, адміністративно-правове гарантування – це особливий вид державної діяльності у сфері дорожнього руху, основними ознаками якої є:

державно-владний і нормотворчий характер, який полягає в здійсненні покладених на державу та державні органи влади адміністративно-правових повноважень, які чітко визначені всілякими нормативно-правовими актами. Видання в межах своєї компетенції відомчих правових актів, що регулюють ті чи інші відносини, не регламентовані законом;

виконавчо-розпорядчий характер: суб'єкти управління системи адміністративно-правового гарантування безпеки дорожнього руху (представники влади), яким надано право давати обов'язкові для виконання приписи, вказівки та застосовувати, за потреби, заходи адміністративного примусу й заходи адміністративної відповідальності. Виходячи з цього, стосовно об'єктів управління виконавча діяльність суб'єктів, що забезпечують безпеку дорожнього руху, є й розпорядчої. Головною метою виконавчої діяльності представників влади є те, що її головною метою є виконання вимог чинного законодавства, тобто практичне впровадження в життя нормативно-правових документів, спрямованих на гарантовану безпеку дорожнього руху;

підзаконний характер: діяльність органів влади у сфері автотранспорту спрямована на виконання приписів законів, на підставах, у спосіб і в межах, визначених законом. Підзаконність адміністративної діяльності органів державної влади випливає з її підзвітності і підконтрольності (ці моменти важливі для гарантованої дієвості й організації забезпечення дорожнього руху, відповідальності за виконання покладених обов'язків, гарантування ефективного контролю);

організаційний характер адміністративної діяльності виражається у функціонування всієї системи суб'єктів адміністративного гарантування безпеки дорожнього руху, які забезпечують безпечне пересування автошляхами всім її учасникам, координують їх діяльність, відповідають за виявлення й припинення правопорушень і злочинів, притягнення винних до адміністративної відповідальності;

- професійна діяльність адміністративно-юрисдикційних органів у сфері безпеки дорожнього руху. Ця ознака

зумовлена тим, що така діяльність вимагає від тих, хто її провадить, відповідних професійних навичок і знань. Виходячи з того, що адміністративна діяльність примусова, вона вимагає від тих, хто її провадить, добре знати свою справу, обґрунтовано, компетентно застосовувати примус і не порушувати закон зі свого боку, зловживаючи все тією ж владою;

спрямованість на безпосередню реалізацію державної політики у сфері гарантування безпеки дорожнього руху.

Запропоновані ознаки адміністративно-правового гарантування у сфері дорожнього руху не можна роз'єднувати один від одного або виставляти якусь із ознак на перший план. Адже це взаємопов'язаний і взаємозумовлений комплекс, який відповідає за бажано стрімкий розвиток та якісне функціонування всіх елементів системи гарантування безпеки дорожнього руху.

Отже, на наш погляд, гарантування безпеки дорожнього руху поєднує в собі цілий комплекс задач державної політики, до яких слід віднести:

- інформування учасників дорожнього руху щодо загроз і способи їх уникнення;
- удосконалення системи сповіщення про ДТП і надання першої невідкладної медичної допомоги потерпілим;
- перегляд механізмів страхування з метою гарантованого відшкодування збитку від аварій на автошляхах;
- проведення виховних і профілактичних заходів, спрямованих на підвищення дорожньої культури всіх учасників дорожнього руху;
- удосконалення організації дорожнього руху та поліпшення стану вулично-шляхової мережі, поліпшення технічного оснащення залізничних переїздів;
- удосконалення контрольно-наглядової діяльності у сфері гарантування безпеки дорожнього руху;
- перегляд заходів адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення правил дорожнього руху відповідно до суспільної небезпеки цих порушень.

Оскільки значна частина гарантій у цій сфері реалізується в процесі виконавчо-розпорядчої діяльності різних органів (посадових осіб), це означає, що адміністративно-правові способи є необхідним інструментом їх здійснення.

Якщо державні органи зобов'язані дотримуватися законів, гарантувати безпеку на дорозі, то для цього вони мають відповідні повноваження, установлені адміністративним законодавством. Громадяни в межах цих повноважень виступають як повноправні суб'єкти, наділені комплексом прав і обов'язків. Але здійснювати юридично значимі дії й приймати рішення у сфері гарантування безпеки руху повинні уповноважені органи в адміністративно-правовому порядку. Характеристика й аналіз адміністративно-правових засобів гарантування неможливі без їх теоретичного визначення та приведення в певну систему [7, 70].

Із зазначеного дати вичерпний перелік гарантій безпеки дорожнього руху з урахуванням їх різноманітності важливо, але для зручності подальшого аналізу треба створити їх певне розмежування залежно від того чи іншого критерію.

Так, як провідний критерій класифікації адміністративно-правових гарантій безпеки дорожнього руху пропонуємо їх поділ за функціональною ознакою.

Спеціально-правові норми, які регулюють сферу дорожнього руху, забороняють, зобов'язують або рекомендують водіям і пішоходам виконувати ті чи інші дії з метою забезпечення безпеки і швидкості.

Існує ряд наказів, які уповноважують, наприклад, наказ Міністерства транспорту України від 20 лютого 1998 р. № 363 «Про правила перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні»; наказ МОЗ, МВС України від 31 січня 2013 року № 65/80, що уповноважує структурні підрозділи охорони здоров'я проводити медичний огляд водіїв, у свою чергу, цей же закон зобов'язує водіїв проходити медичний огляд. Прописано чимало рекомендацій щодо зменшення кількості ДТП і покращення дорожніх умов, узгодження проектів і маршрутів автомобільного транспорту.

Ми пропонуємо адміністративно-правові гарантії безпеки дорожнього руху в загальному вигляді поділити за функціями на такі види:

а) зобов'язальні («…водії, пішоходи та пасажири зобов'язані бути особливо уважними до таких категорій учасників дорожнього руху, як діти, люди похилого віку та особи з явними ознаками інвалідності…» [8]);

б) заборонні («…водієві забороняється керувати транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння або перебуваючи під впливом наркотичних чи токсичних речовин…» [8]);

в) такі, що уповноважують («…на трамваях і тролейбусах наносяться реєстраційні номери, що надаються відповідними уповноваженими на те органами…» [8]; «…посадові особи, які відповідають за будівництво, реконструкцію, ремонт, експлуатацію та облаштування автомобільних доріг, вулиць та залізничних переїздів, мостів, шляхопроводів, інших споруд, зобов'язані забезпечувати утримання їх у стані, що відповідає встановленим вимогам щодо забезпечення безпеки дорожнього руху…» – ця норма також є й зобов'язальною [9]);

г) рекомендаційні («…у разі постійної експлуатації транспортного засобу на дорогах, на яких проїзна частина слизька, рекомендується використовувати шини, що відповідають стану проїзної частини…» [8]).

Зобов'язальні правила містять владні вимоги до працівників транспортних підприємств або громадян вчиняти певні дії, зазначені в них. Заборонні правила передбачають приписи, що вказують на неприпустимість певної поведінки під страхом застосування впливу (адміністративного, дисциплінарного тощо). Такі, що уповноважують, (дозвільні) правила, встановлюючи можливість для виконавців діяти в межах їх приписів, надають їм право вибору відповідного варіанту поведінки в дозволених рамках. Рекомендаційні правила включають конкретні поради виконавцям, як вчинити в певних конкретних обставинах [10, 41].

Визначаючи класифікацію адміністративно-правового гарантування безпеки дорожнього руху, слід спиратися на нормативну базу щодо сфери транспорту, а також на досягнення наукової думки в галузі безпеки дорожнього руху.

Адміністративно-правові гарантії безпеки дорожнього руху поділяються за характером впливу на загальні та спеціальні. До загальних віднесемо гарантії, які направлені на забезпечення реалізації прав та обов'язків шляхом створення передусім необхідних умов для здійснення. Спеціальні гарантії – забезпечення реалізації конкретного права та обов'язку, вони передбачаються в Конституції або в інших нормативно-правових актах. Тобто під умовами гарантій слід розуміти встановлені законодавством правила поведінки для громадян, наявність органів державної влади та управління, їх діяльність, формування системи судових органів, наявність контрольно-наглядової діяльності, фінансове

й матеріальне забезпечення цих органів, законодавче закріплення прав і обов'язків громадян, визначення компетенції органів, установлення процедур діяльності, прийняття рішень, мір забезпечення виробництва реалізації правовідносин в існуючих правових, економічних, політичних і соціальних умовах.

Цікавою є позиція А.В. Шокуна [11, 7], який зазначає, що забезпечення безпеки дорожнього руху слід розглядати як діяльність по розробці та реалізації заходів, які будуть направлені на скорочення умов, що детермінують загрозливу поведінку учасників дорожнього руху, а також зведення до мінімуму вірогідності виникнення ДТП та зниження їх наслідків.

У сучасних умовах з цієї точки зору наведене поняття повинно містити єдиний комплекс заходів, котрі умовно можна поділити на три взаємопов'язані складові.

Перший блок складають фактори, які відображають ступінь відповідності критерію безпеки умов існування дорожньої інфраструктури та ступінь підготовленості транспортних засобів і учасників дорожнього руху до участі в даному процесі.

До цих умов необхідно віднести заходи, які націлені на створення елементів дорожньої інфраструктури, що сприяють безаварійному пересуванню учасників дорожнього руху та забезпечують їх максимально можливий захист від наслідків у випадку здійснення ДТП. До цієї ж групи належать технічні засоби організації дорожнього руху, включаючи виражені в конклюдентній формі приписи учасникам дорожнього руху щодо їх відповідної поведінки при взаємодії з іншими суб'єктами суспільних відносин у цій сфері.

Другий аспект групи складають вимоги, які пред'являють до розробки, конструкції та допуску до участі в дорожньому русі транспортних засобів. Відомо, що значну частину активних учасників у процесі дорожнього руху складають водії механічних транспортних засобів. Пересуваючись, навіть на невеликій швидкості, транспортні засоби мають велику кінетичну енергію і, якщо їх вивести з керованого стану (з усіляких причин), здатні вчинити суттєву шкоду життю, здоров'ю а також майну фізичних та юридичних осіб. Саме тому вони віднесені законом до джерел підвищеної небезпеки [11, 9]. З цієї ж причини, починаючи з XIX століття, в усіх нормативних актах, які регламентують порядок руху вулицями та дорогами, є положення, якими висунуто особливі вимоги до осіб, які керують транспортним засобом. Законодавець вірно визначив, що керування останніми в дорожніх умовах потребує від водія певних теоретичних знань, практичних вмінь водіння та стану здоров'я.

Другий блок представлено у вигляді умов безпосереднього пересування учасників дорожнього руху в просторі. До них слід віднести фактори, з урахуванням яких водій (пішохід) визначає свою ймовірну поведінку на дорозі (стан дороги, інтенсивність руху, технічні характеристики транспортного засобу, погодні умови та ін.). Оптимальний результат досягається тоді, коли збудований алгоритм дій з вибору швидкості та напрямку руху знаходиться в рамках належної поведінки в конкретній дорожній ситуації.

Третій блок характеризується здійсненням контрольно-наглядових функцій і охоронних функцій з боку держави в цій сфері суспільних відносин (зокрема, проведення комплексу заходів, які направлені на ліквідацію наслідків ДТП).

Отже, адміністративно-правові гарантії безпеки дорожнього руху – система норм, принципів, умов і вимог, які забезпечують у сукупності можливості безпечного та безперешкодного пересування дорогами всім учасникам дорожнього руху, або іншими словами, адміністративно-правові гарантії забезпечення безпеки дорожнього руху – це комплекс адміністративно-правових засобів, що забезпечують свободу пересування без загрози для життя та здоров'я всім учасникам дорожнього руху.

Література

1. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): дисертація дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.08 / Мисливий Володимир Андрійович. – Дніпропетровськ, 2005. – 494 с.

2. Бесчастний В.М., Собакарь А.О. Державна політика транспортної безпеки України: актуальні питання реалізації / В.М. Бесчастний, А.О. Собакарь // Віче. – 2010. – № 4. – С. 2-5.

3. Мэтсон Т.М. Организация движения / Т.М. Мэтсон, У.С. Смит, Ф.В. Хард. – М.: Автотрансиздат, 1960. – 335 с.

4. Истиховская М.Д. В борьбе за безопасность дорожного джижения все меры хороши / М.Д. Истиховская // Право и безопасность. – 2007. – № 3-4. – С. 61-63.

5. Попов Л.Л. Административное право и административная деятельность органов внутренних дел : учебник / Г.А. Туманов, Л.М. Розин, П.М. Самохин и др.; под ред. Л.Л. Попова. – М.: 1990. – 222 с.

6. Лукьянов В.В. Безопасность дорожнього движения / В.В. Лукьянов – М.: Транспорт, 1983. – 262 с.

7. Олефіренко Е.О. Адміністративно-правові гарантії реалізації прав і свобод громадян : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Олефіренко Ельвіра Олексіївна. – Ірпінь, 2005. – 210 с.

8. Про правила дорожнього руху : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 р. № 1306. - [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-D0%BF/print1382533585769747.

9. Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993 р. № 3353-XII. - [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3353-12.

10. Гаркуша А.В. Адміністративно-правові гарантії реалізації прав і свобод громадян: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Гаркуша Анатолій Володимирович. – Ірпінь, 2004. – 207 с.

11. Шокун А.В. О понятиях «дорожное движение» и «безопасность дорожного движения» / А.В. Шокун // Безпека дорожнього руху України. – 2006. – № 1-2. – С. 7-10.

Веселова Л.Ю.,
викладач-методист ВМЗ НМЦ ОДУВС
Надійшла до редакції: 15.05.2015

УДК 351.812

ПРИЧИНИ АВАРІЙНОСТІ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ ТА ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЩОДО ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

Веселов М. Ю.
Ярошенко В. В.

Наведене поняття залізничної аварійності. Розглянуто суб›єктивні та об›єктивні причини її виникнення. Обґрунтовано пріоритетність заходів нормативного характеру у вирішенні проблеми запобігання аварійності на залізничному транспорті.

Ключові слова: *аварія, аварійність, залізничний транспорт, фактори аварійності.*

Приведено понятие железнодорожной аварийности. Рассмотрены субъективные и объективные причины ее возникновения. Обосновано приоритетность мер нормативного характера в решении проблемы предотвращения аварийности на железнодорожном транспорте.

Ключевые слова: *авария, аварийность, железнодорожный транспорт, факторы аварийности.*

The state of problem of railway accident rate is considered. Subjective and objective reasons of its origin are considered. The grounded priority of measures of normative character is in the decision of problem of prevention of accident rate.

Keywords: *accident, accident rate, railway transport, factors of accident rate.*

Людська практика свідчить, що будь-яка діяльність є потенційно небезпечною. Для людини завжди існує ризик небезпеки. Ризик можна уявити, як поєднання ймовірності події з певними небажаними наслідками: вихід з ладу обладнання, травмування, захворювання, загибель людей, матеріальні втрати тощо. Варто зазначити, що кількість ризиків небезпек щодо загибелі людей, як у всьому світі, так і в Україні, зростає [1]. Ризик небезпеки існує в будь-який час, але саме за певних обставин, через чиїсь необережні дії або бездіяльність ця ймовірність переростає в конкретну аварійну ситуацію, а надалі – в аварію.

Аварія – це раптова зупинка роботи або порушення процесу виробництва на промислових підприємствах, транспорті та інших об›єктах, що призводять до травмування або загибелі людей, пошкодження або руйнування технічних систем і знищення матеріальних цінностей. Кількість аварій у всіх сферах виробничої діяльності останнім часом неухильно зростає, що пов›язано з широким використанням нових технологій і матеріалів, нетрадиційних джерел енергії, а також масовим застосуванням хімічно небезпечних речовин у промисловості та сільському господарстві [2]. Джерелом аварії можуть бути транспортні засоби, заводи, відсталі технології, застаріле обладнання електростанцій тощо.

Згідно з розмірами та завданою шкодою розрізняють легкі, середні, тяжкі та особливо тяжкі (резонансні) аварії. Особливо тяжкі аварії призводять до великих руйнувань і супроводжуються великими жертвами. Аналіз наслідків аварій, характеру їх впливу на навколишнє середовище обумовив розподіл їх за видами. Види аварій, які зустрічаються найчастіше: а) аварії з витоком сильнодіючих отруйних речовин (аміаку, хлору, сірчаної та азотної кислот, чадного газу, сірчаного газу та інших речовин); б) аварії з викидом радіоактивних речовин у навколишнє середовище; в) пожежі та вибухи; г) аварії на транспорті та інші. Особливо тяжкі аварії можуть призвести до катастроф [3]. Катастрофа – це великомасштабна аварія, яка призводить до тяжких наслідків для людини, тваринного й рослинного світу, змінюючи умови середовища існування [3].

Більш детально ми зосередимо увагу на аваріях на залізничному транспорті (які належать до останнього виду наведеної класифікації) та аналізі причин їх виникнення.

Необхідність транспорту в наш час не викликає жодного сумніву. Транспортні засоби мають великий позитивний вплив на економіку країни, створюють зручність і комфорт для людей. Проте розвиток транспорту, підвищення його ролі в житті людей супроводжуються не тільки позитивним ефектом, а й негативними наслідками, зокрема високим рівнем аварійності транспортних засобів. Будь-який транспортний засіб – це джерело підвищеної небезпеки. Людина, яка скористалась послугами транспортного засобу, знаходиться в зоні підвищеної небезпеки. Це обумовлюється можливістю настання дорожньо-транспортної пригоди, катастрофи та аварії поїздів, літаків, морських і річкових транспортних засобів, травмами при посадці чи виході з транспортних засобів або під час їх руху.

Залізничне сполучення пронизує всі регіони України без виключення. Лише «Укрзалізниця» об'єднує 1684 станції, 126 основних вокзалів, експлуатаційна протяжність головних колій становить 22,3 тис. км, розгорнута протяжність колій – 30,3 тис. км, інвентарний парк вантажних вагонів – 174939 од., інвентарний парк пасажирських вагонів – 8429 од., інвентарний парк тепловозів – 2718 од., інвентарний парк електропоїздів – 1443 од. тощо. Залізничні перевезення, на відміну від інших видів, здійснюються регулярно в будь-який час року та доби й практично не залежать від стану погодних, кліматичних умов [4].

Аварії на залізничному транспорті трапляються не так часто. За рік в Україні внаслідок аварій на всіх залізничних дорогах гине в середньому від 20 до 30 осіб. Залізничний транспорт вважається найбезпечнішим, він у 10 разів безпечніший за автомобільний. Проте й за такої статистики ці небезпечні випадки спричиняють значних втрат людських життів, матеріальних збитків, погіршення екологічного становища. Наведене свідчить про необхідність та актуальність комплексного наукового підходу у вирішенні зазначеної проблеми: окреслення факторів, що детермінують аварійність і, на підставі їхнього аналізу, розробка організаційно-правових, інженерно-технічних заходів протидії.

В.Й. Развадовський зазначав, що дослідженню правовідносин у транспортній сфері останніми роками присвячене достатньо обмежене коло науково-теоретичних розробок [5, 4]. Треба додати, що значна кількість наукових досліджень торкається правових аспектів забезпечення безпеки дорожнього руху. І

© М.Ю. Веселов, В.В. Ярошенко, 2014

хоча протягом останніх десяти років ситуація дещо покращилася, окремі питання запобігання аваріям і травматизму, а також попередження адміністративних проступків на залізничному транспорті були розглянуті в роботах В.М. Бабакіна, С.С. Єсімова, М.В. Коваліва, В.Г. Ковальова, А.В. Мілашевича, В.Й. Развадовського, А.О. Собакаря, О.Б. Чорномаз, О.Г. Яреми, проблема залізничної аварійності вимагає від наукового суспільства та практичних фахівців подальших досліджень.

Метою цієї наукової статті є з'ясування сутності аварійності на залізничному транспорті та її причин.

Залізнична аварія – аварія на залізниці, яка призводить до загибелі людей чи отримання ними тілесних ушкоджень, псування однієї чи декількох одиниць рухомого складу аж до вилучення його з обігу і (чи) спричиняє повне припинення руху на час, що перевищує нормативний. Аварія потягу – зіткнення пасажирського або вантажного потягу з іншим потягом чи іншою перешкодою, сходження з рейок рухомого складу потягу, що призводить до загибелі людей чи отримання тілесних ушкоджень людей, пошкодження рухомого складу аж до вилучення його з обігу, а також якщо цілковита перерва руху на окремій дільниці перевищує нормативний час усунення наслідків зіткнення чи сходження рухомого складу [6].

Основними причинами аварій і катастроф на залізничному транспорті є: а) несправність колій рухомого складу; б) несправність засобів сигналізації, централізації та блокування; в) помилки диспетчерів; г) неуважність і халатність машиністів.

Найчастіше виникають надзвичайні ситуації при сходженні рухомого складу з колій, зіткненнях, наїздах на перепони на переїздах, при пожежах і вибухах безпосередньо у вагонах. Не виключаються розмиви залізничних колій, обвали, осипи, зсуви, затоплення. При перевезенні небезпечних вантажів, таких як гази, легкозаймисті, вибухонебезпечні, ядучі, отруйні та радіоактивні речовини, виникають вибухи, пожежі цистерн та інших вагонів.

За останні роки різко зменшилося оновлення основних фондів залізничного транспорту. Якщо в 1996 році було закуплено 17 пасажирських вагонів, то в 1997 році не закуплено жодного. На сьогодні стан цієї проблеми залишається майже незмінним. Навіть 10 потягів виробництва Hyundai Rotem, яких було закуплено Україною до проведення в країні чемпіонату «Євро-2012», уже з початку функціонування мали технічні негаразди, а згодом «тимчасово» були зняті «Укрзалізницею» з рейсів задля безпеки пасажирів. Рівень зношення пасажирських вагонів становить 60 %. Відпрацювали нормативний строк і підлягають списанню 50 % вагонів електро- і 35 % – дизельних поїздів. Підлягає заміні понад 20 % залізничних колій, 16 % залізничних колій перебувають в аварійному стані. Стан технічних засобів не забезпечує повною мірою безпечну експлуатацію залізничного транспорту [7].

Певну частку до загальної кількості залізничної аварійності додають зіткнення автомототранспотних засобів з рухомим складом залізничного транспорту на залізничних переїздах. Такі випадки не є дуже частими, але є періодичними й спричиняють великі людські втрати та матеріальні збитки (хоча така статистика припадає на дорожньо-транспортну аварійність), наприклад, ДТП на залізничному переїзді біля м. Марганець у 2010 році (43 загиблі людини). Причинами подібних аварій є як нехтування вимогами ПДР водіями колісних транспортних засобів, так і недоліки в обладнанні залізничних переїздів тими організаціями (посадовими особами), в яких вони (переїзди) знаходяться на балансі та (або) утриманні. Також серед основних причин виникнення надзвичайних ситуацій доречно зазначити елементарні помилки обслуговуючого персоналу, які призводять до аварій і катастроф.

Зонами підвищеної небезпеки на залізничному транспорті є: залізничні колії, переїзди, посадочні платформи та вагони, в яких пасажири здійснюють переїзди. Постійну небезпеку становить система електропостачання, можливість аварій, зіткнення, отримання травм під час посадки або висадки на потяг. Крім цього, по залізничних коліях перевозяться небезпечні вантажі: від палива та нафтопродуктів до радіоактивних відходів і вибухових речовин.

Найбільшу небезпеку для пасажирів становлять пожежі у вагонах. Обумовлюється це тим, що у вагонах (замкненому просторі) завжди перебуває велика кількість людей. Температура в осередку пожежі дуже швидко підвищується з утворенням токсичних продуктів горіння. Особливо небезпечним є пожежі в нічний час на великих перегонах, коли пасажири сплять. З огляду на безпеку під час зіткнення потягу або сходження його з рейок найкращі місця в центральних вагонах потяга, бо в разі зіткнення потерпають крайні вагони – на їх руйнування припадає основна сила інерції. Трапляється, що й сам пасажир може стати причиною екстремальної ситуації.

Безпека руху на залізничному транспорті забезпечується нормальним функціонуванням всіх складових комплексу «чоловік – рухомий склад – шляхи сполучення – навколишнє середовище». Тим часом недостатня надійність елементів цієї системи (низька дисципліна учасників руху, незадовільний технічний стан рухомого складу або залізничних шляхів) є причиною аварій на залізничному транспорті. Отже, аварійність це антипод безпеки. З наведеного вище випливає, що фактори, які детермінують аварійність на залізничному транспорті, умовно можна поділити на об'єктивні та суб'єктивні. Як це не прикро, але вчені та фахівці в галузі транспорту одностайно погоджуються з тим, що докорінно подолати аварійність неможливо, але її можна суттєво знизити. На це має бути спрямовано багато зусиль правового, організаційного, інженерно-технічного характеру в їх поєднанні та взаємодії.

На нашу думку, провідне місце в попередженні аварійних ситуацій і мінімізації ризиків на залізничному транспорті належить саме правовим заходам. Вони створюють своєрідне правове середовище існування, функціонування та взаємодії всіх компонентів комплексу складної системи «чоловік – рухомий склад – шляхи сполучення – навколишнє середовище». Наприклад, через закріплення в правових нормах правил поведінки учасників відносин, стандартів, процедур, технологічних процесів, які було напрацьовано та доведено практикою, науково доведеними розрахунками та моделюванням, вони (ці правила й т. ін.) набувають обов'язкового характеру для всіх суб'єктів.

Так, Правила встановлюють обов'язки та заборони для пасажирів залізничного транспорту: не відкривати під час руху потяга зовнішні двері, не стояти на підніжці; не висуватись з вікон; стійко розташовувати багаж на верхніх полицях; не зривати без необхідності стоп-кран тощо [1].

Дотримання правил безпеки як пасажирами і машиністами, так і пішоходами значно зменшує ризик потрапляння в надзвичайну ситуацію. Наприклад, при русі вздовж залізничної колії не дозволяється підходити ближче 5 м до крайньої рейки; на електрифікованих ділянках залізничної колії не підніматися на опори, а також не торкатися до спуску, який відходить від опори до рейок, а також проводів, що лежать на землі; залізничні колії можна переходити тільки у встановлених місцях (по пішохідних містках, переходах тощо); підходити до вагона дозволяється лише після повної зупинки потяга; забороняється використовувати у вагонах відкритий вогонь і користуватися побутовими приладами, що працюють від вагонної електромережі (чайники, праски та ін.); перевозити у вагонах легкозаймисті та вибухонебезпечні матеріали й т. ін. [3].

Крім наведених нами вимог і заборон, існує ще багато правил, норм і стандартів, які закріплені в нормативно-правових актах різного рівня. Наприклад, у Правилах поведінки громадян на залізничному транспорті (затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.1995 № 903), Правилах експлуатації власних вантажних вагонів (затверджених наказом Міністерства інфраструктури України від 29.01.2015 № 17) тощо. Усі вони спрямовані на забезпечення безпеки руху залізничного транспорту. Обґрунтуванням їх необхідності та доцільності є аналіз тих причин та умов, які призводять або сприяють виникненню аварій на залізничному транспорті.

Отже, аварійність на залізничному транспорті – це якісний показник стану забезпечення безпеки учасників залізничного руху, рухомого складу, вантажів, шляхів сполучення та їх нормального функціонування, який характеризується сукупністю всіх аварій і нещасних випадків за певний проміжок часу на певній території (в абсолютних і відносних значеннях).

Отже, своєчасно визначити суб'єктивні та об'єктивні фактори, які детермінують аварійність, розробити (на підставі аналізу цих факторів) необхідні організаційно-правові заходи й забезпечити їх виконання – це означає повністю запобігти або суттєво зменшити ступінь ризику загибелі людей чи отриманню ними тілесних ушкоджень; псуванню однієї чи декількох одиниць рухомого складу; повному припиненню руху залізничного транспорту на час, що перевищує нормативний.

Література

1. Лапін В.М. Безпека життєдіяльності людини / Лапін В.М.: посібник. [Електронний ресурс]: http://libfree.com/bzhdotsinka_riziku_ymovirnih_nebezpek.

2. Надзвичайні ситуації мирного і воєнного часу: стаття з Інтернету. [Електронний ресурс]: http://nebook.net/book_bezpeka-zhittdyalnost_637_page_169.

3. Небезпеки техногенного характеру : лекція / Курс лекцій з БЖД (Жалібо). [Електронний ресурс]: http://books.br.com.ua/41751.

4. Про комплексну програму утвердження України як транзитної держави у 2012-2010 р. [Текст]: Закон України від 07.02.2002 р. № 3022-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 24. – Ст. 166.

5. Развадовський В.Й. Державне регулювання транспортної системи України (адміністративно-правові проблеми та шляхи їх розв›язання) : Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / В.Й. Развадовський; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 508 с.

6. Цапко В.Г. Безпека життєдіяльності : підручник / В.Г. Цапко. [Електронний ресурс]: http://libfree.com/126589825_bzhdzaliznichniy_transport.html.

7. Види надзвичайних ситуацій та їх класифікація : реферат. [Електронний ресурс]: http://www.br.com.ua/referats/Bgd/111331-3.html.

Веселов М.Ю.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник, доцент,
заступник начальника факультету
ОДУВС

Ярошенко В.В.,
курсант ОДУВС
Надійшла до редакції: 18.05.2015

УДК 342.9.086

АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ

Гайворонська Я. В.

Автором у статті на основі аналізу законів та підзаконних нормативно-правових актів охарактеризовані та визначенні окремі особливості підстав притягнення суб'єктів фінансового моніторингу до відповідальності за порушення правил фінансового моніторингу.

Ключові слова: *фінансовий моніторинг, адміністративна відповідальність, підстави притягнення до відповідальності, легалізація доходів, суб'єкти первинного фінансового моніторингу, службові особи, спеціально уповноважений орган.*

Автором в статье на основе анализа законов и подзаконных нормативно-правовых актов охарактеризованы и определены отдельные особенности привлечения субъектов финансового мониторинга к ответственности за нарушение правил финансового мониторинга.

Ключевые слова: *финансовый мониторинг, административная ответственность, основания привлечения к ответственности, легализация доходов, субъекты первичного финансового мониторинга, должностные лица, специально уполномоченный орган.*

The author of the article based on analysis of laws and legal acts and described some identifying features grounds prosecution of financial monitoring for violation of the rules of financial monitoring.

Keywords: *financial monitoring, administrative responsibility, liability of reasons, legalization of proceeds entities, officers, specially authorized.*

На сьогодні в процесах державотворення та розвитку громадянського суспільства питання забезпечення дотримання правил фінансового моніторингу суб'єктами первинного фінансового моніторингу набувають особливого значення та знаходяться в полі зору всіх органів

© Я.В. Гайворонська, 2015

державної виконавчої влади. Адже ефективність усього механізму протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму залежить від належного виконання суб'єктами первинного фінансового моніторингу встановлених правил (яких не завжди додержуються). Щоб уникнути порушення суспільних відносин, застосовуються заходи примусу, зокрема й адміністративного.

У свою чергу, питання регулювання діяльності суб'єктів первинного фінансового моніторингу стали предметом дослідження таких учених, як Л.І. Аркуша, В.Т. Білоус, І.М. Гаєвський, А.О. Клименко, О.Є. Користін, Ю.А. Литвин, Л.М. Чуніхіна та інші. У наукових роботах названих фахівців ґрунтовно розроблялися окремі питання фінансового моніторингу та вдосконалення правової політики держави в зазначеній сфері. Разом із цим, існуючі дослідження мають загальний характер, відбивають більшою мірою соціально-політичну обстановку, не торкаючись поточних проблем сьогодення, для якого характерним є високий ступінь загострення економічної кризи, посилення інтеграційних і глобалізаційних тенденцій. Також поза увагою багатьох авторів залишилися питання реалізації адміністративної відповідальності у сфері фінансового моніторингу, зокрема й питання підстав притягнення суб'єктів фінансового моніторингу до відповідальності за порушення правил фінансового моніторингу.

Аналізуючи чинне національне законодавство, можна говорити про існування великої кількості нормативно-правових актів, які визначають заходи адміністративної відповідальності та перелік суб'єктів первинного фінансового моніторингу. Це, у свою чергу, викликає необхідність визначення окремих особливостей їх застосування та визначення окремих особливостей притягнення до адміністративної відповідальності за порушення правил фінансового моніторингу, тобто реалізацією санкцій, законодавчо передбачених за здійснення адміністративного проступку в зазначеній сфері.

Розглянемо деякі основні нормативно-правові акти, які регулюють питання адміністративної відповідальності у сфері фінансового моніторингу.

Зазначимо, що науковцями адміністративна відповідальність за порушення законодавства, яким регулюється сфера фінансового моніторингу, загалом трактується як реалізація санкцій, які законодавчо передбачено за вчинення адміністративного проступку в зазначеній сфері.

Так, Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) встановлює загальні підстави й порядок притягнення до відповідальності, а Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (далі – Базовий закон) є основним нормативно-правовим актом, що встановлює необхідність здійснення фінансового моніторингу та перелік осіб, які уповноважені на це. Розглянемо більш детально ці основні документи, які регулюють сферу фінансового моніторингу.

Так, проступки у сфері фінансового моніторингу можуть мати загальний характер і вчинятися в будь-якій сфері (наприклад, відповідно до КУпАП передбачена відповідальність за порушення законодавства про ліцензування певних видів господарської діяльності (ст. 166-12); адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією (гл. 13-а); порушення законодавства про державну таємницю (ст. 212-2); порушення права на інформацію та права на звернення (ст. 212-3); здійснення незаконного доступу до інформації в інформаційних (автоматизованих) системах, незаконне виготовлення чи розповсюдження копій баз даних інформаційних (автоматизованих) систем (ст. 212-6)) [1].

КУпАП також визначено перелік протиправних діянь, які стосуються саме сфери фінансового моніторингу.

Наприклад, згідно зі статтею 166-9 «Порушення законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» порушення вимог щодо ідентифікації, верифікації клієнта (представника клієнта), вивчення клієнта, уточнення інформації про клієнта; неподання, несвоєчасне подання, порушення порядку подання або подання центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, недостовірної інформації у випадках, передбачених законодавством; порушення вимог щодо зберігання офіційних документів, інших документів (також створені суб'єктом первинного фінансового моніторингу електронні документи), їх копії щодо ідентифікації осіб (клієнтів, представників клієнтів), а також осіб, яким суб'єктом первинного фінансового моніторингу було відмовлено в проведенні фінансових операцій, вивчення клієнта, уточнення інформації про клієнта, а також усіх документів, що стосуються ділових відносин (проведення фінансової операції) з клієнтом (включаючи результати будь-якого аналізу під час здійснення заходів щодо верифікації клієнта / поглибленої перевірки клієнта), а також даних про фінансові операції; порушення порядку зупинення фінансових (фінансової) операцій (операції), - тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб суб'єктів первинного фінансового моніторингу, громадян-суб'єктів підприємницької діяльності, членів ліквідаційної комісії, ліквідаторів або уповноважену особу Фонду гарантування вкладів фізичних осіб від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ненадання, несвоєчасне подання або подання недостовірної інформації, пов'язаної з аналізом фінансових операцій, що стали об'єктом фінансового моніторингу, довідок і копій документів (зокрема тих, що містять інформацію з обмеженим доступом) на запит центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, - тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ, організацій, громадян-суб'єктів підприємницької діяльності, які не є суб'єктами первинного фінансового моніторингу, від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Розголошення в будь-якому вигляді інформації, що відповідно до закону є об'єктом обміну між суб'єктом первинного фінансового моніторингу та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї

масового знищення, або факту її подання (одержання) особою, якій ця інформація стала відома у зв'язку з її професійною або службовою діяльністю, - тягне за собою накладення штрафу від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [1].

Родовим об'єктом правопорушення є встановлений з метою запобігання залученню до легального сектору економіки доходів, одержаних злочинним шляхом, і виконання Україною взятих на себе міжнародно-правових обов'язків щодо протидії фінансуванню тероризму порядок здійснення підприємницької та іншої господарської діяльності. Отже, за ознаками родового об'єкта ці правопорушення належать до сфери фінансів і підприємницької діяльності. Додатковими об'єктами можуть виступати нормальне функціонування фінансово-кредитної системи загалом, зокрема відносини у сфері службової та професійної діяльності тощо.

Суб'єкт порушення законодавства щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення завжди є спеціальним. Цікавим є те, що він має не лише загальні ознаки, а йому властива ознака службового або професійного становища. Суб'єктами відповідальності є посадові особи суб'єктів первинного фінансового моніторингу, громадяни-суб'єкти підприємницької діяльності.

Об'єктивна сторона правопорушення може виявлятися як у бездіяльності, так і в діях. Прикладом бездіяльності можна назвати неподання інформації про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу, що виражається в бездіяльності посадових осіб підприємств, установ, організацій, громадян-суб'єктів підприємницької діяльності, які не є суб'єктами первинного фінансового моніторингу, на адресу яких направлені відповідні запити центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. Прикладом об'єктивної сторони правопорушення, яка виявляється в дії, назвемо укладення правочинів без відповідної ідентифікації клієнта, при якому створення перешкод для діяльності уповноваженого органу є активною діяльністю, пов'язаною зі створенням певних умов, що ускладнюють, утруднюють або унеможливлюють виконання посадовими особами уповноваженого органу покладених на них завдань щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення.

Що ж до суб'єктивної сторони правопорушення, вона завжди характеризується умисними діями у формі прямого умислу, при цьому винна особа свідомо не виконує або виконує неналежним чином відповідний запит, тобто свідомо не вчиняє або вчиняє дії, що перешкоджають діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму й фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення.

Предметом правопорушення є певним чином матеріалізована інформація, що відповідно до закону є об'єктом обміну між суб'єктом первинного фінансового моніторингу та особами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму й фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, або про факт її подання (одержання).

На відміну від Кодексу України про адміністративні правопорушення Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» у ч. 5 ст. 24 передбачає не лише застосування до суб'єктів первинного фінансового моніторингу фінансових санкцій, але й інших, більш жорстких заходів, зокрема обмеження, тимчасове припинення дії чи анулювання ліцензії або іншого спеціального дозволу на право провадження певних видів діяльності [2].

Також п. 14 ч. 2 ст. 6 Базового закону встановлено, що на суб'єкта первинного фінансового моніторингу покладений обов'язок із вжиття заходів щодо запобігання розголошенню (зокрема особам, стосовно фінансових операцій яких проводиться перевірка) інформації, що подається спеціально уповноваженому органу, та іншої інформації з питань фінансового моніторингу (зокрема про факт подання такої інформації або отримання запиту від спеціально уповноваженого органу) [2]. Працівникам суб'єкта первинного фінансового моніторингу, які надали спеціально уповноваженому органу інформацію про фінансову операцію, забороняється повідомляти про це осіб, які брали (беруть) участь у її проведенні, та будь-яких третіх осіб.

Відповідно до закону спеціально уповноважений орган забезпечує захист та зберігання інформації, одержаної від суб'єктів первинного фінансового моніторингу згідно з вимогами Базового закону. Така інформація має обмежений доступ. Спеціально уповноваженому органу заборонено, крім випадків, передбачених ст.ст. 18, 20 і 23 Базового закону, розкривати та / або передавати будь-кому одержану від суб'єктів первинного фінансового моніторингу інформацію. Відповідно до ч. 12 ст. 12 Базового закону розголошення в будь-який спосіб працівниками спеціально уповноваженого органу таємниці фінансового моніторингу тягне за собою відповідальність відповідно до закону або за рішенням суду [2].

Об'єктивна сторона правопорушення передбачає вчинення активних дій, що виражаються в розголошенні інформації або факту її подання (одержання), або в окремих випадках бездіяльність (наприклад, необережне зберігання відповідних документів, що створило умови для ознайомлення з ними сторонніх осіб). Суб'єктивна сторона правопорушення може характеризуватися як прямим, так і непрямим умислом. Суб'єктами відповідальності є посадові особи суб'єктів первинного фінансового моніторингу, громадяни-суб'єкти підприємницької діяльності, спеціально уповноваженого органу, яким стала відома інформація, що є об'єктом обміну між суб'єктом первинного фінансового моніторингу та спеціально уповноваженим органом, або факт її подання (одержання) відповідною особою.

Заходи адміністративної відповідальності, окрім КУпАП та Базового закону, передбачені також і в інших законах і підзаконних актах, які регулюють діяльність окремих груп суб'єктів первинного фінансового моніторингу, наприклад, Законом України «Про банки і банківську діяльність». Так, відповідно до зазначеного закону Національний банк України, як суб'єкт державного фінансового моніторингу, при здійсненні нагляду за

діяльністю банків, як суб'єктів первинного фінансового моніторингу, проводить перевірку банків з питань дотримання ними вимог законодавства, яке регулює відносини у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, та достатності заходів для запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. У разі наявності достатніх підстав вважати, що банком порушуються встановлені правила фінансового моніторингу, Національний банк України з урахуванням положень Закону України «Про банки і банківську діяльність» має право відкликати банківську ліцензію.

Статтею 19-1 зазначеного закону визначено підстави для відмови у видачі банківської ліцензії. Так, Національний банк України має право відмовити у видачі банківської ліцензії юридичній особі, яка має намір здійснювати банківську діяльність, у разі якщо [3]:

1) подано неповний пакет документів, необхідних для видачі банківської ліцензії;

2) документи, подані для видачі банківської ліцензії, містять недостовірну інформацію;

3) документи, подані для видачі банківської ліцензії, не відповідають вимогам законів України та нормативно-правових актів Національного банку України;

4) юридична особа, яка має намір здійснювати банківську діяльність, звернулася із заявою про видачу банківської ліцензії після спливу річного терміну з дня її державної реєстрації;

5) професійна придатність та/або ділова репутація хоча б одного з керівників юридичної особи, яка має намір здійснювати банківську діяльність, та/або керівника її підрозділу внутрішнього аудиту не відповідають вимогам, установленим Національним банком України;

6) як мінімум три особи не призначені членами правління, зокрема голова правління;

7) відсутні банківське обладнання, комп'ютерна техніка, програмне забезпечення, приміщення, що відповідають вимогам, установленим Національним банком України.

Національний банк України має право відмовити у видачі банківської ліцензії юридичній особі, яка має намір здійснювати банківську діяльність, у разі невиконання її засновниками вимог частини сьомої статті 17 цього Закону, а саме банкам забороняється відчужувати та обтяжувати зобов'язаннями належні йому акції до отримання цією юридичною особою банківської ліцензії.

Національний банк України звернувся до суду з позовом про припинення юридичної особи в разі невиконання юридичною особою, яка має намір здійснювати банківську діяльність, протягом року з дня державної реєстрації вимог цього закону.

Ще одним суб'єктом первинного фінансового моніторингу є нотаріуси. До них також, крім застосування фінансових санкцій, за повторне аналогічне протягом одного року порушення нотаріусом вимог Базового закону або нормативно-правових актів, що регулюють діяльність у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, може бути застосована така санкція, як зупинення нотаріальної діяльності. Зазначена позиція викладена в ст. 12 Закону України «Про нотаріат», згідно з якою передбачені випадки анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю [4]. А саме, свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю може бути анульовано Міністерством юстиції України, зокрема в разі неодноразового порушення нотаріусом чинного законодавства при вчиненні нотаріальних дій або грубого порушення закону, яке завдало шкоди інтересам держави, підприємств, установ, організацій, громадян. Зазначене положення підтверджується також і нормами ст. 24 Базового закону. З метою унормування механізму застосування санкцій наказом Міністерства юстиції України від 28.05.2015 № 810/5 затверджено Порядок розгляду справ про порушення вимог законодавства, що регулює діяльність у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, та застосування санкцій [5].

З викладеного вище можна зробити висновок, що загальні підстави та порядок притягнення до відповідальності за порушення правил фінансового моніторингу, установлені Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» та Кодексом України про адміністративні правопорушення. Також окремі аспекти притягнення до відповідальності конкретних суб'єктів фінансового моніторингу визначені в інших законах і підзаконних нормативно-правових актах, які ґрунтуються на вимогах Базового закону. Водночас слід зазначити, що найбільш жорсткою санкцією в зазначених актах є ліквідація (або анулювання ліцензії) певного суб'єкта первинного фінансового моніторингу.

Література

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – Додаток до № 51. – С. 1122. - [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10.

2. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 14 жовтн. 2014 р. № 1702-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 50-51. – С. 2057. - [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1702-18.

3. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 груд. 2000 № 2121-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5-6. – Ст. 30. - [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2121-14.

4. Про нотаріат : Закон України від 2 верес. 1993 № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – С. 383. - [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3425-12.

5. Про затвердження Порядку розгляду справ про порушення вимог законодавства, що регулює діяльність у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, та застосування санкцій : Наказ Міністерства юстиції України від 28.05.2015 № 810/5. - [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0628-15.

Гайворонська Я.В.,
здобувач кафедри адміністративної діяльності ОВС та економічної безпеки ОДУВС
Надійшла до редакції: 19.04.2015

УДК 342.9.086

ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИХОВУВАННЯ ДЖЕРЕЛ ЗАРАЖЕННЯ ВІЛ-ІНФЕКЦІЄЮ

Каспаров Е.

У статті розглянуто передбачений діючим законодавством Узбекистану процесуальний порядок застосування адміністративної відповідальності за приховування джерел зараження ВІЛ-інфекцією.

Ключові слова: *Кодекс Республіки Узбекистан про адміністративну відповідальність, зараження ВІЛ-інфекцією, адміністративне правопорушення, суддя, провадження у справі.*

В статье рассмотрен предусмотренный действующим законодательством Узбекистана процессуальный порядок применения административной ответственности за сокрытие источников заражения ВИЧ-инфекцией.

Ключевые слова: *Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности, заражение ВИЧ-инфекцией, административное правонарушение, судья, производство по делу.*

The article deals with the current legislation of Uzbekistan provides procedural order of application of administrative liability for concealing sources of infection by HIV.

Keywords: *Code of the Republic of Uzbekistan on administrative responsibility, HIV infection, administrative offense, the judge of the proceedings.*

Зміни економічної, соціально-політичної ситуації, що відбуваються в країні, мають не тільки позитивні, але й, на жаль, деякі негативні наслідки. До таких, на нашу думку, слід віднести поширення в суспільстві кількості фактів захворювань венеричними хворобами. Результати проведених досліджень, а також вивчення практики діяльності відповідних медичних закладів дозволяють стверджувати про зростання кількості заражень ВІЛ-інфекцією. З жалем доводиться спостерігати поширення вказаних захворювань практично по всій території Узбекистану, статистичні дані фіксують серед поставлених на облік представників усіх верств суспільства, на жаль, і представників молодого покоління.

У сформованих умовах зростає роль адміністративно-правового регулювання в припиненні розглянутих антигромадських проявів, які, безсумнівно, представляють реальну небезпеку як для здоров'я громадян країни, так і санітарно-епідеміологічного благополуччя суспільства загалом.

Чинний Кодекс Республіки Узбекистан про адміністративну відповідальність містить окрему главу, що передбачає відповідальність за адміністративні правопорушення в галузі охорони здоров'я населення. Звертає увагу, що на перше місце в цьому розділі законодавець поставив статтю, санкція якої покликана реагувати на поведінку правопорушників, які приховують джерело зараження венеричною хворобою або СНІДом (ст. 57 КоАо РУз).

Звісно ж, необхідно розглянути передбачений діючим законодавством процесуальний порядок застосування адміністративної відповідальності за вказану небажану для суспільства протиправну поведінку.

Право розгляду справ, а також визначення виду та розміру покарання за вчинення зазначених правопорушень надано суддям. Суддя при підготовці до розгляду справи про адміністративне правопорушення відповідно до ст. 303 КоАО зобов'язаний з'ясувати такі питання:

- чи належить до його компетенції розгляд цієї справи;
- чи є обставини, що виключають можливість розгляду цієї справи суддею;
- чи правильно складено протокол про адміністративне правопорушення та інші протоколи, передбачені цим Кодексом, а також чи правильно оформлені інші необхідні матеріали справи;
- чи є обставини, що виключають провадження у справі;
- чи достатньо наявних у справі матеріалів для його розгляду по суті;
- чи є клопотання і відводи.

Суддя, на розгляд якого передано справу про адміністративне правопорушення, не може розглядати дану справу в разі, якщо ця особа:

- є родичем особи, щодо якої ведеться провадження по справі про адміністративне правопорушення, потерпілого, законного представника фізичної або юридичної особи, захисника чи представника;
- особисто, прямо чи побічно зацікавлена у вирішенні справи.

У разі виявлення зазначених обставин суддя зобов'язаний заявити самовідвід. Заява про самовідвід подається голові відповідного суду. Заява про відвід розглядається головою суду, за результатами розгляду виноситься ухвала про задоволення заяви або про відмову в її задоволенні.

При підготовці до розгляду справи про приховування джерела зараження ВІЛ-інфекцією вирішуються такі питання, за якими в разі потреби виноситься постанова:

про призначення часу і місця розгляду справи;

про виклик зацікавлених осіб, про витребування необхідних додаткових матеріалів у справі, про призначення експертизи;

про відкладення розгляду справи;

про повернення протоколу про адміністративне правопорушення та інших матеріалів справи до органу, посадової особи, які склали протокол, у разі складання протоколу та оформлення інших матеріалів справи неправомочними особами, неправильного складання протоколу та оформлення інших матеріалів справи або неповноти представлених матеріалів, яка не може бути заповнена при розгляді справи;

про передачу протоколу про адміністративне правопорушення та інших матеріалів справи на розгляд за підвідомчістю, якщо розгляд справи не відноситься до компетенції судді, до якого надійшов на розгляд протокол про адміністративне правопорушення.

Якщо розгляд справи про аналізоване адміністративне правопорушення відкладено у зв'язку з неявкою без поважної причини викликаних осіб, відсутність яких перешкоджає всебічному, повному, об'єктивному з'ясуванню обставин справи й вирішенню його згідно з

© Е. Каспаров, 2015

законом, суддя, орган, посадова особа, що розглядають справу, виносять ухвалу про привід зазначених осіб.

Як правило, справа про адміністративне правопорушення розглядається за місцем його вчинення. Але законодавець за клопотанням особи, щодо якої ведеться провадження, допускає розгляд за місцем проживання цієї особи.

Справа про приховування джерела зараження ВІЛ-інфекцією розглядається в 15-денний термін з дня отримання правомочним суддею протоколу про адміністративне правопорушення та інших матеріалів справи. У разі ж надходження клопотань від учасників провадження у справі або за потреби додаткового з'ясування обставин справи строк розгляду може бути продовжений суддею, але не більше ніж на місяць. Про продовження зазначеного терміну суддя виносить мотивовану ухвалу.

Законом при розгляді справи про приховування джерела зараження ВІЛ-інфекцією передбачено здійснення ряду необхідних процесуальних дій:

1) оголошується, хто розглядає справу, яка справа підлягає розгляду, хто й на підставі якого закону притягується до адміністративної відповідальності;

2) установлюється факт явки фізичної особи, або її законного представника, щодо яких ведеться провадження у справі про адміністративні правопорушення, а також інших осіб, що беруть участь у розгляді справи;

3) перевіряються повноваження законних представників фізичної особи, захисника й представника;

4) з'ясовується, чи сповіщено учасників провадження у справі в установленому порядку, причини неявки учасників провадження у справі, і приймається рішення про розгляд справи за відсутності зазначених осіб або про відкладення розгляду справи;

5) роз'яснюються особам, які беруть участь у розгляді справи, їх права та обов'язки;

6) розглядаються заявлені відводи і клопотання;

7) виноситься ухвала про відкладення розгляду справи в разі:

- надходження заяви про самовідвід або про відвід судді, який розглядає справу, якщо його відведення перешкоджає розгляду справи по суті;

- відведення фахівця, експерта чи перекладача, якщо зазначений відвід перешкоджає розгляду справи по суті;

- необхідності явки особи, яка бере участь у розгляді справи, витребування додаткових матеріалів у справі або призначення експертизи;

8) виноситься ухвала про привід особи, участь якої визнається обов'язковою при розгляді справи.

Після виконання зазначених дій суддею оголошується протокол про адміністративне правопорушення, а за потреби й інші матеріали справи; заслуховуються пояснення фізичної особи, щодо якої ведеться провадження у справі про адміністративне правопорушення; показання інших осіб, що беруть участь у провадженні у справі; пояснення фахівця й висновок експерта; досліджуються інші докази, а в разі участі прокурора в розгляді справи заслуховується його висновок. З урахуванням конкретних обставин справи можуть бути здійснені інші процесуальні дії відповідно до чинного законодавства про адміністративні правопорушення.

За результатами розгляду справи про приховування джерела зараження СНІДом може бути винесено постанову:

1) про призначення адміністративного покарання;

2) про припинення провадження у справі про адміністративне правопорушення.

Постанова про припинення провадження у справі про адміністративне правопорушення виноситься в разі:

1) наявності хоча б однієї з обставин, що виключають провадження у справі;

2) оголошення усного зауваження відповідно до статті 310 КоАО;

3) припинення провадження у справі й передачі матеріалів справи прокурору, до органу попереднього слідства чи органу дізнання в разі, якщо в діях (бездіяльності) містяться ознаки злочину.

За результатами розгляду справи до правопорушника може бути застосовано адміністративне покарання у вигляді адміністративного штрафу в розмірі від п'яти до десяти мінімальних розмірів оплати праці.

У постанові по справі про адміністративне правопорушення мають бути зазначені:

1) посада, прізвище та ініціали судді, який виніс постанову;

2) дата і місце розгляду справи;

3) відомості про особу, стосовно якої розглянуто справу;

4) обставини, встановлені при розгляді справи;

5) стаття Кодексу про адміністративну відповідальність, яка передбачає адміністративну відповідальність за приховування джерела зараження на СНІД;

6) мотивоване рішення у справі;

7) строк і порядок оскарження постанови.

Якщо при вирішенні питання про призначення суддею адміністративного покарання за вчинене правопорушення одночасно вирішується питання про відшкодування майнової шкоди, то в постанові по справі про адміністративне правопорушення зазначаються розмір шкоди, що підлягає відшкодуванню, терміни й порядок його відшкодування.

У постанові по справі повинні бути вирішені питання про вилучені речі і документи, якщо щодо них не застосовано або не може бути застосовано адміністративне покарання у вигляді конфіскації або відплатного вилучення. При цьому:

1) речі і документи, які не вилучені з обігу, підлягають поверненню законному власнику, а якщо його не встановлено, передаються у власність держави відповідно до законодавства Республіки Узбекистан;

2) речі, вилучені з обігу, підлягають передачі у відповідні організації або знищенню;

3) документи, що є речовими доказами, підлягають залишенню в справі протягом всього терміну її зберігання або згідно із законодавством країни передаються відповідним зацікавленим особам.

Постанова по справі оголошується негайно після закінчення розгляду справи. Копія постанови у справі про адміністративне правопорушення вручається під розписку фізичній особі, або її законному представнику, а також потерпілому на його прохання. Копія може бути також вислана зазначеним особам протягом трьох днів з дня винесення постанови.

За підсумками розгляду справи може бути винесено подання про усунення причин і умов, що сприяли вчиненню адміністративного правопорушення. Суддя, що розглядає справу про приховування джерела зараження СНІДом, при встановленні причин адміністративного правопорушення і умов, що сприяли його вчиненню, вносить у відповідні організації та відповідним посадовим особам подання про вжиття заходів щодо усунення зазначених причин та умов. Організації та посадові особи зобов'язані розглянути це подання протягом місяця з дня його отримання й повідомити про вжиті заходи судді, який вніс це подання. На жаль, як показує вивчення правозастосовної практики, ця вимога закону виконується далеко не завжди, що, зрештою, не сприяє зміцненню правового захисту здоров'я громадян.

Ернест Каспаров,
кандидат юридичних наук,
старший викладач Національного університету
Узбекистану ім. Мірзо Улугбека
Надійшла до редакції: 16.05.2015

УДК 343.982

ПОДОЛАННЯ НЕПРАВДИ ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ СПРАВ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Дубенко О. М.

Стаття присвячена питанню використання неправди сторонами під час дачі пояснень сторонами та надання неправдивих доказів у адміністративному судочинстві як замах на правосуддя. На підставі аналізу норм Кодексу адміністративного судочинства та судової практики сформульовані висновки щодо першочергових заходів подолання неправди під час розгляду справ в адміністративному судочинстві.

***Ключові слова**: адміністративне судочинство, сторони по справі, неправдиві докази, завідомо неправдиві пояснення.*

Статья посвящена вопросу использования неправды сторонами во время дачи объяснений и предоставления неправдивых доказательств в административном судопроизводстве как покушение на правосудие. На основании анализа норм Кодекса административного судопроизводства и судебной практики сформулированы выводы по первоочередным мерам преодоления неправды во время рассмотрения дел в административном судопроизводстве.

***Ключевые слова**: административное судопроизводство, стороны по делу, неправдивые доказательства, заведомо неправдивые объяснения.*

This article is dedicated to a problem of using falsehood by parties while giving their explanations and furnishing improbable proofs during administrative trials. Upon analysis of Administrative proceedings code's regulations and legal practice have been formulated conclusions about major steps of overcoming falsehood during administrative court's legal procedures.

Key words: Administrative court's legal procedure, parties in case, improbable proofs, false evidences

Основною метою проведення в Україні судово-правової реформи є становлення судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права, відповідно до європейських стандартів, та забезпечення високої якості та ефективності правосуддя для створення гарантій забезпечення права особи на справедливий суд.

З 1 вересня 2005 року набув чинності Кодекс адміністративного судочинства України, який увібрав чимало передових та прогресивних ідей, які відображають сучасні уявлення про адміністративну юстицію і ґрунтуються на досвіді не лише вітчизняному, а й передусім зарубіжному, європейському. У той же час реалізація деяких положень КАС України, зміст певних його норм викликають численні та справедливі питання як у практичних працівників, так і у науковців. Будучи безумовним кроком вперед, новий КАС України не є актом повністю досконалим і деякі закріплені в ньому нормативні положення можуть й повинні бути предметом для обговорення з метою подальшого удосконалення чинного законодавства.

Результати та реальні статистичні показники роботи дають підстави стверджувати, що адміністративні суди є найбільш доступним і ефективним інститутом захисту прав, свобод та інтересів людини, про що свідчить як судова практика, так і соціологічні опитування населення, а кількість адміністративних судових справ говорить про зростання довіри громадян до судів та про більшу правову захищеність особи.

Аналізуючи практику, що склалася, можна з певністю стверджувати, що серед проблем, які вже на сьогодні перед нами поставило застосування КАС України, необхідно звернути особливу увагу на норми, що регулюють процес доказування, так як доказування в адміністративному судочинстві є одним із засобів реалізації головного завдання адміністративного судочинства в цілому, а саме захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень.

Згідно зі ст. 71 КАС України кожна сторона повинна довести ті обставини, на яких ґрунтуються її вимоги та заперечення [1]. Відповідно до ст. 69 КАС України засобами доказування в адміністративному судочинстві є: пояснення сторін, третіх осіб та їхніх представників, показання свідків, письмові і речові докази, висновки експертів. Джерела доказів в адміністративному судочинстві суттєво не відрізняються від тих, що вже прийняті у цивільному судочинстві. Суд використовує показання свідків, висновки експертів, речові докази в адміністративному судочинстві не так часто, як у цивільному судочинстві, оскільки значна частина адміністративних справ пов›язана з оскарженням правових актів. Основними засобами доказування у них будуть, як правило, письмові докази, зокрема текст рішення і різні додаткові матеріали, які були підставою для його прийняття; пояснення сторін, третіх осіб та їхніх представників з приводу змісту рішення та його обґрунтування.

Проблематикою та протиріччями надання пояснень сторонами в судовому процесі, наданням доказів по справі, в тому числі використання при цьому неправди, досліджувалися В.І. Тертишніковим, К.С. Юдельсоном, С.В. Курильовим, Амосовим С.М. та іншими.

Як слушно зауважує В. Тертишніков „КАС України, що регулює порядок захисту прав, свобод та інтересів не у сфері цивільно-правових, а у сфері публічно-правових відносин, визнає за поясненнями сторін, третіх осіб та їх представників силу засобів доказування" [2], тому на мою думку, виправданим є посилання на такий засіб доказування як пояснення сторін, третіх осіб та їхніх представників, без зайвих штучних обтяжень – пояснення у вигляді показань свідка як у ЦПК України. Але особливої уваги, на наш погляд, заслуговує питання оцінки умов дачі пояснень сторонами. Згідно діючих норм в адміністративному судочинстві сторони не зв›язані вимогою говорити правду, не попереджаються про кримінальну або іншу відповідальність за дачу завідомо неправдивих пояснень. Суд при дослідженні пояснень сторін і третіх осіб у судовому засіданні з›ясовує, як сформувалося їхнє знання про факти, чи немає протиріч у поясненнях, чи немає факторів, що прямо дискредитують ці пояснення. Сторони, як свідчить практика, не будучи зв›язаними відповідальністю за свої показання й пояснення, не рідко спотворюють обставини справи, допускають прямі зловживання процесуальними правами й навіть фактично лжесвідчать (на відміну від неправдивих свідчень, обумовлених сумлінною оманою). На це звертається увага судочинною практикою.

Законодавець, вважаємо – правильно, передбачаючи практичні складності практичного поділу неправди й помилок, пішов по шляху термінологічного посилення,

© О.М. Дубенко, 2015

використовуючи термін «завідома неправда» і зв›язуючи саме з нею при певних наслідках можливість юридичного примусу, застосування санкцій, враховуючи суспільно небезпечний характер використання неправди як перешкоди до відправлення правосуддя, фактора, що деформує предмет доказування й протидіючого об›єктивному розгляду справи та винесенню правильного, законного й обґрунтованого рішення.

„Завідомість" є кваліфікуючою ознакою злочину, яка характеризує його суб'єктивну сторону, яка відмежовує кримінально-карне діяння від некараних (необережних) дій, таких, як показання, що не відповідають дійсності, дані через те що особа забула факти або оману сторони.

Особливу увагу для дослідження адміністративним судом мають докази, насамперед пояснення сторін, а якщо вони містять відомості, що спотворюють дійсні обставини справи, або характер фактичних правовідносин сторін, наслідком цього є неправильна кваліфікація судом юридично значимих обставин справи.

У загальному випадку перед судом стоїть досить складне завдання, точніше - комплекс завдань, реалізація яких дозволяє: а) тактично грамотно вибудувати схему одержання й дослідження особистих доказів з метою максимального демпфірування, протидії, попередження спроб вдатися до неправди; б) діагностувати неправду в ході досудового й судового розгляду; в) правильно оцінити отримані докази з урахуванням усіх особливостей досліджених доказів.

Неправда, як правило, накопичується й виявляється в конкретних деталях. На жаль, у багатьох випадках суди, перевантажені потоком справ і залишають без необхідної уваги різного роду невідповідності та протиріччя в доказах.

К.С. Юдельсон, аргументуючи недоцільність встановлення кримінальної відповідальності сторін за дачу неправдивих показань, виходив з того, що громадяни соціалістичного суспільства давно вже „сприйняли конституційний обов'язок бути правдивими, та обов'язок чесного відношення до громадського обов'язку" [3].

С.В. Курильов, критикуючи аргументацію К.С. Юдельсона, на обґрунтування відсутності такої відповідальності висловлював міркування, що погроза кримінальної відповідальності за неправду може в окремих випадках віджахнути громадянина від звернення до правосуддя через острах, що суд може розцінити його пояснення як брехливі, якщо вони недостатньо підтверджені іншими доказами [4]. У той же час автор вважає за необхідне процесуальну регламентацію відповідальності сторін за неправдиві свідчення.

При всій складності кваліфікованого встановлення факту завідомої неправди сторони в судовому процесі, нам подібна аргументації представляється явно недостатньою. Як приклад (і не тільки теоретичної конструкції) укажемо на можливість „судового пресингу" несумлінною стороною, яка у випадку порушення адміністративної справи по суті мало в чому ризикує, не бачачи можливої перспективи реальної відповідальності.

Так, наприклад, при розгляді справи в Одеському окружному адміністративному суді за адміністративним позовом громадянина Ш. до органу внутрішніх справ про визнання незаконною бездіяльність органу внутрішніх справ щодо невиплати з 31.12.2004 року одноразової грошової допомоги при звільненні та зобов'язання виплатити одноразову грошову допомогу при звільненні з урахуванням індексу інфляції та стягнути моральну шкоду. Під час розгляду справи, який проходив, із-за завантаженості судді, більш ніж 3 місяці, з обов'язковою фіксацією, викликом свідків, судом було встановлено, що позивач вводить суд в оману, стверджуючи, що він не отримував одноразову грошову допомогу при звільненні, так як відповідачем до суду були надані документи, що підтверджують виплату позивачу такої допомоги, підписані особисто позивачем, що знаходились в архіві органу внутрішніх справ і не були знищені, хоча термін їх зберігання встановлений у три роки.

Самі по собі неправдиві докази (у випадку їх розкриття) пов'язані з фактами, що мають доказове значення, а в деяких випадках є й прямими доказами. Однак неправда як процесуальний спосіб боротьби з контрстороною очевидно зазіхає на фундаментальні основи правосуддя, порушуючи з однієї сторони принцип рівноправності сторін, а з іншого – змушуючи суд (а не тільки протилежну сторону) розбиратися в ситуації, що не відповідає об›єктивному стану речей. Як наслідок, порушуються принципи раціональності судочинства та процесуальної економії.

Завідома неправда, таким чином, об'єктивно протистоїть правосуддю. А тому неправда повинна оцінюватися з позицій зазіхання на правосуддя.

Виходячи з необхідності посилення гарантій судового захисту прав громадян, закон повинен містити норми, що передбачають як обов'язок сторін давати повні й правдиві пояснення по суті справи, так і процесуальні санкції за використання ними свідомої брехні. При оцінці реалій адміністративного судочинства вважаю за необхідне передбачити в КАС України ефективні процесуальні механізми відповідальності сторін та інших осіб за дачу завідомо неправдивих пояснень або зловживання процесуальними правами у вигляді накладення процесуального штрафу, такі санкції будуть відповідати й принципу рівності сторін у процесі і принципу процесуальної економії, і підвищенню ефективності правосуддя в цілому. Тобто, виходячи з необхідності посилення гарантій судового захисту прав громадян, закон повинен містити норми, що передбачають як обов'язок сторін давати повні й правдиві пояснення по суті справи, так і процесуальні санкції за використання ними свідомої брехні. В КАС України, представляється доцільною корекція адміністративно-процесуального законодавства в наступних напрямках:

а) Введення процесуальної процедури прийняття перед судом клятви-присяги сторонами говорити в суді правду й нічого крім правди.

б) Можливість застосування судом таких процесуальних мір боротьби з неправдою (у випадках доказаного викриття неправди), як накладення штрафу (на розсуд суду в розмірі, кратному неоподаткованому мінімуму доходів громадян), припинення провадження по справі.

в) Санкції за зловживання стороною своїми правами (лжесвідчення) у процесі реалізуються, виходячи із загального критерію: вимоги закону про необхідність проявляти повагу до суду й правосуддя.

г) Притягнення до кримінальної відповідальності.

Література

1. Кодекс адміністративного судочинства України: Науково-практичний коментар / [С.В. Ківалов, О.І. Харитонова, О.М. Пасенюк, М.Р. Аракелян та ін]. – Х.: ТОВ „Одіссей", 2005. – с.187.;

2. Амосов С.М. Предмет доказывания в арбитражном процессе // Хозяйство и право. – 1997. – №9. – С.112.

3. Тертишніков В.І. Цивільний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / В.І. Тертишніков. – Х.,2006. – с.78-79.

4. Юдельсон К.С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе / К.С. Юдельсон. – М., 1951. – С. 106.

Дубенко О.М.
кандидат юридичних наук
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін ОДУВС

Надійшла до редакції: 19.04.2015

УДК 347.763(477)

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ПАСАЖИРСЬКИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ АВТОМОБІЛЬНИМ ТРАНСПОРТОМ В УКРАЇНІ

Присяжнюк А. В.

У статті досліджено теоретичні засади механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом.

Ключові слова: *автомобільний транспорт, пасажирські автомобільні перевезення, адміністративно-правове забезпечення, механізм забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом.*

В статье исследовано теоретические основы механизма обеспечения безопасности пассажирских перевозок автомобильным транспортом.

Ключевые слова: *автомобильный транспорт, пассажирские автомобильные перевозки, механизм обеспечения безопасности пассажирских перевозок автомобильным транспортом, административно-правовое обеспечение, механизм обеспечения безопасности пассажирских перевозок, автомобильным транспортом.*

In the article the theoretical foundations of mechanism to ensure safety of passenger transport by road.

Keywords: *road transport, passenger road transport, administrative and legal support mechanism to ensure safety of passenger transport by road.*

Останнім часом діяльність перевізників, які надають послуги з перевезень пасажирів автомобільним транспортом, усе частіше зазнає критики з боку як пересічних громадян, так і державних органів влади. Негативне ставлення до перевізників спричинене, зокрема, значною кількістю дорожньо-транспортних пригод, які сталися за участю пасажирського автотранспорту.

Це є зрозумілим з огляду на обсяги цих перевезень та їх значення для суспільства. Упровадження нових соціально-економічних і технічних стандартів у галузі пасажирських перевезень автомобільним транспортом, вимагає створення адекватного адміністративно-правового механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом, здатного на високому рівні створити безпечні умови функціонування цього важливого елементу транспортної системи України.

Формулювання поняття адміністративно-правового механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом, на нашу думку, є визначальним для розроблення проблем адміністративно-правового забезпечення пасажирських перевезень автомобільним транспортом. Для вирішення вказаного завдання вважаємо доцільним проведення аналізу наукового доробку дослідників, які з'ясовували зміст категорії "механізм забезпечення" в різних сферах життєдіяльності суспільства.

Сьогодні проблеми безпеки (національної, громадської, транспортної, інформаційної) перебувають у центрі уваги багатьох вітчизняних і зарубіжних учених (О. Бодрук, О. Данільян, Ю. Коршунов, В. Погорілко, П. Коршиков, Л. Григорян та ін.). Однак, на наш погляд, окремі питання адміністративно-правового механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом потребують сучасного наукового дослідження.

Метою статті є формулювання поняття адміністративно-правового механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом на підставі аналізу сучасних наукових положень.

Термін "адміністративно-правовий механізм забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом" ще не набув достатнього поширення в правовій науці. Це викликано тим, що безпека пасажирських перевезень автомобільним транспортом є відносно новою категорією для вітчизняної правової науки і насамперед адміністративного права.

Досліджуючи поняття адміністративно-правового забезпечення безпеки у сфері пасажирських перевезень автомобільним транспортом в Україні, вважаємо за доцільним розглянути його зміст і сутність.

Зміст поняття "забезпечення" в науці прийнято розглядати в трьох значеннях: 1) постачати щось у достатній кількості, задовольняти кого-, що-небудь у якихось потребах; 2) створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; 3) захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки [1, 18]. Таким чином, поняття "забезпечення" у своєму загальному змісті означає створення умов, охорону, захист чого-небудь від небезпеки.

Поняття "правове забезпечення" безпосередньо пов'язане з правом як суспільним явищем. Так, поняття "правове забезпечення" В.Т. Бусел у "Великому тлумачному словнику" визначає як сукупність правових норм, що регламентують правові взаємини та юридичний статус [2, 375]. Отже, термін "правове забезпечення", на наш погляд, можна визначити як здійснюване державою впорядкування соціальних відносин шляхом їх охорони, реалізації впливу та розвитку суспільних відносин з використанням юридичних норм, приписів і засобів.

Розглядаючи державне забезпечення, слід зазначити, що воно знаходить своє відображення в різних галузях науки. Зокрема, у сфері економіки зосереджується увага на визначеннях і характеристиці особливостей економічних аспектів управління; в юриспруденції – на правових; у психології, соціології – на соціально-психологічних.

На наш погляд, межі державного забезпечення, його мета та зміст перебувають у повній залежності від домінуючих економічних і соціальних відносин. На сучасному етапі проявляються тенденції до становлення системи публічного регулювання, коли безпосереднє втручання апарату управління в діяльність об'єктів зменшується, а управлінський вплив пов'язується із самостійністю тих чи інших структур.

Метою державного забезпечення в широкому розумінні є приведення об'єкту до впорядкованого стану, тому воно наповнене організаційним змістом. Саме

© А.В. Присяжнюк, 2015

через організацію, через застосування різних способів і засобів досягається впорядкований стан, реалізується мета регулювання.

Використання в юридичній літературі категорії "механізм" пов'язано з усвідомленням того, що недостатньо мати матеріальні норми, розвинену систему законодавства, а потрібні чіткі механізми їх утілення в життя, що повною мірою стосується й адміністративно-правової сфери [3, 337].

Таким чином, адміністративно-правове забезпечення певної сфери суспільних відносин виступає складовою частиною загальнодержавної управлінської діяльності.

Державне забезпечення допускає можливість або передбачає створення необхідних умов для самостійної, зокрема спонтанної, дії внутрішніх механізмів функціонування та розвитку певної системи.

Механізм регулювання висловлює соціально-правовий підхід до розв'язання проблем і вводить необхідну структуризацію в процеси, пов'язані з діяльністю у зазначеній сфері. Механізм регулювання є головною характерною особливістю технічного прогресу в цій галузі економіки.

Відомий науковець М.Г. Александров запровадив термін "механізм правового впливу". Він визначив шляхи та форми механізму правового впливу, обґрунтувавши, що до останніх належать установлення заборон на певні дії, правоздатності суб'єктів права, а також компетенції певних органів та їхніх посадових осіб і взаємозв'язків між учасниками суспільних відносин у вигляді правовідносин [4, 51].

І.П. Голосніченко визначає механізм правового впливу як систему взаємозв'язаних і взаємозумовлених елементів, які поділяються на три групи: засоби впливу, проміжні ланки та об'єкти впливу. До першої з них належать правові принципи, норми, джерела права, правовідносини; до другої – правосвідомість, правова культура; до третьої – акти реалізації норм [5, 97-104].

Розкриття змісту категорії "адміністративно-правовий механізм забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом" передбачає постановку питання про його побудову. Висвітлення вказаного аспекту вимагає, перш за все, встановлення елементів, із яких складається цей механізм, і надання їм характеристики.

При дослідженні юридичних механізмів заслуговує на увагу точка зору дослідників, які виділяють у їх структурі два взаємопов'язаних елементи: правову основу (сукупність правових засобів) та інституційний блок (структура і діяльність відповідних органів, державно-владних інститутів) [1, 339; 9, 10; 10, 108-109]. Вважаємо, що такий підхід є обґрунтованим і стосовно безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом. Так, забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом здійснюється за допомогою двох елементів: нормативної основи (сукупність адміністративно-правових засобів) та інституційного блоку (структура та діяльність відповідних органів, державно-владних і суспільних інститутів).

Нормативна основа механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом – це сукупність нормативно-правових актів, які створюють правові умови для забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом. Її зміст складають правові норми, за допомогою яких здійснюється закріплення загальних, формально визначених правил поведінки і які покликані забезпечити єдиний порядок і стабільність регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом шляхом створення, зміни чи скасування правових норм, визначення сфери їх дії та кола учасників і прийняття власних індивідуально-правових рішень на основі загальних правил для вирішення конкретних юридичних ситуацій.

Значення нормативної основи механізму забезпечення полягає в тому, що саме вона є квінтесенцією правового життя, наділяючи його відповідними юридичними формами як джерело пізнання й орієнтування в правовому полі.

У свою чергу, інституційний механізм включає цілеспрямовану діяльність (сукупність узгоджених дій, їх форм, методів, способів, засобів) органів державної влади, до компетенції яких входить вирішення питань щодо забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом. Він складається з двох елементів: органів державної влади та структур громадянського суспільства (органів місцевого самоврядування, громадських організацій, політичних партій).

Головним елементом адміністративно-правового механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом виступає право. Саме законодавство визначає напрямки забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом, її об'єкти, компетенцію державних інституцій у цій сфері відносин. Тому сьогодні актуалізується питання адміністративно-правового регулювання безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом з урахуванням нових чинників, зокрема глобалізаційних.

Право – необхідний засіб забезпечення безпеки, тільки з допомогою права держава має можливість контролювати й забезпечувати безпеку. Воно об'єднує різні сторони безпеки, регламентує й упорядковує її і, з одного боку, є регулятором відносин у сфері безпеки, а з іншого – дає можливість здійснювати ефективний контроль за суб'єктами забезпечення безпеки, обмежувати процес забезпечення безпеки правовими рамками.

Право виступає цементуючим фактором, який дозволяє закріпити систему забезпечення національної безпеки й надати їй стрункості, чіткості та функціональної рухливості. Водночас право повинно забезпечувати "об'єктивно детермінований масштаб свободи", гарантуючи збереження творчих можливостей людини [6, 61], що є дуже важливим для недопущення надмірного втручання держави в життя людини.

Первинні засоби правового впливу на поведінку людей, пов'язані з наділенням їх суб'єктивними юридичними правами та покладанням на них суб'єктивних юридичних обов'язків, це способи правового регулювання, які визначаються як шляхи юридичного впливу, виражені через юридичні норми та інші елементи правової системи (правовідносини, юридичні факти, елементи юридичної техніки). Під способами правового регулювання розуміють первинні засоби правового впливу на поведінку людей, пов'язані з наділенням їх суб'єктивними юридичними правами або покладанням на них суб'єктивних юридичних обов'язків. До основних способів правового регулювання належать такі позитивні

способи: зобов'язання, заборони, дозволи [7, 127].

Зобов'язання – це юридично закріплена необхідність певної поведінки в тих чи інших умовах, обставинах (наприклад, заборона пасажирові знаходитись у транспортному засобі в нетверезому стані).

Заборона – це юридична необхідність утримуватись від певної поведінки. Прикладами заборон можуть бути положення норм адміністративного права про заборону порушувати правила перевезення спеціальних і небезпечних речовин у багажі, адже, установлюючи відповідальність за певні дії, вони тим самим їх забороняють.

Дозвіл – це надання суб'єктові права на здійснення певних дій. Прикладом здійснення правового регулювання за допомогою цього засобу може бути отримання перевізником дозволу на обслуговування певного автобусного маршруту [8, 349-350].

Зважаючи на викладене, вважаємо, що механізм правового регулювання – це комплексне явище, складовими елементами якого є: норми права, які є основою механізму правового регулювання, оскільки саме з юридичних норм та їх змісту починається правовий вплив на соціальні відносини; правові відносини – це такі суспільні відносини, які реалізуються в межах, визначених нормами права; акти реалізації прав і обов'язків – це дії суб'єктів щодо здійснення приписів правових норм.

З проведеного аналізу механізму правового регулювання вважаємо, що категорія "механізм" відображає моменти руху, сукупність способів, методів і засобів функціонування та оптимальної організації всіх ланок і елементів тієї чи іншої системи.

На нашу думку, використання в процесі нормотворення методів припису та заборони залишаються дієвими способами впливу на ефективність суб'єктів управляючого впливу. Адже невиконання як зобов'язуючих, так і заборонних норм, на відміну від дозволів, є підставою для можливого притягнення винних осіб до різних видів юридичної відповідальності, що, безсумнівно, виступає додатковою мотивацією для повноцінного виконання покладених обов'язків службовцями державного апарату.

Стосовно дозволів у правовому регулюванні управлінської діяльності автор відзначає, з одного боку, розширення сфери їх застосування, з іншого ж – необхідність найдетальнішої експертизи уповноважуючих адміністративно-правових норм, що приймаються чи змінюються.

На наш погляд, пріоритетним у правовому забезпеченні управлінської діяльності, а особливо в напрямах, що стосуються прав об'єктів управляючого впливу, повинен бути жорсткий варіант дозволів із бажаним зазначенням критеріїв для прийняття того чи іншого управлінського рішення. І хоча очевидно, що правом неможливо, та й непотрібно визначати кожен крок в управлінні, у багатьох ситуаціях детальна регламентація умов застосування правової норми має найкращий суспільний ефект, надто в країнах, де рівень правосвідомості громадян, зокрема й державних службовців, не є належним.

Аналізуючи чинне законодавство та державно-правову практику щодо забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом, можна зазначити, що суб'єктами забезпечення безпеки пасажирських перевезень виступають державні інституції, основним призначенням яких є максимальне використання державно-владних повноважень і ресурсів для досягнення мети безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом.

Однак прерогатива державних органів щодо забезпечення цієї безпеки не має всеохоплюючого характеру, оскільки формування механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом повинно відбуватися з усвідомленням необхідності балансу інтересів людини і громадянина, суспільства і держави. Тому, на нашу думку, механізм забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом в Україні як суб'єктів її забезпечення включає діяльність державних інституцій і структур громадянського суспільства, взаємопов'язаних цільовою орієнтацією, спільністю вирішуваних завдань, притаманними їм методами, силами та засобами.

На погляд автора, основними завданнями адміністративно-правового забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом є: а) установити базові параметри діяльності уповноважених органів державної влади в даній сфері; б) закласти правовий фундамент урахування можливих ризиків і ймовірної активної реакції на них; в) створити якісну нормативну базу у сфері забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом; г) створити правові та організаційні передумови для функціонування системи моніторингу для відстеження й своєчасної нейтралізації негативних факторів, що створюють загрозу безпеці пасажирських перевезень автомобільним транспортом.

Юридичні норми, які утворюють адміністративно-правову основу безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом, покликані регламентувати: організацію механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом, тобто його основні завдання, принципи організації, внутрішню структуру, сили і засоби; параметри діяльності системи забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом, а саме права та обов'язки державних органів на здійснення правотворчої, правозастосовної та контрольно-наглядової діяльності, порядок використання ними наявних сил, форм і методів; порядок застосування спеціальних заходів; порядок взаємовідносин між державними та недержавними організаціями, які здійснюють забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом.

Інституційний блок адміністративно-правового механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом реалізує відповідний напрямок державної діяльності. Забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом здійснюється передусім за допомогою державного механізму (законодавчої, виконавчої та судової влади). Держава відіграє і ще довго, в умовах сучасних загроз, відіграватиме провідну роль у забезпеченні безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом, оскільки виступає не лише виразником суспільних інтересів, але й гарантом їх реалізації. Ця роль у забезпеченні безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом обумовлена такими її рисами, як відносна самостійність у суспільстві, наявність виключних прав на державний примус, здатність бути всезагальним регулятором суспільних відносин.

Спираючись на систему права, матеріальні,

інтелектуальні та силові ресурси, держава використовує їх в інтересах забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом. Для цього вона має відповідні організаційні структури, засоби і методи забезпечення безпеки.

Інституційні особливості органів державної влади тісно пов'язані з юридичними формами їх діяльності, оскільки характеризують органи державної влади з точки зору структури, статусу, повноважень. Юридична форма діяльності органів державної влади, їх посадових осіб є важливим засобом упорядкування й регулювання відносин влади, організації та діяльності державного механізму на засадах права [9, 14]. Від рівня досконалості організаційно-правових і процедурно-процесуальних форм, в яких здійснюється діяльність органів державної влади та їх посадових осіб, безпосередньо залежить дотримання й захист прав людини та громадянина [10, 21-22].

Органи державної влади забезпечують безпеку пасажирських перевезень автомобільним транспортом шляхом установчої, правотворчої, правозастосовної, правоохоронної та контрольної діяльності. З огляду на це у механізмі забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом можна виділяти як структурний елемент організаційний блок, який надає динаміки цьому механізму, є формою його буття й вираження на практиці. Однак уважаємо за доцільне розглядати його як невід'ємну частину інституційного механізму, зважаючи на їх тісний взаємозв'язок.

Для ефективного забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом необхідна тісна взаємодія всіх органів, до повноважень яких відноситься ця діяльність, а також громадських формувань, тому правомірно говорити про систему органів, які покликані вирішувати проблему забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом, оскільки органи цієї системи діють спільно, перебувають у взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності.

З огляду на викладене, можна сформулювати авторське визначення поняття адміністративно-правового механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом, під яким необхідно розуміти систему органів державної влади та різноманітних інститутів громадянського суспільства, які на основі норм законодавства в межах організаційних форм, методів, засобів і способів забезпечують стан безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом.

На наш погляд, запропоноване визначення поняття адміністративно-правового механізму забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом буде сприяти проведенню подальших досліджень суспільних відносин у сфері забезпечення безпеки пасажирських перевезень автомобільним транспортом.

Література

1. Словник української мови / [за ред. І.К. Білодіда]. К.: Наук. думка, 1973. Т. 4. – 840 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: Перун, 2007. 1736 с.

3. Тодыка Ю.М. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества: учеб. пособие / Ю.М. Тодыка. Х.: Факт, 2001. – 382 с.

4. Александров М.Г. Сущность социалистического государства и права / М.Г. Александров. М.: Знание, 1969. – 128 с.

5. Голосніченко І.П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття): посібник / І.П. Голосніченко. Ірпінь: Вид-во НУДПСУ, 1998. – 108 с.

6. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник / В.К. Колпаков. – К.: ЮрінкомІнтер, 1999. – 736 с.

7. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1966. – 187 с.

8. Алексеев С.С. Общая теория права: в 2 т. / С.С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1982. Т. 1. – 542 с.

9. Чуб О.О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 "Конституційне право" / Чуб Олена Олександрівна. – Х., 2004. – 20 с.

10. Ліпкан В.А. Безпекознавство: навч. посіб. / В.А. Ліпкан. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 208 с.

Присяжнюк А.В.,
здобувач наукового ступеню кандидата юридичних наук
ОДУВС
Надійшла до редакції: 13.04.2015

УДК 351.74(477)

ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Рудой К. М.

Анотація: *у статті розглядаються положення нормативно-правових актів, що регламентують реформування органів внутрішніх справ. Визначаються основні напрями та цілі реформування системи МВС України та органів внутрішніх справ в цілому. Приділено увагу оптимізації структури, деполітизації, демілітарізації, взаємодії з населенням та кадровій політиці в органах внутрішніх справ у період реформування. Запропоновано удосконалення законодавства України у сфері внутрішніх справ.*

Ключові слова: *органи внутрішніх справ, національна гвардія, реформування, концепція, стратегія.*

Annotation: *positions of normatively-legal acts that regulate reformation of organs of internal affairs are examined in the article. Basic directions and whole reformations of the system MIA are determined Ukraine and organs of internal affairs on the whole. Paid attention optimization of structure, depoliticize, demilitarises, to co-operating with a population and skilled politics in the organs of internal affairs in a period reformation. The improvement of legislation of Ukraine is offered in the field of internal affairs.*

Keywords: *organs of internal affairs, national household troops, reformation, conception, strategy.*

© К.М. Рудой, 2015

Стратегією національної безпеки України "Україна у світі, що змінюється"[7] передбачено реформування правоохоронної системи з метою посилення її функціональної спроможності та першим документом, розробленим в рамках виконання "Стратегії - 2020", стала Концепція реформування Міністерства внутрішніх справ України. Саме це є головною метою діяльності утвореного при Президенті України Комітету з питань реформування правоохоронних органів та Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України [5].

Серед науковців, що займаються питаннями реформування органів внутрішніх справ, необхідно відзначити роботи О.М. Бандурки, М.Г. Вербенського, В.Л. Грохольського, О. М. Джужі, В.О. Заросила, А.Т. Комзюка, М.В. Корнієнка, О.В. Кузьменко, О.А. Мартиненко, О. В. Погребняка, О. В. Сав'юка та ін.

Нещодавно прийнятий Закон України "Про органи внутрішніх справ" №2561 визначив правові та організаційні засади діяльності центральних органів виконавчої влади у сфері внутрішніх справ та передбачив реформування Міністерства внутрішніх справ. Згідно з текстом ухваленого закону, до системи внутрішніх справ входять: Міністерство внутрішніх справ; центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується урядом через міністра внутрішніх справ, а саме - Національна поліція; центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні: центральний орган у сфері міграції та центральний орган у сфері цивільного захисту, а також Національна гвардія.

Закон також визначає загальну структуру і чисельність МВС. Зокрема, передбачено, що до складу міністерства входитиме апарат МВС, Головний центр з надання сервісних послуг та територіальні органи цього центру, навчальні заклади та заклади охорони здоров'я, що належать до сфери управління Міністерства внутрішніх справ. Загальна чисельність МВС визначатиметься Верховною Радою.

Основними завданнями МВС закон визначає забезпечення нормативно-правого регулювання у сфері внутрішніх справ; визначення пріоритетних напрямів розвитку органів внутрішніх справ; інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики в цій сфері; забезпечення здійснення соціального діалогу тощо.

Відповідно до прийнятого Закону № 2561 МВС має таку структуру, аби жодним чином не асоціюватися з "міністерством поліції", виконуючи при цьому роль цивільного та відкритого Home office, в якому Служба національної поліції є лише складовою частиною.

До складу нового МВС можуть входити різні служби (національної поліції, Національної гвардії, прикордонної, міграційної служб, служби з питань надзвичайних ситуацій та ін.), проте головною умовою побудови МВС є фінансова та організаційно-управлінська самостійність кожного з них (як окремого органу виконавчої влади), отримана в результаті реформування та розробки власної стратегії розвитку.

Міністр МВС з центральним апаратом виконує роль куратора та координатора діяльності з правом прямо керувати кожною із служб лише у надзвичайних випадках. Робочі стосунки та субординація між міністром МВС та керівниками служб мають таку ж ступінь демократичності, як стосунки прем'єр-міністра з міністрами в рамках Кабінету Міністрів України.

Разом з демократичними засадами та самостійним статусом кожної із служб, в МВС існують чіткі та зрозумілі правила взаємодії. Такі правила у разі необхідності забезпечують злагоджену роботу різних служб для вирішення проблем на національному рівні (формування нових підрозділів та робочих груп, відкомандирування персоналу, послідовність дій та використання ресурсів), а також забезпечують робочу взаємодію регіональних (територіальних) представників різних служб в їх повсякденній діяльності.

Більшість ресурсів МВС спрямовується на задоволення потреб населення на рівні територіальних громад, через що витрати на бюрократичні потреби та управлінський апарат зведені до мінімуму за рахунок запровадження інформаційно-комунікаційних технологій управління.

Крім того, за Службою національної поліції закріплюється функція превенції правопорушень та охорони громадського порядку в якості основних виконавців, через що основними є служби дільничних інспекторів та патрульної поліції, які концентрують до 70% персоналу Служби. Інші 30% складає персонал чергових частин, служби детективів по розкриттю загально-кримінальних злочинів, служб інформаційного та логістичного забезпечення. Одночасно поліція поділяється на дві частини – адміністративна поліція та кримінальна поліція – які працюють у власних сферах компетенції, не дублюючи одна одну.

Відповідно до Закону № 2561 МВС регулярно проводить ревізію та оновлення нормативної бази з урахуванням нових міжнародних документів, імплементованих Україною, рішень Європейського суду з прав людини, а також рекомендаційних документів міжнародних інституцій. Одночасно МВС регулярно виходить із законодавчими ініціативами, спрямованих на встановлення чіткої узгодженості всіх правових норм в галузі кримінального, адміністративного, трудового, цивільного та інших галузей права, що регламентують діяльність персоналу.

У нормативній базі МВС закріплено максимально деталізований спектр завдань, функцій та повноважень, що зменшує ризик довільних дій правоохоронців та автоматично мінімізує ризик порушення закону з боку персоналу МВС. Одночасно максимально регламентовано дії посадових осіб шляхом розробки деталізованих нормативно-правових актів, настанов, рекомендацій, інструкцій, що передбачають усі можливі варіанти поведінки персоналу в стандартних та нестандартних ситуаціях. Для спрощення застосування ці нормативні акти зведено в один комплексний документ (за прикладом європейських кодексів поведінки поліції Police Code of Conduct).

Персонал МВС надає приклад у дотриманні законів, застосування яких він забезпечує. При здійсненні своїх функцій персонал МВС діє тільки на підставі закону, дотримуючись особистих прав громадян і не вчиняючи довільних або противоправних дій. З цією метою в нормативній базі МВС поглиблено та деталізовано низку обмежень для персоналу, дотримання яких забезпечує: високу виконавчу дисципліну персоналу; відданість правоохоронній діяльності та неможливість займатися підприємницькою діяльністю; незацікавленість персоналу в отриманні подарунків і винагород від приватних осіб; нерозголошення службової інформації; обмеження

на участь у політичному житті.

На рівні МВС розроблена система менеджменту та механізми виконавчого контролю (розмежування компетенції, усунення дублювання повноважень), які зводять до мінімуму можливість прийняття рішень керівництвом безпосередньо під впливом політичних сил або ж під впливом власних політичних уподобань. Прийняття рішення керівництвом має такі обов'язкові елементи, як збір інформації, аналіз аргументів та контраргументів, обговорення, колегіальність при розробці варіантів рішення.

На рівні МВС сфери політичного та фахового керівництва обов'язково розмежовуються з метою забезпечення стабільності професійного складу ОВС. На посаду міністра призначається виключно цивільний представник політичних сил, термін перебування якого (якої) на посаді залежить від перебігу політичних обставин. На посаду керівника Служби національної поліції призначається високопрофесійний поліцейський фахівець зі стажем служби в поліції не менше 20 років, необхідним рівнем освіти та досвідом управління. Призначення відбувається на строк 4 роки з правом подальшого його продовження. Керівник поліції не складає автоматично повноважень зі зміною уряду або міністра внутрішніх справ.

У підрозділах МВС заборонено використання будь-яких предметів чи техніки, що мають символіку політичних партій. Персоналу МВС у службовий час заборонено висловлювати особисте ставлення до тієї чи іншої політичної партії та обговорювати політику партій під час службових нарад. Це положення розповсюджується також на працівників МВС у позаслужбовий час, якщо вони носять елементи уніформи чи розпізнавальні знаки, що дозволяють ідентифікувати їх приналежність до МВС. Представникам політичних сил заборонено здійснювати будь-яку політичну діяльність у службових приміщеннях МВС, а також запрошувати персонал в якості експертів або консультантів без погодження з міністром МВС.

У складі МВС відсутні військові частини та підрозділи, усі структурні підрозділи МВС є цивільними службами, персонал яких, хоча й частково виконує службові обов'язки в уніформі, проте не має спеціальних звань, аналогічних військовим, та не використовує військову атрибутику чи символіку. Національна гвардія та прикордонна служба, як найбільш мілітаризовані підрозділи у складі МВС можуть мати статус лише воєнізованих формувань.

У Стратегії розвитку органів внутрішніх справ зазначається, що МВС має розроблену систему професійних стандартів поведінки, спрямовану на розвинення у персоналу ініціативи, самостійності у прийнятті рішень, готовності брати відповідальність за власні поступки. Усі рудименти військової дисципліни та підготовки ліквідуються. Якісно змінено стандарти фізичної та вогневої підготовки персоналу, які передбачають максимальне наближення тренувань та випробувальних тестів до реальних умов несення служби з одночасним пріоритетом спричинення мінімальних ушкоджень особам, до яких застосовуються сила, спеціальні засоби або табельна зброя.

Територіальні підрозділи служб МВС мають право самостійно вирішувати питання планування поточної діяльності, кадрової політики та розподілу наданого бюджету, несучи повну відповідальність за прийняті рішення перед місцевою громадою та керівництвом МВС.

Планування поточної діяльності територіальних підрозділів здійснюється на підставі рекомендацій, що спрямовуються центральним апаратом МВС, з урахуванням особливостей регіональної ситуації та потреб місцевих громад.

Державна політика в сфері бюджетування МВС відрегульована таким чином, що дозволяє територіальним підрозділам використовувати ресурси, надані з боку місцевих органів самоврядування. Процедура отримання додаткових надходжень до бюджету територіальних підрозділів передбачає механізм антикорупційного контролю, а інформація про додаткові надходження є відкритою для громадськості.

Частина функцій з підримки правопорядку (патрулювання громадських місць, дотримання правил торгівлі та паркування транспортних засобів тощо) передається під юрисдикцію місцевої поліції, яка створюється за рішенням місцевих органів самоврядування та фінансується за їх рахунок. Контроль за діяльністю місцевої поліції здійснює Служба національної поліції МВС та місцеві органи самоврядування. Створення місцевої поліції здійснюється поступово, з урахуванням особливостей кожного регіону, що буде передбачати також можливість запровадження декількох альтернативних моделей.

МВС має інформаційну політику, яка забезпечує широкий багатоканальний зворотній зв'язок з різними категоріями громадян (листування, особисті прийоми, соціальні мережі, електронне листування, телефонні консультації), а також дозволяє впевнитися в тому, що рішення та дії правоохоронців є максимально прозорими та відкритими для населення.

Нормативна база МВС, розміщена в інтернет-ресурсах та постійно оновлювана, є вільною для доступу громадян в частині відкритих документів відповідно до чинного інформаційного законодавства. Одночасно МВС аналізує коментарі та зауваження, що надходять стосовно тих чи інших документів, з наступною ініціацією їх змін та вдосконалення.

МВС використовує новітні інформаційні технології, розроблені, серед іншого, для автоматизованого обліку будь-яких звернень громадян та гарантованої реакції персоналу на ці звернення; для аналізу повідомлень громадян про правопорушення та прогнозування криміногенної ситуації; для візуалізації цієї діяльності та інформування громадян в рамках інформаційної платформи Crime mapping; створення на базі МВС загальнодержавної служби порятунку 112, як частини загальноєвропейської служби порятунку 112.

МВС та його територіальні підрозділи щороку публікують повний звіт за основними напрямками діяльності, включаючи плани та результати роботи поліцейських підрозділів, загальний бюджет, розміри та структуру витрат, характеристику персоналу поліції (за віком, статтю, рівнем освіти та кваліфікації), кадрові зміни, аналіз основних проблем діяльності.

МВС має розроблену політику якості в наданні правоохоронних послуг, яка включає мінімальні стандарти забезпечення безпеки громадян, стандарти професійних дій персоналу МВС у різних ситуаціях, чіткі та зрозумілі механізми забезпечення якості правоохоронних послуг. МВС сприяє розвитку форм громадського контролю за діями правоохоронців та розглядає його як один з дієвих механізмів запобігання корупції серед персоналу. Головним результатом

роботи є впевненість більшості населення в тому, що персонал МВС: (а) кваліфіковано здійснює правоохоронну діяльність щодо попередження злочинності, розкриття вчинених злочинів та охорони громадського порядку; (б) чесно виконує свої обов'язки та дотримується законів; (в) допомагає пересічним людям; ставиться до всіх людей з повагою.

У Концепції реформування органів внутрішніх справ зазначається, що на рівні МВС визнано неможливим виконання завдань в галузі правопорядку лише за рахунок персоналу та його технічного оснащення, без активної допомоги з боку населення. Через це основним пріоритетом в роботі МВС є встановлення виключно партнерських засад взаємодії з громадами в рамках загальновизнаного в світі підходу community policing. Персонал МВС здійснює постійний аналіз проблем місцевого населення та окремих груп для планування службової діяльності та оцінки ефективності власної роботи.

Пріоритетом в діяльності поліції є не стільки реагування на кримінальні прояви, скільки участь у вирішенні усього комплексу проблем, які маються у населення конкретної місцевості у сфері дотримання закону. Від поліції очікується прояв інтересу не лише до інформації, яка стосується правопорушень, але й до потреб громадян, їх проблем та ускладнень стосунків, які складають підґрунтя для загострення криміногенної ситуації.

МВС забезпечує регулярне навчання персоналу з питань роботи з вразливими категоріями населення, запобігання торгівлі людьми, профілактики злочинів на ґрунті ненависті та проявів дискримінації меншин.

Ефективність роботи МВС вимірюється за системою нових критеріїв, серед яких найбільш суттєвими є: якість реагування на повідомлення населення, якість стосунків громадян з персоналом МВС, активність поліцейського персоналу у вирішенні поточних проблем мешканців району, різноманітність заходів з метою зміцнення правопорядку, інтенсивність робочих зв'язків із органами самоврядування, державної влади, засобами масової інформації.

МВС здійснило поступове скорочення персоналу шляхом перерозподілу частини працівників серед інших міністерств та органів виконавчої влади (СБУ, Державна фіскальна служба, Міністерство оборони), а також шляхом їх звільнення з попереднім наданням послуг щодо отримання додаткової професійної освіти. МВС має нові якісні критерії та процедури відбору кандидатів на службу. Зокрема, окрім фізичних якостей кандидата, оцінюються: розумові здібності, особливості мотивації й самоконтролю; обачність, знання власних переваг і недоліків; здатність розуміти почуття інших і вміння впливати на них; уміння будувати й підтримувати робочі взаємовідносини; впевненість у власних силах, уміння слухати й спілкуватися, здатність брати ініціативу на себе і підтримувати оптимістичний настрій колег; уміння працювати у групі, здатність засвоювати нові знання й уміння. Усі етапи проходження іспитів фіксуються на відеоносії в присутності представників громадськості. Кандидати на службу відбираються за рейтинговою системою.

В МВС створено однакові умови для роботи чоловіків та жінок із врахуванням засад гендерної рівності, а також розроблені антидискримінаційні механізми прийняття на роботу та кар'єрного зростання персоналу.

Усі вакансії підлягають оголошенню серед персоналу з одночасним створенням умов безперешкодного доступу кандидатів до участі у конкурсному відборі. Кандидати на керівні посади регіонального рівня проходять двоступеневу процедуру конкурсного відбору, що містить оцінку загальної компетенції та компетенції у спеціальних галузях. У рамках загальної компетенції оцінюються такі якості, як знання професійних і етичних стандартів; комунікативні навички, особиста мотивація, уміння приймати необхідні рішення, творчий підхід та сприйнятливість до інновацій. Серед спеціальних якостей оцінюються лідерські якості кандидата, його вміння управляти персоналом і піклуватися про професійне зростання підлеглих, навички планування щоденної діяльності, елементи стратегічного мислення, толерантність до впровадження гендерної та етнічно-збалансованої кадрової політики.

Відповідно до Стратегії реформування ОВС [6] персонал МВС має підвищену зарплату, що відповідає місцю і ролі поліції в демократичному суспільстві (щонайменше - у розмірі 5 мінімальних заробітних плат) та соціальні пільги (безоплатне медичне страхування, безвідсоткові довгострокові кредити), отримання яких не залежить від суб'єктивних стосунків між керівником та підлеглими.

МВС має систему корпоративної етики та протидії професійній деформації, надаючи обов'язкову та регулярну психологічну допомогу персоналу з метою запобігання негативних явищ, а також безконфліктної реалізації особистих, корпоративних та державних інтересів. В якості основних етичних засад правоохоронної діяльності виступають повага до особистості іншої людини; доброзичливість; ефективність і професіоналізм; дотримання принципів законності і верховенства права; відповідальність; турбота про оточуючих; чесність по відношенню до себе та інших; самовіддане служіння суспільству.

Система освіти МВС побудована за ступеневим принципом та спрямована переважно на надання першопочаткового рівня знань з орієнтацією на набуття професійно-важливих вмінь та навичок у конкретних ситуаціях. Заклади освіти МВС пройшли поетапне реформування: на першому етапі університети внутрішніх справ трансформовано у цивільні заклади освіти, підпорядковані МОН, у складі яких діють коледжі МВС; на другій стадії реформування коледжі МВС набувають статусу самостійних навчальних закладів. Коледжі МВС надають освітні послуги з отримання першопочаткової підготовки та підвищення кваліфікації, а також для отримання освітнього рівня "бакалавр" (для керівників середньої ланки). Для підготовки керівників вищої ланки працює Академія МВС, яка здійснює підготовку представників усіх служб, що входять до складу МВС.

В підрозділах МВС створено оновлену систему наставництва, підвищення професійного рівня та внутрішнього контролю, що закріплена у чітких та зрозумілих дисциплінарних процедурах. Внутрішній контроль, як мінімум, включає технічне відеоспостереження за персоналом протягом робочого часу, контроль за використанням робочого часу, періодичні перевірки на предмет професійної непідкупності та ризик споживання наркотичних речовин.

Таким чином, для здійснення якісного реформування ОВС України необхідне прийняття наступних основних нормативно-правових актів:

а) законів України: "Про оперативно-розшукову діяльність (нова редакція)", "Про зброю", "Про єдину державну систему реєстрації й обліку злочинів, кримінальних проступків та адміністративних правопорушень в Україні", "Про місцеву поліцію" та інших законодавчих актів, які визначатимуть правовий статус, повноваження й функції органів, що будуть входити до органів внутрішніх справ;

б) кодексів України: Кримінального кодексу України (нова редакція), Кодексу України про адміністративні правопорушення (нова редакція); Кодексу про кримінальні проступки; Бюджетного кодексу України (зміни та доповнення); Податкового кодексу України (зміни та доповнення); Митного кодексу України (зміни та доповнення);

в) постанов Кабінету Міністрів України: "Про Департамент з питань інформаційно-комунікаційних технологій при МВС України"; "Про затвердження Плану заходів щодо реалізації Концепції реформування системи органів внутрішніх справ України"; Програму протидії злочинності на 2014-2019 рр. та ін.

Крім того, реалізація положень Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ та виконання завдань Стратегії розвитку органів внутрішніх срав України надасть можливість змінити структурну побудову ОВС України, оновити, відповідно, статус її структурних органів і підрозділів, забезпечити поєднання власне поліцейської діяльності та інших завдань з реалізації внутрішньої політики держави, закріпленої у відповідних правових приписах, шляхом визначення її основних складових блоків.

Література

1. Про органи внутрішніх справ: Закон України від 02.07.2015 № 2561 [Електронний ресурс]: – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54672

2. Про Національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014 № 876-VII [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/876-18/page

3. Про затвердження Положення про патрульну службу МВС: Наказ МВС України від 02.07.2015 №796 [Електронний ресурс]: – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0777-15

4. Рудой К.М. Роль та місце органів внутрішніх справ у розбудові демократичної правової держави// Сучасна адміністративно-правова доктрина захисту прав людини: тези доповідей та наукових повідомлень учасників науково-практичної конференції (м. Харків, 17-18 квітня 2015 року). – Харків: "Право", 2015. – С. 68-72.

5. Повідомлення Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України. - [Електронний ресурс]: – Режим доступу : http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art_id=289829&cat_id=37486

6. Мартиненко О., Захаров Є. Стратегія розвитку органів внутрішніх справ (текст проекту) [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/print/101834-strategiya_rozvitku_organiv_vnutrishnih_sprav_tekst_proektu.html

7. До проблеми визначення базових понять у контексті реформування правоохоронних органів. Аналітична записка.// [Електронний ресурс].– Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/articles/1153/

Рудой К.М.
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС ОДУВС
Надійшла до редакції: 15.04.2015

УДК 351.74

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ У РОБОТІ ПІДРОЗДІЛІВ ПОЛІЦІЇ

Юнін О. С.

У науковій статті досліджено теоретичні питання управління персоналом у роботі підрозділів поліції. Приділено увагу співвідношенню понять "кадри" та "персонал", розглянуто аналітичну структуру кадрів та проаналізовано принципи управління персоналом. Використано зарубіжний досвід підготовки та управління персоналом в країнах з розвиненою поліцейською функцією.

Ключові слова: *поліція, персонал, кадри, управління, менеджмент, принципи.*

В научной статье исследованы теоретические вопросы управления персоналом в работе подразделений полиции. Уделено внимание соотношению понятий "кадры" и "персонал", рассмотрена аналитическая структура кадров и проанализированы принципы управления персоналом. Использован зарубежный опыт подготовки и управления персоналом в странах с развитой полицейской функцией.

Ключевые слова: *полиция, персонал, кадры, управление, менеджмент, принципы.*

In the scientific article the theoretical questions of management by a personnel in work of subdivisions of police are explored. Attention to correlation of notions is spared "shots" and "personnel", the analytical structure of shots is considered and principles of management by personnel are analyzed. Foreign experience of preparation and management by personnel is used in countries with the developed constabulary function.

It is marked, that without regard to that in the organs of internal affairs during great while notion was anymore used "shots", the use of notion "personnel" in present management by a police testifies to the change of priority directions of development in the explored sphere. Because of origin of notion "personnel", growth of value of personality factor is marked in activity of police, and also establishment of dependence of results of activity of both personnel of constabulary subdivisions on the whole, and every employee from their motivation and character of activity.

It is certain, that for today in Ukraine there is a situation, when in the organs of internal affairs a superfluous turn (fluidity of shots, conditioned by liberation of own free

© О.С. Юнін, 2015

will or for violation of labour discipline) prevails above the necessary turn caused by objective reasons (reorganization and abbreviation of the state, retirement, death of worker, and others like that). Such situation must be a signal, that specifies on the necessity of carrying out reform of the system of management by the police personnel, to provide high motivation of activity of employees of police and promote efficiency of activity of police on the whole.

It is certain, that the management by the personnel of constabulary subsections is the integral system which includes: a management object is the personnel of police, including transmitters of functions of management by a personnel; a management subject is subsections and public servants, which execute the functions of management by a personnel, and intercommunications, between them.

The optimum functioning and development of police are possible only for terms scientifically grounded developments and realization of skilled policy. In the most common determination a skilled policy is this general skilled work assignment, aggregate of principles, methods, forms, organizational mechanism from making of aims and tasks, that are directed on saving, strengthening and development of skilled potential.

Keywords: *police, personnel, shots, management, principles.*

Поліція сьогодні — це невід'ємний атрибут будь-якої держави світу. У кожного народу, що створив свою державу, неминуче виникала потреба у формуванні особливого апарату, на який було б покладено функції охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю. У розумінні сучасної людини поліція — це організація спеціальним чином підготовлених фахівців у сфері боротьби з правопорушеннями. Розкриваючи особливості підготовки персоналу в країнах з розвиненою поліцейською функцією, зазначимо, що найбільша увага в практиці зарубіжного управління персоналом приділяється питанню забезпечення максимально сприятливого клімату, оскільки досвід багатьох країн світу доводить не лише об'єктивну необхідність, але й окупність витрат на соціально-психологічну підтримку персоналу. Аналіз іноземних джерел дозволяє стверджувати, що у всьому світі спостерігається досить стійка тенденція до збільшення особового складу поліції, що пов'язана насамперед із загальним зростанням злочинності, особливо в містах з мільйонним населенням.

Розробці теоретичних і методологічних основ управління органами внутрішніх справ України, а також питанням, пов'язаним із підвищенням його ефективності, присвячені праці таких вчених: О.М. Бандурки, О.К. Безсмертного, А.С. Васильєва, А.Т. Комзюка, О.В. Негодченко, О.І. Остапенка, В.М. Плішкіна, О.П. Рябченко, В.К. Шкарупи та ін. Дослідження перелічених авторів мають безсумнівне теоретичне і практичне значення, однак вимоги сьогодення та сучасний стан реформування системи ОВС потребують постійного розвитку зазначеного наукового напрямку.

Метою даного дослідження є визначити особливості управління персоналом поліції та окреслити можливості використання сучасних ефективних підходів у підготовці персоналу для підрозділів поліції.

У сучасній науковій літературі та практичній діяльності поширеним залишається традиційне поняття "кадри", однак слід вказати й на використання відносно нових понять, зокрема "людські ресурси" та "персонал". Значною мірою це є відображенням тенденцій, що сформувались у зарубіжній теорії та практиці управління, також управління поліцією, наприкінці минулого століття. У США та багатьох країнах Західної Європи термін "кадри" був спочатку змінений на "персонал", а в 70-х роках XX століття до обігу впевнено увійшов термін "людські ресурси", який відображає економічну доцільність капіталовкладень у людину, розвиток її умінь, навичок і здібностей. Було розроблене теоретичне обґрунтування нових форм роботи з персоналом, яке отримало назву "концепція людських ресурсів". Теоретики цієї концепції намагалися підкреслити значення персоналу в сучасному управлінні й знайти більш ефективні шляхи його використання [5, 9].

Відповідаючи на питання, чи є поняття персонал" і "кадри" принципово розбіжними, чи це синоніми, слід звернутись до довідкової літератури. Так, в юридичній енциклопедії під авторством Л.В. Тихомирової та М.Ю. Тихомирова поняття "кадри" (від франц. cadre; англ. personnel) визначається як основний склад працівників організації; усі постійні працівники. Майже повністю співвідноситься це визначення із характеристикою цього поняття на сторінках енциклопедичного словника бізнесмена "Менеджмент, маркетинг, інформатика": кадри (англ: personnel (staff); нім.: kader; фр.: cadre) — основний (штатний) склад працівників установи, підприємства, професійних або суспільних організацій тієї чи іншої галузі; усі постійні працівники. Згідно з наведеними тлумаченнями, головна відмінність між поняттями "кадри" та "персонал" з формального боку полягає в їх мовному походженні, за своїм змістом ці поняття є синонімами [6, 24].

В органах внутрішніх справ протягом тривалого часу більше використовувалося поняття "кадри". Цікавою є історія цього поняття. Воно походить від французького "cadre", що в перекладі означає "рама" або "рамка". До французької мови це слово потрапило з латинської, де буквально означало "чотирикутник" [2, 308—340]. Саме в такій формі вивішувався в минулому широкий офіційний список працівників державних установ. Згідно з його формою список почали називати кадром, а вже після цього ця назва розповсюдилась на тих, хто потрапив до списку. У першій половині XIX ст. слово "кадри" використовували для позначення постійного штату військових підрозділів. Звідси поняття "кадрова армія", "кадровик" та ін. І саме в такому аспекті це поняття використовується в органах внутрішніх справ.

В останні роки в органах внутрішніх справ часто застосовується поняття "персонал", що знайшло вже своє відбиття в назві відповідних департаментів, відділів, посад, проблематиці науково-практичних конференцій тощо. Як уже зазначалось раніше, за своїм змістом (з точки зору формальних його характеристик) це поняття не відрізняється від поняття "кадри". До персоналу (або кадрів) органів внутрішніх справ, у широкому розумінні, відносяться особи, які постійно або тимчасово у якості основної професії або спеціальності та на умовах оплати виконують певні трудові функції в органах, установах, на підприємствах системи МВС, тобто проходять у них державну службу [7, 205].

Водночас зазначимо, що використання поняття "персонал" у нинішніх реаліях управління органами внутрішніх справ свідчить про зміну пріоритетних напрямів розвитку в досліджуваній сфері. Зважаючи на походження терміну "персонал" (лат. persona, personalis — особа, особистий), можемо зауважити зростання значення особистісного фактору в діяльності органів внутрішніх

справ, а також установлення залежності результатів діяльності як персоналу ОВС загалом, так і кожного співробітника від їх мотивації та характеру діяльності.

Серед основних характеристик персоналу ОВС насамперед необхідно зазначити чисельність. Чисельність персоналу характеризується такими факторами, як масштаби діяльності, її особливості, складність, значущість завдань тощо. Ці чинники визначають нормативну чисельність працівників ОВС. Але забезпечити її на практиці з різних причин дуже важко. Тому кадровий потенціал найчастіше характеризується так званою чисельною реєстрацією, тобто тією кількістю працівників, які офіційно зайняті в організації на даний момент [9].

Зауважимо, що, як і в кожній організації, персонал органів внутрішніх справ не є сталою величиною, оскільки йдеться про постійну плинність кадрів — процес прийняття на роботу та звільнення відбувається безперервно. Отже, доцільно проаналізувати коефіцієнт обороту персоналу, який визначається кількістю прийнятих і звільнених за певний період часу працівників. Наразі в Україні складається ситуація, коли в органах внутрішніх справ зайвий оборот (плинність кадрів, зумовлена звільненням за власним бажанням або за порушення трудової дисципліни) переважає над необхідним оборотом, спричиненим об'єктивними причинами (реорганізація та скорочення штату, вихід у відставку, смерть працівника тощо). Така ситуація повинна бути сигналом, що вказує на необхідність проведення реформи системи управління персоналом ОВС, щоб забезпечити високу мотивацію діяльності співробітників ОВС (поліції) та підвищити ефективність діяльності ОВС (поліції) загалом.

Водночас склад персоналу органів внутрішніх справ характеризують не тільки кількісні показники, але й ціла низка якісних показників: вік, стать, освіта, професія, спеціальність та інші. Співвідношення між окремими групами працівників, сформованими за різними ознаками, створює структуру кадрів організації. На сторінках різних літературних джерел цю структуру визначають як кадрову або соціальну, розрізняють статистичну та аналітичну кадрову структуру [6, 367].

Статистична структура відображає розподіл і рух персоналу за категоріями посад: керівники, спеціалісти, службовці тощо. Статистичну структуру персоналу ОВС складає особовий склад (рядовий, молодший начальницький, середній начальницький і вищий начальницький), а також службовці та робітники. Подальша деталізація враховує складові органів внутрішніх справ, їх підрозділи та певні посади працівників [1, 29].

Аналітична структура передбачає характеристику працюючих за такими ознаками, як вік, стать, освіта, стаж, професія. З точки зору віку, в органах внутрішніх справ працюють здебільшого молоді люди. За даними МВС України, середній вік працівників органів внутрішніх справ — 32 роки. Майже кожному другому працівнику карного розшуку, служби боротьби з економічними злочинами та дільничному інспектору міліції, кожному третьому слідчому менше 30 років. Склад персоналу за віком зумовлений особливостями проходження служби в органах внутрішніх справ [1, 39].

Ще однією ознакою, що характеризує аналітичну структуру кадрів, є стать працюючих. Помітною є тенденція до збільшення кількості жінок, які працюють в органах внутрішніх справ, що пов'язано насамперед з тенденціями гендерної рівності у сфері кадрового менеджменту, а також із соціальною активністю жінок у сфері правоохоронної діяльності. Хоча загальна чисельність жінок в ОВС ще значно поступається показникам залучення жінок на службу в поліцію в розвинених країнах (відсоток жінок у поліції США становить 20 %, у Голландії — 12,2 %, у поліції Швеції — 11,1 %, Італії — 8,5 %, Угорщини — 8 %, Норвегії — 7,5 % і т. ін.). Цілком можна погодитись з одним із принципів комплектування американської та інших систем поліції: "На будь-якому місці, де не потрібне застосування великої фізичної сили, жінка може працювати не гірше чоловіка" [4, 10].

Зважаючи на той факт, що поліцейські органи виконують в реаліях сучасного суспільства низку багатогранних функцій і завдань, поліцейська система може ефективно працювати лише за наявності в ній фахівців різних профілів. Зокрема, юристи, економісти, фахівці з бухгалтерського обліку, програмісти, аналітики, медики, соціальні працівники, а також інші фахівці покликані забезпечити ефективну діяльність системи органів внутрішніх справ для виконання власне функцій, притаманних поліції.

Будучи державними службовцями особливого різновиду, поліцейські мають спеціальний статус, пов'язаний з наявністю в них державно-владних повноважень і можливістю ініціювати механізм державного примусу. Співробітники поліції реалізують управлінські та правоохоронні функції, здійснюють від імені й за дорученням держави виконавчо-розпорядчі повноваження правоохоронного характеру, застосовуючи за потреби заходи примусового характеру для забезпечення виконання їх законних вимог. Варто зазначити, що реалізуючи державно-владні повноваження, поліцейські вступають у правові відносини як внутрішнього характеру (усередині поліцейського підрозділу), так і зовнішнього характеру (відносини з громадянами, іншими державними та недержавними організаціями).

Водночас співробітники поліції — це не просто службовці апарату управління, вони є особами, які займають визначену законодавством соціальну і державно-правову позицію й тому наділяються спеціальним правовим статусом. Елементами правового статусу співробітників поліції є посадові повноваження та юридична відповідальність. Повноваження поліцейських визначають межі їх діяльності [3, 114].

Розробка та впровадження головних ідей і технологій управління персоналом спирається на основні принципи, тобто правила поведінки керівного складу, апаратів по роботі з особовим складом у процесі взаємодії з підлеглими працівниками поліції загалом. До основних принципів управління персоналом належать:

верховенство Конституції України, інших законів над рештою нормативно-правових актів, посадовими інструкціями при виконанні працівниками своїх обов'язків і при забезпеченні їх прав;

відповідальність співробітників поліції за невиконання або неналежне виконання своїх службових обов'язків;

стабільність кадрового корпусу поліцейських підрозділів;

гуманізм, тобто первинність людини, особистості, коли забезпечення інтелектуального, духовного, професійного розвитку працівників, захист і реалізація їх соціальних інтересів — не тільки найважливіша мета кадрової політики, а й засіб вирішення кадрових завдань;

солідарність (морально-етична, психологічна, організаційна та правова взаємообумовленість розвитку індивіда та відомства, яка гарантує баланс їх інтересів і взаємної відповідальності);

системність, яка передбачає врахування всього різноманіття факторів, що реально впливають на діяльність поліцейських підрозділів, процеси формування відповідних кадрів [8, 127];

юридична захищеність, яка визначає, з одного боку, поняття, межі прав і відповідальність працівників усіх категорій, а з іншого боку, передбачає необхідність створення дієвих механізмів правового захисту співробітників поліції та членів їх сімей;

деполітизація, сутністю якої є заборона створення в

поліцейських підрозділах осередків політичних партій і релігійних організацій;

гласність (прозорість) роботи з персоналом, яка передбачає не лише знання принципів роботи з персоналом, але й гарантії їх виконання, а також повну відмову від використання форм маніпулювання і роботі з особовим складом;

компетентність, дотримання якої гарантує, що кар'єрне зростання можливе лише за умови поєднання, з одного боку, професіоналізму працівника, а з іншого — його високих особистих і моральних якостей;

публічність, яка передбачає публічне визначення законних вимог (також специфічного характеру) до кандидатів на службу в поліції, щоб забезпечити реальну рівноправність громадян щодо вступу на службу в поліцію;

аналіз і запровадження позитивного досвіду роботи з персоналом у поліції країн з розвиненою поліцейською функцією.

Одним із базових положень управління персоналом є те, що організація (поліція) приймає на себе обов'язки найбільш повно використовувати можливості працівників і надавати кожному з них шанс зростати, самореалізовуватися та успішно просуватися службовими сходами. Разом з тим, за даними психологів, у середньому люди використовують лише 10 % своїх можливостей. Одна із причин цієї обставини — невідповідність положення особистості в колективі її підготовленості, покликанню, здібностям. Надійним засобом попередження такої невідповідності є ділова оцінка персоналу [6, 341].

Поняттям "ділова оцінка персоналу" позначають цілеспрямований процес установлення відповідності якісних характеристик персоналу вимогам посади або робочого місця, рівня завантаженості працівників, а також їх здатності на роботу з більшими досягненнями на іншому робочому місці. У поліцейських підрозділах ділова оцінка особового складу здійснюється за допомогою атестації, яка спрямована на вдосконалення діяльності поліції, підвищення ефективності її роботи, поліпшення добору, розстановки і виховання кадрів, стимулювання підвищення кваліфікації, ініціативності, творчої активності та відповідальності працівників. При цьому повинні всебічно оцінюватися їх ділові, професійні, моральні та особисті якості, рівень культури, здатність працювати з людьми та деякі інші суттєво важливі для поліцейських риси.

Отже, управління персоналом поліцейських підрозділів представляє собою цілісну систему, яка включає: об'єкт управління — персонал поліції, зокрема носії функцій управління персоналом; суб'єкт управління — підрозділи та посадові особи, які виконують функції управління персоналом, і взаємозв'язки між ними.

Оптимальне функціонування та розвиток поліції можливі лише за умови науково обґрунтованої розробки й реалізації кадрової політики. У своєму найбільш загальному визначенні кадрова політика — це генеральний напрямок кадрової роботи, сукупність принципів, методів, форм, організаційного механізму з вироблення цілей і завдань, що спрямовані на збереження, укріплення та розвиток кадрового потенціалу.

Література

1. Ануфрієв М.І. Основні напрямки кадрового забезпечення органів внутрішніх справ України (організаційно-правовий аспект): Монографія / М.І. Ануфрієв. — Харків: НУВС, 2001. — 236 с.

2. Бандурка О.М. Теорія і практика управління органами внутрішніх справ України / О.М. Бандурка. — Харків, 2004. — 780 с.

3. Клюєв О.М. Взаємодія підрозділів органів внутрішніх справ на регіональному рівні: монографія / О.М. Клюєв. — Х.: Основа, 2005. — 378 с.

4. Кондратьєв Я.Ю. Система професійної підготовки кадрів оперативних служб (підрозділів) міліції та шляхи її удосконалення / Я.Ю. Кондратьєв // Тези доп. на міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Київ, 27—28 березня 2003 р.). — К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003. — С. 9—12.

5. Кьяромонте К. Подготовка полицейских кадров / К. Кьяромонте // Подготовка полицейских кадров. Проблемы и пути развития в общеевропейском масштабе: материалы международной научно-практической конференции. — М., 2000. — С. 7-11.

6. Матюхіна Н.П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади: дис. .. д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Н.П. Матюхіна; Національний ун-т внутрішніх справ. — Х., 2002. — 420 с.

7. Пихтін М.П. Порівняльно-правовий аналіз кадрового забезпечення діяльності поліції Швеції і міліції України / М.П. Пихтін // Кримський юридичний вісник. — Сімферополь, 2007. — Вип. 1(1). — С. 204-213.

8. Посметний В.В. Організаційно-правові аспекти початкової професійної підготовки персоналу ОВС України: дис. .. канд. юрид. наук: 12.00.07 / В.В. Посметний; Національний ун-т внутрішніх справ. — Х., 2003. — 181 с.

9. Про комплексну програму кадрової політики в органах та підрозділах внутрішніх справ та забезпечення законності і дисципліни: Наказ МВС України від 30 червня 2001 р. № 515.

Юнін О.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант докторантури та ад'юнктури ХНУВС
Надійшла до редакції: 08.04.2015

УДК 351.74(477)

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ

Жила С. Ю.

Стаття присвячена окремим аспектам забезпечення громадської безпеки Національною поліцією. Автором досліджуються зміст і сутність поняття "громадська безпека", його співвідношення з публічною безпекою. Аналізуються повноваження поліції, система та зміст поліцейських заходів, їх значення й місце в механізмі забезпечення громадської безпеки.

Ключові слова: *громадська безпека, публічна безпека, Національна поліція, поліцейські заходи.*

Статья посвящена отдельным аспектам обеспечения общественной безопасности национальной полицией. Автором исследуются содержание понятия "общественная безопасность", его соотношение с публичной безопасностью. Анализируются полномочия полиции, система и содержание полицейских мер, их значение и место в механизме обеспечения общественной безопасности.

Ключевые слова: *общественная безопасность, публичная безопасность, национальная полиция, полицейские меры.*

© С.Ю. Жила, 2015

The article is devoted to specific aspects of public security of the national police. The author examines the content of the concept of public security, its relationship with the public safety. Analyzes the powers of the police system and the contents of the police action, their importance and place a mechanism to ensure public safety.

Keywords: *public safety, public security, national police, police measures.*

Конституцією України визначається, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3). Громадянська безпека є складовою національної безпеки, а тому питання її забезпечення завжди знаходяться в центрі уваги суспільства та науковців.

Питанням забезпечення громадської безпеки присвячені роботи В.Б. Авер'янова, М.І. Ануфрієва, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, С.М. Гусарова, В.В. Ковальської, А.Т. Комзюка, О.Л. Копиленка, О.Ю. Синявської, О.М. Подоляки, С.Г. Стеценка, В.Г. Фатхутдінова та багатьох інших учених.

Водночас невирішеною залишається низка питань теоретичного та прикладного характеру, які набувають особливої актуальності, з урахуванням змін, яких зазнає система правоохоронних органів, у зв'язку з реформою органів внутрішніх справ.

Метою статті є отримання наукового результату у вигляді теоретичних положень щодо забезпечення громадської безпеки Національною поліцією України.

На сьогодні система органів внутрішніх справ перебуває в стані реформування. Закон України "Про Національну поліцію" (далі – Закон) набуває чинності в усій державі з 7 листопада 2015 року. Ним докорінно змінюється структура, принципи діяльності, повноваження, засоби діяльності міліції, яка переформується в новий для України орган центральної виконавчої влади – поліцію.

Відповідно до ст. 2 Закону завданнями поліції є: 1) забезпечення публічної безпеки і порядку; 2) охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; 3) протидія злочинності; 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [1]. Законодавець використовує термін "публічна безпека", не розкриваючи його змісту. Враховуючи, що в системі завдань Національної поліції першим є забезпечення публічної безпеки, доцільним вбачаємо насамперед розкрити це поняття.

Попри те, що Закон іще не набув чинності, учені звертають увагу на його норми, зокрема, які стосуються тлумачення дефініції "публічна безпека". В.Г. Фатхутдінов, провівши аналіз частотності операціоналізації та контекстуальності використання зазначеного терміна, доходить висновку, що його вживання взагалі обмежене лише науковою сферою і не має свого аналогу й уживаності в законодавчому обігу, оскільки функціонування його в чинних нормативно-правових актах України не зафіксовано [2]. Відповідно, це значно ускладнює процеси правозастосування, чітке розуміння завдань новоутвореного органу. Ми погоджуємось із ученим, що визначення цього поняття є не просто питанням наукових досліджень, воно створює підґрунтя для однозначного тлумачення й інших норм, чіткого визначення завдань і функцій Національної поліції. Вважаємо водночас, що публічну безпеку та громадську безпеку слід розглядати як тотожні поняття.

Більш застосовуваним і таким, що має певне офіційне тлумачення, є поняття громадської безпеки. Воно міститься в різних нормативно-правових актах, наукових джерелах. Визначення змісту та значення цього поняття відіграє важливе значення у вирішенні питань теоретичного й прикладного характеру правових і організаційних засад забезпечення громадської безпеки підрозділами Національної поліції.

Поняття "безпека" може характеризувати як стан захищеності найбільш загальних речей, так і стосуватися характеристики конкретних ситуацій, пов'язаних з особистістю, суспільством [3, 6]. У загальному розумінні "безпека" (від латинського слова "securitas") означає свободу від страху і від ворожого стороннього впливу.

У статті 3 Конституції України використовується поняття "безпека громадянина", ст.ст. 16, 36 і 92 містять поняття "громадська безпека", а в ст.ст. 18, 37, 106 зазначається про "національну безпеку України" – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам [4]. Таким чином, можна визначити рівні та види "безпеки", на які вказує законодавець. Першим рівнем є безпека громадянина, другим рівнем є безпека в окремих сферах – соціальна безпека, економічна безпека, громадська безпека, і найвищим рівнем є національна безпека України.

У статті 3 Закону України "Про основи національної безпеки України" надається перелік об'єктів національної безпеки: 1) людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи – це сфера особистої безпеки; 2) суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси – сфера суспільної або громадської безпеки; 3) держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність – сфера державної безпеки [5].

Термін "громадська безпека" використовується в Кодексі України про адміністративні правопорушення. Зокрема, глава 14 визначена як "Адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок та громадську безпеку", у розділі X Кримінального кодексу України визначені категорії злочинів, які належать до злочинів проти громадської безпеки, у Законах України "Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі" та "Про правовий режим надзвичайного стану".

У Законі України "Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку із підготовкою та проведенням футбольних матчів" визначається, що громадська безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів, сконцентрованих у його матеріальних і духовних цінностях, від джерел небезпеки природного або штучного характеру під час підготовки та проведення футбольних матчів, за якого забезпечується запобігання загрозам заподіяння шкоди такими джерелами небезпеки [6].

У Положенні про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України вказується, що громадська безпека – стан захищеності інтересів людини, суспільства й держави від суспільно небезпечних діянь і негативного впливу надзвичайних обставин, викликаних криміногенною ситуацією, стихійним

лихом, катастрофами, аваріями і пожежами, епідеміями та іншими надзвичайними ситуаціями [7].

Учені також дають різне тлумачення поняттю "громадська безпека". Одні вчені визначають громадську безпеку як систему зв'язків і відносин, що складаються відповідно до техніко-юридичних норм, при використанні об'єктів, що представляють підвищену небезпеку для життя і здоров'я людей, майна державних і громадських організацій і громадян при настанні особливих умов у зв'язку зі стихійними лихами або іншими надзвичайними обставинами [8, 78]. Науковці вказують також, що громадською безпекою є врегульована система суспільних відносин, які забезпечують запобігання негативних проявів стихійних сил природи (повеней, землетрусів, епідемій, пожеж і т.д.), а також джерел підвищеної небезпеки [9, 5].

А.В. Басов та О.І. Парубов визначають, що зміст громадської безпеки містить ті суспільні відносини, які виникають під час реалізації правових і технічних норм, що направлені на забезпечення безпеки населення, а також пов'язані з попередженням небезпечних загроз для життя і здоров'я людей [10]. Загалом погоджуючись із науковцями, хочемо звернути увагу на те, що забезпечення громадської безпеки повинно мати місце не тільки при реалізації правових або технічних норм, а при створенні стабільних умов для потенційно небезпечної реалізації таких норм.

Цікавим і методологічно прийнятним для дослідження зазначеного поняття є поділ, запропонований В.А. Ліпканом, який для характеристики поняття "безпека" виділяє чотири головні підходи: статистичний, апофотичний, діяльнісний, пасивний [11, 113].

На нашу думку, саме комплексне використання всіх чотирьох підходів дає підстави для найбільш повної характеристики поняття "громадська безпека" та визначення завдань Національної поліції з її забезпечення.

Статичний підхід до громадської безпеки означає, передусім, створення надійних, стабільних умов для безперешкодної реалізації громадянами своїх прав. Для забезпечення статичності громадської безпеки важливу роль відіграє превенційна та профілактична діяльність, спрямована на запобігання вчиненню правопорушень. Це є першим повноваженням поліції, визначеним у п. 1 ч. 1 ст. 23 Закону. Здебільшого ці повноваження покладаються на патрульну поліцію. Саме розуміння статичного стану безпеки як стану захищеності від протиправних посягань та інших факторів указує на визначальну роль поліції в цій сфері діяльності.

Апофотичний підхід до громадської безпеки обумовлюється відсутністю загроз і небезпек, а тому зазначена вище превенційна діяльність поліції також цілком відповідає забезпеченню цього стану.

Діяльнісний підхід означає систему заходів, спрямованих на створення певних умов, які забезпечують громадську безпеку. Таким умовами є, насамперед, можливість отримання поліцейських послуг, коли особи з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги. До речі, у Законі вперше напряму визначено сервісну функцію поліції, яка відіграє важливе значення для забезпечення громадської безпеки. Адже стан захищеності виникає не тільки тоді, коли є способи реагування на правопорушення, а й коли передбачені відповідні заходи для інших небезпек, які впливають на можливість реалізації громадянами їх прав. Наприклад, таким є нововведений поліцейський захід – поліцейське піклування.

Пасивний підхід означає забезпечення певних правил, стандартів, норм поводження. Звичайно, поліція, яка має відповідні завдання та повноваження із забезпечення громадського порядку, не може бути пасивною. Водночас Законом передбачені заходи перевірки виконання громадянами їх умовних "пасивних" обов'язків. Зокрема, це стосується перевірки вимог дозвільної системи, застосування технічних приладів і засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, та ін. поліцейські заходи, спрямовані на перевірку дотримання громадянами вимог законодавства.

Отже, слід погодитися з ученими, які вказують, що громадська безпека повинна утворювати атмосферу спокою, обстановку впевненості в надійності та ефективності захисту від ймовірних злочинів та інших протиправних посягань, у наявності для цього відповідних гарантій, відчуття безпеки, на яку можна покластися, в якій впевнені суб'єкти права. Громадська безпека утворює такий стан суспільної та особистої свідомості, такий соціальний настрій, який характеризується відсутністю загроз життю і здоров'ю, свободі, недоторканності та безпеці людей, власності та іншим цінностям, коли люди почувають себе в безпеці [12, 685].

Таким чином, усі поліцейські повноваження повністю або частково спрямовані на забезпечення громадської безпеки в широкому розумінні цього поняття, тобто створення таких умов, за яких громадяни будуть не тільки захищені від протиправних посягань та інших видів небезпек (стихійних лих, надзвичайних станів тощо), а й зможуть на належному рівні реалізовувати свої права.

Одними із засобів реалізації поліцією своїх повноважень у сфері забезпечення громадської безпеки є поліцейські заходи (розділ V ЗУ "Про Національну поліцію"). Вперше на законодавчому рівні було визначено, що поліцейськими заходами є дія або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права і свободи людини та застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень.

Метою застосування поліцейських заходів є забезпечення виконання поліцією своїх повноважень. Поділяються поліцейські заходи на превентивні та примусові. Перші забезпечують попереджувальну, профілактичну діяльність поліції (перевірка документів особи; опитування особи; поверхнева перевірка і огляд; зупинення транспортного засобу; вимога залишити місце й обмеження доступу до визначеної території; обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю; проникнення до житла чи іншого володіння особи; перевірка дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ; застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису; перевірка дотримання обмежень, установлених стосовно осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, та інших категорій осіб; поліцейське піклування). До заходів примусу належить застосування фізичної сили, спеціальних засобів, вогнепальної зброї.

У Законі визначені підстави та умови застосування поліцейських засобів, а також указані принципи, до яких належать законність, необхідність, пропорційність, ефективність, що обумовлює правомірність, еквівалентність і обґрунтованість їх застосування в механізмі забезпечення громадської безпеки підрозділами Національної поліції.

Водночас певні норми потребують уточнення або офіційного роз'яснення. Зокрема, у ч. 2 ст. 37 Закону визначається порядок обмеження пересування особи чи транспортного засобу або фактичного володіння річчю. Якщо обмеження володіння річчю здійснюється шляхом її вилучення (відповідно до ст. 260, 265 КУпАП), то не зовсім зрозуміло, яким чином може бути обмежено перенесення або перевезення речі, який порядок вчинення цих дій. Так само чітко не визначено, яким чином обмежується пересування транспортного засобу, з урахуванням того, що на теперішній час пристрої для блокування відсутні. Указані прогалини в законодавстві можуть суттєво вплинути на реальну можливість застосування таких заходів.

Законом передбачено функціонування в складі поліції: кримінальної поліції, патрульної поліції, органів досудового розслідування, поліції охорони, спеціальної поліції, поліції особливого призначення. Закон визначає повноваження, завдання всієї Національної поліції. Разом з тим, чіткий розподіл функцій між органами й підрозділами поліції відіграє важливу роль у формуванні принципів їх роботи та взаємодії в забезпеченні громадської безпеки. Нагальним є більш детальне визначення функцій і повноважень кожного з органів і підрозділів, що входять до системи Національної поліції. Задля цього, на нашу думку, мають бути прийняті відповідні закони.

Необхідне також забезпечення збалансованості між нормативно-правовими актами, які регулюють відносини у сфері забезпечення громадської безпеки з урахуванням положень нового ЗУ "Про Національну поліцію", штатної чисельності органів і підрозділів поліції. Зокрема, важливим є термінове законодавче врегулювання питань взаємодії органів і підрозділів поліції з іншими органами та підрозділами, забезпечення належного механізму управління силами й засобами Національної поліції у сфері громадської безпеки. У зв'язку з цим необхідним є термінове прийняття Закону України "Про органи внутрішніх справ".

Отже, Національна поліція є новим суб'єктом забезпечення громадської безпеки в Україні. На неї покладається широке коло завдань і надаються відповідні повноваження, реалізація яких повинна сприяти забезпеченню громадської безпеки та порядку, охороні прав і свобод людини, держави й суспільства та створенню відповідних умов у межах наданих цим суб'єктам повноважень. Напрямами подальших наукових досліджень можуть стати, з урахуванням реформаційних перетворень, система громадської безпеки, повноваження суб'єктів забезпечення громадської безпеки, організаційно-правові основи їх діяльності тощо.

Література

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. - [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19.

2. Фатхутдінов В.Г. Частотність операціоналізації та контекстуальність використання терміна "публічна безпека" в Законі України "Про Національну поліцію України" / В.Г. Фатхутдінов. - [Електронний ресурс]: http://goal-int.org/chastotnist-operacionalizacii-ta-kontekstualnist-vikoristannya-terminu-publichna-bezpeka-v-zakoni-ukraini-pro-nacionalnu-policiyu-ukraini/.

3. Третяк В.В. Економічна безпека: сутність та умови формування / В.В. Третяк // Економіка і держава. – 2010. - № 1. – С. 6–8.

4. Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.

5. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. - [Електронний ресурс]: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15.

6. Про особливості забезпечення громадського порядку та громадської безпеки у зв'язку із підготовкою та проведенням футбольних матчів: Закон України від 08.07.2011 № 3673-VI. - [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3673-17.

7. Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 11.11.2010 р. № 550. - [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1219-10.

8. Попов Л.Л. Административное право и административная деятельность органов внутренних дел / Л.Л. Попов, А.П. Коренев, В.А. Круглов. – М.: Акад. МВС СССР, 1990. – 223 с.

9. Разаренов Ф.С. Организационно-правовые основы охраны общественного порядка и обеспечение безопасности на транспорте / Ф.С. Разаренов, А.С. Прудников. – М.: Высш. юрид. заоч. шк. МВД СССР, 1990. – 44 с.

10. Басов А.В. Забезпечення громадської безпеки: поняття та зміст / А.В. Басов. - [Електронний ресурс]: http://applaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-2-2012/item/52-zabezpechennya-hromadskoyi-bezpeky-ponyattya-ta-zmist-basov-a-v.

11. Ліпкан В.А. Адміністративно-правове регулювання національної безпеки в України: монографія. – К.: КНУВС. – 2008. – 439 с.

12. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар. – Х.: Одісей. – 2004. – 1148 с.

Жила С.Ю.,
здобувач кафедри адміністративного права
та процесу ОДУВС
Надійшла до редакції: 06.05.2015

УДК 342.9:343.359.3

ГЕНЕЗА ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

Павлютін Ю. М.

У статті розглядається проблема визначення поняття легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, проводиться історико-правове дослідження виникнення та розвитку цього явища. Охарактеризовано стан протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом в Україні, пропонуються шляхи підвищення ефективності роботи в цьому напрямі.

Ключові слова: *легалізація, грошові кошти, запобігання, протидія.*

© Ю.М. Павлютін, 2015

В статье рассматривается проблема определения

понятия легализации (отмывания) доходов, полученных преступным путем, проводится историко-правовое исследование возникновения и развития данного явления. Проведен анализ состояния противодействия легализации (отмывания) доходов, полученных преступным путем в Украине, предлагаются пути повышения эффективной работы в этом направлении.

Ключевые слова: *легализация, денежные средства, предотвращение, противодействие.*

In the article the state of problem of the definition of the legalization (laundering) of profits from crime, carried out the historical and legal research of occurrence and development of this phenomenon. State of counteraction legalization (laundering) of profits getting by the criminal way in Ukraine is characterized, the ways to improve the efficiency are proposed.

Keywords: *legalization, cash, prevention, resistance.*

Актуальність дослідження проблем легалізації в історико-правовому аспекті обумовлена тим, що надає можливість установити найбільш ефективні засоби боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, що є необхідним в умовах побудови правової держави.

Подальше реформування демократичної правової держави в Україні значно обтяжено складною криміногенною ситуацією та динамічним ростом злочинності. Водночас інтеграція української держави в європейську та світову економічну структуру передбачає виконання цілого ряду умов щодо зміцнення економіки, виконання міжнародних угод стосовно економічного співробітництва та ефективної боротьби з економічними злочинами. Виконання зазначених умов неможливо без зменшення частини тіньового сектору економіки, характерною рисою якого є легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом. Нездатність держави ефективно контролювати подальший ріст кримінальних доходів і протидіяти їх динамічному розповсюдженню, підриває її економічний суверенітет і негативно відображається на міжнародному іміджі.

Питанням легалізації (відмивання) доходів приділялась увага багатьма вченими. Визначення поняття легалізації (відмивання) злочинних доходів пропонувалося в роботах П.П. Андрушка, В.М. Алієва, Л.І. Аркуші, О.Ф. Бантишева, С.Б. Болоцького, С.А. Буткевича, Б.В. Волженкіна, Л.Д. Гаухмана, В.Д. Ларичева, С.В. Максимова, О.І. Овчінського, Г.К. Сінілова, С.Б. Чернова та інших учених, а також у міжнародних конвенціях і рекомендаціях. Однак складність і комплексний характер зазначеної проблеми зумовлюють необхідність виявлення та дослідження історично-правових передумов визнання злочином явища легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, що стало підставою для формування заходів протидії цим злочинним діянням.

Метою статті є отримання наукового результату у вигляді теоретичних положень щодо історичної обумовленості протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Історично-правовий аналіз ряду правових і релігійних джерел свідчить, що проблема легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, виникла в глобальному масштабі набагато раніше в країнах з розвиненою ринковою економікою, ніж в Україні [1, 264]. Терміни "відмивання грошей" (money laundering) та "брудні гроші" ("dirty money") вперше стали вживати в США в 20-ті роки минулого століття. Спочатку це були жаргонні вислови чиказьких гангстерів часів "сухого" закону. Американські злочинці легалізували свої доходи від незаконного на той час алкогольного бізнесу переважно через лазні та пральні, тобто "відмивали". До того ж самі купюри часто були брудними в прямому сенсі, адже переховували їх у потаємних місцях – у підвалах, землі, виробничих приміщеннях тощо.

Аналіз історії розвитку законодавства про легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, і схожих з ним норм, які регулюють відносини, що складаються із приводу здійснення заснованої на законі економічної діяльності, дозволяє виділити чотири основних етапи [2, 59] в еволюції цього правового феномена: 1) регулювання відносин, пов'язаних із посяганнями на власність релігійними (канонічними) нормами й нормативно-правовими актами; 2) поява в правових системах найбільш розвинених країн норм про відповідальність за протиправні дії в економічній діяльності у зв'язку з докорінними переломами в розвитку економічних відносин, зокрема, в результаті промислової революції (яка обумовила зосередження на боці окремих підприємців величезних мас надлишкового прибутку – надприбутків); 3) створення норм, спрямованих на захист економічного ладу країн, що обрали ринковий шлях розвитку (початок XX століття, насамперед у США [3, 69]); 4) прийняття норм, зокрема кримінально-правових, що безпосередньо встановлюють відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних незаконним шляхом (з 70-х років XX століття в США, країнах Західної Європи й ін. [4, 63]).

Отже, сьогодні легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, стала найактуальнішою проблемою світового співтовариства.

У літературі немає достатньо змістовного визначення поняття легалізації грошових коштів, як і немає одноманітного вживання терміну. Так, у своїх роботах автори оперують поняттями "легалізація", "відмивання" грошових коштів, отриманих злочинним шляхом. Можна зустріти й терміни "гроші, отримані злочинним шляхом", "брудні гроші", "злочинні прибутки". На нашу думку, оцінюючи значення, яке вони в собі містять, можна погодитися із тим, що терміни представляють собою синонімічні поняття.

Так, В.Д. Ларичев розуміє під відмиванням процес, при якому "брудні" гроші (зазвичай готівка), одержані в ході злочинної діяльності, пропускаються через банківську систему таким чином, що перетворюються на "чисті" гроші, тобто їм надається видимість законних доходів, у зв'язку з чим неможливо визначити особу, котра стала ініціатором угоди, а також і злочинне походження цих коштів [5, 100]. С.Б. Чернов поняття легалізації (відмивання) доходів, що одержані незаконним шляхом, розуміє як зумисне надання легітимного вигляду користуванню, володінню чи розпорядженню фінансовими коштами, іншим майном [6, 121]. Ю.В. Коротков вважає, що легалізацією (відмиванням) незаконних доходів є умисне приховування їхнього походження шляхом спотворення інформації про справжній характер доходів, джерело, місцезнаходження, право власності на доходи чи інші права на них, укладання угод з незаконними доходами з метою подальшого їхнього введення в юридично легальному (легітимному) вигляді в різних формах (придбання рухомого або нерухомого майна, інвестування в легальну економічну діяльність і т.д.) в офіційний економічний кругообіг [7, 10].

Під терміном "відмивання грошей" маються на увазі також методи й процедури, що дозволяють одержані в результаті незаконної діяльності кошти переводити в інші активи для приховання їхнього справжнього походження, справжніх власників або інших аспектів, котрі могли б свідчити про порушення законодавства [8, 37].

Наведений вище аналіз позицій авторів, що визначають зміст і цілі легалізації злочинних доходів, свідчить, що не всі з них основною метою легалізації називають створення цивільно-правових підстав для набуття права власності на ці доходи, а ті, хто визнають її, цю мету вважають другорядною, хоча вона є визначальною в системі цілей суб'єктів та такою, що створює передумови для вільного володіння, користування й розпорядження цими коштами чи іншим майном.

Чинний Кримінальний кодекс України в ст. 209 під легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, визначає вчинення будь-яких дій, пов'язаних із вчиненням фінансової операції чи правочину з активами, одержаними внаслідок учинення злочину, а також учиненням дій, спрямованих на приховання чи маскування незаконного походження таких активів чи володіння ними, прав на такі активи, джерел їх походження, місцезнаходження, переміщення, зміну їх форми (перетворення), а так само набуттям, володінням або використанням активів, одержаних внаслідок вчинення злочину. При цьому суспільно небезпечне діяння, що передує легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, – діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачено основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або діяння, вчинене за межами України, якщо воно визнається суспільно небезпечним протиправним діянням, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, за кримінальним законом держави, де воно було вчинене, і є злочином за Кримінальним кодексом України, унаслідок учинення якого незаконно одержані доходи.

Абсолютна більшість подібних злочинів здійснюється з прагненням, насамперед, отримати певну економічну вигоду. Доходи, одержані в результаті злочинної діяльності, зрештою націлені на економічні відносини, щоб надати добуванням вигоди законної форми. Мотив такого прагнення пояснюється передусім острахом можливого насильницького втручання держави, здатного за допомогою накладення арешту на майно, конфіскації, обкладання податком чи штрафними санкціями вилучити або применшити нелегально одержані кошти.

У більшості зарубіжних країн відмивання грошей визнано тяжким злочином. Але особливістю злочину "відмивання коштів" є його допоміжний характер. Тобто подібні злочини є основою для продовження та розширення злочинної діяльності в інших злочинних сферах. З урахуванням цього факту метою законів про боротьбу з легалізацією коштів є не тільки створення системи заходів попередження відмиванню грошей, а також виявлення і попередження злочинів, унаслідок учинення яких здійснюється легалізація коштів (предикатних злочинів).

Аналізуючи ситуацію, що склалася на сьогодні в нашій країні з відмиванням грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, можна зауважити, що, незважаючи на складність таких операцій, вони все ж можуть бути зафіксовані та розслідувані [9, 135]. Комерційні структури, що займаються відмиванням "брудних" коштів, особливо уразливі там, де вони перетинаються з легальним бізнесом і залишають документальні докази [10, 64].

З метою розробки і здійснення скоординованих заходів по боротьбі з відмиванням грошей на міжнародному та національному рівнях у липні 1989 р. створюється Група розробки фінансових заходів по боротьбі з відмиванням грошей (Financial Action Task Force on Money Laundering – FATF). Слідуючи рекомендаціям міжурядової організації ФАТФ, більшість держав прагнуть налагодити ефективну роботу з протидії легалізації злочинних доходів, створюючи відповідну законодавчу базу й реформуючи діяльність правоохоронних і контролюючих органів. Держави, що нехтують вимогами ФАТФ, піддаються економічним санкціям, несуть значні фінансові збитки.

В України сформувалась чітка позиція щодо необхідності виконання заходів із запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму, про що свідчить процес адаптації національного законодавства в цій галузі до міжнародних стандартів. Так, у 1988 р. Україна підписала та ратифікувала Конвенцію ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин (Віденська конвенція), яка набула чинності для України 27 листопада 1991 р., а в 1990 р. – Конвенцію про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом (Страсбурзька конвенція), яка набула чинності для України 1 травня 1998 р. Це дозволило поглиблювати міжнародну співпрацю з означених питань.

Крім того, у національному законодавстві засади протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, також були закладені в 1995 році зі встановленням кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних від незаконної торгівлі наркотиками (Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. було доповнено статтею 229-12 "Використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів") [11].

Статтею 209 Кримінального кодексу України, прийнятого у 2001 році, передбачено відповідальність за легалізацію (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом, до якої 16 січня 2003 р. з метою приведення українського кримінального законодавства у відповідність до міжнародних рекомендацій, зокрема підпункту b ст. 6 Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом [12], унесено зміни та передбачено відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Проте основні засади щодо протидії легалізації (відмиванню) були закладені лише Законом України "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом" від 28 листопада 2002 р. [13]. У подальшому Указ Президента України "Про заходи щодо розвитку системи протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансування тероризму" від 22 липня 2003 р. № 740 визначив основні напрями розвитку системи боротьби з відмиванням коштів в Україні.

У травні 2010 р. прийнято нову редакцію Закону України "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму" [14], який забезпечив імплементацію в національне законодавство вимог Сорока рекомендацій і Дев'яти спеціальних рекомендацій щодо боротьби з

фінансуванням тероризму Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням коштів (FATF), Конвенції ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму, а також Директиви Європейського Парламенту та Ради Європи 2005/60/ЄС від 26 жовтня 2005 р. про запобігання використанню фінансової системи для відмивання коштів і фінансування тероризму.

Останні зміни щодо вдосконалення національного законодавства з протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, відбулись із прийняттям Закону України від 14.10.2014 № 1702-VII "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдженню зброї масового знищення" [15], який спрямований на забезпечення реалізації положень нових міжнародних стандартів у сфері протидії відмиванню коштів і боротьби з фінансуванням тероризму. Зокрема, запроваджено національну оцінку ризиків системи фінансового моніторингу та вдосконалено ризик-орієнтований підхід; змінено підхід щодо визначення основних правопорушень (включення податкових злочинів у предикатні); удосконалено законодавчі аспекти, які впливають на якість розслідування злочинів щодо легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом; унесено зміни до ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України (щодо підслідності злочинів з легалізації слідчим того органу, до підслідності якого відноситься злочин, у зв'язку з яким почато досудове розслідування, оскільки така практика фактично вже діє в Україні); знято порогові суми для здійснення фінансового моніторингу ріелторами та нотаріусами; виключено з числа суб'єктів первинного фінансового моніторингу осіб, які здійснюють операції з готівковими коштами на суму понад 150 тис. грн. за рахунок введення обов'язкового моніторингу таких операцій банківськими установами; уточнено термін "суспільно небезпечне діяння, що передує легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом", – діяння, за яке Кримінальним кодексом України передбачено основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або діяння, вчинене за межами України, якщо воно визнається суспільно небезпечним протиправним діянням, що передувало легалізації (відмиванню) доходів, за кримінальним законом держави, де воно було вчинене, і є злочином за Кримінальним кодексом України, унаслідок учинення якого незаконно одержані доходи. Тепер ухилення від сплати податків відноситься до предикатних злочинів і стає об'єктом антилегалізаційного фінансового моніторингу, що відповідає четвертій редакції 40 Рекомендацій ФАТФ від 16.02.2012 р.

Проте, незважаючи на вжиті в Україні організаційні та практичні заходи щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і визнаючи безумовну методичну й практичну цінність напрацювань щодо формування й розбудови антилегалізаційної системи, ситуація з протидією легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, залишається складною через ряд обставин. В якості факторів, що сприяють легалізації злочинних доходів, В.М. Алієв виділяє політико-економічні, які опосередковано впливають на легалізацію злочинних доходів; соціально-правові, які впливають на сферу, в якій безпосередньо легалізуються злочинні доходи; морально-психологічні, що визначають відповідну злочинну поведінку [16, 59].

З метою посилення протидії та вдосконалення системи запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму необхідно створити єдиний комітет, в якому працювали б разом спеціалісти різних профілів і напрямків – працівники оперативних підрозділів, слідчі, прокурори, економісти, ревізори, який увів би уніфіковані стандарти й підходи до всіх заходів і координував би діяльність правоохоронних і контролюючих органів у цій сфері; правоохоронні органи мають змінити пріоритети у своїй діяльності з показників на реальні результати роботи.

Отже, темами подальших наукових розвідок є взаємодія органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, визначення особливостей оперативно-розшукової, процесуальної діяльності, вивчення міжнародного досвіду боротьби із зазначеними видами злочинів.

Література

1. Буткевич С.А. Фінансовий моніторинг як гарантія економічної безпеки держави: зарубіжний та вітчизняний досвід / С.А. Буткевич // Вісн. Харківського нац. ун-ту внутр. справ, 2008. – Вип. 43. – С. 261-267.

2. Мезенцева И.Е. Историко-реминисцентный анализ правовых источников по противодействию доходов, полученных преступным путем / И.Е. Мезенцева // Матеріали наук. конф. [Методологія наукового дослідження у галузі права: проблеми та перспективи розвитку], (Харків, 18-19 грудня 2003 р.). – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – С. 57-61.

3. Буткевич С.А. Досвід США щодо запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом / С.А. Буткевич // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. "Юрид. науки". Т. 21 (60). – № 1. – 2008. – С. 68-74.

4. Буткевич С.А. Міжнародно-правовий досвід протидії легалізації "брудних" грошей / С.А. Буткевич // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – Вип. 25. – С. 62-66.

5. Ларичев В. Д. Совершенствование законодательства о борьбе с "отмыванием" денег, полученных преступным путем / В. Д. Ларичев // Советское государство и право. – 1992. – № 11. – С. 100.

6. Чернов С. Б. Противодействие легализации криминального капитала как стратегическое направление борьбы с преступностью в условиях перехода к рыночной экономике в России / С. Б. Чернов // Преступность: стратегия борьбы. – М., 1997. – С. 119-124.

7. Коротков Е. О. Уголовно-правовые и криминологические аспекты борьбы с легализацией (отмыванием) незаконных доходов : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 "Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" / Е. О. Коротков. – М., 1998. – 22 с.

8. Аркуша Л. І. Легалізація (відмивання) доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності: характеристика, виявлення, розслідування : монографія / Л. І. Аркуша. – Одеса : Юридична література, 2010. – 376 с.

9. Берізко В. Деякі аспекти механізмів побудови системи протидії відмиванню "брудних" грошей / В. Берізко // Право України. – 2005. – № 7. – С. 134-138.

10. Андрущенко І. Протидія правоохоронних органів легалізації "брудних" коштів. Організаційно-правова характеристика / І. Андрущенко // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 3. – С. 63-67.

11. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України "Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів" та Закону України "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними": Закон України від 15 лют. 1995 р. № 64/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 10. – Ст. 64.

12. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, від 8 листоп. 1990 р. // Офіц. вісн. України. –1998. – № 13. – С. 304.

13. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму: Закон України від 28 листоп. 2002 р. № 249-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 1. – Ст. 2.

14. Про внесення змін до Закону України "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму": Закон України від 18 трав. 2010 р. № 2258-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 29. – Ст. 392.

15. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдженню зброї масового знищення: Закон України від 14.10.2014 № 1702-VII // Голос України. – 2014. – № 216.

16. Алиев В.М. Теоретические основы и прикладные проблемы борьбы с легализацией (отмыванием) доходов, полученных незаконным путем: автореф. дисс. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 "Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право" / В.М. Алиев. – М., 2001. – 52 с.

Павлютін Ю.М.,
здобувач кафедри адміністративного
права та процесу ОДУВС
Надійшла до редакції: 18.05.2015

УДК 343.26

ОКРЕМІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ

Демедюк С. В.

У статті на основі вивчення досвіду провідних країн проводиться дослідження сучасних тенденцій у сфері адміністративно-правового та організаційного забезпечення кібербезпеки. Акцентується увага на тому, що створення дієвого механізму адміністративно-правового регулювання та організації кібербезпеки в Україні є основним пріоритетом розвитку національної безпеки.

Ключові слова: *кібербезпека, кіберзлочинність, кіберпростір, національна безпека, адміністративно-правове регулювання, протидія кіберзлочинності, нормативно-правовий акт.*

В статье на основе изучения опыта ведущих стран проводится исследование современных тенденций в сфере административно-правового и организационного обеспечения кибербезопасности. Акцентируется внимание на том, что создание действенного механизма административно-правового регулирования и организации кибербезопасности в Украине является основным приоритетом развития национальной безопасности.

Ключевые слова: *кибербезопасность, киберпреступность, киберпространство, национальная безопасность, административно-правовое регулирование, противодействие киберпреступности, нормативно-правовой акт.*

On the basis of studying the experience of leading countries is to study modern trends in the field of administrative-legal and organizational support of cyber security. The attention that the creation of an effective mechanism of administrative and legal regulation of cyber security and organizations in Ukraine is the main priority of national security.

Keywords: *cyber security, cybercrime, cyberspace, national security, administrative and legal regulation, combating cybercrime legal act.*

На сьогодні проблема забезпечення кібербезпеки набула великого значення не лише в країні, а й у всьому світі. Швидкий розвиток нових технологій спонукав до не менш швидкої появи нових форм кіберзлочинності, які отримують поширення при використанні нових методів, наприклад, технології Bluetooth, бездротових мереж зв'язку Wi-Fi та WiMAX, пірингових мереж (P2P), спаму тощо [1]. А отже, захист правовідносин, законних прав та інтересів людини й громадянина, підприємств, суспільства та держави у сфері кіберпростору є досить актуальною проблемою для системи національної безпеки кожної країни світу.

За своєю сутністю кіберзлочини є транскордонними, і тому міжнародні організації закликають держави до співпраці з іншими зацікавленими сторонами розробляти дієві механізми адміністративно-правового регулювання у сфері кібербезпеки, що передбачає не лише розроблення та прийняття необхідного законодавства, а й проведення спільних розслідувань зазначених діянь з використанням існуючого міжнародного права й, зокрема, Конвенції Ради Європи з кіберзлочинності.

Міжнародні організації визнають небезпеку кіберзлочинності та її трансграничний характер, обмеженість одностороннього підходу до вирішення цієї проблеми й необхідність міжнародної співпраці як у вжитті необхідних технічних заходів, так і у виробленні міжнародного законодавства. У координації міжнародних зусиль, побудові міжнародної співпраці в боротьбі зі злочинами у сфері високих технологій важливу роль відіграють такі міжнародні організації, як Рада Європи, Європейський союз, ООН і Інтерпол та ін. [2].

Питання адміністративно-правового регулювання забезпечення та кібербезпеки набуває особливої актуальності в умовах інтеграції міжнародних фінансових ринків у площині кіберпростору, зростання швидкості банківських розрахунків і значного поширення швидких інтернет-розрахунків тощо.

Питання дослідження світового досвіду забезпечення кібербезпеки не є новим, воно активно розглядається науковцями, які займаються дослідженням проблеми протидії кіберзлочинності: О.А. Баранов, Ю.М. Батурин,

© С.В. Демедюк, 2015

М.М. Безкоровайний, П.Д. Біленчук, В.М. Бутузов, В. Голубєв, М.В. Грайворонський, Д.В. Дубов, А.М. Жодзишский, О.Є. Користін, М.О. Кравцова, І.Л. Курносов, О.С. Лєнков, С.В. Мельник, О.В. Орлов, Ю.М. Онищенко, В.М. Панченко, Ю.М. Супрунов, А.Л. Татузов, О.О. Тихомиров, І.Г. Чекунов, В.М. Фурашев, В.П. Шеломенцев, І.Б. Яковів та інші. Однак питанням адміністративно-правового регулювання забезпечення та організації кібербезпеки достатньої уваги не приділялося.

Ураховуючи сучасні тенденції у сфері адміністративно-правового та організаційного забезпечення кібербезпеки на міжнародній арені протидії загрозам у кіберпросторі та зміни внутрішньої кібернетичної політики національної безпеки провідних держав світу, а також посилення механізмів і компонентів кібербезпеки, більшість країн світу активно модернізують власні сектори безпеки відповідно до викликів сучасності, особливо зважаючи на потенціал використання кіберпростору в злочинних намірах.

Цей процес відбувається завдяки розробці та затвердженню нормативно-правових документів у вигляді концепцій, норми яких повинні забезпечити цілісність механізмів адміністративно-правового й організаційного забезпечення кібербезпеки та державної політики в цій сфері. Так, на сьогодні Стратегії забезпечення кібернетичної безпеки було розроблено багатьма провідними країнами, зокрема: США, Францією, Німеччиною, Голландією, Великою Британією, Естонією, Фінляндією, Словаччиною, Чехією, Литвою, Люксембургом, Індією, Австралією, Новою Зеландією, Колумбією, Канадою, Японією. У процесі завершення розробки відповідних нормативно-правових актів у сфері забезпечення кібербезпеки знаходяться деякі країни Євросоюзу [3].

З 1985 р. по 1989 р. Спеціальний Комітет експертів Ради Європи з питань злочинності, пов'язаної з комп'ютерами, виробив Рекомендацію № 89, затверджену комітетом Міністрів ЄС 13 вересня 1989 р., норми якої містять список правопорушень, рекомендований країнам-учасницям ЄС для розробки єдиної стратегії, пов'язаної з комп'ютерними злочинами [4]. Крім того, у Рекомендації відмічено необхідність досягнення міжнародного консенсусу з питань криміналізації деяких кіберзлочинів, пов'язаних з комп'ютерами. У Рекомендації зроблено першу на міжнародному рівні спробу класифікації кіберзлочинів, які поділено на два списки: мінімальний (включає діяння, які обов'язково мають бути заборонені міжнародним законодавством і підлягають переслідуванню в судовому порядку) та додатковий (значаться ті правопорушення, щодо яких досягнення міжнародної згоди уявляється скрутним) [4].

У 1990 р. VIII Конгрес ООН з попередження злочинності й поводження з правопорушниками ухвалив резолюцію, норми якої закликають держави-члени ООН до збільшення зусиль щодо боротьби з комп'ютерною злочинністю; модернізації національного законодавства; сприяння розвитку в майбутньому міжнародних принципів і стандартів запобігання, судового переслідування і покарання у сфері комп'ютерної злочинності [5]. 14 грудня 1990 р. Генеральною Асамблеєю ООН було ухвалено Резолюцію, що закликає уряди держав-членів керуватися рішеннями, прийнятими на VIII Конгресі ООН.

У 1995 р. в Ліоні (Франція) було проведено міжнародну конференцію Інтерполу з комп'ютерної злочинності, учасниками якої було висловлено тривогу щодо відсутності міжнародного механізму для раціонального й ефективного протистояння кіберзлочинності. За підсумками конференції було зроблено висновок, що в більшості країн світу спостерігається все зростаюче використання інформаційних технологій у кримінальній діяльності, що викликає необхідність постійного вивчення, оскільки розвиток ІКТ призводить до використання цих інновацій при скоєні комп'ютерних злочинів [6].

У 1997 р. на зустрічі у Вашингтоні міністрами внутрішніх справ і міністрами юстиції Великої Вісімки було прийнято «Десять принципів боротьби з високотехнологічними злочинами», норми яких включають також і положення про те, що «для тих, хто зловживає інформаційними технологіями, не повинно бути ніяких зон безпеки». У документі зазначено, що правова система повинна забезпечити захист конфіденційності, цілісності й придатності даних і систем від протиправного ушкодження та гарантувати покарання за серйозні правопорушення [7].

Досвід адміністративно-правового регулювання забезпечення й організації кібербезпеки в країнах ЄС доводить, що безконтрольне використання можливостей кіберпростору надає можливість різним деструктивним силам здійснювати кіберзагрози та небезпеки. При цьому одне з найбільш серйозних обмежень національного законодавства про комп'ютерні злочини полягає в тому, що воно не дозволяє ефективно боротися з глобальним явищем кіберзлочинності. Для вирішення цієї проблеми було розроблено Європейську конвенцію про кіберзлочинність, прийняту Комітетом міністрів Ради Європи 23 листопада 2001 р. Конвенцію підписали 46 країн, зокрема 38 країн-держав Ради ЄС, а також Канада, Японія, Південна Африканська республіка і США; ратифіковано 24 країнами, зокрема й Україною [8]. До країн, що не підписали конвенцію, увійшли Китай, кілька латиноамериканських держав і Росія.

Конвенція про кіберзлочинність – один з найважливіших документів, що регулюють правовідносини у сфері глобальної комп'ютерної мережі і доки єдиний документ такого рівня. Прийняття його – це своєрідна віха в історії боротьби з кіберзлочинністю. Нормами зазначеної конвенції охоплено широке коло питань, зокрема різні аспекти кіберзагроз та кіберзлочинності (незаконний доступ до комп'ютерних систем і перехоплення даних, вплив на дані, на роботу системи, протизаконне використання пристроїв, підроблення та шахрайство з використанням комп'ютерних технологій, правопорушення, пов'язані з дитячою порнографією і тероризмом) [9].

На сьогодні Конвенція про кіберзлочинність є одним з базових документів у сфері забезпечення кібербезпеки, однак і цей документ не позбавлений недоліків, на які вказували чисельні міжнародні організації, якими було підписано протест проти прийняття Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність, у якому зазначалося, що Конвенція несе в собі загрозу для норм захисту особи, що встановилися, невиправдано розширює поліцейські функції уряду, а також знижує відповідальність держави в правоохоронній діяльності.

Звичайно, єдиним критерієм ефективності Конвенції, так само як і справедливості заперечень критично налагоджених опонентів, є практика застосування положень цього нормативно-правового акта. Однак на сьогодні слід констатувати, що прийнята Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність слугує фундаментом для міжнародного законодавства у сфері забезпечення кібербезпеки [9].

Норми Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність

деталізовано в нормативно-правових актах національного законодавства у сфері забезпечення кібербезпеки різних держав.

У 2001 р. після трагічних подій 11 вересня урядом США було прийнято Закон «Про об'єднання та зміцнення США», відповідно до норм якого будь-яка дія, що веде до порушення в роботі або незаконного проникнення в комп'ютер, класифікується як тероризм, а провайдер зобов'язаний надати всю відому йому інформацію про користувача на першу вимогу ФБР [10]. У нормах Національної стратегії внутрішньої безпеки США 2007 р. передбачено відповідний розділ «Захист урядового і приватного секторів Інтернету в США», нормами якого наголошується на необхідності захисту від кібератак на теренах кіберпростору. Як зазначають деякі фахівці, прийняття цієї стратегії зміцнило позиції прихильників загального спостереження за електронними комунікаціями. У квітні 2009 р. у Конгрес США було представлено проект нового закону «Акт про кібербезпеку, 2009» (Cybersecurity Act of 2009), розробленого Національною розвідкою США. Нормами законопроекту запропоновано значно розширити повноваження федеральної влади у сфері забезпечення кібербезпеки, а крім того, передбачено обов'язкову ідентифікацію користувачів кіберпростору в інтересах національної безпеки. Проект нового закону може встановити стандарти комп'ютерної безпеки, працювати відповідно до яких будуть зобов'язані як урядові організації, так і приватні компанії, що контролюють функціонування критично важливої інфраструктури [11]. Якщо законопроект буде схвалено, то уряд США зможе на законних підставах перевіряти вміст електронного листа, усі передані файли, а також пошукові запити всіх користувачів кіберпростору [12].

Серед країн заходу Велика Британія одна з перших, яка в 1990 р. прийняла Закон «Про неправомірне використання комп'ютерних технологій» (Computer Misuse Act), норми якого було безпосередньо спрямовано на забезпечення кібербезпеки. Однак можливості застосування зазначеного нормативно-правового акту в кібернетичній сфері було серйозно обмежено. У зв'язку із чим у 2006 р. було прийнято Закон Великої Британії «Про поліцію та юстиції», норми якого направлено на регулювання широкого кола проблем у сфері забезпечення кібербезпеки. Крім того, закон містить поправки до попереднього закону, зокрема, було значно збільшено терміни тюремного ув'язнення за правопорушення у сфері кіберпростору.

Механізм адміністративно-правового регулювання забезпечення та організації кібербезпеки в Німеччині містить значну кількість нормативно-правових актів, які передбачають відповідальність та суворе покарання за різні правопорушення в кіберпросторі. При всій прихильності Німеччини до демократичних цінностей, урядом країни приділяється велика увага питанням контролю над використанням кіберпростору. При цьому багато законодавчих обмежень вводяться при значному опорі з боку громадськості, ЗМІ та компаній, які працюють у сфері комп'ютерних і мережевих технологій.

Досліджуючи організаційні та нормативно-правові засади боротьби із кіберзлочинністю, О.В. Орлов і Ю.М. Онищенко зазначають, що зарубіжний досвід переконливо свідчить, що орієнтація тільки на технічні засоби забезпечення кібербезпеки в умовах інформатизації суспільства, зокрема профілактики боротьби з кіберзлочинами, не досягла значних успіхів [2]. Це значною мірою призвело до підвищення рівня адміністративно-правового регулювання забезпечення та організації кібербезпеки в зарубіжних країнах.

У квітні 2008 р. міністрами ЄС було прийнято рішення про посилення Закону «Про боротьбу з тероризмом». Згідно з новими поправками злочином стало вважатися будь-яке публічне спонукання до терористичної діяльності, у тому числі пропаганда тероризму в мережі Інтернет, а також вербування та тренування терористів за допомогою інтернет-сайтів. З точки зору фахівців ЄС, внесені поправки до Закону «Про боротьбу з тероризмом» стали істотним поліпшенням законодавства ЄС у сфері забезпечення кібербезпеки, оскільки кіберпростір є сучасним потужним інструментом впливу. Крім того, відповідно до норм закону судову систему ЄС наділили правом вимагати закриття екстремістських сайтів [13].

Якщо звернутися до досвіду адміністративно-правового регулювання забезпечення та організації кібербезпеки в країнах Азії, насамперед слід зазначити, що одним із найпотужніших механізмів правового та організаційного забезпечення кібербезпеки є Китайська система контролю Інтернету. На сьогодні саме китайська система адміністративно-правового регулювання забезпечення кібербезпеки є складним, комплексним і дуже ефективним механізмом, загальною метою якого є захист національної безпеки й суспільних інтересів. Ці складні заходи адміністративно-правового регулювання забезпечення кібербезпеки, що проводяться китайською владою, отримали загальну назву «Great Firewall of China», загальною метою яких є очищення від шкідливого порнографічного та антиурядового змісту, пропаганди нелегальних громадських організацій та їх діяльності.

Слід зазначити, що активному створенню механізмів адміністративно-правового та організаційного забезпечення кібербезпеки в зарубіжних країнах сприяє створення та реформування систем управління відповідним сектором безпеки, до яких слід віднести створення спеціалізованих підрозділів та управлінських структур у сфері кібербезпеки, наприклад: U.S. Cyber Command (США), Cyber Security Operations Centre (Велика Британія), Internet Crime Unit (Німеччина), Federal Office for InformatioN Security, The Cyber security operations centre (Австралія) тощо.

З січня 2007 р. у Міністерстві внутрішніх справ Німеччини діє спеціальна група, функціями якої є виявлення випадків радикально-ісламістської пропаганди, а також аналіз роботи сайтів, що представляють потенційну кібернетичну небезпеку; боротьба з кібертероризмом [14].

Активну позицію щодо створення дієвих механізмів правового та організаційного забезпечення кібербезпеки займає і провідна міжнародна організація безпеки – НАТО (Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence).

У 2008 р. Спільний Центр передового досвіду з кіберзахисту в Талині (Естонія) було акредитовано як Центр передового досвіду НАТО, функціями якого є проведення досліджень і навчань у сфері кіберзахисту.

Дієвості адміністративно-правового регулювання забезпечення та організації кібербезпеки в зарубіжних країнах сприяє збільшення чисельності відповідних підрозділів у системі кіберзахисту. Так, у Великій Британії створено три регіональних поліцейських кіберпідрозділи The Police Central e-crime Unit, HMRC. У США оголошено про додатковий набір 1000 співробітників у спеціальний департамент кібербезпеки Управління національної безпеки (Department of Homeland Security). У січні 2013 р. у Гаазі було відкрито Європейський центр боротьби з

кіберзлочинністю (ЕС3).

Одним із дієвих заходів адміністративно-правового регулювання забезпечення кібербезпеки є посилення контролю з боку держави у сфері кіберпростору. Так, наприклад, у США в публічних пунктах доступу до Інтернету (бібліотеки, школи, інтернет-кафе тощо) примусово введено фільтри, які обмежують доступ до сайтів, що містять порнографію й екстремістські матеріали [15]. Крім того, провідні держави світу активно беруть участь у навчаннях щодо протидії кібератакам.

Одним із заходів механізму адміністративно-правового регулювання забезпечення та організації кібербезпеки в зарубіжних країнах є проведення активної роз'яснювальної роботи серед населення щодо небезпек кіберзагроз. Наприклад, зовсім недавно Велика Британія вперше провела разом з європейськими, американськими і канадськими партнерами захід під назвою Get Safe Online Week для підвищення розуміння загроз кібербезпеки серед загального населення [16].

Крім того, зарубіжний досвід правового та організаційного забезпечення кібербезпеки свідчить про зростання ролі науки у сфері захисту кіберпростору, про що свідчить створення у Великій Британії нового Інституту віртуальних досліджень (Virtual Research Institute).

Отже, адміністративно-правове регулювання забезпечення та організації кібербезпеки з метою протидії дедалі зростаючого числа злочинів у кіберсфері є загальноприйнятою практикою в багатьох державах світу.

Відзначаючи високий рівень активності й зацікавленості міжнародного співтовариства в стратегічному рішенні проблем розвитку кіберпростору; розглянувши визначення кібербезпеки, яке є комплексним і багатозначним; вивчивши досвід провідних країн у сфері адміністративно-правового та організаційного забезпечення кібербезпеки, який може стати прикладом для України у формуванні її власної Стратегії забезпечення кібернетичної безпеки, можна зробити відповідні висновки, що створення реального міжнародного консенсусу з цього питання між лідерами-державами є об'єктивною необхідністю, оскільки унеможливить подальше стрімке зростання кіберзагроз як на національному, так і міжнародному рівнях.

Україна вже сьогодні відчуває вплив кіберзлочинності, і об'єктивно зацікавлена в тому, щоб брати в цих дискусіях активну участь, оскільки міжнародний досвід у сфері адміністративно-правового та організаційного забезпечення кібербезпеки та у сфері боротьби з кіберзагрозами є необхідним для неї як приклад у формуванні відповідної політики й побудови власної системи правового та організаційного забезпечення кібербезпеки. А створення дієвого механізму адміністративно-правового регулювання забезпечення та організації кібербезпеки в Україні є основним пріоритетом розвитку національної безпеки, яке потребує реорганізації та вдосконалення законодавчої бази, створення єдиної національної системи забезпечення кібербезпеки, організації та вдосконалення взаємодії суб'єктів забезпечення кібербезпеки з провідними міжнародними інституціями.

Література

1. Бабакін В.М. Особливості міжнародного співробітництва при розслідуванні кіберзлочинів [текст]: /// В.М. Бабакін // Форум права. – 2011. – Ms 4. – С. 27-30. - [Електронний ресурс]: http:/Avww. nbuv. gov. ua/e-journals/FP/2011 -4/11 bvmprk.pdf.

2. Орлов О.В., Онищенко Ю.М. Попередження кіберзлочинності – складова частина державної політики в Україні [текст]: // О.В. Орлов, Ю.М. Оніщенко // Теорія та практика державного управління. – Вип. 1 (44). - [Електронний ресурс]: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?

3. National Cyber Security Strategies: Setting the course for national efforts to strengtheN security cyberspace, ENISA: [text]: EuropeaN Network and InformatioN Security Agency, May 2012. - [Електронний ресурс]: http://www.enisa.europa.eu/activities/Resilience-and-CIIP/national-cyber-security-strategies-ncsss/cyber-security-strategies-paper.

4. EuropeaN committee oN crime problems (1990) «Computer-related crime. RecommendatioN No. R (89) 9 oN computer-related crime and final report of EuropeaN committee oN crime problems» [text]. - [Електронний ресурс]: Stasbourg 1990. p. 60 (Accessed 30 April 2014).

5. General Assembly UN (1990) «ResolutioN of the General Assembly № 45/113 ofDecember 14, 1990», available at [text]. - [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_204 (Accessed 30 April 2014).

6. GoodmaN M. D. and SusaN W. B (2002) The Emerging Consensus oN Criminal Conduct iN Cyberspace, UCLA J.L. & Tech. N 3 available at [text]. - [Електронний ресурс]: http://www.lawtechjournal.com/articles/2002/03_020625_goodmanbrenner.php (Accessed 30 April 2014).

7. Kurnosov I.N. (1998)»InformatioN society and global informatioN networks: the public policy» [text]: vol. 6, pp. 29–36http / I.N. Kurnosov. - [Електронний ресурс]:

//emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/1dac741b1548a987c32569670032fc51 (Accessed 30 April 2014).

8. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність [текст]: /офіц. текст: Закон України від 7 вересня 2005 р. № 2824-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – №. 5-6. – Ст. 71.

9. Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність [текст]: /офіц. текст: Міжнародний документ від 23 листопада 2001 р. // Офіційний вісник України від 10 вересня 2007 р. – 2007. – № 65. – Ст. 2535.

10. The «Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism : [text] : USA PATRIOT ACT Act of 2001». - [Електронний ресурс]: Mode of access: http://epic.org/privacy/terrorism/. – Назва титулу з екрану.

11. Киберопасность [текст]. - [Електронний ресурс]: http://www.itsec.ru/keywords.php?keyword=15845&from=40#sthash.qnxYXcOZ. dpuf. – Назва титулу з екрану.

12. S. 773: Cybersecurity Act of 2009: [text]. - [Електронний ресурс]: Mode of access: http://www.opencongress.org/bill/111-s773/show.

13. Берг И.С. Европа против «Аль-Каиди»: в ожидании атак / И.С. Берг / [Электронний ресурс]: http://mnenia.zahav.ru/.

14. Германия будет бороться с терроризмом в Интернете [текст]. // [Электронний ресурс]: // http://search.ligazakon.ua/.

15. Гусев А.В. Зарубежний опит борьби с преступлениями в сфере Интернета [текст]. / [Електронний ресурс]: www.pravo.by/Conf2010/reports/Gusev.doc.

16. Get Safe Online week [text]. / [Електронний ресурс]: http://www.cabinetoffice.gov.uk/news/get-safe-online-week.

Демедюк С.В.,
здобувач кафедри адміністративного права та адміністративного процесу
ОДУВС
Надійшла до редакції: 16.05.2015

УДК 342.9

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ОВС УКРАЇНИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Ізбаш К. С.

Досліджується поняття «кадрова політика» в органах внутрішніх справ України. Проаналізовано та виділено основні напрями реалізації державної політики у сфері підготовки кадрів ОВС України.

Ключові слова: *кадри, персонал, кадрова політика, підготовка кадрів, державна політика.*

Исследуется понятие «кадровая политика» в органах внутренних дел Украины. Проанализированы и выделены основные направления реализации государственной политики в сфере подготовки кадров ОВД Украины.

Ключевые слова: *кадры, персонал, кадровая политика, подготовка кадров, государственная политика.*

Explores the concept of «human resources policy» in the internal affairs of Ukraine. Analyzed and identified the main directions of state policy in the field of training ATS Ukraine.

Суспільно-політичні процеси, що відбуваються в Україні з часу проголошення її державного суверенітету, формування незалежної демократичної правової держави вимагають нових підходів до роботи з кадрами, оновлення змісту форм і методів цієї роботи. Життя постійно підвищує вимоги до кадрів органів внутрішніх справ. Особливо зросли вони на сучасному етапі розвитку суспільства, коли завдання ОВС стають все більш складними, багатогранними та відповідальними.

МВС України неодноразово звертало увагу керівників усіх рівнів і працівників кадрового апарату на необхідність підвищення якості роботи з кадрами ОВС, виховання співробітників у дусі шанобливого ставлення до закону, норм моралі, гострого та принципового реагування на будь-які прояви недисциплінованості, грубощів, безкультур'я, факти негативної поведінки на службі та в побуті.

Надзвичайна складність реформ, що відбуваються в країні, вимагає радикальної зміни форм і методів державного впливу на різні сфери суспільного життя сучасного суспільства, що об'єктивно зумовлює кількісне зростання вимог до професійного рівня підготовки працівників органів внутрішніх справ, запровадження сучасних освітніх і кадрових технологій, удосконалення системи управління органами внутрішніх справ.

Відсутність у кадрів певної кваліфікації зумовлює стратегічне завдання створення корпусу працівників органів внутрішніх справ, які володіють ґрунтовими науковими знаннями, навичками та вміннями, готові до ефективного втілення цілей і функцій держави у своїй практичній діяльності.

На сьогодні державна кадрова політика є потужним інструментом реформування й розвитку системи ОВС, тому що кадрове забезпечення органів внутрішніх справ є одним із пріоритетних напрямів удосконалення управлінської діяльності.

Питанням, які пов'язані з підвищенням ефективності регулювання діяльності в органах внутрішніх справ України, присвячені праці провідних учених: В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, Є.В. Додіна, Д.П. Калаянова, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, Н.П. Матюхіної, О.П. Рябченко, О.Ф. Скакун, О.Ю. Синявської, М.М. Тищенка, Х.П. Ярмакі, О.Н. Ярмиша та інших авторів, які розробили теоретичні та методологічні основи управління органами внутрішніх справ України.

Слід відзначити, що сьогодні серед науковців відсутнє єдине розуміння сутності кадрової політики. Так, наприклад, учений В.Г. Яцуба кадрову політику визначає як «систему офіційно визнаних, законодавчо встановлених загальнонаціональних цілей, завдань і пріоритетів, організаційних принципів, підходів і методів формування кадрового потенціалу державного апарату управління» [1, 15].

Такі науковці, як О.В. Крушельницька та Д.П. Мельничук під кадровою політикою розуміють сукупність принципів, методів, форм організаційного механізму з формування, відтворення, розвитку та використання персоналу, створення оптимальних умов праці, її мотивації та стимулювання [2, 43]. На думку професора В.М. Плішкіна, «кадрова політика визначає основні завдання, принципи, зміст, форми і методи реалізації кадрової функції» [3, 602].

Професор Н.П. Матюхіна під кадровою політикою в ОВС розуміє «складову державної кадрової політики, що здійснюється відповідно до основних принципів державної служби та її організаційно-правових засад з урахуванням особливостей її проходження в органах внутрішніх справ» [4, 49-50].

Як видно із приведеного, учені єдині в тому, що кадрова політика являє собою стратегію й тактику роботи з кадрами; сукупність принципів, методів і форм роботи з кадрами; сукупність цілей, завдань і пріоритетів роботи з кадрами; ідеологію роботи з кадрами, тобто визначають її як певну концепцію роботи з кадрами в певній системі органів, або в окремо взятій організації.

На нашу думку, термін «кадрова політика» як соціальне явище має багаторівневу структуру і є значно ширшим за змістом, ніж вище аналізовані нами суміжні категорії. Кадрова політика полягає: у виробленні стратегії і тактики; створенні на їх основі програми діяльності; визначенні курсу; передбаченні результатів діяльності. Кадрова політика в органах внутрішніх справ визначає основні завдання, принципи, зміст, форми й методи реалізації кадрової функції. Кадрова політика в органах внутрішніх справ включає вимоги до управлінського процесу: планування роботи як з колективом підрозділу, так і з окремими працівниками; розміщення працівників за професією і посадою відповідно до їх здібностей; закріплення за новачками досвідчених, професійно підготовлених працівників-наставників, які мають необхідні педагогічні та моральні якості; уміння змінювати стиль керівництва залежно від ситуації; своєчасний та ефективний контроль за службовою діяльністю працівників. Центральним напрямком кадрової політики в ОВС є науково обґрунтоване використання персоналу.

Метою кадрової політики в органах внутрішніх справ є формування високопрофесійного кадрового корпусу ОВС, забезпечення стабільності службово-трудових відносин осіб рядового і начальницького складу та оптимальної

© К.С. Ізбаш, 2015

збалансованості їх чисельності [5].

Так, із метою забезпечення всіх сфер життєдіяльності держави кваліфікованими кадрами, зокрема ОВС, необхідними для реалізації національних інтересів у контексті розвитку України як демократичної, соціальної держави з розвиненою ринковою економікою Указом Президента України була затверджена Стратегія державної кадрової політики на 2012-2020 рр. [6].

Основними напрямками кадрової політики визначаються прогнозування нових робочих місць з урахуванням упровадження нових технологій, розробка програми розвитку персоналу з метою вирішення не лише сьогоденних, а й майбутніх завдань організації, удосконалення системи навчання, службове просування працівників з урахуванням їх здібностей, індивідуально-психологічних особливостей і досягнутого рівня професіоналізму, розробка мотиваційних механізмів підвищення зацікавленості й задоволення працею, створення системи професійного відбору та підбору персоналу.

22 жовтня 2014 року Кабінет міністрів України схвалив проект «Стратегії розвитку органів внутрішніх справ» [7]. Відповідно до пункту 8, Стратегія розвитку органів внутрішніх справ України передбачає проведення кадрової політики та професіоналізації персоналу, а саме:

1) поступове скорочення персоналу МВС шляхом перерозподілу частини працівників серед інших міністерств та органів виконавчої влади (СБУ, Державна фіскальна служба, Міністерство оборони), а також шляхом їх звільнення з попереднім наданням послуг щодо отримання додаткової професійної освіти;

2) використання нових якісних критеріїв та процедури відбору кандидатів на службу в МВС (зокрема, крім фізичних якостей кандидата, будуть оцінюватися розумові здібності, особливості мотивації і самоконтролю; обачність, знання власних переваг і недоліків; здатність розуміти почуття інших і вміння впливати на них; уміння будувати й підтримувати робочі взаємовідносини; упевненість у власних силах, уміння слухати й спілкуватися, здатність брати ініціативу на себе і підтримувати оптимістичний настрій колег; уміння працювати в групі, здатність засвоювати нові знання і вміння. Усі етапи проходження іспитів будуть фіксуватися на відеоносії в присутності представників громадськості. Кандидати на службу відбиратимуться за рейтинговою системою);

3) створення однакових умов для роботи чоловіків і жінок з урахуванням засад гендерної рівності, а також розробка антидискримінаційних механізмів прийняття на роботу та успішне просування персоналу в службовій діяльності;

4) оголошення всіх вакансій серед персоналу з одночасним створенням умов безперешкодного доступу кандидатів до участі в конкурсному відборі;

5) проходження кандидатами на керівні посади регіонального рівня двоступеневої процедуру конкурсного відбору, що містить оцінку загальної компетенції та компетенції в спеціальних галузях. У межах загальної компетенції оцінюватимуться такі якості, як знання професійних і етичних стандартів; комунікативні навички, особиста мотивація, уміння приймати необхідні рішення, творчий підхід і сприйнятливе ставлення до інновацій;

6) серед спеціальних якостей оцінювати лідерські якості кандидата, його вміння управляти персоналом і піклуватися про професійне зростання підлеглих, навички планування щоденної діяльності, елементи стратегічного мислення, толерантність до впровадження гендерної та етнічно-збалансованої кадрової політики;

7) в обов'язковому порядку залучати представників місцевої громади, неурядових організацій, органів місцевого самоврядування до складу кадрових та екзаменаційних комісій, що оцінюватимуть кандидатів на посади керівників регіонального та національного рівнів;

8) підвищення зарплати й соціальних пільг персоналу МВС (безоплатне медичне страхування, безвідсоткові довгострокові кредити), отримання яких не залежить від суб'єктивних стосунків між керівником і підлеглими;

9) створення системи корпоративної етики та протидії професійній деформації, надаючи обов'язкову й регулярну психологічну допомогу персоналу з метою запобігання негативним явищам, а також безконфліктної реалізації особистих, корпоративних і державних інтересів. Основними етичними засадами правоохоронної діяльності виступають повага до особистості іншої людини; доброзичливість; ефективність і професіоналізм; дотримання принципів законності і верховенства права; відповідальність; турбота про оточуючих; чесність відносно себе та інших; самовіддане служіння суспільству;

10) побудова системи освіти МВС за ступеневим принципом, яка спрямована переважно на надання початкового рівня знань з орієнтацією на набуття професійно важливих умінь і навичок дій у конкретних ситуаціях. Заклади освіти МВС пройдуть поетапне реформування: більшість вищих навчальних закладів МВС третього та четвертого рівнів акредитації (інститути, університети) будуть перетворені в коледжі (вищі навчальні заклади другого рівня акредитації). Коледжі МВС надаватимуть освітні послуги з отримання початкової підготовки та підвищення кваліфікації, а також для отримання освітнього рівня «бакалавр» (для керівників середньої ланки). Для підготовки керівників вищої ланки Академія МВС буде здійснювати підготовку представників усіх служб, що входять до складу МВС;

11) створення в підрозділах МВС системи наставництва, підвищення професійного рівня та внутрішнього контролю, що закріплена в чітких і зрозумілих дисциплінарних процедурах. Внутрішній контроль, як мінімум, включатиме технічне відеоспостереження за персоналом протягом робочого часу, періодичні перевірки щодо професійної непідкупності, а також перевірки щодо ризику споживання наркотичних речовин.

Ще одним комплексним кроком на шляху до реформування міліції в Україні стала презентована 18 вересня 2014 року Міністром внутрішніх справ України Арсеном Аваковим концепція майбутньої реформи Міністерства внутрішніх справ у вигляді відеоролика [8]. Мета Концепції передбачає перетворення МВС на цивільне правоохоронне багатопрофільне відомство з чітким розмежуванням політичної та правоохоронної функцій. Воно має формувати державну політику у сферах правоохоронної діяльності, захисту конституційного ладу та територіальної оборони, міграційної діяльності, захисту державного кордону, цивільного захисту населення й пожежно-рятувальної справи.

Основними напрямками є:

- по-перше, деполітизація правоохоронних органів. (За Міністром залишається політична функція. За керівниками правоохоронних структур, що входитимуть до складу системи Міністерства, – професійна. Проходження служби в цих структурах не буде залежати від зміни політичного керівництва держави);

- по-друге, Міністерство внутрішніх справ буде демілітарізовано. У погонах залишаться лише працівники, які виконують практичні функції у сферах правоохоронної діяльності, захисту конституційного ладу та територіальної оборони, захисту державного кордону, цивільного захисту населення та пожежно-рятувальної справи;

- по-третє, передбачається децентралізація, що супроводжуватиметься скороченням значної кількості підрозділів зі спорідненими і дублюючими функціями та їх реорганізація (підрозділи боротьби з організованою злочинністю, ветеринарної, транспортної міліції

тощо). Буде переглянуто статус Державної автомобільної інспекції, розширені повноваження дільничних інспекторів і патрульної служби. Зменшиться кількість спеціальних підрозділів, натомість буде створено один універсальний;

- по-четверте, буде запроваджено європейську модель підбору та навчання кадрів (підбір кадрів буде здійснюватись прозоро, на конкурсній основі, з урахуванням думки громадськості та за результатами тестування).

Реформа МВС відбувається активними темпами, що виражається в положеннях задекларованої реформи МВС України 2014 року, поступовим прийняттям відповідних нормативно-правових актів для реалізації положень реформи; запровадженні експериментів в окремих регіонах для дослідження та оптимізації положень реформи на практиці.

4 квітня 2015 року Кабінет міністрів України розглянув та ухвалив законопроекти, які стосуються питань реформування МВС України: «Про органи внутрішніх справ», «Про Національну поліцію», «Про сервісні послуги та сервісні центри МВС України», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з удосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху» [9-12]. Прийняття їх Верховною Радою вирішить низку питань, пов'язаних із запровадженням реформи МВС України в практичні підрозділи.

Пріоритетними напрямами вдосконалення ОВС України є: реформування діяльності центрів надання послуг з обслуговування, які підпорядковані ДАІ ГУМВС (УМВС) в областях, м. Києві та Севастополі; реформа штрафів; реформа застав; створення Національної поліції; реформа зарплат у МВС України.

02 липня 2015 року Верховна Рада ухвалила Закони України: «Про створення Національної поліції» та «Про органи внутрішніх справ». Відповідно до закону України «Про створення Національної поліції», Національна поліція складається з кримінальної та патрульної поліції, поліції охорони, спеціальної поліції та поліції особливого призначення КОРД (Корпус Оперативно Раптової Дії). Керувати новим відомством буде аполітичний начальник національної поліції, функції якого відмежують від цивільного міністра внутрішніх справ. Для мінімізації ризиків корупції і моніторингу якості роботи передбачена участь громадськості й у дисциплінарних комісіях. Крім того, впроваджується підзвітність поліції не тільки уряду, а й громадськості. Місцеві ради зможуть висловлювати недовіру місцевим керівникам поліції. У новому законі прописаний чіткий механізм і порядок застосування поліцейськими спецзасобів.

Як сказано в Законі України «Про органи внутрішніх справ», до системи ОВС входять: МВС; центральні органи виконавчої влади (ЦОВВ), діяльність яких спрямовується і координується Кабміном через міністра внутрішніх справ України, Національна поліція; ЦОВВ, який реалізує державну політику у сфері захисту держкордону, ЦОВВ, який реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та еміграції). Також до системи органів внутрішніх справ входять ЦОВВ, який реалізує державну політику у сфері захисту від надзвичайних ситуацій, і Національна гвардія України.

Отже, в умовах сьогодення основними напрямами реалізації державної політики у сфері кадрового забезпечення органів внутрішніх справ під час реформування системи органів внутрішніх справ України є:

удосконалення прийому на службу до ОВС. Це, по-перше, значно демократизує Міністерство внутрішніх справ України; по-друге, підвищить якість професійної підготовки фахівців, зокрема тих, які працюють в органах внутрішніх справ; по-третє, сформує сервісну модель міліції (поліції); по-четверте, посилить соціальний захист працівників системи ОВС.

поширення практики закордонного стажування, організації тренінгів та інших видів навчання й обміну досвідом.

підвищення конкурентоспроможності й престижу професії міліціонера (правоохоронця) та збільшення ролі практичного навчання; удосконалення соціального забезпечення працівників ОВС і забезпечення належного морального стимулювання праці працівників ОВС.

підвищення вимог до осіб, які заміщують вакантні посади, насамперед керівні (знання нормативно-правових актів, що регламентують управлінську діяльність; відданість Українському народу й патріотизм; дотримання принципу верховенства права як основи діяльності з реалізації функцій державного управління; політична нейтральність та об'єктивність; пріоритет інтересів держави, прав і свобод людини й громадянина перед особистими; висока загальна правова культура та культура спілкування, високі моральні якості).

Література

1. Яцуба В.Г. Кадрове забезпечення державного управління (організаційно-правовий аспект): монографія: 12.00.01 – К., 1999. – 226 с.

2. Крушельницька О.В. Мельничук Д.П. Управління персоналом: Навчальний посібник. – К., „Кондор". - 2003. – 296 с.

3. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ: Підручник / За ред. Ю.Ф. Кравченка. – К.: НАВСУ, 1999. – 702 с.

4. Матюхіна Н.П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України: організаційно-правові засади: монографія. – Харків., 2002. – 446 с.

5. Мягких Н.И. Оценка профессиональной психологической пригодности для службы в органах внутренних дел / Н.И. Мягких // Профессионал. – 2005. – № 2. – С. 37

6. Про стратегію державної кадрової політики на 2012-2020 роки [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 1 лютого 2012 року № 45 (45/2012). – Назва з екрана.

7. Проект Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України: 10.11.2014. – [Електронний ресурс]:http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/1221365.

8. Проект Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ: 10.11.2014. – [Електронний ресурс]: http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/ main/uk/publish/article/1221414.

9. Про органи внутрішніх справ: проект закону № 2561 від 06.04.2015 – [Електронний ресурс]: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54672.

10. Про Національну поліцію: проект закону № 1692 від 12.01.2015 – [Електронний ресурс]:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53287.

11. Про сервісні послуги та сервісні центри МВС України: проект закону № 2567 від 06.04.2015 – [Електронний ресурс]: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54672.

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з удосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху: 06.04.2015 проект закону № 2562 – [Електронний ресурс]: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54673.

Ізбаш К.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
ОДУВС
Надійшла до редакції: 16.04.2015

УДК 343.148

ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО ДОКАЗІВ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Давидова Д. В.
Волобуєва О. О.

У статті досліджуються проблемні питання залучення експерта, доказового значення висновку експерта як джерела доказів. Визначені процесуальні особливості формування, перевірки та оцінки висновку експерта, досліджені поняття «компетенція» та «компетентність» експерта, їх значення. Запропоновані зміни до КПК України в частині регламентації висновку експерта як джерела доказів, порядку залучення експерта сторонами кримінального провадження.

Ключові слова: *висновок експерта, процесуальне джерело доказів, експерт, компетенція, компетентність.*

В статье рассмотрены вопросы, касающиеся процессуального порядка привлечения эксперта, доказательственного значения заключения эксперта как источника доказательств. Указываются процессуальные особенности формирования, проверки и оценки вывода эксперта. Исследованы понятия «компетенция» и «компетентность» эксперта, их значение, способы оценки. Предложены изменения в действующий УПК Украины в части регламентации порядка привлечения эксперта, проверки и оценки его заключения.

Ключевые слова: *заключение эксперта, процессуальный источник доказательств, эксперт, компетенция, компетентность.*

The article deals with some issues of evidentiary value the conclusion of the expert as Procedure source of evidence. Specified procedural features of formation, testing and evaluation of the conclusions of expert. There were investigated concept of «competence» and «competence» of experts, their importance, methods and assessment procedures, proposed changes to the current Criminal Procedure Code of Ukraine.

Keywords: *expert opinion, a source of evidence, expert, competence, competence.*

Висновок експерта відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України є важливим, самостійним джерелом доказів, яке істотно відрізняється від інших тим, що утворюється в процесі застосування до інших джерел інформації спеціальними суб'єктами (експертами) відповідних фахових знань, наукових та технічних засобів і методів. Особливим є порядок формування цього джерела доказів, перевірки та оцінки його доказового значення.

Питання залучення експерта, правової природи експертного висновку, його перевірки й оцінки, значення в процесі доказування розглядалися в роботах таких учених: Р.С. Бєлкіна, А.І. Вінберга, В.Г. Гончаренка, О.О. Ейсмана, Н.І. Клименко, І.Л. Петрухіна, С.М. Строговича та ін.

У світлі реформування чинного КПК України було істотно змінено норми законодавства, які стосуються висновку експерта як процесуального джерела доказів і порядку залучення експерта. Це обумовлює актуальність дослідження зазначених питань на сучасному етапі.

Метою статті є отримання наукового результату у вигляді теоретичних положень щодо сутності та значення висновку експерта як процесуального джерела доказу, особливостей залучення експерта до кримінального провадження, а також розробка практичних рекомендацій з удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства.

Н.І. Клименко справедливо відзначила такі специфічні риси цього процесуального джерела доказів: він формується на основі використання спеціальних знань, він є вивідним знанням, а не інформативним, як інші особисті докази (показання), знання. У висновку експерта доказове значення передусім має розумовий висновок, якого дійшов експерт за результатами дослідження [1, 160]. А.І. Вінберг і Н.Т. Малаховська до вказаних особливих рис додають іще одну: висновок експерта – не просто умовивід. А відповідь на поставлене питання, тобто зазначене судження є додатком до наявного у справі факту [2, 37].

Отже, справедливою є думка про те, що висновок експерта як процесуальне джерело доказів має особливі риси, містить інформацію, не принадну для інших джерел доказів. Водночас запрошення експерта для надання висновку не означає відмову від інших джерел доказів щодо тих обставин, які підлягають установленню.

Легальне визначення поняття висновку експерта як процесуального джерела доказів, надане в КПК України, по суті, відображає специфічні риси, на які вказують учені. У законодавстві досить чітко встановлені відповідні правила щодо форми та змісту цього джерела, правил його перевірки й оцінки.

У частині 1 ст. 101 КПК України зазначається, що «висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень і зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи». Експертом у кримінальному провадженні згідно з ч. 1 ст. 69 КПК України є не просто особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, вона повинна мати право відповідно до ЗУ «Про судову експертизу» на проведення експертизи, а також їй має бути доручене таке дослідження.

Зазначене зумовлює те, що висновок експерта може стати доказом тільки в разі компетентного підходу до дослідження особою, яка має відповідні знання, освіту, допуск до проведення такого роду досліджень.

У ЗУ «Про судову експертизу» визначені вимоги до фахівців, які можуть проводити такі дослідження. Крім того, закон наділяє правом на проведення судових експертиз як експертів державних спеціалізованих установ, так і фахівців, що відповідають статусу експерта, які не є працівниками таких установ [3]. Виключення становить тільки судово-експертна діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз.

Висновок експерта дається на підставі матеріалів, які надаються для проведення дослідження, а також відомостях, які експерт сприймав безпосередньо (під

© Д.В. Давидова, О.О. Волобуєва 2015

час дослідження) (ч. 2 ст. 101 КПК України).

Реформований КПК України, на відміну від попереднього (КПК України 1960 р.), закріплюючи засаду змагальності, наділив правом залучення експерта як суд та сторону обвинувачення, так і сторону захисту (ст. 242 КПК України).

Фактичною підставою проведення експертизи є необхідність спеціальних знань для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження (ч. 1 ст. 242 КПК України). При цьому проведення експертизи може здійснюватися як в обов'язкових випадках (ч. 2 ст. 242 КПК України), так і за розсудом сторін, які на вирішення експерта повинні поставити питання, які входять до його компетенції, відповідають виду експертизи та мають значення для кримінального провадження.

Отже, висновок експерта відрізняється за своєю природою від інших джерел доказів такими рисами:

він є результатом дослідження особи, яка володіє спеціальними знаннями та за фахом, компетенцією має право на проведення такого дослідження;

дослідження проводиться на підставі трьох видів інформації: а) яка міститься в матеріалах кримінального провадження (отримана з інших джерел доказів – показань, речових доказів, документів); б) яка була отримана під час використання методів у процесі самого дослідження (бесіда, спостереження, експеримент тощо); в) яка складає професійні знання експерта;

з об'єктивного боку, предмет дослідження (а отже, і обсяг інформації, яку необхідно, бажано отримати) визначається стороною, яка залучила експерта, тобто колом питань, які були поставлені на його вирішення;

зі суб'єктивного боку, предмет дослідження обмежується знаннями експерта, його правами, видом експертизи.

Отже, висновок експерта містить синтезовану в межах компетенції експерта та визначеного суб'єктом звернення предмету дослідження інформацію, що була отримана за допомогою спеціальних наукових методів і знань безпосередньо під час проведення самого дослідження та з наданих експерту процесуальних джерел доказів.

Зазначена складна процедура синтезування інформації під час проведення експертизи, численність факторів, які можуть вплинути на належність, допустимість і достовірність цього джерела доказів, визначають особливості його перевірки та оцінки.

Про них писав іще дореволюційний процесуаліст Л.Є. Владимиров, зазначаючи, що експерти є науковими суддями, адже вони обґрунтовують висновки саме на підставі спеціальних наукових знань і методів. Судді і присяжні не можуть протягом судового засідання осягнути тайни науки та критично ставитися до оцінки висновку експерта. Тому його достовірність і об'єктивність повинні презюмуватися [4, 236].

М.С. Строгович, указуючи, що висновок експерта не можна замінити іншим доказом, особливо, коли це випадок обов'язкового призначення експертизи, водночас зазначав, що якби висновок експерта являв собою кінцеве рішення у справі й не підлягав перевірці та оцінці судом, то експерт стояв би над судом [5, 392]. У зазначеному випадку висновок був би формальним доказом, що має перевагу над усіма іншими та зв'язує внутрішнє переконання судді.

Н.М. Кіпінс, підтримуючи думку дореволюційного вченого В. Случевського, відмічав, що застосування особливих знань для встановлення обставин кримінального провадження, тобто запрошення експерта, не виключає можливість використання інших доказів з метою встановлення тих же обставин, що підлягають оцінці в суді [6, 18].

На нашу думку, сьогодні в сучасному кримінальному процесі питання переваги висновку експерта над іншими джерелами доказів не стоїть, що відповідає правилам оцінки доказів за внутрішнім переконанням з точки зору належності, допустимості, достовірності, достатності та взаємозв'язку, без привілеїв щодо наперед установленої сили певного доказу (ст. 94 КПК України).

У частині 10 ст. 101 КПК України зазначається, що висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгода з ним повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вироку.

Указане означає, що критеріями оцінки висновку експерта є його належність, допустимість, достовірність і взаємозв'язок з іншими доказами в кримінальному провадженні. Усі вказані критерії повинні відповідати вимогам кримінального процесуального законодавства задля можливості використання висновку експерта в доказуванні.

Першою необхідною умовою допустимості висновку експерта є дотримання процесуальної форми проведення експертизи та складання висновку. До неї можна віднести: 1) суворе дотримання вимог кримінального процесуального закону; 2) належне процесуальне оформлення призначення експертизи (постанова, ухвала, клопотання сторін і т. ін.); 3) процесуальна самостійність та індивідуальна відповідальність експерта за наданий ним висновок; 4) безпосередність дослідження; 5) об'єктивність і достовірність проведеного дослідження та висновку; 6) належне процесуальне оформлення результатів експертного дослідження та ін.

Попри те, що порядок проведення експертизи в чинному КПК України регламентовано більш детально, аніж у попередньому (1960 р.), невирішеними залишаються низка питань, які можуть впливати на допустимість висновку експерта як джерела доказів.

Закріпивши в КПК України інститут конкурентної (альтернативної) експертизи [7, 214], тобто можливість її призначення всіма сторонами кримінального провадження та надання суду цих висновків, законодавець залишив без уваги важливі питання. Зокрема, чітко не розмежував випадки необхідності звернення сторони захисту до сторони обвинувачення або суду задля призначення експертизи та випадки самостійного звернення до експерта. Так, частина 2 ст. 243 КПК України вказує, що сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, також обов'язкової. Водночас ч. 1 ст. 243 КПК України вказує, що сторона обвинувачення залучає експерта за наявності підстав для проведення експертизи, зокрема за клопотанням сторони захисту. А частина 3 ст. 243, ст. 244 КПК України передбачають право сторони захисту на звернення та порядок розгляду клопотання про залучення експерта слідчим суддею. Вважаємо, що законом мають бути чітко передбачені випадки, коли сторона захисту самостійно може звернутися до експерта, а коли їй необхідно подавати клопотання до слідчого, прокурора або слідчого судді.

Наступне питання, яке виникає з приводу залучення експерта стороною захисту, – це форма і зміст документа

про проведення експертизи. Якщо слідчий, прокурор оформлюють призначення експертизи постановою, а слідчий суддя та суд – ухвалою, вимоги до яких містяться в КПК України, то необхідно визначити і форму такого звернення для сторони захисту.

Звертає на себе увагу ще одна суперечність норм чинного КПК України. З одного боку, згідно з ч. 2 ст. 101 КПК України кожна сторона має право надати суду висновок експерта. З іншого боку, п. 1 ч. 6 ст. 244 КПК України вказує, що слідчий суддя за результатами розгляду клопотання має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, якщо особа, що звернулася з клопотанням, доведе, що: для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте на вирішення залученого стороною обвинувачення експерта були поставлені запитання, що не дозволяють дати повний і належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи, або існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт унаслідок відсутності в нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок. Таким чином, іще до проведення експертизи слідчий суддя повинен оцінити компетенцію залученого стороною обвинувачення експерта, потенційну можливість надання ним достовірного та об'єктивного висновку, правильність дій самого слідчого або прокурора щодо формулювання питань тощо. На нашу думку, указаний підхід є недоречним, адже слідчий і прокурор несуть відповідальність за якість розслідування, повинні доручити експертизу компетентному у своїй галузі фахівцю із постановкою належних питань. Експерт, у свою чергу, несе відповідальність за правдивість та якість наданого ним висновку. Висновок оцінюється разом з іншими доказами, у суд для перевірки та оцінки достовірності його може бути запрошений для допиту експерт. Тож, такі дії сторони захисту та слідчого судді, на наш погляд, є недоцільними.

Водночас аналіз указаної норми відкриває іще одне актуальне питання – необхідність ознайомлення з матеріалами експертизи сторони захисту. Попередній КПК України (1960 р.) містив вимоги щодо обов'язкового ознайомлення обвинуваченого з постановою про призначення експертизи та висновком експерта після його отримання. Попри те, що сторона захисту має право ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування до його завершення (ст. 221 КПК України), на нашу думку, доцільно визначити подібну норму й у чинному КПК України. Це забезпечить рівноправність сторін, дозволить економити час і кошти, адже сторона захисту, ознайомившись із постановою про призначення експертизи може, одразу заявити клопотання щодо інших питань, які вважає за доцільне поставити перед експертом, зміни формулювань, надати свої матеріали слідчому для використання їх в експертизі тощо.

Постає питання також з приводу того, чи зобов'язана сторона захисту повідомляти, у свою чергу, сторону обвинувачення про залучення експерта. Г.М. Пилипенко вважає, що в КПК України необхідно передбачити інформування стороною захисту, зокрема, «протилежної» сторони провадження щодо залучення нею експерта та щодо змісту завдання для вирішення експертизою [8, 126]. На нашу думку, таке інформування не може стати обов'язком сторони захисту, адже доказування для неї право, а не обов'язок. Як правильно зазначає О.В. Малахова, ч. 6 ст. 290 КПК України передбачає право сторони захисту не надавати прокурору доступ до будь-яких матеріалів, які можуть бути використані на підтвердження винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення. Аналізуючи ч. 6 та ч. 12 ст. 290 КПК України можемо зробити висновок, що, якщо сторона захисту бажає в суді використати цей висновок, вона зобов'язана надати можливість ознайомитися з ним стороні обвинувачення [9, 126]. Отже, сторона захисту в разі самостійного залучення експерта може вирішити, чи доцільно їй надавати отриманий висновок як доказ, чи ні, що повністю відповідає її правам у частині доказування.

Іще одним важливим питанням оцінки висновку експерта з точки зору допустимості та достовірності є винесення такого висновку в межах компетенції експерта. Іще М.С. Строгович зазначав, що предмет будь-якої експертизи обмежений спеціальними питаннями, які відносять до сфери компетенції експертів. Тому експертиза ніколи не може вийти за межі цих спеціальних питань і взяти на себе дослідження питань, що належать до компетенції безпосередньо слідства та суду [5, 436]. Отже, для вирішення певних питань експерт має бути компетентним і не виходити за межі своєї компетенції.

Слово «компетентність» походить від слова «компетенція», яку розуміють як «коло питань, у яких хто-небудь добре обізнаний», а також як «коло чиїх-небудь повноважень, прав» [10, 282].

Можна визначити такі аспекти компетенції судового експерта: 1) коло повноважень, права та обов'язки експертів, які передбачені КПК та ін. законами; 2) комплекс знань у галузі теорії, методики та практики судової експертизи певного роду, виду.

Учені розрізняють об'єктивну компетенцію, тобто обсяг знань, якими має володіти експерт, та суб'єктивну компетенцію – ступінь оволодіння спеціальними знаннями конкретного експерта. Суб'єктивну компетенцію часто називають компетентністю експерта. Вона визначається його освітнім рівнем, спеціальною експертною підготовкою, стажем експертної роботи, досвідом у вирішенні аналогічних задач, індивідуальними здібностями [11, 177].

Як компетенція, так і компетентність відіграють важливе значення для оцінки повноти, об'єктивності та достовірності висновку. У частині 6 ст. 69 КПК України вказано, що експерт невідкладно повинен повідомити особу, яка його залучила, чи суд, що доручив проведення експертизи, про неможливість проведення експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів. Зазначена норма зобов'язує експерта відмовитися від проведення експертизи не тільки внаслідок відсутності компетенції (наприклад, якщо сторона неправильно визначила вид експертизи), а й унаслідок некомпетентності – відсутності належних знань для відповіді на питання, які перед ним поставлені.

Позитивним моментом є те, що, на відміну від попереднього КПК України (1960 р.), чинний КПК України вирішив окремі проблемні питання визначення компетенції експерта. Зокрема, ч. 4 ст. 101 КПК України визначає, що запитання, які ставляться експертові, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта. А частина 6 ст. 101 КПК України містить таке правило: «Експерт, який дає висновок щодо психічного стану підозрюваного, обвинуваченого, не має права стверджувати у висновку, чи мав підозрюваний,

обвинувачений такий психічний стан, який становить елемент кримінального правопорушення або елемент, що виключає відповідальність за кримінальне правопорушення». Наприклад, експерт не може стверджувати у висновку, що особа була неосудною або обмежено осудною, адже ці категорії, окрім медичного критерію, мають і юридичний, які сукупно встановлюються тільки судом. У частині 1 ст. 242 КПК України вказується, що не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права.

Отже, компетенція експерта обмежується колом його спеціальних знань у конкретній галузі експертиз (роду, виду), не може виходити за ці межі й стосуватися правових питань. Компетентність експерта означає достатність його фахових знань для проведення відповідної експертизи в конкретному кримінальному провадженні за конкретним колом питань, які перед ним ставляться.

Чинним КПК України встановлено специфічний спосіб перевірки достовірності висновку експерта в кримінальному провадженні – допит експерта в суді (ст. 356 КПК України). У частині 3 ст. 356 КПК України визначено предмет допиту, переважний обсяг питань, які можуть бути поставлені експерту, саме стосуються визначення його компетентності та компетенції. Зокрема, це спеціальні знання та кваліфікація з досліджуваних питань (освіта, стаж роботи, науковий ступінь тощо), дотичні до предмета його експертизи; використані методики та теоретичні розробки; застосовність та правильність застосування принципів і методів до фактів кримінального провадження; інші запитання, що стосуються достовірності висновку.

Серед учених існують різні думки з приводу предмета допиту експерта, можливості перевірити його компетентність і компетенцію іншими засобами, впливу такого допиту на оцінку наданого висновку [12–14]. Зауважимо лише, що, на нашу думку, такий спосіб повинен застосовуватись у комплексі з іншими способами перевірки достовірності та допустимості висновку експерта як джерела доказів.

Проаналізувавши наведене, слід зробити такі висновки. По-перше, висновок експерта є самостійним процесуальним джерелом доказів, яке отримується в ході проведення судової експертизи. Висновок експерта містить синтезовану в межах компетенції та компетентності експерта й визначеного суб'єктом звернення предмету дослідження інформацію, що була отримана за допомогою спеціальних наукових методів і знань безпосередньо під час проведення самого дослідження та з наданих експерту процесуальних джерел доказів.

По-друге, належність, допустимість і достовірність висновку експерта залежить як від об'єктивних, так і від суб'єктивних факторів. До перших належать правильність формулювання питань, які ставляться для вирішення, достатність і якість матеріалів, які направляються для дослідження, допустимість доказів, на яких базується висновок та ін. До суб'єктивних факторів належить компетенція та компетентність експерта, дотримання ним своїх обов'язків.

Невирішеною залишається низка питань, пов'язаних із проведенням експертиз у кримінальному провадженні, оцінкою висновків експертів, що потребує внесення певних змін до норм чинного КПК України.

Актуальними для подальших наукових розвідок є питання оцінки об'єктивних і суб'єктивних факторів, які впливають на висновок експерта, специфіка оцінки висновків, залежно від їх видів (імовірні, категоричні та ін.), процесуальні особливості призначення, перевірки та оцінки висновків повторних, комплексних, комісійних експертиз тощо.

Література

1. Клименко Н.І. Судова експертологія: курс лекцій: навч посібн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н.І. Клименко. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – 526 с.

2. Витнберг А.И. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) : [учеб.пособие] / А.И. Винберг, Н.Т. Малаховская. – Волгоград: НИиРИО ВСШ МВД СССР, 1997. – 181 с.

3. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – С. 232.

4. Владимиров Л.Е. Учение об уголовных доказательствах / Л.Е. Владимиров. – Тула, 2000. – 463 с.

5. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: Т. 1 / М.С. Строгович. – М.: Наука, 1968. – 468 с.

6. Кипнис Н.М. Допустимость доказательств в уголовном процессе / Н.М. Кипинс. – М.: Изд. Юристъ, 1995. – 128 с.

7. Клименко Н.І. Щодо інституту конкурентної (альтернативної) експертизи / Н.І. Клименко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2011. – Випуск 11. – С. 211-216.

8. Пилипенко Г.М. Ситуації досудового розслідування, що потребують залучення експертів (обізнаних осіб) / Г. М. Пилипенко // Європейські перспективи. – 2013. – № 10. – С. 124-129.

9. Малахова О.В. Проблемні питання залучення експерта стороною захисту / О.В. Малахова // Право і громадянське суспільство: науковий журнал: електронне видання [Электронный ресурс]. – Режим доступу : http://lcslaw.knu.ua/index.php/item/187-problemni-pytannya-zaluchennyaksperta-storonoyu-zakhystu-malakhova-o-v.

10. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка – М.: Азъ, 1995. – 928 с.

11. Энциклопедия судебной экспертизы / [под. ред. Т.В. Аверьяновой, Е.Р. Россинской]. – М.: Юрист, 1999. – 551 с.

12. Моїсеєв О.М. Експертні технології: теорія формування і практика застосування: монографія / О.М. Моїсеєв. – Харків.: Вид. агенц. «Апостиль», 2011. – 424 с.

13. Орлов Ю.К. Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве: научное издание / Ю.К. Орлов. – М. : Институт повышения квалификации Российского Федерального центра судебной экспертизы, 2005. – С. 153–154.

14. Панько Н.А. Допит експерта в суді як засіб оцінки його висновку / Н.А. Панько // Часопис київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 280–283.

Давидова Д.В.,
аспірант Донецького юридичного інституту МВС України
*Науковий керівник – **Волобуєва О.О.,***
кандидат юридичних наук, доцент
Донецького юридичного інституту МВС України
Надійшла до редакції: 14.04.2015

УДК 343.102

ПРАВОВА ОЦІНКА СЛІДЧИМ ТА ОПЕРАТИВНИМИ СПІВРОБІТНИКАМИ БУХГАЛТЕРСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ СТРАХОВОЇ КОМПАНІЇ ПІСЛЯ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Заєць О. М.

Проаналізовано питання щодо надання правової оцінки матеріалам кримінального провадження під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері страхування. Зосереджено увагу на документах бухгалтерського обліку страхової компанії. Досліджено механізм бухгалтерського обліку страхових премій, страхових виплат та страхових резервів, а також визначені ознаки скоєння кримінальних правопорушень у сфері страхування. Здійснено аналіз положень кримінального процесуального законодавства України, реалізація яких безпосередньо пов'язана з вилученням слідчим бухгалтерських документів страхової компанії.

Ключові слова: *тимчасовий доступ до речей і документів, слідчі (розшукові) дії, кримінальне правопорушення, суб'єкти кримінального провадження, слідчий огляд речей та документів.*

Проанализированы вопросы относительно предоставления правовой оценки материалам криминального производства в ходе расследования уголовных правонарушений в сфере страхования. Сосредоточено внимание на документах бухгалтерского учета страховой компании. Исследовано механизм бухгалтерского учета страховых премий, страховых выплат и страховых резервов, а также определены признаки совершения уголовных правонарушений в сфере страхования. Осуществлен анализ положений уголовного процессуального законодательства Украины, реализация которых непосредственно связана с изъятием следователем бухгалтерских документов в страховой компании.

Ключевые слова: *временный доступ к вещам и документам, следственные (розыскные) действия, уголовное правонарушение, субъекты уголовного производства, следственный осмотр вещей и документов.*

Questions are analyses in relation to the grant of legal estimation to materials of criminal production during investigation of criminal offences in the field of insurance. Attention on the documents of record-keeping of insurance company is concentrated. The mechanism of record-keeping of insurance bonuses, insurance payments and insurance backlogs is investigational, and also the signs of feasance of criminal offences are certain in the field of insurance. The analysis of positions of criminal judicial statute of Ukraine is carried out, realization of that is directly related to the withdrawal by the investigator of book-keeping documents in an insurance company.

Keywords: temporal access to the things and documents, investigative (search) actions, a criminal offense, the subjects of criminal proceedings, inquisitional examination of things and documents.

Кожна фінансова, господарська операція у сфері економічної діяльності відображається в облікових документах і на електронних носіях інформації, на підставі яких робляться записи в облікових регістрах, журналах тощо. За допомогою документів даються розпорядження про здійснення фінансово-економічних операцій, висновку операцій, договорів. Документи відображають виконання цих розпоряджень, мають правове значення, установлюють відповідальність виконавців за проведені ними фінансові, господарські операції. При розслідуванні економічних злочинів у сфері страхування документи належать до основних джерел інформації про подію злочину, його способи, виконавців, інших обставин, що свідчать про організовану злочинну діяльність або створення умов для такої діяльності. Тому дослідження документів є одним з основних напрямів роботи слідчого.

Кримінальне процесуальне законодавство України до документів, як джерел доказів, відносить письмові документи (також цифри, нотні знаки, ієрогліфи), фото-, відео-, фоно-, кінодокументи, малюнки, карти, схеми, креслення, табуляграми. У криміналістиці більшість дослідників до документів відносить письмовий або спеціально виготовлений предмет, на якому за допомогою листа, інших знакових систем зафіксовані відомості про обставини, що мають доказове значення по кримінальному провадженню [1]. Заслуговує на увагу точка зору М.В. Салтевського, який розглядає документ як матеріально фіксовану інформацію, що відображає криміналістичні значущі відносини й факти [2, 145]. Переважно документи по досліджуваній категорії злочинів мають письмову форму.

Метою статті є вивчення сутності, класифікації та методики бухгалтерського обліку доходів у страхових компаніях з метою їх подальшої правової оцінки слідчим та оперативними співробітниками після проведення слідчих (розшукових) дій.

Під час розслідування злочинів у сфері страхування слідчий стикається з величезною кількістю документальних джерел інформації, що відображає спосіб здійснення злочину, способи формування злочинної групи й створення фіктивних фірм; зміст фінансово-економічних операцій, що використовуються членами організованої злочинної групи, як засіб реалізації наперед запланованого й ретельно підготовленого способу злочину; маскування слідів організованої злочинної діяльності; обстановку, яка використовувалася або спеціально створювалася для здійснення протиправних дій. Тому всебічне дослідження документів – важливий напрям розслідування кримінальних правопорушень у сфері страхування.

На нашу думку, дослідження документів включає комплекс процесуальних і не процесуальних дій, що дозволяють слідчому та оперативному підрозділу виявити механізм віддзеркалення протиправних дій в облікових документах, визначити виробничі ділянки, фінансово-економічні, господарські операції, які були використані

© О.М. Заєць, 2015

організаторами злочинного бізнесу, висунути версії про способи здійснення злочину, можливих учасників організованих груп, їх зв'язки тощо.

Дослідження документів на початковому етапі розслідування дозволяє ознайомитися зі структурою суб'єктів господарської діяльності. Зокрема, документів, які підтверджують: факт створення суб'єкта підприємницької діяльності; здійснення виробничої, фінансової операції суб'єктом господарської діяльності; характер виробничо-господарських, фінансово-економічних операцій і їх відповідність Статуту підприємства; невідповідність документів фактичному положенню справ; безпосередніх їх виконавців.

Слідчий має у своєму розпорядженні різноманітні засоби дослідження документів, що дозволяють на основі їх вивчення й перевірки встановити обставини здійснення економічного злочину тим або іншим способом, маскування слідів організованої злочинної діяльності. Зокрема, до них належать:

– проведення тимчасового доступу до речей і документів (виїмка);

– особисте ознайомлення з документами (самостійне або за допомогою фахівців). Це може бути як непроцесуальне (розвідувальне) ознайомлення, так і слідчі (розшукові) дії: обшук, слідчий огляд, призначення експертиз;

– вивчення документів на підприємствах, установах, організаціях, які пов'язані з діяльністю страхової компанії. Наприклад, з банківськими документами – у банку; зі Статутом і рішенням про реєстрацію – у районній адміністрації, а також з документами, що знаходяться в податковій інспекції, у контрагентів тощо;

– призначення документальної ревізії на вимогу слідчого;

– допити та інші слідчі (розшукові) дії за участю обізнаних осіб, причетних до фінансових операцій;

– призначення судових експертиз по документах;

– проведення негласних слідчих (розшукових) дій органами дізнання за дорученням слідчого.

Документальні джерела інформації про обставини події злочину у сфері страхування утворюють певну систему, що дозволяє їх згрупувати в окремі групи, визначити інформаційний зміст, місця знаходження. По цій категорії справ можна виділити такі групи документів.

У страхових компаніях можуть застосовуватися такі форми бухгалтерського обліку, як: меморіально-ордерна; журнально-ордерна; комп'ютерна.

Документи першої групи готуються й затверджуються центральними органами, міністерствами та іншими органами виконавчої влади, яким національними законами надано право регулювання бухгалтерського обліку. До документів першої групи належать плани рахунків бухгалтерського обліку фінансово-господарської діяльності організацій та інструкції по їх використанню, які складають основу організації обліку на всіх підприємствах незалежно від підлеглості, форм власності, організаційно-правової форми, методичні вказівки по заповненню форм бухгалтерської звітності, методичні вказівки по інвентаризації майна і фінансових зобов'язань, методичні рекомендації по обліку основних засобів тощо. У страхових організаціях застосовують як загальні документи такого роду, так і специфічні.

Починаючи з 2000 р., страхові компанії здійснюють ведення бухгалтерського обліку відповідно до вимог Закону України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність» [3] і Положень (стандартів) бухгалтерського обліку, а також доповненнями і особливостями вживання страховими компаніями «Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій», затверджені наказом Міністерства фінансів України від 9 грудня 2002 року [4]. Значення Плану рахунків для практичного ведення бухгалтерського обліку в страхових організаціях першочергове. Саме в Інструкції по застосуванню Плану рахунків [5] визначено, в якому порядку, об'ємі і в які терміни слід відображати операції за договорами страхування, співстрахування та перестрахування.

До специфічних документів також належать правила формування страхових резервів; правила розміщення страхових резервів; вимоги, що пред'являються до складу і структури активів, що приймаються в покриття власних засобів страховика; положення про порядок розрахунку страховиками нормативного співвідношення активів і прийнятих ними страхових зобов'язань тощо [6; 7; 8].

Правила бухгалтерського обліку, визначені документами другої і першої групи, реалізуються страховою організацією при розробці облікової політики, що визначає індивідуальні особливості обліку страхової організації. І це вже друга група системи регулювання бухгалтерського обліку.

Документи другої групи – робочі документи страхової компанії - затверджуються керівником і формуються бухгалтерськими, фінансовими й економічними службами страховика. Відповідно до Закону України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність» страховим організаціям надаються широкі повноваження в організації бухгалтерського обліку. Основна умова при розробці робочих документів – зміст робочих документів страхової організації не повинен суперечити нормативним актам вищого рівня.

Документи цієї групи містять:

– вибрані страховою компанією способи бухгалтерського обліку, варіантність яких передбачена документами по бухгалтерському обліку і відповідності бухгалтерській звітності відомчого регулювання;

– способи бухгалтерського обліку, принципи яких визначені вищими нормативними документами й особливості вживання затверджуються страховою організацією, виходячи зі специфіки господарювання (галузевої приналежності, структури, розмірів тощо);

Страховою організацією самостійно затверджуються:

– робочий план рахунків бухгалтерського обліку, що містить синтетичні й аналітичні рахунки, необхідні для ведення бухгалтерського обліку відповідно до вимог своєчасності та повноти обліку і звітності;

– форми первинних облікових документів, уживаних для оформлення господарських операцій, по яких не передбачені типові форми первинних облікових документів, а також форми документів для внутрішньої бухгалтерської звітності;

– порядок проведення інвентаризації та методи оцінки видів майна і зобов'язань;

– правила документообігу й технологія обробки облікової інформації;

– порядок контролю за господарськими операціями, а також інші рішення, необхідні для організації бухгалтерського обліку.

Найважливішим внутрішнім документом, що регламентує страховика і порядок ведення бухгалтерського обліку, є облікова політика страхової компанії. В обліковій політиці закріплюються методи й способи бухгал-

терського обліку, порядок уживання яких безпосередньо впливає на формування кінцевих фінансових результатів страхової компанії, віддзеркалення її майново-фінансового стану.

При формуванні облікової політики страхова компанія керується положенням Закону України «Про страхування» [6], порядком здійснення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності страхових компаній, які висвітлені відповідно до вимог Закону України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність» [3] та Положень (стандартів) бухгалтерського обліку, а також «Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій» [4].

Страхові компанії застосовують журнально-ордерну форму з використанням комп'ютерної технології обробки облікової інформації.

Для систематизації і накопичення інформації, що міститься в прийнятих до обліку первинних облікових документах, для віддзеркалення на рахунках бухгалтерського обліку і в бухгалтерській звітності ведуться регістри бухгалтерського обліку в електронному вигляді та в паперовій формі:

1. Головна книга.
2. Журнали-Ордери:
2.1. Журнал-ордер № 1 «Каса»;
2.2. Журнал-ордер № 2 «Банк»;
2.3. Журнал-ордер № 3 «Підзвітні особи»;
2.4. Журнал-ордер № 4 «Розрахунки з робітниками та службовцями»;
2.5. Журнал-ордер № 5 «Інші операції».
3. Касова книга.
4. Книга (реєстр) фінансових вкладень (цінних паперів та ін.).
5. Оборотні відомості по синтетичних і аналітичних рахунках.

Основну увагу в бухгалтерському обліку страхових компаній приділено роботі зі страховими договорами, договорами співстрахування та перестрахування. Роль регістрів бухгалтерського обліку страхових операцій виконують такі журнали:

1. Журнал обліку укладених договорів страхування (співстрахування).
2. Журнал обліку збитків і достроково припинених договорів страхування.
3. Журнал обліку договорів, прийнятих у перестрахування.
4. Журнал обліку збитків за договорами, прийнятими в перестрахування [9, 39].

В обліковій практиці страхових компаній вироблені уніфіковані формулювання, що дозволяють однозначно визначити момент виникнення права на страхову премію. За договорами страхування, співстрахування, датою нарахування страхової премії на рахунок 76 «Страхові платежі» є:

– дата підписання договору страхування або дата видачі рахунку страхувальнику, якщо в договорах страхування не встановлена дата (термін) сплати страхової премії (внеску);

– дата, установлена договором страхування для сплати страхової премії (внеску), якщо в страхових договорах установлена конкретна дата сплати страхової премії та грошові кошти раніше вказаної дати не поступили;

– дата надходження страхової премії (внеску), якщо страхова премія поступила раніше дати (терміну), установленої договором страхування для сплати страхової премії;

– день отримання звіту страхового агента (брокера), якщо договір страхування укладається через страхового агента (брокера). Терміни подачі до страхової організації звіту агента (брокера) установлюються самостійно кожним структурним підрозділом страховика відповідним розпорядчим документом або договором доручення, агентським договором.

Для обліку нарахованих у звітному періоді страхових премій за страховими договорами, співстрахування і перестрахування призначений пасивний рахунок 76 «Страхові платежі». По кредиту рахунка 76 «Страхові платежі» враховуються доходи страховика (страхові премії за договорами страхування, співстрахування і перестрахування), а по дебету – витрати страховика (страхові премії, які передані в перестрахування) [4].

Облік надходження страхових премій (внесків) ведеться за фактом укладання договорів страхування методом нарахування. При цьому використовуються наступні субрахунки на рахунку 76 «Страхові платежі»: 761 «Страхові премії», 762 «Перестрахувальні премії» та 36 «Розрахунки з покупцями та замовниками»: 363 «Розрахунки із страхувальниками», 364 «Розрахунки із страховими посередниками», 365 «Розрахунки з перестрахувальниками» [4].

Що належить до отримання від страхувальників страхових премій, відображається на субрахунку 761 «Страхові премії». Бухгалтерський запис проводиться в той момент, коли виникає право страхової компанії на отримання від страхувальника страхової премії, яке відповідає конкретним умовам договору страхування або підтверджене іншим чином (наприклад, виставлянням рахунку на сплату страхувальником страхового внеску). Дата нарахування страхових премій у бухгалтерському обліку може бути встановлена залежно від порядку укладення договору страхування.

Договори страхування можуть бути укладені як безпосередньо страховою компанією (відділом продажів або відділом страхування), так і через посередників – страхових агентів, страхових брокерів.

На субрахунку 363 «Розрахунки із страхувальниками» страхові компанії враховують розрахунки зі страхувальниками по страхових преміях (внескам), що належать до сплати, за договорами страхування.

Страхова компанія повинна визначити необхідний і достатній перелік документів, які представляє страхувальник при укладенні договору страхування, так само як і ті, які виробляє сама страхова організація при обслуговуванні договорів. Інакше контролюючі органи можуть спробувати не визнати суму страхових внесків за дохід від основної діяльності.

Підставою для здійснення бухгалтерських записів по обліку страхових премій є такі документи: договір страхування; правила страхування; рахунок на оплату страхового внеску; платіжне доручення, касовий чек; виписка банку; прибутковий касовий ордер; агентський договір (договір доручення); звіт страхового агента (страхового брокера); бухгалтерська довідка-розрахунок; повідомлення (лист) страхувальнику про заборгованість (несплаченої частини) страхової премії; наказ керівника про перелік надмірно одержаної страхової премії [9, 10-11].

Страхові виплати за договорами страхування є одним з основних видів витрат страхових компаній. Страхові

виплати проводяться страховою компанією при настанні страхового випадку, указаного в договорі страхування, достовірність якого підтверджена.

При настанні страхового випадку майна страхувальника страхова виплата проводиться у вигляді страхового відшкодування, при страховому випадку з особою страхувальника або третьої особи – у вигляді страхового забезпечення.

Страхове відшкодування встановлюється в розмірі прямого збитку застрахованому майну страхувальника або третьої особи при настанні страхового випадку й не може перевищувати страхової суми, установленої договором страхування.

Якщо страхова сума нижче вартості застрахованого майна, розмір страхового відшкодування скорочується пропорційно по співвідношенню страхової суми до вартості застрахованого майна.

Якщо страхувальник уклав договори страхування майна з декількома страховиками на суму, що перевищує в цілому вартість застрахованого майна (подвійне страхування), страхове відшкодування, одержуване ним від усіх страховиків по страхуванню цього майна, не може перевищувати його страхової вартості. При цьому кожний страховик виплачує страхове відшкодування в розмірі, пропорційному відношенню страхової суми за укладеним ним договором до загальної суми за всіма укладеними страхувальником договорами страхування вказаного майна.

Умовами договору страхування може передбачатися заміна страхової виплати компенсацією збитку в натуральній формі в межах суми страхового відшкодування.

У договорі особистого страхування страхова сума встановлюється страховиком за узгодженням зі страхувальником. При цьому страхове забезпечення виплачується страхувальнику або третій особі незалежно від сум, що належать їм за іншими договорами страхування, а також по соціальному страхуванню, соціальному забезпеченню й у порядку відшкодування шкоди. Страхове забезпечення по особистому страхуванню, що належить вигодонабувачу, у разі смерті страхувальника до складу спадкового майна не входить.

Облік страхових виплат за договорами страхування проводиться на активно-пасивному рахунку 363 «Розрахунки із страхувальниками». Цей рахунок призначений для узагальнення інформації про страхові виплати за звітний період у зв'язку з настанням страхового випадку за договорами страхування, співстрахування й перестрахування, про частки перестрахувальників у страхових виплатах за договорами, переданими страховими організаціями в перестрахування, про повернені страхові премії (внески) і викупні суми, а також сплачені медичні послуги, надані застрахованим відповідно до умов, передбаченим на надання лікувально-профілактичної допомоги (медичних послуг) по обов'язковому медичному страхуванню.

По дебету рахунку 363 враховуються страхові виплати за договорами страхування, співстрахування та договорам, прийнятим у перестрахування; по кредиту – частка перестрахувальників у страхових виплатах за договорами, переданими в перестрахування.

Згідно з законодавством України для цілей бухгалтерського обліку витрати у вигляді страхової виплати за договорами страхування признаються в момент їх фактичної виплати. Момент віддзеркалення виплати в обліку повинен підтверджуватися випискою банку про перерахування грошових коштів із розрахункового рахунку, витратним касовим ордером, а також іншими первинними обліковими документами, підтверджуючими факт погашення зобов'язань перед страхувальником (вигодонабувачем).

До рахунку 36 «Розрахунки з покупцями та замовниками» відкриваються субрахунки, які призначені для віддзеркалення інформації по операціях прямого страхування: 363 «Розрахунки із страхувальниками», 364 «Розрахунки із страховими посередниками», 365 «Розрахунки з перестрахувальниками».

По дебету субрахунку 363 «Розрахунки із страхувальниками» відображаються виплати страхувальникам (вигодонабувачам) у звітному періоді, страхові відшкодування або страхові суми у зв'язку з настанням страхового випадку, а також оплата витрат страхувальника, проведена в цілях зменшення збитків у випадках, якщо вони були необхідні або проведені ним для виконання вказівки страховика, суми, утримані зі страхового відшкодування в рахунок погашення заборгованості страхувальника по оплаті чергового внеску, суми податків, нарахованих зі страхових виплат у встановлених законодавством випадках.

Підставою для здійснення бухгалтерських записів по обліку страхових виплат є такі документи: договір страхування; заява страхувальника про настання страхового випадку; страховий акт; документи, які підтверджують витрати страхувальника по страховому випадку; наказ керівника про страхову виплату (поверненні страхової премії (внеску)); витратний касовий ордер; виписка банку, платіжне доручення тощо; агентський договір (договір-доручення); бухгалтерська довідка-розрахунок; заява страхувальника про утримання зі страхового відшкодування або страхової суми в разі погашення заборгованості страхувальника по оплаті чергового страхового внеску.

При організації і веденні обліку фінансових вкладень страховика також керуються вимогами, що пред'являються до розкриття даних про фінансові вкладення у відповідних формах звітності. Склад фінансової звітності визначається Положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: балансу; звіту про фінансові результати; звіту про рух грошових коштів; звіту про власний капітал; приміток до річної фінансової звітності.

За наявності філіальної мережі в страховій компанії особливу значущість у цілях забезпечення фінансової стійкості організації загалом виконує внутрішньогосподарський контроль діяльності відособлених підрозділів. У бухгалтерському обліку контрольні функції головної організації пов'язані з контролем внутрішніх розрахунків з відособленими підрозділами, який здійснюється в такому порядку:

- перевірка правильності віддзеркалення операцій на рахунках бухгалтерського обліку;
- контроль правильності оформлення первинної облікової документації;
- контроль наявності і збереження майна, виділеного відособленим підрозділам;
- перевірка облікових регістрів по розрахунках з відособленими підрозділами по виділеному майну і поточним операціям з метою контролю за податковим обліком;
- оптимізація внутрішньофірмового документообігу по операціях з відособленими підрозділами з метою своєчасної і якісної підготовки фінансової звітності.

Підставою для здійснення бухгалтерських записів по обліку витрат на ведення справи є такі документи: рахунки; платіжне доручення, касовий чек; виписка банку; витратний касовий ордер; агентський договір (договір доручення); звіт страхового агента (страхового брокера); бухгалтерська довідка-розрахунок; акти виконаних робіт; лімітно-обмежувальні карти, вимоги; авансовий звіт; наказ керівника.

Криміналістичною, слідчою практикою вироблені різні прийоми і форми розпізнавання підроблених документів. До поширених належать огляд і вивчення документів. Процес дослідження документів поділяється на три етапи: огляд документів; вивчення; виявлення документів, що підлягають експертному дослідженню.

Вивчення документів включає перевірку: дотримання правил складання і оформлення документів; автентичності документів, реквізитів і записів, що містяться в них; відповідності виробничо-господарських, фінансово-економічних операцій, відображених у документах, установленим правилам.

На всіх етапах процесу дослідження документів слідчому доцільно використовувати допомогу спеціаліста. Консультативна допомога спеціаліста відноситься до поширених не процесуальних форм. Вона достатньо досліджена правовою наукою. З урахуванням ситуації, що склалася, слідчий вирішує питання, коли і якого спеціаліста необхідно запросити й що потрібно з його допомогою з'ясувати, оглянути, витребувати. Саме на основі правильно організованих консультацій і створюються умови для вибору вірного напряму слідчої роботи в рамках кримінального провадження, виникають взаємозв'язки з іншими формами використання спеціальних знань, наприклад, при формуванні за допомогою консультанта питань експерту, визначенні завдань ревізорам тощо.

Організовані злочинні групи, злочинні організації, співтовариства скоюють витончені економічні злочини у сфері страхування з використанням сучасних інформаційних технологій, корупційних, міжрегіональних, транснаціональних зв'язків. Тому консультативна допомога спеціаліста, як і інші форми його участі в розслідуванні вказаних злочинів, є необхідною умовою для їх ефективного попередження, виявлення та припинення.

Спеціаліст-бухгалтер може надати допомогу слідчому у вивченні нормативно-правових актів, що регламентують ведення бухгалтерського обліку і звітності у сфері страхування; порядку і правил оформлення документів; виявленні ознак підробки документів тощо. За його участю доцільно проводити тимчасовий доступ до речей і документів (виїмку), огляд документів, обшук та інші слідчі (розшукові) дії. Спеціаліст-бухгалтер при виявленні ознак матеріальної або інтелектуальної підробки в обліково-звітних і інших документах може рекомендувати слідчому провести документальну ревізію (аудиторську перевірку), судово-бухгалтерську експертизу і допомогти підготувати питання, які можуть бути поставлені слідчим перед ревізором або експертом.

Ефективність попередження, виявлення та припинення економічних злочинів у сфері страхування залежить від використання новітніх досягнень науки і техніки, можливостей судових експертиз.

Як свідчить експертна, слідча і судова практика, комплексне дослідження об'єкту експертизи спеціалістами декількох галузей знань одночасно дає вищий результат, ніж послідовне проведення декількох експертиз окремо. Тому вирішення проблеми призначення й проведення комплексної експертизи належить до перспективних для теорії судових експертиз і практики розслідування кримінальних правопорушень у сфері страхування.

У вирішенні вказаної проблеми повинні знайти своє відображення як процесуальна сторона, так і криміналістична, а також питання організації експертної і слідчої роботи. Насамперед призначення і порядок проведення комплексних експертиз вимагає правової регламентації. Зокрема, у нормі КПК необхідно вказати, що для розгляду питань, що належать до компетенції різних галузей знань, суд, прокурор, слідчий призначають комплексну експертизу, яка може бути доручена декільком експертам різних галузей знань. Експерти, що беруть участь у виробництві комплексної експертизи, проводять дослідження в межах своїх спеціальних знань і складають загальний висновок.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України (відповідає офіційному текстові). – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 254 с.

2. Салтевський М.В. Криміналістика. Підручник: У 2-х ч. Ч. 1. — Х.: КонСУМ, Основа, 1999. – 416 с.

3. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні. Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 40. – С. 365.

4. План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій. Наказ Міністерства фінансів України від 30.11.1999 № 291 // Фінансова справа. – 2003. – № 5-6. – С. 3-9.

5. Інструкція про застосування плану рахунків бухгалтерських активів, капіталу, зобов'язань, господарських операцій підприємств і організацій // Фінансова справа. – 2003. – № 5-6. – С. 10-64.

6. Про страхування. Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 7. – С. 50.

7. Податковий кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – С. 112.

8. Інструкція про порядок видачі суб'єктам підприємницької діяльності ліцензій на здійснення страхової діяльності на території України. Умови і правила її здійснення та контроль за їх дотриманням // Законодавство України про страхування: Збірник нормативних актів. – К.: Атіка, 1999. – С. 39-51.

9. Горматій Т.О. Облік та аудит в страхових компаніях. Навчальний посібник. – Тернопіль, 2004. – 160 с.

10. Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні. Постанова правління НБУ від 15.12.2004 № 637 // Фінансова справа. – 2004. – № 17-18. – С. 26-44.

11. Типова програма проведення перевірок страхових організацій // Вісник страхового ринку України. – 2001. – № 1. – С. 120-123.

12. Приходько В. Бухгалтерський облік страхової діяльності. Навчальний посібник. – 2-ге видання, доповнене й перероблене. – Київ: Лібра, 2002. – 216 с.

Заєць О.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного та
міжнародного права
ОДУВС
Надійшла до редакції: 12.05.2015

УДК 343.14

ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ В ЮРИДИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ДОКАЗУВАННЯ

Калаянова Л. В.

У статті ініційовані питання щодо розширеного бачення інформаційної складової доказового блоку в юридичній сфері на підставі включення новітніх додаткових змістовних аспектів у розумінні природних явищ і процесів. Розглянута сучасна криміналістична методологічна позиція у формулюванні змістовно-понятійної частини доказової сфери та висунуто контраргументи в напрямі необґрунтовано звуженого наукового підходу у визначенні терміна "інформація" та його еквівалента в кримінально-процесуальному інституті джерел доказів; акцентовано увагу на нормативно-правових перешкодах на шляху виконання завдань судочинства.

Ключові слова: *термінологічна природа; енергія; інформація; доказове право.*

В статье инициированы вопросы в отношении расширенного видения информационной составляющей доказательного блока в юридической сфере деятельности на основании включения новых дополнительных смысловых аспектов в понимании природных явлений и процессов. Рассмотрена современная криминалистическая методологическая позиция в части определения содержательно-понятийной части доказательной сферы и выдвинуты контраргументы в направлении необоснованно суженного научного подхода в определении термина "информация" и его эквивалента в уголовно-процессуальном институте источников доказательств; акцентировано внимание на препятствиях нормативно-правовой природы, затрудняющих исполнение задач судопроизводства.

Ключевые слова: *терминологическая природа; энергия; информация; доказательственное право.*

In the article questions are initiated in regard to the extended vision of informative constituent of evidential block in the legal sphere of activity on the basis of plugging of new additional semantic aspects in understanding of the natural phenomena and processes. Modern criminalistics methodological position is considered in part of decision of richly-concept part of evidential sphere and pulled out counter-arguments in the direction of the groundlessly narrowed scientific approach in the decision of term " information" and his equivalent in the code of criminal procedure institute sources of proofs; attention is accented on the obstacles of normatively-legal nature, hampering execution tasks of rule-making.

Keywords: *ter*minological nature; energy; information; evidential right.

Комунікативна складова соціальних процесів є визначальним фактором у формуванні, розвитку та підтриманні, живленні структурних елементів соціуму і його державних інституцій. Наукові дослідження в заданій темі орієнтовані на формально-об'єктивний бік предмету, залишаючи змістовно-природний аспект у позиції проблематичних труднощів методологічного характеру. Лінгвістична описова система комунікацій є некоректною до більшості об'єктів енерго-інформаційного рівня й складає нерозвинутий і недосконалий інструмент у дослідницьких процесах. Визначальною причиною проблеми є домінанта матеріалістичної діалектики як наукової парадигми в дослідженні як формально-об'єктивних, так і суб'єктивно-інформаційних проявів життя.

Інтегративним фактором в об'єднанні наукових точок зору, зокрема матеріалістичної та енерго-інформаційної, слугує факт багатоаспектності та системна рівневість людської природи як інструменту пізнання реалій. Саме центральною та універсальною міжнауковою проблемою є визначення природних складових людського єства, які є порталами й каналами надходження відповідних до кожного з планів реальностей знань.

У контексті предметної проблематики поточного історичного моменту під тиском об'єктивних факторів проходить демонстрація фактичної трансформації свідомої наукової думки від імперативно матеріалістичної домінанти як певного нижчого рівня до наступного – енерго-інформаційного через систему визначально-понятійних інституцій. Зокрема, у криміналістиці ці позиції позначені в з'ясуванні механізмів слідоутворення через взаємодію певних видів енергії [1, 61]. Наразі поставлено нагальне питання щодо правового врегулювання відносин у сфері інформатики [2, 1]. Доказове забезпечення юридичних проваджень має ґрунтуватися на принципах права кожного із суб'єктів бути безперешкодно поінформованим щодо предмету доказування [3].

Метою нашої статті є формування теоретичних підходів щодо вдосконалення правового регулювання передачі та поширення інформації між суб'єктами юридичних проваджень з позицій енергетичної наукової парадигми.

Кримінально-процесуальне розслідування має організовану форму [4, 215]. Змістовно ця форма сповнена законними вимогами дотримання встановлених процедур визначеним колом учасників кримінального провадження. У теорії кримінально-процесуального права ці учасники позначені як суб'єкти. Фактично суб'єкти – це люди, індивідуалізовані особи, які наділені певними правами та обов'язками і з цього приводу вступають у правовідносини з метою їх реалізації або захисту [5, 85]. У своїй функціональній діяльності суб'єкт вступає у взаємовідносини з оточуючим світом, інформативно пізнає його, усвідомлює, приймає рішення й діє за індивідуальним характером. За цією формулою здійснюється проекція інформації в механізм формування показань як доказів [6, 107-119]. Норми Кримінального процесуального кодексу України (далі - КПКУ) вкрай обмежені терміном "інформація". Також відсутній лексичний матеріал щодо тлумачення цього терміну. Зокрема, у ч. 1 ст. 99 КПКУ ведеться, що для збереження інформації має бути створена певна форма документу як спеціально створений матеріальний об'єкт [4]. Цей вислів законодавця дозволяє припустити, що в його розумінні інформація є певною нематеріальною субстанцією, яка не має форми й тому недоступна для сприйняття, дослідження, оцінки та використання чуттєвими органами з біологічною природою. Взагалі слід відмітити, що лексична форма законодавця в згаданому нормативно-правовому акті є дещо архаїчна і некоректна щодо сучасних уявлень на

© Л. В. Калаянова, 2015

підставі наукового прогресу. З цього приводу в теорії доказів ведеться дискусія щодо сутнісного визначення термінів «фактичні» «дані» та ін. Відсутність офіційних, на законодавчому рівні, тлумачень на тлі наукових дискусій створюють ситуацію невизначеності у сфері доказування в частині предметних понять, системних ознак і класифікації доказів.

Зокрема, у ч. 1 ст. 84 КПКУ доказами є «…фактичні дані… на підставі яких… встановлюють наявність чи відсутність факту обставин…». Значний вплив на формування кризової ситуації в теоретичній частині доказового блоку здійснювала теорія доказів, сформована за радянських часів в умовах світової ізоляції й тотального контролю за виконанням режиму мислення в межах суворого матеріалізму. Імператив на вжиття термінології зразка «фактичні дані» без обговорень породив ефект некритичного сприйняття інформаційних установок. Несвідома розумова діяльність напряму породжує тотожні результати – висновки, в яких відсутня структура причинно-наслідкових зв'язків. У частині виконання вимог законодавця по оцінці доказів компетентними учасниками процесу та прийнятті свідомих за суттю, законних по формі процесуальних рішень мовна діяльність має бути бездоганною.

Щодо термінологічної форми «фактичні дані» маємо аналогічну ситуативну проекцію. Для отримання її чистого змістовного сповнення маємо дослідити її етимологічну основу. Так, Л.Н. Лобойко зауважує: «Термин "фактические данные" иногда заменяют словами "данные о фактах", "сведения". Таким образом, доказательства становятся объектом, который помещается в сознание, поскольку: сведений, данных, информации не существует вне субъекта, который ее воспринимает, и субъекта, который ее транслирует» [5, 146].

Наочно, за схемою К.І. Бєляков демонструє умовно диференційовані групи: «дані» і «відомості» як елементи зовнішнього середовища у співвідношенні до категорії «знання» [7, додаток 1].

Таким чином, по-перше, до змістовно невизначених термінів у частині проблемних питань додаються ще й терміни: «відомості», «знання», «свідомість»; по-друге, спірним, з точки зору доведеності, практичної демонстрації загалу та потенціалу формування об'єктивного проявленого феномену, є ствердження щодо конкретики «адресної прописки» відомостей, даних, інформації: «вне субъекта»; по-третє, не визначена природа інформації, а також механізм її транспортування, передачі. Її статус досі лишається категорійним, теоретичним у комплексі наукових предметів: філософії, фізики, біології, психології, права тощо.

Питання нагальності й доцільності дослідження та вирішення проблеми акцентовано на практичній необхідності в частині виконання кримінально-процесуальної вимоги прийняття рішень по справі компетентними посадовцями в стані неупередженості. Цьому аспекту нами приділена прискіплива увага з оглядом на важливість в юридичній практиці [8]. З оглядом на викладені вище авторські погляди на предмет дискусії, зазначимо: існує понятійна диференціація термінів: «фактичні дані», «відомості», «знання», «інформація». Функціонування останнього терміну в юридичній практиці визначено в спеціальному законі [9], КПК України, а також не заперечується колом науковців-криміналістів [1, 29]. Тенденції поширення цього терміну зумовлено сучасними досягненнями в різних галузевих науках, зокрема природничих. Криміналістика – наука багатогалузева і така, що адаптує різні предметні знання у своєму предметі, природно використовує цей термін задля визначення криміналістичних інститутів. Саме через позиції криміналістики здійснюється лексичний вплив на кримінально-процесуальні аспекти.

З цього приводу маємо провести логічні паралелі між досягненнями в галузі квантової біології – установленні механізму отримання і передачі інформації клітинами людського організму, та загальнотеоретичними положеннями криміналістики в частині формули пізнання реальності з проекцією в кримінальний процес – нормативно-правової інституції енерго-інформаційного обміну суб'єктів провадження. Саме цей механізм дозволяє з'ясувати природну сутність інформації, а в лексичній формі – започаткувати термінологічну лінію сучасного розуміння інституцій доказового права.

Конкретика наукових відкриттів щодо механізму енерго-інформаційних обмінів полягає в тому, що ні на рівні молекули (матеріального вираження), ні на рівні енергії (відповідної рівневої субстанції) принципово не існує такого природного феномену, як інформація. Це феномен специфіки сприйняття мембраною біологічної клітини кількісно-якісних частотних показників. Саме енергетично-квантова природа, її імпульсно-хвильове вираження як механізм формування індивідуальних характеристик об'єктів, а також мембранний механізм диференційованого сприйняття у форматі відчуттів, трансформації сигналів у формат емоцій, а далі – передача емоційних хвиль у фізіологічну площину й, нарешті, на ментальний рівень в образно-лексичний формат, пояснює принципи рівневої життєдіяльності й поведінки організмів: від простих форм до таких високоорганізованих, як людина [9, 147 -151]. Діє також зворотній механізм: внутрішня, суб'єктна сфера транслює комплекс специфічних сигналів розпізнавального характеру в зовнішнє оточення.

Інтерпретація сутності зазначеного механізму в термінах: «фактичні дані», «відомості», «інформація» демонструє перевагу останнього. Також зазначений механізм певним чином відкриває сутність знань, які на енергетичному рівні сприймаються як інформація. Глибоке, істинне розуміння цього феномену прогнозує перспективу креативного підходу в пізнавальній практиці явищ, предметів, процесів, феноменів, зокрема в криміналістиці, практиці доказування та прийняття процесуальних рішень, де суб'єкт доказування водночас пізнає як об'єктивну, так і суб'єктивну реальності.

Фактором припинення наукової полеміки термінологічного визначення інститутів доказового права: "фактичні дані", "відомості", "знання" "інформація" є визнання концепції енерго-інформаційного рівня реальності. Ключем вирішення проблем отримання й адекватної передачі інформації в юридичних процесах є знання про енерго-інформаційний мембранний механізм біологічної клітини, який доступний для контролю в спосіб застосування як природного, так і техногенного інструментарію.

Для єдиного розуміння змісту термінів з арсеналу інституцій доказового права доцільно замінити архаїчні лексичні форми: «фактичні дані», «відомості» «дані про факти» у відповідних статтях Кримінального процесуального кодексу України на єдиний термін «інформація» як адекватну мовну одиницю, яка креативно передає сутність природного феномену. Доцільно внести

корективи в загальну теорію криміналістики в частині методологічного забезпечення процесу пізнання реалій та їх феноменів з урахуванням останніх відкриттів у галузі квантової біології: енерго-інформаційних обмінних процесів та їх механізмів.

Література

1. Гора І. В., Іщенко А. В., Колесник В. А. Криміналістика: Посіб. для підготов. до іспитів. / І. В. Гора, А. В. Іщенко, В. А. Колесник. – К.: Вид. Поливода А. В., 2005. – 236 с.

2. Бєляков К. І. Організаційно-правове та наукове забезпечення інформатизації в Україні: проблеми теорії та практики / автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора юрид. наук. – К.: 2009.

3. Калаянова О. Д. Отримання інформаційної складової про злочин із об'єктів експертного дослідження методом кореляції свідомості суб'єктів: проблемні питання // Науковий Вісник ЛДУВС. – 2012. – Випуск 2 (1). – С. 279-286.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року: за станом на 06.06.2015 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

5. Лобойко Л. Н. Уголовно-процессуальное право: Учебное пособие: курс лекций. Издание второе. – Х.: Одиссей. – 2008. – 672 с.

6. Психологія слідчої діяльності: навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / В. Г. Андросюк, О. М. Корнєв, О. І. Кудерміна та ін.] : [за заг. ред. Л. І. Казміренко]. – К.: Правова єдність, 2009. – 200 с.

7. Бєляков К. І. Інформація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення. Монографія. – К.: КВІЦ. – 2008. – 576 с.

8. Калаянова Л. В.: Нормативно-правове регулювання застосування нетрадиційних криміналістичних методів у розслідуванні злочинів / Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Роль і місце ОВС у розбудові демократичної правової держави», 26 квітня 2013 р. – С. 265 – 266.; До питань визначення енерго-інформаційного аспекта предмета науки криміналістики // Південноукраїнський правничий часопис. – 2012. - № 3. – С. 192-194; Психологические аспекты в процессе доказывания // Вестник Орловского государственного университета. - 2008. - № 3. – С. 305-308.

9. Липтон Брюс. Биология веры: Недостающее звено между жизнью и сознанием / Перев. с англ. – М.: ООО Издательство «София», 2008. – 256 с.

Калаянова Л.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального та
адміністративного права
ОДУВС
Надійшла до редакції: 11.05.2015

УДК 343.98

КРИМІНАЛІСТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ В ГРАФОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТАХ

Калаянова О. Д.

У статті розглянуті певні актуальні питання щодо застосування графологічних (психолого-почеркознавчих) знань з арсеналу криміналістичних методів у частині отримання доказово значущої інформації в юридичних провадженнях. Цей сучасний метод у блоці нетрадиційних криміналістичних методів суттєво впливає на стратегію розслідування й прийняття рішень правоохоронними та судовими органами, а його психолого-почеркознавча природа складає групу міжгалузевих спеціальних знань, які підлягають науковій систематизації, потребують подальшого дослідження й ретельного методологічного обґрунтування в пошуках комплементарних аспектів матеріальної та інформаційної частин доказів. Це дозволить, з одного боку, організувати графологію як наукову дисципліну через визначення комплексної природи знань, яку формують міжгалузеві предмети, а також акцентувати увагу на діяльності, спрямованої на вдосконалення суто криміналістичного предмету в частині розширення елементів структури криміналістики за рахунок включання блоку нетрадиційних криміналістичних методик, зокрема графологічних.

***Ключові слова**: наукова криміналістична стратегія, криміналістична інформація, природа графологічних знань, графологічна термінологія, система криміналістики, нетрадиційні криміналістичні методики.*

В статье рассмотрены определенные актуальные вопросы, связанные с использованием графологических (психолого-почерковедческих) знаний из арсенала криминалистических методов в части получения доказательственно значимой информации в юридических производствах. Этот современный метод в блоке нетрадиционных криминалистических методов существенно влияет на стратегию расследования и принятия решений правоохранительными и судебными органами, а его психолого-почерковедческая природа составляет группу межотраслевых специальных знаний, подлежащих научной систематизации и требующих дальнейшего их исследования, тщательного методологического обоснования в поисках комплементарных аспектов материального и информационного аспектов доказательств. Это позволит, с одной стороны, организовать графологию как научную дисциплину через определение комплексной природы знаний, которую формируют межотраслевые предметы, а также акцентировать внимание на деятельности, направленной на оптимизацию криминалистического предмета в части расширения его структуры за счет включения блока нетрадиционных криминалистических методов, в частности графологических.

***Ключевые слова**: научная криминалистическая стратегия; криминалистическая информация; природа графологических знаний; графологическая терминология; система криминалистики; нетрадиционные криминалистические методики.*

The certain pressing questions constrained with the use of graphology (psychological and handwritings) knowledge from the arsenal of criminalistics methods in part of receipt evidential of meaningful information in legal productions are considered in this article. This modern method in

© О. Д. Калаянова, 2015

the block of unconventional criminalistics methods substantially influences on strategy of investigation and making decision law enforcement and judicial authorities, and his psychological and handwriting nature makes the group of the inter-branch special knowledge subject to scientific systematization and requiring their further research, careful methodological ground in search of complementary aspects material and power aspects of proofs. It will allow, from one side, to organize graphology as scientific discipline through the decision of complex nature of knowledge, that is formed by inter-branch objects, and also to accent attention on the activity sent to optimization of criminalistics object in part of expansion of his structure due to including of new structural elements, in particular, due to including of block of unconventional criminalistics methods in particular, graphology.

***Keywords**: scientific criminalistics strategy; criminalistics information; nature of graphology knowledge; graphology terminology; system of criminalistics; unconventional criminalistics methodologies.*

Одним із пріоритетних напрямів діяльності держави є пошук і розробка сучасних і креативних методів ефективної боротьби зі злочинністю, викорінення причин, що її обумовлюють, охорона прав і свобод особистості. У забезпеченні та зміцненні законності й правопорядку дієву допомогу правоохоронним органам і судам надають судово-експертні установи, де, зокрема, проводиться судово-почеркознавча експертиза. Серед численних завдань експертизи гострою актуальністю характеризуються питання встановлення індивідуально-особистісних характеристик виконавця рукописного документа. У зазначеній категорії досліджень окреме місце посідають завдання графологічної класифікаційної групи, яка містить одну з найбільш заплутаних, складних і неоднозначно інтерпретованих проблем, що знаходиться на межі судового почеркознавства і диференціальної психології, зокрема встановлення взаємозв'язку між ознаками почерку й психологічними особливостями особистості виконавця документа.

Проблемні питання розширення дієвого інструментарію в правоохоронній і судовій практиці, насамперед, торкаються сфери методологічного забезпечення криміналістики шляхом сутнісного переходу від домінуючих матеріалістичних наукових позицій до новітніх розумінь енергетичної природи інформації. Це дозволить обґрунтувати використання в слідчо-судовій практиці методів психолого-почеркознавчого (графологічного) аналізу, що може виявитися корисним при встановленні мотивів учинення злочинного діяння при вирішенні питання про причетність конкретної людини до події злочину; при вивченні властивостей особистості в момент здійснення інкримінованого діяння (якщо виконання рукопису пов'язано з розслідуваною подією); при експрес-діагностиці психологічних властивостей особистості підсудного, обвинуваченого, свідка та ін. при дослідженні підроблених і сумнівних документів як доказів у ході розслідування злочинів.

У судово-почеркознавчій експертизі графологічний метод має прогнозовану перспективу розвитку й може знайти застосування на одній зі стадій ідентифікаційного дослідження, для звуження кола передбачуваних виконавців, якщо, наприклад, ідентифікаційна задача вирішена у відношенні конкретної особи в негативній формі. Дані, отримані в ході психолого-почеркознавчого дослідження, можуть грати значну роль як додаткова інформація при вирішенні завдань, зокрема таких, які стосуються встановлення меж можливостей виконавця змінювати свій почерк або наслідувати почерку іншої особи, що необхідно в складних випадках дослідження, при дефіциті корисної інформації, а також такої, яка неоднозначно інтерпретується; при вирішенні ідентифікаційних і діагностичних завдань у вірогідній формі.

Установлення властивостей особистості важливо не тільки при розслідуванні справ у кримінальному судочинстві, але й для своєчасного і повного вирішення багатьох цивільно-правових питань, що виникають у правовідносинах фізичних та юридичних осіб.

Перспективним є використання графологічного аналізу почерку в управлінсько-кадровій роботі для встановлення особистісних характеристик кадрового складу, зокрема, необхідних оперативним співробітникам правоохоронних органів, таких як стійкість (збереження ефективності використання діяльності і розумових процесів при впливі несприятливих факторів); а також при виявленні чинника тривожності, що може сприяти розвитку психічної патології при постійній роботі в складних умовах.

Теоретичні розробки використання нетрадиційних криміналістичних знань, зокрема впровадження графологічного методу в експертній криміналістичній практиці, зустрічаються в наукових публікаціях і повідомленнях як зарубіжних, так і вітчизняних учених-криміналістів: Т.В. Авер'янової, Л.Ю. Колдіна, Ю.Г. Корухова, П.Г. Кулагіна, Р.М. Ланцмана, Л.Н. Лобойко, З.С. Меленевської, Ю.Н. Погибко, М.А. Погорецького, Є.Р. Росінської.

До розробок предметної наукової проблематики долучились провідні українські вчені-криміналісти: І.В. Гора, Є.П. Іщенко, М.В. Салтевський, В.В. Седнєв, З.М. Соколовський, С.М. Стахівський, І.В. Строков, П.В. Цимбал, Ю.В. Шепітько, М.Г. Щербаковський.

Окрему привабливу групу інформаційних повідомлень складають наукові розробки В.В. Яровенко, які стверджені прогнозованою практикою й предметними знаннями аматорів, талановитих дослідників: І.І. Гольдберг, Д. Костіна, В. Надєждіної, І. Улезко, Ю. Чернова, І. Щеголєва та ін.

Певні положення наукових розробок зазначених авторів знайшли своє відображення при проведені аналізу в запропонованій роботі. Однак питанням надання наукового формату через систематизацію, визначення предмету графології, її методологічного забезпечення, формулювання завдань, задач, місця в структурі криміналістики, компліментарності до інших галузевих наукових знань та ін. не приділялось достатньої уваги.

Саме тому метою цієї статті є виявлення наукових і практичних проблем застосування графології в розслідуванні злочинів і прийнятті судових рішень; систематизація напрямків предметної наукової розробки; формування пропозицій щодо науково-методологічного забезпечення графологічних методик.

Мова людини є винятковою функцією природного характеру й, водночас, її особливою характеристикою як окремого виду у світі істот. З криміналістичної точки зору ця обставина вказує на наявність особливого інформативного джерела з індивідуальним комплексом ознак. Дослідницький підхід до такої категорії об'єктів потребує застосування виокремлених з побутового середовища знань, термінологічно позначених у криміналістиці як "спеціальні", і методично адаптованих для проведення предметно відповідних експертиз.

Інтерпретуючи сутнісні функції таких досліджень, О.Р. Росинська зауважує, що вони здійснюються з метою визначення структури мови загалом шляхом вивчення мовлення та його результатів і дозволяють виявити стан індивіда, причини, які ініціюють до спілкування, наміри, а також усі прийоми й способи, якими він користується в акті комунікації [1, 371].

Значним дослідницьким потенціалом позначена судова почеркознавча експертиза, одним із напрямів дослідження якої є встановлення психофізіологічних особливостей почерку. Це означає, що почерк має відображати особистісні риси індивідуума, що дуже важливо в розшуковій діяльності, розробці планів розслідування й перевірці версій.

Застосування спеціальних експертних методик надає можливість скласти певну характеристику виконавцю рукопису, зокрема, установити його стать, вік, освітній і культурний рівень, професію, фактори зовнішнього та внутрішнього впливу, які діяли під час написання, тощо.

Судова почеркознавча експертиза як галузь мовознавства проводиться з метою встановлення особи-виконавця рукопису: тексту або підпису. Метою цього виду експертизи є вирішення різних ідентифікаційних і діагностичних завдань. Дослідження, які здійснюють відповідні експерти, дозволяють отримати не тільки доказову, але й орієнтуючу інформацію, корисну для правоохоронних органів і детективних агенцій.

Індивідуальність почерку, його стійкість базуються на особливостях фізичної анатомії, психологічних особливостях особи. Ця обставина вказує на те, що почерк відбиває особливості характеру думок (ментальний аспект), звичок, тенденцій у поведінці (особливості моторної пам'яті), пристрастей і бажань (емоційний аспект), що важливо в криміналістичних розробках матеріалів справи. Крім того, індивідуалізуючим фактором у почерку особи є духовний (квантовий) аспект, обов'язково комплементарний до її фізичної та психологічної складової.

Комплексно-синтезований підхід у дослідженні почерку з позицій новітніх досягнень молекулярної, а потім і квантової біології [2, 126, 127], дозволив більш глибоко й детально зазирнути в особливості почеркових характеристик і сформувати окремий розділ почеркознавства – графологію. Графологія – досить новий науковий напрям у криміналістиці, дозволяє за почерком осіб визначити характеристичні особистісні риси. Комп'ютерні методики психологічного тестування зручні тим, що вони можуть проводитись без повідомлення про це особі, яку піддано дослідженню, що значною мірою утримує останню від блефу, не тиснучи на її психіку. Графологія виступає як ефективний засіб визначення стійких індивідуалізуючи ознак – характеру людини за її почерком, суттєво і об'єктивно надати інформацію для побудови криміналістичного портрету злочинців, їх жертв, свідків тощо [3, 6]. Сучасна графологія вважається науковим напрямом, а її багатий емпіричний матеріал представляє перспективний масив для подальшого системного аналізу, удосконалення криміналістичних методик.

Фактурою дослідження цих експертиз є різні види проявлених ознак психодинаміки особистості, яка піддається вивченню лише за умов застосування нетрадиційних спеціальних знань.

Наукова форма діяльності у своїй позиції постійного пошуку нових методів і прийомів пізнання реальностей має коректну залежність від знакових характеристик технічних і технологічних досягнень сучасності. Зокрема, криміналістика і доказове право на вимоги процесуального законодавства щодо забезпечення юридичних проваджень мають розробляти й упроваджувати в практику розслідування новітні організаційні технології та техніку. Останні досягнення у сфері квантової фізики поставили питання щодо некоректності матеріалістичного науково-методологічного інструментарію у вирішенні низки проблемних аспектів, які мають не молекулярну, а енергетичну природу. Кризова ситуація, яка склалася, нагально потребує пошуку компромісу між матеріалістичною й енергетичною науковими парадигмами та створює умови формування й реалізації прогресивних, новітніх і нетрадиційних щодо матеріалістичної парадигми наукових теорій, учень, методів, методик, прийомів, техніки і технології, зокрема в галузі криміналістики й доказового права.

Виходячи з принципу єдності всіх складових Всесвіту як елементів цілої системи, застосовуючи логічний метод, необхідно визнати принципово можливим існування коректних, комплементарних зв'язків між цими елементами, розподіленими відповідно до своєї природи на різних рівнях. Тому дослідження об'єктів, які проявляють як матеріальну, так і іншу природу, потребує комплексного рівневого підходу. Синтезований у своєму поєднанні новітній науково-практичний підхід забезпечує креативність обґрунтування щодо застосування графологічних методів криміналістичної характеристики злочинців, потерпілих, свідків та ін. Він поєднує демонстраційні можливості експерименту в матеріальній реальності феноменів енергетичної реальності. Останній аспект є проблемно-актуальним з позицій науково-методологічного обстоювання "нетрадиційних" криміналістичних методик, зокрема графології.

"Традиційний" почеркознавчий криміналістичний аспект досліджень з вирішення завдань ідентифікації особи за рукописом акцентується на формуванні індивідуальних навичок письма та змінах їх характеристик, виходячи з фізичної й фізіологічної складової суб'єкта [4, 85 86]. Такий підхід унеможливлює встановлення психологічних характеристик виконавця й, особливо, автора тексту, оскільки матеріалістичний методологічний інструментарій не коректний для дослідження феномену іншого, більш високого рівня. У такому разі доказове право й криміналістика втрачають не тільки дійовий інструмент і вагомий аргумент, але й можливості розвитку взагалі.

Напроти, сутнісний (психологічний) графологічний підхід у первісному розумінні предмету демонструє дійові наслідки у вирішенні проблемних питань криміналістичного й доказового порядку. Емпіричний характер предметного дослідження людської природи через сукупність індивідуальних ознак почерку доповнюється графометричними й психологічними системно упорядкованими характеристиками, що надає цій діяльності наукового спрямування. Зокрема, сучасний підхід до наукових критеріїв формування графометричної системи, закладений Карлом Юнгом та іншими знавцями зазначеного предмету, визначили графологію як систему наукових знань [5, 19]. Предметна змістовність графологічної науки визначає її багатоаспектність через коректність психологічних показників з фізичними та фізіологічними тощо.

Криміналістична психологія має бути напряму зацікавлена графологічними методиками виявлення комплексної характеристики суб'єктів злочинної події,

складанні психологічних портретів, зокрема, з метою виявлення тенденцій у поведінці.

Сучасний аналіз самої графології як наукового напряму дослідження специфічних об'єктів, а також як системи знань виявляє ряд проблем, а саме лишаються прихованими інструменти самопізнання й творчого самовираження; по-друге, стримується рух формування надійного й креативного методу дослідження реальності, зокрема в частині злочинної події. Графологія у своєму предметі є вдалим прикладом гармонійного поєднання двох наукових парадигм, демонструючи їх компліментарність.

Наразі накопичено достатній міжнародний емпіричний досвід графологічного аналізу; досягнуто високого теоретичного осмислення психічного, фізіологічного й фізичного феномену формування системи письмових графічних знаків. Сформовані завдання достатнього щодо сучасності осмислення теоретичної системи спеціальних знань: визначення предмету й методів дослідження, структури наукового напрямку, загальних і спеціальних завдань і задач; установлення сутнісних зв'язків графології з іншими науками й емпіричними систематизованими знаннями тощо.

Домінантною є проблемне питання щодо усвідомлення реального потенціалу графологічних знань фахівцями-графологами, які не знаються на медицині, квантовій біології, медичній психології, фізиці та ін., що ускладнює формування наукової системи на новій методологічній основі.

Зазначена проблема проектується в практику пошуку й отримання об'єктивної інформації щодо правопорушників через їх почерк, в якому відбивається інформація про варіантність поведінки та специфіки мислення. Ситуація, яка склалась, потребує комплексного синтезованого підходу у вивченні причинно-наслідкових зв'язків між рівневою свідомістю суб'єкта та її матеріалізованою проекцією у форматі письмових текстів і підписів. У зв'язку з цим постає завдання щодо проведення аналізів предметів: графології, психології, криміналістики (у частині дослідження мови, почерку); необхідно співвіднести результати дослідження з визначальними позиціями методологічного порядку; виявити неузгоджені наслідки порівняльного аналізу; надати наукове обґрунтування виявлених неузгоджень за рахунок допущення положень нетрадиційних наукових систем світового рівня, оскільки саме графологічна наукова система віднесена до нетрадиційних знань, що передбачає наявність структури, системності. Цією якісною ознакою графологічні знання корисні в їх застосуванні у сфері правоохоронної діяльності, зокрема, якщо вони систематизовані відповідно до вимог криміналістичної науки [6, 42-43].

Система графологічних знань розглядає почерк як "психофотографію" особистості суб'єкта. Такий підхід забезпечує ширші можливості у виборі дослідницького інструментарію, а також гарантії повноти й об'єктивності отриманої інформації. Останній формат свідчить, у який спосіб власник почерку сприймав події всього свого життя, а також у частині кримінальної події. На межі духовного, енергетичного та фізичного аспектів слідова картина пам'яті фактично є електроенцефалограмою [7, 6-7].

У власника почерку пам'ять проектує у відповідні долі мозку інформацію шляхом індукції електромагнітні хвилі. Останній, трансформуючи, надсилає сигнали нервовою системою до фізичної складової тіла, конфігурація рухів якого за допомогою пристроїв письма проектується на папері або будь-якому об'єкті.

Письмо – вольовий акт, який супроводжує наміри, які приховані й невидимі для зовнішнього оточення. У ньому акумульовані всі особливості характеру людини. У такому аспекті письмо і почерк являють предметний інтерес для дослідників глибинних куточків душі, зокрема представників правоохоронних органів.

Однак аналіз стану сучасної графології (на підставі огляду ряду публікацій, зокрема підручників для навчання практичним навичкам графологічного аналізу) демонструє відсутність якраз наукового підходу в осмисленні цінного практичного досвіду: відсутні предметна методологічна й методична розробка; наукові поняття ключових інституцій; коректні зв'язки з предметними знаннями інших наук, зокрема медицини (у частині досліджень функцій мозку), психології, судового почеркознавства тощо.

Страждає понятійний аспект означеної галузі знань; значною мірою на обстановку в цій сфері діяльності впливає аморфний стан спеціальної, ділової мови наукового рівня в характеристиках почерку: дозволяються вислови типу: "эластичность"; "апатичность"; "хрупкость"; "скорость почерка" тощо [8, 174].

Викладені зауваження не спростовують практичного значення графології як інструменту до складання психологічного портрету злочинця або потерпілого; скоріше слугують демонстративним закликом до наукового загалу фахівців у галузі криміналістичної мовознавчої (зокрема, у частині дослідження почерку), експертизи до сутнісної розробки наукових основ графологічного напряму.

На ситуацію в професійному дослідженні почерку впливають декілька факторів, одним з яких є недовіра: судові почеркознавці не знаються професійно на графології, а графологи – на науковому почеркознавстві. Це спостерігається в професійних осередках обох галузей дослідження почерку й відображається в публікаціях [9; 1, 389-390]. Поглиблюється кризовий стан із причин відсутності глибоких знань у галузі психології як збоку графологів, так і з боку почеркознавців. Зокрема, їх помилкова позиція полягає у впевненості, що причиною проявів почеркових навичок є діяльність мозку. Однак мозок є матеріальною біологічною субстанцією, в якій лише відбивається (у вигляді електроімпульсів) діяльність субстанції іншого виміру – психічного. На цьому рівні формуються мисленнєві програми, які на молекулярному, фізичному рівні через механізм інтегральних мембранних білків забезпечують координацію фізичної діяльності [2, 147]. Останній аспект наукового дослідження є незавершеним і проблематичним з точки зору методологічного забезпечення повноти предмету, зокрема, шляхом включення елементів наступного рівня – духовно причинного, вищого за попередні.

Аналіз предметних друкованих видань, присвячених проблематиці підвищення рівня достовірності інформації, отриманої в експертних мовознавчих (почеркознавчих, графологічних) дослідженнях, дозволив дійти певних, а також проміжних висновків. Зокрема, зазначимо наступне:

- існують істотно не визначені питання щодо предмету почеркознавства і графології. Це стосується аспектів методологічних рівнів. Почерк у своїх проявлених на фізичному рівні характеристиках має причинні зв'язки не лише з фізичною анатомією людини, а також фізіологічними (молекулярними) процесами. Доказано

існування механізму передачі ментально-емоційних, чуттєво-інтуїтивних імпульсів інформаційного характеру на білкову структуру клітини, зокрема клітині мозку. Цей механізм проектує свою дію й на письмо включно. Тому доречно вивчення цього механізму в програмах почеркового дослідження.

Графологія як науковий напрямок, що досліджує рефлексику рухів, пов'язаних з особливостями організації психіки людини, зокрема його характером, звичками, стереотипами мислення й поведінки, має включити у свою методологічну структуру вчення про принципи та імпульсний механізми передачі інформації, зокрема, обумовлення рухів у письмі.

Саме графологія з особливим предметом упритул наближена до наукового обґрунтування компліментарності матеріалістичної та інформаційної парадигм. Тому пріоритетними у своєму розвитку в цій науці мають бути:

визначений предмет графології з позицій двох зазначених парадигм;

з позицій особливого методологічного характеру сформована система цих наукових знань;

у структурі предмету створена системна лексико-термінологічна частина;

створена програма спеціальної професійної підготовки кадрів, орієнтована на комплексний багатоаспектний галузевий підхід до формування предмету графології.

Література

1. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. – М.: Норма, 2005. – 656 с.

2. Брюс Липтон, Ph.D. Биология веры / Перев. с англ. – М.: ООО Издательство «София», 2008. – 256 с.

3. Гольдберг И.И. Почерк и Ваша личная жизнь. – М.: У-Фактория, 2008. – 159 с.

4. Томилин В. В. Основы судебно-медицинской экспертизы письма. - М.: Издательство «Медицина», 1974. – 255 с.

5. Щеголев И. В., Чернов Ю. Г. Графология XXI века. – СПб.: Питер, 2008. – 256 с.

6. Характер и почерк / Авт. – сост. И. Улезко, Д. Костина. – К.: НКП, 2008. – 288 с.

7. Татьяна Ки. Практическое пособие по космоэнергетике. – М.: Золотой теленок, 2007. – 220 с.

8. Тайны почерка. Шаг за шагом / авт.-сост. В. Надеждина. – Минск: Харвест, 2009. – 415 с.

9. Назначение и производство криминалистических экспертиз // Пособие для следователей и судей // Под ред. А. П. Аринушкина, А. И. Винберга, А. Р. Шляхова. – М.: Юридическая литература. – 1976. – 292 с.

Калаянова О.Д.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу організації наукової роботи
ОДУВС
Надійшла до редакції: 19.05.2015

УДК 343.1(477)

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Копіца О. В.

Проаналізовано проблемні питання, що виникають при застосуванні запобіжних заходів під час судового провадження. Розкрито особливості продовження запобіжних заходів. Запропоновані шляхи подолання існуючих вад на законодавчому рівні.

Ключові слова: *запобіжні заходи, затримання, обвинувачений, підготовче судове засідання, суд, судове провадження, судовий розгляд, тримання під вартою.*

Проанализированы проблемные вопросы, возникающие при применении мер пресечения во время судебного производства. Раскрыты особенности продления мер пресечения. Предложены пути преодоления существующих недостатков на законодательном уровне.

Ключевые слова: *задержание, меры пресечения, обвиняемый, подготовительное судебное заседание, содержание под стражей, суд, судебное производство, судебное разбирательство.*

Analysis has been given to the problematic issues that come up in application of preventive measures in criminal court proceedings. Special aspects of the preventive measures extension have been explored. There have also been offered the ways how to overcome existing shortcomings at the legislative level.

Keywords: *apprehension, court trial, defendant, detention pending trial (judicial custody), preparatory hearing, preventive measures.*

© О.В. Копіца, 2015

Прийнятий 13 квітня 2012 р. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) [1] суттєво модернізував порядок здійснення кримінального провадження, запровадив низку нових інститутів, до яких слід віднести інститут слідчого судді, заходів забезпечення кримінального провадження, негласних слідчих (розшукових) дій, укладення угод тощо. Аналіз його новацій свідчить про те, що законодавець не просто оновив кримінальне процесуальне законодавство, а здійснив його докорінні зміни, що по суті, мають наслідком зміну парадигми кримінального процесу, сталих підходів до розуміння його засадничих положень [2, 5].

Система кримінального правосуддя повинна бути ефективною не тільки тому, що від неї залежить законне, обґрунтоване та справедливе вирішення кримінальних проваджень, а й тому, що саме від цієї системи залежить захист ідеалів та свобод людини, демократії, законності та справедливості, побудова правової держави та громадянського суспільства [3, 7].

Саме тому новели, впроваджені новим КПК України, потребують ретельного дослідження з метою їх однакового та ефективного правозастосування.

Однією з таких новел є заходи забезпечення кримінального провадження, серед яких особливе місце займають запобіжні заходи.

Проблеми застосування запобіжних заходів в своїх дослідженнях вивчали К.Г. Горелкіна, Ю.М. Грошевий, С.М. Смоков, О.І. Тіщенко, О.Г. Шило та інші провідні науковці.

Разом з тим, чисельна кількість праць щодо застосування запобіжних заходів, зокрема під час судового провадження, ще й досі недостатньо розкриває значний обсяг проблемних питань. Ми вважаємо за необхідне зосередити увагу на вивченні особливостей застосування запобіжних заходів під час судового провадження відповідного до вимог сучасного кримінального процесуального законодавства в означеній сфері.

У сфері кримінального провадження особливого значення набуває така засада, як розумність строків (ст. 7 КПК України).

Враховуючи практику Європейського суду з прав людини, положення КПК України, на думку В.Я. Тація, можна визначити, що під розумним строком доцільно розуміти найкоротший строк розгляду і вирішення кримінальної справи, проведення процесуальної дії або винесення процесуального рішення, який достатній для надання своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів, досягнення мети процесуальної дії та взагалі завдань кримінального провадження [4, 87].

У зв'язку з цим особливу увагу привертає питання дотримання засади розумності строків при застосуванні запобіжних заходів під час судового розгляду. Адже в змісті досліджуваної нами проблеми в правничій літературі та нормативно-правових актах залишаються не повною мірою розкритими такі складності в застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження:

1) порядок продовження строку тримання під вартою на стадії підготовчого провадження;

2) порядок продовження строку тримання під вартою на стадії судового розгляду;

3) затримання особи без ухвали слідчого судді, суду.

Тому метою нашої статті є дослідження проблемних питань застосування запобіжних заходів під час судового провадження, а також пропозиція шляхів їх вирішення на законодавчому рівні.

Обрана мета конкретизується такими задачами:

– окреслити проблемні питання, що виникають під час застосування запобіжних заходів під час підготовчого судового засідання;

– розглянути особливості застосування запобіжних заходів на стадії судового розгляду;

– проаналізувати строки затримання особи без ухвали слідчого судді, суду з точки зору їх достатності для повноцінного збирання матеріалів, що можуть бути підставою для обрання запобіжного заходу;

– розробити чіткі рекомендації по усуненню існуючих вад.

Належне застосування запобіжних заходів, поєднане з точним і неухильним дотриманням діючого законодавства, сприятиме забезпеченню права особи на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України [5]), яке є одним із найважливіших прав людини. Воно неодноразово проголошувалося та закріплювалося міжнародним співтовариством у різних міжнародно-правових документах. Зокрема, у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 3), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 9), Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. (ст. 5) [6, 84].

Отже, запобіжні заходи – це різновид заходів забезпечення кримінального провадження попереджувального характеру, які застосовуються слідчим суддею або судом за наявності підстав і в порядку, встановленому законом відносно підозрюваного, обвинуваченого з метою забезпечення виконання покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам його можливої неправомірної поведінки [2, 298].

Запобіжні заходи, на думку С.М. Смокова, є важливою складовою всієї кримінально-процесуальної форми. Вони забезпечують стабільність процесуальних відносин, перешкоджаючи підозрюваному, обвинуваченому "вийти з поля зору" органів кримінального переслідування. Вони створюють умови для належного здійснення доказування. І нарешті, запобіжні заходи є засобом реалізації прав учасників процесу [7, 58].

У ході застосування запобіжних заходів перед судовими і правоохоронними органами нашої держави виникають певні проблеми, які потребують обов'язкового врегулювання.

По-перше, згідно з ч. 3 ст. 315 КПК України "під час підготовчого судового засідання суд за клопотанням учасників судового провадження має право обрати, змінити чи скасувати заходи забезпечення кримінального провадження, у тому числі запобіжний захід, обраний щодо обвинуваченого. … За відсутності зазначених клопотань сторін кримінального провадження застосування заходів забезпечення кримінального провадження, обраних під час досудового розслідування, вважається продовженим". Не є зрозумілим, яким чином може вважатися продовженим, за відсутності відповідного клопотання, такий запобіжний захід, як тримання під вартою, а якщо його продовжено – то на який строк.

До речі, зазначені недоліки потребують врегулювання на законодавчому рівні.

По-друге, перед стороною обвинувачення постає також проблема своєчасного продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на стадії судового розгляду.

Так, згідно з ч. 3 ст. 331 КПК України "незалежно від наявності клопотань суд зобов'язаний розглянути питання доцільності продовження тримання обвинуваченого під вартою до спливу двомісячного строку з дня надходження до суду обвинувального акта, … чи з дня застосування судом до обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою…" Але двомісячний строк тримання обвинуваченого під вартою може минути раніше спливу двомісячного строку з дня надходження до суду обвинувального акта. Отже, указана проблема також потребує нормативного врегулювання.

По-третє, статтею 211 КПК України передбачено строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду, який не може перевищувати сімдесяти двох годин з моменту затримання. Окрім того, затримана без ухвали слідчого судді, суду особа не пізніше шістдесяти годин з моменту затримання повинна бути звільнена або доставлена до суду для розгляду клопотання про обрання стосовно неї запобіжного заходу.

Разом з тим, практика органів досудового розслідування свідчить про те, що шістдесятигодинний строк є занадто малим для повноцінного збирання матеріалів, достатніх для обрання слідчим суддею

запобіжного заходу, а особливо – тримання під вартою. З метою уникнення складних ситуацій, пов'язаних із неповнотою збору матеріалів для обрання запобіжного заходу, пропонуємо збільшити строки затримання і доставки особи до суду строком до 10 діб.

Для вирішення означених проблем пропонуємо внести наступні зміни в Кримінальному процесуальному кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2013 р., №№ 9–13, ст. 88):

1) статтю 211 доповнити частиною третьою такого змісту:

"3. У випадках, якщо для обрання затриманому запобіжного заходу необхідно додатково вивчити дані про особу затриманого чи з'ясувати інші обставини, які мають значення для прийняття рішення з цього питання, то слідчий суддя вправі продовжити затримання особи до десяти діб, про що виноситься ухвала";

2) частину третю статті 315 після слів "суд за клопотанням учасників судового провадження має право обрати" доповнити словом "продовжити";

3) перше речення частини третьої статті 331 викласти в такій редакції:

"3. Незалежно від наявності клопотань суд зобов'язаний розглянути питання доцільності продовження тримання обвинуваченого під вартою до спливу двомісячного строку з дня застосування слідчим суддею до підозрюваного або судом до обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою".

Проведене нами дослідження щодо проблемних питань застосування запобіжних заходів під час судового провадження сприяло розробленню пропозицій щодо усунення існуючих вад.

У статті висвітлені дискусійні аспекти щодо порядку продовження строку тримання під вартою на стадіях підготовчого провадження й судового розгляду, аргументована необхідність внесення й безпосередньо розроблені зміни та доповнення до КПК України, направлені на уникнення прогалин у кримінальному процесуальному законодавстві.

Перспективними напрямками дослідження обраної теми є підстави затримання особи без ухвали слідчого судді, суду, врегулювання яких істотно зменшить коло проблемних питань з цього приводу.

Уважаємо, що вказані пропозиції сприятимуть підвищенню ефективності застосування запобіжних заходів і, як наслідок цього, – забезпеченню швидкого, повного й неупередженого розслідування кримінальних правопорушень, захисту прав і законних інтересів будь-якої особи, залученої до сфери дії кримінальної юстиції, від незаконного, необґрунтованого обвинувачення, засудження, обмеження її прав і свобод.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]: закон України від 13.04.2012 р. із змін., внес. згідно із Законами України: за станом на 16.08.2015 р. № 613-19. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17. – Назва з екрана.

2. Кримінальний процес [Текст]: підручник / [Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.]; за ред.: В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. – Харків: Право, 2014. – 824 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України [Текст]: науково-практичний коментар / [відп. ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко]. – Харків: Одіссей, 2013. – 1104 с.

4. Кримінальний процесуальний кодекс України [Текст]: наук.-практ. коментар: у 2 т. Т. 1 / [О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.]; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Харків: Право, 2012. – 768 с.

5. Конституція України [Електронний ресурс]: закон України від 28. 06. 1996 р. № 254к/96-ВР із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 15.05.2014 р. № v005p710-14. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80. – Назва з екрана.

6. Коментар до Конституції України [Текст] / [В.Б. Авер'янов, В.Ф. Бойко, В.І. Бордеюк та ін.]. – К.: Інститут законодавства ВРУ, 1996. – 376 с.

7. Смоков С.М., Горелкіна К.Г. Гарантії застосування заходів процесуального примусу у кримінальному судочинстві України: [монографія] / С.М. Смоков, К.Г. Горелкіна. – Одеса: Астропринт, 2012. – 152 с.

Копіца О.В.,
кандидат юридичних наук,
суддя апеляційного суду Одеської області
Надійшла до редакції: 08.04.2015

УДК 343.985:343.915

ЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРАДІЖОК, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ, ДЛЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Ковальова О. М.

У науковій статті надається криміналістична характеристика крадіжок, учинених неповнолітніми, а також визначається значення цієї характеристики під час проведення досудового розслідування.

Ключові слова: *кримінальне провадження, криміналістична характеристика, крадіжка, неповнолітні особи, органи досудового розслідування, злочин, тактика розслідування.*

В данной научной статье предоставляется криминалистическая характеристика краж, совершенных несовершеннолетними, а также определяется значение данной характеристики при проведении досудебного расследования.

Ключевые слова: *уголовное производство, криминалистическая характеристика, кража, несовершеннолетние лица, органы предварительного расследования, преступление, тактика расследования.*

In this scientific article given criminological characteristics of thefts committed by minors, and determine the value of the properties during the pre-trial investigation.

Keywords: *criminal proceedings, forensic characterization, theft, minors, pre-trial investigation, crime*

© О.М. Ковальова, 2015

investigation tactics.

Одним з напрямів діяльності держави є зменшення впливу на неповнолітніх негативних явищ, які виникають під час реформування суспільства. Але, на жаль, рівень злочинності серед неповнолітніх залишається дуже високим, незважаючи на певні позитивні зрушення в діяльності держави. Особливого занепокоєння викликає ситуація зі вчиненням неповнолітніми злочинів, наприклад, убивств, крадіжок, грабежів, розбоїв, порушень громадського порядку тощо. Вагомого значення в цьому контексті набуває науково-методичне забезпечення діяльності органів досудового розслідування щодо розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми особами.

Виходячи з цього, метою нашої статті є надання криміналістичної характеристики злочинам, учинених неповнолітніми, а саме на прикладі крадіжки, та визначення ролі й значення цієї характеристики під час проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми особами, визначення певних тонкощів, на які слід звернути увагу слідчому під час виконання покладених на нього службових обов'язків.

Окремі аспекти криміналістичної характеристики крадіжок, учинених неповнолітніми, а також з'ясування ролі та значення цієї характеристики при розслідуванні кримінальних проваджень, учинених неповнолітніми особами, досліджувались у працях Ю.П. Аленіна, В.П. Бахіна, Р.С. Бєлкіна, О.М. Васильєва, І.О. Возгріна, А.Ф. Волобуєва, В.К. Гавло, В.І. Громова, В.А. Журавель, А.В. Іщенка, О.Н. Колесніченка, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічова, В.Г. Лукашевича, Г.А. Матусовського, С.П. Мітрічева, М.В. Салтевського, М.О. Селіванова, В.В. Тіщенка, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблокова, О.Ю. Булулукової, І.В. Борисенка, В.І. Боярової, Л.Г. Відонової, Г.А. Густової, А.І. Дворкіної, Ю.П. Дубягіної, В.О. Жбанкової, С.Ф. Здоровка, В.М. Ісаєнка, В.П. Колмакова, І.М. Колошка, В.О. Коновалової, М.В. Костенка, О.С. Саінчина, О.П. Снігерьова, А.О. Шульги та інших вчених.

При отриманні первинної інформації про вчинення злочину будь-якого виду органи досудового розслідування приступають до її аналізу на основі всього комплексу наявних теоретичних і практичних знань і досвіду розслідування злочинів [1, 229]. Варто зазначити, що тактика слідчих дій працівників ОВС при розслідуванні кримінальних проваджень, учинених неповнолітніми особами, складається, насамперед, із висування слідчих версій і подальшого планування проведення тактичних дій. Водночас цьому передує надання криміналістичної характеристики скоєного правопорушення.

У криміналістичній науці проблемам криміналістичної характеристики злочинів приділено значну увагу. Наприкінці 60-х років XX століття ця категорія криміналістики швидко одержала визнання провідних учених-криміналістів і впевнено увійшла до арсеналу наукового апарату криміналістики. Отже, існування різних підходів учених-криміналістів до визначення поняття, структури криміналістичної характеристики злочинів свідчить про складність досліджуваного питання [2, 99]. Так, І.М. Лузгін визначає криміналістичну характеристику злочинів як інформаційну модель подій певного виду, що виконує евристичні, пізнавальні, організаційно-методичну й оціночну функції [3, 18]. У свою чергу, О.Н. Колесниченко й В.О. Коновалова зазначають, що криміналістична характеристика являє собою систему відомостей про криміналістично значущі ознаки злочину (спосіб, місце, обстановку та ін.), що відображує закономірні зв'язки між цими ознаками [4]. В.Ю. Шепітько розглядає криміналістичну характеристику як систему відомостей про певні види злочинів, ознаки суб'єкта злочину, його мотиви, предмет посягання, обстановку, злочинні способи, що мають значення для виявлення, розкриття цих діянь криміналістичними засобами і методами [5].

Зазначені уявлення про криміналістичну характеристику злочинів надають можливість зробити узагальнений висновок про те, криміналістична характеристика злочинів допомагає сформулювати об'єктивне уявлення про сам злочин, указати його риси, що є вкрай необхідним під час досудового розслідування.

Криміналістична характеристика крадіжок, учинених неповнолітніми, являє собою систему криміналістично значущих відомостей про типові закономірно пов'язані між собою елементи цієї категорії злочинів і умови їх вчинення [6, 9]. Структура криміналістичної характеристики крадіжок, учинених неповнолітніми, складається з таких елементів, як спосіб крадіжки; місце, час, обстановка вчинення злочину; предмет злочинного посягання; особа потерпілого; особа неповнолітнього злочинця.

Розпочинаючи надання характеристики кожному елементу криміналістичної характеристики крадіжок, учинених неповнолітніми, насамперед варто наголосити на тому, що спосіб учинення крадіжок є найбільш важливим елементом криміналістичної характеристики. У широкому розумінні спосіб – це обставини приготування, вчинення й приховування злочину, спосіб дії суб'єкта, що використовується для досягнення поставленої мети [5, 149]. Установлення способу вчинення крадіжки має велике практичне значення. Насамперед це необхідно для правильного висування версій і планування досудового розслідування. Крім того, знаючи спосіб вчинення крадіжки, найчастіше слідчому вдається визначити подальші дії неповнолітнього щодо збуту викраденого та вжити заходів до його найшвидшого розшуку й затримання.

Водночас варто виокремити такий елемент способу вчинення крадіжок, як винесення й зберігання викрадених речей, адже саме він майже не досліджений криміналістичною наукою. Важливість цього елементу зумовлена тим, що неповнолітні виявляють спритність і винахідливість. Серед таких способів можна виділити: винесення невеликих за розміром речей у кишенях одягу; передавання викраденого через вікно або вентиляційні шахти; закопування речей у лісових, дачних масивах; зберігання викрадених речей у квартирах родичів, знайомих.

Порівнюючи вік злочинця зі способом підготовки до вчинення крадіжки із приміщення, встановлюють кореляційні зв'язки й залежності, за результатами яких можна зробити висновок про те, що у віці 16–17 років неповнолітні більш ретельно готуються до майбутнього злочину, спостерігаючи за майбутньою «жертвою», визначаючи розпорядок дня жителів квартири, в якій намічається крадіжка. Неповнолітні у віці 14–15 років менше спостерігають за об'єктом, прагнучи, наприклад, подзвонити у двері й відразу ж перевірити присутність хазяїв у квартирі [7, 5].

У структурі обстановки крадіжок, учинених групою неповнолітніх, певне значення має чинник часу. Так, криміналістична наука відзначає, що це елемент криміналістичної характеристики злочину, який відображує його існування в часі з моменту початку злочинної діяльності, тривалості його розвитку, послідовності фаз і періодів до моменту закінчення. Час із погляду методики розслідування злочину не тільки є елементом характеристики злочину, а й дозволяє встановлювати послідовність, розвиток різних явищ і процесів у часі.

Розглядаючи такий елемент криміналістичної характеристики крадіжок, учинених групою неповнолітніх, як предмет злочинного посягання, варто зазначити, що ним можуть бути гроші, предмети одягу, ювелірні прикраси, побутова, теле-, аудіо-, відеоапаратура, комп'ютери, ігрові приставки, мобільні телефони та ін. Криміналістична особливість предмета безпосереднього посягання на відміну від його кримінально-правового поняття полягає в тому, що вартісно-кількісні показники предмета посягання індивідуалізують його в матеріальному світі та дають змогу встановлювати обставини, що мають важливе значення під час розслідування злочинів [4].

Слід зазначити, що не менш важливим елементом криміналістичної характеристики є особа потерпілого. Глибоке вивчення особи потерпілого, його поведінки й відносин з оточуючими особами, характеру, схильностей, звичок слугує підставою для побудови обґрунтованої версії про особу, яка вчинила злочин [8, 115].

Жоден злочин не вчиняється без його «виконавця», тому, розглядаючи особу неповнолітнього злочинця, варто зазначити, що неповнолітніми визнаються особи, яким на момент вчинення злочину виповнилося 14, але не виповнилося 18 років. Кримінальна відповідальність може наставати тоді, коли особи досягли 16-річного віку, у деяких випадках – 14-річного віку, але яким не виповнилося 18 років. Цих осіб можна вважати неповнолітніми (ст. 22 Кримінального Кодексу України).

Проаналізувавши криміналістичну характеристику крадіжок, учинених неповнолітніми, можна виділити такі напрями її використання: 1) для забезпечення можливості висування версій про причетність до вчинення злочину певних осіб, місцезнаходження злочинця, викраденого і його збут, можливих свідків; 2) для встановлення способів вчинення цього злочину; 3) для планування розслідування злочину або проведення окремих слідчих дій; 4) для забезпечення можливості встановлення особи потерпілих і особи злочинця; 5) для забезпечення застосування найбільш ефективних тактичних прийомів і прийняття відповідних рішень у процесі розслідування; 6) для забезпечення можливості встановлення інших обставин, що підлягають доказуванню (часу, місця вчинення крадіжки).

Отже, підводячи підсумок, варто акцентувати увагу на тому, що при розслідуванні крадіжок, учинених неповнолітніми, важливе місце належить криміналістичній характеристиці, окремі елементи якої (способи вчинення та приховування злочину, місце, час, обстановка, предмет злочинного посягання, особа потерпілого й ін.) у своєму взаємозв'язку й залежності створюють надійний потенціал доказової інформації, яка сприяє досудовому розслідуванню.

Література

1. Андрєєв О.О. Вивчення особистості злочинця при розслідуванні вбивств, вчинених неповнолітніми // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – Спецвипуск № 1. – Дніпропетровськ: ДДУВС, 2006. – С. 228–235.

2. Танасевич В.Г. Криминалистическая характеристика преступлений / В.Г. Танасевич, В.А. Образцов // Вопр. борьбы с преступностью. — М., 1976. — № 25. — С. 99–100.

3. Лузгин И.М. Методологические проблемы расследования / И.М. Лузгин. — М.: Юрид. лит., 1973. — 64 с.

4. Манжос І.О. Проблеми побудови криміналістичної характеристики крадіжок, учинених групою неповнолітніх // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. - № 9. - [Електронний ресурс]: http://www.hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2009/Manguos.pdf.

5. Криміналістика: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В.Ю. Шепітька. — 3-тє вид., переробл. і допов. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2004. — 736 с.

6. Субботина М. В. Проблемы методики расследования преступлений, совершенных организованными группами несовершеннолетних: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика, теория оперативно-розыскной деятельности» / М.В. Субботина. — Волгоград, 1996. — 49 с.

7. Швидкий О.Г. Планування та організація початкових слідчих дій при розслідуванні квартирних крадіжок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / О.Г. Швидкий. — Х., 2000. — 18 с.

8. Журавель В.А. Розслідування крадіжок / В.А. Журавель // Настільна книга слідчого: наук.-прак. вид. для слідчих і дізнавачів / [М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін.]. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. — С. 386.

Ковальова О.М.,
викладач кафедри криміналістики,
судової медицини та психіатрії
ОДУВС
Надійшла до редакції: 14.05.2015

УДК 343.985.7

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗАМОВНИХ ВБИВСТВ, ВЧИНЕНИХ НА ПОБУТОВОМУ ҐРУНТІ

Крижановська О. В.

В статті розглядаються особливості криміналістичної характеристики вбивств, вчинених на замовлення, надається умовна класифікація даного виду злочинів, розкривається зміст та структура вбивства, вчиненого на замовлення, а також особливості розмежування та виділення даного виду злочину в окремий вид.

Ключові слова: *умисне вбивство, вчинене на замовлення на побутовому ґрунті, замовник, виконавець, криміналістична характеристика*

© О.В. Крижановська, 2015

злочину, спосіб, місце, час вбивства, мотив, жертва, винагорода.

В статье рассматриваются особенности криминалистической характеристики заказных убийств, предоставляется условная классификация данного вида преступлений, раскрывается содержание и структура заказного убийства, а также особенности разграничения и выделения данного вида преступления в отдельный вид.

Ключевые слова: *умышленное заказное убийство, совершенное на бытовой почве, заказчик, исполнитель, криминалистическая характеристика преступления, способ, место, время убийства, мотив, жертва, вознаграждение.*

Актуальність теми. Охорона права на життя є одним з найважливіших завдань держави та кримінального законодавства України [1]. Є всі підстави вважати, що вбивства, вчинені на замовлення існують стільки, скільки й історія людства.

Виявлення та розслідування умисних вбивств, вчинених на замовлення, є найбільш важливим завданням правоохоронних органів. З розвитком науково - технічних засобів злочинці вибирають все більш витончені способи вчинення злочинів, виявлення і розслідування яких вимагає від слідчого високого професіоналізму, знання та вмілого застосування на практиці новітніх досягнень науки криміналістики.

Метою статті є розкриття та криміналістична характеристика особливостей вбивства, вчиненого на замовлення, які дають змогу виділити даний вид вбивства в окремий вид злочину.

Виклад основного матеріалу. Чинний Кримінальний кодекс України у п.11 ч.2 ст.115 передбачає відповідальність за вчинення вбивства на замовлення. Ця кваліфікуюча ознака умисного вбивства з'явилася у 1996 році у попередньому Кодексі, коли з метою посилення боротьби із вбивствами статтю 93 було доповнено пунктом "и" [2]. Треба визнати, що з того часу судова практика фактично не має прикладів кваліфікації вбивств на замовлення без додаткової кваліфікації дій винних також і за п.6 ч.2 ст.115 КК (з корисливих мотивів). Більш того, значна частина вбивств на замовлення – це також вбивства, які вчинені не тільки з корисливих мотивів, а й за попередньою змовою групою осіб (п. 12 ч.2 ст.115) – тобто найчастіше кваліфікація дій винних у вбивстві на замовлення фактично є другорядною ознакою.

Пленум Верховного Суду України визначає, що під умисним вбивством на замовлення розуміють умисне позбавлення життя потерпілого, здійснене особою (виконавцем) за дорученням іншої особи (замовника). Таке доручення, як це підкреслюється у постанові від 07.02.03р. № 2 [3], може мати форму наказу, розпорядження, а також угоди, відповідно до якої виконавець зобов'язується позбавити потерпілого життя, а замовник - вчинити в інтересах виконавця певні дії матеріального чи нематеріального характеру (наприклад, допомогти у працевлаштуванні, вирішенні певних життєвих проблем, залучити до вчинення інших злочинів, якщо цього бажає виконавець тощо) або ж не вчинювати їх [4, с. 85]. Таким чином фактично підтверджується теза про вбивство на замовлення, як окремий випадок вбивства з корисливих мотивів.

В юридичній літературі дослідженню проблемних питань, пов'язаних з вбивствами, що вчинюються на замовлення, присвячені роботи: В.П. Бахіна, А.І. Бородуліна, В.І. Боярова, Т.В. Варфоломеєвої, В.Ф. Глазиріна, В.Г. Гончаренка, В.О. Коновалової, Р.В. Локка, М.О. Селіванова, І.В. Сервецького, М.І. Слинька, В.О. Маркуся, Б.Ф. Тимошенко, В.Ю. Шепітько, А.О. Шульги та інших правників.

Для вбивства, вчиненого на замовлення характерно те, що виконавець такого вбивства одержує чи бажає одержати певну вигоду (матеріального чи нематеріального характеру) не від самого факту позбавлення життя потерпілого, а за вчинення дій, спрямованих на виконання замовлення чи у зв'язку з його виконанням. Саме ця обставина принципово відрізняє вбивство, вчинене на замовлення від інших вбивств, вчинених під впливом сторонніх осіб [5, с. 90].

На підставі аналізу кримінальних проваджень про вбивства, вчинені на замовлення можна запропонувати умовний поділ злочинів цієї категорії на чотири групи [6, с. 154]. В основі такого поділу лежить, насамперед, ступінь організації таких вбивств; особа потерпілих і сфера діяльності, у якій вони знаходяться:

- до першої групи належать вбивства, скоєні переважно на побутовому ґрунті (у сім'ї: у зв'язку з аморальним способом життя одного з подружжя, майновими відносинами та ін., так звані "родинні замовлення"). Замовник здебільшого з членів сім'ї потерпілого або близьких родичів. Виконавець, як правило, раніше засуджений, з близького оточення замовника – сусід, колега по роботі, коханець та ін. При цьому останні обставини фактично виключають потребу в посереднику. Вчиняється вбивство в будинку (квартирі) потерпілого, переважно з використанням холодної зброї (сокира, ніж) або шляхом удушення (інколи з подальшим приховуванням трупа). Досить часто проглядається зв'язок "потерпілий – виконавець", що не є характерним для зазначеної категорії злочинів;

- до другої - вбивства, скоєні на ґрунті комерційних відносин або у сфері комерційної діяльності. При цьому вже діє один або кілька посередників. Вчиняються такі вбивства найчастіше з використанням вогнепальної зброї (пістолет) у під'їздах або біля будинку за місцем проживання (за умови, що в потерпілого немає або є незначна охорона). Розробка плану вбивства, придбання зброї та інші необхідні дії покладаються безпосередньо на виконавця, тому його роль характеризується досить високою самостійністю (зокрема, в обранні способу та місця скоєння вбивства, придбання зброї). Як правило не проглядається зв'язок між потерпілим і виконавцем;

- до третьої групи належать вбивства, скоєні у сфері діяльності організованих злочинних формувань. Відсутні, як правило, посередники. Характеризуються ускладненою схемою вчинення: здебільшого кілька виконавців, детально відпрацьований план замаху, залучення значних технічних можливостей і засобів: кілька автомобілів або інших транспортних засобів, автоматична вогнепальна зброя і вибухові пристрої (для подолання опору охорони потерпілого), підготовка алібі виконавцям та ін. Місце нападу пов'язане з традиційними маршрутами руху потерпілого. Порівняно з попередньою групою - значно знижена самостійність виконавців. Деякі виключення можливі для вчинення вбивств, де замовники з керівників так званих "закритих" кримінальних угруповань, де можуть бути відсутні структурні підрозділи, на які покладений обов'язок з забезпечення безпеки

угруповання (в т.ч. фізичної ліквідації);

- до четвертої - вбивства, скоєні з політичних мотивів (зокрема, пов'язані з боротьбою за політичну владу) і на ґрунті професійної діяльності (вбивство працівників судів і правоохоронних органів, журналістів, учасників кримінального судочинства, які викривають винних у вчиненні тяжких злочинів). Спосіб і місце вчинення в основному такий самий, як і при вбивствах, які віднесені до другої групи [7, с. 12].

Для того щоб розкрити вбивство, вчинене на замовлення, необхідно знати і враховувати особливості, які дають можливість виділити в процесі розслідування замовне вбивство в окремий вид злочину. До них в першу чергу відносяться:

1) Наявність об'єктивних даних про замовника вбивства або отримання іншої інформації, що дає право говорити про інститут замовника. Наприклад, в ході розслідування з'являються матеріали про всілякі конфлікти, попередження, погрози потерпілому у зв'язку з його комерційною, суспільною (політичною) діяльністю. Отримання такої інформації - найважливіший момент, який багато в чому визначає хід розслідування. У цьому випадку відразу можна припустити, хто виступає в якості замовника - окрема особа або група осіб, які їхні можливі цілі, мотиви.

При наявності в правоохоронних органах регіону спеціалізованих підрозділів, налагодженої взаємодії між ними (постійний обмін інформацією про ділків тіньової економіки, розділи сфер впливу, конфлікти, що виникають в злочинних угрупованнях і т.д.) досить швидко можна з достатньою часткою впевненості прорахувати весь кримінальний "ланцюжок" - від потенційних замовників до виконавців, а також запобігти на стадії приготування інші злочини [8, с. 59].

2) Зміна обстановки, яка породила в тому чи іншому регіоні, області, місті сплеск злочинів замовного характеру. Причинами можуть бути: криза у сфері економіки, недосконалість чинного законодавства, насамперед у сфері фінансово-кредитної, банківської та комерційної діяльності, переділи у становленні ринкових відносин, зрощення кримінальних структур з легальним бізнесом, корупція в правоохоронних органах, органах влади і управління, отримання швидкого надприбутку від кримінальної діяльності.

3) Обумовленість рішення замовника не тільки його інтересами, а й інтересами осіб, що знаходяться на його "забезпеченні". Ті, в свою чергу, мають свій інтерес у виконанні прийнятого "замовником" рішення про вбивство конкурента, тому що від цього залежить їх добробут.

4) Поширення вбивств на замовлення, як правило, серед організованих злочинних угруповань, так як нелегальний (тіньовий) бізнес, що приносить величезні прибутки, став для них способом життя. Будь-яке втручання в сферу їх впливу розглядається як посягання на особисте життя [9, с. 93].

Тому з метою залякування обирається й спосіб вчинення вбивств на замовлення. Як показує практика, для такого виду злочинів характерно демонстративно зухвалий напад на потерпілого, що супроводжується застосуванням вогнепальної зброї. Навколишня обстановка - наявність сторонніх людей - значення не має. Вогонь ведеться прицільно - завжди в життєво важливі органи, часто робиться "контрольний" постріл у голову. Відхід нападників з місця злочину (а їх, як правило, декілька) здійснюється на автотранспорті [10, с. 12].

Для умисних вбивств на замовлення характерне й інше, як то:

1) вибір способу, часу і місця вбивства;

2) відсутність даних, що вказують на будь-які елементи випадковості або сітуативності даної кримінальної події;

3) відсутність у події злочину ознак інших, крім умисного вбивства, складів злочинів (розбійного нападу, зґвалтування та ін.);

4) несподіване зникнення людини;

5) раптове збагачення осіб, які мають зв'язок з передбачуваними замовниками або посередниками (поява у них дорогих автомашин, можливості виїзду на відпочинок за кордон тощо);

6) соціальний статус потерпілого (більшість жертв так чи інакше були пов'язані з кримінальними структурами, тіньовою економікою, комерційною та банківською діяльністю, володіли реальними фінансово-розпорядчими повноваженнями);

7) мінімальна кількість залишених на місці злочину слідів (незважаючи на наявність предметів-носіїв);

8) залишення використаної зброї, боєприпасів, рукавичок, масок, засобів пересування на місці події [11, с. 115].

На останньому моменті необхідно зупинитися більш докладно. Виявлені і вилучені речові докази завжди визначають вибір основних напрямків пошуку злочинців і є основою для побудови не тільки обґрунтованих версій, але і для цілеспрямованого розподілу сил слідчо-оперативних груп. Уже на місці події слідчий (оперативний працівник), з урахуванням знайдених речових доказів та особи потерпілого (потерпілих), відразу може висунути версії про приблизний кількість нападників, ступень їх підготовленості, оснащеності, а також хоча б схематично змоделювати картину злочину. Це необхідно для того, щоб не упустити нічого при огляді і зібрати максимум доказів вже на початковій стадії розслідування; визначити коло пошуку очевидців та свідків; оцінити можливості замовника, в тому числі фінансові (наприклад, якщо зброю кинуто, а надійна, бойова зброя коштує недешево. Отже, замовник готовий був за це платити); зробити ймовірний висновок про можливе знайомство жертви з виконавцями (використання при нападах масок, перук, інших видів камуфляжу).

При цьому вказані такою особою місця можуть бути невідомі слідству і при подальшому огляді можливе одержання доказів, що викривають винних, а також даних, що свідчать про їхню злочинну поінформованість.

Так, по справі про вбивство в березні 2011 р. в Києві колишнього народного депутата України Б. було встановлено, що в грудні, січні та березні проводилося спостереження за потерпілим (за місцями проживання та місцем роботи). Тому діяльність винних була пов'язана із великою кількістю дій: приїзди до Києва, поселення у різні готелі, придбання зброї, ремонт автомобіля, встановлення місць проживання та роботи потерпілого, спостереження за ним, а також дії по безпосередньому виконанню замовлення та наступного приховування зброї. В результаті, після отримання показань підозрюваних, вони під час серії складних відтворень обстановки й обставин події показали місця засідки, маршрути спостереження; місця, де був залишений пістолет (він потім був знайдений в каналі Дніпра, а експертиза підтвердила, що саме з нього був вбитий потерпілий) та ін. Все це дало підстави для висновку про злочинну

обізнаність підсудних та покладено в основу вироку, за яким винні у вбивстві засуджені до позбавлення волі [12].

Перерахувавши основні особливості умисних вбивств, вчинених на замовлення, ми дійшли до обов'язкових складових структури цього виду злочину. Фахівці визначають схему таким чином:

а) приготування: - жертва - мотив - організатор (замовник) - пособник (посередник) - виконавець;

б) виконання – винагорода [13, с. 335].

Всі вищевказані складові потребують встановлення і доведення, як окремо, так і в сукупності. Організація ж розслідування може будуватися за такою схемою: 1) від потерпілого через мотив до замовника і виконавця (посередника, посібника); 2) від факту та обставин злочину до безпосередніх виконавців (посередників, пособників); 3) від виконавця до злочину; 4) від зброї, фактів і обставин злочину до виконавця (посередника, посібника) і замовника.

Однак у всіх випадках слідчий при розслідуванні вбивств на замовлення (при плануванні слідчих та оперативно-розшукових дій) повинен виходити з основи цього виду злочину - наявності обов'язкового зв'язку потерпілого із замовником. Звідси і головна вимога для справ цієї категорії - ретельне вивчення особи потерпілого (замовника, якщо є інформація про нього), його зв'язків, способу життя і діяльності. Отже, як би замовнику не хотілося, встановлення контактів, якщо не з виконавцем, то з посередником, йому не уникнути. Тим більше що він нерідко висловлює свої пропозиції про час і спосіб виконання замовлення. Є у організатора й ще одна "слабка" сторона - наявність значної суми грошей, які повинні піти на оплату послуг найманих убивць. Проходження цих сум часто відбивається в особистих записах, нотатках, бухгалтерських та інших документах [14, с. 80].

Дії, спрямовані на підбір і підготовку знарядь (засобів) для вчинення злочину, вибір транспорту, визначення способів стеження за жертвою, шляхів відходу, вибір місця і часу вбивства планує зазвичай виконавець. Найчастіше враховуються і побажання замовника, якщо такі є. "Кілер" може не знати справжніх мотивів "замовлення", але, як правило, має у своєму розпорядженні певні докази щодо посередника, замовника. Приховувати їх від слідства не в його інтересах.

Враховуючи вищевказане, можна дійти до висновку, що вже на початковому етапі розслідування зазначеної категорії вбивств є гарантія того, що значима для розкриття злочину інформація не буде втрачена і у подальшому допоможе встановити осіб, причетних до злочину.

Література

1. Конституція України [Електронний ресурс] : закон України від 28.06.1996 р. 254к/96-ВР із змін., внес. згідно із Законами України та Рішення Конституційного Суду : за станом на 12.06.2013 р. № 2952-VI. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua. – Назва з екрана.

2. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : закон України від 05. 04. 2001 р. № 2341-III із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду : за станом на 04.07.2013 р. № 2258-VI. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua. – Назва з екрана.

3. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.scourt.gov.ua/

4. Слідчі (розшукові) дії : навч. посібник / [О. В. Авраменко, Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк та ін.] ; за заг. ред. Р. І. Благути, Є. В. Пряхіна. – Львів : ЛьвДУВС, 2014. – 416 с.

5. Криміналістика [навч. посіб.] / Т.В. Варфоломеєва, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров, В.О. Попелюшко. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 504с.

6. Саінчин О.С. Криміналістична структура приватних криміналістичних методик розслідування умисних вбивств / О.С. Саінчин. – Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2013. – Випуск 4. - Т.2. – С. 153-156.

7. Зав'ялов С.М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю // Автореф. дис. … канд. юрид. наук.: НАВСУ, – К., 2005. – 20 с.

8. Присяжний В. М. Відмежування злочину / В.М. Присяжний // Юридичний журнал. – 2011. - № 10. – С. 56 -64.

9. Здоровко С. Ф. Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції) / Сергій Федорович Здоровко; ред. В. Ю. Шепітько. – Х. : Гриф, 2004. – 176 с.

10. Шевченко Є.В. Злочини з похідними наслідками в кримінальному праві / Є. Шевченко : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Є.В. Шевченко. – Харків, 2002. – 20 с.

11. Шошин С. В. Расследование убийств : монограф. / Сергей Владимирович Шошин. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2011. – 346 с.

12. Ткач А. Кілер-бум: Україна притягує найманих убивць / А. Ткач// [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://tyzhden.ua/Society/32957

13. Цільмак О.М. Основи побудови криміналістичних версій / О.М. Цільмак // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. - № 2. – С. 334 – 338.

14. Костенко М.В. Вбивства на замовлення: криміналістична характеристика: Монографія // За ред. проф. Коновалової В.О. – Х.: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 160 с.

Крижановська О.В.,
викладач кафедри адміністративної діяльності ОВС та економічної безпеки ОДУВС
Надійшла до редакції: 22.04.2015

УДК 343.982

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ З РОЗСЛІДУВАННЯ

Падей А. С.

Стаття присвячена дослідженню питань поняття та значення техніко-криміналістичного забезпечення в діяльності з розслідування злочинів. Акцентується увага на використанні техніко-криміналістичних засобів і прийомів та технологій їх застосування, які відіграють значну роль у підвищенні результативності

багатьох слідчих дій.

Ключові слова: *слідча діяльність; техніко-криміналістичне забезпечення; технічні засоби; розслідування.*

Статья посвящена исследованию вопросов понятия и значения технико-криминалистического обеспечения в деятельности по расследованию преступлений. Акцентируется внимание на использовании технико-криминалистических средств и приемов, а также технологий их применения, которые отыграют существенную роль в повышении результативности многих следственных действий.

Ключевые слова: *следственная деятельность; технико-криминалистическое обеспечение; технические средства; расследование.*

The article is dedicated to the research of issues of notion and importance of technical forensic support in the crime investigation activities. The attention is paid to usage of technical forensic tools and techniques and technology of their application which have significant role in increasing of effectiveness in many investigative activities.

Keywords: *investigative activities; technical forensic support; technical tools of investigation.*

Криміналістичну техніку прийнято розглядати як систему наукових положень і заснованих на них технічних засобів, прийомів і методів, що призначенні для збирання та дослідження доказів у процесі кримінального судочинства, а також інших заходів щодо розкриття та запобігання злочинів [1].

Ефективному здійсненню практичної діяльності правоохоронних органів повинні сприяти науково-правові дослідження. Наука криміналістика, зокрема, зосереджує увагу на вивченні закономірностей виникнення, виявлення та фіксації інформації, що безпосередньо має доказове значення в розслідуванні злочинів.

У зв'язку з цим, для належного забезпечення процесу доказування, завданням криміналістичної науки є розробка найбільш ефективних методів, прийомів, засобів і оптимальних процесуальних форм збирання, дослідження, оцінки та використання доказів. Традиційні процесуальні питання процесу доказування потребують розгляду та вирішення саме з позицій криміналістичного забезпечення.

Деякі автори зазначають, що процес доказування носить виключно процесуальний характер [2]. Зважаючи на це, весь процес збирання, оцінки, дослідження і перевірки доказів лежить начебто лише в площині положень кримінально-процесуальної науки, що, на нашу думку, є не зовсім правильним, адже процес доказування важко уявити без методів побудови слідчих версій, планування, організації й координації слідчої діяльності, які нормами кримінально-процесуального законодавства України не регламентовані та носять криміналістичний характер.

Характеризуючи процес доказування через призму криміналістики, можна зазначити, що це є планомірна, цілеспрямована, розумова діяльність суб'єктів доказування, яка спрямована на пізнання минулої події злочину за допомогою пошуку й збирання доказів із застосуванням криміналістичних прийомів, методів і технічних засобів.

З цією метою проводяться слідчі та інші дії, які направлені на виявлення доказової інформації. У разі, коли така інформація очевидна й зрозуміла, вона використовується для побудови інформаційної моделі розслідуваної події. Якщо така інформація для слідчого недостатня або незрозуміла, слідчий для її виявлення, відповідно, потребує допомогу, а саме залучення спеціалістів, використання рекомендацій науки криміналістики, яка розробляє систему прийомів, методів і засобів збирання, дослідження та використання доказів, крім того, вона є каналом упровадження використання науково-технічних досягнень у процесі доказування для його вдосконалення, яке, у свою чергу, не протікає автоматично, а вимагає певного забезпечення, оскільки основний суб'єкт процесу доказування – слідчий, бо у зв'язку зі специфікою його професії, завдань, що ним вирішуються, він виступає переважно як споживач і користувач досягненнями науково-технічного потенціалу [3].

Розглядаючи техніко-криміналістичне забезпечення, можна стверджувати, що саме криміналістика дає можливість реалізувати всі вимоги, у ході здійснення кримінально-процесуальної діяльності за допомогою належного використання прийомів, методів, технічних засобів. Адже застосовується широке використання технічних засобів при проведенні тих чи інших гласних слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів.

Говорячи про значення техніко-криміналістичних засобів і прийомів, необхідно насамперед указати на їх величезну роль у підвищенні результативності багатьох слідчих дій. Тільки завдяки їм представляється можливим виявлення невидимих і мало видимих слідів пальців, мікрооб›єктів, знарядь учинення злочину, коштовностей, захованих у схованках, та інших речових доказів, необхідних для встановлення всіх обставин розслідуваної події й доказування винності підозрюваного. Техніко-криміналістичні засоби дозволяють більш повно фіксувати обстановку, в якій проводиться слідча дія. Слідчий при складанні протоколу огляду місця події, огляду, слідчого експерименту, пред›явлення для впізнання, обшуку та інших слідчих діях не завжди може звернути увагу на окремі обставини, які спочатку здаються малозначними, але надалі, будучи зафіксованими на фотоплівку, кіноплівку чи відеоплівку, можуть виявитися істотними при аналізі події злочину [4, 2].

Значно підвищує результативність і можливості слідчого при проведенні такої слідчої дії, як огляд – застосування технічних засобів фіксації, процесуальний порядок якої регулюється кримінально-процесуальним законом. При огляді закон надає право слідчому, прокурору, або за їх дорученням залученому спеціалісту проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати й вилучати речі, які мають значення для кримінального провадження [5, 606].

Коло засобів, які використовує слідчий під час розслідування злочинів, є досить широким і включає систему внутрішньо організованих, упорядкованих і узгоджених процесуальних дій і не процесуальних засобів і прийомів, поєднаних спільною метою, – виконання завдань кримінального судочинства [6, 187].

Як зазначає Р.С. Бєлкін, діяльність слідчого в процесі розслідування злочину не вичерпується комплексом

слідчих дій, адже вона не зводиться виключно до роботи з доказами, а передбачає ряд інших кримінально-процесуальних процедур і організаційно-технічних заходів [7,209].

Техніко-криміналістичні засоби знаходять широке застосування і при здійсненні оперативно-розшукових заходів. Криміналістичні обліки, прилади для складання портретів розшукуваних осіб, інша криміналістична техніка полегшує й прискорює розкриття злочинів і викраденого [4, 3].

Аналіз сучасних наукових досліджень техніко-криміналістичного забезпечення практики боротьби зі злочинністю свідчить, що його основними напрямами є не тільки впровадження новітніх технічних розробок, а й удосконалення практики застосування комплексу техніко-криміналістичних засобів [8, 91].

В умовах науково-технічного розвитку спостерігається активний процес розробки нових і вдосконалення існуючих техніко-криміналістичних засобів, методів і прийомів дослідження джерел інформації, що може мати доказове значення для справи. Разом із тим, у напрямі використання сучасних науково-технічних засобів спостерігаються дві тенденції: перша пов'язана зі своєчасним і кваліфікованим використанням, що підвищує якість розслідування, а друга – з низьким рівнем теоретичних знань і практичних навичок щодо володіння технічними засобами, а отже, характеризується й відсутністю належного результату [9, 2-3].

З викладеного випливає, що невміле використання технічних засобів і низький рівень володіння теоретичними знаннями щодо застосування останніх призводить до неефективного розслідування.

Слід підтримати точку зору А.А. Барцицької, яка вважає, що реалізація техніко-криміналістичних засобів передбачає запровадження системи послідовних дій – технологій застосування окремих техніко-криміналістичних засобів та їх комплексів, що включають певні правила, прийоми та методи [10, 82-85].

Думається, що знання суб'єктом технології застосування технічних засобів призведе до позитивного результату в процесі виявлення й дослідження криміналістично-значущої інформації та поставлених завдань.

Свого часу ще Р.С. Бєлкін звертав увагу на необхідність розробки загальних правил застосування техніко-криміналістичних засобів [7, 309-314].

Отже, на шляху змін і реформування кримінально-процесуального законодавства, у сучасних умовах оптимізації криміналістичної діяльності, удосконаленню підлягають системи збору, збереження, обробки та передачі інформації за допомогою сучасних технічних засобів, тому, на наш погляд, необхідне формування нової вдосконаленої системи техніко-криміналістичних засобів, а також криміналістичних технологій для її ефективної реалізації в практичній діяльності, що, безумовно, підвищить ефективність і швидкість процесу розслідування.

Тому, під техніко-криміналістичним забезпеченням слідчої діяльності можливо розуміти систему науково-теоретичних, кримінально-процесуальних положень і техніко-криміналістичних засобів, а також технологій їх застосування з метою ефективного розслідування, швидкого розкриття та попередження злочинів.

Цільовим призначенням техніко-криміналістичних засобів є максимальна ефективність передбачених кримінально-процесуальним законодавством слідчих дій, криміналістичних досліджень речових доказів, виявлення умов, що сприяють учиненню злочинів та розробці рекомендацій щодо їх усунення. Вона досягається шляхом застосування різних приладів, апаратури, інструментів, матеріалів, спеціальних довідників і технічних прийомів (способів, методів, методик) для виявлення, фіксації, вилучення слідів та інших речових доказів, які мають важливе значення для розслідування [4, 4]. Техніко-криміналістичні засоби мають свою функціональну спрямованість і відіграють важливе значення в пізнавальному процесі слідчої діяльності при пошуку, виявленні, фіксації, використанні та зберіганні доказової інформації.

Література

1. Криминалистика: учеб. для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов [и др.]; под ред. Р.С. Белкина. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – С. 30; Криміналістика: Академічний курс: підручник / Т.В. Варфоломєєва, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров [та ін.] – К.: Юрінком Інтер, 2011. С. 55; Криминалистика: учебник / под ред. Н.П. Яблокова. – 2-е изд. – М.: Юристь, 2002. С. 167.

2. Лукашевич В.З. О понятии доказательств в советском уголовном процессе. / «Правоведение». М., 1963. – № 1. – С. 118-120.

3. Удовенко Ж.В. Криміналістичне забезпечення процесу доказування на досудовому слідстві: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2004.

4. Чернышов В.Н. Технико-криминалистическое обеспечение следствия: [учебное пособие] / [В.Н. Чернышов, Э.В. Сысоев, А.В. Селезнев, А.В. Терехов]. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2005. – 80 с.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х.: Право, 2012. – С. 606.

6. Кузьмічов В.С. Чорноус Ю.М. Міжнародне і національне законодавство. Теорія і практика: Навчальний посібник. – К.: КНТ, 2008. – 448 с.

7. Белкин Р.С. Криминалистика в 3-х томах. Т. 2. Частные криминалистические теории. – М.: Юрист, 1999. 464 с.

8. Тіщенко В.В. Теоретичні засади формування технологічного підходу в криміналістиці: монографія: / В.В. Тіщенко, А.А. Барцицька. – Одеса: Фенікс, 2012. – 260 с.

9. Аминев Ф.Г. Об использовании криминалистических технологий при осмотре места происшествия / Ф.Г. Аминев // Рос. Следователь. – 2009. - № 20. – С. 2-3.

10. Барцицька А.А. Визначення технологічного аспекту криміналістичної техніки / А.А. Барцицька // Криміналістика XXI століття: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 листопада 2010 р. – Х.: Право, 2010. – С. 82-85.

Падей А.С.,
аспірант кафедри криміналістики
Національного університету «Одеська юридична академія»
Надійшла до редакції: 17.05.2015

УДК 159.9:343.102

ПЕРЕЛІК ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ УМІНЬ, ЯКІ ДЕТЕРМІНУЮТЬ ГОТОВНІСТЬ СЛІДЧОГО ДО ПРОВЕДЕННЯ ГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Пасько О. М.

Автором розглянуто професійно важливі вміння працівників органів досудового розслідування відповідно до структурно-логічної моделі готовності. Також визначені результати опитування слідчих щодо труднощів, з якими зустрічаються молоді працівники. Зазначені якості виокремленні згідно з проведенням гласних слідчих (розшукових) дій.

Ключові слова: готовність, структурно-логічна модель готовності, криміналістична, стратегічно-тактична, комунікативна, психофізіологічна, прогностична готовність.

Автором рассмотрены профессионально важные умения работников органов досудебного расследования в соответствии со структурно-логической моделью готовности. Также указаны результаты опроса следователей относительно трудностей, с которыми сталкиваются молодые работники. Данные качества выделены согласно проведения гласных следственных (розыскных) действий.

Ключевые слова: готовность, структурно-логическая модель готовности, криминалистическая, стратегически-тактическая, коммуникативная, психофизиологическая, прогностическая готовность.

The author considered important professional skill workers pretrial investigation according to structural logic model of readiness. Also by the survey investigators regarding the difficulties faced by young workers investigation. Data quality according to the isolation of vowels investigation (search) action.

Keywords: readiness, structural and logical model availability, forensic, strategic and tactical, communication, physiological, predictive readiness.

Професіоналізм працівника органів досудового розслідування залежить від великої кількості вимог, яким він повинен відповідати для того, щоб бути висококваліфікованим фахівцем правоохоронних органів. Проте в процесі державотворення виникає певна сукупність прогалин щодо чітких і структурованих вимог до зайняття певної посади, що призводить до некомпетентності працівників і неготовності на високому рівні виконувати функціональні обов'язки.

Актуальність дослідження полягає в готовності слідчого на високому професійному рівні здійснювати функціональні обов'язки, важливе місце тут посідають професійно важливі вміння, які детермінують готовність до професійної діяльності.

Проблематикою готовності працівників міліції до професійної діяльності в аспекті професійно важливих умінь займались такі провідні науковці, як: Г.О. Балл, С.А. Бондаренко, А.А. Деркач, Т.Г. Жаровцев, Е.Ф. Зеєр, А.Ф. Линенко, Р.І. Лучечко, О.М. Лукашевич, Л.С. Нерсесян, В.Н. Пушкін, Л.Г. Семушина, В.О. Сластьонін, Ю.Т. Русаков, В.І. Уруський, Є.А. Фарапонова, О.М. Цільмак, В.Т. Чичикін, Г.Х. Яворська, С.Х. Яворський, С.І. Яковенко та ін.

Питанням готовності до діяльності працівників міліції присвячені наукові праці О.М. Цільмак [1], в яких вона розглядає компоненти професійної діяльності слідчого та тих професійно важливих умінь і якостей, які її обумовлюють. Частково елементи готовності розглядаються С.М. Соколовою [2], яка визначає підґрунтя готовності – морально-психологічну підготовленість курсантів слідчих факультетів до практичної діяльності.

У наукових працях авторами розглядаються професійно важливі якості працівників органів досудового розслідування як елемент професіограми та психограми, проте відсутня чітка систематизація вмінь відповідно до структурно-логічної моделі готовності до діяльності.

У поданій роботі автором уперше здійснена систематизація професійно важливих умінь відповідно до структурно-логічної моделі готовності слідчих до професійної діяльності.

Методологічне або загальнонаукове значення обумовлюється систематизацією професійно важливих умінь і визначенням критеріїв оцінювання готовності слідчого до професійної діяльності.

Професійне становлення слідчого відбувається за умови ефективного виконання ним слідчих (розшукових) дій. Більшість повноважень і функціональних обов'язків засновані саме на результативності їх проваджень.

Відповідно до КПК України [3] усі слідчі дії можна умовно поділити на гласні (глава 20 КПК України) та негласні слідчі (розшукові) дії (глава 21 КПК України).

Гласні слідчі (розшукові) дії поділяються на такі: допит (ст.ст. 224-226 КПК України [3]), пред›явлення для впізнання (ст.ст. 228-231 КПК України [3]), обшук (ст.ст. 234-236 КПК України [3]), огляд (ст.ст. 237-239 КПК України [3]), слідчий експеримент (ст. 240 КПК України [3]), освідування особи (ст. 241 КПК України [3]), призначення експертизи (ст.ст. 242-245 КПК України [3]).

Слідчими (розшуковими) діями відповідно до ст. 223 КПК України [3] є дії, спрямовані на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. І відповідно, підставами для проведення слідчої (розшукової) дії є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення її мети.

Нами було опитано 117 слідчих Одеської та Херсонської області щодо наявності труднощів, яких вони зазнають при проведенні певних видів слідчих (розшукових) дій. У ході цього опитування слідчі визначили деякі особливості проведення слідчих (розшукових) дій і зазначили, що саме заважає якісному та ефективному їх проведенню. Узагальнивши всі відповіді по кожній слідчій (розшуковій) дії, ми визначили найбільш однакові з них і надалі їх опишемо.

Проведення слідчим гласних і негласних слідчих (розшукових) дій обумовлюється сукупністю різновидів готовності до професійної діяльності, які обумовлюються певними вміннями. Розглянемо детальніше гласні слідчі (розшукові) дії, оскільки вони складають основу професійної діяльності слідчого та визначимо перелік професійно важливих вмінь, які обумовлюють ту чи іншу слідчу (розшукову) дію, за різновидами готовності до

© О.М. Пасько, 2015

здійснення слідчих (розшукових) дій.

Отже, першим різновидом гласних слідчих (розшукових) дій є допит. Допит відповідно до ч. 1 ст. 224 [3] проводиться за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням із особою, яку мають намір допитати.

При допиті підозрюваного необхідно слідчому налаштовуватись на темп розмови, манери спілкування, способи приховування та викривлення інформації. Також ураховувати хвилювання особи. При допиті свідка слідчому необхідно визначити можливість сприймати факти, про які він дає показання, а також щодо інших обставин, які можуть мати значення для оцінки достовірності показань свідка (ч. 1 ст. 96 КПК України [3]). Важливим аспектом при допиті малолітньої або неповнолітньої особи є врахування віку та схильність дитини до фантазувань і можливості невірного сприйняття інформації.

На сучасному етапі розвитку органів досудового слідства МВС України слідчі, особливо молоді фахівці, стикаються під час проведення допиту з певними труднощами суб'єктивного та об'єктивного характеру (дані опитування 117 слідчих Одеської та Херсонської області). Серед них слід підкреслити невміння слідчого: спілкуватись із різними категоріями громадян, зокрема з асоційованою поведінкою; визначати мову жестів; варіювати залежно від тону розмови співрозмовника; установлювати психологічний контакт, долати бар'єри спілкування; установлювати довірчі відносини; подолати тактику протиборства допитуваного; протидіяти маніпулюванню в комунікації та ін.

Ми вважаємо, що для кваліфікованого проведення допиту підозрюваного, свідка, потерпілого, експерта, малолітньої або неповнолітньої особи під час навчання у ВНЗ у курсантів треба формувати такі різновиди готовності: аналітичну, прогностичну, криміналістичну, стратегічно-тактичну, психофізіологічну, комунікативну та творчу.

Отже, криміналістична готовність до проведення допиту детермінується такими професійно важливими вміннями:

- збирати та досліджувати вихідні дані, які відносяться до предмету допиту та до особистості допитуваного;
- застосовувати фотозйомку, аудіо- та/або відеозапис під час допиту (п. 5 ст. 224 КПК України [3]);
- забезпечувати участь законного представника, педагога або психолога, а за потреби лікаря при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 1 ст. 227 КПК України [3]);
- визначити в об›єкті, явищі, процесі дослідження; діях і вчинках особи якомога більше сторін і зв'язків та ін.

Стратегічно-тактична готовність до проведення допиту детермінується вміннями:

- проводити активний допит наступаючого характеру по відношенню до допитуваного;
- контролювати та регулювати час допиту;
- змінювати тактику та манеру ведення допиту;
- змінювати предмет допиту (за потреби) та ін.

Комунікативна готовність до проведення допиту детермінується вміннями слідчого:

- використовувати засоби емоційного впливу, які спрямовані на спонукання допитуваного до каяття й чистосердного зізнання;
- використовувати в допиті фактор раптовості, при постановці несподіваних питань;
- шанобливо відноситись до об'єкта допиту;
- допитувати в режимі відеоконференції з такими змінами зовнішності і голосу, за яких її неможливо було б упізнати (ч. 10 ст. 232 КПК України [3]);
- проводи опитування особи у режимі відео- або телефонної конференції, яка через знаходження у віддаленому від місця проведення досудового розслідування місці, хворобу, зайнятість або з інших причин не може без зайвих труднощів вчасно прибути до слідчого, прокурора (ч. 11 ст. 232 КПК України [3]);
- використовувати прийоми логічного впливу, які полягають у пред›явленні доказів, що спростовують показання об›єкта допиту або потребують їх деталізації, та можуть призвести до протиріч між показаннями співучасників;
- проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях (ч. 9 ст. 224 КПК України [3]);
- проводити одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх показаннях (ч. 9 ст. 224 КПК України [3]);
- ураховувати специфіку підліткового віку при допиті малолітньої або неповнолітньої особи (ст. 226 КПК України [3]);
- слухати, чути та почути об›єкта допиту та ін.

Психофізіологічна готовність до проведення допиту детермінується вміннями слідчого:

- витримувати довготривалий плин допиту, не відволікаючись;
- проводити допит тривалий час, не відволікаючись. Допит не може продовжуватися без перерви понад дві години, а в цілому – понад вісім годин на день (ч. 2 ст. 224 КПК України [3]);
- проводити допит за різних умов проводити за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням із особою, яку мають намір допитати (ч. 1 ст. 224 КПК України [3]);
- бути уважним під час допиту у різний час доби та ін.

Прогностична готовність до проведення допиту детермінується вміннями слідчого:

- визначити коло осіб, які можуть володіти відомостями, що мають значення по кримінальному провадженню;
- попереджати негативний розвиток результатів проведення допиту;
- передбачати напрями розгортання конфлікту й можливі наслідки та ін.

Аналітична готовність детермінується вміннями слідчого:

- аналізувати;
- робити логічні умовиводи щодо отриманої інформації;
- установлювати причинно-наслідкові зв'язки отриманої інформації під час провадження допиту та ін.

Творча готовність до проведення допиту детермінується уміннями слідчого:

- креативно мислити щодо ймовірних обставин;
- обирати оригінальні підходи до плину допиту;
- приймати нестандартні рішення тощо.

Наступний вид слідчої (розшукової) дії пред'явлення для впізнання (ст.ст. 228-231 КПК України).

Пред'явлення для впізнання визначається залежно від пред'явлення особи (ст. 228 КПК України), речей (ст. 229 КПК України) та трупа для впізнання (ст. 230 КПК України).

Слід зазначити, що на сьогодні при провадженні

пред'явлення для впізнання молоді фахівці стикаються з певними труднощами суб'єктивного та об'єктивного характеру (дані опитування 117 слідчих), серед яких слід указати на невміння слідчого: організувати належним чином учасників кримінального процесу; підібрати тотожні предмети; у повному обсязі використовувати технічні засоби для проведення слідчої (розшукової) дії; попередньо підготувати особу, яка буде впізнавати щодо безпеки цієї слідчої дії; чітко надати інструкцію особам-статистам та ін.

У зв'язку із цим виникає потреба ще на рівні ВНЗ системи МВС зосереджувати увагу на таких різновидах готовності, як: засвідчувальна, стратегічно-тактична, діагностична, комунікативна, аналітична, управлінська, які сприятимуть ефективному та якісному проведенню процесу пред'явленню для впізнання. Отже, розглянемо деякі вміння, які детермінують певні різновиди готовності для здійснення процесу пред'явлення для впізнання.

Засвідчувальна готовність щодо пред'явлення для впізнання детермінується вміннями слідчого:

- перекладання усної інформації в письмову форму під час впізнання;
- провадити впізнання за фотознімками, матеріалами відеозапису (п. 6 ст. 228 КПК України [3]);
- використовувати сучасні інформаційні технології та ін.

Стратегічно-тактична готовність щодо пред'явлення для впізнання детермінується вміннями слідчого:

- установлювати психологічний контакт із особою, що впізнає;
- визначитися із доцільністю візуальної ідентифікації;
- підбирати тотожні об'єкти для впізнання;
- підібрати для особи, яка впізнає, речі одного виду, якості й без різких відмінностей у зовнішньому вигляді, у кількості не менше трьох (ч. 2 ст. 229 КПК України [3]);
- підбирати фотознімки, що пред'являються, які не повинні мати різких відмінностей між собою за формою та іншими особливостями, що суттєво впливають на сприйняття зображення (п. 7 ст. 228 КПК України [3]);
- проводити впізнання в умовах, коли особа, яку пред'являють для впізнання, не бачить і не чує особу, яка впізнає, тобто поза її візуальним та аудіоспостереженням та ін.

Управлінська готовність щодо пред'явлення для впізнання детермінується вміннями слідчого:

- організувати попередній допит особи, що впізнає, і особи, яку буде пред›явлено для впізнання;
- залучати спеціалістів для фіксування впізнання технічними засобами, психологів, педагогів та інших спеціалістів (п. 8 ст. 228 КПК України [3]);
- організувати робочий процес відповідно до раціонального використання часу та ін.

Діагностична готовність щодо пред'явлення для впізнання детермінується вміннями слідчого:

- установлювати, наскільки впевнена у своїх твердженнях особа, що впізнає;
- діагностувати мову жестів та міміки особи, що впізнає;
- діагностувати брехню та ін.

Комунікативна готовність щодо пред'явлення для впізнання детермінується вміннями слідчого:

- чітко та однозначно задати питання;
- лаконічно уточнювати відповіді;
- задати конкретні питання особі, яка впізнає, чи може вона впізнати певну річ, опитувати про ознаки цієї речі й обставини, за яких вона цю річ бачила, про що складається протокол (ч. 1 ст. 229 КПК України [3]);
- задавати прямі та конкретні питання тощо.

Прогностична готовність щодо пред'явлення для впізнання детермінується вміннями слідчого:

- передбачати наслідки проведеного впізнання;
- передбачати поведінку учасників впізнання та ін.

Наступний вид гласних слідчих (розшукових) дій проведення обшуку (ст.ст. 234-236 КПК України). Сутність цієї слідчої дії обумовлюється здобуттям певної інформації, що може бути корисною для кримінального провадження.

Слід зазначити, що під час проведення цієї слідчої дії виникають певні труднощі, серед яких провідне місце посідають невміння (дані опитування 117 слідчих): визначати психічні пізнавальні процеси особи та мову невербальної комунікації; установлювати психологічний контакт із особою, яку обшукують, і членами її родини, організувати учасників кримінального провадження, щоб вони всі були в одному місці приміщення, ніхто не заходив в інше та ін.

У зв'язку із цим виникає потреба ще на рівні ВНЗ системи МВС зосереджувати увагу на таких різновидах готовності, як стратегічно-тактична, розшукова, прогностична, аналітична, які сприятимуть ефективному та якісному проведенню обшуку.

Зазначена слідча (розшукова) дія визначається певними професійно важливими вміннями, які детермінують спроможність слідчого до її провадження.

Розшукова готовність щодо проведення обшуку детермінується вміннями слідчого:

- здійснювати оглядову стадію обшуку;
- проводити обстеження без порушення цілісності об'єкту;
- застосовувати метод послідовного суцільного ретельного обстеження, що застосовується в ситуації інформаційної невизначеності слідчого щодо вірогідного місцезнаходження предметів, які розшукують, та ін.

Стратегічно-тактична готовність щодо проведення обшуку детермінується вміннями слідчого:

- визначити загальну тактику проведення обшуку;
- доказати, що речі і документи, які відшукують, мають значення для досудового розслідування (п. 2 ч. 5 ст. 234 КПК України [3]);
- ужити всіх належних заходів для забезпечення присутності під час проведення обшуку осіб, чиї права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені (ч. 1 ст. 236 КПК України [3]);
- забороняти будь-якій особі залишити місце обшуку до його закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню обшуку (ч. 3 ст. 236 КПК України [3]);
- проводити обшук осіб, які перебувають у житлі чи іншому володінні, якщо є достатні підстави вважати, що вони переховують при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження (ч. 4 ст. 236 КПК України [3]);
- проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення обшуканого житла чи іншого володіння особи чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати й вилучати речі і документи, які мають значення для кримінального провадження (ч. 4 ст. 236 КПК України [3]);
- правильно визначати чисельність і персональний склад слідчої групи для успішного виробництва обшуку

та виїмки та ін.

Прогностична готовність щодо проведення обшуку детермінується вміннями слідчого:

- спланувати виїзд до місця обшуку так, щоб застати на місці обшукуваного або повнолітніх членів його сім›ї;

- визначати місця знаходження предмету, об'єкту, документу;

- визначати місце і спосіб споруди тайника та ін.

Аналітична готовність щодо проведення обшуку детермінується вміннями слідчого:

- складати уявлення про обшукуваного і членів його сім›ї, їх способі життя, заняття, розпорядок дня – на основі матеріалів кримінальної справи та даних, отриманих в процесі оперативно-розшукових заходів

- використовувати евристичний метод обшуку при першочерговому обстеженні об›єктів;

- планувати способи проведення обшуку та ін.

Наступна слідча (розшукова) дія це огляд, який є важливим при кримінальному провадженні, оскільки надає можливість слідчому перевірити наявність або відсутність певної версії або інформації.

Психологічними особливостями є проведення огляду в складній нервово-психологічній обстановці, в якій може опинитись слідчий (вигляд трупа, неприємний запах, ексгумація трупа тощо). Але не зважаючи на це, він повинен бути уважним, зосередженим і стійким при проведенні цієї слідчої (розшукової) дії.

При проведенні зазначеної слідчої (розшукової) дії в молодих слідчих виникають певні труднощі (дані опитування 117 слідчих): імовірність визначення місця сховища, ототожнення предметів; організація та залучення фахівців у разі потреби (наприклад, будівельника, архітектора, лікаря та ін.).

У зв'язку із цим виникає потреба ще на рівні ВНЗ системи МВС зосереджувати увагу на таких різновидах готовності, як криміналістична, стратегічно-тактична, аналітична, прогностична, управлінська, - які сприятимуть ефективному та якісному проведенню огляду.

Дана слідча (розшукова) дія визначається вміннями, які детермінують спроможність слідчого до процесу її провадження.

Отже, криміналістична готовність щодо проведення огляду, детермінується уміннями слідчого:

- продуктивного та репродуктивного пізнання;

- визначити криміналістично важливу інформацію та ін.

Стратегічно-тактична готовність щодо проведення огляду, детермінується уміннями слідчого:

- застосовувати різноманітні прийоми вирішення задач;

- досліджувати об'єкти, які можуть бути носіями мікроджерел інформації на основі побудови і вивчення розумової моделі;

- тимчасово опечатувати і зберігати у такому вигляді речі і документи доти, доки не буде здійснено їх остаточні огляд і опечатування, у разі якщо огляд речей і документів на місці здійснити неможливо або їх огляд пов'язаний з ускладненнями умовами (ч. 5 ст. 237 КПК України [3]);

- запаковувати вилучений предмет або об'єкт його частину належним чином ін.

Управлінська готовність щодо проведення огляду, детермінується уміннями:

- організувати охорону місця скоєння злочину;

- визначати необхідність участі спеціалістів, понятих, інших осіб;

- своєчасно прибути на місце скоєння злочину та ін.

Прогностична готовність щодо проведення огляду, детермінується уміннями слідчого:

- прогнозувати розвиток ситуації;

- висувати декілька версії, щодо скоєного злочину;

- розумово відтворювати передкримінальні обставини та ін.

Аналітична готовність щодо проведення огляду, детермінується уміннями слідчого:

- встановлювати послідовність слідчої дії;

- аналізувати та конкретизувати версії;

- визначати причетність інформації до розслідуваної події;

- складати план слідчих дій та ін.

Наступна слідча (розшукова) дія, яка може проводитись слідчим у процесі кримінального провадження – слідчий експеримент.

Під час проведення даної слідчої (розшукової) дії у молодих фахівців виникають певні труднощі, серед яких провідне місце посідають (данні опитування 117 слідчих): вирішення питань про місце і час експерименту; підбір учасників слідчого експерименту та забезпечити їх своєчасну явку на місце проведення слідчої (розшукової) дії; підготовка предметів, необхідних для слідчого експерименту; перевірка готовності і комплектність необхідних технічних засобів; попередня підготовка питань, з метою не задавання провокаційних запитань та ін.

У зв'язку із цим виникає потреба ще на рівні ВНЗ системи МВС зосереджувати увагу на таких різновидах готовності, як стратегічно-тактична, аналітична, прогностична, управлінська, які сприятимуть ефективному та якісному проведенню слідчого експерименту.

Стратегічно-тактична готовність щодо проведення слідчого експерименту детермінується вміннями слідчого:

- перевіряти й уточнювати відомості, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 240 КПК України [3]);

- вимірювати, фотографувати, вести звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу (ч. 2 ст. 240 КПК України [3]);

- швидко зорієнтуватись у процесі проведення слідчої дії та змінювати умови її проведення тощо.

Управлінська готовність щодо проведення слідчого експерименту детермінується вміннями слідчого:

- бути організатором і керівником слідчої дії;

- визначити коло учасників слідчої дії;

- забезпечити належну повноту і точність відтворення самих експериментальних дій, які іноді необхідно виконати багато разів, а також із відповідними варіаціями та ін.

Прогностична готовність щодо проведення слідчого експерименту детермінується вміннями слідчого:

- визначити доцільність і раціональність проведення слідчого експерименту;

- забезпечувати умови, за яких не створюється небезпека для життя і здоров'я осіб, які беруть участь у слідчому експерименті, чи оточуючих, не принижуються їхні честь і гідність, не завдається шкода (ч. 4 ст. 240 КПК України [3]);

- відтворити (реконструювати) обстановку, в якій проводитимуться слідчі дії ін.

Аналітична готовність щодо проведення слідчого експерименту детермінується вміннями слідчого:

- аналізувати отриману інформацію;

- аналізувати й логічно відтворювати ситуацію та можливості існування будь-якого факту чи виникнення явища при цих умовах;

- застосовувати логічні прийоми щодо можливості здійснення суб'єктами певних дій тощо.

Наступні слідчі (розшукові) дії, які уповноважений за потреби проводити слідчий, є освідування особи. Ця слідча дія має певну специфіку проведення й обумовлюється наявністю знань щодо її проведення.

Труднощі проведення освідування полягають у невмінні уважно та ретельно провести цю слідчу (розшукову) дію.

У зв'язку із цим виникає потреба ще на рівні ВНЗ системи МВС зосереджувати увагу на таких різновидах готовності, як аналітична, управлінська, стратегічно-тактична, які сприятимуть ефективному та якісному проведенню освідування.

Стратегічно-тактична готовність щодо проведення освідування особи детермінується вміннями слідчого:

- здійснювати освідування підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет (ч. 1 ст. 241 КПК України [3]);

- фіксувати наявність чи відсутність на тілі особи, яка підлягає освідуванню, слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет шляхом фотографування, відеозапису чи інших технічних засобів (ч. 41 ст. 241 КПК України [3]);

- швидко зорієнтуватись щодо необхідності проведення освідування у зв'язку із можливістю знищення слідів тощо.

Управлінська готовність щодо проведення освідування особи детермінується вміннями слідчого:

- створювати необхідні умови для успішного проведення освідування;

- надавати конкретні задачі кожному з учасників слідчої дії;

- створити необхідні умови для успішного проведення освідування та ін.

Аналітична готовність щодо проведення освідування особи детермінується вміннями слідчого:

- планувати дії, пов'язані із провадженням освідування;

- передбачити ймовірність наявності слідів злочину на особі;

- передбачати дії та поведінку учасників освідування та ін.

Розглянемо наступний вид слідчої (розшукової) дії - призначення експертизи.

При проведенні цієї слідчої (розшукової) дії в молодих слідчих виникають певні труднощі (дані опитування 117 слідчих): доцільність і необхідність призначення експертизи; проблема варіативності спеціальних знань, з якої саме галузі необхідні; лаконічності та якості складання питань та ін.

У зв'язку із цим виникає потреба ще на рівні ВНЗ системи МВС зосереджувати увагу на таких різновидах готовності, як криміналістична, прогностична, аналітична, які сприятимуть більш ефективному проведенню зазначеної слідчої (розшукової) дії.

Криміналістична готовність щодо призначення експертизи детермінується вміннями слідчого:

- швидко зорієнтуватись щодо необхідності проведення експертизи з метою попередження втрати доказів з кримінального провадження;

- ставити запитання;

- складати клопотання, протокол про проведення експертизи та ін.

Прогностична готовність щодо призначення експертизи детермінується вміннями слідчого:

- передбачити необхідність доказування тих обставин, без встановлення яких неможливе всебічне й повне розслідування матеріалів кримінального провадження;

- прогнозувати поведінку суб'єктів експертизи та ін.

Аналітична готовність щодо призначення експертизи детермінується вміннями слідчого:

- визначити необхідність і доцільність проведення експертизи;

- аналізувати отриману інформацію та визначити, з якої конкретної галузі знань необхідні знання та ін.;

- аргументувати необхідність певного виду експертизи та ін.

Відповідно, призначення експертизи характеризується групою вмінь щодо доцільності призначення експертизи та чіткого визначення певного різновиду знань, які необхідні.

Отже, нами були розглянуті професійно важливі вміння, які детермінують певні різновиди готовності слідчого до видів гласних слідчих (розшукових) дій. У результаті чого ми визначили вміння, які необхідні слідчому для якісного й ефективного проведення допиту, пред›явленню для впізнання, обшуку, огляду, слідчого експерименту, освідування особи та призначення експертизи.

Уперше систематизовані вміння щодо проведення гласних слідчих (розшукових) дій відповідно до структурно-логічної моделі готовності слідчого до професійної діяльності. Якщо слідчому будуть притаманні ці вміння, то він буде спроможний здійснювати їх на високому професійному рівні.

У зв'язку із цим пропонується здійснювати оцінювання рівня професійної готовності працівників органів досудового розслідування відповідно до змісту різновидів готовності та професійно важливих якостей, які їх детермінують. Це, у свою чергу, сприятиме ефективному та якісному виконанню функціональних обов'язків на високому професійному рівні.

Література

1. Цільмак О.М. Психологічна структура слідчої діяльності / О.М. Цільмак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор М.М. Цимбалюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 2 (1). – С. 330-338.

2. Соколова Е.Н. Морально-психологическая подготовленность следователя и ее формирование у курсантов и слушателей в специализированных образовательных учреждениях МВД России: дис. … кандидата психол. наук: 19.00.06 / Елена Николаевна Соколова. – М., 1999. – 300 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI із змін., внес. згідно із Законами України: за станом на 01.01.2015 р. № 5288-17. – [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/card4#History.

Пасько О.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки ОДУВС

Надійшла до редакції: 13.05.2015

УДК 343.985

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Сандрачук А. А.

Розглянуто деякі особливості тактики проведення обшуку, зокрема групового обшуку, при досудовому розслідуванні торгівлі людьми, визначено поняття обшуку, підстави, розкриті окремі питання підготовки та проведення обшуку.

Ключові слова: *обшук, тактика, груповий, торгівля людьми.*

Рассмотрены некоторые особенности тактики проведения обыска, отдельно группового обыска, определено понятие обыска, основания, раскрыты отдельные вопросы подготовки и проведения обыска.

Ключевые слова: *обыск, тактика, групповой, торговля людьми.*

Some features of the tactics of the search, a separate search group, defined the concept of a search, the grounds are disclosed certain issues of preparation and holding of the search.

Keywords: *search, tactics, group, human trafficking.*

Світова глобалізація та нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих регіонів світу спричинили поширення наприкінці XX ст. торгівлі людьми. Спостерігається створення і функціонування в країнах Європи та Азії різних за своєю спрямованістю, структурою й масштабами впливу на економіку та суспільство загалом злочинних формувань, що нерідко створюють цілісні мережеві системи, які здійснюють протиправну діяльність з метою незаконного отримання надприбутків. За оцінками експертів ООН, цей вид злочину посідає третє місце за рівнем прибутковості після торгівлі наркотиками та зброєю. За деякими експертними оцінками, у світовому масштабі злочинні угруповання отримують понад 30 мільярдів доларів щорічно від експлуатації жертв торгівлі людьми.

Для України проблема торгівлі людьми в її сучасному розумінні постала після розпаду СРСР. Сукупність соціально-економічних умов, специфіка географічного положення призвели до того, що Україна є країною-донором, країною транзиту та останнім часом країною призначення «живого товару».

Як злочин міжнародного характеру торгівлю людьми вивчали І.П. Бліщенко, Л.Н. Галенська, О.Г. Горбунова, В.О. Іващенко, Д.В. Ільман, Н.І. Карпачова, І.І. Карпець, К.Б. Левченко, І.І. Лукашук, В.М. Набока, В.В. Неволя, А.В. Наумов, В.П. Панов, Ю.О. Решетов. Про торгівлю людьми транснаціональними злочинними групами писали в наукових працях Г.О. Зорін, В.Є. Емінов, В.І. Куліков, Б.В. Лизогуб, В.В. Лунєєв, А.С. Овчинський, В.С. Овчинський, С.С. Овчинський, М.П. Яблоков.

Аналіз слідчої практики свідчить, що розслідування торгівлі людьми в Україні пов'язане з низкою серйозних труднощів, до яких належать: неадекватне фінансування діяльності правоохоронних органів у галузі боротьби з торгівлею людьми, неадекватна законодавча база, недостатнє міжвідомче співробітництво на національному та міжнародному рівнях і відсутність пропозицій для покращення діяльності по боротьбі з цими злочинами. Деякі особливості існують і при проведенні такої слідчої (розшукової) дії, як обшук, які ми розглянемо.

Пошук об'єктів протиправної діяльності та осіб, причетних до вчинення злочинів – це досить трудомісткий процес, що вимагає спеціальних теоретичних знань, значної кількості часу, фахової підготовленості, уміння на практиці застосовувати складні програмні апаратно-технічні засоби тощо. Вдало висловив свою думку стосовно цього питання В.Г. Гончаренко: «Неспростовною істиною є твердження, що лише за наявності добре обґрунтованої і глибокої теорії може бути належна практика, ефективна діяльність людини у певній галузі» [1, 3].

Потрібно зазначити, що обшук – одна з найважливіших першочергових слідчих (розшукових) дій, яка регламентується кримінально-процесуальним законом (ст. 234 КПК України) та проводиться з метою виявлення й фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукання знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте в результаті його вчинення, а також установлення місцезнаходження розшукуваних осіб. Його результати значною мірою визначають повноту та ефективність процесу доказування торгівлі людьми.

Для проведення обшуку слідчий звертається за погодженням до прокурора або прокурор - до слідчого судді з відповідним клопотанням, яке повинно містити відомості про:

1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;

2) короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з розслідуванням якого подається клопотання;

3) правову кваліфікацію кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;

4) підстави для обшуку;

5) житло чи інше володіння особи або частину житла чи іншого володіння особи, де планується проведення обшуку;

6) особу, якій належить житло чи інше володіння, та особу, у фактичному володінні якої воно знаходиться;

7) речі, документи або осіб, яких планується відшукати.

До клопотання також мають бути додані оригінали або копії документів та інших матеріалів, якими прокурор, слідчий обґрунтовує доводи клопотання, а також витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань щодо кримінального провадження, у рамках якого подається клопотання.

Метою проведення обшуку при досудовому розслідуванні торгівлі людьми є виявлення й вилучення предметів і документів, що мають доказове значення. Це передусім трудові договори (контракти) з потерпілими та іншими особами, боргові розписки, закордонні та громадянські паспорти потерпілих та інших осіб тощо, а також інші предмети, що можуть служити речовими доказами й будуть використані для встановлення істини під час досудового розслідування.

Крім того, під час обшуку підлягають вилученню

© А.А. Сандрачук, 2015

предмети, що не мають безпосереднього відношення до вчинення торгівлі людьми, але характеризують особу торгівця і його діяльність. Це можуть бути предмети, які вилучені з цивільного обороту або які зберігаються без належного дозволу (зброя, наркотичні засоби та ін.), а також предмети та цінності, нажиті злочинним шляхом.

До проведення обшуку необхідно зібрати орієнтуючу інформацію, яка містить:

1) інформацію щодо приміщення, його розташування, особливості підходів, входів, виходів, якщо завдання обшуку – обшук приміщення;

2) інформацію про особу, яку обшукують, що дозволяє слідчому одержати уявлення про особу в плані, який цікавить слідчого, тобто в плані оцінок професійних та інтелектуальних рис особи, які можуть бути використані для приховування об'єктів, які необхідно відшукати. З'ясування даних про особу стосовно характеристик, які важливі для обшуку, виявляється в зборі інформації про: 1) професію особи; 2) її звички; 3) захоплення; 4) коло друзів і родичів; 5) антипатії і симпатії; 6) можливості приховування в службових та інших приміщеннях [2, 35-37].

Можливо зазначити, що майже всі злочини, пов'язані з торгівлею людьми, вчиняються групами осіб, що орієнтовані на тривалу злочинну діяльність. Обшук в осіб, що входять в таку групу, необхідно проводити одночасно, з тією метою, щоб злочинці не могли попередити один одного про проведення обшуку й завдяки цьому виключити знищення речових доказів.

Зважаючи на викладене, при досудовому розслідуванні торгівлі людьми існує необхідність проведення серії обшуків. Такі обшуки отримали назву групових [3, 265; 4, 103]. Проведення групових обшуків дає ефективний результат при досудовому розслідуванні торгівлі людьми, вчиненої організованою злочинною групою. У процесі підготовки групового обшуку варто передбачити засоби зв'язку між учасниками, єдине керівництво і єдиний план його проведення, порядок обміну інформацією, а також і те, що ці обшуки повинні проводитися в той самий день і в той самий час. Плануючи груповий обшук, доречно використовувати оперативні дані й скласти схему злочинних зв'язків, а також схему родинних зв'язків осіб, яких обшукують [5, 129]. Якщо планується затримання осіб, які обшукуються, заздалегідь варто передбачити, як буде проходити затримання, які заходи варто прийняти для уникнення спілкування затриманих між собою й де вони будуть розміщені [6, 225].

Обшук переважно проводиться в ситуації тактичного ризику, коли допускається вірогідність настання негативних наслідків. Прийняття рішення про проведення обшуку пов'язано з достатніми підставами, які має слідчий, з даними, що дозволяють висунути підстави, що в якомусь приміщенні або в якоїсь особи знаходяться документи, предмети й цінності, здобуті злочинним шляхом. Фактичні дані, які дозволяють висунути припущення, мають вірогідний характер.

При проведенні обшуку тактичний ризик знаходить своє виявлення й у виборі часу проведення обшуку. Передчасність обшуку призводить до того, що відсутні необхідні дані про предмети обшуку, місце майбутнього обшуку, особу, яку необхідно обшукати, вірогідні способи приховування. Зволікання з проведенням обшуку ставить під сумнів його несподіваність і може призвести до того, що розшукувані предмети будуть вилучені з місця майбутнього обшуку або знищені [7, 119]. У зв'язку з цим обшуки в підозрюваних осіб у вчиненні шахрайства з фінансовими ресурсами повинні бути проведені одразу ж після порушення кримінальної справи, щоб виключити можливість утрати доказів.

Однією з невід'ємних тактичних вимог успіху проведення обшуку виступає його раптовість [8, 175]. Це визначення повною мірою відноситься і до тактичних вимог проведення групового обшуку при досудовому розслідуванні торгівлі людьми. Слідчий (прокурор) повністю відповідає за законне і своєчасне проведення слідчих (розшукових) дій. Тому при розслідуванні торгівлі людьми в ситуаціях, коли особа підозрюваного встановлена до його затримання, проведення обшуків рекомендується планувати одночасно із затриманням, що дозволить використати фактор раптовості й допоможе виявленню важливих доказів. Якщо дані стосовно підозрюваних у вчиненні торгівлі людьми отримані тільки після їх затримання, насамперед слід вжити заходів по встановленню місця постійного чи тимчасового проживання (роботи) осіб, їх співучасників, знайомих і родичів, після чого невідкладно і по можливості одночасно організувати проведення там обшуків.

Не можна не звернути увагу на певні особливості обшуку, з урахуванням можливості використання злочинцями комп'ютерної техніки, зокрема й електронної пошти через мережу Інтернет, під час обшуків обов'язково з'ясовується наявність у підозрюваних комп'ютерів, відповідних засобів зв'язку. До того ж у пам'яті комп'ютерів можуть зберігатися й інші дані, що стосуються злочинної діяльності, зокрема облік жінок (чоловіків, дітей), отриманих за їх продаж грошей і т. ін., тому особливу увагу слідчий має звернути на дотримання правил вилучення комп'ютерної техніки. Для проведення такого вилучення рекомендується запрошувати спеціаліста з обчислювальної техніки. Насамперед слід ужити заходів щодо забезпечення збереження інформації в комп'ютері та на магнітних носіях. Вилучати треба всі комп'ютери, які є на місці обшуку. Комп'ютер опечатують шляхом накладення на роз'єм живлення (що міститься на задній панелі системного блоку) аркуша паперу з приклеюванням його країв на бокових стінках комп'ютера. На цьому аркуші паперу підписуються слідчий, поняті та власник комп'ютера або представник організації. Упаковувати їх краще в картонну коробку або ящик [9, 155-158].

Підводячи підсумки, зазначимо, що якісне та своєчасне проведення обшуку сприяє ефективному досудовому розслідуванню кримінального провадження.

Література

1. Гончаренко В.Г. Теорія криміналістики і адвокатська практика / В.Г. Гончаренко. - Адвокат. – 2003. – № 2 (35). – С. 3–6.

2. Коновалова В.Е. Обыск: тактика и психология/ В.Е. Коновалова, В.Ю. Шепитько. - Харьков: Гриф, 1997. – 80 с.

3. Криминалистика: учебник для вузов / Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. - М.: Высшая школа, 1994. – 528 с.

4. Хмыров А.А. Расследование хищений государственного и общественного имущества: учеб. пособие / А.А. Хмыров – для студентов ВЮЗИ. - М.: Всесоюзн. юрид. заочн. ин-т, 1970. – 172 с.

5. Криминалистика: учебник / Под ред. Р.С. Белкина, И.М. Лузгина. - М.: РИО Акад. МВД СССР, 1980. - Т. 2. – 507 с.

6. Денисюк С. Проблеми тактики обшуку в сучасних

умовах боротьби з організованою злочинністю / С. Денисюк - Вісн. Акад. правових наук України. - 1999. - № 1. - С. 224-227.

7. Герасименко А.Ю. Подготовка к обыску: прогнозирование и тактический риск / А.Ю. Герасименко - Проблемы соц. законности. - 1991. - Вып. 26. - С. 115-120.

8. Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: учеб. пособие / Р.С. Белкин. – Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. – 200 с.

9. Вехов В.Б. Компьютерные преступления: способы совершения и раскрытия / Под. ред. акад. Б.П. Смагоринского. – М.: Право и закон, 1996. – 182 с.

Сандрачук А.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики,
судової медицини та психіатрії
ОДУВС
Надійшла до редакції: 07.05.2015

УДК 343.98.06

ОСНОВНІ СТАДІЇ ТА ФУНКЦІЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

Теслюк І. О.

У статті автор аналізує наукові праці вчених, які торкаються питання стадій і функцій криміналістичного прогнозування. На їх основі визначено власний перелік етапів, які містять визначені стадії криміналістичного прогнозування, а також сформовано основні функції криміналістичного прогнозування, які є допоміжним елементом у слідчій (розшуковій) діяльності.

Ключові слова: *криміналістичне прогнозування, слідчий, стадії, функції.*

В статье автор анализирует научные работы ученых, которые затрагивают вопросы стадий и функций криминалистического прогнозирования. На их основе определены собственный перечень этапов, которые содержат определенные стадии криминалистического прогнозирования, а также сформированы основные функции криминалистического прогнозирования, которые являются вспомогательным элементом в следственной (розыскной) деятельности.

Ключевые слова: *криминалистическое прогнозирование, следователь, стадии, функции.*

The article analyzes the scientific work of scientists who question affecting stages and functions forensic forecasting. On this basis, a list of your own steps that include step by forensic forecasting, and formed the basic functions of forensic forecasting, which is a subsidiary element in investigative (detective) activity.

Keywords: *forensic prediction, the investigator, the stage function.*

Процес розслідування злочинів слідчим являє собою розробку певних прогнозних варіантів, які складаються з певних послідовних етапів – стадій. Тому позитивний результат розслідування залежить від того, наскільки прогнозування буде точним і своєчасним, а також наскільки буде відповідати завданням, які стоять перед слідчим.

Для того, щоб ефективність прогнозування була максимально високою, слідчому слід дотримуватися всіх стадій прогнозування. Враховуючи важливість зазначеного, як для теорії так і для практики, логічною є численна кількість наукових праць з приводу чіткого визначення стадій і функцій криміналістичного прогнозування.

Так, цією проблематикою займались О.М. Цільмак [1], І.В. Бестужев-Лада [2], В.П. Горбатенко [3], М.В. Савельева та А.Б. Смушкін [4], В.А. Журавель [5] та ін. Але зазначимо, що незважаючи на велику кількість напрацювань, питання з приводу стадій і функцій криміналістичного прогнозування залишається дискусійним.

Підтверджує це, наприклад, І.В. Бестужев-Лада, який називає в різних джерелах від 7 до 12 стадій соціального прогнозування. Серед основних він виділяє передпрогнозну орієнтацію, побудову базової (вихідної) моделі об'єкта прогнозування, формування системи показників прогнозного фону, експлораторну розробку, нормативну розробку, верифікацію одержаних прогнозних даних і генерацію рекомендацій по оптимізації цільових, програмних, планових, проектних та інших рішень у сфері управління [2].

У сфері політики В.П. Горбатенко процес здійснення прогнозів розділяє на 10 етапів, а саме: 1) розробка програми дослідження; 2) побудова вихідної (базової) моделі прогнозованого об'єкта; 3) збір контексту прогнозування; 4) побудова передмодельних сценаріїв; 5) створення серії гіпотетичних пошукових моделей; 6) побудова серії гіпотетичних нормативних моделей; 7) оцінка достовірності, точності й обґрунтованості прогнозу; 8) вироблення рекомендацій для рішень у сфері управління; 9) експертиза підготовленого прогнозу й рекомендацій та їх доробка з урахуванням обговорення, здача їх замовнику; 10) співставлення матеріалів розробленого прогнозу з новими даними прогнозного контексту й започаткування нового циклу досліджень [3].

Так, алгоритм криміналістичного прогнозування, що складається з етапів і операцій з урахуванням типового алгоритму прогнозування містить:

1-й етап: передпрогнозна орієнтація:

1.1. Збір і аналіз вихідної інформації про слідчу ситуацію та учасників майбутнього слідчої дії.

1.2. Визначення предмета прогнозування: епізоду зустрічі з учасником слідчої дії, кульмінації спілкування, процесів розвитку дії й т.д.

1.3. Конструювання робочих версій поведінки учасника майбутнього слідчої дії.

2-й етап: побудова вихідної і гіпотетичної моделей прогнозованого об'єкта (явища):

2.1. Побудова вихідної моделі поведінки учасника майбутнього слідчої дії, визначення варіантів його поведінки.

2.2. Збір даних прогнозного фону, тобто використання результатів багатофакторного аналізу кожного з вихідних компонентів слідчої дії з позицій їх впливу на розвиток прогнозованої ситуації.

2.3. Побудова гіпотетичної моделі прогнозованого явища, наприклад, поведінки певної особи з конкретизацією мінімального, максимального і найімовірнішого варіантів поведінки з урахуванням системи його захисту, протидії та інших факторів.

© І.О. Теслюк, 2015

3-й етап: оцінка прогнозу і введення його в процес підготовки слідчої дії:

3.1. Оцінка прогнозу поведінки учасника майбутнього слідчої (розшукової) дії методами рефлексивного аналізу, інтерпретації приховуваної інформації, моделювання та іншими методами.

3.2. Оцінка прогнозу з урахуванням типових помилок. Ситуація аналізується з позицій імовірності помилок на різних етапах, прийомах, мікро- і макродій слідчого.

3.3. Введення результатів прогнозування в процеси підготовки слідчої дії, коректування процесів підготовки й проведення слідчої дії [6, 7, 8].

М.В. Савельева та А.Б. Смушкін [4] вважають, що криміналістичне прогнозування складається із трьох етапів.

Перший етап – прогнозна ретроспекція – етап прогнозування, на якому досліджується історія розвитку об'єкта прогнозування й прогнозного фону, з метою отримання їх систематизованого опису. Прогнозний фон – це сукупність зовнішніх щодо об'єкта прогнозування умов (факторів), істотних для вирішення задач прогнозу. Другий етап отримав назву прогнозного діагнозу. На цьому етапі досліджується опис об'єкта прогнозування й прогнозного фону з метою виявлення тенденцій їх розвитку; аналізується інформація про об'єкт з метою визначення закономірностей, що лежать в основі розвитку об'єкта або супроводжуючих його. Достовірність і точність інформації, що аналізується на цьому етапі мають визначальне значення. Третій етап – проспекція, що полягає в розробці за результатами діагнозу прогнозів об'єкта і прогнозного фону. На цьому етапі в необхідних випадках виробляються верифікація (оцінка з точки зору точності результатів прогнозу) та синтез прогнозів.

В. Лисичкін разом із В. Александровим веде мову про три періоди прогнозування (ретроспекція, діагноз, прогноз), кожен з яких, у свою чергу, складається із трьох стадій (визначення об'єкта прогнозу, вибір методів прогнозу, процес створення прогнозу) [9].

В.А. Журавель притримується поділу на три стадії криміналістичного прогнозування (передпрогнозну, власне прогностичну та реалізаційну) і п'ять процедур (передпрогнозної орієнтації, діагнозу, проспекції, верифікації, вироблення рекомендацій на підставі прогнозних даних) [5].

О.М. Цільмак [10] виділяє такі етапи криміналістичного прогнозування імовірного майбутнього в слідчій (розшуковій) діяльності:

1. Орієнтуючий – визначаються об'єкт і предмет дослідження, проблеми, цілі, завдання, час проведення, структура та організація дослідження.

2. Конструктивно-пошуковий:

2.1. Аналітичний – збір і аналіз ретроспективної кількісної та якісної інформації про об'єкт прогнозування, його динаміку розвитку, внутрішні і зовнішні умови; прогностичний фон тощо. Кількісна інформація (досить надійна) необхідна для розрахунків за екстраполяцією динаміки зміни прогнозованих параметрів, за визначенням найбільш ймовірних тенденцій їх зміни.

2.2. Моделювання, тобто висунення робочих гіпотез і розробка прогнозних варіантів, які один одному не суперечать. Розробка прогнозної альтернативи, коли один із прогнозів становить групу можливих взаємовиключних прогнозів.

2.3. Верифікації прогнозу – оцінювання достовірності й точності прогнозу. Установлення ступеня достовірності та уточнення прогностичних моделей, зіставлення прогностичних моделей, визначення найбільш раціональних з них.

2.4. Коригування прогнозу – уточнення прогнозу на підставі результатів його верифікації й додаткових матеріалів досліджень.

3. Організаційний — кадрові, матеріально-технічні, фінансові ресурси, які необхідні для реалізації кожного з можливих варіантів прогностичних моделей; комплекс організаційно-технічних заходів, які забезпечують отримання певних результатів.

4. Операціональний – відбувається реалізація мети прогнозу шляхом об'єднання конкретних моделей прогнозу на основі принципів криміналістичного прогнозування.

5. Оцінки – за результатами реалізації прогностичних моделей визначаються й аналізуються помилки та прогалини.

Отже, можна стверджувати, що поділ криміналістичного прогнозування на етапи є умовним, оскільки послідовність стадій у будь-якому разі залишається. Але, на нашу думку, варто виділити головні етапи криміналістичного прогнозування. Виходячи зі сказаного, ми виділили такі основні стадії (етапи) криміналістичного прогнозування:

1) передпрогнозна орієнтація, що полягає в зборі та системному аналізі отриманої інформації, визначенні об'єкту прогнозування, цілі, мети та завдань [9; 10];

2) перспективне і нормативне прогнозування – збір, аналіз інформації та подальше моделювання варіантів, з урахуванням динаміки;

3) стадія верифікації – оцінка достовірності отриманого прогнозу [10];

4) коригування прогнозу – уточнення прогнозних даних, у разі їх відхилення та усунення помилок [10];

5) стадія організації – використання матеріально-технічної бази для забезпечення результату [10];

6) стадія оцінки – аналіз результатів прогнозування та введення їх у дію [6; 7; 8; 10].

На нашу думку, криміналістичне прогнозування, будучи певною формою вираження знань, виконує ряд функцій, які варто проаналізувати. Оскільки, безумовно, кожна стадія криміналістичного прогнозування характеризується певними функціями.

С.А. Шейфер [11] зазначив, що слідча дія в кримінальному судочинстві виконує активну пізнавальну функцію, забезпечуючи перетворення доказів-слідів у докази в процесуальному розумінні. Однак не тільки слідча, але й інша процесуальна дія може бути спрямована на одержання доказів.

Так, А.Н. Литвинов, Р.Л. Степанюк [12] стверджують, що весь функціональний комплекс науково-прикладного криміналістичного прогнозування умовно розділяється на декілька функціональних груп (блоків), серед яких виділяються такі: інформаційний, методологічний, функціональний, організаційний і структурно-конструктивний блок функцій.

У свою чергу, функціональний блок складають такі функції: випереджальна, яка характеризує націленість діяльності з розробки криміналістичних прогнозів та оцінку майбутнього стану певної системи, його негативних тенденцій і реакцій з тим, щоб своєчасно впливати на них відповідними організаційно-тактичними засобами, прийомами й методами; регулятивна функція, що характеризує внутрішні властивості та можливості системи криміналістичного прогнозування до саморегуляції

відносин, які її складають, а також відповідним чином сприймати впливи навколишнього середовища з тим, щоб адекватно на них відреагувати; аналітична функція являє собою комплексне функціональне утворення, яке відповідає за змістовну сторону процесів виконання покладених на систему специфічних завдань, пов'язаних з розробкою криміналістичних прогнозів.

М.В. Зінченко та І.А. Філіппович [13] акцентують увагу на дослідницькій, програмній та організаційній функції криміналістичного прогнозування.

У свою чергу, досить широко у своїй праці розкриває функції криміналістичного прогнозування Л.Г. Горшенін [14], а саме:

практична функція, сутність якої полягає в тому, що саме криміналістичне прогнозування, будучи теорією і не застосовуючись на практиці, не мала б сенсу. Так, виникаючи й формуючись у процесі прогностичної діяльності правоохоронних органів, вона є її результатом;

методологічна функція, що полягає в розвитку та вдосконаленні знань, поповнюючи методами прогнозування різні криміналістично важливі об'єкти. Закономірності, що відображаються теорією, та методи, за допомогою яких вони розкриваються, є невід'ємними складовими;

передбачувальна функція, яка реалізується через сутність самої теорії криміналістичного прогнозування. Характеризуючи наукову зрілість теорії, зазначена функція дає можливість заглянути в майбутнє та намітити напрями наукового пошуку. Більше того, ця функція є настільки важливою, що здійснюється у всіх сферах криміналістики. Вона є важливою й при боротьбі зі злочинністю, оскільки дає можливість розробити нові методи й засоби запобігання злочинності, як із новими злочинами, так зі злочинами, що вчинялися раніше;

ретроспективна функція пов'язана з криміналістичними фактами минулого, що слугує інформаційною базою для розробки криміналістичних прогнозів. Ця функція може стати засобом проникнення в латентну злочинність та надати допомогу в розкритті й розслідуванні злочинів, які з тих чи інших причин були нерозкриті. Оскільки змодельовані кримінальна діяльність злочинця та дії правоохоронних органів нерозривно пов'язані з минулим;

пояснювальна функція, що здійснюється за допомогою законодавства та категоріально-понятійного апарату. Ця функція реалізується шляхом розгляду сутності предмету, його змісту й структури, об'єктів прогнозування, закономірностей процесу розробки прогнозів, місця та ролі в криміналістиці як у науці, так і на практиці щодо розкриття та розслідування злочинів;

синтезуюча функція – сприяє виявленню закономірних зв'язків між частинами й елементами теоретичної системи, що дозволяє виявити нові зв'язки, визначивши систематизацію теоретичних знань, усуваючи роздробленість.

Так, проаналізувавши думки вчених, ми дійшли висновку, що основними функціями криміналістичного прогнозування можна вважати:

ретроспективну функцію [14], за допомогою якої слідчий розробляє криміналістичні прогнози на основі отриманої інформації про минуле;

дослідницьку функцію [10; 13], яка реалізується слідчим через опрацювання явищ і процесів, що підпадають під прогноз;

передбачувальну функцію [13], що дозволяє слідчому зазирнути в майбутнє та спланувати подальші дії;

практичну функцію [13], яка має суттєве значення, оскільки є результатом напрацьованої вченими теорії.

Отже, підводячи підсумки, зазначимо наступне:

дослідження стадій криміналістичного прогнозування має теоретичне та практичне значення, оскільки визначення точних етапів прогнозування дасть змогу на практиці реалізувати поставлені задачі й досягти поставленої мети;

аналіз та осмислення функцій криміналістичного прогнозування є важливим при слідчій (розшуковій) діяльності, оскільки є стрижневим елементом при розробці прогнозів.

Література

1. Цільмак О.М. Прогнозування поведінки людини – завдання психодіагностики. [Текст] /О.М. Цільмак // Південноукраїнський правничий часопис. – 2007. – № 1.– С. 255 – 257.

2. Бестужев-Лада И.В. Прогнозное обоснование социальных нововведений. / За ред. И.В. Бестужев-Лада. – М.: Наука, 1993. – 240 с.

3. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. / За ред. В.П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.

4. Савельева М.В., Смушкин А.Б. Криминалистика. Учеб. / За ред. М. В. Савельева, А. Б. Смушкина. – М.: Дашков и К., 2009. – 608 с.

5. Журавель В.А. Проблеми теорії та методології криміналістичного прогнозування. / За ред. В.А. Журавель. – Х.: Право, 1999. – 304 с.

6. Зорин Г.А. Проблемы применения специальных логико-психологических методов при подготовке и проведении следственных действий. Автореферат. Дис. док. юрид. наук. – М., 1991.

7. Рабочая книга по прогнозированию / Отв. ред. И.В. Бестужев-Лада. - М.: Мысль, 1982.

8. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. акад. НАН України В.Я. Тація. - Х.: Право, 2001.

9. Александров В., Лисичкин В. Модель процесса прогнозирования. // Теория и практика прогнозирования развития науки и техники в странах-членах СЭВ. – М.: Экономика, 1971. – С. 112-121.

10. Цільмак О.М. Загальнотеоретичні положення криміналістичного прогнозування. [Текст] / О. М. Цільмак // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Юридичні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2013. – № 4. – С. 178-184.

11. Шейфер С.А. Взаимосвязь объекта, цели и методов познания в следственном действии // Актуальные проблемы укрепления социалистической законности и правопорядка: Межвуз. сб. - Куйбышев: Изд-во Куйбышев. ун-та, 1982. – С. 100-111.

12. Литвинов А.Н., Степанюк Р.Л. Прогнозирование и планирование в криминалистике / Под общ. ред. канд. юрид. наук доц. В.И. Гаенко. – М.: „Юркнига", 2004. – 160 с.

13. Зинченко М. В, Филиппович И. А., Криминалистическое прогнозирование как частная криминалистическая теория: Электронные данные. – Режим доступа: http://znat.ru/page,1,113-zinchenko.html – Название с экрана.

14. Горшенин Л.Г. Основы теории криминалистического прогнозирования – М.: Акад. МВД РФ, 1993. – 123 с.

Теслюк І.О.,
здобувач кафедри психології та педагогіки
ОДУВС
Надійшла до редакції: 06.05.2015

УДК 343.13

РЕЧОВІ ДОКАЗИ ТА ІНШІ МАТЕРІАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ, ЩО ОТРИМУЮТЬСЯ В РЕЗУЛЬТАТІ ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Шехавцов Р. М.
Кудінов С. С.

У статті, на підставі аналізу вітчизняного законодавства, спеціальної літератури з кримінального процесу, криміналістики та слідчо-судової практики, розкриті проблемні питання визначення процесуального статусу матеріальних об'єктів, що отримуються під час негласних слідчих (розшукових) дій.

Ключові слова: *доказ, речовий доказ, слідча (розшукова) дія, негласна слідча (розшукова) дія.*

В статье, на основе анализа отечественного законодательства, специальной литературы по уголовному процессу, криминалистике и следственно-судебной практике, раскрыты проблемные вопросы определения процессуального статуса материальных объектов, получаемых в ходе негласных следственных (розыскных) действий.

Ключевые слова: *доказательство, вещественное доказательство, следственное (розыскное) действие, негласное следственное (розыскное) действие.*

In the article, based on an analysis of the national legislation, the special literature on criminal procedure, criminalistics and forensic investigative practices, are disclosed problematic issues of determining the procedural status of material objects, received during the undercover investigation (search) actions.

Keywords: *evidence, physical evidence, investigative (search) action, undercover investigative (search) action.*

Речовим доказам як джерелам фактичних даних про обставини події кримінального правопорушення справедливо приділяється увага як одним зі складових об'єктивізації пошуково-пізнавальної діяльності в кримінальному провадженні, під якою вбачаються дії учасників досудового розслідування, спрямовані на встановлення та закріплення матеріальних та особистісних доказів за допомогою засобів, на які суттєво не впливають суб'єктивні чинники [1, 120-124; 2, 74; 3, 36].

Водночас КПК України не дає чіткого уявлення, з якого саме моменту певні матеріальні об'єкти стають речовими доказами: з моменту виявлення, з моменту формування в особи, що проводить розслідування, переконання, що це є саме речовий доказ, з моменту вилучення, з моменту складання певного процесуального документу (протоколу, постанови). Це своєю чергою породжує неоднозначне розуміння процедури визначення статусу матеріальних об'єктів, які мають значення речових доказів у кримінальному провадженні. Неоднозначності ситуації з визнанням матеріальних об'єктів речовими доказами та їх використанню в кримінальному провадженні додають не небезпідставні застереження з боку окремих науковців щодо недостатньо обачливого кроку з боку законодавця, який прирівняв результати негласних слідчих (розшукових) дій до слідчих (розшукових) дій, не зважаючи на те, що процесуальні форми отримання доказів під час проведення одних і других різняться між собою. Через це, в умовах наших реалій, створюються загрози зловживань під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, здійснення яких носить негласний, скритий характер [4, 210-211; 5, 214].

На сьогодні завдяки численним публікаціям О.А. Білічак, В.І. Галагана, В.О. Глушкова, О.Ф. Долженкова, О.В. Капліної, Н.С. Карпова, І.І. Когутича, О.І. Козаченка, В.А. Колесника, Є.Д. Лук'янчикова, Д.Й. Никифорчука, М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої, Л.Д. Удалової, В.Ю. Шепітька, М.Є. Шумила та багатьох інших учених-юристів теорія кримінального процесу збагатилася науковими узагальненнями чинного законодавства та практики використання негласних слідчих (розшукових) дій як засобів збирання доказів і загальних питань використання їх результатів у кримінальному провадженні.

Однак сучасні потреби слідчої та судової практики в аспекті підвищення її ефективності вимагають інтенсивної та поглибленої розробки окремих питань отримання доказів, зокрема речових доказів, під час проведення конкретних негласних слідчих (розшукових) дій, їх допустимості для доказування в кримінальному провадженні.

Метою статті є визначення, на підставі аналізу чинного вітчизняного та зарубіжного законодавства, спеціальної літератури та слідчо-судової практики, особливостей визначення матеріальних об'єктів, вилучених у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій, як речових доказів у кримінальному провадженні.

Системні зміни кримінальної процесуальної діяльності, запроваджені з набранням чинності КПК України 2012 року, не оминули й легальне визначення речових доказів, засобів їх збирання та особливостей використання в кримінальному провадженні.

За КПК України 1960 року речові докази визначалися як предмети, які були знаряддям учинення злочину, зберегли на собі сліди злочину або були об'єктом злочинних дій, гроші, цінності та інші речі, нажиті злочинним шляхом, і всі інші предмети, які можуть бути засобами для розкриття злочину і виявлення винних або для спростування обвинувачення чи пом'якшення відповідальності (ст. 78 КПК).

Відповідно до ст. 98 КПК України речовими доказами є матеріальні об'єкти, які були знаряддям учинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, також предмети, що були об'єктом кримінально

© Р.М. Шехавцов, С.С. Кудінов, 2015

протиправних дій, гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок вчинення кримінального правопорушення.

Порівняння наведених визначень показує, що законодавець: по-перше, замінив у визначенні речового доказу ключову його ознаку з предмета на матеріальний об'єкт; по-друге, акцентував увагу не на предметах як таких, а на відомостях, пов'язаних з предметом доказування, встановлення яких у результаті дослідження матеріальних об'єктів, перелічених у ст. 98 КПК України 2012 року, визначають останні як речові докази; по-третє, розширив перелік матеріальних об'єктів, що можуть бути речовими доказами в кримінальному провадженні, за рахунок об'єктів кримінально протиправних дій, грошей, цінностей та інших речей, отриманих юридичною особою внаслідок учинення кримінального правопорушення.

Спробуємо з'ясувати виправданість і корисність таких змін у дефініції речового доказу за КПК України 2012 року. У наукознавчій літературі терміни «предмет» та «об'єкт» загалом визначаються як альтернативні один одному. Так, під предметом розуміється категорія, що позначає деяку цілісність, що виділена зі світу об'єктів у процесі людської діяльності та пізнання. При чому зазначається, що поняття предмету часто вживають у менш строгому сенсі, ототожнюючи його з поняттям об'єкту або речі [6, 525; 7, 357]. Об'єкт (пізньолат. objectum – предмет, лат. objicio – кидаю вперед, протиставляю) – те, що протистоїть суб'єкту, на що скерована його предметно-практична та пізнавальна діяльність [6, 453; 7, 123]. Однак категорія «об'єкт» у гносеології, не зважаючи на тотожність її предмету, що допускається філософами, виступає основною під час розкриття особливостей пошуково-пізнавальної діяльності суб'єкта. П.В. Копнін зазначає, що суб'єкт та об'єкт – співвідносні категорії, подібно до сутності та явища, змісту та форми. Говорити про одну з них, не виявляючи відношення до іншої, неможливо. У цьому сенсі цілком припустиме твердження: «Немає суб'єкта без об'єкта та об'єкта без суб'єкта» [8, 73]. Практична взаємодія між суб'єктом і об'єктом під час трудової діяльності людини виступає матеріальною основою процесу пізнання. У рамках концептуальних уявлень про природу об'єктів і предметів виділяють ті, що мають ідеальну та матеріальну природу. Ідеалізовані об'єкти та предмети виступають елементами наукових теорій і як мисленнєві пізнавальні конструкції є важливим засобом пізнавальної діяльності, що дозволяють, шляхом здійснення мисленнєвих експериментів, аналізу їх результатів тощо, установлювати суттєві зв'язки та закономірності, що недоступні при вивченні реальних об'єктів (предметів), що взяті у всьому їх різноманітті емпіричних властивостей і відносин [6, 196; 9, 7-44]. Матеріальними об'єктами та предметами є ті, що сприймаються за допомогою сенсорних (чуттєвих) засобів спостереження [10, 185]. Виходячи з уявлень, сформованих у теорії кримінального процесу та криміналістики, що фактичні дані про обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, з речових доказів як їх джерел, установлюються внаслідок безпосереднього сприйняття матеріальних, фізичних властивостей предметів (розмір, геометрична форма, характер матеріалу, сліди на поверхні, колір, запах та інші подібні ознаки та стани, що притаманні матеріальному об'єкту) [11, 109-114], а також в умовах наявності точок зору, що під класичне визначення «предмети» як індивідуально визначені тіла, що мають усталені просторові межі, не підпадають речові об'єкти, що досліджуються сучасною судовою експертизою (матеріали, речовини, матеріальні комплекси, ареали, джерела походження, виробничі та енергетичні процеси тощо) [12, 8], вважаємо, що використання терміна «матеріальний об'єкт» загалом забезпечує більшу точність дефініції речового доказу в ст. 98 КПК України 2012 року, ніж у ст. 78 КПК України 1960 року, та знімає можливі обмеження у визнанні матеріальних об'єктів як речових доказів, що в майбутньому, у результаті науково-технічного розвитку, можуть бути зібрані, досліджені та використані як матеріальні носії відомостей, що мають значення для кримінального провадження.

У чинному легальному визначенні поняття речового доказу законодавець дійсно слушно звернув увагу на їх важливість для кримінального провадження саме як носіїв відомостей, пов'язаних з предметом доказування. Як зазначає В.Г. Гончаренко, доказування в кримінальному провадженні є не відтворенням події минулого з ознаками кримінального правопорушення в реальному вимірі, а створенням інформаційної моделі цієї події з усіма її зв'язками і взаємообумовленостями. Саме опора на філософську теорію відображення та теорію інформації дає право стверджувати можливість у кожному випадку дослідження (розслідування і судового розгляду) кримінального правопорушення встановлювати адекватність нашого знання про досліджувану подію, відкривати необхідну інформацію щодо злочинного діяння або встановлювати його відсутність і врешті-решт приймати обґрунтоване й соціально привабливе юридичне рішення [13, 143]. Тому й речові докази це не тільки матеріальні об'єкти як такі, а джерела відомостей, виявлення та дослідження яких під час кримінального провадження у встановленому кримінальним процесуальним законом порядку, співставлення з відомостями, отриманими з інших джерел доказів, дозволяє визначити конкретні матеріальні об'єкти як носії фактичних даних про обставини кримінального правопорушення та використати ці дані разом з цими матеріальними об'єктами для аргументації прийняття тих чи інших процесуальних рішень.

Розширення в ст. 98 КПК України переліку матеріальних об'єктів, що можуть бути визнані речовими доказами, відбулося в концепті застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23.05.2013 року. Однак стосовно розширення зазначимо, що значно більш масштабнішим і значущим для кримінального провадження стало запровадження можливості збирання речових доказів під час проведення окремих негласних слідчих (розшукових) дій, передбачених главою 21 КПК України.

Аналіз чинного КПК України та його правозастосовної практики показує наявність низки проблемних питань у визнанні речовими доказами матеріальних об'єктів. Одним зі складових процесуальної форми формування речових доказів у кримінальному проваджені, відповідно до положень ст. 100 КПК України, є їх отримання двома способами – шляхом надання стороні кримінального провадження або вилучення слідчим, прокурором, з

подальшим оглядом, фотографуванням і докладним описанням у протоколі огляду. Під час слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій матеріальні об'єкти вилучаються, тобто забираються в примусовому порядку. На можливість вилучення речей і документів під час обшуку, огляду, огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією, прямо вказується у відповідних нормах КПК України (ч. 7 ст. 236, ч. 7 ст. 237, ч. 6 ст. 239).

Негласною слідчою (розшуковою) дією, під час якої законодавець дозволяє вилучати матеріальні об'єкти для їх подальшого використання в кримінальному провадженні є огляд і виїмка кореспонденції (ст. 262 КПК України), яке здійснюється внаслідок накладення арешту на неї (ч. 3 ст. 261 КПК України). Про можливість вилучення йдеться й стосовно виявлених зразків для дослідження під час обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (п. 3 ч. 1 ст. 267 КПК України). Однак на відміну від кореспонденції (листів усіх видів, бандеролей, посилок, поштових контейнерів, переказів, телеграм, інших матеріальних носіїв передання інформації між особами) зразки для дослідження не є матеріальними об'єктами, що можуть бути визнані речовими доказами по кримінальному провадженню, через те що вони є частиною матеріального об'єкту, яка виступає лише засобом установлення зв'язку цього об'єкту з подією кримінального правопорушення чи іншими обставинами, які підлягають доказуванню по кримінальному провадженню.

Під час обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи можуть виготовлятися копії чи зразки з виявлених і зафіксованих технічними засобами (фотографування, відеозапису, матеріального копіювання, сканування тощо) речей і документів, що мають значення для їх досудового розслідування (п. 2 ч. 1 ст. 267 КПК України). Однак законодавець не дає прямих вказівок на те, що ці матеріальні об'єкти можуть бути вилучені. За логікою законодавця, такої вказівки й не треба, тому що відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 105 та ст. 252 КПК України спеціально виготовлені копії, зразки об'єктів, речей і документів є додатками до протоколу негласної слідчої (розшукової). Згідно ж з п. 3 ч. 2 ст. 99 та ч. 2 ст. 84 КПК України складені в порядку, передбаченому цим Кодексом, протоколи процесуальних дій і додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії, є документами, що є самостійними від речових доказів джерелами доказів. У зв'язку з наведеними вище положеннями п. 1 ч. 2 ст. 105 КПК України виникає питання, а чи можуть під час обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи виготовлятися копії зі слідів кримінального правопорушення або братися від них зразки? Чим визнавати слід, наприклад, пальця руки об'єктом чи річчю, з якої із застосуванням відповідних техніко-криміналістичних засобів робиться копія? Якщо об'єктом, то в такому разі копії зі слідів робити не можна, тому що така можливість не передбачена в п. 2 ч. 1 ст. 267 КПК України, а якщо річчю, то навпаки. У кримінальному процесуальному законодавстві не має визначення речі. За статтею 179 ЦК України річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки. Статті 177 та 190 ЦК України уточнюють, що до речей належать гроші та цінні папери, інше майно, майнові права та обов'язки, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. На нашу думку, по-перше, таке визначення поняття речі в контексті розмаїття проявів речей як об'єктів цивільних прав не може бути повною мірою прийнятним для використання в практиці кримінального провадження, зокрема через те, що до його об'єму не можуть входити сліди кримінального правопорушення, а по-друге, якщо звернутися до визначення речі у філософії як певного предмету матеріальної дійсності, який має відносну незалежність і стійкість існування, в умовах того, що річ як категорія у філософії перестала активно використовуватися з початку 19-го сторіччя, а замість неї запроваджені категорії «об'єкт» і «предмет», ми прийдемо до того, що в п. 1 ч. 2 ст. 105 КПК використовується два терміни – «об'єкти» та «речі», які за змістом є подібними. Як вихід із цієї ситуації вбачається виключення з п. 1 ч. 2 ст. 105 КПК України терміна «об'єкти» та внесення змін і доповнень до ч. 1 ст. 3 КПК України: «Речі – це матеріальні об'єкти, які пов'язані з подією кримінального правопорушення або мають інше значення для кримінального провадження». Така кримінальна процесуальна дефініція речі, з одного боку, охопить усе розмаїття матеріальних об'єктів від різного роду слідів кримінального правопорушення, знарядь і засобів його вчинення тощо до тих, що є предметом цивільних правовідносин і виступали як предмет злочинного посягання, або можуть підлягати спеціальній конфіскації.

Виникає також питання щодо визнання речовими доказами чи додатками до протоколів негласних слідчих (розшукових) дій носіїв інформації, отриманої під час проведення аудіо-, відеоконтролю особи (ст. 260 КПК України), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України), зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України), спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України), аудіо-, відеоконтролю місця (ст. 270 КПК України), контролю за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України), шляхом застосування відповідних технічних засобів спостереження, відбору та фіксації змісту інформації. На практиці, виходячи з особливостей проведення перелічених негласних слідчих (розшукових) дій технічні носії інформації, на яких зафіксовані їх результати, визначаються за п. 3 або 4 ч. 2 ст. 105 КПК України, залежно від форми фіксування інформації, як додатки до відповідних протоколів. КПК України не містить чітких вимог до змісту аудіо-, відеозаписів процесуальних дій. Частина 3 ст. 105 КПК України визначає, що додатки до протоколів повинні бути належним чином виготовлені, упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні та/або вилученні таких додатків. Криміналістичні рекомендації, що були сформовані на підставі багаторічної слідчої та судової практики, указують на неприпустимість вибіркового фіксування ходу та порядку проведення процесуальних дій [15, 45-46]. Під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій аудіо-, відеозапису від їх початку до завершення не ведеться через необхідність забезпечення негласного характеру їх проведення, збереження в таємниці відомостей про осіб, які беруть у них участь. Аудіо-, відеофіксуванню підлягають тільки безпосередньо самі результати аудіо-, відеоконтролю особи, місця, спостереження за особою, річчю або місцем, контролю

за вчиненням злочину. Тому в слідчій та судовій практиці є випадки коди аудіо-, відеозаписи, отримані під час проведення цих негласних слідчих (розшукових) дій, не сприймаються як ті, що відображають хід і порядок їх проведення, та переводяться із розряду додатків до протоколів, про які йдеться в п. 3 ч. 2 ст. 105 КПК України, до речових доказів по кримінальному провадженню. Таким чином, відбувається своєрідне подвоєння доказів по кримінальному провадженню, коли серед джерел доказів фігурує окремо протокол негласної слідчої (розшукової) дії, в якому вказано, що до нього додається аудіо-, відеозапис, отриманий під час її проведення, при чому без цього додатку зміст такого протоколу як об'єктивний не сприймається, та окремо цей самий аудіо-, відеозапис – як речовий доказ [16]. Те саме стосується й фіксування на носії комп'ютерної інформації результатів зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, електронних інформаційних систем. Слід зазначити, що в слідчо-судовій практиці такі аудіо-, відеозаписи не завжди визнаються речовими доказами, а вірно визначаються як додатки до відповідного протоколу негласної слідчої (розшукової) дії [17].

Під час проведення контролю за вчиненням злочину або огляду та виїмки кореспонденції можуть використовуватися заздалегідь ідентифіковані (помічені) або несправжні (імітаційні) засоби. Такими засобами, зокрема, можуть бути спеціально виготовлені речі і документи. Відповідно до ч. 4 ст. 273 КПК України ці матеріальні об'єкти використовуються в процесі доказування у вигляді первинних засобів чи знарядь учинення злочину, крім випадків, якщо суд установить порушення вимог цього Кодексу під час проведення відповідної негласної слідчої (розшукової) дії. Тобто вони можуть визнаватися речовими доказами в кримінальному провадженні. Однак для цього цим матеріальним об'єктам для формування їх як речових доказів треба пройти декілька етапів:

- процесуальне оформлення у відповідному протоколі факту ідентифікації (помітки) або виготовлення, утворення несправжнього (імітаційного) засобу;
- використання цих матеріальних об'єктів під час відповідної негласної слідчої (розшукової) дії. При чому під час цієї негласної слідчої (розшукової) дії повинні бути отримані відомості, які мають значення для кримінального провадження, та не допущені порушення вимог КПК України;
- вилучення із дотриманням вимог КПК України заздалегідь ідентифікованого (поміченого), несправжнього (імітаційного) засобу під час огляду або обшуку, тому що процесуальна форма проведення огляду та виїмки кореспонденції, контролю за вчиненням злочину не передбачає вилучення таких матеріальних об'єктів, використаних під час їх проведення.

Узагальнюючи наведе, вважаємо:

1. Речі, документи, що вилучені під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, можуть бути визнані речовими доказами в кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 256 КПК України). Умовами визнання їх речовими доказами є: 1) отримання в порядку, встановленому КПК України (ч. 1 ст. 86 КПК України), фактичних даних із процесуальних джерел, указаних у ч. 2 ст. 84 КПК України, що ці матеріальні об'єкти були знаряддям учинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, також предмети, що були об'єктом кримінально протиправних дій, гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок вчинення кримінального правопорушення (ст. 91, 98 КПК України); 2) отримання матеріальних об'єктів і фіксування їх індивідуальних ознак у протоколі негласної слідчої (розшукової) дії та додатку до нього в порядку, встановленому КПК України (ч. 2 ст. 84, ч. 1 ст. 86 КПК України); 3) проведення перевірки походження, зв'язку з подією кримінального правопорушення та достовірності матеріальних об'єктів шляхом проведення інших слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій відповідно до вимог КПК України (ст. 94 КПК України); 4) розсекречення конкретних матеріальних носіїв інформації щодо проведення негласної слідчої (розшукової) дії, а за неможливості їх розсекречення надання допуску до них учасникам кримінального провадження в порядку, встановленому чинним законодавством.

2. Для вдосконалення правозастосовної практики, виключення неоднозначного розуміння положень окремих статей КПК України, що стосуються одночасного використання двох термінів, що є, по суті, синонімами, пропонуємо виключити з п. 1 ч. 2 ст. 105 КПК України термін «об'єктів» та внести зміни та доповнення до ч. 1 ст. 3 КПК України, змінивши відповідну подальшу нумерацію пунктів: «16) речі – це матеріальні об'єкти, які пов'язані з подією кримінального правопорушення або мають інше значення для кримінального провадження». Така кримінальна процесуальна дефініція речі, з одного боку, охопить усе розмаїття матеріальних об'єктів від різного роду слідів кримінального правопорушення, знарядь і засобів його вчинення тощо до тих, що є предметом цивільних правовідносин та виступали як предмет злочинного посягання, або можуть підлягати спеціальній конфіскації.

3. Носії інформації, отриманої під час проведення аудіо-, відеоконтролю особи (ст. 260 КПК України), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України), зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України), спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України), аудіо-, відеоконтролю місця (ст. 270 КПК України), контролю за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України), шляхом застосування відповідних технічних засобів спостереження, відбору та фіксації змісту інформації, є додатками до протоколів даних негласних слідчих (розшукових) дій відповідно до положень п. 3, 4 ч. 2 ст. 105 КПК України. Визнавати їх речовими доказами є невірним.

4. Формування заздалегідь ідентифікованих (помічених) або несправжніх (імітаційних) засобів як речових доказів містить: процесуальне оформлення у відповідному протоколі факту ідентифікації (помітки) або виготовлення, утворення несправжнього (імітаційного) засобу; використання цих матеріальних об'єктів під час відповідної негласної слідчої (розшукової) дії; їх вилучення із дотриманням вимог КПК України під час огляду або обшуку.

Література

1. Зотов Д.В. Уголовно-процессуальное доказывание и научно-технические достижения: Теоретические про-

блемы [Текст] / Д.В. Зотов. – Воронеж, 2005. – 120 с.

2. Вандер М.Б., Филиппова М.А. Объективизация и удостоверение в процессе предварительного расследования [Текст] / М.Б. Вандер, М.А. Филиппова // Правоведение. – 1991. – № 2. – С. 74.

3. Карякин Е.А. Проблемы объективизации и оптимизации доказывания в уголовном судопроизводстве [Текст] / Е.А. Карякин // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2008. - № 83. – С. 36-40.

4. Шумило М.Є. Докази досудового і судового провадження в КПК України: співвідношення та їх функціональне призначення [Текст] / М.Є. Шумило // Право України. – 2013. - № 11. – С. 206-213.

5. Серєєва Д. Проблемні аспекти використання результатів зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж як доказів у кримінальному провадженні [Текст] / Д. Сергєєва // Право України. – 2014. - № 11. – С. 209-218.

6. Философский энциклопедический словарь [Текст] / ред. совет: А.М. Прохоров (председатель), И.В. Абашидзе, П.А. Азимов и др.; глав. ред. Л.Ф. Ильчев, П.Н. Фелосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: «Советская энциклопедия», 1983. – 840 с.

7. Философская энциклопедия [Текст] / Главн. ред. Ф.В. Константинов. – М., 1967. – Т. 4: «Наука логики» – Сигети. – 591 с.

8. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки [Текст] / П.В. Копнин. – М.: «Мысль», 1974. – 568 с.

9. Лекторский В.А. Методологический анализ науки (Типы и уровни) [Текст] / В.А. Лекторский, В.С. Швырев // Философия. Методология. Наука / Отв. ред. В.А. Лекторский, Б.С. Дынин, Е.П. Никитин, В.С. Швырев. – М.: Изд-во «Наука», 1972. – С. 7-44.

10. Лекторский В.А. Субъект. Объект. Познание [Текст] / В.А. Лекторский. – М.: Изд-во «Наука», 1980. – 357 с.

11. Дорохов В.Я. Природа вещественных доказательств [Текст] / В.Я. Дорохов. – Советское государство и право. – 1971. - № 10. – С. 109-114.

12. Вещественные доказательства: Информационные технологии процессуального доказывания [Текст] / Под общ. ред. В.Я. Колдина. — М.: Издательство НОРМА, 2002. – 768 с.

13. Гончаренко В.Г. Докази і доказування [Текст] / В.Г. Гончаренко // Кримінальне процесуальне право України: Навчальний посібник / За ред. В.Г. Гончаренка, В.А. Колесніка. – К. : «ЮСТІНІАН», 2014. – С. 142-169.

14. Варфоломеева Т.В. Производные вещественные доказательства [Текст] / Т.В. Варфоломеева. – М.: Юридическая литература, 1980. – 48 с.

15. Сокиран М.Ф. Процесуальні і тактичні питання використання звуко-, відеозапису в кримінальному судочинстві України [Текст]: дис… канд. юрид. наук: 12.00.09 / М.Ф. Сокиран. – К., 2008. – 204 с.

16. Вирок Макарівського районного суду Київської області по кримінальному провадженню № 12013100010000104 від 15.04.2013. – [Електронний ресурс]: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38673525.

17. Вирок Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області по кримінальному провадженню за № 12013180090000674 від 26.04.2013 року. – [Електронний документ]: http://reyestr.court.gov.ua/Review/37688517.

Шехавцов Р.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики ЛДУВС
Кудінов С.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
директор науково-організаційного центру Національної академії СБ України
Надійшла до редакції: 28.04.2015

УДК 343.13(477)

ВИЗНАННЯ ТА ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ІНОЗЕМНИХ СУДІВ ТА МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ ОРГАНІВ ПРИ ПЕРЕЙНЯТТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Підгородинська А. В.

Стаття присвячена дослідженню питання визнання та виконання рішень іноземних судів та міжнародних судових органів при перейнятті кримінального провадження. Доведено можливість виділяти визнання та виконання іноземних процесуальних рішень у досліджуваній формі міжнародного співробітництва в кримінальному провадженні. Указано, що за загальним правилом, здійснюється визнання процесуальних рішень, які було прийнято компетентними органами іноземної держави в тому порядку, який передбачено національним законодавством останньої; спеціальної процедури визнання при цьому закон не вимагає, тобто відбувається фактичне визнання іноземного процесуального рішення. Про виконання процесуального рішення можна стверджувати при здійсненні т.зв. тимчасових заходів на території запитуваної держави, а також при перейнятті матеріалів кримінального провадження, поєднаному з передачею особи, яка підозрюється (обвинувачується) у вчиненні злочину. Для уточнення нормативної регламентації перейняття кримінального провадження за КПК 2012 р. запропоновано внести зміни та доповнення до п. 3 ч. 1 ст. 541, ч. 3 ст. 595, ч. 3 ст. 598 КПК.

Ключові слова: *міжнародне співробітництво в кримінальному провадженні, перейняття кримінального провадження, визнання іноземних процесуальних рішень, виконання іноземних процесуальних рішень, прокурор, компетентні органи іноземної держави, тимчасові заходи, передача особи.*

Статья посвящена исследованию вопроса признания и исполнения решений иностранных судов и международных судебных органов при осуществлении передачи/принятия уголовного производства. Доказана возможность выделять признание и исполнение иностранных процессуальных решений в исследуемой форме международного сотрудничества в уголовном производстве. Указано, что по общему правилу, осу-

© А.В. Підгородинська, 2015

ществляется признание процессуальных решений, которые были приняты компетентными органами иностранного государства в порядке, предусмотренном национальным законодательством последнего; специальной процедуры признания при этом закон не требует, то есть происходит фактическое признание иностранного процессуального решения. Об исполнении процессуального решения можно утверждать при осуществлении т.н. временных мер на территории запрашиваемого государства, а также при принятии материалов уголовного производства, совмещенном с передачей лица, подозреваемого (обвиняемого) в совершении преступления. Для уточнения нормативной регламентации осуществления уголовного производства по УПК 2012 г. предложено внести изменения и дополнения в п. 3 ч. 1 ст. 541, ч. 3 ст. 595, ч. 3 ст. 598 УПК.

***Ключевые слова**: международное сотрудничество в уголовном производстве, передача/принятие уголовного производства, признание иностранных процессуальных решений, исполнение иностранных процессуальных решений, прокурор, компетентные органы иностранного государства, временные меры, передача лица.*

The article is devoted to the issue of recognition and enforcement of decisions of foreign courts and international judicial bodies when criminal proceedings are borrowed. Proven ability to highlight the recognition and enforcement of foreign judicial decisions in the form of international cooperation in criminal proceedings. Stated that as a General rule, the recognition of the procedural decisions taken by the competent authorities of foreign States in the order provided for by national law; the law does not require a special procedure of recognition , it means the actual procedural recognition of foreign decisions. On the implementation of the procedural decision can be argued if the implementation of the temporary activities on the territory of the requested state, as well as when borrowing materials of criminal proceedings, combined with the transfer of the person suspected (accused) of committing a crime. To clarify normative regulation of taking over of criminal proceedings by the criminal procedure code 2012 proposed changes and additions to clause 3 of part 1 of article 541, part 3, article 595, part 3 of article 598 of the CPC.

***Keywords**: international cooperation in criminal proceedings, the taking over the criminal proceedings, recognition of foreign judicial decisions, the enforcement of foreign procedural decisions, the Prosecutor, the competent authorities of a foreign state, provisional measures, transfer of the person.*

Перейняття кримінального провадження є однією з форм міжнародного співробітництва в кримінальному провадженні, яке, хоча й розглядається і в міжнародних договорах, і в кримінальному процесуальному законодавстві як окрема форма міжнародного співробітництва в кримінальному провадженні, одночасно містить елементи визнання та виконання рішень іноземних судів і міжнародних судових органів, оскільки визнання й виконання рішень іноземних судів і міжнародних судових органів слід розглядати й у широкому розумінні, як частину (елемент) інших форм міжнародного співробітництва під час кримінального провадження (проведення окремих процесуальних дій, екстрадиційного провадження, перейняття кримінального провадження, передачі засуджених осіб або здійснення нагляду за ними тощо). Відповідно, при перейнятті кримінального провадження відрізняються види, суб'єкти та процедури визнання й виконання.

Питанням перейняття кримінального провадження присвятили свої публікації такі українські та зарубіжні дослідники, як В.М. Волженкіна, О.М. Дроздов, М. Краснобородова, Л.О. Лазутін, І.В. Лєшукова, А.Г. Маланюк, М.І. Пашковський, Н. Рибалка, Д.О. Савицький, В. Фрич, Ю.М. Чорноус та ін., однак дослідження цієї форми на основі положень КПК 2012 р. є поодинокими, а специфіка визнання та виконання рішень іноземних судів і міжнародних судових органів у межах цієї форми міжнародного співробітництва практично не розглядається. Метою цієї статті є обґрунтування специфіки рішень іноземних судів і міжнародних судових органів при перейнятті кримінального провадження.

Існування такої форми міжнародного співробітництва, як перейняття кримінального провадження, обумовлене принципом "видай або суди" (aut dedere aut judicare), унаслідок якого, коли видача особи для притягнення до кримінальної відповідальності неможлива, необхідно здійснювати перейняття кримінального переслідування щодо особи й вирішувати питання про його подальше здійснення.

У кримінально-процесуальній доктрині надаються різні визначення перейняття кримінального провадження. І.В. Лєшукова пише, що кримінальне провадження в порядку перейняття – це сукупність процесуальних дій і рішень, виконуваних компетентним органами запитуваної держави й пов'язаних із порушенням щодо особи кримінальної справи, її розслідуванням і судовим розглядом [1]. А.Г. Маланюк під перейняттям кримінального переслідування розуміє врегульовану міжнародними договорами (конвенціями) і національним законодавством діяльність уповноважених органів однієї держави, що полягає в передачі кримінальної справи щодо злочину, який був скоєний на її території, компетентним органам іншої держави, а також діяльність останніх, спрямовану на задоволення клопотання відповідної іноземної установи – прийняття справи для її провадження відповідно до власного законодавства, у зв'язку з учиненням злочину особою, яка підпадає під кримінальну юрисдикцію приймаючої держави [2, 83]. КПК у п. 3 ч. 1 ст. 541 визначає перейняття кримінального провадження як здійснення компетентними органами однієї держави розслідування з метою притягнення особи до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені на території іншої держави, за її запитом, при чому, як вірно указується в доктрині, залишаючи поза увагою діяльність компетентних органів щодо передачі кримінального провадження [3, 1027]. Це вказує на необхідність уточнення цього поняття на нормативному рівні.

У межах перейняття кримінального провадження можна виділити етапи визнання та виконання іноземного процесуального рішення, що має певну специфіку, детерміновану цією формою міжнародного співробітництва. Визнання складається з таких етапів: 1) початкового, на якому відбувається прийняття запиту від іноземної держави про надання міжнародної правової допомоги; 2) дослідного, на якому відбувається перевірка на предмет відповідності запиту встановленій міжнародно-правовим договором формі та відсутності обставин, що перешкоджають виконанню запиту, як із точки зору

міжнародно-правового договору, так і з позицій національного законодавства; 3) підсумкового. Приводом до перейняття кримінального провадження є клопотання компетентних органів іноземних держав про перейняття Україною кримінального провадження. При його розгляді має бути встановлено, чи є обставини, за яких кримінальне провадження, в якому судовими органами іноземної держави не було ухвалено вирок, може бути перейняте Україною. Відмітимо, що КПК України передбачає чотири умови перейняття (ч. 2 ст. 595), а Європейська конвенція про передачу провадження в кримінальних справах 1972 р. – вісім (ч. 1 ст. 8).

Крім того, має бути встановлена відсутність обставин, за яких неможливе перейняття кримінального провадження (ст. 11 Європейської конвенції про передачу провадження в кримінальних справах 1972 р., ст. 596 КПК). У разі позитивної відповіді на запитання, що поставлені на початковому етапі, визнання рішення іноземного компетентного органу (як можливості поширення його обов'язкової сили на територію України), яке в зазначеному випадку відбувається без необхідності проведення спеціальних юридичних процедур.

Відмітимо при цьому, що кримінальне провадження, що перейняте від компетентного органу іншої держави, починається зі стадії досудового розслідування. Слідчий, прокурор України після перейняття кримінального провадження мають право здійснювати будь-які передбачені КПК процесуальні дії (ст. 598 КПК). Разом з тим, законодавець дещо непослідовно підійшов до визначення суб'єкта здійснення досудового розслідування в перейнятому кримінальному провадженні, зазначивши в ч. 3 ст. 595 КПК, що в разі перейняття кримінального провадження Генеральна прокуратура України в порядку, передбаченому КПК, доручає здійснення досудового розслідування відповідному прокурору, про що повідомляє державу, яка надіслала запит, і вказавши на прокурора, поряд із слідчим, як суб'єкта, правомочного здійснювати будь-які передбачені КПК процесуальні дії. Натомість, у п. 17 ч. 2 ст. 36 КПК передбачено лише повноваження прокурора доручати органу досудового розслідування виконання запиту (доручення) компетентного органу іноземної держави про перейняття кримінального провадження, перевіряти повноту, всебічність і об'єктивність розслідування в перейнятому кримінальному провадженні. І хоча в наведених вище статтях розмежовується компетенція Генеральної прокуратури як центрального органу України щодо міжнародної правової допомоги та прокурора, який є процесуальним керівником у досудовому розслідуванні, суперечливість визначення повноважень прокурора в підсумку є очевидною. Ця колізія потребує усунення на нормативному рівні.

Аналіз міжнародних договорів України, чинного національного законодавства щодо умов, підстав, процесуального порядку перейняття кримінального провадження дозволяє дійти висновку про те, що в цьому разі йдеться лише про визнання процесуальних рішень, які було прийнято компетентними органами іноземної держави в тому порядку, який передбачено національним законодавством останньої. Спеціальної процедури визнання при цьому закон не вимагає, таким чином відбувається фактичне визнання іноземного процесуального рішення. Однак слід зазначити, що після перейняття кримінального провадження перед органом досудового слідства може постати питання про визнання доказової сили всіх документів, які наявні в матеріалах переданої справи. Так, статтею 13 Конвенції про правову допомогу та правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993 р. установлено, що документи, які на території однієї з договірних сторін виготовлені або засвідчені установою або спеціально уповноваженою на те особою в межах їхньої компетенції за встановленою формою й скріплені гербовою печаткою, приймаються на території інших договірних сторін без спеціального засвідчення та мають доказову силу офіційних документів.

Кримінально-процесуальний кодекс (1960 р.) у ч. 3 ст. 65 закріплював, що фактичні дані, одержані на території іноземної держави її компетентними органами при перейнятті кримінального переслідування, використовуються органом дізнання, слідчим і судом як доказ, одержаний відповідно до вимог КПК України. У частині 2 ст. 66 КПК України зазначалося, що докази можуть бути одержані в порядку перейняття кримінального переслідування. При цьому оцінка таких доказів, відповідно до ч. 2 ст. 67 КПК України, на предмет їх збирання та подання не робиться.

КПК України 2012 р. закріпив положення, згідно з яким кримінальне провадження, яке перейняте від компетентного органу іншої держави, починається зі стадії досудового розслідування. Такий підхід спрямовано на виконання вимоги щодо необхідності перекваліфікації вчиненого особою діяння згідно з нормами Кримінального кодексу України. Адже слідчий, який прийняв справу до свого провадження, зобов'язаний виконати низку процесуальних дій, зокрема повідомити особі про підозру, а прокурор – висунути обвинувачення згідно з КПК України, для забезпечення однієї з важливих кримінально-процесуальних гарантій – права на захист.

Поряд із тим, у зазначеному провадженні, як правило, можна говорити виключно про визнання іноземних процесуальних рішень. Однак у зв'язку з необхідністю здійснення так званих тимчасових заходів на території запитуваної держави, на прохання запитуючої держави, якщо законодавство запитуваної держави дозволяє утримання під вартою за вчинений злочин і якщо існують підстави вважати, що підозрювана особа зникне або сприятиме знищенню доказів (ч. 1 ст. 27 Європейської конвенції про передачу провадження у кримінальних справах 1972 р.), можна говорити про виконання рішення іноземного суду, оскільки у відповідному проханні про застосування тимчасового арешту необхідно вказати на наявність ордера на арешт або іншого документа такої ж сили, що був виданий відповідно до процедури, передбаченої законодавством запитуючої держави, та інших відомостей, визначених цією Конвенцією. Після оголошення наміру подати клопотання про порушення кримінального провадження запитувана держава може, на прохання запитуючої держави, вдатися до тимчасового арешту підозрюваної особи строком до 40 діб (ст. 27 Європейської конвенції про передачу провадження у кримінальних справах, ст. 597 КПК України 2012 р.), а після отримання клопотання про порушення кримінального провадження разом із документами (оригіналом або засвідченою копією кримінальної справи, іншими необхідними документами) має право вживати всіх тимчасових заходів, також тримання підозрюваної особи під вартою і накладання арешту на майно, яких можна було б вживати за її власним законодавством, якби злочин було вчинено на її території. Виконання іноземного процесуального рішення складається з таких етапів: початкового, який починається з моменту визначення

органу юстиції, компетентного виконати доручення і, відповідно, процесуального рішення; безпосереднього виконання доручення (рішення), на якому відбувається вчинення дій, щодо яких винесене відповідне рішення іноземного судового органу; підсумкового, на якому відбувається направлення через компетентний орган іноземної держави відповіді по виконаному дорученню.

Крім того, враховуючи те, що слід виокремлювати два різновиди перейняття кримінального провадження: 1) перейняття лише матеріалів кримінального провадження; 2) перейняття матеріалів кримінального провадження, поєднане з передачею особи, яка підозрюється (обвинувачується) у вчиненні злочину [4, 760], у другому випадку можна також стверджувати, що запитувана держава виконує процесуальне (судове) рішення.

Отже, специфіка визнання та виконання рішень іноземних судів і міжнародних судових органів при перейнятті кримінального провадження полягає в тому, що, за загальним правилом, здійснюється визнання процесуальних рішень, які було прийнято компетентними органами іноземної держави в тому порядку, який передбачено національним законодавством останньої. Спеціальної процедури визнання при цьому закон не вимагає, тобто відбувається фактичне визнання іноземного процесуального рішення. Про виконання процесуального рішення можна стверджувати при здійсненні т.зв. тимчасових заходів на території запитуваної держави, а також при перейнятті матеріалів кримінального провадження, поєднаному з передачею особи, яка підозрюється (обвинувачується) у вчиненні злочину. Для уточнення нормативної регламентації перейняття кримінального провадження за КПК 2012 р. можна запропонувати:

1) у пункті 3 ч. 1 ст. 541 КПК викласти визначення перейняття кримінального провадження як здійснення компетентними органами однієї держави розслідування з метою притягнення особи до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені на території іншої держави, за її запитом, а також передання кримінального провадження іншій державі за умови, що видача особи, яка підлягає притягненню до кримінальної відповідальності, неможлива або у видачі такої особи Україні відмовлено;

2) викласти ч. 3 ст. 595 КПК таким чином: "3. У разі перейняття кримінального провадження Генеральна прокуратура України в порядку, передбаченому цим Кодексом, доручає здійснення досудового розслідування відповідному органу досудового розслідування, про що повідомляє державу, яка надіслала запит";

із частини 3 ст. 598 вилучити слово "прокурор".

Література

1. Лєшукова І.В. Розслідування кримінальних справ, які надійшли від іноземних компетентних органів у порядку передачі кримінального переслідування. - [Електронний ресурс]: radnuk.info/statti/556-protces/14689-2011-01-18-23-01-34.html.

2. Маланюк А.Г. Провадження у кримінальних справах, пов'язане з міжнародними відносинами, за законодавством України: дис. … кандидата юрид. наук: 12.00.09 / Маланюк Андрій Григорович. - Львів, 2004. – 237 с.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. С.В. Ківалова, С.М. Міщенка, В.Ю. Захарченка. – Х.: Одіссей, 2013.

4. Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. – Х.: Право, 2013. – 824 с.

Підгородинська А.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного університету "Одеська юридична академія"
Надійшла до редакції: 15.04.2015

УДК 343.12(477)

ВИЗНАЧЕННЯ ДЕФІНІЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ЯК УЧАСНИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Громов В. С.

У статті розглянуто термін "юридична особа". Проаналізовано різні підходи вчених щодо дефініції цього терміна. Запропоновано поняття "юридична особа як учасник кримінального провадження". Визначено основні ознаки юридичної особи як учасника кримінального провадження.

Ключові слова: *юридична особа, організація, учасник кримінального провадження.*

В данной статье рассмотрен термин "юридическое лицо". Проанализированы различные подходы учёных к дефиниции данного понятия. Предложено понятие "юридическое лицо как участник уголовного производства". Определены основные признаки юридического лица как участника уголовного производства.

Ключевые слова: *юридическое лицо, организация, участник уголовного производства.*

This article describes a concept "legal entity". We analysed different scientific approaches to the definition of this word and the concept of "legal entity as a participant in criminal proceedings". It describes main features of the legal entity as a member of the criminal proceedings.

Keywords: *legal entity, organization, participant of criminal proceedings.*

На сьогодні існує значна кількість проблемних наукових питань, котрі не підлягають швидкому вирішенню та однозначній інтерпретації, створюючи, таким чином, підґрунтя наукових дискусій. Серед таких питань – юридична особа як повноправний суб'єкт кримінальних процесуальних відносин. Відсутність однозначних висновків і постійна наявність наукових дискусій щодо ролі та місця юридичних осіб у науках кримінально-правового циклу створює не лише доктринальні колізії, але й суттєво впливає на правозастосовну практику.

Традиційно поняття "юридична особа" носило виключно цивільно-правовий характер: по-перше, його визначення завжди давалося в цивільному законодавстві, саме цивільне право накопичило величезний об'єм матеріалу про поняття й ознаки юридичної особи; по-друге, юридична особа розглядається як інструмент реалізації

© В.С. Громов, 2015

цивільних, переважно майнових правовідносин. Юридична особа в процесі своєї діяльності є суб'єктом різного роду правовідносин. У кримінальному процесі застосовуються конкретні напрями захисту прав і законних інтересів юридичних осіб, які є потерпілими від злочинів.

20 листопада 2012 року Верховна Рада України ухвалила Кримінальний процесуальний кодекс України (далі КПК), однак зі ст. 3 п. 19 (сторони кримінального провадження) та п. 25 (учасники кримінального провадження) зникло поняття юридичних осіб (підприємств, організацій), на відміну від Кримінально-процесуального кодексу України 1960 року, в якому наприкінці переліку сторін та учасників кримінального процесу було вказано "та інші особи, якщо це стосується реалізації їхніх прав і законних інтересів".

Метою статті є визначення дефініції юридичної особи як учасника кримінального провадження. Задля виконання мети виконано такі завдання: розглянуто термін "юридична особа", проаналізовано різні підходи вчених щодо дефініції цього терміна, визначено основні ознаки юридичної особи як учасника кримінального провадження.

Розробці цих питань тією чи іншою мірою присвятили свої дослідження такі вітчизняні та зарубіжні вчені: М.Х. Абдрахманов, В.О. Азаров, Т.В. Блащук, Н.В. Козлова, Л.Л. Нескороджена, М.Р. Сафаралєєв, П.Г. Сичова, С.О. Сіненко, С.В. Толокольніков, Ю.В. Циганюк та інших. Однак єдиної думки стосовно вирішення цих питань науковці так і не дійшли.

Згідно зі ст. 55 КПК України потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Відповідно до ч. 2 ст. 8 КПК України представником юридичної особи може бути керівник юридичної особи, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за дорученням керівника юридичної особи за довіреністю на представництво, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні, згідно з укладеною з нею угодою на представництво. Однак КПК України (ст. 3) не містить визначення терміна "юридична особа" як учасника кримінального провадження, тому слід звернутися до інших галузей права з метою визначення цього поняття [1].

Відповідно до ст. 80 ЦК України юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Загальні положення про юридичну особу зазначені в главі 7 Цивільного кодексу (далі ЦК) України і можуть бути використані в КПК України [2].

У статті 80 ЦК України визначається поняття юридичної особи, що містить вказівку на деякі характерні риси цього поняття, зазначаючи, що юридичною особою є організація, створена й зареєстрована у встановленому законом порядку, яка наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем і відповідачем у суді.

До вказаного вважаємо за необхідне додати, що серед зазначених властивостей, які випливають із правової норми ЦК України, юридичній особі притаманні такі традиційні ознаки:

наявність відокремленого майна, що передбачає наявність у юридичної особи майна, що виділене й враховується окремо від майна засновників цієї юридичної особи та від майна інших власників. Для державних підприємств майнова відокремленість проявляється через інститут права господарського відання, а для державних установ - як некомерційних організацій через оперативне управління. Натомість майнова відокремленість інших видів юридичних осіб (приватних підприємств, колективних підприємств, кооперативів, господарських товариств тощо) проявляється у праві власності;

самостійна відповідальність юридичної особи за зобов'язаннями всім належним їй майном передбачена ст. 96 ЦК України. Положення щодо самостійної відповідальності юридичної особи, а також окремі її обмеження містяться також у главі 8 ЦК України, присвяченій визначенню правового становища окремих видів підприємницьких товариств.

І.М. Кучеренко вважає, що визначення поняття "юридична особа" навряд чи можна назвати дефініцією. Як зазначає вчена, стаття 80 ЦК України дає не досить об'ємне за своєю правовою суттю поняття юридичної особи. Частина 1 цієї статті складається з двох абзаців, які, напевно, можна розуміти як поняття юридичної особи, хоча загалом прийнято, що дефініція, як правило, - це одне речення. У першому реченні зазначається, що "юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку", а в другому реченні - те, що "юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути цивільним позивачем та відповідачем в суді" [3, 35].

В.М. Приймак, у свою чергу, наголошує, що у визначенні юридичної особи стверджується переважна фікційна природа відповідного різновиду суб'єктів права, тоді як соціальне й матеріальне підґрунтя, що б мало уможливлювати визнання організації самостійним учасником відносин, виявилось замаскованим серед загальних положень про юридичну особу [4, 35]. Усупереч А.С. Довгерт вважає, що юридичні особи – це реально існуючи суб'єкти відносин [5, 35].

Отже, аналізуючи діючи норми ЦК, ми маємо лише вказівки на такі ознаки юридичної особи: 1) це "організація", тобто певним чином організаційно і структурно оформлене соціальне утворення; 2) вона мас бути створена і зареєстрована у встановленому законом порядку; 3) вона має цивільну правоздатність і дієздатність (правосуб'єктність), тобто здатна набувати й реалізовувати цивільні права й обов'язки від свого імені; 4) вона може бути позивачем і відповідачем у суді.

Треба відмітити, що як у літературі, так і в законодавстві України використовуються два поняття: "юридична особа" та "організація". Ученими проводяться багато досліджень, а також пропонуються дефініції юридичної особи.

Термін "організація" в сучасній мові має багато значень. В академічному словнику української мови подано декілька значень: 1. Дія за значенням організувати, організовувати і організуватися, організовуватися;

2. Об'єднання людей, суспільних груп, держав на базі спільності інтересів, мети, програми дій і т. ін. [6, 739].

У соціальних науках можна визначити основні значення, що надаються цьому терміну: 1) організація, як сукупність процесів і дій, що ведуть до утворення й удосконалення зв'язків між частинами цілого, як діяльність, спрямована на впорядкування чого-небудь; 2) організація як певне соціальне утворення (суспільний організм), тобто об'єднання людей, що спільно реалізують деяку програму або ціль; 3) організація як внутрішня упоряд-

кованість більш-менш диференційованих частин цілого, обумовлена його будовою [7, 463].

На думку В.І. Борисової, термін "організація" має подвійне значення. По перше, це певним чином сформована структура, яка може створюватися об'єднанням осіб, капіталів, рішенням відповідальних органів управління з певною метою. При цьому організація, яка об'єднує окремі особи в єдину групу, необхідна, бо без цього неможливий її виступ зовні як єдності. Немає значення, чим це об'єднання досягається, які зв'язки складаються й існують між окремими його членами. По-друге, цим терміном підкреслюється, що структура певним чином внутрішньо організована. Те, що розрізняє види організацій, а також організаційно-правові форми, у яких можуть існувати ті чи інші юридичні особи, визначає потім спосіб їх внутрішнього устрою [8, 114].

І.В. Кучеренко зазначає, що визначення поняття юридичної особи через термін "організація" є правильним, оскільки такий термін застосовується для інших колективних утворень, які не мають статусу юридичної особи. Так, не набувають статусу юридичних осіб такі організації, як релігійні громади, об'єднання громадян, які не реєструються, а тільки повідомляють відповідний державний орган про своє створення. Такі організації діють на підставі положення. Вони не визнаються юридичними особами [3, 35].

Також треба відмітити, що В.В. Бараненков розглядає організацію з точки зору соціальної психології та юриспруденції, що дозволяє виділити в організації такі риси:

- наявність спільних цілей членів організації (інтереси при цьому можуть бути різними, але вони мають бути зв'язані з досягненням загальної цілі діяльності організації) і саме ця ціль (цілі) є ціллю організації;
- завдання організації (обумовлені її ціллю) розподіляються серед різних позицій у ній, як офіційні обов'язки певних осіб;
- ієрархічна побудова організації (як правило, у формі піраміди), в якій кожна особа відповідальна перед вищими особами й наділена владою над особами, що є в її підпорядкуванні;
- наявність системи норм і правил, що регулюють режим роботи та внутрішню діяльність організації;
- у відносинах із "зовнішнім світом" у справах організації посадова особа виступає від імені організації.

Таким чином, організація є поняттям, що включає в себе декілька складових частин, що дає змогу пов'язати її з ознакою організаційної єдності юридичної особи [9, 55].

У науковій літературі використовується також така дефініція, як "орган юридичної особи", під яким розуміють юридичну конструкцію, яка створюється з метою дати можливість сформувати й виразити волю юридичної особи, відстоювати її інтереси [10, 132]. Це особа (фізична чи юридична) або група осіб, дії яких унаслідок закону або установчих документів породжують правові наслідки безпосередньо для самої юридичної особи.

С.В. Толокольніков вважає за доцільне використати термін "орган юридичної особи" та норму пропонує викласти так: "Юридичних осіб представляють їхні органи, що діють у межах повноважень, наданих їм законом, статутом чи положенням, та інші уповноважені особи" [11, 74].

У загальній теорії права й у цивілістичній літературі організація розглядається як родове поняття по відношенню до юридичної особи. Проте й в рамках цього наукового підходу є деякі розбіжності. Так, С.С. Алексєєв, позначаючи види суб'єктів права, указує на громадян, організації, громадські організації. При цьому він відзначає, що терміном "юридична особа" сьогодні виражається правосуб'єктність організацій у сфері їх оперативно-господарської діяльності. Однак треба відмітити, що в кримінально-процесуальній сфері переважають інші ознаки. На думку автора, суспільне утворення – це персоніфіціровані підрозділи суспільства загалом. У громадських організаціях якісно інша, ніж в організаціях, спільність людей [12, 391].

Проте С.В. Толькольніков зазначає, що громадські організації та трудові колективи можуть бути поручителями в кримінальному процесі, тобто мати кримінально-процесуальні права та обов'язки поручителя. Громадські організації також можуть бути заявниками про вчинені злочини, а трудові колективи можуть вступати ще й у кримінально-процесуальні відносини у зв'язку зі звільненням обвинуваченого від кримінальної відповідальності з передачею його на поруки колективу підприємства, установи чи організації [11, 76].

А.С. Пиголкін відносив до суб'єктів правовідносин індивідів і організації, використовуючи ширший підхід до терміна "організація", яким охоплюється не тільки юридична особа. Останні, за його думкою, представлені державними органами, юридичними особами, громадськими об'єднаннями, державою загалом [13, 622].

Т.В. Блащук, аналізуючи таку ознаку юридичної особи, як організаційна єдність, зазначає, що з аналізу визначення поняття юридичної особи приходимо до висновку про те, що, по-перше, юридична особа повинна бути організацією. Тобто закон визначає найпершою ознакою юридичної особи організаційну єдність. Організаційна єдність як ознака містить декілька елементів, які в сукупності варто розглядати як необхідний механізм, юридичний засіб для досягнення поставлених перед організацією цілей. Організаційна єдність є необхідною ознакою, яка дозволяє об'єднати інтереси декількох осіб в одне організаційне утворення [14, 44].

Н.В. Козлова відмічає, що юридична особа – це "створений згідно з законодавством реальний суб'єкт права, якому належать майнові та деякі немайнові особисті права та обов'язки, що застосовуються в його штучній природі" [15, 199]. С.І. Архипов пропонує таке визначення: "Юридична особа є суб'єктом права, створеним шляхом відособлення якостей, властивостей, інших елементів правової особистості людини та їх об'єднання в іншій формі, що належить до інших соціальних суб'єктів, що відповідають вимогам волездібності та єдності" [16, 86]. За наявності певних сутнісних розбіжностей, загальним у вказаних вище підходах є те, що родовим поняттям для характеристики феномену юридичної особи автори визнають не організацію, а поняття суб'єкта права, і при цьому вони згадують ознаки, що дозволяють відмежувати поняття "юридична особа" і "організація".

А.В. Сумачев пропонує таку дефініцію: "Юридична особа, що потерпіла від злочину, – це юридична особа, майну або діловій репутації якої злочином безпосередньо заподіяна шкода або відносно якої створена реальна можливість спричинення вказаної шкоди в результаті замаху (приготування) на злочин" [17, 90].

В.О. Азаров вважає, що у сфері кримінального судочинства під юридичною особою треба розуміти самостійного суб'єкта кримінально-правових відносин, здатного займати процесуальне положення різних учасників су-

дочинства, що має передбачені законом процесуальні права й обов'язки та здійснює процесуальну діяльність за допомогою дій своїх органів або представників [18, 30].

Якщо дотримуватись цієї позиції, то потерпілою від злочину потрібно визнавати не будь-яку організацію, а тільки ту, що має відповідні ознаки, характерні для юридичної особи. Тому вважаємо за потрібне для визначення дефініції юридичної особи проаналізувати її ознаки.

Визначення ознак юридичної особи необхідне для наділення цим статусом того чи іншого суб'єкта права. Хоча залучення юридичних осіб до сфери кримінального судочинства також продиктоване потребами практики, це поняття з'явилося в кримінальному процесуальному праві набагато пізніше, коли воно вже було достатньо детально розроблено в цивілістичній науці й законодавстві. До того ж причини використання цієї категорії в кримінальному процесі носять не економічний, а більше юридичний характер – захист прав, осіб, учасників кримінального провадження. Юридична особа в кримінальному процесі є реально існуючим суб'єктом права. У зв'язку з цим, у кримінальному процесі не є актуальним питання: юридична особа - це організація чи ні. При цьому першочергового значення набуває виявлення специфіки участі організацій у кримінальному провадженні.

Залежно від сфери, в якій присутні ці ознаки, ознаки юридичної особи класифікують на: економічні (майнова відокремленість, організаційна єдність), правові (наявність правосуб'єктності, здатність нести відповідальність, здатність бути відповідачем і позивачем в суді, законність створення, наявність статуту). Залежно від того, стосуються матеріального права чи процесуального, ознаки юридичної особи поділяють на матеріальні (внутрішня організаційна єдність і зовнішня автономія, економічна єдність і відокремленість майна, керівна єдність, функціональна єдність) і процесуальні (здатність бути відповідачем і позивачем в суді, виступати в суді від свого імені).

В.Н. Цирюльніков пропонує поділяти ознаки юридичної особи залежно від їх значення: головні (визначаючі, суттєві, необхідні) та індивідуалізуючі (додаткові) [19, 13].

А.О. Шаршембієв визначає такі ознаки юридичних осіб: 1) реєстрація в реєстрі юридичних осіб; 2) організаційна єдність; 3) майнова відособленість; 4) самостійність виступів у кримінальному процесі (дії через представників); 5) здатність нести майнову відповідальність (процесуальну). У зв'язку з визначеними ознаками вчений дефінує термін "юридична особа" таким чином: це організація, зареєстрована в даному порядку, а у виняткових випадках заснована у встановленому законом порядку, така, що характеризується організаційною єдністю, відособленістю майна, здатна нести процесуальну відповідальність, а також що самостійно (від свого імені) бере участь у кримінальному судочинстві безпосередньо або через представника, через те, що визнається повноправним суб'єктом кримінально-процесуальних правовідносин [20, 162]. Таку ознаку, як самостійність виступів у кримінальному процесі, можливо розглядати з тієї точки зору, що юридична особа є особливим утворенням, яке веде самостійне життя і це життя є безстроковим. Таке визнання самостійного існування юридичної особи дає можливість її вступу в кримінально-правові відносини кримінального провадження.

Т.В. Блащук уважає, що відмова від організаційної єдності як ознаки юридичної особи приведе до неможливості існування організації як суб'єкта відносин. Надані законодавцем можливості організації внутрішніх правових зв'язків у відповідних формах служать визначеним цілям: узгодження інтересів осіб, що володіють речовими чи зобов'язальними правами стосовно майна юридичної особи; вирішення проблеми управління майном, також в інтересах цих осіб; визначення способів формування його волі та її вираження; формування внутрішніх організаційних зв'язків і, у кінцевому підсумку, реалізувати власну правосуб'єктність [14, 44].

Узагальнюючи таку ознаку, як організаційна єдність, можна визначити, що організаційна єдність як надана законом юридична можливість, у межах встановлених організаційно-правових форм існування юридичної особи, визначає і встановлює систему внутрішніх зв'язків елементів, що складають її конструкцію, з метою забезпечення їхньої єдності й можливості організації виступати як суб'єкта відносин.

В.В. Бараненков, відокремлюючи лише деякі ознаки юридичної особи, характеризує організаційну єдність такими рисами: 1) єдина мета дій організації, 2) кожний структурний підрозділ має свої задачі, 3) ієрархічна структура влади в організації, 4) система норм і правил, що регулюють внутрішню діяльність організації, 5) представлення посадових осіб від імені організації, 6) автономія організації, тобто самостійність прийнятті рішень [9, 56].

А.Ю. Нікулін вважає, що в сучасних умовах інститут юридичної особи, який спочатку зародився в цивільному законодавстві, набув універсального, комплексного характеру. Найбільше це помітно при вживанні поняття юридичної особи, а також формулюванні властивих юридичній особі ознак, що характеризують його правосуб'єктність (організаційна єдність, відособленість волі, майна, відповідальності, можливість участі в судочинстві). Така конструкція правосуб'єктності юридичної особи загалом дозволяє визнавати його повноцінним учасником кримінально-процесуальних правовідносин, тобто таким, що відстоює свої права й законні інтереси [21, 148]

Щодо такої ознаки, як представництво юридичної особи від свого імені, то в цивільному процесі юридична особа від свого імені може набувати та здійснювати майнові й особисті немайнові права і обов'язки, тобто виступати в цивільних і цивільно-процесуальних правовідносинах як самостійний суб'єкт права, також як позивач і відповідач в суді. Це положення потребує коректування стосовно кримінально-процесуальних стосунків. Передусім, доречніше розглядати діяльність юридичної особи в кримінальному провадженні, тобто юридична особа від свого імені здійснює процесуальні права та несе обов'язки потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача тощо.

Ще однією ознакою юридичної особи є зобов'язання мати офіційне місце знаходження (юридичну адреса). Найменування юридичної особи, а також інші цивільно-правові засоби його індивідуалізації дозволяють чітко ідентифікувати приналежність конкретних суб'єктивних прав і обов'язків. У кримінальному процесі це потрібно для направлення різних документів по кримінальному провадженню на юридичну адресу. Однак самостійно розглядати цю ознаку не має сенсу. Більш правильним вважаємо розглядати її в сукупності з іншими характеристиками юридичної особи, наприклад, відособлення не тільки майна, а й відповідальності тощо.

Такий підхід, на нашу думку, застосовний і до кримінального судочинства з тим лише уточненням, що поряд зі згаданими характеристиками до ознаки відособленості є доцільним включити також участь юридичної особи в кримінальному провадженні від свого імені.

Вивчення багатьох питань щодо юридичних осіб доцільно починати з виявлення їх ознак. Названі вище риси виділяються, насамперед, у цивільно-правовій науці, а тому мають першочергове значення саме для майнового обігу. У кримінальному судочинстві поява цієї категорії обумовлена іншими цілями, ніж у приватному праві. У зв'язку з цим слід переглянути кількісний і якісний склад ознак юридичної особи з урахуванням потреб кримінального процесуального права. Отже, можна зробити висновок, що юридичну особу в кримінальному процесі характеризують такі ознаки:

1. Реєстрація згідно з чинним законодавством України.
2. Організаційна єдність.
3. Дія (самореалізація) через представника.
4. Відособленість волі, майна, відповідальність, самостійність (від свого імені) участі в кримінальному провадженні.

Виходячи з викладеного, під юридичною особою як учасника кримінального провадження треба розуміти організацію, створену й зареєстровану у встановленому законом порядку, що характеризується організаційною єдністю, відособленістю волі майна, здатну нести процесуальну відповідальність, а також що самостійно (від свого імені) бере участь у кримінальному провадженні безпосередньо або через представника, тобто здійснює процесуальні права та несе обов'язки потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача тощо.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України [текст]: станом на 26 листопада 2012 р. – К.: "Центр учбової літератури", 2012. – 292 с.
2. Цивільний кодекс України. — Х.: ТОВ "Одіссей", 2006. — 424 с.
3. Кучеренко І.М. Поняття та ознаки юридичної особи / І.М. Кучеренко // Альманах права. — 2011. — Вип. 2. — С. 34-37.
4. Приймак В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: монографія / В.Д. Приймак. – К., 2007. – 432 с.
5. Довгерт А. Кодифікація приватного (цивільного) права України: / За ред. проф. А. Довгерта. – К., 2000. – 336 с.
6. Словник української мови: в 11 томах. — [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://sum.in.ua/p/5/739/2.
7. Философский энциклопедический словарь. / Гл. ред. Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев – М., 1983. – С. 463.
8. Цивільне право України: Підручник: у 2 т. / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої та В.Л. Яроцького. — К., 2004. — Т. 1. — 480 с.
9. Бараненков В.В. Понятие юридического лица в современном гражданском праве России / В.В. Бараненков // Государство и право. – 2003. – № 11. – С. 54–59.
10. Кравчук В.М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики / В.М. Кравчук. — К., 2005. — 720 с.
11. Толокольніков С.В. Проблеми представництва юридичних осіб у кримінальному процесі / С.В. Толокольніков // Вісник Академії адвокатури України. – Київ, 2010 р. – № 1(17). – С. 74–79.
12. Алексеев С.С. Общая теория права: учеб. / С.С. Алексеев.– 2008. – 432 с.
13. Теория государства и права: учеб. / А.С. Пиголкин, А.Н. Головистикова, Ю.А. Дмитриев / под ред. А.С. Пиголкина, Ю.А. Дмитриева. – М., 2010. – 715 с.
14. Блащук Т.В. Організаційна єдність як ознака юридичної особи / Т.В. Блащук // Підприємництво, господарство і право. - № 10. – 2005. – С. 41-45.
15. Козлова Н.В. Правосубъектность юридического лица по российскому гражданскому праву: дисс. … докт. юрид. наук. / Н.В. Козлова. – М., 2004. –449 с.
16. Архипов С.И. Сущность юридического лица / С.И. Архипов // Известия вузов. Правоведение. – 2004. – № 5. – С. 86-88.
17. Сумачев А.В., Писаренко Д.А. К вопросу о понятии юридического лица, потерпевшего от преступления / А.В. Сумачев, Д.А. Писаренко // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2012. – № 1(19). – С. 87–91.
18. Азаров В.А., Абдрахманов М.Х., Сафаралеев М.Р. Юридические лица в уголовном процессе России: теоретические основы, законодательство и практика: монографія / А.В. Азаров, М.Х. Абдрахманов, М.Р. Сафарлеев. – Омск, 2010. – С. 202.
19. Цирульников. В.Н. Определение юридического лица как субъекта гражданского права: Учеб. пособ. / В.Н. Цирульников.– Волгоград, 2001. – 67 с.
20. Шаршембиев А.О. Правовые основы охраны имущества и деловой репутации юридических лиц в уголовном процессе: сравнительно-правовое исследование / А.О. Шаршембиев // Вестник Омского университета. Серия "Право" – 2011. – № 4. – С. 158-163.
21. Никулин А.Ю. Проблемы правосубъектности юридических лиц в уголовном судопроизводстве / А.Ю. Никулин // Вестник ОГУ. – 2013 – № 3 (152) – С. 145-148.

Громов В.С.,
аспірант Донецького юридичного інституту МВС України
Надійшла до редакції: 20.04.2015

УДК 343.985:343.132(477)

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Берназ П. В.

Стаття присвячена використанню системного підходу при дослідженні проблем криміналістичного забезпечення слідчої діяльності. Автором проаналізовані можливості системного підходу як методологічного підґрунтя дослідження зазначеної проблеми, як однієї із фундаментальних стратегій наукового дослідження, що містить складний комплекс прийомів і методів. Сформульовано авторське поняття та етапи до-

© П.В. Берназ, 2015

слідження системи криміналістичного забезпечення слідчої діяльності.

Ключові слова: *система, системний підхід, системний аналіз, елементи, компоненти системи, поняття та етапи дослідження криміналістичного забезпечення слідчої діяльності.*

Статья посвящена использованию системного подхода при исследовании проблем криминалистического обеспечения следственной деятельности. Автором проанализированы возможности системного подхода как методологического обоснования исследования указанной проблемы, как одной из фундаментальных стратегий научного исследования, которая включает сложный комплекс приемов и методов. Сформулировано авторское понятие и этапы исследования системы криминалистического обеспечения следственной деятельности.

Ключевые слова: *система, системный подход, системный анализ, элементы, компоненты системы, понятие и этапы исследования криминалистического обеспечения следственной деятельности.*

The article is devoted to the use of a systematic approach in the study of the problems of forensic investigative software. The author analyzes the possibility of a systemic approach as a methodological justification of the study, said the problem is one of the fundamental research strategy, which includes a complex set of techniques and methods. Formulated the concept of copyright and the stages of study of forensic investigative software.

Keywords: *system, system approach, system analysis, elements, components, and the concept of stages of the study of forensic investigative software.*

Системний підхід визначає успіх дослідження складних явищ і, зокрема, такого полікомпонентного явища, яким є криміналістичне забезпечення слідчої діяльності, адже цій системі властиві не тільки особливості постійного характеру, але й багато специфіки, яка змінюється під впливом постійної зміни законодавства, науково-технічного прогресу, використання злочинцями нових засобів, методів і технологій при вчиненні кримінальних правопорушень тощо. Таку структуровану на різних рівнях діяльність без системного підходу неможливо дослідити. Специфіка системного підходу полягає й у тому, що дослідник повинен застосовувати свої знання та навички не тільки для дослідження окремого предмета, але й використовувати комплекс методів, засобів і технологій для вивчення як кожного зі структурних елементів цього поняття, так і їх сукупності у внутрішній і зовнішній взаємодії, для виявлення нових напрямів вирішення проблем криміналістичного забезпечення практичної діяльності відповідно до її потреб сьогодні та в майбутньому. Системний підхід передбачає здійснення класифікації елементів і компонентів системи; використання методів моделювання; побудування моделі системи й розгляд роботи системи в різних умовах; формулювання різних підходів до вирішення проблеми, зокрема, які виникають при криміналістичному забезпеченні слідчої діяльності; вибір критеріїв оцінювання й визначення ефективності кожного із запропонованих варіантів вирішення потреб практики.

Різні аспекти проблеми криміналістичного забезпечення досліджувалися як у російській (Р.С. Белкін, В.А. Волинський, В.А. Жбанков, З.І. Кирсанов, В.Г. Коломацький, В.П. Лавров, В.А. Образцов та ін.), так і в українській (В.П. Бахін, А.В. Іщенко, І.П. Красюк, В.В. Матвієнко та ін.) науковій юридичній літературі. Аналіз наукових досліджень свідчить, що науковці у своїх пошуках торкалися важливих аспектів криміналістичного забезпечення. Разом з тим, у зазначених дослідженнях приділяється недостатньо уваги системному підходу до цієї складної проблеми. Крім цього, вивчення матеріалів практики свідчить про те, що реальний стан представлення криміналістичної продукції ще не досяг необхідного рівня. Так, за даними А.Ю. Головіна, тільки 6 % анкетованих слідчих і дізнавачів указали на наукову криміналістичну літературу (монографії, дисертації, статті) як на джерело інформації про найбільш ефективні й раціональні способи розслідування злочинів [1, 179]. Однією із причин такого стану є відсутність системного підходу до цієї проблеми, у зв'язку з чим не викликає сумніву актуальність і значимість даного дослідження, метою якого є розробка теоретичних і практичних орієнтирів щодо використання системного підходу до проблеми криміналістичного забезпечення слідчої діяльності.

При дослідженні реальної системи криміналістичного забезпечення слідчої діяльності (далі за текстом – КЗСД) ми маємо справу з різними аспектами як теоретичних, так і практичних сторін цього складного явища, яке потребує комплексного дослідження злочинної діяльності, слідчої практики та діяльності вчених. Зазначене поняття можна розкрити у вузькому і широкому сенсі.

У вузькому – вивчення потреб слідчої практики та формулювання наукових завдань (тем дослідження) і, відповідно до них, своєчасна розробка науково-обґрунтованих і експериментально апробованих методів, засобів, технологій та упровадження в слідчу діяльність досліджених криміналістичних новел з метою оптимізації виявлення, припинення, запобігання, розкриття й розслідування злочинів.

У широкому – це підтримка системи криміналістичного забезпечення слідчої діяльності на необхідному рівні, яка направлена на вивчення потреб практики досудового розслідування та формулювання наукових завдань (тем дослідження) і, відповідно до них, своєчасна розробка науково обґрунтованих і експериментально апробованих методів, засобів, технологій та упровадження в слідчу діяльність, а також заснована на цих розробках підготовка та перепідготовка як наукових кадрів, так і слідчих для системної розробки й реального використання криміналістичних новел з метою оптимізації виявлення, припинення, запобігання, розкриття та розслідування злочинів.

Такий підхід до визначення цього поняття дозволяє висловити думку про те, що криміналістичне забезпечення – це комплексне, зі складними внутрішніми та зовнішніми функціями поняття, що ставить перед дослідником непросте завдання охоплення всієї проблеми КЗСД як у вузькому, так і в широкому сенсі з метою оптимізації цієї діяльності, чого можливо досягти при дослідженні цієї складної полікомпонентної різнорівневої діяльності тільки за умови використання досягнення теорії систем.

Система – одне з найдавніших наукових понять, що використовувалося з античних часів. Ще Аристотель найбільш лаконічно і точно розкрив сутність цієї категорії, він стверджував, що «ціле – більше суми його частин» [2, 750].

Системний підхід до вивчення дійсності ми знаходимо в Гегеля. Він звернув увагу на ієрархічність побудови ре-

альності. За його думкою, існування системи визначається наявністю елементів, які певним чином взаємодіють між собою. Гегель стверджував, що як систему можна розглядати практично всі об'єкти реальності [3, 121].

Системний підхід при вивченні та конструюванні соціальних, інформаційних і технічних складних систем стає головним методологічним засобом суспільних, природничих і технічних наук [4, 10].

Перш ніж розглянути особливості використання системного підходу при дослідженні криміналістичного забезпечення слідчої діяльності, необхідно з'ясувати, що ми розуміємо під системою взагалі.

Як базові наукові роботи, що містять теоретичні положення й понятійний апарат, пов'язаний із використанням системного підходу, необхідно назвати роботи В.Г. Афанасьєва [5], І.В. Блауберга, Б.Г. Юдина [6]. Роботи цих учених-наукознавців лежать в основі більшості системних досліджень у сучасній криміналістиці.

У філософському словнику «система» (від грец. – ціле, яке складається із частин; з'єднання, об'єднання, поєднання) – певний порядок у розташуванні і зв'язках дій; форма організації чого-небудь; ціле, яке становить собою єдність закономірно розташованих у взаємному зв'язку частин цілого. Для системи характерним є поєднання принципових і засадничих знань у певну органічну цілісність, доктрину, а також наявність зв'язків відношень з елементами, які її утворюють [2, 749]. У Новому тлумачному словнику української мови система трактується також як «сукупність принципів, які є основою певного вчення, методу; будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин» [7, 286].

У сучасній правовій науці не існує однозначного підходу до застосування категорії «система» для опису нормативно-правового матеріалу й характеристики правових явищ, зокрема, деякі автори піддають сумніву використання системного підходу.

Так, А.Ю. Мамичев стверджує, що використання цього поняття легко може призвести до сумнівних висновків, які базуються на підміні різних значень терміну «система» в ході наукового дослідження [8, 109]. На наш погляд, мають місце не різні значення терміну «система», а її структурна, змістовна характеристика різних сторін цього поняття й досліднику необхідно визначитися з місцем, значенням кожного із цих елементів, які з них мають системоутворюче значення тощо.

На думку М.В. Антонова, поняття «система» несе в собі безліч значень, і тому у сфері соціальних наук нерідко це призводить до довільного використання й позначення якісно відмінних між собою явищ і сутностей. Тому в правознавстві, де за сформованим слововживання про систему говорять як про правову дійсність (реальність), так і про сукупність норм позитивного права, і використання цього поняття має бути особливо зваженим [9, 31]. Не викликає сумнівів необхідність зваженого підходу не тільки при використанні поняття «система», але й узагалі при проведенні досліджень правової дійсності.

А.М. Михайлов висловлює думку, що системний підхід до права деякою мірою призводить до звільнення юристів від відповідальності за неякісні норми, які мають місце в позитивному праві. Пояснюється це таким чином: якщо право – самоорганізована цілісність, функціональна єдність, то системність права дозволить подолати можливі колізії, суперечливість і неузгодженість норм унаслідок введення нових норм [10, 265-266]. Необхідно зауважити, що думка про те, що системний підхід до права деякою мірою призводить до звільнення юристів від відповідальності за неякісні норми, є неточною, навпаки, як свідчить практика під час використання норм (якісних, неякісних) права під час досудового розслідування, системний підхід – найбільш продуктивний шлях установлення істини по кримінальному провадженню.

Разом з тим, у науці достатньо обґрунтованим є положення про те, що системний підхід при вивченні об'єктивної дійсності є загальнонауковим міждисциплінарним методологічним знанням.

Системний підхід необхідно розглядати як одну із фундаментальних стратегій наукового дослідження, якою передбачено складний комплекс прийомів і методів [9, 7].

Ми підтримуємо ту більшість авторів, котрі системний підхід визначають як один із найбільш продуктивних при дослідженні полікомпонентних явищ, тому для використання цього універсального підходу в дослідженні проблем криміналістичного забезпечення слідчої діяльності розглянемо різні трактування цього поняття. У літературі система визначається як «комплекс деяких об'єктів чи елементів, які знаходяться в певних відношеннях один до одного» [11, 11] або як «сукупність об'єктів, взаємодія яких викликає появу нових інтегративних якостей, які не властиві окремим елементам, які утворюють систему» [12, 99], як сукупність деяких цілком певних універсальних складових одиниць елементів, які перебувають у певних співвідношеннях і зв'язках між собою, «завдяки чому вони й складають деяку певну неподільність, унітарність, цілісність» [13], як будь-яка сукупність елементів (підсистем), «об'єднаних між собою в єдине ціле процесами взаємодії для реалізації загальної функції» [14, 19], як множина пов'язаних між собою компонентів тієї чи іншої природи, упорядковані за відношеннями, які мають певні якості. Ця множина характеризується єдністю, яка виражається в «інтегральних якостях і функціях множини» [15, 11] і т.п.

Стосовно системи криміналістичного забезпечення слідчої діяльності – це структурований комплекс внутрішньо організованих, закономірно функціонуючих у правових рамках, пов'язаних між собою елементів, компонентів, взаємодія яких створює цілісність і появу нових інтегративних якостей множини, які не властиві окремим із них, з метою постійної оптимізації попередження, припинення, запобігання, розкриття й розслідування кримінальних правопорушень.

Перед тим як продовжити розкривати сутність системного підходу, необхідно також визначитися з найбільш важливими термінами. Елемент системи – умовно неподільна, самостійно діюча частина системи. Компонент системи – множина відносно однорідних елементів, які об'єднані загальними функціями при забезпеченні виконання загальних завдань розвитку системи. Функціональна частина системи – характерна для системи сукупність законів, алгоритмів і параметрів, за якими здійснюється взаємодія (обмін, взаємовідносини) між елементами системи і розвиток системи в цілому [16, 59].

Емерджентність – це новостворена якість системи, виникнення якої не може розглядатися як підсумок простого складання показників її елементів, а є результатом виникнення системних зв'язків і адаптивного перерозподілу функцій між елементами [16, 29].

Під структурою системи розуміють будову «об'єкта» [17, 116], «закономірний зв'язок між елемента-

ми» [18, 135], як «єдність елементів, їх зв'язки і цілісність» [19, 165], як «організація» [20, 7], як «відома сітка відношень між об'єктами» [21, 71].

Якщо проаналізувати безліч підходів до цього поняття в літературі, у словниках у контексті дослідження криміналістичного забезпечення слідчої діяльності, то можна до змісту «система» віднести:

– будову, структуру, внутрішню організовану сукупність елементів;

– єдність закономірно розташованих і функціонуючих частин, яка виражається в інтегральних якостях і функціях множини;

– форму організації КЗСД;

– наявність зв'язків, відносин частин цілого, які утворюють інтегральні якості і цілісність всієї системи;

– зв'язки та відношення всієї системи з елементами, які її утворюють;

– якість, не притаманну окремим елементам системи;

– сукупність принципів, які є основою методології та вчення про КЗСД;

– поєднання принципових і засадничих знань у певну органічну цілісність, доктрину.

Крім цього, до системи ми відносимо також сучасний стан (КЗСД); взаємодію суб'єктів КЗСД, ієрархічний порядок серед комплексу елементів КЗСД, підпорядкований функціям множини; місце взаємодіючих, пов'язаних між собою елементів, компонентів у складній системі внутрішніх і зовнішніх відношень, які визначають цілісність системи; механізм реалізації КЗСД; завдання та цілі системи; прогнозований рівень КЗСД у майбутньому.

Усі перераховані елементи, які входять до змісту КЗСД, мають певні структуроутворюючі ознаки, що корелюються із завданнями, які стоять перед КЗСД, є об'єктом дослідження цієї складної системи. Такий підхід використовується, коли необхідно дослідити полігамний складний та багаторівневий об'єкт, зокрема, «криміналістичне забезпечення слідчої діяльності», про який неможливо одразу дістати просте уявлення без системного підходу.

Важливою ознакою системного підходу при дослідженні КЗСД є уявлення про цілісність досліджуваного явища, яке визначається наявністю елементів, які, у свою чергу, самі є підсистемою, а їх властивості та функції взаємовизначаються властивостями й функціями системи. Крім цього, поняття цілісності конкретизується через структуру (організацію) горизонтальну чи вертикальну, а також через поняття, зв'язки й повнота виявлення яких можлива тільки на системному рівні. Як цілісне явище, система взаємодіє, а інколи й протистоїть навколишньому середовищу, іншим системам.

При такому підході об'єкт дослідження представляється як система, яка складається зі злочинної діяльності, зокрема її проблемних аспектів для розслідування, які потребують криміналістичної розробки засобів їх подолання; проблем слідчої діяльності, які відносяться до предмета криміналістики та діяльності осіб, які повинні займатися криміналістичним забезпеченням слідчої практики.

Головним методом дослідження слугує системний аналіз, зі своїм понятійним і методологічним апаратом. Системний аналіз заснований на системному підході. Він об'єднує методи вивчення систем різної складності й призначення, розробляє ці методи, узагальнює їх [22, 12].

Системний аналіз – це вид комплексного дослідження в складних системах, який визначається структурою, характером і динамікою зв'язків між їх компонентами, яке здійснюється з метою створення оптимального по формі, змісту, а також за рівнем деталізації і формалізації уявлень про наявні знання, про складні системи, котрі є предметом нашого дослідження в окремих сферах діяльності «коли спочатку думають і тільки після приступають до виконання» [16, 105].

При цьому необхідно підкреслити, що однозначні рекомендації вирішення завдань КЗСД на всі випадки життя із використанням навіть системного підходу відсутні і створити їх неможливо. Але при системному підході існують апробовані алгоритми, які дають можливість найбільш оптимально вирішити питання всебічності й повноти дослідження. Загальний алгоритм системного криміналістичного забезпечення слідчої діяльності можна розкрити через етапи системного дослідження.

У літературі розкриваються етапи системного дослідження, зокрема: визначення та формулювання цілей («дерева» цілей і завдань); аналіз обмежень, які пов'язані з ресурсами (матеріальними, людськими тощо) і умовами реалізації сформованих цілей; аналіз простору альтернатив, ризиків тобто можливих варіантів досягнення бажаних результатів; вибір критеріїв ефективності, які суворо визначають вірність вибраного шляху з оптимальним рівнем затрат; синтез адекватної моделі, дослідження альтернативних стратегій для досягнення цілі, який здійснюється із використанням методу моделювання тощо; планування та проведення модельного експерименту з дослідженням стійкості одержаних результатів до змін умов функціонування системи; формулювання рекомендацій-висновків за результатами здійсненого дослідження [16, 109-110].

Ще в 1982 році в одній зі статей В.П. Бахіна та А.В. Іщенка була вдала спроба деталізувати процес забезпечення практики криміналістичними рекомендаціями, до основних етапів якого авторами було віднесено:

– вивчення потреб слідчої практики, які слугують орієнтиром і стимулятором для розробки рекомендацій, активізації використання досягнень науки і техніки в боротьбі зі злочинністю;

– розробку криміналістичних рекомендацій як діяльність зі створення моделі майбутньої рекомендації, із визначення шляхів і засобів її створення і безпосередньої розробки рекомендацій;

– експериментальну перевірку рекомендацій як форму апробації, яка може розглядатись як складова частина процесу розробки і як самостійний етап;

– попередню оцінку рекомендацій (з позицій їх відповідності завданням та умовам кримінально-процесуальної діяльності) як форму опосередкованої перевірки практикою;

– розповсюдження криміналістичних рекомендацій як складову процесу інформування відповідних осіб та органів про новели, що пропонуються;

– впровадження рекомендацій у діяльність правоохоронних органів як організаційний етап зі створення необхідних умов для практичного використання рекомендацій;

– процес безпосередньої перевірки практикою істинності впроваджених рекомендацій, який дозволяє визначити їх законність, етичність, наукову обґрунтованість і реальну ефективність;

– збір та опрацювання даних про результати використання та дієвість упроваджених рекомендацій з метою визначення необхідності їх удосконалення чи

заміни [23, 38-42].

Стосовно криміналістичного забезпечення слідчої діяльності, на наш погляд, зміст етапів системного підходу повинен бути доповнений. Так, все починається з етапу визначення потреб слідчої діяльності, але необхідно також вивчити стан розробки та вирішення цих проблем у криміналістичній науці і тільки після того, коли встановлено, що вони не вирішені, – необхідно почати їх досліджувати.

Другий етап – це формулювання, обґрунтування теми та складання плану дослідження з подальшим обговоренням предмета дослідження на кафедрах, у лабораторіях, вчених радах і представлення для схвалення відділенню кримінальних наук НАПрН України (для дисертаційних досліджень). До цього етапу слід віднести також: визначення та формулювання цілей («дерева» цілей і завдань); аналіз обмежень, які пов'язані з ресурсами (матеріальними, людськими тощо); аналіз простору альтернатив, ризиків; вибір критеріїв ефективності; синтез адекватної моделі, дослідження альтернативних стратегій для досягнення цілі [16, 78].

Третій етап – це проведення дослідження відповідно до визначеної теми. До нього входять: уточнення предмета дослідження, визначення методів, способів і технологій вирішення проблеми, яка поставлена практикою досудового розслідування; анкетування кримінальних проваджень, слідчих інших посадових осіб тощо; підготовка, обговорення на кафедрах, лабораторіях, наукових конференціях, на службових нарадах за участю слідчих та опублікування в наукових журналах, збірниках науково-практичних конференцій результатів дослідження; підготовка проміжних методичних рекомендацій для слідчої практики та їх доведення до слідчих; за результатами апробації дослідження серед наукової спільноти та практиків унесення коректив до дослідження відповідно до критичних зауважень. Крім цього, планування та проведення модельного експерименту з дослідженням стійкості одержаних результатів до змін умов функціонування системи [16, 87]. Важливими є також: розробка криміналістичних рекомендацій як діяльність по створенню моделі майбутньої рекомендації, визначенню шляхів і засобів її створення та безпосередній розробці рекомендацій; експериментальна перевірка рекомендацій як форма апробації, що може розглядатись як складова частина процесу розробки і як самостійний етап. Попередня оцінка рекомендацій (з позицій їх відповідності завданням та умовам кримінально-процесуальної діяльності) як форма опосередкованої перевірки практикою [23, 44].

Заключний етап – завершення дослідження та захист результатів перед науковою спільнотою; впровадження в слідчу діяльність рекомендацій для їх використання на практиці; авторське супроводження використання результатів наукового дослідження, а за необхідності – внесення остаточних коректив для оптимізації її використання на практиці; внесення коректив у навчальні плани з підготовки та перепідготовки слідчих; проведення занять зі слідчими, які спеціалізуються з розслідування злочинів за темою дослідження; безпосередня перевірка практикою істинності впроваджених рекомендацій, яка дозволяє визначити їх законність, етичність, наукову обґрунтованість і реальну ефективність; збір і опрацювання даних про результати використання та дієвість впроваджених рекомендацій з метою визначення необхідності їх вдосконалення чи заміни [23, 51].

Отже, система криміналістичного забезпечення слідчої діяльності становить собою певну множину взаємодіючих елементів, компонентів, що створюють систематизовану єдність і її цілісність, які при взаємодії набувають інтегральних якостей. Системний підхід до дослідження КЗСД дозволяє розглянути це складне явище з позицій структури, закономірно розташованих і функціонуючих частин, закономірностей системного цілого, взаємодії складових його елементів між собою, цілим і зовнішнім середовищем, що веде до нового інтегрального результату. Система створює особливу гносеологічну можливість дослідження реальності.

Головна сутність дослідження системних об'єктів – виявлення детермінантів, які призводять до організації елементів у систему, зв'язків і відношень у системі, їх якісних і кількісних параметрів, установлення закономірностей, функціонування та розвитку цієї системи, а також її взаємодії з іншими системами.

Системний підхід необхідно використовувати з метою: більш точного формулювання завдань, які необхідно вирішити; досягнення об'єктивного аналізу стану розробленості наукової проблеми КЗСД; визначення проблемних питань КЗСД (потреби, реальний стан забезпечення, можливості тощо); побудови реальної системної моделі дієвого криміналістичного забезпечення практики; визначення впливу КЗСД на якість і оптимізацію досудового розслідування; забезпечення оптимізації взаємодії представників криміналістичної науки зі слідчими, детективами, прокурорами та оперативними уповноваженими в агресивних умовах зовнішнього середовища, зокрема, протидії розслідуванню з боку підозрюваних, обвинувачених та їх зв'язків; постійного прогнозування такої діяльності, її розвитку та аналізу результатів втілення в практику криміналістичних рекомендацій і розробки альтернативних варіантів вирішення проблеми тощо.

Об'єктом дослідження КЗСД є система, яка складається зі злочинної діяльності, зокрема її проблемних аспектів для розслідування, які потребують криміналістичної розробки, засобів їх подолання; проблем слідчої діяльності, які відносяться до предмета криміналістики й діяльності осіб, які повинні займатися криміналістичним забезпеченням слідчої практики.

Під час використання системного підходу формуються нові знання стосовно криміналістичного забезпечення слідчої діяльності – усе це потребує подальшого дослідження проблеми.

Література

1. Головин А.Ю. Криминалистическая систематика: монография / Под общей ред. проф. Н.П. Яблокова. – М.: ЗАО «ЛексЭСТ», 2002. – 335 с.

2. Философский словарь / сост.: И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий. – Киев: А.С.К., 2006. – 1056 с.

3. Гегель (Мыслители прошлого) / М.Ф. Овсянников. – М.: Мысль, 1971. – 224 с.

4. Самыгин Л.Д. Расследование преступлений как система деятельности. – М.: Изд-во Моск. ун-та., 1980. – 180 с.

5. Афанасьев В.Г. О системном подходе в социальном познании. – Вопросы философии, 1973. – № 6. – С. 98-111.

6. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода. – М., 1973. – 271 с.

7. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах/ 3 том П-Я, Видання друге, виправлене / Укладачі: Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – К.: Вид-во «АКОНІТ», 2001. – 862 с.

8. Мамычев А.Ю. Юридические архетипы в правовой политике России: монография. – Ростов н/Д.: Изд-во ЮФУ, 2009. – 232 с.

9. Антонов М.В. О системности права и «системных» понятиях в правоведении // Известия высших учебных

заведений. Правоведение. – 2014. – № 1. – С. 24-42.
10. Михайлов А.М. Генезис континентальной юридической догматики. – М., «Юрлитинформ», 2012. – 496 с.
11. Принципы системного подхода в криминалистике и практической деятельности органов внутренних дел при собирании, исследовании, оценке и использовании доказательств. Учебное пособие / Жбанков В.А. – М.: НИиРИО Акад. МВД СССР, 1977. – 109 с.
12. Овчинников Н.Ф. Категория структуры в науках о природе. – В кн.: Структура и формы материи. – М., 1967. – 165 с.
13. Шиян А.А. Економічна кібернетика: вступ до моделювання соціальних і економічних систем. – Л.: Магнолія. – 2007. – 228 с.
14. Мельник Л.Г. Теория самоорганизации экономических систем: монография. – Сумы: Университетская книга, 2012. – 439 с.
15. Тюхтин В.С. Отражение, системы, кибернетика. – М.: Наука, 1972. – 256 с.
16. Курносов Ю.В., Конотопов П.Ю. Аналитика: методология, технология и организация информационно-аналитической работы. – М.: Изд-во «Русаки», 2004. – 550 с.
17. Готт В.С., Семенюк Э.П., Урсул А.Д. Категории современной науки: становление и развитие. – М.: Мысль, 1984. – 268 с.
18. Свидерский В.И., Зобов Р.А. Новые философские аспекты элементарно-структурных отношений. – Ленинград, 1970. – 128 с.
19. Овчинников Н.Ф. Понятие материи и современные знания о ее структуре. – Вопросы философии, 1967. – № 11. – С. 165.
20. Райбекас А.Я. Принцип инвариантности и проблема структуры материи. Автореф. дис. ... канд. филос. наук. – М., 1966. – 45 с.
21. Шаумян С.К. Философские идеи В.И. Ленина и развитие современного естествознания. – Ин-т славяноведения. Краткие сообщения. – М., 1961, Вып. № 31. – С. 71.
22. Сорока К.О. Основи теорії систем і системного аналізу. – Х.: ХНАМГ, 2004. – 291 с.
23. Бахин В.П., Ищенко А.В. Организационные проблемы развития научных исследований в области судебной экспертизы // Роль судебной экспертизы и криминалистики в раскрытии и профилактике преступлений. – Одесса, 1994. – С. 38-80.

Берназ П.В.,
кандидат юридичних наук,
начальник навчально-наукового інституту
заочного та дистанційного навчання ОДУВС
Надійшла до редакції: 11.04.2015

УДК 343.985:343.1

ВИКОРИСТАННЯ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Глущенко І. В.

Застосування методу спостереження при проведенні слідчих (розшукових) дій створює умови для отримання слідчим інформації про злочинну подію та особу злочинця, яку використовує для забезпечення індивідуального підходу до них, для визначення тактики проведення подальших слідчих (розшукових) дій, з метою встановлення істини.
Ключові слова: *спостереження, слідчі (розшукові) дії, огляд місця події, обшук.*

Применение метода наблюдения при проведении следственных (розыскных) действий создает условия для получения следователем информации о преступном событии и личность преступника, которую использует для обеспечения индивидуального подхода к ним, для определения тактики проведения дальнейших следственных (розыскных) действий, с целью установления истины.
Ключевые слова: *наблюдение, следователи (розыскные) действия, осмотр места происшествия, обыск.*

Application of observation during the investigation (search) action creates conditions for criminal investigators information about the event and offender, which uses an individual approach to them to determine the tactics of further investigation (search) action to establish the truth.
Keywords: *surveillance, investigative (detective) of action, examination of the events search.*

Слідчі (розшукові) дії є регламентованим кримінально-процесуальним законом способом збирання, дослідження і оцінки доказів. Кожна слідча (розшукова) дія – це юридичний факт, що створює деякі правовідношення, в які вступає слідчий при збиранні, дослідженні і оцінці доказів. Саме тому дії слідчого в необхідних межах регламентовані кримінально-процесуальним законом, що надає стабільність кримінальному процесу й гарантує виконання слідчим своїх обов'язків і дотримання законних інтересів і прав сторін.

Для слідчої (розшукової) дії, що створює юридичне правовідношення, характерне те, що слідча (розшукова) дія здійснюється тільки у зв'язку з розслідуванням і при належному процесуальному оформленні його ходу і результатів.

При проведенні окремих слідчих (розшукових) дій виникає ряд проблем щодо можливості та умов застосування спостереження як загальнонаукового методу пізнання на різних етапах досудового розслідування, а також при документуванні окремих проявів злочинної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що предметом дослідження багатьох науковців, таких як: А. Л. Аганесян, Д. І. Бєдняков, О. А. Білічак, В. О. Глушков, О. М. Гущін, О. Ф. Долженков, В. Н. Єсін, Ю. Ф. Жаріков, І. П. Козаченко, В. А. Колесник, Я. Ю. Кондратьєв, С. С. Кудінов, Д. Й. Никифорчук, Ю. Ю. Орлов, П. П. Підюков, М. А. Погорецький, І. В. Сервецький, Д. Б. Сергєєва, В. В. Шендрик, Р. М. Шехавцов, М. Є. Шумило, І. Я. Якимов – були різні аспекти визначення сутності та особливостей тактики проведення спостереження як методу оперативно-розшукової діяльності.

Аналіз наукових праць свідчить, що без розгляду залишилися питання застосування спостереження при проведення окремих слідчих (розшукових) дій, які потребують детального та комплексного вирішення з урахуванням змін, що відбулися у законодавстві.

Метою статті є визначення особливостей використання спостереження при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій.

Спостереження як метод пізнання обставин, пов'язаних з подією, що розслідується, застосовується при

© І.В. Глущенко, 2015

проведенні практично всіх слідчих (розшукових) дій.

Окрім слідчих (розшукових) дій як основної форми використання методу спостереження при розслідуванні злочинів, його формою є також оперативно-розшукові заходи, передбачені Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [12].

Специфічним для спостереження як методу дослідження в криміналістиці при пізнанні обставин злочину, є використання науково-технічних засобів і прийомів, які впливають на його ефективність, розширюють можливості спостереження, перетворюють просте спостереження на кваліфіковане.

Розглянемо деякі особливості застосування спостереження при проведенні таких слідчих (розшукових) дій як огляд місця події і обшук.

Огляд місця події є однією з найбільш поширених слідчих (розшукових) дій, значення якої важко переоцінити, особливо при розслідуванні таких злочинів, як вбивство, зґвалтування, крадіжка, розбій, тощо. Найчастіше результати спостереження, отримані при огляді місця події, є тим відправним початком, від якого залежить подальший хід розслідування, а в ряді випадків єдиним засобом отримання фактичних даних, що дозволяють вести подальше розслідування. Огляд місця події дає можливість у загальних рисах відповісти майже на всі питання, які повинно вирішити слідство для того, щоб розкрити злочин і викрити злочинця. Його не можна замінити ніякими іншими слідчими (розшуковими) діями, навіть за наявності очевидців події, що сталася, свідчення яких ніколи не можуть бути такими ж ефективними, як безпосереднє сприйняття. При огляді місця події здійснюється професійне спостереження, сприйняття ж подій злочину свідком, як правило, носить загальний характер. Саме в цьому сенсі не можна визнати свідчення вказаних осіб рівнозначними огляду [2, 6, 11, 13, 7, 9].

У разі неякісного або несвоєчасно проведеного огляду місця події заповнити прогалини майже ніколи не вдається, як би ретельно згодом не здійснювався повторний огляд.

Дії слідчого на місці події мають різноманітний характер: він спостерігає, шукає, керує, мислить, висуваючи версії, і, нарешті, упорядковує отриману в результаті спостереження інформацію й фіксує її різними способами. Для того, щоб успішно впоратися з усіма перерахованими завданнями, слідчий повинен мати не лише високий рівень знань і інтелекту, але й мати розвинені на основі цих знань уміння і навички.

З моменту початку огляду пошукова сторона діяльності забезпечує виділення на місці події криміналістично значимої інформації, що відбиває динаміку події злочину, особу злочинця (злочинців), особу потерпілого, спосіб учинення злочину, предмет злочинного посягання і низку інших запитань.

Більшість авторів, що писали про роботу слідчого на місці події, підкреслюють важливість вивчення саме обстановки події або обстановки місця події. «Приступаючи до огляду, - писав В. Громов, – особа, яка здійснює розслідування, повинна обов'язково спочатку орієнтуватися в загальній обстановці» [5, 23]. А.І. Вінберг наголошував на фіксації при огляді обстановки злочину [3, 61] та при вивченні обстановки місця події.

Обстановку місця події слід відрізняти від обстановки самої події або злочину. Обстановка події або злочину – це конкретна життєва ситуація, яка включає, окрім матеріальної обстановки місця події, також і інші елементи: поведінку учасників події, різні обставини, сприяючі або перешкоджаючі діям цих учасників, хронологічну характеристику події, психологічні стосунки, що виникли між учасниками події, тощо. Обстановка події – поняття ширше, ніж обстановка місця події.

Процес пізнання слідчим місця події включає три етапи спостереження: загальний огляд, статичний і динамічний етапи спостереження. При необхідності й залежно від конкретних умов може бути додаткове і повторне спостереження.

Одним із завдань огляду місця події є орієнтування слідчого в сутності події, що підлягає розслідуванню. Успішне виконання цього завдання дозволяє відразу ж скоротити кількість типових версій, що пояснюють характер, механізм і зміст події, обрати найбільш вірний напрям розслідування. Тому від якості огляду місця події зрештою залежить успіх розслідування загалом.

Явні ознаки злочину зазвичай характеризуються тим, що різко виокремлюються з «загального фону», тобто знаходячись серед різноманітних і часто численних предметів того місця, де сталася подія, привертають увагу своєю незвичністю або невідповідністю звичному порядку речей і обставин.

З метою підвищення якості й ефективності результатів огляду місця події, можна запропонувати алгоритм, відповідно до якого весь процес пошукової діяльності суб'єкта спостереження в ході огляду місця події виглядатиме у відповідній послідовності:

На стадії загального огляду відбувається виділення так званого основного вузла; наприклад, наявність трупу зі слідами насильницької смерті, або зламаних дверей квартири або якого-небудь сховища, автомобіля з ушкодженнями, отриманими в результаті дорожньо-транспортної події, тощо.

Сприйняття своєрідного умовного центру активізує пошукову діяльність слідчого, яка, у свою чергу, сприяє концентрації всіх психічних процесів у напрямі розкриття злочину, реконструкції події, що сталася, по виявлених слідах.

Наступним етапом є вичленення з обстановки місця події слідів або їх груп, так званих «вузлів», наприклад, слідів насильства на трупі, слідів злому, залишених злочинцем при проникненні до приміщення, слідів знарядь злочину, тощо. Виділені слідчим «вузли» включаються в побудову схеми досліджуваної події.

Виділення схеми події співпадає з версією, що пояснює цю подію. Під кутом зору цієї гіпотези слідчий продовжує розшукувати інші «вузли», що містять інформацію, яка складає предмет доведення, пізнаючи тим самим істину (наприклад, особа злочинця і особа потерпілого, характер їх взаємовідносин, мотиви злочину, час його вчинення і ряд інших обставин).

Головним завданням на етапі загального огляду є виділення на місці події всіх слідів, які відносяться до злочинного діяння, і які відбивають цю подію. Психологічна складність цієї проблеми полягає в тому, що вказані сліди можуть бути слабо видимі або невидимі зовсім, а увагу того, що оглядає, можуть відволікати сліди і предмети, які не мають відношення до досліджуваної події, але привертають увагу своїм зовнішнім виглядом, контрастністю, розмірами та іншим.

Пошукова діяльність слідчого відрізняється нестандартним характером розпізнаваної інформації, а також унікальністю багатьох розпізнаваних ознак. Складність завдання слідчого на цьому рівні діяльності полягає в

неможливості заздалегідь передбачити всі поєднання ознак і стану об'єктів розпізнавання, оскільки останні мають індивідуальний і нестандартний характер.

Усе це вимагає високого рівня розвитку такої риси слідчого, як спостережливість, яка є здатністю особи помічати в сприйманому малопомітні, але істотні для певної мети деталі.

Високий рівень спостережливості слідчого обумовлений:

1) установкою на сприйняття інформації, що має значення для розкриття злочину. Ця установка допомагає подолати ряд несприятливих чинників: гидливість (наприклад, при огляді трупа, що розкладається); втому і апатію (наприклад, при тривалому і безрезультатному обшуку тощо);

2) специфічною концентрацією уваги на саме тих об'єктах і їх властивостях, які можуть дати необхідну інформацію (виявлення слідів опору на трупі потерпілого і тому подібне);

3) тривалим збереженням стійкої уваги, що забезпечує готовність усієї системи слідчого до сприйняття в потрібний момент необхідної початкової інформації (особливо при тривалих оглядах місць події).

Отже, сприйняття слідчого є цілеспрямованим, планомірним, осмисленим. Це пов'язано з минулим досвідом і здібностями мислення.

Для підвищення ефективності спостереження до початку огляду важливо отримати загальне уявлення про те, що сталося. Хоча первинна інформація є нерідко дуже приблизною, проте вона дозволяє слідчому намітити план огляду, приступити до побудови уявної моделі того, що сталося.

При огляді місця події слідчий стикається зі сукупністю речей і обставин, які або ніяк не пов'язані один з одним, або пов'язані таким чином, що не дозволяють відразу встановити шлях розслідування. Елементи цієї сукупності мають значну кількість ознак, кожна з яких може мати вирішальне значення для розкриття злочину. Таким чином, слідство, що йде шляхом повної перевірки всіх версій, діючи вибірково, пов'язуючи між собою елементи сукупності та створюючи систему обставин. При цьому відбиваються певні ознаки окремих предметів і явищ, що становлять обстановку події. У процесі огляду доводиться шукати, пробувати, здійснювати уявний експеримент, відволікатися від наявної вже інформації й шукати іншу.

Вивчення матеріалів слідчої практики свідчить, що навіть слідчому, який має тривалий стаж роботи в правоохоронних органах, має глибокі знання і навички, при огляді місця події по злочину, вчиненому в умовах неочевидності, рідко вдається відразу виявити всі сліди, які повністю відбивають динаміку злочинної події.

Враховуючи особливості слідчої роботи, можна говорити і про слідчу уяву, яка має свої особливості.

По-перше, воно носить реконструктивний характер. Якщо в більшості інших видів уява дає можливість випереджати розвиток подій, то уява слідчого переважно реконструює події минулого.

По-друге, слідчій відтворюючій уяві властива особлива виразність і конкретність при оперуванні образами. Тільки образи, народжені обставинами конкретної події, ґрунтовані на конкретній інформації, відіграють позитивну роль. Уява, яка відірвана від конкретних фактів, заводить слідство у безвихідь.

По-третє, особливістю творчої слідчої уяви є те, що вона, відбиваючи явища теперішнього часу, народжує припущення про наявні сліди й інші відображення події, що розслідується. Використовуючи свою відтворюючу уяву, слідчий повинен намагатися по залишених на місці події слідах з максимальною повнотою відтворити картину злочину. Цю уявну ситуацію слідчий зіставляє з реальною обстановкою місця події й відмічає при цьому або протиріччя, що виникають у результаті такого протиставлення, або можливі шляхи відшукування додаткових слідів, що їх бракує, які повинні завершити відтворену їм в уяві ситуацію. Виявлення цих нових слідів свідчить про правильність висунутої версії й поширює можливості для подальших припущень.

Отриману таким чином модель події слідчий подумки порівнює з усією обстановкою місця події, відмічаючи при цьому виявлені в ході цього зіставлення протиріччя. Наприклад, відсутність крові під трупом за наявності поранення, яке, поза сумнівом, повинне було супроводжуватися сильною кровотечею, свідчить про неспівпадання місця вбивства з місцем виявлення трупа. У цьому й полягає суть реконструкційної діяльності.

На початковому етапі огляду місця події слідчий виокремлює предмети, які мають сліди впливу злочинця. При квартирній крадіжці, наприклад, до таких слідів можна віднести сліди злому або іншого проникнення, дії злочинця з пошуку тих або інших цінностей, тощо.

Наступний етап – це синтез отриманої в результаті огляду інформації. Так, способи проникнення до приміщення можуть свідчити про значний злочинний досвід або його відсутність. Далі інформація, що міститься в тих же слідах злому, може говорити про професію, професійні навички або їх відсутність.

Розумова діяльність слідчого при огляді протікає на тлі тих психічних процесів, які визначають його стан і здатність виконання професійних завдань.

Спостереження, будучи основним методом вивчення слідчим обстановки місця події, у процесі огляду, на думку Р.С. Белкіна, дозволяє:

1) отримати уявлення про загальний вигляд місця події: його розташування, межі, призначення приміщення або ділянки місцевості;

2) установити, які об'єкти знаходяться на місці події та що вони собою представляють, висунути припущення про причини появи або відсутність на місці події тих або інших об'єктів;

3) зафіксувати положення об'єктів на місці події і їх взаємне розташування, тобто встановити їх просторові стосунки один з одним і виявити відхилення від звичайного для цієї ситуації характеру цих просторових стосунків [2, 140].

Якщо говорити про особливості застосування спостереження при проведенні обшуку, то аналіз слідчої практики й літературних джерел свідчить про те, що більшість обшуків проводяться в так званих конфліктних ситуаціях, які можуть бути обумовлені недовірою, неприязню, упередженням з боку обшукуваних до працівників правоохоронних органів, боязню оприлюднення інтимних сторін життя, примусовим характером спілкування, реальними побоюваннями погіршення положення в результаті успішного обшуку (затримання, арешт, повідомлення про підозру, накладення арешту на майно, тощо).

У гостроконфліктних ситуаціях при проведенні обшуку значну роль відіграє уміння слідчого вести ефективне спостереження. О.Р. Ратинов вважає, що за допомогою спостереження за учасниками обшуку досягаються три

мети. По-перше, забезпечується порядок, безпека тих, що обшукують, збереження знайдених предметів [14, 89-92]. По-друге, контроль за діями осіб, що здійснюють пошукову роботу, за повнотою і ретельністю обшуку. По-третє, виявлення в поведінці зацікавлених осіб ознак, що вказують на місце приховання шуканих предметів.

Дещо ширше розглядає цілі спостереження при проведенні обшуку Р.С. Белкін. На його думку, спостереження в даному випадку повинне допомогти слідчому переконатися в правильності своїх дій, внести корективи в намічену послідовність вивчення об'єктів обшуку, визначити об'єкти, що вимагають особливо ретельного дослідження, вжити заходи проти спроб знищити або приховати речові і інші докази або створити умови, що ускладнюють виконання слідчої (розшукової) дії [2, 140].

Об'єктами спостереження при обшуку є: 1) навколишнє середовище, 2) поведінка людей, а в деяких випадках – тварин і птахів, оскільки особливості їх поведінки дають можливість виявити місця укриття трупів, наркотиків, осіб, що переховуються, тощо. У криміналістичній літературі найбільш важливе значення надається спостереженню за поведінкою обшукуваного. «Можна стверджувати, - пише В. І. Попов, - що спостереження за поведінкою обшукуваних з метою виявлення схованок є невід'ємною частиною роботи при проведенні обшуку. Це правило ґрунтується на тому, що обшукувані своєю поведінкою часто дають вказівки на місцезнаходження того, що шукає слідчий» [11, 51-52]. На необхідність спостереження за емоційним станом обшукуваних осіб вказується практично в усіх роботах, присвячених питанням тактики проведення обшуку [14, 89-92; 4, 75-78; 8, 10; 1, 88].

М.М. Снегирьов писав, що «нерідко сам підозрюваний, знаходячись при обшуку, зміною виразу обличчя наводить на вказівку, де розшукуване приховано, і тому при проведенні обшуку можна рекомендувати обережно, але уважно спостерігати за виразом обличчя і взагалі за поведінкою обшукуваного в цей час» [15, 161].

Спостереження може бути безпосереднім, коли поведінку обшукуваних сприймає сам слідчий, і опосередкованим, коли його веде спеціально виділений для цього учасник слідчо-оперативної групи.

Уважно і водночас непомітно спостерігаючи і правильно оцінюючи різні прояви психологічних і психофізіологічних чинників, що виражаються у відповідних реакціях обшукуваних (наприклад, міміці, вегетативних реакціях, тощо), можна отримати орієнтуючі ознаки про місце приховання об'єктів. Проте, як вже вказувалося, надавати вирішальне значення результатам спостереження, як це іноді відзначається в спеціальній літературі, все ж не можна. Слід мати на увазі, що подібні реакції обшукуваних можуть бути викликані боязню розголосу, небажанням показувати предмети інтимного характеру, іншими причинами, взагалі не пов'язаними із досліджуваною злочинною подією. Хоча, безумовно, поведінка обшукуваного може полегшити роботу слідчого, але це трапляється не завжди і це не звільняє його від необхідності ретельної підготовки до обшуку і цілеспрямованого обстеження всього приміщення або ділянки місцевості. Тому від слідчого потрібно не лише пасивне спостереження, але й активні, наполегливі, цілеспрямовані дії в поєднанні з грамотним застосуванням даних психології.

У висновку можливо стверджувати, що спостереження обстановки місця події служить засобом установлення справжнього механізму події. Обстановка місця події виступає при цьому в якості явища, через яке слідчий пізнає причинно-наслідкові стосунки – суть події з метою встановлення істини.

З урахуванням різних тактичних прийомів обшуку, метод спостереження, який застосовується слідчим у процесі проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії, слід розглядати залежно від виникаючих безконфліктних, слабоконфліктних і гостроконфліктних ситуацій.

Література

1. Баев О.Я. Тактика следственных действий. Учебное пособие / О.Я. Баев. - Воронеж: НПО «МО-ДГК», 2-е изд-е, доп. и испр., 1995. - 224 с.

2. Белкин Р.С. Собирание, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы / Р.С. Белкин. - М.: Изд-во «Наука», 1966. – 295 с.

3. Винберг А.И. Криминалистика. Учебник для средних юридических школ / А.И. Винберг, Б.М. Шавер. - М., 1959. – 507 с.

4. Глазырин Ф.В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственного действия / Ф.В. Глазырин. – Свердловск, 1973.

5. Громов В. Осмотр места происшествия. Руководство для органов расследования / В. Громов. - М.: Изд-во НКВД, 1931. – 48 с.

6. Иванов Л.А. Следственный осмотр при расследовании транспортных происшествий / Л.А. Иванов. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1993. – 155 с.

7. Колмаков В.П. Следственный осмотр / В.П. Колмаков. – М.: «Юрид. лит.», 1969. – 196 с.

8. Лифшиц Е.М. Тактика и техника производства обыска на предварительном следствии: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Е.М. Лифшиц. – М., 1954. – 17 с.

9. Мавлюдов А.К. Осмотр места происшествия по делам об авариях на водном транспорте / А.К. Мавлюдов. – Саратов, 1985. – 106 с.

10. Никифоров В.М. Обыск / В.М. Никифоров. – Ашхабад, 1943. – 126 с.

11. Попов В.И. Осмотр места происшествия / В.И. Попов. – М.: Госюриздат, 1959. – 230 с.

12. Про оперативно-розшукову діяльність: закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII із змін., внес. згідно із Законами України: за станом на 10.04.2015 р. № 193-19. – [Електронний ресурс]: http://zakon4.rada.gov.ua.

13. Рассейкин Д.П. Осмотр места происшествия и трупа при расследовании убийств / Д.П. Рассейкин.- Саратов: Приволжское книжное изд-во, 1967. – 152 с.

14. Ратинов Л.Р. Обыск и выемка / Л.Р. Ратинов. – М.: Госюриздат, 1961. – 219 с.

15. Снегирев Н.М. О сыске / И.М. Снигерев. – Касимов, 1908. – 252 с.

Глущенко І.В.,
здобувач кафедри кримінального процесу
ОДУВС
Надійшла до редакції: 13.05.2015

УДК 340.124Пахман

ВНЕСОК С.В. ПАХМАНА У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЗИТИВІСТСЬКОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Абухін Р. Д.

Досліджено наукову спадщину та внесок видатного вченого-теоретика та історика права, цивіліста С.В. Пахмана у становлення та розвиток концепції юридичного позитивізму в українській юриспруденції наприкінці XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: *юридичний позитивізм, юриспруденція, формалізм, догма права, закон.*

Исследованы научное наследие и вклад выдающегося ученого-теоретика и историка права, цивилиста С.В. Пахмана в становление и развитие концепции юридического позитивизма в украинской юриспруденции в конце XIX начале XX века.

Ключевые слова: *юридический позитивизм, юриспруденция, формализм, догма права, закон.*

Studies scientific heritage and contribution of outstanding scientist-theorist and historian of law jurist S. Pahman the formation and development of the concept of legal positivism in the Ukrainian jurisprudence late nineteenth - early twentieth century.

Keywords: *legal positivism, law, formalism, dogma of law, law.*

Зародження юридичного позитивізму, серед іншого, зумовлено результатами розвитку наукової природної думки і є своєрідною реакцією на філософські системи німецького ідеалізму. Юридичний позитивізм виник у 20-х роках XIX ст., спираючись на вихідні положення філософського позитивізму. До змісту зазначених положень можна віднести, по-перше, те, що наукове дослідження базується на спостереженні сущого, а не на метафізичних ідеях про належне; по-друге, завдання наукового дослідження полягає в описі явищ, а не в поясненні їх сутності, витоків, причинних зв'язків та ін. У зв'язку з указаними твердженнями філософи-позитивісти і правознавці позитивістської спрямованості дійшли висновку, що не повинно існувати ідеалізованого поняття права, яке випливає з природи буття чи природи людини, оскільки таке поняття належить до сфери метафізики, а не існуючої дійсності.

Найбільш яскраве відображення формально-догматичного розуміння права правознавців-позитивістів можна знайти в наукових працях таких учених, як Дж. Остін, який відзначав, що «юриспруденція вивчає позитивні закони самі по собі, не торкаючись їх переваг чи недоліків, при цьому джерелом права є суверенна влада, а право – наказ суверена» [1, 90]. У свою чергу, К. Бергбом висловлював думку, що «норма позитивного права – альфа і омега права. За межами закону не існує іншого права» [2, 283]. Г.Ф. Шершеневич відстоював позицію, що «право є функцією держави, а тому його існування неможливе без держави і до держави. Вихідним елементом права є норма права, яку необхідно розглядати як раз і назавжди сталу догму» [3, 8].

Юридичний позитивізм як самостійний напрямок у правознавстві сформувався в Англії, згодом був розвинутий у Німеччині, Австрії, Франції та насамкінець у Російській імперії. Відомими представниками юридичного позитивізму в Російській імперії є: Є.В. Васьковський, М.М. Капустін, Н.К. Ренненкампф, С.В. Пахман, А.Х. Гольмстен, М.М. Коркунов, М.В. Палієнко, Г.Ф. Шершеневич, О.А. Рождественський, В.Д. Катков, Д.Д. Гримм. Серед цієї плеяди вчених правознавців-позитивістів яскравою постаттю є професор Семен Вікентійович Пахман (1825–1910), який викладав право в Ришельєвському ліцеї (Одеса) та Харківському університеті. Його ідеї в праві, що мали західноєвропейське коріння, знайшли відображення як у загальній теорії права, так і в галузевих юридичних науках, зокрема в цивільному праві. Водночас С.В. Пахман творив у характерному для позитивіста науковому напрямку, а саме часто звертався у своїх дослідженнях, зокрема, до проблем форм права, до пошуку юридичних конструкцій [4; 5; 6].

Ступінь розробленості зазначеної тематики прослідковується в наукових працях таких вітчизняних учених: О.М. Головко та В.А. Греченко, які досліджували труди С.В. Пахмана в теорії та історії права [7; 8]; Н.М. Пархоменко, яка провела дослідження формування вітчизняних концепцій праворозуміння в середині XIX – початку XX століття та внеску в них учених-правознавців, зокрема С. В. Пахмана [9]; Л.І. Заморська, яка розглянула наукову творчість С.В. Пахмана як представника юридичного позитивізму [10]. Не можна обійти монографію В.Д. Зорькіна, який підкреслював, що завдяки науковим напрацюванням Семена Вікентійовича юридичний позитивізм став панівним напрямом у Російській імперії [11, 9, 40-42].

Метою цієї статті є дослідження наукової спадщини та внеску видатного вченого-теоретика та історика права, цивіліста С.В. Пахмана в становлення та розвиток концепції юридичного позитивізму та її утвердження в українській юриспруденції наприкінці XIX – на початку XX століття.

Аналіз наукових праць С.В. Пахмана свідчить про те, що вчений творив як послідовний і переконаний представник формально-догматичної юриспруденції. Нагадаємо, що поняття «догматизм» означає: виключно формальне опрацювання нормативного матеріалу (опис, роз'яснення, узагальнення, класифікація, систематизація); норма позитивного права (норма, встановлена державою) сприймається як догма – непорушне судження про правильність і необхідність тих чи інших правил поведінки [10, 105]. Відповідно, наукове дослідження права ототожнює поняття права і закону.

Аналізуючи зміст класичних позитивістських концепцій права, деякі автори виділяють також такі основні положення юридичного позитивізму: унаслідок ототожнення права та закону здійснюється ототожнення права з владою, наказом, силою; визнання примусовості з боку держави основною ознакою права; заперечення існування природного права і, як наслідок, – проголошення позитивного права вихідною аксіомою та кінцевою істиною; абсолютизація формально-догматичного методу вивчення права і, як наслідок, – формалізація предмета юриспруденції та створення культу позитивного права [10, 107; 12, 36].

© Р.Д. Абухін, 2015

Враховуючи основні риси юридичного позитивізму, науковці-правознавці вважали, що наука права фактично зводиться до юридичного догматизму. При цьому соціологічний, етичний та інші підходи до права були виведені за рамки юридичної науки та вважалися дисциплінами вторинного і прикладного характеру [11, 40]. У вітчизняній науці цю точку зору одним з перших обґрунтував саме С.В. Пахман. Під час своєї блискучої промови «Про сучасний рух у науці права», яка була проголошена вченим у 1882 році на зборах Санкт-Петербурзького юридичного товариства (у тому ж році вона була видана у вигляді окремої книги та журнальної статті), С.В. Пахман зробив спробу обґрунтувати синтетичну теорію права й таким чином вийти за рамки формально-догматичного праворозуміння. Разом з тим, автор намагався пов'язати право з його соціальним змістом і на основі цього надати поняття права як соціального явища в контексті інших явищ, як посягання на чистоту юриспруденції – науки «догматико-систематичної», а також як прагнення позбавити юриспруденцію «значення науки і права на самостійне існування» [4, 13, 19].

Водночас у зазначеній промові С.В. Пахман протиставляв дві за своїм змістом і завданнями теорії права (науки про право): по-перше, так звану «побутову», або «історико-філософську»; по-друге, «юридичну теорію», «юридичну науку у власному сенсі», «юриспруденцію як самостійну науку» [4, 20, 24, 25, 43, 50-51, 66-67]. У контексті порівняльного аналізу С.В. Пахман указував на головну відмінність «побутової теорії» від «юридичної», яка, на його думку, полягає в тому, що перша теорія, хоч і вивчає право, але тільки з точки зору мети, інтересу. Натомість, «юридична теорія» зосереджена на вивченні права як міри, як математичної величини [4, 20, 24, 25, 43, 50-51, 66-67].

Поряд із викладеним розмежуванням зазначених теорій, учений вбачав позитивні моменти у зближенні «юридичної теорії» із «побутовою», які полягали в тому, що для праворозуміння юристу-практику необхідно мати на увазі не тільки догматичні, але й історичні основи права та його окремі інститути. Однак цей науковий зв›язок, на його думку, зумовлено тільки спільним предметом кожної теорії. Відповідно, кожна із них зберігає самостійну, поставлену перед нею задачу. Такі аргументи лягли в основу висновків С.В. Пахмана, згідно з якими учений-позитивіст, по-перше, не погоджувався з думкою, зокрема, представника соціологічної теорії С.А. Муромцева, який вважав, що догматика повинна бути поставлена в залежність від історико-філософської науки [13, 40; 14, 17]. По-друге, С.В. Пахман вважав, що такі зміни та перетворення щодо юриспруденції рівнозначні скасуванню цієї науки як такої.

Поряд із указаним у зазначеній промові науковець зосереджує свою увагу на понятті «права» як такого, що може бути виведено з його змісту. Цікавим фактом є те, що під «змістом» права в даному випадку С.В. Пахман вважав формально-логічний аспект права, право як «чисту» форму у відриві від змісту. Як було нами вище зазначено, С.В. Пахман протистояв поглядам дослідників так званої «побутової теорії», які, на його думку, вивчали тільки зовнішній аспект права. Учений відстоював думку про те, що саме «юридична теорія» вивчає внутрішній аспект права, не виходячи при цьому за межі права, замикаючись виключно в його сфері.

Враховуючи те, що вчення природного права в певний час принесло практичну користь, оскільки позитивно вплинуло на юриспруденцію майже у всіх країнах Західної Європи, С.В. Пахман вважав, що право з усіма його інститутами виникає й змінюється не тільки під впливом різних зовнішніх умов, але й під впливом діяльності людей [4, 13, 19]. На підставі викладеного учений стверджував, що право не можна вважати таким явищем, яке виникає й розвивається незалежно від людської думки і волі. Право тісно пов'язано з діями індивідів, тобто з проявами їх волі у взаємовідносинах, і визначає міру такого прояву, охороняючи його зовнішніми засобами. Автор указує на те, що діяльність, спрямована на встановлення або зміну права, повинна керуватися не тільки досвідом життя, але й досвідом і вказівками історії, яка вказує на різні шляхи та напрямки, не даючи їм практичної оцінки. Сама сутність права, на думку С.В. Пахмана, полягає не в обмеженні свободи, а в тому розумінні, що право встановлює міру вільного прояву; воно вносить безпосередньо не спілкування, а навпаки – розмежування [4, 13]. Отже, автор бажав донести до слухачів, що право виражає міру свободи, яка є його основною ідеєю. Таким чином, він не відкидав метафізичний (за висловом В.В. Лапаєвої) підхід. Водночас учений неодноразово підкреслював, що правознавство вивчає право не з точки зору інтересу, а саме з точки міри, величини, обсягу свободи [4, 19].

Цікавою є думка С.В. Пахмана про те, що змішування соціологічного розуміння права з юридичним призводить до плутанини в поняттях і розчинення правознавства в суміжних науках. Однак учений указував на те, що право не слід розглядати як організований спосіб захисту інтересів через створення прав і відповідних правовідносин. Звідси випливає, що С.В. Пахман виступав проти ототожнення права з інтересом, вказуючи на те, що інтереси не врегульовані нормами права, не набувають юридичного значення.

Ще одним проявом застосування положень юридичного позитивізму в наукових працях С.В. Пахмана є те, що автор вважав «юридичну теорію» формальною наукою. У цьому сенсі юридична наука, на його думку, подібна до математики. По-перше, тому, що математичний елемент лежить в основі всієї юридичної науки; по-друге, юридична наука досліджує право як «міру, як математичну величину». Водночас учений зазначав, що розуміючи право як «логічну величину», юридична теорія повинна відмовитися від усіх «соціальних домішок» [4, 56]. У зв'язку з викладеним С.В. Пахман відмовлявся від соціологічного поняття права як інтересу та протистояв позиціям таких учених, як Р. Ієрінг, С.А. Муромцев, М.М. Коркунов, тим самим відстоюючи формально-догматичний підхід до розуміння права.

Разом з тим, завдання юриспруденції, на думку С.В. Пахмана, полягає не у вивченні життєвих основ права та соціальної природи права, зумовленої певними соціальними факторами, а в дослідженні «внутрішньої природи» права як права і, отже, лише в логічній конструкції юридичних понять [4, 57]. Автор пояснював, що «внутрішня природа» права не виходить за межі цих понять, маючи на увазі лише з'ясування внутрішнього, логічного співвідношення між ними. Продовжуючи дослідження, учений визначив мету юридичної теорії, яка полягає «не в безпосередній інтерпретації позитивних норм, а у створенні спільної системи юридичних понять ... по своїй суті саме вона являє собою логічну систему юридичних понять» [4, 57]. Отже, враховуючи зазначене,

маємо знову можливість переконатися, що С.В. Пахман відстоював формалістичне поняття права та обмеження юриспруденції формально-догматичними завданнями дослідження.

Відомо, що формально-догматичний підхід щодо права складає головну особливість юридичного позитивізму і його основне завдання. Соціологічні, політичні, філософсько-етичні елементи в праві визнаються важливими, але вони виходять за рамки юриспруденції у власному розумінні та складають перелік допоміжних, прикладних наук. На думку С.В. Пахмана, «побутова» теорія права і «юридична» співвідносяться між собою як «теоретична частина» і «прикладна», як «систематика, статика, анатомія» і «фізіологія, динаміка» [4, 56]. Відповідно, історико-побутові та філософсько-політичні дослідження, незважаючи на їх важливість для права, були визнані ученим такими, що лежать поза межами юриспруденції.

У своїх трудах С.В. Пахман постійно розмірковував над тим, у чому полягає новий напрям у науці права та, серед іншого, дійшов висновку, що його сутність не тільки в тому, щоб надати історико-філософському дослідженню права наукового підґрунтя, а й у тому, щоб нинішню юриспруденцію позбавити значення науки та права на самостійне існування.

Автор не заперечує, що право тісно пов'язане з інтересами і потребами, які воно захищає і охороняє; що право виступає як один із засобів для досягнення тих або інших життєвих цілей. Однак ці суспільні відносини, інтереси, цілі тощо – усе це, на його думку, є лише «зовнішньою» стороною права, фактичним життєвим ґрунтом, на якому воно існує. Вивчення цих «зовнішніх» аспектів і «складало завдання «побутової» теорії права» [4, 21, 25, 43]. На думку С.В. Пахмана, ця теорія має право на існування, але лежить за межами юриспруденції.

Отже, на підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що С.В. Пахман відноситься до яскравих представників юридичного позитивізму, який зробив вагомий внесок у його розвиток і становлення. Завдяки зусиллям С.В. Пахмана та інших учених дореволюційного періоду юридичний позитивізм став панівним напрямом на українських землях. У своїх наукових працях С.В. Пахман відстоював два взаємопов'язані й характерні для юридичного позитивізму положення: формалістичне поняття права та обмеження юриспруденції формально-догматичними завданнями дослідження. Водночас, будучи прибічником теорії позитивізму, учений вбачав завдання юридичної науки не в безпосередній інтерпретації позитивних норм, а у створенні спільної системи юридичних понять. Разом з тим, він не заперечував соціальних витоків права, наявності ідеї свободи, яка лежить в основі права. На його думку, ці судження щодо походження та мети права могли стати предметом наукового дослідження, але за межами строго юриспруденції. Кожен напрямок дослідження Семена Вікентійовича став основою для формування та подальшого розвитку концепцій, ідей в юридичній науці в різні історичні періоди. На нашу думку, сучасні концепції отримали достатньо ґрунтовний потенціал для подальшого розвитку і повинні використовуватися як основа в сучасних дослідженнях.

Література

1. Austin J. Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law / J. Austin. – London, 1873. – Vol. 1, p. 89-97.

2. Bergbohm K. Jurisprudenz und Rechtsphilosophie / Karl Bergbohm – Leipzig: Duncker & Humblot, 1892. – XVI, 566 S.

3. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. – М.: Издание Бр. Башмаковых, 1910. – 805 с.

4. Пахман С.В. О современном движении в науке права : речь, произнес. в годовом собр. Юрид. общ. 1882 г. / С.В. Пахман. – СПб.: Тип. Правит. Сената, 1882. – 68 с.

5. Пахман С.В. К вопросу о предмете и системе русского гражданского уложения / С.В. Пахман // Журнал гражданского и уголовного права. – 1882. – № 8. – С. 202-207.

6. Пахман С.В. История кодификации гражданского права : в 2 т. / С.В. Пахман. – СПб.: Тип. II отд-ния собственной Е. И. В. Канцелярии, 1876. – Т. 1. – 482 с.; Т. 2. – 485 с.

7. Головко О.М. С.В. Пахман як теоретик та історик права / О.М. Головко, В.А. Греченко // Вісник ХНУВС. – 2013. – № 2 (61). – С. 6-14.

8. Греченко В.А. Професор С.В. Пахман: життя в науці та наука в житті / В.А. Греченко // Харківський історіографічний збірник. – 2014. – Т. 13. – С. 145-155.

9. Пархоменко Н.М. До проблем формування вітчизняних концепцій праворозуміння у середині XIX – початку XX століття / Н.М. Пархоменко // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2 (18). – С. 13-19.

10. Заморська Л. Становлення юридичного позитивізму / Л. Заморська // Юридичний вісник. – 2011. – № 2. – С. 104-109.

11. Зорькин В.Д. Позитивистская теория права в России / В.Д. Зорькин. – М.: Изд-во Московского университета, 1978. – 270 с.

12. Лапаева В.В. Типы правопонимания: правовая теория и практика : монография / В.В. Лапаева. – М. : Российская академия правосудия, 2012. – 578 с.

13. Муромцев С.А. Определение и основное разделение права / Вступит. статья коммент. доктора юридических наук, профес. Ю.И. Гревцова / С.А. Муромцев. – 2-е изд., доп. СПб.: Издательский Дом Санкт-Петерб. гос. ун-та, Издательство юридического факультета СПбГУ, 2004. – 224 с.

14. Муромцев С.А. Что такое догма права? / С.А. Муромцев. – М. : Тип. А.И. Мамонтова и Ко., 1885. – 35 с.

Абухін Р.Д.,
аспірант кафедри теорії та історії
держави і права
Міжнародного гуманітарного університету
Надійшла до редакції: 12.05.2015

УДК 34(091)(477)(470+571)

СИСТЕМА І ФУНКЦІЇ РАДЯНСЬКИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ РСФРР ТА УСРР У ПЕРІОД ЇХ ФОРМУВАННЯ

Кульгавець Х. Ю.

У статті розкриваються передумови створення та організаційно-правові засади діяльності складної системи радянських державних силових структур у РСФРР та УСРР упродовж 1917 – початку 1920-х років. Окрім того, послуговуючись центральними та відомчими нормативно-правовими актами, зосереджується увага на завданнях органів внутрішніх справ та державної безпеки щодо приборкання антирадянських проявів серед населення.

Ключові слова: *контрреволюція, НКВС, радянські органи внутрішніх справ, радянські органи державної безпеки.*

В статье раскрываются предпосылки создания и организационно-правовые основы деятельности сложной системы советских государственных силовых структур в РСФСР и УССР на протяжении 1917 – начала 1920-х годов. Кроме того, пользуясь центральными и ведомственными нормативно-правовыми актами, концентрируется внимание на задачах органов внутренних дел и государственной безопасности по обузданию антисоветских проявлений среди населения.

Ключевые слова: *контрреволюция, НКВД, советские органы внутренних дел, советские органы государственной безопасности.*

The article deals with the preconditions for development and organizational and legal framework of complex extensive system of Soviet state security forces in the Russian SFSR and the Ukrainian SSR during 1917 – early 1920's. In addition, employing central and departmental regulatory acts, focuses attention on the tasks of the Interior and State Security on curbing anti-Soviet manifestations among the population.

Keywords: *NKVD, counterrevolution, Soviet bodies of internal affairs, Soviet state security bodies.*

Традиційно, відповідно до визначених функцій, присяги, складеної на вірність власному народові, співробітники ОВС повинні стояти на сторожі громадського порядку, запобігати правопорушенням, боротися зі злочинністю, забезпечувати особисту безпеку громадян. Утім, історично складалось так, що ці завдання не завжди були пріоритетними в їх діяльності. У розглянутий період радянські органи внутрішніх справ існували не як система незалежних правоохоронних органів, а як органічна, невід'ємна частина єдиного, жорстко централізованого карального механізму сформованої політичної системи. Частково виконуючи функції, притаманні їм як традиційному правоохоронному органу, вони фактично були слухняними виконавцями репресивної політики більшовицької держави. Отже, активне використання співробітників ОВС як «законного» знаряддя політичних репресій, можливо, стало одним із факторів деформованого сприйняття суспільною свідомістю інституту правоохоронних органів виключно як карального, а не правоохоронного механізму. Водночас в умовах реформування сучасної української міліції в демократичний правоохоронний орган (поліцію європейського зразка) важливо вивчити вітчизняний історико-правовий досвід (позитивний і негативний) діяльності цих органів, для того, щоб запобігти в майбутньому перетворенню цієї силової структури на репресивну.

Різні аспекти створення та діяльності радянських органів внутрішніх справ у досліджуваний період були предметом дослідження історико-правових праць таких науковців, як С.В. Біленко, О.Я. Малигін, Р.С. Мулукаєв, А.І. Рогожин та ін. Серед наукових публікацій сучасних вітчизняних авторів цінну інформацію для вивчення представленої проблематики віднаходимо в роботах, зокрема Ю.В. Котляра, М. Дорошка та ін. У цій та інших наукових розвідках наш науковий інтерес становить специфічний напрям діяльності радянських каральних органів – функція боротьби з антирадянським рухом опору.

У статті ставимо за мету висвітлення проблематики щодо організаційно-правових основ створення та специфіку функціонування розгалуженої системи радянських органів внутрішніх справ і державної безпеки, передусім у частині виконання політичних завдань радянської верхівки.

Установлення робітничо-селянської влади після Жовтневого перевороту в Росії 1917 р. на чолі з комуністичною партією і масові народні протести, викликані опором її політиці щодо докорінних змін суспільного ладу, вимагали організації потужної радянської системи державних адміністративно-силових структур, які б ефективно захищали інтереси нової «соціалістичної» держави, передусім, від так званих контрреволюційних настроїв. Відтак, захопивши владу, більшовики усунули попередні «старорежимні» центральні та місцеві органи охорони правопорядку й почали створювати свою систему каральних органів «нового типу».

Принагідно звертаємо увагу на те, що офіційно поняття «правоохоронні органи» було введено в юридичний обіг у СРСР лише в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. [1, 35].

Створення в жовтні 1917 р. Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) – центрального органу в галузі охорони правопорядку та боротьби зі злочинністю, започаткувало формування радянських органів внутрішніх справ (ОВС). НКВС був сформований у складі уряду (Ради народних комісарів (РНК)) на чолі з В. Леніним на II Всеросійському з'їзді Рад. Водночас 28 жовтня 1917 р. НКВС РСФРР прийняв постанову «Про робітничу міліцію», якою юридично закріпив створення спеціального карального органу охорони соціалістичного порядку [2, 11]. А вже в серпні 1918 р. при НКВС РСФРР було створене управління міліції, реорганізоване в жовтні 1918 р. у Головне управління робітничо-селянської міліції. Спільна інструкція НКВС і НКЮ (Народний комісаріат юстиції) від 12 жовтня 1918 р. щодо організації робітничо-селянської міліції закріплювала організаційну структуру міліції. В інструкції вперше було подано правове визначення поняття «радянська робітничо-селянська міліція», яку розглядали, як «виконавчий орган Робітничо-Селянської центральної влади на місцях, що перебуває в безпосередньому віданні місцевих Рад і підпорядковується загальному керівництву НКВС УСРР» [3, 84].

© Х.Ю. Кульгавець, 2015

Замінивши поняття «поліція» на «міліція» (з латин. militia – військо, ополчення), більшовицька влада мала за мету наголосити саме на класовому, робітничо-селянському характері нового органу правопорядку, який прийшов на зміну попередній, на думку більшовиків, каральній «буржуазній антинародній» структурі. Така назва закріпилася й за органами, які функціонували не лише в СРСР, а й в інших колишніх соціалістичних країнах: Болгарії, Польщі, Румунії, Югославії.

Після утворення 12 (25) грудня 1917 р. Української СРР, у складі РНК УСРР був сформований республіканський НКВС, а вже в березні 1920 р. організовано Головне управління міліції (ГУМ) – центральний керівний орган міліції підконтрольний НКВС [4, 58].

Варто наголосити, що новостворені радянські республіки зазвичай застосовували нормативно-правову базу РСФРР, яка регламентувала діяльність республіканських ОВС двома способами: прямого поширення дії нормативних актів РСФРР на території конкретної радянської республіки та використання нормативно-правових актів РСФРР як взірця для розробки власної законодавчої бази. Перший спосіб широко використовувався в 1919–1920 рр. Латвійською, Білоруською і Азербайджанською радянськими республіками. Другий спосіб отримав поширення в Українській, Литовській, Вірменській, Грузинській союзних республіках. Зокрема, прийнята 9 лютого 1919 р. інструкція РНК УСРР щодо організації робітничо-селянської міліції значною мірою спиралася на положення згадуваної інструкції НКВС та НКЮ РСФРР від 12 жовтня 1918 р. «Про організацію радянської робітничо-селянської міліції» [3, 84].

Отже, і надалі зразком для правового регулювання організації й діяльності міліції УСРР слугувало законодавство РСФРР. Зокрема, основою Постанови Ради оборони УСРР від 30 липня 1919 р. «Про воєнізацію міліції» і Положення від 14 вересня 1920 р. «Про робітничо-селянську міліцію УСРР» став декрет РНК РСФРР від 3 квітня 1919 р. «Про радянську робітничо-селянську міліцію», а також Положення від 10 червня 1920 р. «Про робітничо-селянську міліцію РРФСР», затверджене постановою ВЦВК і РНК. Ці декрети закріплювали принцип «воєнізації міліції» [3, 83]. Воєнізація міліції дозволила доволі швидко перетворити її в суто бойові частини для придушення численних антирадянських повстань, тим самим виконуючи не тільки правоохоронні та адміністративні завдання, але й політичні та військові.

Звісно, більшовицька верхівка усвідомлювала, що боротьба із будь-якими формами опору могла успішно реалізовуватись за допомогою надзвичайних заходів застосовуваних каральними органами, наділеними особливими повноваженнями. З огляду на це, 7 (20) грудня 1917 р. рішенням РНК РСФРР була організована Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та саботажем (ВНК, рос. – ВЧК), на чолі з Ф. Дзержинським. Створення ВНК фактично поклало початок зародженню радянських органів державної безпеки – основних органів у репресивному механізмі радянських силових структур.

Разом з тим, згідно з інструкцією НКЮ від 19 грудня 1917 р. «Про революційний трибунал» і постановою ВЦВК від 6 жовтня 1918 р. «Про підсудність революційним трибуналам» встановлювалася підслідність справ ВНК, яка охоплювала також справи, пов'язані із саботажем державної заготівлі хліба та селянським рухом опору [5, 69]. Принагідно зазначимо, що революційні трибунали, як органи надзвичайної юстиції, стали першими судовими органами, які здійснювали кримінально-репресивну політику держави як у центрі, так і на місцях. Нормативні акти, що видавались радянськими керівними органами, не визначали жодних санкцій, тим самим закріпивши за трибуналами право самостійного вибору виду покарання і порядок його виконання. Отже, діяльність трибуналів заклала підвалини для формування такої каральної політики держави, яка в кінцевому підсумку призвела до масових репресій, а відсутність нормативно-правової бази, яка б чітко регламентувала діяльність трибуналів, дозволила сформувати судовий орган, що ґрунтувався не на здійсненні правосуддя, а на суто партійному класовому замовленні [5, 73–74].

Унаслідок прийняття декрету РНК РСФРР від 5 вересня 1918 р. «Про червоний терор» повноваження ВНК розширились. У ньому, зокрема, йшлося: «При даній ситуації забезпечення тилу шляхом терору є прямою необхідністю. Підлягають розстрілу всі особи, котрі мають відношення до білогвардійських організацій, змов і службових злочинів…» [6, 16]. Як випливає з цього нормативного документа, ВНК набувала права винесення та виконання вироків аж до вищої міри покарання, ізоляції класових ворогів у концентраційних таборах, розстрілів осіб, причетних до проявів антирадянської діяльності. Окрім того, у вказаному документі офіційно в радянське законодавство були введені терміни «терор», «концтабір» [7, 8]. Ці положення згодом були закріплені в Кримінальному кодексі СРСР 1926 р.

Отже, ВНК об'єднувала в собі всі чотири функції кримінальної юстиції (розшук, слідство, правосуддя і виконання покарання), що зовсім не сприяло, навіть з формальної точки зору, забезпеченню елементарної законності та охороні особистих прав громадян [8, 46].

В УСРР Всеукраїнська Надзвичайна комісія (ВУНК) була створена при Відділі внутрішніх справ у грудні 1918 р. на підставі декрету Тимчасового уряду України «Про організацію Всеукраїнської Надзвичайної комісії» [9, 12]. Оскільки в кінці 1918 р. – на початку 1919 р. народні комісаріати в Україні ще не були створені, то при Тимчасовому уряді діяли відділи, які керували певною галуззю. Постановою уряду УСРР «Про Всеукраїнську, фронтові і місцеві надзвичайні комісії» від 27 грудня 1918 р. було затверджено організаційні завдання ВУНК. Згідно з цим нормативним актом ВУНК залишалась у складі відділу внутрішніх справ (пізніше – НКВС) і одночасно підпорядковувалась безпосередньо уряду. Таким чином, відсутність чіткого визначення її правового статусу в державному апараті та «подвійна підпорядкованість» створювали суттєву правову колізію у взаємодії з іншими органами. Хоча НКВС і НКЮ отримали право контролювати діяльність ВУНК, все ж остання залишалась абсолютно самостійною в здійсненні арештів, обшуків, розстрілів і звітувала лише РНК і ЦВК [10, 111].

Варто відзначити, що організаційно-правові засади діяльності ВУНК та порядок її підпорядкування керівним державним органам упродовж 1917–1920 років неодноразово піддавались змінам. Зокрема, на основі затвердженого Положення про ВУНК від 30 травня 1919 р. вона повністю підпорядковувалась безпосередньо НКВС УСРР. А вже в 1920 р. створене Центральне управління надзвичайних комісій в Україні мало в системі українського радянського апарату такий самий правовий статус, як і ВНК у РСФРР, тобто підпорядковувалась безпосередньо урядові.

Постанова НКВС УСРР від 27 лютого 1919 р. «Про організацію відділів управління при виконкомах» запроваджувала певний порядок організації місцевих надзвичайних комісій (НК), які створювались при виконкомах Рад, а також передбачала тісний зв'язок органів боротьби з контрреволюцією із місцевими виконкомами Рад [9, 12, 22]. Загалом апарат НК УСРР до кінця 1920 р. нараховував 5220 працівників [9, 37].

Згодом були створені спеціальні війська ВНК і частини особливого призначення (ЧОП, рос. – ЧОН), які призначались для придушення озброєних антирадянських повстань, охорони транспортних комунікацій і прикордонної зони, охорони «революційного порядку». Діяльність ЧОП припинилась лише із повною ліквідацією явища «політичного бандитизму» [11, 23–24].

Окрім того, з метою сприяння органам внутрішніх справ та держбезпеки в боротьбі з антирадянським повстанським рухом широко залучалось місцеве населення, зокрема озброєні члени комітетів незаможних селян (КНС). Ефективність здійснюваної ними роботи підтверджувалась, зокрема, положенням НКВС УСРР від 12 серпня 1922 р., згідно з яким до структури НКВС було включено відділ КНС [4, 58]. Без сумніву, КНС зробили свій вагомий внесок у розбрат в українському селі, розпалювання класової ненависті і ворожнечі, адже бідні селяни виступали за продовження більшовицької політики розкуркулення, а заможні – бажали розпустити КНС і повернути своє брутально вилучене радянською владою майно за правом сильного.

Навесні 1919 р. Центральний комітет РКП (б) і Радянський уряд ухвалили рішення про об'єднання керівництва ВНК і НКВС. У результаті 16 березня 1919 р. ВЦВК призначив Ф. Дзержинського головою ВНК і одночасно наркомом внутрішніх справ РСФРР [6, 65]. Таке злиття сил і засобів ВНК і НКВС сприяло значно посилити координацію діяльності цих органів у боротьбі з масовими контрреволюційними проявами.

Отже, упродовж 1917–1919 років почали закладатися певні організаційно-правові основи єдиної системи радянських органів внутрішніх справ та держбезпеки, робились перші кроки щодо формування правової бази їх побудови і діяльності. Утім, правова база в перші роки становлення радянської влади мала тимчасовий, нестабільний і надзвичайний характер, тобто при виданні нормативно-правових актів вищі органи більшовицької влади керувались вимогами конкретної ситуації.

Як відомо, суть нового процесу, що розпочався наприкінці 1921 р. і отримав назву нової економічної політики (НЕП), супроводжувався ґрунтовним переглядом правової політики радянських органів. Окрім вжиття економічних заходів, запровадження НЕПу полягало також у частковій реабілітації традиційних правових теорій, концепцій, інститутів, зокрема інституту законності (правда, «радянської, революційної»). Про необхідність укріплення законності вперше публічно йшлося на IX Всеросійському з'їзді Рад, який постановив, що «зміцнення радянської влади ззовні та всередині дозволить звузити коло діяльності ВНК та її органів, а завдання боротьби із порушенням законів Радянських республік покласти на судові органи» [12, 35].

Зважаючи на те, що надзвичайні комісії в очах населення, та навіть самих чекістів, набули грізної слави суто репресивних органів, партія більшовиків взяла курс на ліквідацію цієї зловісної структури. Офіційними причинами реорганізації такого виду «правоохоронних органів» називали: закінчення громадянської війни, цілковите й остаточне утвердження радянської влади, перехід до НЕП. Про інші причини можна судити з колись таємних, а нині відкритих матеріалів внутрішньовідомчого характеру, де йдеться про численні зловживання, безчинства, свавілля місцевих НК і значну бюрократизацію чекістського апарату [13, 14].

Відтак, згідно з декретом ВЦВК від 6 лютого 1922 р. «Про ліквідацію ВНК і про правила обшуків, виїмок і арештів», ВНК та її місцеві органи припинили існування, а при НКВС РСФРР було створено Державне політичне управління (ДПУ, рос. – ГПУ). Правовий статус і завдання цього органу визначав той-таки декрет, відповідно до якого ДПУ відразу не отримало права позасудової репресії, що деякі дослідники епохи НЕПу розглядали як відмову від пріоритету каральної політики, як ознаку деякої лібералізації режиму, відступу від звичної репресивної практики більшовиків. Серед аргументів на користь цього твердження наведено також факт установлення прокурорського нагляду за діяльністю ДПУ, прийняття Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів РСФРР і УСРР 1922 р., затвердження Положення про судоустрій, на основі якого скасовувались трибунали, окрім військових. ДПУ звільнялось від раніше покладених на нього функцій щодо боротьби зі спекуляцією, посадовими та іншими злочинами, і всі справи за цими злочинами передавались у народні суди і революційні трибунали за приналежністю. Однак уже у 1922 р., згідно з нормативними актами ВЦВК, були розширені повноваження ДПУ. Зокрема, 27 квітня 1922 р. ДПУ отримало право розправи безпосередньо на місці скоєння злочину щодо «бандитських елементів». А вже 28 вересня 1922 р. на засіданні Політбюро партії більшовиків була прийнята секретна постанова, згідно з якою ДПУ надавалося право позасудових репресій – аж до розстрілів та заслань [14, 47].

В УСРР на підставі Постанови ВУЦВК «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Держполітуправління» від 22 березня 1922 р. ВУНК, як у Росії, була реорганізована в ДПУ у складі НКВС. Новопризначений голова ДПУ УСРР В. Манцев 7 травня 1922 р. видав наказ, яким визначалась структура і завдання ДПУ. Водночас керівництво діяльністю ДПУ покладалось на НКВС [15, 181]. У 1923 р. новий керівник ДПУ В. Балицький зайняв до того ж ще й посаду наркома внутрішніх справ [16, 53]. ДПУ було наділено значно більшими репресивними повноваженнями, аніж перед тим ВУНК, і ці повноваження щораз розширювалися з плином часу.

Значне розширення спеціальних повноважень ДПУ закріпили також постанови про боротьбу з бандитизмом (приміром, від 16 жовтня 1922 р. і 9 травня 1924 р.). Зміст цих документів свідчить про те, що прийняття КК та КПК практично не вплинуло на звичну репресивну діяльність ДПУ, тобто навіть в умовах розвою НЕПу в радянській державі широко практикувалося позасудове покарання. Для забезпечення ефективної професійної діяльності, передусім боротьби з антирадянськими виступами, у розпорядженні ДПУ була добре організована розгалужена потужна мережа агентів та інформаторів, з огляду на це вся, суттєва інформація, яка цікавила владу, зокрема й приватні розмови, негайно ставала відомою спецслужбам [17, 211]. Аналогічну мережу активно формували й удосконалювали органи НКВС, міліції, прикордонники тощо.

У результаті підписання «Договору про створення

СРСР» від 30 грудня 1922 р. Президія ВЦВК СРСР затвердила Положення від 15 листопада 1923 р. «Про об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) СРСР та його органи», тим самим створивши потужний централізований спеціальний орган державної безпеки. На основі згаданого положення була створена колегія ОДПУ, яка стала органом позасудового покарання. При ОДПУ СРСР та місцевих органах ОДПУ були створені т. зв. трибунали (трійки), котрі виконували роль судових органів. Постановою ВЦВК СРСР від 28 березня 1924 р. був створений ще один позасудовий орган – Особлива нарада та її регіональні представництва при ОДПУ – насамперед задля здійснення адміністративних висилок, переселень та ув'язнень у концентраційні табори «антирадянських елементів». До їх функцій також належало винесення вироків у прискореному порядку протягом 15 хвилин без виклику свідків, з негайним приведенням вироку до виконання. Здійснення такого «правосуддя» дозволяло в короткі терміни репресувати величезну кількість осіб. При цьому принципи, наприклад, об'єктивності слідства не тільки порушувалися, але й відкрито ігнорувались, а оскільки завданням «трійок» і особливих нарад було саме масове і швидке репресування «ворогів народу», а не з'ясування вини підсудних, то такий порядок винесення вироків для влади був зручнішим та ефективнішим [18, 106]. Цікаво, що зі створенням Верховного Суду СРСР нагляд за законністю дій ОДПУ був покладений на Прокурора Верховного Суду СРСР, проте, зрозуміло, така норма залишалась суто декларативною і формальною [13, 17].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. система ОВС стала однією з фундаментальних підвалин тоталітарного політичного режиму. Логічним завершенням заходів з організації єдиної системи органів внутрішніх справ стала постанова ВЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. Цією постановою ОДПУ було реорганізоване й увійшло до складу НКВС. Указаним документом на НКВС СРСР покладалися такі завдання: забезпечення громадського порядку і державної безпеки, охорона суспільної (соціалістичної) власності, запис актів громадянського стану, прикордонна охорона тощо. Отже, у складі НКВС СРСР були утворені: Головне управління державної безпеки, Головне управління робітничо-селянської міліції, Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони, Головне управління пожежної охорони, Головне управління виправно-трудових таборів і трудових поселень, адміністративно-господарське управління.

Варто звернути увагу на те, що в радянській та іноземній літературі зазначено, що базовим правовим документом, який регламентував діяльність радянських органів держбезпеки і внутрішніх справ у період 1920–1950 років, було згадуване нами положення про ДПУ від 6 лютого 1922 р. Однак існувало ще й таємне положення про НКВС, яке було затверджене на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 15 липня 1934 р. Відповідно до цього акта були визначені повноваження НКВС, його основні оперативні засоби, необхідні для виконання покладених завдань, а саме: 1) інформування, розшук, спостереження, арешт, виїмка, обшук; 2) агентурне спостереження за злочинними чи підозрюваними групами і організаціями; 3) реєстрація виявлених і підозрілих у злочинній діяльності осіб та заведених справ на них; 4) облік засуджених осіб та виселенців і здійснення спеціального нагляду за ними; 5) перегляд кореспонденції тощо [19, 358]. Отже, важливий акт, який регламентував правовий статус, напрями оперативної діяльності, форми і методи роботи ОВС, був прийнятий у вигляді таємного рішення політбюро ЦК ВКП(б), зрештою, як і інші нормативно-правові акти такого характеру.

Крім того, уже 5 листопада 1934 р. ВЦВК і РНК СРСР затвердили постанову «Про Особливу нараду при НКВС СРСР», за якою наркомат внутрішніх справ здобував право «застосовувати до осіб, визнаних соціально небезпечними: а) заслання на строк до 5 років під гласний нагляд у місцевостях, список яких установлювався наркомом внутрішніх справ СРСР; б) вислання на строк до 5 років під гласний нагляд із забороною проживання у столицях, великих містах і промислових центрах СРСР; в) утримання у виправно-трудових таборах строком до 5 років; г) вислання за межі СРСР іноземних суспільно небезпечних громадян» [20, 84].

Проведений аналіз опрацьованого матеріалу дозволяє стверджувати, що органи внутрішніх справ та державної безпеки в представлений період були основною силовою структурою державного механізму, яку використовували для вирішення складних різнобічних політичних завдань партії більшовиків з метою надійного захисту нового суспільного устрою. Спільною ознакою діяльності радянських каральних органів (ВРК-ВНК-ДПУ-ОДПУ-НКВС) 1917–1920-х рр. була врегульованість офіційними законодавчими актами лише в загальних рисах. Значна концентрація законодавчої, виконавчої та судової влади в руках верхівки компартії й більшовицького уряду призвела до взаємопроникнення, дублювання державних функцій, зрощення і правових інститутів, і інститутів управління державою. З огляду на це, стрімкий розвиток політики масових репресій і терору на державному рівні в країні був закономірним, оскільки реальна влада в державі належала компартійній верхівці. Окрім того, важливою особливістю діяльності радянських ОВС того періоду було виконання ними тимчасової спеціальної функції – боротьби з українським національно-визвольним повстанським рухом, який отримав специфічну назву «політичний бандитизм».

Література

1. Камалова Г.Т. Специфика реализации правоохранительной функции Советским государством в условиях нэпа / Г.Т. Камалова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2006. – № 5. – С. 33–41. – (Сер. «Право», вып. 7). – Библиогр.: с. 41.

2. Биленко С.В. На бессмертном посту (из истории советской милиции) / Семен Владимирович Биленко. – М.: Всесоюзное общество «Знание», 1969. – 48 с. – Библиогр.: с. 47 и в подстроч. примеч.

3. Мулукаев Р.С. Из истории строительства рабоче-крестьянской милиции в советских республиках 1918–1924 гг. / Роланд Сергеевич Мулукаев // Правоведение. – 1973. – № 4. – С. 83–90. – Библиогр. в подстроч. примеч.

4. Советская милиция: история и современность (1917–1987) / [А.П. Косицын, Р.С. Мулукаев, С.В. Биленко и др.]; под ред. А.В. Власова. – М. : Юрид. лит., 1987. – 336 с. – Библиогр. у подстр. прим.

5. Колотков М.Б. Революционные трибуналы Советской России в 1917–1922 гг.: организационное строительство и правовая деятельность (на примере Курской губернии) / М.Б. Коротков // Актуальные проблемы российского права. – 2008. – № 4. – С. 68–74. – Библиогр. в подстроч. прим.

6. Биленко С.В. Советская милиция России (1917–1920 гг.) : учеб. пособ. / Семен Владимирович Биленко. – М., 1976. – 96 с. – Библиогр. в подстроч. примеч.

7. Баранцева Е.Л. Организационно-правовые основы и механизм политики репрессий в Вятском крае, ноябрь 1917 – декабрь 1934 г.: историко-правовое исследование : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Елена Леонидовна Баранцева. – Нижний Новгород, 2005. – 29 с.

8. Пожидаев А.А. Превращение ВЧК в «боевой отряд партии» / А.А. Пожидаев // Вестник Воронежского института МВД России. – 2008. – № 4. – С. 45–48.

9. Рогожин А.И. Всеукраинская ЧК в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (конспект лекций) / А. И. Рогожин, Л. Н. Маймескулов; Харьковский юридический институт. – Харьков, 1964. – 70 с. – Библиогр. в подстроч. прим.

10. Чудакова М.С. Органы госбезопасности России: сравнительный анализ деятельности / Марина Станиславовна Чудакова // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 304. – С. 111–117. – Библиогр.: с. 117.

11. Гибов В.В. Организационные формы участия граждан в охране общественного порядка в РСФСР в первые годы советской власти (1917–1925 гг.) / В. В. Гибов, И. В. Кацуба // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2007. – № 4 (36). – С. 21–24. – Библиогр.: с. 24.

12. Папырин В.В. Концепция «революционной законности» и особенности ее воплощения в политико-правовой жизни советской России в период НЭПа / В.В. Папырин // История государства и права. – 2007. – № 8. – С. 35–36. – Библиогр.: с. 36.

13. Камалова Г.Т. Законодательные акты как источник для изучения истории советских правоохранительных органов в годы НЭПа / Галина Тимофеевна Камалова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2008. – № 2. – С. 12–19. – (Сер. «Право», вып. 13). – Библиогр.: с. 19.

14. Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953) : монография / Олег Борисович Мозохин. – М. : Кучково поле, 2006. – 480 с.

15. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю.В. Котляр ; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса : ТОВ ВіД, 2004. – 354 с. – Бібліогр.: с. 304–338.

16. Дорошко М. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки / Микола Дорошко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 1 (20). – С. 50–59. – Бібліогр.: с. 59.

17. Марчуков А.В. Украинское национальное движение: УССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты / Андрей Владиславович Марчуков ; [отв. ред. В.В. Трепавлов] ; Ин-т рос. истории РАН. – М. : Наука, 2006. – 599 с. – Библиогр.: с. 573–584.

18. Караман В.Н. «…Доказательств нет, а посадить надо». Методы репрессивной политики ВКП(б) в 1930-е годы / Вадим Николаевич Караман // Россия и АТР. – 2004. – № 4. – С. 105–111.

19. Хаустов В.Н. Развитие советских органов государственной безопасности: 1917–1953 гг. / В.Н. Хаустов // Cahiers du Monde russe. – 2001. – № 42/2-3-4. – P. 357–374.

20. Постановление ЦИК и СНК СССР от 5 ноября 1934 г. № 22 «Об Особом Совещании при НКВД СССР» // Сборник законов СССР. – 1935. – № 11. – С. 84.

Кульгавець Х.Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарсько-правових
дисциплін ЛДУВС
Надійшла до редакції: 17.05.2015

УДК 34(091):347. «18/19»

АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ ВІТЧИЗНЯНИМИ ІСТОРИКАМИ ПРАВА (XIX ст. – 20-і роки XX ст.)

Стецюк Б. Р.

У статті проаналізовано спадщину вітчизняних істориків права XIX ст. – 20-х років XX століття. Висвітлено їх внесок у дослідження процесуального права Гетьманщини.

Ключові слова: *історія українського права, дослідники права, Гетьманщина, судочинство.*

В статье проанализировано наследие отечественных историков права XIX в. - 20-х годов XX века. Освещен их вклад в исследование процессуального права Гетманщины.

Ключевые слова: *история украинского права, исследователи права, Гетманщина, судопроизводство*

The article represents analysis of the heritage of the Ukrainian historians of law of the 1800 s – 1920 s. Their contribution to the study of procedural law in Hetmanshchyna is given a thorough review.

Keywords: *history of law of Ukraine, researchers of law, Hetmanshchyna, legal proceedings.*

У період реформування правової системи в нашій країні актуальним стає вивчення вітчизняної правової спадщини. В історико-правовому аспекті особливо можна відзначити дослідження процесуального права Гетьманщини вченими XIX ст. – 20-х років XX ст. Значимість таких розробок пояснюється тим, що саме в цей період закладаються підвалини й починає формуватися процесуальне право на основі як власне українських звичаєво-правових традицій, так і на рецепції європейського права. Тому важливим є вивчення та аналіз наукової спадщини вчених, які присвятили свої праці дослідженню проблем процесуального права доби Гетьманщини.

На сьогодні відсутня єдина академічна робота з аналізу праць істориків держави і права України досліджуваного періоду. Щоправда, є окремі напрацювання, при-

© Б.Р. Стецюк, 2015

свячені конкретним персоналіям, зокрема, В. Вороненка, Л. Кістерської, Л. Матвеєвої, І. Усенка, Я. Дашкевича, В. Заруби, Ю. Цимбала. Так само концептуальні погляди обговорювалися на цілому ряді науково-практичних конференцій з історико-правових питань і на наукових нарадах учених. Проте зазначені роботи не дають цілісного уявлення про стан досліджень історії українського права в часи Гетьманщини. Через це нашим завданням є визначення змісту та аналіз особливостей робіт учених-істориків права того періоду.

Потрібно зазначити, що вивчення історії українського права розпочалося в перші роки XIX століття і, як не дивно, було зумовлене засновниками німецької «історичної школи права» інтересом до історії розвитку права кожної окремої нації. Проте, зважаючи на те, що український народ у XIX столітті не мав своєї держави, його минуле в правовій системі вивчалося лише як науково-дослідний матеріал, що був складовою частиною розвитку права в історії інших народів. Через це правова система Гетьманщини розглядалася як частина історії розвитку правових норм Росії або Польщі. Так, перші наукові розробки в цьому напрямі з'являються на початку XIX століття, авторами яких були історики права університету м. Дерпт, і вони досліджували зазначену проблематику як складову частину історії російського права. У 1820-1830 рр. робота ця була продовжена польськими вченими, які розглядали історію українського права під кутом зору провінціального польського права XIX століття [14, 630].

Із середини XIX століття починається активний розвиток російської історичної правової думки. Проте вона розвивалася відповідно до офіційної концепції історичного процесу, основні принципи якої полягали в тому, що Україна і її історичне минуле було органічною частиною розвитку російської нації та Російської імперії. Через це в тому ж ракурсі розглядалася така галузь науки, як історія права. І хоч істориками було виконано значний обсяг роботи з цього напряму, однак вони дотримувалися неправильної методології, котра полягала в безпідставному включенні українського права до складу російського права [14, 630].

Причиною низького рівня досліджень правової системи Гетьманщини також були побоювання царського уряду стосовно прагнення відродження незалежності в українському суспільстві. Тільки в період проведення в Росії загальнодемократичних реформ 60–80-х рр. XIX ст. судова система Гетьманщини стала об'єктом дослідження для представників української історико-правової науки [3, 247, 444, 453-462]. Але всі ці дослідження були спрямовані на створення її загальної характеристики, визначення періодизації історії українського права взагалі та кримінально-процесуального зокрема. В його поверхневому аналізі відображаються тільки окремі відомості про систему кримінально-процесуальної дії, вони представлені розрізнено й у контексті загальної характеристики правової системи Гетьманщини згадуються епізодично.

Певні зрушення в цій сфері дослідження стали наявними в кінці XIX – на початку XX століття у зв'язку із виникненням школи західно-руського права (Київська історико-юридична школа). Її основоположниками були відомі вчені-юристи М. Владимирський-Буданов і Ф. Леонтович [14, 631; 29, Т. 2, 544]. Учені школи висвітлили низку проблем власне українського права. Їхні дослідження своєрідності державно-правового розвитку на українських землях Великого князівства Литовського, що не збігалися з офіційною версією західнорусизму, стали предтечею української історико-правової науки. Ідеї школи найвиразніше відображені в монографіях М. Владимирського-Буданова [10-11].

Найвідомішим дослідником права Гетьманщини був О. Кістяківський. Одним із вагомих його досягнень є підготовка до друку й видання кодексу прав козацької держави XVIII ст. №Права, за якими судиться малоросійський народ» [24]. Особливої уваги заслуговує його нарис історичних відомостей про цей кодекс. Ця праця є першою й найповнішою монографією, яка базується на архівних матеріалах. До сьогодні вона не втратила свого значення. У ній, крім історичних даних про походження Кодексу, аналізуються чинні в Україні XVII – XVIII століття закони, джерела Кодексу, а також подається наукова оцінка зібраних законів.

О. Кістяківський зупиняється на характеристиці історико-правових актів, які встановлювали відносини між російським загальноімперським законодавством та автономними законами України після укладення останньою союзу з Москвою. Далі вчений подає детальний огляд джерел Кодексу, а саме Литовського статуту в редакції 1588 р. та магдебурзького права. Стосовно останнього робить історичну замітку про його долю щодо функціонування в правовій системі України.

Дослідником подається оцінка Кодексу з науково-правового погляду, зазначаючи при цьому високі якості норм цивільного права та застарілість ідей, якими просякнуті норми карного права. У монографії вчений зупиняється на ставленні вітчизняного законодавства до окремих законів, котрі діяли на території України, розкриває мотиви складання Кодексу, описує склад комісії, яка працювала над кодифікацією.

Після видання тексту Кодексу проблемою історії кодифікації українського права займався І. Теличенко [27, 41]. Він на нових архівних матеріалах подає більш детальний виклад історії Кодексу 1743 року. Також повніше, ніж О. Кістяківський, подає персональний склад Кодифікаційної комісії. Ученим описується подальша доля Кодексу після його завершення Комісією. І. Теличенко робить короткий огляд тих джерел права, що використовувалися в «Правах...», указуючи на протиріччя, які виникали при врегулюванні правовідношень юридичними нормами з різних збірок законів.

Важливими в плані дослідження історії судів і судочинства зазначеного періоду є праці Д. Міллера. Він проаналізував сутність судової реформи 1763 року, у результаті якої було введено земські, гродські і підкоморські суди. На думку вченого, основною причиною цієї реформи було бажання козацької верхівки стати шляхтою й прирівнятися за соціальним станом до російського дворянства, і однією з умов такого становища є шляхетські суди, які раніше існували в Польщі [18, 37-100].

Вивченням судової системи Гетьманщини взагалі та кримінально-процесуального права, зокрема, займався відомий український історик О. Левицький. Він намагався розглянути історію діяльності судів. Учений проаналізував роботу судових органів, торкнувся питань судочинства саме при розгляді кримінально-процесуальних справ. Автор прагнув подати деякі матеріали судових справ, в яких відображено проходження самого кримінального процесу. У своїх наукових дослідженнях він доводив, що в діяльності низових судів активну участь брала громада, визначаючи таким чином суд всенародним. Разом з тим історик пояснює з'єднання ратушних і

міських судів з козацькими, через відсутність в Україні на цей час антагоністичних класів. Хоч, як показують пам'ятки права цього періоду, козацька старшина переважно силою оволодівала міськими судами й часто міщани вели станову боротьбу за свою самостійність щодо управління і судочинства [16, 5].

На початку XX століття, коли умови наукової діяльності в Україні стали більш сприятливі, знову активізувалася дослідницька робота в галузі історії права. Дослідники стали звертати увагу на систему та аналіз правових норм минулого. Першими фундаментальними працями такого характеру були дослідження М. Слабченка, який частково вивчав судову практику та різні збірки права, а також «Права, за якими судиться малоросійський народ». На підставі цих досліджень М. Слабченко показав систему покарань, котру застосовували суди [25]. В окремій науковій розвідці вчений досліджує історію територіально-адміністративного поділу України, де частково розглядає кримінально-процесуальне право в різних урядових одиницях у період Гетьманщини [26].

До питання покарань і судових вироків зазначеного періоду звертається О. Малиновський. Автор доводить тезу, що в тогочасній судовій практиці карна система за нормотворчими збірками значно зм'якшувалась відповідно до звичаєвого права [17].

Досліджував діюче право на Лівобережній Україні М. Товстоліс. Він видав низку розвідок з історії українського цивільного права, в яких розглядає процес взагалі й лише побічно торкається питання кримінально-процесуальних норм у цивільному праві [28, 111-158].

Аналізуючи історико-правові пам'ятки, М. Чубатий подає виклад про правове становище церкви й духовенства в українській державі XVII – XVIII ст. Розкриваючи проблему судових процесів, автор частково показує окремі особливості розгляду справ у кримінальному спрямуванні [30].

Проблеми, пов'язані з діяльністю копних судів і застосуванням ними норм кримінально-процесуального права, досліджував І. Черкаський. Основним завданням його праці було виявлення устрою та судового процесу копного суду. У своїй праці «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVII-XVIII вв.» науковець детально аналізує проведення кримінального судочинства й сам механізм виконання покарань. Зокрема, ним розглянуто джерела проведення судових процесів, а також визначено кримінальні злочини, розслідування яких входило до компетенції копних судів. У зазначеній праці вченим робиться висновок, що визначення копних судів як інституції звичаєвого права і є одним з елементів реалізації норм звичаєвого права [29, 30-31].

Основні моменти судочинства Гетьманщини намагався висвітлити й А. Яковлів. Так, у своїй науковій розробці «Про копні суди на Україні» він розглянув склад, компетенцію, територію дії, час існування копних судів. Щоправда, дослідником не було приділено достатньо уваги практичній діяльності судів щодо розгляду кримінальних прав, більш поглибленому вивченню нормативної бази, якою керувалися копні суди [33]. Більш детально А. Яковлівим проаналізовано вплив правових звичаїв на розвиток функціонування українського права, особливо у сфері застосування його норм у судочинстві, у статті «Звичаєве право», в якій, зокрема, описано види доказів та особливості проведення слідчих дій за звичаєвим правом [34, 222-236].

Подібної думки щодо народності судів дотримувався український історик права В. Модзалевський. Він акцентував увагу на самій процедурі прийняття постанови міськими судами через схвалення «товариською радою» і це наближало зазначені інстанції до копного суду [1, 1-2].

Основні моменти діяльності судів і судочинства Гетьманщини були в центрі уваги досліджень М. Грушевського [12]. В опублікованих матеріалах він висвітлив проблему діяльності копних, духовних і цехових судів, а також звернув увагу на їх юридичну компетенцію щодо кримінально-процесуальної діяльності. У своїх дослідженнях цю проблему М. Грушевський розглядає в контексті огляду політичного, соціально-економічного, культурного розвитку Гетьманської держави.

Досліджував проблеми історії України, зокрема Гетьманщини, український історик І. Джиджора [13]. У «ЗНТШ» протягом 1906-1912 рр. було надруковано наукові розвідки І. Джиджори про генеральну військову канцелярію та реформи Малоросійської колегії на Україні в 1722-1723 рр., про економічну політику російського уряду проти України в 1720-1730 рр., які ввійшли до збірки «Україна в першій половині XVIII віку», упорядкованої й виданої М. Грушевським у 1930 році [31, Т. 2, 172].

Опис окремих державно-правових інститутів України-Гетьманщини знаходимо й у працях таких українських істориків, як В. Антонович [2], який, крім того, керував підготовкою й відредагував 9 томів «Архива Юго-Западной России» (написав до них вступні статті), О. Лазаревського [15], Д. Яворницького [32].

Початок системних досліджень у галузі історії держави і права України у 20-і роки XX ст. поклала Комісія з питань вивчення українського права при Всеукраїнській Академії Наук УСРР, яку очолив український правознавець та історик М. Василенко. Учений досліджував історію розвитку українського права XVII-XVIII ст. [5; 8], зокрема історію устрою Гетьманщини [6; 9]. Він видав класичну юридично-археографічну працю «Матеріали до історії українського права» [7]. М. Василенка по праву вважають одним із родоначальників української історико-правової науки. У часи, коли українське право розглядалося майже виключно як різновид польського чи російського права, він почав досліджувати оригінальні пам'ятки правової культури українського народу. Вчений увів до наукового обігу відому нині юридичну пам'ятку «Екстракт з указів, інструкцій і установ... 1756 року». Як організатор науки М. Василенко згуртував навколо себе плеяду непересічних дослідників-правників: Л. Окіншевича, С. Борисенка, І. Черкаського та ін., здобутки яких у дослідженні історії української держави і права багато в чому залишаються неперевершеними [31, Т. 1, 310].

С. Борисенок вивчав переважно історію вітчизняного кримінального права. Об'єктом його досліджень були «Руська Правда», Литовські статути, звичаєве право України. Основні праці: «Утворення професійної адвокатури в Литовській державі» (1927), «Звичаєве право Литовсько-Руської держави на поч. XVI ст.» (1928) [4].

Л. Окіншевич, працюючи в складі названої Комісії, провів дослідження Генеральної ради, Ради старшин та Генеральної старшини [19; 22-23]. Проте на початку 30-х років XX ст. Комісія припинила свою діяльність. Частина науковців, звинувачених у «буржуазному націоналізмі», змушена була емігрувати за кордон і там продовжувати свою роботу. Вже в еміграції Л. Окіншевич опублікував нові праці з історії українського права другої половини XVII-XVIII ст. [20; 21].

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що, починаючи з 60-х рр. XIX ст. (після проведення у Росії

загальнодемократичних реформ), українська правова система стала об'єктом дослідження для представників української історико-правової думки, хоча дослідження цих років носили поверхневий характер. Системні дослідження в галузі історії держави і права України розпочинаються у 20-х роках XX століття. Цей період є найбільш плідним у розвитку української правової науки загалом.

Література

1. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века: Справы поточныя 1664-1671 годов / [ред. и прим. В.Л. Модзалевского].— Чернигов: Изд-во Полтав. Губ. Учен. Архив. Комиссии, 1912. — Вып. 1. — 236 с.

2. Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / В.Б. Антонович, В.А. Бец; [сост. по коллекции В.В. Тарновского]. — К.: Тип. ун-та Св. Владимира, 1885. — Вып. 1. — 110 с.

3. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д.Н. Бантыш-Каменский; [передм. О.І. Гуржія; Ред. рада В.А. Смолій, П.С. Сохань, М.Ю. Брайчевський та ін.]. - К.: Час, 1993. - 656 с.

4. Борисенок С. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст. / С. Борисенок // Праці комісії для виучування звичаєвого права країни. — К., 1928. — Вип. 3.

5. Василенко М. Збірник матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII - XVIII вв. / М. Василенко // Український археологічний збірник. — К., 1926. — Т. І.

6. Василенко М. З історії устрою Гетьманщини: Критичні замітки / М. Василенко // Записки НТШ. — Львів, 1912. — Т. 108. — С. 102-116.

7. Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко. — Т. 1 (1722-1764). — К., 1929.

8. Василенко М. Пам'ятник українського правничої літератури XVIII століття / М. Василенко. — Львів: Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка, 1925. — 26 с.

9. Василенко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст. З приводу заміток М.Є. Слабченка / М. Василенко // Зап. наук. тов-ва ім. Т.Шевченка / [під ред. М. Грушевського]. — Львів, 1913. — Т. 140-141.— С. 79-85.

10. Владимирский-Буданов М. Акты по управлению Малороссиею гр. Румянцева за 1767 г. / М. Владимирский-Буданов // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. — К., 1891. — Кн. 5. — С. 103-140.

11. Владимирский-Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві / М. Владимирский-Буданов. — К., 1872. — Ч. II.

12. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський; ред. кол. П.С. Сохань та ін. — Т. 9. — Кн. 1: Роки 1650-1654. — К.: Наук. думка, 1996. — 869 с. (Пам'ятки іст. думки України).

13. Джиджора І. До історії Генеральної військової канцелярії / І. Джиджора // Зап. наук. тов-ва. ім. Т. Шевченка / [під ред. М.С. Грушевського].— Львів, 1912. — Т. 107. — С. 39-51.

14. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: у 3-х т. (Репринтне відтворення видання 1949 р.) — К., 1995.— Т. 1-3. — 1230 с.

15. Лазаревський А. Павел Полуботок / А. Лазаревський // Русский Архив. — М., 1880. — Кн. 1. — С. 137-209.

16. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. / О. Левицкий. — К.: Киевская старина, 1902. — 311 с.

17. Малиновський О. Кари майнові та кари особисті / О. Малиновський // Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Багалія. — К., 1927. — Т. І.

18. Миллер Д.П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины во дворянство / Д.П. Миллер. — К.: Киевская старина, 1897. — 133 с.

19. Окіншевич Л. Генеральна старшина на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л. Окіншевич // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права / [під ред. М.П. Василенка]. — К., 1926. — Вип. 2. — С. 84-171.

20. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. / Л. Окіншевич // Записки НТШ. — Мюнхен, 1948. — С. 154-165.

21. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне: Доба станового суспільства. (На правах рукопису).— Мюнхен: Укр. вільний ун-т, 1947. — 171 с.

22. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. / Л. Окіншевич. — К.: Окрема відбитка з вип. 4 Праць комісії для виучування історії зах.-рус. та укр. права, 1929. — Ч. 1.: Генеральна рада. — 425 с.

23. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. / Л. Окіншевич. — Ч. 2: Рада старшин // Праці Комісії для виучування західньо-руського та українського права. — К., 1930.— Вип. 8. — 352 с.

24. Права, по которым судится малороссийский народ / [под ред. проф. А.Ф. Кистяковского]. — К.: Университетские известия, 1879. — 1069 с.

25. Слабченко М. Наказанія въ жизніи првь Малороссіи XVII - XVIII ст. „Опыты по истории права Малороссіи XVII - XVIII ст." / М. Слабченко. — Одесса, 1911.

26. Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст. / М. Слабченко. — Харків: Союз, 1919.— 39 с.

27. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов / И. Теличенко // Киевская старина. — 1888. — Т. 23. — № 10. — С. 22-63.

28. Товстоліс М. Суть застави за Литовським Статутом / М. Товстоліс // Праці Комісії для вивчення західно-руського й українського права. — Вип. 6.— К., 1929.— С. 111-158.

29. Черкаський І.Ю. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVII-XVIII вв. / І.Ю. Черкаський // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. — К.: УАН, 1928. — Вип. 4. — 714 с.

30. Чубатий М. Про правне становище Церкви в козацькій державі і Богослов'я / М. Чубатий. — Т. III. — Вип. 1-3. — Львів, 1925.

31. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / [Ю.С. Шемшученко (відпов. ред.) та ін.].— К.: Укр. енцикл., 1998-2004.— Т. 1-5.

32. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: в 3-х т. / [ред. кол. П.С. Сохань та ін.]. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — 578 с.; Т. 2. — 558 с.; Т. 3. — 557 с. (Пам'ятки іст. думки України).

33. Яковлів А. Про копні суди на Україні / А. Яковлів. — Прага, 1930.

34. Яковлів А. Українське право / А. Яковлів // Українська культура : лекції / [за ред. Д. Антоновича; упоряд. С. Ульяновська]. — К.: Либідь, 1993. — С. 222-236.

Стецюк Б.Р.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових дисциплін
Донецького юридичного інституту МВС України
Надійшла до редакції: 23.04.2015

УДК 34(091)19:351.74

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ПІДРОЗДІЛІВ ВІЗУАЛЬНОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ ОПЕРАТИВНОЇ СЛУЖБИ МВС У XX СТ.

Хірний О. К.

У науковій статті проаналізовано особливості історичних періодів розвитку оперативних підрозділів МВС у XX ст. Приділено увагу розвитку зазначених підрозділів після Жовтневої революції 1917 р. і протягом радянського періоду. Розглянуто етап становлення підрозділів візуального спостереження за часів незалежної України.

Ключові слова: візуальне спостереження, оперативна служба, розшук, конспірація, негласна агентура.

В научной статье проанализированы особенности исторических периодов развития оперативных подразделений МВД в XX в. Уделено внимание развитию данных подразделений после Октябрьской революции 1917 г. и в течение советского периода. Рассмотрен этап становления подразделений визуального наблюдения во времена независимой Украины.

Ключевые слова: визуальное наблюдение, оперативная служба, конспирация, розыск, негласная агентура.

In the scientific article analyzes the historical periods of operational police units in the twentieth century. The whole process of the formation of intelligence services in the fight against crime linked to the emergence and development of the Soviet police. Restructuring, improving and strengthening the worker-peasant militia at different stages of development of the state and exercised some influence on organs leading intelligence work.

The first piece of legislation which provided for a single system of Criminal Investigation in the center and in the field, and part of their operational staff, was the "Regulations on the criminal investigation," made by a panel NKVD RSFSR October 5, 1918.

November 21, 1920 the was approved "Instruction for surveillance," in § 1 which was given the following definition: "External monitoring of criminal organizations is a covert investigation methods being largely support and testing for those data coming from secret sources"

As part of the intelligence apparatus created a group of scouts (6-9 people), which were headed by senior scouts. Older groups instructed intelligence, pointed to mistakes, gave advice was operating reports and on their basis amounted construction surveillance.

In order conspiracy intelligence documents supplied cover on false identity on behalf of various Soviet institutions and enterprises. Particularly successful were regarded as documents issued in the name of agents of housing and land department, Monterey electric lighting, telephone and water supply, as the person who provided such certificates without instilling suspicion could penetrate all areas and apartments.

In the covert activities of criminal investigation units in the period of observation used the following types: general and special, ordinary and special.

Throughout the modern history of Ukraine study unit subject several times reforming and changed its name: 7th Management, Criminal Search Department Criminal Search Department intelligence-search activity - while in 2007 the unit did not return its historical name - Department of Emergency Affairs of Ukraine.

Keywords: visual supervision, search, operative service, secrecies.

Серед постійних завдань української юридичної науки одне з чільних місць займає творче осмислення вітчизняного і зарубіжного досвіду будівництва держави. Актуальність історико-юридичних досліджень істотно зростає на сучасному етапі розвитку суспільства і держави, коли звернення до спадщини минулого зумовлено ще й нагальними потребами державно-правової реформи, що здійснюється в нашій країні.

Особливий інтерес в юристів традиційно викликає досвід діяльності різного роду "силових" структур, зокрема органів охорони правопорядку і боротьби зі злочинністю. Враховуючи наведене, правомірним і корисним є проведення юридичного аналізу розвитку на українських землях оперативних підрозділів МВС, зокрема підрозділів візуального спостереження, у XX ст.

У зв'язку з цим, постає необхідність дослідження історико-правових основ організації і діяльності підрозділів візуального спостереження оперативної служи МВС України, що й буде метою нашої статті.

Окремі питання участі оперативної служби в боротьбі зі злочинністю за часи незалежності нашої держави досліджувалися в наукових працях О.М. Бандурки, Н.Ф. Войтович, М.Л. Грібова, Я.Ю. Кондрат'єва, М.А. Погорецького, В.П. Сапальова, І.Р. Шинкаренка, І.І. Шинкаренко та інших.

Жовтнева революція 1917 р. знищила в Росії буржуазно-поміщицьку державну машину й зруйнувала старий державний апарат – поліцейський, чиновницький, судовий, військовий. Для боротьби з різного роду кримінальними проявами в країні створювалися спеціальні органи, завданням яких було проведення розвідувальних заходів. В апаратах карного розшуку, як і в органах ВЧК, з певного часу стала проводитися розвідувальна робота, яка за своїм характером нічим не відрізнялася від діяльності військової розвідки.

Весь процес становлення розвідувальної служби в області боротьби зі злочинністю пов'язаний з виникненням і розвитком радянської міліції. Перебудова, удосконалення й зміцнення робітничо-селянської міліції на різних етапах розвитку держави здійснювали певний вплив і на органи, що ведуть розвідувальну роботу.

Апарати, які займаються оперативно-розшуковою діяльністю, почали створюватися місцевими Радами спочатку в Петрограді та Москві, а потім у Петроградській, Московській та інших губерніях Із самого початку в губернських відділах карного розшуку виділялися групи людей, які проводили негласну оперативну роботу.

17 лютого 1918 р. ВЧК прийняла постанову, яка стала правовою основою створення радянської розвідувальної служби. В роки громадянської війни взаємозв'язок політичних і кримінальних злочинів виявлявся досить яскраво. Тому боротьба з такими деліктами, як банди-

© О.К. Хірний, 2015

тизм, саботаж, спекуляція, посадові злочини була в той час віднесена до компетенції ВЧК. Однак і створювані самостійно або в складі міліції апарати карного розшуку також застосовували негласні форми у своїй роботі. Про це, зокрема, свідчить структура підрозділів карного розшуку, у складі яких обов'язково були секретні частини, які здійснювали негласну роботу. З перших же днів існування кримінального розшуку (лютий 1918 року) почав формуватися й нештатний негласний апарат з інформаторів, які тимчасово або постійно надавали допомогу в боротьбі зі злочинністю. Керівні вказівки, положення та інструкції, які передбачали порядок здійснення негласної оперативно-розшукової діяльності, розроблялися, як правило, ВЧК 1, 5-6.

Першим нормативним актом, який передбачав єдину систему органів карного розшуку як у центрі, так і на місцях, і в їх складі оперативних апаратів, стало "Положення про карний розшук", прийняте колегією НКВС РРФСР 5 жовтня 1918 року.

Апарати карного розшуку, як підкреслювалося в цьому нормативному акті, створюються "для охорони революційного порядку шляхом негласного розслідування злочинів кримінального характеру та боротьби з бандитизмом". У Положенні, а потім у Листі всім місцевим апаратам карного розшуку були сформульовані найважливіші принципи негласної роботи: попередження кримінальних злочинів здійснюється шляхом застосування негласної внутрішньої агентури і зовнішнього спостереження; для проведення негласної роботи виділяються спеціальні суми і встановлюється порядок їх витрачання; для здійснення зовнішнього спостереження і внутрішнього інформування в кожному апараті засновуються штати як постійних, так і залучених секретних співробітників 2, 310.

Таким чином, можна стверджувати, що "Положення про карний розшук", ухвалене 5 жовтня 1918 року, і Лист відділу карного розшуку НКВС РРФСР поклали початок першого етапу розвитку однакового по всій країні негласного апарату, завданням якого було здійснення зовнішнього спостереження і внутрішнього інформування.

Велике значення для організації оперативно-розшукової роботи мала "Інструкція про карний розшук", розроблена Центррозшуком в кінці 1919 року. У ній поряд з іншими завданнями вказувалося й на застосування негласних засобів у боротьбі зі злочинністю.

21 листопада 1920 р. ВЧК була затверджена "Інструкція по зовнішньому спостереженню", у § 1 якої давалося таке визначення: "Зовнішнє спостереження за злочинними організаціями є одним з методів негласного розслідування, будучи здебільшого допоміжним і перевірочним для тих відомостей, які надходять із секретних джерел" 1, 7-8.

На чолі апаратів зовнішнього спостереження стояли інструктори розвідки, які користувалися правами оперативних уповноважених та підпорядковувалися завідувачам секретно-оперативними відділами. До обов'язків інструкторів розвідки входило керівництво всією роботою зовнішнього спостереження: вони давали завдання старшим груп розвідки, інструктували їх, отримували донесення про результати спостереження і контролювали діяльність розвідників.

У складі апаратів розвідки були створені групи розвідників (6-9 осіб), на чолі яких стояли старші розвідники. Старші груп інструктували розвідників, указували на допущені помилки, давали поради, брали оперативні донесення й на їх підставі складали зведення зовнішнього спостереження.

З метою конспірації розвідники забезпечувалися документами прикриття на вигадані прізвища від імені різних радянських установ і підприємств. Особливо вдалими вважалися документи, видані на ім'я агентів житлово-земельного відділу, монтерів електричного освітлення, телефону і водопроводу, оскільки особи, забезпечені такими посвідченнями, не вселяючи підозри, могли проникати в усі приміщення і квартири.

Згідно з інструкцією кожен розвідник мав псевдонім і особистий номер, під якими і був відомий товаришам по роботі. Члени однієї групи не знали розвідників інших груп. Усі документи й установчі дані на розвідників зберігалися в інструктора розвідки, який ніс повну відповідальність за дотримання розвідниками якнайсуворішої конспірації 3, 26.

В інструкції чітко регламентувався порядок оформлення документів за результатами зовнішнього спостереження (зведення і рапортички). Зведення і рапортички по зовнішньому спостереженню оформлялися на конспіративних квартирах, які організовувалися окремо для кожної групи розвідників і зашифровувались під житлові приміщення. У разі відсутності конспіративної квартири зустрічі розвідників зі старшим групи відбувалися в обумовлених місцях.

З метою посилення боротьби з кримінальною злочинністю наказом НКВС УРСР від 10 квітня 1922 р. карний розшук був виділений в самостійне управління з безпосереднім підпорядкуванням Народному комісаріату внутрішніх справ. У його складі як самостійний підрозділ була виділена секретна частина, очолювана завідувачем агентурою. З цього періоду почався новий етап у розвитку секретних апаратів карного розшуку.

Негласна агентура складалася з секретних співробітників та інформаторів. Секретні співробітники були штатними співробітниками апаратів карного розшуку. Вони отримували певну місячну винагороду. Склад розвідників підбирався з найбільш надійних і розвинених осіб. Їх кількість в кожному підрозділі карного розшуку визначалася фінансовими можливостями. Секретні співробітники забезпечувалися казенним озброєнням, пайком і обмундируванням. З метою дотримання конспірації вони забезпечувалися документами на вигадане ім'я від різних радянських установ і підприємств.

Ніяких особливих справ про службу секретних співробітників не велося, крім книги особового складу. Книга ця велася цілком таємно за спеціально встановленою формою. Керівництво розвідкою покладалося на начальника відповідної установи 2, 223.

Головне завдання секретних співробітників полягало у виконанні певних розвідувальних завдань як за місцем проживання, так і з виїздом в інші місця. За допомогою розвідки встановлювалися місця збуту краденого, особи спекулянтів та їхні квартири, а також майстерні, які виготовляли знаряддя злочину. Низка секретних співробітників використовувалась для перевірки з метою виявлення квартир осіб, яка приносять передачі ув'язненим, і для інших видів негласного спостереження за злочинцями та їхніми зв'язками.

Велика увага зверталася на пильність секретних співробітників, що здійснюють спостереження. Пропонувалося, щоб спостереження, особливо за особами, підозрюваними в скоєнні тяжких злочинів, велося не менш як двома агентами. Зовнішність розвідників та

їх одяг не повинні бути такими, що запам'ятовуються, щоби підозрювана особа не могла виявити, що за нею ведеться спостереження.

У негласній діяльності апаратів карного розшуку в розглянутий період застосовувалися такі види спостереження: загальне та спеціальне, звичайне і особливе. Сутність загального спостереження полягала у вивченні обставин, пов'язаних з підозрюваною особою або об'єктом. Після цього встановлювалося спеціальне спостереження, яке здійснювалося в місці постійного перебування злочинця і на шляху його пересування. Звичайне спостереження проводилось зазвичай тільки одним агентом з наступною передачею іншому. Особливе спостереження здійснювалося групою негласних співробітників, як правило, за небезпечними злочинцями або за об'єктами, що мають особливо важливе значення. Своєрідним видом особливого спостереження була підсадка агентів в тюремні камери і введення в угрупування, банди, осередки фальшивомонетництва.

Значною віхою в розвитку апаратів розвідки є Положення та Інструкція про секретні частини карного розшуку від 19 листопада 1926 року [4].

Відповідно до загальних завдань секретних частин у Положенні були визначені предмет і методи діяльності розвідки. У статті 4 Положення говорилося: "Розвідка секретної частини виконує окремі завдання з негласного спостереження за особами, обвинуваченими або підозрюваними в скоєнні злочинів, а також за їх посібниками і приховувачами". Основними методами її діяльності є: а) перевірка анонімних листів, газетних заміток, усних і письмових заяв, б) виконання спеціальних доручень, пов'язаних з виявленням обставин, що відносяться до злочину і особи злочинця; в) здійснення негласного спостереження за особами та організаціями, які проявляють свою злочинну діяльність у певній місцевості; г) здійснення негласного спостереження за посібниками і приховувачами злочинців та іншими особами, які викликають підозру; ґ) негласне спостереження за кублами, кафе, чайними, квартирами та іншими місцями, відвідуваними злочинцями та особами, пов'язаними з ними; д) негласний розшук злочинців; е) повторна перевірка відомостей, отриманих від інформаторів, якщо вони не містили конкретних вказівок або не вселяли довіри.

З короткого аналізу Положення та Інструкції можна зробити висновок, що в цих нормативних актах зазнала детальної розробки система принципів, методів, прав і обов'язків апарату розвідки.

У зміцненні роботи розвідки важливе значення мало утворення 10 червня 1934 р. загальносоюзного Народного комісаріату внутрішніх справ і в його складі загальносоюзних органів для керівництва міліцією та карним розшуком. Створення загальносоюзних органів зіграло серйозну роль у справі зміцнення й поліпшення організаційної структури та діяльності місцевих апаратів карного розшуку. У централізації секретної роботи на території всієї країни велике значення мали циркуляри НКВС СРСР № 102 і № 103 від 15 червня 1935 року. Відповідно до циркулярів на міліцію і апарати карного розшуку покладалося агентурно-оперативне обслуговування роздрібно-торгівельної мережі, ринків, складів та інших об'єктів. Наказом НКВС СРСР № 00118 від 16 березня 1937 року були створені апарати БХСС. Їх завдання полягало в агентурно-інформаційному висвітленні системи торгівлі, споживчої і промислової кооперації, заготівельних органів, ощадкас, виявлення і розкриття хабарництва, фальшивомонетництва і спекуляції [5].

Відзначаючи позитивні моменти в діяльності апаратів карного розшуку та в їх складі секретних частин в 30-і роки, не можна промовчати про грубі в ряді випадків порушення законності [6].

У квітні 1941 р. у Головному управлінні міліції НКВС СРСР створений ще один оперативний відділ по боротьбі з бандитизмом. Далі органи політичного і кримінального розшуку неодноразово міняли свої назви, об'єднувалися і відокремлювалися, передавали один одному підрозділи, але це були більше політичні рішення, залежні від перших осіб держави, а не об'єктивна необхідність. Проте є помітною чітка тенденція на більш вузьку спеціалізацію і дроблення оперативно-розшукових органів, що позитивно впливало на розробку тактики і методики рішення різних специфічних задач ОРД, але не завжди підвищувало ефективність, оскільки створювало дублювання функцій і, як наслідок, певну дезорганізацію 1, 12-13.

V сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР на Раду Міністрів СРСР, а народних комісаріатів – на міністерства. НКВС СРСР перетворюється в Міністерство внутрішніх справ (МВС) СРСР. А 13 березня 1954 р. відбувається остаточне розділення політичного і кримінального розшуків: Указом Президії Верховної Ради СРСР утворений Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів СРСР.

У цей час відбувається створення механізму по контролю за ОРД. Так, 24 травня 1955 р. Президія Верховної Ради СРСР видає Указ, яким затверджено нове положення "Про прокурорський нагляд СРСР", що значно розширює права прокуратури по нагляду за органами державної безпеки та внутрішніх справ [7].

У повоєнні роки, аж до 1954 р., розвідка існувала в складі третіх спецвідділів. Наказом МВС СРСР у 1954 р. треті спецвідділи були ліквідовані, а апарати розвідки увійшли до складу оперативних відділів, які займалися розшуком злочинців, що переховувались. Начальник відділення розвідки був заступником начальника оперативного відділу.

Таке організаційне підпорядкування ускладнювало виконання органами розвідки притаманних їм функцій. Цей період характеризується активізацією теоретичних розробок основ тактики розвідки, які були втілені в затверджену наказом МВС СРСР у травні 1957 р. Інструкцію про роботу апаратів розвідки органів міліції. У цій Інструкції визначалось, що "основне призначення розвідки полягає в проведенні зовнішнього спостереження за особами, які підозрюються у вчиненні злочинів та зборі характеризуючих даних" 8, 25.

З прийняттям цього нормативного акту завершився період закріплення притаманних розвідці напрямків діяльності і звільнення її від виконання непритаманних функцій. У кінці 1959 р. апарати оперативної служби міліції почали працювати на правах самостійних відділів(відділень).

Протягом новітньої історії України досліджуваний підрозділ підлягав декілька разів реформуванню та змінював свою назву: 7-е управління, управління кримінального пошуку, Департамент кримінального пошуку, Департамент розвідувально-пошукової діяльності – поки у 2007 році підрозділу не повернули його історичну назву – Департамент оперативної служби МВС України, що найбільш повно відображає зміст завдань, які виконує міліцейська розвідка

Література

1. Синілов Г.К., Соколов В.Г, Безруких Р.К., Колдаєв В.М. Основи зовнішнього спостереження. – вид. ВНДІ МВС СРСР, 1974. – 192 с.

2. Полиция и милиция России: страницы истории. – М.: Наука, 1995. – 317 с.

3. Гапон О.А. Шинкаренко І.Р. Оперативно-розшукові і розвідувально-пошукові заходи: нормативне регулювання. Монографія. - Київ: РВВ МВС України, 2002. – 312 с.

4. История полиции России. Краткий исторический очерк и основные документы: Учеб. пособие. / В.М. Курицын, В.В. Альхменко, В.П. Корянови и др., В.М. Курицын (ред.) – М.: Щит-М, 1999. – 200 с.

5. Самойленко О.А., Узкий О.О. Спостереження за особою, річчю, або місцем із позицій криміналістичної тактики / О. Самойленко, О. Узкий // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. - № 2 – С. 324-326.

6. Грібов М.Л. Правове регулювання візуального спостереження / М. Грібов // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2012. - № 1. – С. 13-23.

7. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина І: підручник / О.М. Бандурка. – Х.: НУВС, 2002. – 336 с.

8. 70 років оперативної служби. Упорядники: С.К. Жеребчук, О.В. Литвак, І.М. Слободян. - К., 2008. – 182 с.

Хірний О.К.,
спеціаліст 1-ї категорії відділу кадрів
НЮА ім. Ярослава Мудрого
Надійшла до редакції: 19.04.2015

УДК 342.7

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Михайловський В. І.

У статті розглянуто генезис проблеми вимушеної міграції населення на території України. У ході роботи проводиться аналіз історичної літератури та інших джерел, за допомогою яких з'ясовано причини, передумови та наслідки вимушеного переселення. Досліджено нормативно правову базу на кожному історичному етапі, яка регулювала порядок внутрішнього переміщення населення на території України. Встановлено суб'єктивні права та юридичні обов'язки, якими наділялась зазначена категорія осіб.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, переселенець, міграція, вимушена міграція, внутрішнє переміщення, генезис.

В статье рассмотрено генезис проблемы вынужденной миграции населения на территории Украины. В ходе работы проводится анализ исторической литературы и других источников, с помощью которых выяснены причины, предпосылки и последствия вынужденного переселения. Исследованы нормативно правовую базу на каждом историческом этапе, которая регулировала порядок внутреннего перемещения населения на территории Украины. Установлено субъективные права и юридические обязанности, которыми наделялась указанная категория лиц.

Ключевые слова: *внутри перемещенные лица, переселенец, миграция, вынужденная миграция, внутреннее перемещение, генезис.*

The article discusses the genesis of the problem of forced migration in Ukraine. The work analyzes the historical literature and other sources in which elucidated the causes, conditions and consequences of forced migration. Investigated regulatory framework at every historical stage regulating the procedure of internal population displacement in Ukraine. Found subjective rights and legal duties that give the specified category of persons.

Keywords: *internally displaced persons, migrant, migration, forced migration, internal displacement, genesis.*

Повсюдні прояви насильства, збройні конфлікти, тимчасові окупації, внутрішня ворожнеча, масові порушення прав людини та надзвичайні ситуації природного чи техногенного характеру змушують багатьох громадян залишити свої будинки, та шукати нове місце для проживання на території своєї країни.

Проблема виникнення внутрішньо переміщених осіб на території України є новою й потребує врегулювання правового статусу таких осіб. Більше того, зважаючи на особливу важливість питання захисту прав і свобод людини та її інтересів, органи державної влади мають удосконалювати форми і методи адміністративно-правового регулювання всієї сфери внутрішнього переміщення населення. Що неможливо без історичного дослідження шляхів, способів вирішення правового забезпечення переміщених осіб на території України.

Поняття "міграція" вперше було введене в науковий обіг наприкінці XIX ст. англійським ученим Е. Равенштейном, саме на цей період припадають найбільш активні дослідження у сфері міграції, яка в той час визначалась як територіальне, географічне та політичне явище. На теренах України дослідження, присвячені цій проблематиці, розпочалися нещодавно, у середині XX ст. Серед науковців, які досліджували це питання, можна виокремити С.О. Западнюк, І.Г. Козинець, С.О. Мосьондза, Р.І. Наджафгулієва, Д.Ф. Розовика, Л.В. Шестак, Т.Н. Юдіна та інших. Однак варто зазначити, що історичного вивчення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків внутрішніх переселенців не здійснювалося, що істотно впливає на подальше дослідження правового статусу цих осіб.

Метою цієї статті є історичне дослідження виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків внутрішньо переміщених осіб на території України. У результаті проведеного аналізу спробуємо виявити шляхи вдосконалення сучасного законодавства, яке регулює вказані суспільні відносини.

Як відомо, XX ст. названо ерою міграції населення, адже людство до цього часу не бачило такої великої кількості переселень. Однак економічні, соціальні, культурні, політичні, збройні проблеми призводять до стрімкого збільшення кількості переміщених осіб, що постає найбільшим викликом XXI ст. Добровільні і вимушені, внутрішні і зовнішні переселення крокують за історичним розвитком громадянського суспільства.

"Міграція" в перекладі з латинської (migratio, migro) означає "переміщення, переселення". Переважно під міграцією розуміють такі територіальні переміщення на-

© В.І. Михайловський, 2015

селення, які супроводжуються зміною місця проживання та місця праці (назавжди або на досить тривалий строк) як у межах однієї країни, так і за її межі. У демографічних і демоекономічних дослідженнях термін "міграція" вживається стосовно таких актів переміщень у просторі, які пов'язані, по-перше, з перетином адміністративних меж населених пунктів, по-друге, зі зміною індивідом місця проживання назавжди або на певний строк [1, 194].

Деякі вчені вважають, зокрема С.О. Западнюк у своїй роботі "Міграції населення України", що під міграцією населення слід розуміти переміщення осіб через межі адміністративно-територіальних одиниць країни або через кордони країни зі зміною постійного місця проживання людини назавжди чи на визначений мінімальний період часу, або з регулярним поверненням до нього.

Тому основними ознаками міграції є переміщення осіб через територіальні межі – держави, області, населеного пункту. Розрізняють зовнішню міграцію, тобто переміщення населення з однієї країни в іншу зі зміною постійного місця проживання, та внутрішню – переміщення або переселення населення в територіальних межах країни, які залишаються під правовим захистом тієї ж країни. За умовами переселення розрізняють добровільну та вимушену міграцію. Осіб, які вимушено переселились у межах своєї країни, прийнято називати "внутрішньо переміщені особи", "вимушені переселенці".

Термін "особи, переміщені всередині країни" почав використовуватися тільки в останнє десятиліття XX ст., коли міжнародне співтовариство вперше звернулося до цієї проблеми. Основною відмінністю внутрішньої міграції є той факт, що особи, переміщені всередині країни, – це, як правило, громадяни цієї держави. Тому вони повинні мати права і свободи, закріплені як у законодавстві держави їх громадянства, так і в основних міжнародних документах, і насамперед у Загальній декларації прав людини та Міжнародних пактах про права людини [2, 258].

За даними Центру моніторингу внутрішнього переміщення (Internal Displacement Monitoring Centre – IDMC), який оприлюднив у Женеві доповідь "Глобальний огляд – 2015: внутрішньо переміщені особи через конфлікт або насильство", 38 мільйонів були переміщені в межах своїх країн через збройні конфлікти та насильство. Ця цифра відповідає населенню трьох найбільших мегаполісів Лондона, Нью-Йорка та Пекіна. Слід зазначати, що на момент оприлюднення доповіді 1.2 млн. внутрішньо переміщених осіб припадало на територію України. 30 тис. осіб змушені були залишати свої домівки щодня у 2014 році. Уже третій рік поспіль організація фіксує щорічне рекордне зростання показників внутрішнього переміщення. Зокрема, лише у 2014 році 11 мільйонів людей були переміщенні через сплеск насилля, з яких, за даними державних органів України 646 500 осіб були вимушені залишити домівки та переїхати на інші місця в межах території України.

Внутрішнє переміщення населення можна спостерігати з початку людської історії. Такі переміщення відбувалися у зв'язку з природними катаклізмами, освоєнням нових земель, міжособистісними конфліктами, нападами ворожих племен, війни. Слід зазначити, що відповідні переміщення відбуваються з різних обставин, які можна прослідкувати в історичних джерелах. Так, в IV - III тис. до н.е., під час розвитку трипільської культури, розбудови протоміст і навколишніх сіл, відбувалися напади кочовиків на "трипільців", що спонукало сільське населення, очевидно, перебиратися до міст, адже міста були оточені фортечними стінами, тим самим селяни рятувались від нападу [3, 25-26].

Масові міграції (транспортування захоплених рабів або великомасштабні колонізації) були особливістю й Стародавнього світу. Так, більше 3 тис. років тому грецькі колоністи, переправившись через Босфор, заснували міста-держави на Середземномор'ї; римляни надали спеціальні права для громадян; араби досягли екстраординарного розширення своїх територій через завоювання і работоргівлю [4, 34].

У сучасний історичний період найбільш вагоме місце в правовому врегулюванні становища біженців, яке переважно здійснювалось через масові військові протистояння, є охоронний статус Юстиніана, в якому християнським біженцям надавалося право сховища від переслідувань влади, окрім осіб, які вчинили тяжкі злочини: вбивство, викрадення людей, порушення клятви.

Глобальні масштаби проблем вимушених переселенців, з історичної точки зору, також пов'язані зі здійсненням восьми хрестових походів. У 1096 р. з метою поширення християнства був здійснений похід на Єрусалим, у результаті чого з'явилася перша християнська держава європейців на Сході, а місцеві мусульманські народи перетворилися на біженців. Головною метою християн-хрестоносців у цьому поході було заволодіння Єрусалимом і захоплення східних багатств. Історичні факти доводять, що звільнення від мусульман труни Ісуса Христа було головним приводом для вчинення походу, але захоплення хрестоносцями столиці Візантії Константинополя в 1204 році, який уважався центром політичної влади православних християн, виявив їх справжні наміри. У результаті Хрестових походів, що відбувалися з перервами до 1270 року турки і араби захоплених мусульманських держав перетворилися на біженців (покинули місця проживання заради порятунку) і піддавалися переслідуванням [5, 16].

Аналіз історичних джерел указує на те, що вимушене переселення в Україні розпочалося, ще коли територія України перебувала під адміністративним підпорядкуванням Польщі. Адже в 1447 р. Король Казимір IV видав загальноземські привілеї, за якими розширював економічні права польських феодалів над українським населенням, надав їм право судити селян, заборонив перехід селян від одного поміщика до іншого й законодавчо закріпив панщину, яка в подальшому все більше посилювалась. Безумовно, така політика викликала опір в українського народу. Це проявилось у численних антипольських і антикріпосницьких повстаннях і втечах, насамперед селянства, від кріпосного права на вільні землі - з Волині, Поділля, Київщини на Лівобережну степову Україну, Запоріжжя - і заснування вільних поселень, тобто козацьких і Запорізької Січі. Отже, наприкінці XV, початку XVI ст. розпочинається процес економічної та соціальної міграції. У козацькому середовищі сформувалися певні демократичні засади їх державного устрою, власна мова, культура, духовність, побут, ментальність. Були закладені основи формування української нації, елементи її соціального устрою, права тощо [6, 40].

Протягом останніх десятиліть XVIII та всього XIX ст. український народ, економічно визискуваний і політично переслідуваний в Україні, відчував щораз більший голод на землю. Водночас окупаційні імперські уряди спроваджували на українські землі чужинців (головно росіян і німців), яким не тільки давали земельні наділи, але ще

й матеріальну допомогу, щоб вони могли загосподаритися. Створювалася парадоксальна ситуація — українські землі колонізували чужинці, а український селянин, не маючи вдосталь землі для утримання власної родини, мусив шукати вільних земель, і не лише на території своєї батьківщини [7].

Наведене підтверджується указами Катерини II, якими в 1764 році було створено Новоросійську губернію з центром м. Кременчук. У 1775 році було ліквідовано Запорізьку січ, а її землі передано Новоросійській губернії. З утворенням нової губернії з великим обсягом територій розпочалася активна колонізація південних земель України. Так, у 1770 р. Сенатом було розроблено план по заселенню південних територій, який був схвалений Катериною II. Основний його задум зводився до прискореного заселення та освоєння величезних необжитих степових просторів Причорномор'я. Для цього сюди необхідно було переселити великі маси селян, ремісників, купців та інших верств населення і створити їм належні умови для виробничої діяльності та побуту. Таким чином, за наказом імператриці Катерини II та Сенату, у Причорномор'ї шляхом переселення населення були засновані нові міста – Одеса, Миколаїв, Херсон, Олександрівськ, Маріуполь, Катеринослав, у Криму – Севастополь і Сімферополь [6, 47].

У період із середини XV ст. до XIX ст. вимушені міграції здійснювалися у зв'язку з недостатньою кількістю земель для землеробства, що змушувало населення переселятися на менш родючі землі, та освоєння малозаселених територій. В історичних документах зазначено, що переселенці наділялись інвентарем для оброблення земель, звільнялись від сплати податків, та їм надавалась можливість отримання безвідсоткових кредитів. Права, якими наділялись переселенці, забезпечували швидке та ефективне освоєння нових земель.

На початку XX ст. не припинявся переселенський рух українців. В історії масового заселення й господарського освоєння Далекосхідного краю українськими селянами прийнято виділяти два періоди: 1883–1905 рр. і 1906–1917 рр. (новий поштовх переселенському руху українців на Схід дали Столипінські аграрні реформи). 1 червня 1882 р. з метою прискорення заселення Південно-Усурійського краю були прийняті спеціальні правила про переселення туди за рахунок казни щороку по 250 селянських родин, використовуючи для цього морський шлях від Одеси до Владивостока. У 1880–1890-х рр., крім казеннокоштного, здійснювалось і переселення за власні кошти селян на Далекий Схід. Заохоченням до цього було поширення на останніх Правил для поселення росіян та іноземців в Амурській і Приморській областях від 26 березня 1861 р., які з деякими уточненнями й доповненнями залишалися чинними до 1901 р. Згідно з ними переселенці назавжди звільнялися від подушного податку й тільки після двадцятирічного строку зобов'язані були платити поземельний податок. Крім того, чоловіки звільнялися від рекрутської повинності протягом 10 наборів. Також новосели діставали змогу володіти наданим їм у користування земельним наділом довічно або придбати його в приватну власність. За наявності групи поселенців з 15 родин селяни одержували суцільний масив землі з розрахунку не більше 100 десятин на кожного господаря. У 1886 р. до закону були внесені чергові зміни, відповідно до яких новосели повністю звільнялися від сплати недоїмок за податки і викупні платежі, а кожна сім'я мала право на 600 руб. позики з умовою повернення її протягом 33 років. Однак уже через кілька років розмір позики було зменшено до 300 руб. і отримати її міг лише той, хто доведе гостру потребу в ній [8, 41-42].

Істотне значення має період розселення, який розпочався із суцільною колективізацією на підставі постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року "Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації", відповідно до якої здійснювався поділ куркульства на три групи, за якими передбачалося для представників першої категорії — чисельністю не більше 63 тис. (Об'єднане державне політичне управління, проте, включило до цієї категорії набагато більше — до 100 тис. чоловік) — смертна кара або ув'язнення. Друга група (родини господарів, віднесених до першої) — підлягала засланню на Північ, Урал, у Сибір і Казахстан або у віддалені райони місцевості, де проживали до цього покарані. Такий захід мав стосуватися не більш ніж 150 тис. господарств. Секретна інструкція від 12 лютого 1930 р. наказувала здійснювати конфіскацію їхнього майна поступово, щоб це в часі збігалося з їхньою депортацією. Представників третьої категорії ("лояльних") належало частково експропріювати й переселити з колгоспів в інші райони місцевості їхнього проживання — підурядовий контроль та із залученням до праці в "трудових загонах і колоніях у лісах, на дорогах, для поліпшення якості земель" тощо. Переселенцям надавалися погані ґрунти (не більше одного гектара на душу) [9].

Як бачимо, під час суцільної колективізації відбулося примусове переселення громадян зі своїх домівок, під страхом фізичної розправи. Селяни змушені були залишити своє майно, та насильно доправлялись на висілки до Сибіру, Уралу (друга група), а також селяни, які відносились до третьої групи, переселялись в інші райони з обов'язковою фізичною працею в подальшому. Тобто селян під час розкуркулення примусово переселяли в межах території тодішнього СРСР за ознаками матеріального достатку, з метою подолання заможного селянства та впровадження великих колективних господарств. За різними даними, кількість селян, яких спіткала депортація, коливається в межах 10 млн. осіб.

Важливе місце, в історії переміщення населення на території України має період після тяжких років геноциду українського населення. Адже, у 1932–1933 рр. шляхом створення штучного голоду керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР, що призвело до багатомільйонних людських втрат, вимирання цілих сіл і опустошення місцевості. Після відкриття архівних секретних зведень стало відомо про переселення з російських губерній у спустошені голодом українські села цілих сіл і колгоспів. Переселенці, які прибували у вимерлі від голоду села на Сході та Півдні країни, отримували пільги.

Кожна родина безкоштовно отримувала будинок і садибу, ремонт яких до їх переселення мали забезпечити місцеві колгоспи. З них знімали всі недоїмки зі сплати податків, їх звільняли від сплати сільгоспподатку на три роки, рік вони могли не постачати державі молоко та м'ясо, Тим, у кого не було корови, її надавали безкоштовно, а на кожні дві-три родини давали коня. Переселенцям завозились газети російською мовою, навчальні книги, з метою відкриття російських груп у школах [10].

Проблема вимушеного переселення знову виникла в 1986 році, спричинена вибухом і подальшим руйнуванням четвертого енергоблоку Чорнобильської атомної

електростанції. Так, за рішенням уряду СРСР і ЦК КПРС 27 квітня 1986 р. у м. Прип'ять розпочалася евакуація населення, протягом доби з міста примусово було вивезено близько 44,5 тис. осіб. З 1986 р. до 1996 р. близько 160 000 осіб були змушені покинути свої домівки в зоні радіаційного забруднення. Особам, які проживали на території забруднених зон, законодавцем надано особливий статус.

Відповідно до Порядку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 грудня 1992 р. № 706 "Про відселення та самостійне переселення громадян з територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС", громадяни, які проживали в населених пунктах, віднесених до зони безумовного (обов'язкового) відселення, відселялись організовано та наділялися правами:

кожна сім'я отримувала ордер на житло за обраним громадянами місцем проживання, громадянин зобов'язаний був отримати ордер на житло, яке йому надається, протягом місяця з моменту його офіційного повідомлення;

громадянам, які виявили бажання побудувати житлові будинки садибного типу з надвірними будівлями або одержати приміщення в будинках житлово-будівельних (житлових) кооперативів, кошти виділяються обласними державними адміністраціями за новим місцем проживання, виходячи з нормативної житлової площі не більше 13,65 кв. метрів на кожного члена сім'ї, а також вартості 1 кв. метра житлової площі нового будівництва в даній місцевості, вартості відповідної частини надвірних будівель;

оплата вартості проїзду і витрат на перевезення майна до нового місця проживання, виплата одноразової допомоги в розмірі трьох мінімальних заробітних плат на кожного члена сім'ї за заявою громадянина (при наявності в нього направлення з відміткою обласної державної адміністрації за місцем переселення про визначення нового місця проживання) провадяться місцевими Радами народних депутатів за попереднім місцем проживання;

надається компенсація громадянам вартості домашнього майна, яке за ступенем радіоактивного забруднення не може бути перевезено на нове місце проживання, виплачується обласними державними адміністраціями за попереднім місцем проживання.

Особам, які вимушено переселились із забруднених територій, надавалось право на отримання безкоштовного житла, матеріальної допомоги на будівлю нового житла, грошова компенсація за майно, яке залишилось у зоні радіоактивного забруднення, з метою покращення становища осіб.

Міграція – одне з найпоширеніших явищ у світі, яке крокувало під час усієї історії становлення громадянського суспільства. Міграційні процеси на території України спостерігаються з давніх часів, під час яких переселенці набували особливого правового статусу. Вони є відображенням нерівності демографічного, економічного, політичного розвитку в українській історії. Міграції населення мали на меті пошук сприятливих економічних, соціальних умов для життя, які потребували ефективного врегулювання, та належного правового забезпечення. Так, у різні періоди переселення особи, вимушені покинути своє житло, наділялись правами на отримання інвентарю для оброблення земель, звільнялись від сплати податків, військової повинності та мали можливість отримання безвідсоткової позики під час освоєння малозаселених земель, а також отримували безкоштовне житло, або кошти на оселю.

Загалом, за весь час існування внутрішньої міграції законодавцем не було розроблено дієвого правового механізму врегулювання суб'єктивних прав вимушених внутрішніх мігрантів, що призводило до конфліктів між переселенцями. Тому історичні факти вказують на необхідність удосконалення правового забезпечення внутрішніх переселенців для розвитку суспільства загалом.

Література

1. Колос С.М. Фактори впливу на міграційні процеси в Україні. - Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля № 16 (205) 2013. – 233 с.

2. Шестак Л.В., Козинець І.Г. Міжнародні стандарти захисту та допомоги внутрішньо переміщеним особам // Молодий вчений, № 12 (15), 2014 р.

3. Гарчев П.І. Первісне суспільство і початок державотворення на території України (до розгрому скіфського царства) / Петро Іванович Гарчев; В.о. МВС України. Нац. ун-т внутр. справ. – Сімферополь: Доля, 2001.– 171 с.

4. Юдина Т.Н. Социология миграции: Учебное пособие для вузов. - М: Академический Проект, 2006. — 272 с.

5. Наджафгулієв, Рафіг Іслам огли. Адміністративно-правовий статус біженців і вимушених переселенців в Азербайджанській Республіці [Текст]: канд. юрид. наук: 12.00.07 / Наджафгулієв Рафіг Іслам огли; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 195 с.

6. Розовик Д.Ф. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. - 1930-і роки, монографія / Дмитро Розовик, Олеся Розовик; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - 2-е вид., випр. і допов. - К.; Вінниця: Нілан, 2013. – 404 с.;

7. Передумови переселення українців. - [Електронний ресурс]: http://histua.com/knigi/narisi-z-istorii-ukraini/peredumovi-pereselennya-ukrainciv.

8. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.

9. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. - [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D 0%BA%D1%83%D1%80%D0%BA%D1%83%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F.

10. Розкриття архівів: як після Голодомору на Донбас переселяли росіян. - [Електронний ресурс]: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/06/150522_%20holodomor_donbass_russia_az.

Михайловський В.І.,
аспірант кафедри адміністративного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
Надійшла до редакції: 26.04.2015

УДК 34:159.923:371.13:351.743

ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВІДБІР КАНДИДАТІВ НА СЛУЖБУ В ОВС ЗА МОРАЛЬНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ

Користін О. Є.
Цільмак О. М.

У статті авторами наголошується проблема професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в ОВС. Пропонується здійснювати його за допомогою вивчення певних моральних характеристик, використовуючи методи: спеціальних доручень; спостереження, психодіагностичні (проективні та тестові). Підкреслено, що саме це дозволить поповнювати лави ОВС надійними висококваліфікованими фахівцями, взірцями правової та моральної культури.

Ключові слова: *мораль, моральні характеристики, кандидат на службу в ОВС, професійно-психологічний відбір, правоохоронці.*

В статье авторами отмечается проблема профессионально-психологического отбора кандидатов на службу в ОВД. Предлагается осуществлять его с помощью изучения определенных нравственных характеристик, используя методы: специальных поручений; наблюдения, психодиагностические (проективные и тестовые). Отмечено, что именно это позволит пополнять ряды ОВД надежными высококвалифицированными специалистами, образцами правовой и нравственной культуры.

Ключевые слова: *мораль, нравственные характеристики, кандидат на службу в ОВД, профессионально-психологический отбор, правоохранители.*

In this article the authors noted the problem of professional psychological selection of candidates to serve in the police station. It is proposed to implement it by studying certain moral characteristics, using methods: special assignments; observation, psychodiagnostic (projective and test). It was noted that this would allow joining the ranks of ATS reliable highly qualified specialists, samples of legal and moral culture.

Keywords: *ethics, moral characteristics, the candidate to serve in the police department, professional psychological selection, law enforcers.*

Працівники правоохоронних органів повинні бути високоморальними фахівцями, взірцями правової та моральної культури, справедливо відстоювати та захищати права й законні інтереси громадян. Однак реалії сьогодення вказують на те, що система професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в ОВС, а також і система професійно-психологічного супроводження правоохоронної діяльності не відповідають еталонному зразку та потребують коригування й удосконалення.

Мораль здійснює універсальний вплив на життя людини й суспільства загалом, що проявляється через реалізацію основних соціальних функцій (регулятивної, оціночної, ціннісно-орієнтуючої, пізнавальної, виховної тощо). Іншої подібної форми соціальної регуляції в суспільстві не існує [1, 187].

Юрист повинен володіти не тільки високою моральною свідомістю, але й відповідною поведінкою. Правник завжди й скрізь має неухильно дотримуватися морально-правових норм, виступати взірцем у цьому відношенні, доводити на власному прикладі, що будувати життя треба за моральними законами. Додержуватись моральних вимог, що панують у суспільстві, юрист має не тільки в ході професійної діяльності, але й поза нею в повсякденному житті [2, 715].

Слід зазначити, що на сьогодні тільки починає формуватися психологія моральності, в якій поєднуються психологія, етика та філософія, це знайшло своє відображення в працях: Ж. Піаже, С.Л. Рубінштейна, Е. Фрома, Л.М. Попова та ін.

Моральність, як суспільне явище з притаманними їй особливостями, рисами, докладно проаналізована в працях: Є.В. Бєляєвої, В.С. Біблера, В.А. Блюмкина, О.Г. Дробницького, А.А. Гусейнова і Р.Г. Апресяна, Б.І. Каверіна, Б.В. Маркова, А.В. Разіна, О.І. Титаренко, В.Д. Шадрикова, А.І. Яковлєва, Н.П. Кирилова та ін. Моральні характеристики правоохоронців розглядали у своїх працях Г.Ф. Гребенькова, С.Д. Гусарєва, В.О. Лозовий, О.В. Петришина, О.Ф. Скакун, С.С. Сливка, Д.П. Фіолевський та ін.

Однак чіткі структуровані критерії щодо професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в ОВС за моральними характеристиками в наукових працях не знайшли свого відображення. Це й буде метою та завданнями нашої статті.

Моральні характеристики людини в етиці та психології часто пов'язують з такими психологічними категоріями, як: моральні якості, моральні почуття, моральні цінності, моральні норми, моральні правила, моральні принципи, моральні звичаї, моральні судження, моральні уміння, моральний стан, моральні властивості, моральний борг, моральні вчинки, моральна діяльність тощо.

Отже, моральність знаходить своє відображення у двох взаємозалежних напрямах, а саме – особистісному та соціальному, тобто вона формується шляхом прищеплення особі соціумом моральних норм, моральних правил, моральних звичаїв тощо; а також шляхом особистісного морального вибору. Слід зазначити, що моральні характеристики особистості засновані на звичці та страху перед соціальним несхваленням; ґрунтуються на почутті обов'язку та підтримуються почуттям сорому та докорами совісті. Таким чином, у структурі характеру особистості представлені два різновиди моральних характеристик, а саме:

1) особистісні моральні характеристики (моральні якості, моральні уміння, моральні принципи, моральні установки, моральний стан, моральні судження, моральні почуття, моральні цінності тощо);

2) соціальні моральні характеристики (моральні норми, моральні правила, моральні звичаї тощо).

На нашу думку, моральні характеристики в особистості знаходять своє відображення на теоретичному та психологічному рівнях. Змістом моральних характеристик теоретичного рівня виступають знання, погляди, ідеали, звичаї, соціальні стереотипи, принципи та норми моралі. Зазначений рівень формується протягом усього життя особи; є стійким і визначальним для будь-якої сфери життєдіяльності. А змістом психологічного рівня

© О.Є. Користін, О.М. Цільмак 2015

виступають: моральні почуття, емоції, симпатії, антипатії, оціночні критерії, якості, уміння, цінності тощо. При цьому особистісні та соціальні моральні характеристики визначаються у двох особистісних сферах: 1) морально-допустимій або морально-недопустимій; 2) абсолютно-допустимій або абсолютно-недопустимій.

Моральні характеристики особистості виникають, розвиваються та формуються під впливом соціально-психологічних чинників і проявляються в поведінці особистості, її вчинках і висловлюваннях. Зокрема, соціальні моральні характеристики детермінуються соціально схваленими засобами та способами досягнення мети, актуальними соціальними вимогами, сучасними реаліями, суспільними традиціями й звичаями, соціальними цілями та завданнями й відображають основний сенс життєдіяльності тощо. А особистісні моральні характеристики детермінуються особистісно-обраними засобами та способами досягнення мети, актуальними потребами й мотивами особистості, особистісним світоглядом, установками тощо. Ці детермінанти сприяють утворенню груп соціальних і особистісних моральних характеристик (дивись табл. 1).

Таблиця 1

Соціально-психологічні детермінанти груп соціальних та особистісних моральних характеристик

Групи моральних характеристик	Соціальні моральні характеристики	Особистісні моральні характеристики
Інструментальні – це ті, що детерміновані:	соціально схваленими засобами та способами досягнення мети	особистісно-обраними засобами та способами досягнення мети
Актуальні - це ті, що детерміновані:	актуальними соціальними вимогами	актуальними особистісними потребами та мотивами
Сучасні – це ті, що детерміновані:	сучасними реаліями	особистісним світоглядом
Традиційні – це ті, що детерміновані:	суспільними традиціями та звичаями	традиційним, звичним стилем поведінки
Термінальні – це ті, що детерміновані:	соціальними цілями та завданнями та відображають основний сенс життєдіяльності	особистісними сенсами, цінностями, "Я-концепцією", особистісними ідеалами, зразками, персоніфікованими образами
Базові – це ті, що детерміновані:	загальноприйнятими нормами та правилами життєдіяльності	особистісними нормами, правилами та принципами життєдіяльності

Слід підкреслити, що кожна людина має свій певний рівень моральності, і це залежить не стільки від інтелекту, скільки від її бажання, волі, світорозуміння та світобачення. Тобто кожна людина обирає для себе певні норми й реалізує їх у процесі життєдіяльності.

Моральні характеристики особистості мають вагоме значення для її соціального співіснування. Вони забезпечують регуляцію поведінки шляхом: а) встановлення або обрання норм, принципів, правил поведінки; б) контролю над виконанням норм, принципів, правил поведінки з боку суспільного осуду або совісті особистості; в) підтримки єдності людства та цілісності духовного світу особистості; г) морального вибору соціально схвалених форм поведінки тощо. Отже, необхідно зазначити, що функціями соціальних та особистісних моральних характеристик є:

а) оцінна – забезпечує розгляд вчинків у координатах "добре" і "погано";

б) регулятивна – забезпечує регуляцію поведінки шляхом установлення або обрання норм, принципів, правил поведінки;

в) контролююча – забезпечує контроль над виконанням норм, принципів, правил поведінки з боку суспільного осуду або совісті особистості;

г) інтегруюча – забезпечує підтримку єдності людства й цілісності духовного світу особистості;

д) виховна – забезпечує розвиток і формування соціальних та особистісних моральних характеристик у напрямку правильного й обґрунтованого морального вибору.

На сучасному етапі застосування психодіагностичного інструментарію для відбору кандидатів на службу в ОВС не ураховується такий критерій, як моральні характеристики особистості, хоча реалії сьогодення вказують на те, що це є вкрай важливим критерієм, який в жодному разі не можна оминати та ігнорувати.

Отже, на нашу думку, здійснюючи професійно-психологічний відбір кандидатів на службу в ОВС, необхідно особливу увагу звертати на соціальні та особистісні моральні характеристики особи. Слід зазначити, що психологічне тестування не завжди надає достовірні результати, тому для перевірки кандидатів на службу в ОВС краще надавати їм спеціальні доручення, під час яких і перевіряти ступінь розвитку тих чи інших моральних або аморальних характеристик, а також ретельно спостерігати за вчинками кандидата, його формами поведінки, його висловлюваннями тощо.

При цьому необхідно звертати увагу на ступінь розвитку в них таких особистісних моральних якостей, як: відповідальність, вірність, ввічливість, безкорисливість, гідність, делікатність, дисциплінованість, дипломатичність, доброзичливість, добросердність, коректність, надійність, неупередженість, нормативність, обов'язковість, ощадливість, працелюбність, принциповість, пунктуальність, порядність, сумлінність, тактовність, толерантність, чемність, чесність, етичність.

Слід підкреслити, що протипоказаннями для служби в органах внутрішніх справ є наявність у кандидата таких аморальних якостей, як: брутальність, брехливість, грубість, жорстокість, жадібність, зверхність, користолюбство, конфліктність, лицемірство, малодушність, недисциплінованість, несерйозність, ненадійність, нетактовність, неповага до інших, підлість, підступність, підкупність, егоїзм. Також особливу увагу необхідно звертати на схильність кандидата до: вихваляння, зради, дворушництва, помсти, уникнення роботи тощо.

Перевіряючи кандидата на службу в ОВС на спеціальних дорученнях, також треба й вивчити ступінь розвитку в нього моральних умінь. Особливу увагу слід звернути на такі вміння: 1) дотримуватися вимог законодавства; 2) правомірно виконувати професійні обов'язки; 3) підпорядковуватися загальноприйнятим нормам; 4) дотримуватися високої культури спілкування; 5) виправдовувати довіру держави, суспільства; 6) дотримуватися професійної етики; 7) реалізувати загальні принципи моралі в конкретних випадках; 8) шанобливо ставитися до моральних і культурних цінностей, до історії України, звичаїв, обрядів, символіки; 9) протистояти спокусам; 10) відстоювати та захищати законні права та інтереси особи; 11) поважати й чемно ставитися до людей; 12) допомагати людям, турбуватися про

них; 13) дотримуватися свого слова; виконувати те, що було обіцяно, не давати зайвих обіцянок; 14) своєчасно приходити на роботу, зустріч, тобто не запізнюватися; 15) шанобливо, з повагою ставитися до інших; 16) відповідати за свої вчинки; 17) визначати межу моральної поведінки, за якою починаються аморальні й протиправні вчинки; 18) удосконалювати свою особисту культуру, оволодівати нормами й правилами моральної поведінки; 19) координувати та контролювати свою поведінку; 20) жертвувати не заради конкретної справи чи людини, а заради ствердження вищої моралі; 21) відновлювати природну гармонію в правових відносинах; 22) усвідомлювати власні моральні помилки та обирати шляхи їх виправлення; 23) запобігати порушенню гармонії між духовним і матеріальним, віддаючи всі сили, здібності, талант, енергію для забезпечення правопорядку та ін.

Відбираючи кандидата на службу в ОВС, необхідно ретельно вивчати його моральну культуру, тобто рівень його духовного розвитку та ступінь готовності до цивілізованого співіснування; а також моральну свідомість, тобто систему почуттів, понять, поглядів, уявлень особи про загальнолюдські цінності.

Моральна культура базується на моральній свідомості особистості та є головним критерієм у виборі особою моделі, мети та засобів поведінки й визначає характер ставлення кандидата до світу, до держави, до діяльності, до людей і до суспільства загалом.

Одним із вагомих критеріїв професійно-психологічного відбору кандидата на службу в ОВС є моральні цінності, які взаємопов'язані з моральними установками, тобто тими моральними постулатами, аксіомами, нормами, правилами й принципами, які є основою його вчинків і його форм поведінки. Саме вони вказують на те, як кандидат ставиться до добра та зла, як він реалізує це ставлення в процесі життєдіяльності.

Слід підкреслити, що особистість сама обирає для себе, що "можна", що "не можна", що "треба", що "не треба" та відповідно до цього вона й живе. Зрозуміло, що ці категорії "можна", "не можна", "треба" (або "необхідно", "потрібно") між собою завжди знаходяться в стані морального змагання. Особа розуміє, що те, що засуджується суспільною мораллю та є неправомірним, тягне за собою суспільне несхвалення, адміністративну або кримінальну відповідальність.

Отже, здійснюючи професійно-психологічний відбір та добір кандидата на службу в ОВС, необхідно вивчати такі різновиди моральних цінностей, як: матеріальні, вітальні, духовні та соціальні. Зокрема, при вивченні матеріальних цінностей суб'єктам, які здійснюють професійно-психологічний відбір кандидата на службу в ОВС, необхідно встановлювати ступінь особистісної значимості для кандидата матеріальних благ. Слід зазначити, що при викривленні цих цінностей особа може виявляти схильність до корупції.

Вивчаючи вітальні цінності, необхідно звертати увагу на ставлення кандидата до життя та здоров'я як вищої людської цінності. Завдяки цим цінностям забезпечується збереження власного життя, відбувається захист людського життя й дотримуються правила безпеки життєдіяльності. Слід зазначити, що при викривленні цих цінностей особа може бути схильна до самогубства та до нехтування людським життям і здоров'ям.

Також суб'єктам, які здійснюють професійно-психологічний відбір кандидата на службу в ОВС, необхідно вивчати і їх духовні цінності, звертаючи увагу при цьому на ступінь особистісної значимості для кожного кандидата моральних цінностей щодо відстоювання добра та забезпечення справедливості. Завдяки цим цінностям особа забезпечує верховенство права та торжество справедливості; компетентно виконує функціональні обов'язки; ефективно вирішує завдання правоохоронної діяльності. Слід зазначити, що при викривленні цих цінностей особа може бути схильна до зради, дворушництва, а також буде уникати роботи.

При вивченні соціальних цінностей, необхідно звертати увагу на ступінь розвитку в кандидата прагнення допомогти людям. Завдяки цим цінностям особа самореалізується шляхом допомоги людям під час захисту їх законних прав та інтересів. Слід зазначити, що при викривленні цих цінностей особа може бути схильна до вирішення власних проблем за рахунок правоохоронного статусу.

Отже, працівник правоохоронних органів повинен бути носієм морально-правових норм, виступати творцем нових моральних цінностей у праві, пропагувати й доводити на власному прикладі, що будувати життя треба відповідно до українського законодавства та суспільно прийнятих моральних норм, правил, принципів.

Підводячи підсумки, необхідно підкреслити, що суб'єктам, які здійснюють професійно-психологічний відбір кандидата на службу в ОВС, необхідно глибоко та різнопланово, ретельно та копітко вивчати соціальні й моральні характеристики особистості. При цьому застосовувати не тільки психодіагностичні методи, але й метод спеціальних доручень і метод спостереження. Слід наголосити, що саме це дозволить поповнювати лави ОВС надійними висококваліфікованими фахівцями, взірцями правової та моральної культури.

Література

1. Юридична деонтологія : підручник / В.Д. Ткаченко, С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов та ін.; за ред. В.Д. Ткаченка. - Х.: Одіссей, 2006. – 256 с.

2. Хоменко О.В. Загальна характеристика моральної культури юриста / О.В. Хоменко // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 712–716. - [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_117.pdf.

Користін О.Є.,
доктор юридичних наук, професор,
ректор Одеського державного університету
внутрішніх справ
Цільмак О.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри криміналістики,
судової медицини та психіатрії
Одеського державного університету
внутрішніх справ
Надійшла до редакції: 03.04.2015

УДК 347.939.7:159.923

ПРАВОВІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОГО ВІДБОРУ ПЕРСОНАЛУ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ СУДОВОЇ МІЛІЦІЇ

Тарасенко Р. В.

Стаття присвячена дослідженню правових і психологічних засад професійного відбору персоналу для підрозділів судової міліції Міністерства внутрішніх справ України. Приділено увагу вивченню кандидатів на службу до підрозділів судової міліції, методам професійно-психологічного відбору та вимогам, що висуваються до працівників судової міліції. Наголошено на необхідності нормативного затвердження питань професійного відбору персоналу для підрозділів судової міліції.

Ключові слова: *учасник кримінального судочинства, заходи безпеки, судова міліція, професійних відбір, кримінальне провадження.*

Статья посвящена исследованию правовых и психологических положений профессионального отбора персонала для подразделений судебной милиции Министерства внутренних дел Украины. Уделено внимание изучению кандидатов на службу в подразделения судебной милиции, методам профессионально-психологического отбора и требованиям, которые выдвигаются к работникам судебной милиции. Подчёркнута необходимость нормативного закрепления вопросов профессионального отбора персонала для подразделений судебной милиции.

Ключевые слова: *участник уголовного производства, меры безопасности, судебная милиция, профессиональный отбор, уголовное производство.*

The article is devoted to the researching of legal and psychological provisions professional selection of personnel for the judicial police units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. It focuses on the study of the candidates to serve in the judicial police unit, the methods of professional psychological selection and the requirements that are put forward to employees of the judicial police. The author stressed the necessity of legal regulation issues of professional selection of personnel for the judicial police units.

Keywords: *party of criminal proceedings, the security measures, judicial police, professional selection, the criminal case.*

Напруження соціально-політичної ситуації в Україні, зростання рівня кримінальних загроз у суспільстві, професіоналізація злочинного світу останнім часом порушили питання про підвищення ефективності правоохоронної діяльності, формування стійких суспільно-корисних особистісних і професійних якостей її основних суб'єктів – працівників міліції. На сьогодні дуже гостро стоїть проблема надійності працівників міліції, що значною мірою залежить від подальшого вдосконалення методів їхнього професійно-психологічного відбору.

Діяльність міліції є провідною серед правоохоронних органів, характеризується екстремальністю, конфліктністю, різноманіттям ситуацій, тому вдосконалення професійного відбору персоналу цих підрозділів виступає головною умовою, що забезпечує ефективність і правомірність протидії злочинності в державі. На жаль, на сьогодні слід констатувати відсутність дієвої системи професійного відбору до підрозділів судової міліції, працівники яких виконують специфічні завдання із державного захисту суддів, працівників суду, забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства та проведення щодо них передбачених законом заходів безпеки. Так, упродовж 2009 року на виконання СПСМ "Грифон" надійшло 419 постанов компетентних органів про застосування заходів безпеки стосовно 582 осіб, узятих під захист, відповідно, у 2010 році – 551 постанова стосовно 611 осіб, у 2011 році – 449 постанов стосовно 607 осіб, у 2012 році – 228 постанов стосовно 374 осіб, у 2013 році – 290 постанов стосовно 403 осіб, за 6 місяців 2014 року – 177 постанов стосовно 260 осіб.

Аналіз наукових праць у галузі кримінального процесу та оперативно-розшукової діяльності, юридичної психології, психології праці, трудового права, свідчить, що питання відбору та підготовки кадрів ОВС досліджували Д.О. Александров, О.М. Бандурка, В.І. Барко, Н.Б. Болотіна, З.Р. Кісіль, В.О. Криволапчук, О.М. Кудерміна, Т.М. Малкова, В.С. Медведєв, Л.І. Мороз, І.М. Охріменко, В.Є. Тарасенко, О.М. Цільмак, С.І. Яковенко та ін. Не зважаючи на вагомі здобутки цих науковців, слід зазначити, що в Україні не проводились комплексні дослідження правових і психологічних аспектів професійного відбору персоналу для підрозділів судової міліції.

Зважаючи на вказане, метою статті є дослідження правових і психологічних аспектів професійного відбору персоналу для підрозділів судової міліції Міністерства внутрішніх справ України.

З аналітичних довідок МВС України випливає, що дієвість проведення професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в ОВС упродовж останніх років залишається невисокою, адже близько 25 % відібраних кандидатів згодом визнаються професійно непридатними. Аналіз плинності кадрів ОВС України свідчить, що з ОВС щороку звільняється за власним бажанням або через негативні мотиви 12-15 % молодих працівників. Зважаючи на невисоку заробітну плату працівників судової міліції (спеціальних підрозділів судової міліції "Грифон") і розповсюджений серед працівників ОВС стереотип про непривабливість роботи в цих підрозділах, логічно припустити, що в них зазначені показники ще вищі. Експертним опитуванням керівників підрозділів судової міліції виявлено, що на сьогодні методам професійного відбору персоналу для підрозділів судової міліції не приділяється достатньо уваги, а укомплектувати склад цих підрозділів на практиці виявляється дуже складно.

З іншого боку, міжнародний досвід показує, що підбір і підготовка особового складу підрозділів із захисту свідків має вирішальне значення для успіху будь-якої програми захисту свідків, а відповідним працівникам необхідно володіти специфічним набором якостей і професійних навиків [13, 47-48]. Ці працівники повинні вміти пильно охороняти своїх підопічних, проводити встановлення всіх обставин справи, вміло застосовувати агентурний метод; вони також повинні володіти нестандартним мисленням, кваліфікацією соціальних працівників, переговірників і навіть психологів-консультантів [13, 47-48]. В інтересах конфіденційності й нерозголошення інформації відпо-

© Р.В., Тарасенко, 2015

відні державні установи повинні застосовувати суворі критерії підбору кадрів і процедури перевірки кандидатів на службу до підрозділів із захисту свідків. Одне з перших завдань при організації будь-якої програми захисту свідків – вирішити, де шукати людей, які відповідають усім вимогам.

Слід також указати на невідповідність кількісного складу оперативних працівників судової міліції сучасним потребам у забезпеченні безпеки учасників кримінального судочинства. Так, згідно з діючими нормативними актами група оперативного супроводження СПСМ "Грифон" складається всього з 2-3 оперативних працівників [1, Додаток 1: Типові штати]. Водночас міжнародний досвід засвідчує, що найефективніше безпеку свідків можуть забезпечити саме "секретні підрозділи", які діють на негласних засадах, суворої конспірації. Існує загальноприйняте на міжнародному рівні [13, 5] визначення підрозділу з захисту свідків як секретного підрозділу, уповноваженого здійснювати програму захисту свідків та відповідального за фізичну безпеку учасників програми, їх переселення на нове місце проживання та зміну їх особистих даних тощо.

На підставі аналітичного огляду зарубіжного досвіду [11, 90-111, 289-307 та ін.] зазначимо, що загальними рисами підрозділів, покликаних забезпечувати безпеку свідків у різних державах світу, є додержання ними певних принципів діяльності, зокрема конспіративності та негласності. Недарма ст. 5 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" визначає судову міліцію суб'єктом оперативно-розшукової діяльності.

За даними проведеного нами анкетування 628 працівників оперативних підрозділів ОВС України, 291 працівника органів досудового розслідування МВС України, 88,5 % працівників ОП ОВС та 70,8 % працівників органів досудового розслідування вважають, що діяльність спеціальних підрозділів судової міліції, які безпосередньо здійснюють заходи безпеки, насамперед має базуватися на принципах, якими керуються у своїй роботі оперативні підрозділи: конспіративність (негласність), цілеспрямованість, наступальність, таємне забезпечення особистої охорони осіб і проведення заходів та інше. Принципам, якими керуються у своїй роботи охоронні структури (носіння форменого одягу, розпізнавальних знаків, нетаємне забезпечення особистої охорони та проведення заходів), надали перевагу лише 11,5 % оперативників і 29,2 % слідчих.

З урахуванням цього висловлюємо думку про те, що працівники судової міліції мають відповідати тим самим вимогам, що висуваються до оперативних працівників. Аналіз практичної діяльності оперативних підрозділів МВС свідчить про достатній рівень підготовки особового складу в порівнянні з іншими підрозділами правоохоронних органів. Збереженню кадрового потенціалу сприяє існуюча система відбору кандидатів на посади, їх навчання, регулярний обмін багатим досвідом оперативної роботи між окремими підрозділами та висококваліфікованими кадрами.

Проблеми підбору оперативних працівників і вимоги, що пред'являються до них, були предметом уваги багатьох учених у галузі оперативно-розшукової діяльності й прикладної психології. На думку І.Н. Каноненка та І.Р. Шинкаренка, важливе значення мають вольові якості оперативного працівника, які проявляються в дисциплінованості, цілеспрямованості, активності, рішучості, стійкості, самовладанні [5, 31; 12, 195]. На думку ж І.В. Сервецького, оперативні працівники кримінальної міліції повинні мати здібність розпізнавати в предметах та явищах повсякденності їх справжню суть [8, 208]. Зазначені якості не відображають повною мірою специфіку професійної діяльності працівників оперативних підрозділів і належать до загальних рис, прийнятних до всіх працівників органів внутрішніх справ.

Дотримуємося точки зору Д.В. Гребельського, який класифікує всі вимоги, що пред'являються до оперативних працівників на загальні, спеціальні та специфічні [4, 82]. Перша категорія включає загальні вимоги для всіх працівників органів внутрішніх справ. Спеціальні та специфічні вимоги визначають особливості особистості працівників оперативних підрозділів. При цьому спеціальні якості притаманні всім оперативним працівникам, а специфічні – окремим їх категоріям.

Ураховуючи таке положення, на перший план виступає розробка критеріїв оцінки особистих якостей кандидатів, яких мають приймати на роботу до підрозділів судової міліції. Такі критерії можуть стати основою методики відбору кадрів. В оперативних підрозділах відбір кандидатів проводиться по суб'єктивній оцінці осіб, які беруть участь у ньому. На першому етапі з'ясовується, чи має кандидат необхідні якості. Як правило, вивчення йде за такою схемою: 1) моральні якості; 2) мотивація до служби в органах внутрішніх справ та до оперативної роботи; 3) інтелект і загальна ерудиція; 4) дисциплінованість і правдивість; 5) деякі риси характеру, темперамент; 6) правосвідомість.

Використання методів професійно-психологічного відбору закріплено низкою діючих нормативно-правових актів, зокрема наказом МВС України від 28 липня 2004 року № 842 "Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України" та ін. Вивчення кандидата повинне здійснюватися з використанням таких загальнонаукових методів, як спостереження, опитування, інтерв'ювання, а також біографічного методу. Усі ці методи застосовуються на наступних етапах. Після початкового вивчення проводиться спеціальна перевірка кандидата, яка здійснюється за допомогою оперативно-довідкових обліків та одержання відомостей від органів виконавчої влади й проведення оперативних установок. Методика перевірки передбачає виконання кандидатом різних завдань, у ході яких визначається його професійна придатність, однак оцінка кандидата проводиться суб'єктивно працівниками кадрового апарату та працівниками оперативних підрозділів ОВС, що є суттєвим недоліком і не може об'єктивно відобразити придатність кандидата до служби в підрозділах судової міліції. Тому необхідно розробити модель особистості оперативного працівника судової міліції.

За результатами проведеного дослідження та аналізу наукової літератури можемо запропонувати один з варіантів моделі особи працівника судової міліції. Структурно вона складається з таких сторін: соціальної; реконструктивної; комунікативної; організаційної; пошукової; посвідчувальної. Соціальна сторона діяльності працівника судової міліції вимагає від нього якостей, які можна розділити на загальні та спеціальні. До загальних слід віднести гуманність, чесність, принциповість, сміливість. Спеціальні якості містять пильність, спостережливість, прагнення до істини, професійну етику та гордість. Реконструктивна сторона включає в себе добру пам'ять, вміння орієнтуватись у складній обста-

новці, оперативне мислення тощо. Організаційна сторона складається з ініціативності, самостійності, рішучості, вміння передбачати дії взятих під захист осіб та осіб, причетних до протиправної діяльності. Посвідчувальна сторона забезпечується здібністю чітко викладати свої думки, акуратністю, здатністю до синтезу, точністю в аналізі та оцінці інформації, володінням прийомами застосування технічних засобів. Комунікативна сторона діяльності включає в себе здібності бути добрим слухачем, комунікабельність, витримку та самовладання, уміння керувати своєю поведінкою та перевтілюватися залежно від зміни ситуації, здатність маскувати спосіб мислення. Пошукова діяльність полягає в здібності працівника виявляти протиправні дії та задуми фігурантів, причетних до учинення злочинів стосовно взятих під захист осіб. Це досягається наявністю в працівників пильності, спостережливості, уваги, наполегливості, розвідувальних здібностей.

Автори рекомендацій в області захисту свідків, наданих Управлінням Організації Об'єднаних Націй по наркотикам та злочинності, виділяють загальні вимоги, що пред'являються при підборі та навчанні персоналу програм захисту свідків [13,. 48-49]. Зупинимося на найбільш важливих з них:

1. Професійна кваліфікація. Потрібна підготовка в самих різних областях від безпосередньої персональної охорони та поводження зі зброєю до питань права та психології. До основних вимог належать наявність не менше ніж п'ятирічного стажу служби та допуску до секретної інформації.

2. Чесність і непідкупність. Поліцейські та адміністративні працівники, що працюють у підрозділах із захисту свідків, повинні мати тверді моральні принципи й володіти такими особистими якостями, як чесність, непідкупність і спроможність зберігати таємницю. Ці якості необхідні для того, щоб функціонувати в режимі суворої конфіденційності.

3. Психологічні особливості. У більшості випадків доведеться надавати захист колишнім злочинцям. Навіть найкращі поліцейські не завжди знаходять для себе можливою таку зміну ролі: від переслідування правопорушників до надання їм укриття. Крім того, оскільки задіяні в програмі свідки опиняються відірваними від свого соціального середовища й позбавляються всіх зв'язків, які служили їм опорою в повсякденному житті, відповідальні за їх захист працівники часто фактично опиняються в ролі найближчих їм людей. Незважаючи на професійне вміння тримати дистанцію, такий характер взаємин може стати для працівників важким психологічним випробуванням. При підборі кандидатів необхідно керуватися результатами їхньої психологічної оцінки, а працівникам протягом усієї їхньої служби повинен надаватися доступ до психологічної допомоги.

4. Добровільний принцип формування. Враховуючи характер роботи та її можливі наслідки для способу життя працівників (довгі відлучки з дому, підвищений рівень ризику, режим секретності й т. ін.), особовий склад найчастіше набирається на добровільній основі. Працівники проходять процедуру перевірки, що включає співбесіди, перевірку фізичної підготовки та психологічні тести. В ідеалі слід прагнути до підбору персоналу обох статей, що належать до різних вікових груп і психологічних типів, - з тим, щоб колектив краще відповідав за своїм складом демографічній структурі населення і в сукупності мав необхідну комбінацію особистих якостей і навичок.

5. Терміни служби. Більшість установ дотримуються політики ротації особового складу кожні 3-5 років. Це обумовлено міркуваннями кар'єрного росту та попередження корупції, а також великим робочим навантаженням. Найчастіше доводиться шукати компроміс між цими міркуваннями й необхідністю більш тривалого утримання кваліфікованих працівників.

6. Професійна підготовка. Запорукою ефективності програми захисту свідків є постійне підтримання та вдосконалення професійних навичок. Працівники підрозділів виконують ряд функцій, які вимагають іншої і, можливо, більш універсальної кваліфікації, ніж у звичайних поліцейських. Відповідно, їхня підготовка повинна носити різносторонній характер і охоплювати чимало дисциплін [13, 50].

У контексті проблеми підвищення ефективності роботи судової міліції важливо розуміти, що для ефективної її роботи знадобляться форми, методи, способи та досвід діяльності оперативних підрозділів, а саме:

- чітка й налагоджена взаємодія зі слідчим, прокурором, судом, у провадженні яких перебуває кримінальне провадження;
- додержання режиму секретності;
- вміння дотримуватися правил конспірації в роботі та провадженні негласних заходів, також здійсненні негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора;
- вміння поводитися зі зброєю та спеціальними засобами, застосовувати їх для захисту життя та здоров'я взятих під захист осіб;
- навички затримання злочинців, які посягають на життя осіб, узятих під захист;
- навички розпізнавання осіб, причетних до протиправної діяльності, за зовнішніми та іншими ознаками, впізнання окремих осіб за словесним портретом (криміналістичним описом);
- навички застосування методів розвідувального опитування, оперативного огляду, особистого пошуку, оперативної установки, візуального спостереження, агентурного методу в процесі провадження заходів безпеки на предмет виявлення та нейтралізації загроз безпеці тощо.

Як повідомляється в офіційних джерелах [10], потреба в послугах спеціального підрозділу судової міліції "Грифон" зростає, а ось наявна кількість особового складу вже не здатна виконувати поставлені завдання в повному обсязі. "…Та й справа не лише у фінансуванні. Специфіка судової міліції потребує від її працівників неабиякої підготовки, оскільки робота достатньо важка, напружена, підходить людям не тільки фізично загартованим, але й з аналітичним розумом, спроможним мислити нестандартно. Адже чи не щодня поруч "витає" реальна загроза життю і здоров'ю, та й представники кримінального середовища часом йдуть на будь-які хитрощі, щоб, наприклад, фізично усунути небажаного свідка. Відтак, небезпека загрожує і працівникові міліції, який його охороняє" [10].

З викладеного слідує, що при підготовці та перепідготовці оперативних працівників судової міліції слід приділяти увагу не тільки освоєнню суто поліцейських професійних знань і навичок, але й необхідних соціально-психологічних, економічних, правових та інших питань. Насамперед, зважаючи на положення спеціальної літератури [3; 6; 9 та ін.], це стосується розвитку комунікативних навичок, особливостей поведінки працівника

в екстремальних умовах та зняття стресових ситуацій у колективі й серед осіб, узятих під захист.

Висловлюємо думку про доцільність застосування в професійному відборі персоналу для підрозділів судової міліції таких методів:

- методу імітації "реальних" ситуацій – для оцінки успішності виконання кандидатом на службу певних дій у спеціально змодельованих ситуаціях, які суб'єктивно сприймаються як реальні завдання (в умовах нападу на особу, узяту під захист, висловлення намірів учинити насильство, проведення засідок біля житла особи, узятої під захист, тощо);

- перевірочного експерименту – для перевірки здібностей, професійних і моральних якостей кандидатів на службу, а також, за потреби, і для перевірки працівників, які вже перебувають на службі – шляхом надання оцінки їх діям відповідно до норм моралі, професійних вимог, а також правової оцінки в разі порушення чинного законодавства (наприклад, розголошення даних про заходи безпеки або особу, узяту під захист).

Усе зазначене дозволяє зробити висновок, що основними шляхами постановки та подальшого удосконалення кадрової роботи з працівниками судової міліції можуть бути:

- підвищення вимог до кандидатів на роботу, ураховуючи специфіку служби (довгострокові відрядження, режим суворої конспірації, високий рівень емоційно-стресового навантаження, фактори ризику, особливі вимоги до моральних якостей працівників цих підрозділів тощо);

- проведення з працівниками постійної психодіагностичної і психокорекційної роботи, передусім націленої на виявлення поваги до осіб, узятих під захист (навіть, якщо вони злочинці), необхідності надання їм допомоги;

- виявлення при відборі кандидатів на службу "груп ризику", тобто працівників, які можуть допустити деструктивну поведінку по відношенню до осіб, узятих під захист, та інших громадян;

- посилення уваги до життєдіяльності особового складу підрозділів, їх моральної завантаженості, виявлення причин і умов негативних проявів у колективах і близькому оточенні працівників при плануванні виховної роботи з особовим складом;

- здійснення постійного моніторингу психоемоційного навантаження працівників підрозділів штатними психологічними службами з метою проведення сеансів психологічного розвантаження, зняття стресового стану;

- взяття під психологічний контроль тих працівників, яким доводилося застосовувати зброю чи спеціальні засоби з метою забезпечення безпеки осіб, узятих під захист, які зазнавали нападів на роботі чи працювали в особливих умовах.

Прийняття таких заходів дозволить на першому етапі забезпечити належний рівень підготовки кадрів для підрозділів судової міліції.

Проте система професійного відбору на службу до підрозділів судової міліції не має бути вкрай суворою. Потрібно пам'ятати, що кадровий потенціал формується роками разом з досвідом. Сьогодні проблемними питаннями кадрового забезпечення є створення якісного резерву нового прийому кандидатів на службу в органи внутрішніх справ. Близько 80 % молодих людей, які пройшли строкову службу в Збройних силах і виявили бажання працювати в СПСМ "Грифон", не проходять професійно-психологічний відбір", - повідомляють [7, 7] у прес-службі УМВС у Кіровоградській області.

Враховуючи професіограму працівника підрозділів судової міліції, необхідно провести такі організаційні заходи:

1. Окремим наказом МВС України затвердити питання професійного відбору персоналу для підрозділів судової міліції, передбачивши основні методи професійно-психологічного відбору та перевірки професійної придатності, зокрема й метод імітації "реальних" ситуацій, перевірочний експеримент.

2. На рівні Міністерства внутрішніх справ та управлінь (головних управлінь) на місцях з урахуванням ротації особового складу розробити перспективні плани потреби кадрів для підрозділів судової міліції, суттєво збільшивши чисельність оперативних працівників.

3. Ураховуючи загальну модель фахівця підрозділу судової міліції, слід розробити індивідуальні професіограми з кожного напрямку діяльності (що може бути предметом окремого наукового дослідження). Видати рекомендації щодо порядку та джерел комплектування кадрів для підрозділів судової міліції. Створити єдину систему психологічного тестування на придатність до служби в цих підрозділах.

Література

1. Наказ МВС України № 1390 від 19 листопада 2003 року "Про затвердження Положення про спеціальний підрозділ судової міліції "Грифон": за станом на 02.07.2008 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua. - Назва з екрану.

2. Наказ МВС України № 842 від 28 липня 2004 року "Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України".

3. Бакеев В.А. Построение модели личности специалиста в решении кадровых проблем / В.А. Бакеев // Социально-психологическая служба в органах внутренних дел: современное состояние и перспективы развития. – М.: Академия МВД СССР, 1990. – С. 56-63.

4. Гребельский Д.В. Некоторые вопросы совершенствования курса "Оперативно-розыскная деятельность органов охраны общественного порядка" / Д.В. Гребельский // Труды ВШ МООП СССР. – М.: ВШ МООП СССР, 1967. - № 16. – С. 80-83.

5. Каноненко И.Н. О психологических качествах работников уголовного розыска и БХСС, непосредственно осуществляющих оперативно-розыскные мероприятия / И.Н. Каноненко // Труды КВШ. - К., 1973. – С. 30-34.

6. Кубов Е.П. О разработке требований к психологии личности сотрудника оперативно-розыскной службы / Е.П. Кубов // Проблемы оперативно-розыскной психологии. – К., 1981. - С. 20-21.

7. Міфічна охорона. "Грифону" не вдається взяти під своє крило всі суди, а от для розгляду резонансних справ він залучає додаткові сили // Закон і бізнес: Газета. - № 30 (1069), 21-27 липня 2012 року. – С. 7.

8. Сервецький І.В. Про деякі здібності оперативного працівника кримінальної міліції / І.В. Сервецький // Забезпечення законності в діяльності органів внутрішніх справ України. – К., 1993. – С. 206-210.

9. Скоков С.І. Класифікація засуджених та її врахування при формуванні відділень соціально-психологічної служби та організації індивідуально-профілактичної роботи з різними категоріями засуджених / Основні положення про організацію соціально-психологічної роботи

із засудженими до позбавлення волі / С.І. Скоков. – К.: ДДУПВП, 2000. – 35 с.

9. Спецпідрозділ "Грифон" - надійний міліцейський щит, який оберігає храми Феміди [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua. – Назва з екрану.

10. Тарасенко Р.В. Безпека учасників кримінального судочинства: кримінальні процесуальні та оперативно-розшукові основи: Монографія / Р.В. Тарасенко / МВС України, Одеський держ. ун-т внутр. справ. - Одеса: ОДУВС, 2015. – 510 с.

11. Шинкаренко І.Р. Правові та організаційно-тактичні питання діяльності підрозділів кримінального пошуку органів внутрішніх справ: дис... канд. юрид. наук: 21.00.06 / Шинкаренко Ігор Ростиславович. – Х.: Уніс, 1997. – 304 с.

12. Good practices for the protection of witnesses in criminal proceedings involving organized crime / United Nations Office on Drugs and Crime. - New York: UNITED NATIONS, 2008. – 112 p.

Тарасенко Р.В.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
начальник докторантури та ад'юнктури
ОДУВС
Надійшла до редакції: 09.04.2015

УДК 347.939

ДО ПИТАННЯ ПРО ТАКТИКУ ДІЙ ПРАЦІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ЗАТРИМАННЯ ОЗБРОЄНОГО ЗЛОЧИНЦЯ АБО ГРУПИ ЗЛОЧИНЦІВ

Конєв О. Ю.

У даній науковій статті визначаються загальні положення тактики затримання. Акцентується увага на практичних рекомендаціях працівникам органів внутрішніх справ з приводу застосування ними тактичних прийомів під час затримання озброєних злочинців або групи злочинців.

Ключові слова: тактичні прийоми, затримання, озброєний злочинець, тактика затримання, оперативна група, етапи затримання, працівники органів внутрішніх справ, тактична підготовка.

В данной научной статье определяются общие положения тактики задержания. Акцентируется внимание на практических рекомендациях работникам органов внутренних дел по поводу применения ими тактических приемов при задержании вооруженных преступников или группы преступников.

Ключевые слова: тактические приемы, задержание, вооруженный преступник, тактика задержания, оперативная группа, этапы задержания, сотрудники органов внутренних дел, тактическая подготовка.

In this scientific article defined terms of tactics detention. The attention is focused on practical recommendations of police officers about their use of tactics during the arrest of armed criminals or groups of criminals.

Keywords: tactics, detention, armed criminal, arrest tactics, operational group stages of detention, law enforcement officers, tactical training.

Функція працівників підрозділів органів внутрішніх справ України з охорони громадського порядку виконується не тільки в повсякденних умовах, але й під час надзвичайних обставин, пов'язаних, наприклад, із затриманням озброєних злочинців або групи злочинців. Рівень професійної підготовки співробітників ОВС під час виконання покладених на них завдань визначається станом системи управління, умінням ефективного планування, усебічною забезпеченістю заходів. Результати практичної діяльності працівників ОВС свідчать про недостатній рівень їх підготовленості в екстремальних умовах, що призводить до негативних наслідків під час проведення спеціальних операцій. Вагомого значення в цьому контексті набуває науково-методичне забезпечення діяльності правоохоронних органів України з питань розроблення практичних рекомендацій щодо застосування тактичних прийомів під час затримання озброєних злочинців або групи злочинців.

Виходячи з цього, метою статті є визначення загальних положень тактики затримання, а також звернення уваги на практичні рекомендації працівникам ОВС з приводу застосування ними тактичних прийомів під час затримання озброєних злочинців або групи злочинців.

Окремі аспекти тактики затримання, а також розробки практичних рекомендацій працівникам ОВС з питань застосування ними тактичних прийомів під час проведення спеціальних операцій, зокрема при затриманні озброєних злочинців чи групи злочинців, досліджувалися в працях В.Г. Пилипчука, В.С. Дворникова, І.В. Козонова, А.З. Бацазова, З.М. Толасова, О.Г. Корченка, Є.В. Паціра, С.О. Гнатюка, В.М. Кінзерявого, С.В. Казмірчука, В.Л. Бурячка, М.А. Погорецького, В.П. Шеломенцева, С.В. Мельника, О.О. Тихомирова, Д.В. Дубова, М.А. Ожевана, В.П. Шеломенцева, В.О. Голубєвої, Е.В. Рижкової, С.Б. Гавриша, О.Д. Довгань, В.Г. Хлань, Д.Г. Малышенка та інших учених.

Проведення спеціальної операції складається з декількох етапів, найбільш важливим і відповідальним з яких є етап затримання злочинців. За своєю природою затримання являє собою невідкладну комплексну дію, що спрямована на короткочасне обмеження свободи особи злочинця, припинення його опору й доставляння її до підрозділу ОВС. Зазначимо, що комплексність процесу затримання полягає в поєднані оперативних заходів і міри примусу.

Доречним також є визначення головних цілей, які переслідуються під час проведення затримання злочинця, що також підкреслює його значимість і місце в процесі проведення спеціальних операцій. До них належать: 1) припинення спроби злочинця сховатися від правоохоронних органів; 2) припинення спроби злочинця перешкоджати встановленню істини у справі; 3) припинення злочинної діяльності особи; 4) з'ясування причетності особи до злочину.

Говорячи про затримання, уважаємо за необхідне підкреслити небезпечний характер його проведення. Дії бійців штурмової групи по безпосередньому фізичному затриманню й роззброєнню злочинців спрямовані на

© О.Ю. Конєв, 2015

усунення можливості подальшого опору [1]. Як показує практичний досвід, під час затримання злочинці застосовують зброю, вибухові пристрої та інші засоби збройного опору не тільки з метою втечі з місця злочину, але й для знищення небажаних свідків, а в певних випадках і співучасників (наприклад, поранених). Зазначені позиції підкреслюють наявність особливостей проведення найбільш небезпечної заключної частини спеціальної операції – затримання.

Водночас особливого значення набуває збереження й фіксація всіх слідів злочинної діяльності особи. З метою запобігання можливості знищення предметів і документів, які викривають злочинну діяльність, затримання повинно бути проведено тактично грамотно й у суворій відповідності до вимог чинного законодавства.

Якісне проведення затримання залежить від принципів, дотримання яких дозволяє забезпечити сприятливий хід операції. По-перше, це раптовість. Затримання повинно бути проведено в той момент, коли злочинець готовий до опору, але не в змозі його надати. У разі, коли злочинець очікує захоплення, необхідно відвернути його увагу й послабити його пильність [2, 53]. По-друге, забезпечення безпеки учасників операції. Мається на увазі підготовлення та екіпірування учасників операції відповідним чином. По-третє, прийняття необхідних заходів з виявлення та фіксації слідів злочину, тобто фіксування проведення спеціальної операції на відеокамеру.

Розробляючи практичні рекомендації працівникам ОВС з питань застосування ними тактичних прийомів під час проведення спеціальних операцій, зокрема при затримання озброєних злочинців чи групи злочинців, під тактикою затримання малася на увазі сукупність специфічних прийомів і засобів, що забезпечують найбільш раціональне проведення затримання відповідно до вимог чинного законодавства.

Тактика затримання складається з трьох етапів, кожен з яких має свої тактичні особливості: 1) підготовка до затримання (підготовчий етап); 2) безпосереднє затримання злочинця (етап затримання); 3) етап документального оформлення результатів затримання. Більш детально зупинимося на тактичній характеристиці тактичних прийомів затримання озброєного злочинця на підготовчому етапі.

Ефективність затримання озброєних злочинців залежить від якісної підготовки, яка може здійснюватись в обмежені строки або при наявності достатнього часу. Виокремимо деякі рекомендації щодо ефективного затримання озброєних злочинців працівником міліції на підготовчому етапі. По-перше, особливу увагу потрібно приділити отриманню відомостей про озброєного підозрюваного, ступінь його небезпеки, характер наявної зброї (боєприпасів) та ступінь володіння ним, фізичні можливості особи. Також важливим є отримання інформації про характер висунутих вимог; наявність заручників (їх стать, вік, стан здоров'я); наявність співучасників, організаторів поза місця перебування злочинців; характер і зміст загроз з боку осіб, які чинять збройний опір; можливі умови припинення опору.

Безпосередньо тактичними прийомами працівника ОВС на етапі підготовки до затримання озброєного злочинця чи групи злочинців є:

- розгляд питання про кількісний і персональний склад групи затримання;
- включення до складу оперативної групи працівника жіночої статі в разі, коли повинна бути затримана особа (особи) тієї самої статі;
- визначення місця, часу, умов затримання;
- неодмінне забезпечення учасників затримання відповідними засобами криміналістичної та оперативної техніки (звуко- і відеоапаратурою, транспортом, засобами зв'язку тощо);
- визначення послідовності затримання;
- розподілення обов'язків між учасниками затримання, послідовність дій, і хто їх виконуватиме під час і після затримання;
- доведення до відома всіх учасників затримання даних про прикмети зовнішності затримуваного;
- сформування групи затримання, аналіз і вжиття заходів безпеки при проведенні затримання, передбачення заходів для усунення можливості втечі затриманого;
- при проведенні інструктажу доведення до відома кожного з учасників операції, хто і які засоби захисту, озброєння, зв'язку повинен мати.

До підготовчих заходів також належать: вивчення місця, де буде проводитися затримання, з'ясування наявності природних або штучних укриттів і їх фізичних властивостей; формування групи захоплення, групи прикриття, резервної групи, їх інструктаж і оперативно-технічне забезпечення; складання плану затримання [3].

Говорячи про кількісний склад бійців штурмової групи по безпосередньому фізичному затриманню й роззброєнню злочинців, слід зазначити, що за чисельністю група захоплення створюється з розрахунку троє співробітників спецслужб на одного злочинця. Водночас у цілях маскування члени групи забезпечуються цивільним одягом. Група прикриття чисельністю від чотирьох до шести осіб створюється для блокування місця затримання й надання допомоги групі захоплення [4, 36]. Слід зазначити, що до складу групи затримання також повинні входити особи (як чоловічої, так і жіночої статі), які здійснюють переговори з озброєними злочинцями. Результат уміло проведених переговорів може стати альтернативою ризикованого силового варіанту розв'язування ситуації. З іншого боку, якщо рішення проблеми силовим шляхом неминуче, переговори дозволяють потягнути час і дають можливість підготуватися групі захоплення [5, 12].

Підводячи висновок, необхідно зазначити, що професія міліціонера характеризується великим ризиком для життя, який можна зменшити завдяки покращанню професійної підготовки співробітників ОВС під час виконання покладених на них завдань. Запропоновані рекомендації щодо затримання озброєних злочинців на підготовчому етапі спрямовані на недопущення або подолання збройного опору, а також покликані звести до мінімуму або ж повністю усунути можливі втрати з боку співробітників правоохоронних органів і забезпечити ефективне захоплення озброєних злочинців. У наступній науковій публікації планується розроблення практичних рекомендацій працівникам підрозділів органів внутрішніх справ України щодо застосування тактичних прийомів на етапі безпосереднього затримання озброєних злочинців або групи злочинців.

Література

1. Тактико-спеціальна підготовка працівників ОВС України: навчальний посібник / С.М. Банах, В.Р. Булачек, І.С. Винярчук, Ю.Р. Йосипів та ін. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 300 с. – [Електронний ресурс]: file:///C:/Documents%20 and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE% D0%B8%20%D0%B4 %D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%

8B/Downloads/UL0000031.PDF.

2. Тактические основы специальных операций. (Часть III) Учебное пособие / Г.В. Епур, О.В. Павлов, В.В. Животов, Бихалов / Луганск РИО ЛИВД, 2001.– 110 с.

3. Методичні рекомендації про дії працівників органів і підрозділів внутрішніх справ в типових та екстремальних ситуаціях – НАВС, 2013 – [Електронний ресурс]: http://www.naiau.kiev.ua/ files/kafedru/ad/pro_dii_pracivnuk.pdf.

4. Аналітичний огляд та вдосконалення організації проведення спеціальних операцій службами та підрозділами органів внутрішніх справ України в сучасних умовах / Укл.: М.О. Свірін, В.П. Климчик, Я.М. Калашник, В.Л. Трасковський; відп. ред. А.І. Пясецький. – К.: НАВС України, 2000. — 56 с.

5. Свободный Ф.К. Особенности ведения переговоров в ситуации захвата заложников: методические рекомендации для курсантов, слушателей и практических работников органов внутренних дел и юстиции. / Ф.К. Свободный. – Б., 2004. – 46 с.

Конєв О.Ю.,
доцент кафедри тактико-спеціальної та вогневої підготовки
ОДУВС
Надійшла до редакції: 09.04.2015

УДК 34:159.923:371.13:351.743

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ ТА ОХОРОННИХ ПІДПРИЄМСТВ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Громовенко К. В.

У статті досліджена проблематика правового регулювання діяльності приватних військових та охоронних підприємств у період збройного конфлікту. Участь недержавних суб'єктів у збройному конфлікті викликає ряд питань щодо дотримання ними норм міжнародного гуманітарного права. Проаналізовано правовий статус приватних військових та охоронних підприємств у період збройного конфлікту. Охарактеризовано притягнення до відповідальності приватних військових та охоронних підприємств за порушення міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: *збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, приватні військові та охоронні підприємства, приватні військові та охоронні компанії, приватні військові компанії.*

В статье исследована проблематика правового регулирования деятельности частных военных и охранных предприятий в период вооруженного конфликта. Участие негосударственных субъектов в вооруженном конфликте вызывает ряд вопросов относительно соблюдения ими норм международного гуманитарного права. Проанализирован правовой статус частных военных и охранных предприятий в период вооруженного конфликта. Охарактеризовано вопрос привлечения к ответственности частных военных и охранных предприятий за нарушение международного гуманитарного права.

Ключевые слова: *вооруженный конфликт, международное гуманитарное право, частные военные и охранные предприятия, частные военные и охранные компании, частные военные компании.*

The paper investigates the problems of legal regulation of private military and security companies during armed conflict. Participation of non-State actors in armed conflict raises a number of questions concerning their compliance with international humanitarian law. It analyzed the legal status of private military and security companies during armed conflict. The issue of accountability of private military and security companies for violations of international humanitarian law is characterized.

Keywords: *armed conflict, international humanitarian law, private military and security companies and private military companies.*

Проблема правового регулювання діяльності приватних військових та охоронних підприємств (далі – ПВОП) у період збройного конфлікту – частина загальної проблеми участі недержавних суб'єктів у збройному конфлікті. Участь недержавних суб'єктів у збройному конфлікті викликає ряд питань щодо дотримання ними норм міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), зокрема поваги до осіб, які перебувають під покровительством, покровителів та відповідальності за порушення МГП [1; 2 та ін.]. Незважаючи на те, що недержавні суб'єкти в тій чи іншій мірі брали участь у різних збройних конфліктах, їх роль і характеристики, як і потенційні загрози, які виходять від їх участі в конфліктах, безсумнівно відрізняються і зазнають певних змін. Це стосується також ПВОП. У теперішній час не викликає сумнівів можливість і здатність ПВОП впливати на безпеку та добробут мільйонів людей у зонах, де відбуваються збройні конфлікти. У цьому зв'язку важливим є правовий статус ПВОП та їх персоналу, їх здатність дотримуватися норм МГП у процесі своєї діяльності в період збройного конфлікту.

Варто зауважити, що в умовах збройного конфлікту первинним є не правовий статус ПВОП, а статус його персоналу. На нашу думку, не виступає аксіомою абсолютна неможливість належності персоналу ПВОП до комбатантів / учасників збройного конфлікту неміжнародного характеру лише на тій підставі, що вони належать до недержавних акторів, як указують окремі автори. Ідеться лише про те, що персонал у силу своєї належності до ПВОП автоматично не є законним учасником ЗК (комбатантом), але може ним стати за додаткових умов, про які йтиметься нижче. Причому ці умови розрізняються не лише залежно від виду збройного конфлікту, але й від категорії комбатантів. Як зазначає В. В. Гаврилов, співробітники ПВОП «залежно від характеру виконуваних ними завдань і конкретної ситуації... можуть бути як зараховані до числа комбатантів, так і мати статус цивільних осіб» [3, с. 333].

Як правильно зазначає А. А. Сирхаєв, існують проти-

© К.В. Громовенко, 2015

лежні точки зору з питання визначення статусу приватних військових та охоронних компаній як учасників збройного конфлікту. Учений розглядає можливість віднесення персоналу приватної військової та охоронної компанії до різноманітних категорій, які передбачені МГП: 1) члени регулярних збройних сил, 2) цивільні особи, 3) цивільні особи, які слідують за збройними силами [4, с. 9].

Діяльність ПВОП у період збройного конфлікту породжує декілька важливих проблем, зумовлених особливостями правового регулювання збройного конфлікту в цілому і недостатнім рівнем регламентації правового статусу і режиму ПВОП та його персоналу, особливо у випадку діяльності ПВОП від імені і за дорученням держави. До них належить проблема дотримання міжнародного права прав людини і МГП у період збройного конфлікту, відповідальності персоналу ПВОП за порушення норм міжнародного права прав людини і МГП у процесі своєї діяльності. Як зазначав у цьому зв'язку заступник Верховного комісара ООН із прав людини Кюнг-ва Канг на засіданні міжсесійної міжурядової робочої групи відкритого складу з розгляду можливості створення міжнародної нормативної бази для регулювання, моніторингу та контролю діяльності ПВОК, відсутність чіткої юридичної регламентації статусу ПВОК у період ведення збройного конфлікту, неоднозначне визначення їх правового становища як комбатантів або як цивільного населення несе в собі ризик стирання фундаментальної для МГП та гуманітарної діяльності відмінності між цими двома категоріями осіб [5].

Важливим питанням є й визначення встановлення правового зв'язку між державою і ПВОП в разі участі останнього в збройному конфлікті, опосередкованому в статусі персоналу ПВОП як комбатантів або цивільного населення, для визначення пов'язаності ПВОП нормами міжнародного права прав людини. Відповідаючи на запитання, чи пов'язані співробітники ПВОП у своїй діяльності міжнародними нормами про захист прав людини, В. М. Русинова відповідає, що це може бути застосовано до тих випадків, коли дії таких осіб можуть бути присвоєні державі. В інших випадках вирішення даного питання залежить від законодавства ліцензуючої держави, держави, де здійснюється діяльність, і держави, що уклала відповідний контракт, оскільки воно належить до сфери «позитивних зобов'язань» держав із дотримання міжнародних договорів і звичаїв у сфері захисту прав людини [6].

Сьогодні, як зазначено вище, міжнародно-правових норм, що безпосередньо закріплюють права та обов'язки персоналу ПВОП, як окремої і самостійної категорії в МГП, не існує. Це у свою чергу не виключає ідентифікацію їх як більш широкої категорії осіб у рамках МГП.

Як указує Н. Абрамішвілі у своїй статті «Роль та місце приватних військових компаній через МГП», саме в МГП ми знаходимо критерії для визначення статусу приватних військових компаній, а також чіткі права та обов'язки, як тільки визначаємо, чи потрапляють співробітники приватних військових компаній в ту чи іншу категорію [7]. Ми повністю поділяємо таку точку зору.

Слід зазначити, що Женевські конвенції з Додатковим протоколом I визначають статус будь-яких осіб у період збройного конфлікту міжнародного характеру: або комбатанти (або некомбатанти), або цивільне населення. Згідно з Додатковим протоколом I, «цивільною особою є будь-яка особа, яка не належить до жодної з категорій, зазначених у статті 4.А. 1, 2, 3 і 6 Третьої конвенції і в ст. 43 цього Протоколу» (п. 1 ст. 50). Отже, будь-яка особа, яка не є комбатантом, є цивільною особою. Наскільки така класифікація об'єктивно відображає фактично сформовану ситуацію, коли до цивільних осіб необхідно відносити осіб, які систематично беруть участь у збройному конфлікті і фактично порушують чинні норми МГП (найманці, члени міжнародних терористичних операцій, персонал ПВОП) та іменуються «незаконними комбатантами» [8; 9], є темою для наукової дискусії, особливо щодо доцільності внесення відповідних змін до МГП. У цьому зв'язку важко не погодитися з К. У. Уоткіним про наявність численних труднощів у застосуванні чіткої відмінності між комбатантом і цивільною особою: у формулюванні ясних і повних критеріїв для статусу комбатанта; у визначенні достатньої кількості критеріїв, які дозволяють вважати, що цивільна особа бере безпосередню участь у воєнних діях; облік присутності цивільних осіб у зоні бойових дій або їх участь у військових зусиллях держави [10].

Що стосується персоналу ПВОП, то, на нашу думку, з урахуванням фактичної ситуації їх діяльності в умовах збройного конфлікту питання полягає в: 1) можливості інтерпретації існуючих нормативних критеріїв до персоналу ПВОП щодо: а) класифікації їх як комбатантів; б) кваліфікації їх дій, що порушують закони і звичаї війни в статусі комбатантів; в) диференціації персоналу ПВОП на таких, які належать до комбатантів, і таких, які не належать до них; г) персоналу ПВОП, який не є комбатантом, але правомірно виконує в умовах збройного конфлікту певні функції (охоронні, логістичні, гуманітарні); д) кваліфікації в певних випадках персоналу ПВОП як осіб, які незаконно беруть участь у збройному конфлікті, не є комбатантами; 2) необхідності зміни критеріїв для класифікації комбатантів або доповнення їх переліку персоналом ПВОП.

До безпосереднього розгляду статусу і підстав віднесення до певної категорії персонал ПВОП, слід зазначити, що їх статус (як і критерії віднесення до цього статусу) залежатиме від виду збройного конфлікту: збройний конфлікт міжнародного характеру, збройний конфлікт неміжнародного характеру, меншою мірою інтернаціоналізований конфлікт. На дану обставину абсолютно обґрунтовано звертають увагу багато авторів [11, с. 7]. Наприклад, В. М. Русинова вказує: «У світлі норм jus in bello статус співробітників приватної військової та охоронної компанії залежить від класифікації збройного конфлікту як міжнародного або неміжнародного, і від виду діяльності, яку вони здійснюють» [6].

Категорія «комбатант» застосовується у випадку збройного конфлікту міжнародного характеру, правовий статус персоналу ПВОП у процесі якого слід розглядати окремо від правового статусу ПВОП у період збройного конфлікту неміжнародного характеру.

При цьому в контексті нашого аналізу має важливе значення визначення поняття «комбатант» і його видова різноманітність.

Як правило, для визначення поняття, критеріїв, умов належності до комбатантів застосовують ст. 4 Женевської конвенції III і ст. 43 Додаткового протоколу I. Однак у них використовуються різні формулювання. У ст. 43 Додаткового протоколу I йдеться про збройні сили в узагальненому розумінні і формулюються загальні критерії, яким збройні сили, що входять до їх складу, повинні відповідати (п. 1 ст. 43 Додаткового протоколу I), із зазначенням в п. 2 ст. 43 Додаткового протоколу I, що «особи, які входять до складу збройних сил сторони,

що перебуває в конфлікті ..., є комбатантами, тобто вони мають право брати безпосередню участь у воєнних діях», тобто належність до збройних сил (що відповідає умовам п. 1 ст. 43 Додаткового протоколу I) є єдиною умовою наділення особи статусом комбатанта (за винятком некомбатантів). Як нам здається, у певному розумінні сталася деперсоніфікація комбатанта в порівнянні зі ст. 4 Женевської конвенції III.

Звернемо увагу на такі особливості. По-перше, особа володіє статусом комбатанта незалежно від того, чи брала участь вона, чи бере участь у нападі або у воєнній операції, що є підготовкою до нападу. Тобто статус комбатанта (здебільшого) безпосередньо не пов'язаний з безпосередньою діяльністю особи, а пов'язаний з належністю до певної структури (збройні сили, ополчення партизанських загонів). Такий висновок можна зробити з п. 5 ст. 44 Додаткового протоколу I. Тобто персонал ПВОП, включений до складу збройних сил, незалежно від фактичної участі в нападі і бойової операції, належить до комбатантів. По-друге, тлумачення п. 2 ст. 44 Додаткового протоколу I дозволяє виключити вимогу щодо обов'язкового дотримання МГП з умов «комбатантності», зробивши її факультативною для всіх категорій комбатантів за ст. 4 Женевської конвенції III (залежно від сфери дії цього пункту – на всіх комбатантів або тільки тих, які входять до складу збройних сил відповідно п. 1 ст. 43 Додаткового протоколу I), коли як недотримання цієї вимоги відповідно до умов п. 2 п. А ст. 4 Женевської конвенції III та п. 6 п. А ст. 4 Женевської конвенції III призводить до неможливості отримання статусу комбатанта особовим складом «інших ополчень і добровольчих загонів, включаючи особовий склад організованих рухів опору, які належать стороні, що перебуває в конфлікті» (п. 2 п. А ст. 4 Женевської конвенції III) і «населенням неокупованої території, що при наближенні ворога стихійно з власної волі береться за зброю для боротьби з озброєними військами, не встигнувши сформуватися в регулярні війська, якщо воно носить відкрито зброю і дотримується законів і звичаїв війни» (п. 6 п. А ст. 4 Женевської конвенції III). Тобто дотримання МГП за Женевською конвенцією III є кваліфікуючою ознакою для наділення статусом комбатанта, а за Додатковим протоколом I – ні. Однак недотримання МГП комбатантами фактично свідчить, залежно від наслідків, про скоєння військових злочинів. Ці обставини важливо враховувати при визначенні статусу персоналу ПВОП. На нашу думку, критерієм можливості легітимізації участі ПВОП в міжнародному збройному конфлікті у ролі комбатанта як обов'язкова умова має бути дотримання ним норм міжнародного права, що застосовуються в період збройного конфлікту.

Питання міжнародно-правової регламентації діяльності ПВОП в період ЗК нерозривно пов'язані з проблемою відповідальності ПВОП, їхнього персоналу та держав. Ця проблема розглядалася в працях А. А. Сирхаєва, дисертація якого була присвячена дослідженню відповідальності приватних військових та охоронних компаній в МГП [4]. Учений визначає: «Відповідальність приватних військових та охоронних компаній слід розглядати у двох аспектах: 1) відповідальності за порушення норм МГП; 2) відповідальності за найманство». Однак, «розглядаючи питання визначення відповідальності за порушення норм МГП, автор порушує питання відповідальності щодо таких категорій учасників даних правовідносин: 1) відповідальність держав реєстрації; 2) відповідальність держав перебування приватних військових та охоронних компаній; 3) відповідальність приватних військових та охоронних компаній» [4, с. 17]. На нашу думку, це різні питання, і відповідальність власне ПВОП має самостійний характер. Тому ми окремо виділяємо питання відповідальності персоналу ПВОП в рамках міжнародного кримінального права, відповідальність ПВОП за порушення загального міжнародного права, МГП і права прав людини, та міжнародно-правову відповідальність держав у зв'язку з діяльністю ПВОП. В останньому випадку постає питання про відповідальність держави за діяльність збройних підрозділів, які не входять у державний апарат [12, с. 160].

Проблематика діяльності ПВОП та МГП саме в контексті відповідальності розгорнута в матеріалах Наради експертів щодо приватних військових підрядників про їхній статус та відповідальність держави за їх дії, підготовлений Навчально-науковим центром з МГП (Женева) [13]. У матеріалі наради розкрито питання відповідальності держави, де співробітники ПВОП є комбатантами [13, p. 9-12]; відповідальності держави, де співробітники ПВОП є некомбатантами [13, p. 13-21]; відповідальності держави, де співробітники ПВОП є найманцями [13, p. 22-29]; міжнародна відповідальність за діяльність ПВОП, яких наймають для участі в операціях для підтримання миру [13, p. 30-65]. Питання відповідальності ПВОП розглядали Дж. Н. Маогото та Б. Шихі крізь призму концепцій колективної відповідальності та відповідальності держави [14].

Розглянемо питання про кримінальну відповідальність персоналу ПВОП за безпосередню участь у воєнних діях. Із цього приводу А. А. Сирхаєв констатує: «У разі безпосередньої участі у воєнних діях такий персонал повинен втрачати право на захист від нападів у ролі цивільних осіб і нести відповідальність згідно з кримінальним законодавством країни, у владі якої він опинився, або відповідно до кримінального законодавства країни його громадянства» [4, с. 19], що правильно лише частково. По-перше, мова може йти про персонал ПВОП, який не володіє статусом комбатанта або військовополоненого. По-друге, персонал ПВОП, який не володіє статусом комбатанта або військовополоненого відповідно до Додаткового протоколу I, може кваліфікуватися як найманець, якщо він відповідає всім ознакам найманця, або бути особою, яка бере участь у воєнних діях, але не володіє правом на це, без кваліфікації його як найманця згідно зі ст. 47 Додаткового протоколу I (наприклад, він є громадянином сторони, що перебуває в конфлікті, або особою, яка постійно проживає на території; контролюючою стороною, що перебуває в конфлікті п. d) ст. 47 Додаткового протоколу I). Тому він втрачає (підкреслимо, саме втрачає відповідно до п. 3 ст. 51 Додаткового протоколу I, а не повинен втрачати) захист, яким користуються цивільні особи. По-третє, обов'язковість відповідальності за безпосередню участь у воєнних діях персоналу ПВОП ми ставимо під сумнів. У разі кримінального переслідування за безпосередню участь у воєнних діях персоналу ПВОП можливі чотири кваліфікації: за безпосередню участь у воєнних діях будь-яких осіб, які не володіють правом на це, у тому числі і персонал ПВОП; за найманство в цілому, і відповідність персоналу ПВОП критеріям найманця (згідно з національним законодавством, яке може відрізнятися від положень ст. 47 Додаткового протоколу I); за фактично вчинені дії (вбивство, поранення тощо) комбатантів противника при безпосередній участі у військових діях; за скоєння військових злочинів при безпосередній участі у воєнних діях. Однак існує потенційна можливість і п'ятої ситуації – не підпадання персоналу ПВОП під кримінальну

відповідальність конкретної держави через відсутність застосовної норми кримінального законодавства.

Як указує Ч. Лехнардт у статті «Індивідуальна відповідальність приватного військового персоналу через міжнародне кримінальне право» [15], приватний військовий персонал може скоїти міжнародні злочини, однак вони часто інтегровані в ієрархічний структурований колектив, такий як армія чи поліція. Приватний характер компанії може стати проблемою, особливо якщо врахувати випадки, коли їхній персонал скоює військові злочини і постає питання про відповідальність [15, p. 1016-1012].

Література

1. Michelle L. Mack, Compliance with International Humanitarian Law by Non-State Actors in Non-International Armed Conflicts [Електронний ресурс] / L. M. Michelle // International Humanitarian Law Research Initiative (Working Paper). – 2003. – November. – Режим доступу: http://ihl.ihlresearch.org/_data/n_0002/resources/live/briefing3293.pdf

2. Ryngaert C. Non-State Actors and International Humanitarian Law [Електронний ресурс] / C. Ryngaert // Institute for International Law, 2008. – Режим доступу: https://www.law.kuleuven.be/iir/nl/onderzoek/wp/WP146e.pdf

3. Гаврилов В. В. Правовое положение частных военных и охранных компаний: задачи международного и национального регулирования / В. В. Гаврилов // Российский ежегодник международного права. – 2009. Специальный выпуск. – СПб. : Социально-коммерческая фирма «Россия-Нева», 2010. – С. 330-353.

4. Сырхаев А. А. Ответственность частных военных и охранных компаний в международном гуманитарном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 – Международное право. Европейское право / А. А. Сырхаев ; ФГБОУ ВПО «Российский университет дружбы народов». – М., 2013. – 22 с.

5. Вступительное слово Заместителя Верховного комиссара ООН по правам человека Кюнг-ва Канг на заседании Межсессионной межправительственной рабочей группы открытого состава по рассмотрению возможности создания международной нормативной базы для регулирования, мониторинга и контроля деятельности частных военных и охранных компаний [Електронний ресурс] // Управление Верховного Комиссара по правам человека. – Режим доступу: http://www.ohchr.org/RU/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID= 11059&LangID =R

6. Русинова В. Н. Проблемы международно-правового регулирования деятельности частных военных и охранных предприятий [Електронний ресурс] / В. Н. Русинова // Российское право в Интернете : журнал. – 2009. – № 5. – Режим доступу: http://www.rpi.msal.ru/prints /200905_3.html

7. Abramishvili N. Role and Place of Private Military Companies under International Humanitarian Law [Електронний ресурс] / N. Abramishvili. – Режим доступу: http://ihlyerevan.rau.am/docs/conference_2009.pdf

8. Короткий Т. Р. К вопросу о правомерности применения термина «незаконный комбатант» / Т. Р. Короткий // Альманах международного права / ред. коллегия. : Кивалов С. В. (гл. ред.) и др. – О. : Фенікс, 2009. – С. 203-220.

9. Короткий Т. Р. Понятие «незаконные комбатанты» и их правовой статус / Т. Р. Короткий // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. -- Одеса : Юрид. лит., 2009. – Т. 8. – С. 242-251.

10. Уоткин К. У. Комбатанты, «непривилегированные воюющие» и конфликты XXI века [Електронний ресурс] / К. У. Уоткин // Подтверждение и развитие международного гуманитарного права : материалы для Неформальной встречи экспертов на высшем уровне, посвященной теме (Кембридж, 27–29 июня 2003 г.). – Режим доступу: http://www.sk-news.ru/mgp/doc/doc_07_05.doc

11. Котляров И. И. Негосударственные вооруженные группы и международное гуманитарное право / И. И. Котляров, Ю. В. Пузырева // Московский журнал международного права. – 2013. – № 3 (90). – С. 3-22.

12. Страйдом Г. А. Позиция ЮАР по вопросу регулирования деятельности частных военных и охранных компаний за рубежом / Г. А. Страйдом // Российский ежегодник международного права. 2009. Специальный выпуск. – СПб. : Социально-коммерческая фирма «Россия-Нева», 2010. – С. 154-175.

13. Expert Meeting on Private Military Contractors: Status and State Responsibility for their actions, 2005. – 67 p.

14. Maogoto J. N. Private Military Companies & International Law: Building New Ladders of Legal Accountability & Responsibility / J. N. Maogoto, B. Sheehy // Cardozo J. Of Conflict Resolution [Vol. 11:99 2009] Private Military Companies & Int'l Law. – P. 99-132.

15. Lehnardt C. Individual Liability of Private Military Personnel under International Criminal Law / C. Lehnardt // The European Journal of International Law. – 2008. – Vol. 19. – No. 5. – P. 1015-1034.

К.В. Громовенко,
кандидат юридичних наук, директор Інституту національного та міжнародного права Міжнародного гуманітарного університету
Надійшла до редакції: 05.04.2015

УДК 343.2

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВИЯВЛЕННЯ ВИМАГАНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОРГАНІЗОВАНИМИ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПОВАННЯМИ

Подобний О.О.,
Шамота М.В.

Обґрунтовано, що вдосконалення такого напряму роботи, як виявлення вимагань, вчинюваних організованими злочинними угрупованнями, повинно здійснюватися в організаційному й тактичному напрямах. За першим напрямом запропоновано створення управління оперативних розробок кримінальної поліції.

***Ключові слова**: вимагання, виявлення, організовані злочинні угруповання.*

Обосновано, что совершенствование такого направления работы, как выявление вымогательств, совершаемых организованными преступными группировками, должно осуществляться в организационном и тактическом направлениях. По первому направлению предложено создание управления оперативных разработок криминальной полиции.

Ключевые слова: *вымогательство, выявление, организованные преступные группировки.*

It is proved that the improvement of such an area of

© О.О. Подобний, М.В. Шамота, 2015

work, as the detection of extortion committed by organized criminal groups, must be carried out in the organizational and tactical directions. The first direction proposes the establishment of efficient findings of the criminal police.

***Keywords**: extortion, identifying organized criminal groups.*

Виявлення організованих злочинних угруповань, їх злочинної діяльності практично, переважно, здійснюється оперативно-розшуковим шляхом, тобто завдяки оперативному спостереженню за криміногенним середовищем, викриттю в ньому стійких кримінальних зв'язків і, відповідно, тих, що складаються, чи вже сформованих організованих структур, встановлення організаторів, виконавців та інших осіб, які в тій чи іншій формі сприяють цій структурі в здійсненні її злочинної діяльності [1]. Базуючись на цій тезі, повне розкриття проблем методики виявлення та розслідування вимагань, що пов'язані з організованою злочинною діяльністю, обумовлено необхідністю аналізу з криміналістичних позицій загальних напрямів і тактики діяльності оперативних підрозділів.

Сьогодні оперативно-розшуковий аспект виявлення злочинів є однією з основних організаційно-тактичних форм оперативно-розшукової діяльності. Означене випливає з положень Закону «Про ОРД», у ст. 1 якого пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб чи груп, відповідальність за яку передбачена кримінальним законодавством, визначені як основне завдання ОРД.

З нашої точки зору, питання щодо оперативно-розшукового аспекту виявлення вимагань, які вчиняються організованими злочинними угрупованнями, необхідно розглядати з трьох основних його сторін: по-перше, з організаційної, що повинна охоплювати питання системно-структурного забезпечення вказаного напряму роботи; по-друге, з точки зору загальних засад виявлення злочинів у сучасних умовах становлення чинного кримінального процесуального та оперативно-розшукового законодавства; по-третє, безпосередньо тактичний рівень здійснення оперативного пошуку організованих злочинних угруповань, що вчинюють вимагання. У рамках відкритої статті вважаємо за необхідне зосередити свою увагу на першому із зазначених боків проблематики.

Останні дослідження за темою в сегменті системно-структурного забезпечення діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, безперечно, асоціюються з працями О.М. Бандурки, В.Л. Грохольського, О.О. Дульського, В.М. Плішкіна та ін. учених [2-7].

Мета статті полягає у визначені в сучасних умовах напрямів удосконалення роботи оперативних підрозділів з виявлення організованих злочинних угруповань, що вчинюють вимагання.

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [8], систему державних органів, які здійснюють боротьбу з організованою злочинністю, становлять: а) спеціально створені для боротьби з організованою злочинністю державні органи; б) державні органи, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю в межах виконання покладених на них інших основних функцій. До державних органів, спеціально створених для боротьби з організованою злочинністю, згідно з колишньою редакцією зазначеної статті належали спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України (далі – підрозділи ГУБОЗ), які були ліквідовані 12.02.2015 р. відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування органів внутрішніх справ» [9]. З ліквідацією підрозділів ГУБОЗ як державного органу, спеціально створеного для боротьби з організованою злочинністю та визначеного указаною нормою, на сьогодні залишилися лише спеціальні підрозділи по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Служби безпеки України. До державних органів, які беруть участь у боротьбі з організованою злочинністю, належать: органи внутрішніх справ України і Служби безпеки України, крім зазначених у пункті 2 цієї статті; органи прокуратури України; органи доходів і зборів, органи Державної прикордонної служби України та органи державного фінансового контролю; органи і установи виконання покарань та слідчі ізолятори; розвідувальний орган Міністерства оборони України; Служба зовнішньої розвідки України.

Тобто, на жаль, необхідно констатувати, що сьогодні фактично зламана система спеціалізованих оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, покликаних протидіяти «загальнокримінальним» організованим злочинним угрупованням за схемою «від осіб – до злочинів». Отже, ми повинні наголосити, що, оскільки відповідно до ст. 216 КПК України «Підслідність» злочин, передбачений ст. 189 КК України (також і за ч. 4, що вчинений організованою групою), віднесено до компетенції органів внутрішніх справ, то в рамках нашого дослідження, насамперед, необхідно аналізувати саме їх систему оперативних підрозділів.

Ми приєднуємося до точки зору тих учених, які критикували систему підрозділів ГУБОЗ, що діяла до останнього реформування [4; 10]. Зокрема, був зроблений однозначний висновок про те, що структура цих підрозділів на рівні ГУБОЗ МВС України та УБОЗ ГУМВС-УМВС в областях більше спрямована на управлінську, а не на практичну діяльність. Вона була громіздкою та викликала певні труднощі в оперативному управлінні спецпідрозділами, відволікала від виконання основних завдань і функцій. До структури спецпідрозділів, окрім оперативно-розшукових, оперативно-технічних і слідчих підрозділів, також належали інформаційно-аналітичні, фінансового, кадрового забезпечення, швидкого реагування, внутрішньої безпеки та інші служби, необхідні для забезпечення їх діяльності.

З ліквідацією підрозділів ГУБОЗ та переведенням їх найбільш дієвого, спеціалізованого інструментарію оперативного пошуку – підрозділів кримінальної розвідки – до системи кримінальної поліції [11], саме остання відповідатиме як за напрями боротьби із «загальнокримінальною» організованою злочинністю, так і протидії злочинності у сфері економіки, зокрема її організованим формам.

Щодо безпосередньо організованої злочинної діяльності, пов'язаної з вимаганням, то цей напрям на сьогодні є компетенцією такого основного підрозділу кримінальної міліції, як карний розшук, у структурі якого, зокрема, функціонують підрозділи розкриття злочинів проти власності, боротьби з груповою та етнічною злочинністю, а також, лише на рівні центрального апарату, підрозділ оперативних розробок [12]. Саме ці підрозділи на сьогодні складають систему оперативних підрозділів

по боротьбі з вимаганнями, що вчинюються ОЗУ.

Однак відділ оперативних розробок, що забезпечує документування організованої злочинної діяльності за схемою «від осіб – до злочинів» діє лише на рівні центрального апарату в Департаменті карного розшуку, що не дозволяє вести наступальні оперативні розробки на всій території держави. Вочевидь у цьому зв'язку є доречним повернутися до досвіту роботи Управління оперативних розробок (далі – УОР) при Департаменті карного розшуку (далі – ДКР), яке ефективно функціонувало в період 2004-2010 рр.

Управління оперативних розробок створювалося з метою безпосередньої організації оперативно-розшукових заходів з документування та викриття протиправної діяльності учасників організованих груп і злочинних організацій з міжрегіональними та міжнародними зв'язками, розкриття вчинених ними тяжких і особливо тяжких злочинів, належного реагування на негативні зміни в оперативній обстановці на території України. УОР організовувало роботу за оперативно-територіальним принципом, що передбачає оперативне обслуговування та безпосереднє здійснення оперативно-розшукових заходів з документування й викриття протиправної діяльності учасників організованих злочинних угруповань, розкриття вчинених ними злочинів на певних адміністративних територіях держави. Структуру і штат УОР за пропозицією начальника ДКР затверджував Міністр внутрішніх справ України. Ця структура складалась з: керівництва; сектору оперативно-аналітичного забезпечення; відділу оперативних розробок на території східного регіону з оперативно-територіальним обслуговуванням Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської та Харківської областей; відділу оперативних розробок на території центрального регіону з оперативно-територіальним обслуговуванням міста Києва, Вінницької, Житомирської, Київської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської областей; відділу оперативних розробок на території південного регіону з оперативно-територіальним обслуговуванням Автономної Республіки Крим, Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської областей та міста Севастополь; відділу оперативних розробок на території західного регіону з оперативно-територіальним обслуговуванням Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької областей. Відповідно до структури УОР базовими органами розташування його відділів були МВС, ГУМВС України в Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Львівській, Одеській та Харківській областях [13].

Результати здійсненого дослідження надають можливість зробити висновок, що в сучасних умовах з метою активізації роботи компетентних оперативних підрозділів за принципом «від особи – до злочину» необхідно організувати діяльність аналогічного УОР у рамках кримінальної поліції з включенням до його складу та підпорядкованих відділів, окрім працівників, що спеціалізуються на боротьбі із «загальнокримінальною» злочинністю, також фахівців у сфері протидії економічній злочинності з покладанням на них функцій документування організованої злочинної діяльності.

Література

1. Аркуша Л.И. Выявление и расследование организованной преступной деятельности при наличии коррумпированных связей [Текст]: монографія / Л.И. Аркуша – Одесса: Одесская национальная юридическая академия, 2003. – 207 с.

2. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ \: підручник / [за ред. Ю.Ф. Кравченка]. – К.: НАВСУ, 1999. – 702 с.

3. Бандурка О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення / О. М. Бандурка. – Харків: Основа, 1996. – 368 с.

4. Грохольський В.Л. Управління діяльністю спеціальних підрозділів МВС України по боротьбі з організованою злочинністю : дис. … доктора юрид. наук : 12.00.07 / Грохольський Володимир Людвигович. – Харків, 2004. – 416 с.

5. Дульський О.О. Організаційно-правові основи діяльності спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 21.07.04 „Оперативно-розшукова діяльність" / О.О. Дульський. – Київ, 2003. – 19 с.

6. Подобний О.О. Окремі аспекти вдосконалення системи оперативних підрозділів по боротьбі з корисливо-насильницькою організованою злочинністю [Текст] / О.О. Подобний // Організаційно-правові засади боротьби з правопорушеннями на транспорті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 23-24 грудня 2011 р.). – Одеса: ОДУВС, 2011. – С. 189-190.

7. Подобный А. А. Становление и развитие в Украине оперативных подразделений по борьбе с корыстно-насильственной организованной преступностью [Текст] / А.А. Подобный // Научный вестник Академии Полиции: Научно-правовой журнал. – 3(8). – 2013. – С. 94-107.

8. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: закон України від 30.06.1993 р. № 3341-XII із змін., внес. згідно із Законами України та Рішеннями Конституційного Суду: за станом на 12.02.2015 № 193-VIII. – [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua.

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування органів внутрішніх справ: закон України від 12.02.2015 р. № 193-VIII. – [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua.

10. Подобний О.О. Теоретичні, правові та організаційно-тактичні основи оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ у боротьбі з корисливо-насильницькою організованою злочинністю: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Подобний Олександр Олександрович. – Одеса, 2014. – С. 194-195.

11. Сайт МВС України. [Електронний ресурс] : http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/524421.

12. Сайт МВС України. [Електронний ресурс] : http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/893408.

13. Про організацію діяльності Департаменту карного розшуку та підрозділів карного розшуку ГУМВС, УМВС: Наказ МВС України від 30.06.2009 № 285.

Подобний О.О.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри криміналістики
Національного університету «Одеська юридична академія»

Шамота М.В.,
здобувач кафедри криміналістики
Національного університету «Одеська юридична академія»

УДК 343.12

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КРЮЇНГОВИХ КОМПАНІЙ В УКРАЇНІ

Дрішлюк В.І.
Петльована І.В.

У статті висвітлюються проблеми державного регулювання діяльності крюїнгових компаній, які стосуються запровадження ліцензійних умов і питань їх дотримання під час здійснення діяльності із надання послуг щодо працевлаштування моряків за кордоном. У статті надається авторське визначення поняття «крюїнгова компанія», а також зроблені висновки і пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання діяльності крюїнгових компаній в Україні.

Ключові слова: крюїнг, крюїнгова компанія, ліцензійні умови, контроль.

В статье освещаются проблемы государственного регулирования деятельности крюингових компаний, которые касаются внедрения лицензионных условий и вопросов их соблюдения при осуществлении деятельности по предоставлению услуг относительно трудоустройства моряков за границей. В статье дано авторское определение понятия «крюинговая компания», а также сделаны выводы и предложения относительно усовершенствования правового регулирования деятельности крюинговых компаний в Украине.

Ключевые слова: *крюинг, крюинговая компания, лицензионные условия, контроль.*

The article deals with the problems of state regulation of crewing companies that deal with the implementation of the license conditions and compliance issues in the implementation of service delivery with respect to placement of seafarers abroad. In the article is done the author's definition of «crewing company», as well as conclusions and suggestions for improving the legal regulation of crewing companies in Ukraine.

Keywords: *crewing, crewing company, license conditions, control.*

Україна є морською державою й має великий економічний потенціал, але сьогодні, на превеликий жаль, слід констатувати наявність проблеми – відсутність національного флоту України. Судноплавна галузь господарства є важливим сегментом економіки і її руйнування відчутно впливає на загальний рівень розвитку держави. Усі ці процеси призвели до виникнення нового явища, яке отримало назву «ринок крюїнгових послуг». Саме створення крюїнгових компаній стало порятунком для фахівців, що мають морську спеціальність, допомогли зберегти численні навчальні заклади, які готують майбутні кадри в цій сфері, а також сприяли уникненню безробіття у великих масштабах, що стало б для держави чи малим тягарем [11, 322].

Сьогодні діяльність крюїнгових компаній, яка є особливим видом господарської діяльності, досить стрімко розвивається. Про це свідчить той факт, що в Україні з кожним роком зростає кількість таких посередницьких структур і створюються різноманітні асоціації, в які входять крюїнгові компанії. Так, наприклад, 25 січня 2007 року в Одесі була створена асоціація "Український морський союз", що включила 12 крюїнгових компаній з доброю репутацією [12, 317]. До того ж постійно проводяться семінари в рамках круглих столів, що стосуються проблем удосконалення функціонування крюїнгових компаній, в яких беруть участь провідні спеціалісти морської галузі, учені, представники органів державної влади, керівники крюїнгових компаній, представники профспілок. Проведення таких заходів має важливе значення, оскільки кожна зі сторін бачить проблеми правового регулювання діяльності крюїнгових компаній по-своєму, і завдяки спільному обговоренню знаходяться найкращі шляхи їх вирішення.

У чинному законодавстві відсутнє визначення поняття «крюїнгова компанія», що, у свою чергу, ускладнює процес державного регулювання діяльності таких компаній на законодавчому рівні. Необхідність вивчення сфери державного регулювання діяльності крюїнгових компаній зумовлена актуальністю для нашої країни, особливо для її південних регіонів. Зокрема, значна кількість крюїнгових компаній та їх філій розташована в портових містах, таких як: Одеса, Іллічівськ, Южне, Білгород-Дністровський, Ізмаїл, Маріуполь, Херсон, Миколаїв, Севастополь та інших.

Аналіз останніх досягнень і публікацій, в яких почато розв'язання цієї проблеми, свідчить про те, що наукові дослідження в цій сфері лише починають з'являтися, зокрема питанням діяльності крюїнгових компаній в Україні займалися: А.В. Кирилюк, Г.О. Сляднєва, І.П. Продіус, Р.А. Бундюк, Л. Крисюк, А. Драгончук.

Мета статті полягає у формулюванні визначення «крюїнгова компанія», а також у дослідженні окремих аспектів державного регулювання діяльності крюїнгових компаній в Україні. Досягнення поставленої мети вимагає вирішення наступних завдань: 1) дослідити існуючі визначення поняття «крюїнгова компанія»; 2) запропонувати власне визначення крюїнгової компанії; 3) проаналізувати нормативно-правові акти, які регулюють діяльність крюїнгових компаній.

Термін «крюїнг» запозичений з англійської мови й у перекладі означає «to crew, crewing – набирати екіпаж, суднову команду» [14, 169].

А.В. Кирилюк визначає крюїнгову компанію як юридичну особу, створену з метою отримання прибутку за допомогою здійснення професійної діяльності з пошуку, оцінки, відбору й мотивації персоналу – плавскладу суден по критеріях, заданих організацією замовником (судновласником або оператором судна), що має потребу в залученні відповідного персоналу. Ринок крюїнгових послуг, на його думку, є спеціалізованим напрямом підприємництва, що пов'язаний з людським чинником, сукупністю послуг з пошуку, оцінки, відбору й управління мотивацією, а так само найму робочої сили з метою забезпечення потреб сторонніх організацій – судноплавних компаній або операторів суден у персоналі [11, 324]. Запропоноване визначення має право на існування, але автор не зазначає ряд істотних моментів, які відображали б всю специфіку діяльності

© В.І. Дрішлюк, І.В. Петльована 2015

крюїнгових компаній. По-перше, діяльність крюїнгових компаній підлягає обов'язковому ліцензуванню. По-друге, з поданого визначення випливає, що крюїнгові компанії надають послуги лише одній стороні, тобто замовнику (іноземному суб'єкту господарювання), а про надання послуг морякам, які виявили бажання працювати в судновласній компанії, нічого не сказано.

Визначення поняття «крюїнг» також надавалось у Проекті Закону "Про підприємства, що здійснюють посередництво в працевлаштуванні громадян за кордоном" від 25.05.2005 р. № 4479, пропонованому народним депутатом В.Я. Шибком. Згідно з цим законопроектом «крюїнг» – це організована діяльність по набору працівників екіпажів морських або повітряних суден іноземної держави. А під крюїнговою компанію слід розуміти суб'єкта господарювання, який у встановленому законом порядку отримав ліцензію на посередництво в працевлаштуванні за кордоном і здійснює діяльність з посередництва [9]. На нашу думку, таке визначення крюїнгової компанії є загальним, зокрема, у ньому не деталізуються положення про послуги, що надаються цими компаніями, адже саме в цьому полягає їх особливість як суб'єктів господарювання.

З урахуванням зазначених думок, пропонуємо своє бачення стосовно визначення цього поняття. Отже, крюїнгова компанія – це суб'єкт господарювання, який зареєстрований у встановленому законом порядку як суб'єкт підприємницької діяльності та отримав ліцензію на здійснення господарської діяльності з посередництва в працевлаштуванні на роботу за кордоном, що, з одного боку, надає послуги з пошуку і відбору моряків для формування екіпажів суден за заявками іноземного суб'єкта господарювання (роботодавця чи посередника) відповідно до зовнішньоекономічного договору (контракту), укладеного між ними, а з іншого боку, надає інформаційно-консультативні послуги морякам на підставі договору про надання послуг з посередництва в працевлаштуванні на роботу за кордоном.

Оскільки на сьогодні немає спеціального закону, який би регулював діяльність крюїнгових компаній, уважаємо доцільним закріпити запропоноване визначення в Наказі Міністерства праці та соціальної політики «Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні на роботу за кордоном і Порядку контролю за додержанням Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні на роботу за кордоном» від 06.09.2000 р. № 272.

Натомість у підзаконних нормативно-правових актах можна знайти визначення господарської діяльності, що провадять крюїнгові компанії, як діяльності з посередництва в працевлаштуванні за кордоном. Таким чином, діяльність з посередництва в працевлаштуванні на роботу за кордоном – це надання суб'єктами господарювання послуг з пошуку роботи відповідно до заявок роботодавців щодо незайнятих робочих місць (вакантних посад) і надання інформаційно-консультативних послуг щодо можливостей працевлаштування, умов і розмірів оплати праці, найменування та місцезнаходження роботодавців [7].

Таке ж визначення надавалося в Проекті Закону "Про підприємства, що здійснюють посередництво у працевлаштуванні громадян за кордоном". Комітет з питань соціальної політики та праці, розглянувши ініційований законопроект, дійшов висновку, що із 26 статей цього законопроекту – 19 порушують положення Цивільного кодексу, Кодексу торговельного мореплавства України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Закони України: "Про зайнятість населення", "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" тощо. Тому члени Комітету прийняли рішення рекомендувати Верховній Раді України його відхилити. Як наслідок було видано Постанову про відхилення проекту Закону України "Про підприємства, що здійснюють посередництво у працевлаштуванні громадян за кордоном" від 15.12.2005 р. № 4479-1П [10]. Слід також відмітити, що цей законопроект уже подавався на розгляд до Верховної Ради України тим самим народним депутатом ще у 2002 році, але він також не пройшов слухання і був відхилений.

Для здійснення певних видів господарської діяльності необхідною умовою є отримання ліцензій. Ліцензування крюїнгових компаній здійснюється відповідно до базового Закону України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" від 01.06.2000 р., а також ряду підзаконних нормативно-правових актів. Відповідно до п. 32 ч. 3 ст. 9 указаного закону господарська діяльність з посередництва у працевлаштуванні за кордоном підлягає обов'язковому ліцензуванню [1]. У свою чергу, видача ліцензії крюїнговій компанії означає не лише те, що держава регулює цей вид господарської діяльності, а й служить доказом діяльності такого підприємства на законних підставах. Адже ліцензія є своєрідною гарантією для клієнтів, які користуються послугами таких компаній. Проте бувають випадки, коли моряки, які прагнуть співпрацювати з крюїнговими компаніями, не звертають увагу на наявність ліцензії, через що досить часто потрапляють до так званих нелегальних крюїнгів. Зокрема, цей закон визначає порядок ліцензування, установлює державний контроль у сфері ліцензування, відповідальність суб'єктів господарювання та органів ліцензування за порушення законодавства у сфері ліцензування.

Більш детально процедура ліцензування крюїнговх компаній відображена в Наказі Міністерства праці та соціальної політики "Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні на роботу за кордоном і Порядку контролю за додержанням Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні на роботу за кордоном" від 06.09.2000 р. № 272. Суб'єкт господарювання, який виявив намір здійснювати діяльність з посередництва у працевлаштуванні за кордоном, особисто або через уповноважений ним орган чи особу звертається до органу ліцензування з заявою про видачу ліцензії за встановленою формою. Причому до заяви необхідно додати перелік документів, затверджений п. 31 Постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження переліку документів, які додаються до заяви про видачу ліцензії для окремого виду господарської діяльності" від 04.07.2001 р. № 756 [4]. Згідно з п. 1.4 зазначеного вище Наказу органом ліцензування господарської діяльності з посередництва в працевлаштуванні на роботу за кордоном є Міністерство праці та соціальної політики України (сьогодні це Міністерство соціальної політики). До речі, на офіційному сайті Міністерства соціальної політики України розміщений перелік крюїнгових компаній, які у встановленому законом порядку отримали ліцензії [11, 326].

Проте вже на цьому етапі виникає колізія в законодавстві, адже згідно з п. 25 Постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження переліку органів ліцензування" від 14.11.2000 р. № 1698, органом ліцензування цього виду господарської діяльності виступає Державна служба зайнятості [3]. Незважаючи на те, що Кабінет Міністрів України прийняв Постанову "Про деякі питання державного управління у сфері зайнятості населення" від 05.03.2014 р. № 90 і встановив, що в графі "Орган ліцензування" пункту 25 переліку органів ліцензування слова "Державна служба зайнятості" необхідно замінити словом "Мінсоцполітики", до цього часу зміни до нормативно-правових актів не були внесені.

Якщо раніше термін дії ліцензії для провадження господарської діяльності з посередництва в працевлаштуванні за кордоном складав 3 роки, то зараз строк є необмеженим [13, 115]. Відповідно до п. 1-1 Постанови Кабінету Міністрів України "Про строк дії ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності, розміри і порядок зарахування плати за її видачу" від 29.11.2000 р. № 1755, плата за отримання ліцензії становить одну мінімальну заробітну плату, виходячи з її розміру, що діє на дату прийняття органом ліцензування рішення про видачу ліцензії [5]. Ураховуючи те, що термін дії ліцензії є необмеженим, актуальним залишається питання щодо контролю за здійсненням цієї діяльності з боку держави. Порядок контролю за додержанням ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва в працевлаштуванні за кордоном розроблено відповідно до Законів України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" від 01.06.2000 р., "Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності" від 05.04.2007 р., а також Постанови Кабінету Міністрів України "Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні за кордоном та визначається періодичність проведення планових заходів державного нагляду (контролю)" від 19.11.2008 р. № 1013, Наказу Міністерства праці та соціальної політики "Про порядок контролю за додержанням ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва в працевлаштуванні за кордоном" від 06.09.2010 р. № 272.

З аналізу даних нормативно-правових актів випливає, що контроль за діяльністю крюїнгових компаній покладається на Міністерство соціальної політики України, яке в межах своїх повноважень здійснює проведення планових і позапланових перевірок. Планові перевірки здійснюються з періодичністю відповідно до критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності з посередництва в працевлаштуванні на роботу за кордоном, але не частіше одного разу на рік. При цьому необхідно не пізніше ніж за 10 днів повідомити ліцензіата про проведення таких заходів. Термін проведення планової перевірки не може перевищувати 15 робочих днів, а для суб'єктів малого підприємництва – не більше 5 днів. Продовження строку здійснення планової перевірки не допускається. Позапланові перевірки здійснюються лише в тому разі, якщо орган ліцензування отримав заяву, в якій повідомляється про факт порушення ліцензійних умов суб'єктом господарювання. У такому разі контролюючий орган вправі не попереджати крюїнгову компанію про проведення перевірки. Проте строк проведення такої перевірки також обмежений, за загальним правилом не може перевищувати 10 робочих днів, а для суб'єктів малого підприємництва – 2 днів. Продовження позапланової перевірки не допускається [8].

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки.

Ураховуючи недоліки державного регулювання у сфері провадження господарської діяльності з посередництва в працевлаштуванні на роботу за кордоном, пропонуємо такі варіанти їх врегулювання:

розглянути й закріпити запропоноване визначення поняття «крюїнгова компанія» на законодавчому рівні;

усунути прогалини в чинній системі законодавства, шляхом визначення органом ліцензування в цій сфері Міністерства соціальної політики України;

залучити додатковим органом ліцензування, поряд з Міністерством соціальної політики, Міністерство інфраструктури України, оскільки воно виступає головним органом у сфері транспорту і є компетентним щодо специфіки найму екіпажів на морські судна;

доручити Державній службі зайнятості вести облік працевлаштованих моряків, які користуються послугами крюїнгових компаній для можливості захисту їх трудових прав у разі порушення;

доопрацювати законопроект України "Про підприємства, що здійснюють посередництво у працевлаштуванні громадян за кордоном", а саме надати чітке визначення поняття «крюїнгова компанія», закріпити види посередницької діяльності за кордоном, визначити організаційно-правову форму, в якій створюватимуться такі суб'єкти господарювання, а також привести у відповідність до чинного законодавства.

Висловлюємо сподівання, що держава в особі уповноважених органів докладе максимум зусиль для подолання зазначених прогалин і створить необхідний клімат для подальшого розвитку ринку крюїнгових послуг як спеціалізованого напряму підприємництва для того, щоб Україна як морська держава піднялася на достойний рівень розвитку на світовій арені.

Усі інші проблеми, пов'язані з дослідженням сутності відносин у сфері крюїнгу, правового регулювання діяльності крюїнгових компаній у господарській діяльності, виходять за межі цієї статті й становлять перспективні напрямки подальших наукових розвідок.

Література

1. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України від 01.06.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000 р. – № 36. – С. 299.

2. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007 р. – № 29. – С. 389.

3. Про затвердження переліку органів ліцензування: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.11.2000 р. № 1698 // Офіційний вісник України. – 2000 р. – № 46. – С. 2001.

4. Про затвердження переліку документів, які додаються до заяви про видачу ліцензії для окремого виду господарської діяльності: Постанова Кабінету Міністрів від 04.07.2001 р. № 756 // Офіційний вісник України. – 2001 р. – № 27. – С. 1212.

5. Про строк дії ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності, розміри і порядок зарахування плати за її видачу: Постанова Кабінету Міністрів України

від 29.11.2000 р. № 1755 // Офіційний вісник України. – 2000 р. – № 48. – С. 2093.

6. Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні за кордоном та визначається періодичність проведення планових заходів державного нагляду (контролю): Постанова Кабінету Міністрів від 19.11.2008 р. № 1013 // Офіційний вісник України. – 2008 р. – № 89. – С. 2987.

7. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні на роботу за кордоном і Порядку контролю за додержанням Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні на роботу за кордоном: Наказ Міністерства праці та соціальної політики від 22.10.2010 р. № 272 // Офіційний вісник України. – 2010 р. – № 78. – С. 2786.

8. Про порядок контролю за додержанням ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні за кордоном: Постанова Кабінету Міністрів від 06.09.2010 р. № 272 // Офіційний вісник України. – 2010 р. – № 78. – С. 2786.

9. Про підприємства, що здійснюють посередництво у працевлаштуванні громадян за кордоном: Проект Закону України від 25.05.2005 р. № 4479. [Електронний ресурс]: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=24597

10. Постанова про відхилення проекту Закону України "Про підприємства, що здійснюють посередництво у працевлаштуванні громадян за кордоном" від 15.12.2005 р. № 4479-1П. [Електронний ресурс]: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=26433

11. Кирилюк А.В. Правове регулювання діяльності крюінгових компаній в Україні // Збірник наукових праць "Актуальні проблеми держави і права". – 2008 р. – м. Одеса. – С. 322-328.

12. Сладнєва Г.О. Правове регулювання доступу державних органів до комерційної таємниці в крюїнгових компаніях. // Збірник наукових праць "Актуальні проблеми держави і права". – 2008 р. – м. Одеса – С. 317-322.

13. Пташенчук О.О. Проблеми ліцензування на морському ринку праці в Україні // Збірник наукових праць "Морське право: актуальні питання теорії і практики". – 2012 р. – м. Одеса – С. 114-116.

14. Крисюк Л., Драгончук А. Перспективи розвитку ринку крюїнгових послуг в Україні // Збірник наукових праць "Економічний аналіз". Випуск 12. Частина 1. – 2013 р. – С. 169-174.

Дрішлюк В.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарсько-правових
дисциплін юридичного факультету ОДУВС
Петльована І.В.,
студентка магістратури юридичного
факультету ОДУВС
Надійшла до редакції: 15.04.2015

УДК 343.15

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Квасневська Н. Д.

Стаття присвячена важливим питанням удосконалення судової системи України з точки зору дослідження теоретичних і практичних питань реформування судоустрою та судочинства в Україні. Відзначається важливість адміністративно-правового забезпечення цього процесу з урахуванням рекомендацій Європейської комісії за демократію через право.

Ключові слова: *судочинство, судоустрій, судова гілка влади, адміністративно-правовий статус.*

Статья посвящена важным вопросам совершенствования судебной системы Украины с точки зрения исследования теоретических и практических вопросов реформирования судоустройства и судопроизводства в Украине. Подчеркивается важность административно-правового обеспечения данного процесса с учетом рекомендаций Европейской комиссии за демократию через право.

Ключевые слова: *судопроизводство, судоустройство, судебная ветвь власти, административно-правовой статус.*

Paper is devoted to the important issues of the improvement of judicial system of Ukraine from the point of view of theoretical and practical study of the reforming of the judicial system and legal proceedings in Ukraine. It is noted the importance of administrative and legal support of the process taking into account the recommendations of the European Commission for the Democracy through Law.

Keywords: *justice, judicial system, judiciary, administrative and legal status.*

© Н.Д. Квасневська, 2015

На сучасному етапі розбудови країни відбувається пошук місця судової системи в контексті загальної державно-правової реформи, у державі та суспільстві відбувається досить гостра дискусія про практичне оновлення судової системи. Саме тому актуальність теоретичних і практичних питань, пов'язаних з необхідністю подальшого розвитку та вдосконалення судової системи України є беззаперечною. Зокрема, проведення ефективної судової реформи, спрямованої на вдосконалення організації судового управління загалом, його демократизації та розширення гарантованого Конституцією України права на судовий захист і на доступ до правосуддя, переосмислення місця та значення державного управління в судовій системі обумовлюють актуальність обраної теми.

Концептуальні засади, напрями й тенденції еволюції судової влади стали об'єктом дослідження таких учених, практичних фахівців, суддів, як: В. Маляренко, О. Костенко, С. Ківалов, В. Онопенко, М. Оніщук, М. Орзих, В. Тертишник та багатьох інших. Проте на сьогодні існує нагальна потреба ефективного реформування всіх ланок судової системи України, а відмінність поглядів полягає в обранні певного методу такого реформування.

Більшість учених і практиків наголошують про необхідність реалізації судової системи, яка складатиметься з місцевих та апеляційних судів, чотирьох вищих спеціалізованих судів – вищого адміністративного, вищого господарського, вищого кримінального та вищого цивільного судів, а також Верховного Суду України, який здійснюватиме свої судові функції у пленарному режимі.

Також одним із завдань реформування судової системи є забезпечення гарантованого Конституцією України права на судовий захист. Вагомим напрямом забезпечення справедливого правосуддя, в якому реалізується судова влада, є належне управління судовою системою, що нині, в умовах її реформування, зазнає суттєвих змін і має проблеми.

Проведення судової реформи в Україні залежить від ряду факторів. Безумовно, це зміст самої реформи, що передбачає вдосконалення управлінської діяльності судовою системою, підвищення якості здійснення правосуддя, поліпшення кадрового складу суду тощо. Важливо також, задля чого вона проводиться; завдання, що ставляться для її досягнення; суспільно-політична й соціально-економічна ситуація в країні; рівень правової культури населення тощо. Та чи не першочергове значення має управлінська діяльність, що передбачає комплекс системних заходів, спрямованих на регулювання процесу реформування.

Проте реформування судової системи в Україні на сьогодні не є вирішеною проблемою, в якій приділяється значна увага самій організації судової системи, існуванню єдиного Вищого Суду України чи декількох вищих спеціалізованих судів. Водночас будь-які реформи, як показує історичний розвиток, стан судової системи, її демократичність, об'єктивність рішень по справах залежать від наявності державності.

Рада суддів наголошує на необхідності істотного посилення ролі Верховного Суду України. Вважає, що лише за цієї умови правосуддя в країні здійснюватиметься на високому рівні і права та свободи людини, а також інтереси держави будуть надійно захищені.

Безумовно, про внесення змін до Конституції як передумови судової реформи, говорить багато хто, також і деякі вчені (В. Долежан, О. Костенко та ін.). Однак, як відомо, внесення змін до Основного Закону потребують не одного і не двох років напруженої праці, оскільки відповідні зміни мають пройти через широкі обговорення та різні політичні компроміси.

Доцільно зазначити, що за цей період було прийнято три Закони України: «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» від 8 квітня 2014 р. № 1188-VII, «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 р. № 1682-VII та «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII, які теж намагаються подати як почергові «перші кроки» повномасштабної реформи судочинства.

А сьогоднішня ситуація у сфері правосуддя, певна річ, потребує невідкладної судової реформи [1].

Розглядаючи окремі напрями, можна констатувати, що, наприклад, з огляду на фактори (невідповідність норм чинного законодавства тим реальним завданням, які стоять перед адміністративною юстицією), маємо зазначити, що відповідно до статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України («Завдання адміністративного судочинства») завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду адміністративних справ [2].

Звичайно, положення адміністративного права і теоретичних положень державного управління, системи правового регулювання та практики управлінської діяльності в ході проведення судової реформи в Україні, історичного та зарубіжного досвіду розвитку судового управління визначають зміст механізму адміністративно-правового регулювання відносин, що виникають у сфері судової системи та її реформування, сутність, принципи, правові засади та особливості цього виду управлінської діяльності, види його суб'єктів та об'єктів, тобто виробити концепцію реформування судової системи з використанням адміністративно-правових засобів [3].

Передусім реформа є створенням науково обґрунтованої системи правосуддя в Україні. А завданнями є визначення шляхів удосконалення законодавства в цій сфері, усунення негативних тенденцій, що виникли внаслідок непослідовності в здійсненні попереднього, так званого першого етапу судової реформи, забезпечення доступного та справедливого судочинства, прозорості в діяльності судів, оптимізації системи судів загальної юрисдикції, посилення гарантій незалежності суддів, якісне підвищення фахового рівня суддівського корпусу, підвищення статусу суддів у суспільстві, істотне поліпшення умов їх професійної діяльності, радикальне поліпшення стану виконання судових рішень, створення можливостей для розвитку альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів, удосконалення процесуального законодавства тощо.

Держава вже протягом тривалого часу займається тільки корекцією судової влади й правосуддя в межах чинного Основного Закону, результатом чого є прийняття Закону України «Про судоустрій України», нового Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України, а також постійне латання Кримінально-процесуального та Господарського процесуального кодексів України [4].

Подальші шляхи реформування судової системи відображаються в існуючих проектах законів щодо судоустрою та статусу суддів, які уособлюють відповідні напрями (концепції) реформування на принципових положеннях.

Одне з таких положень відображено в проекті Кодексу судової влади України.

Проект Кодексу визначає, що суди загальної юрисдикції є органами судової влади держави Україна. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Кожній особі гарантується судовий захист її прав і свобод. Правосуддя в судах здійснюється у формі цивільного, господарського, адміністративного і кримінального судочинства. Передбачені основні гарантії недоторканності, незмінюваності, самостійності й незалежності суддів, народних засідателів і присяжних [5].

Однак роль правосуддя в Україні є вкрай важливою як для суспільства загалом, так і для подальшого розвитку та становлення судової системи нашої держави.

Суди в Україні утворюють судову систему, для якої, як і для кожної системи, характерні певні зв'язки і відносини між окремими її елементами (судами), а також притаманні такі властивості, як ієрархічність, багаторівневість, структурованість. Судова система України, уособлюючи організаційний аспект судової влади – однієї з гілок державної влади, віддзеркалює особливості організації цієї влади в нашій державі, відповідає рівню соціально-економічного розвитку, пануючим у суспільстві поглядам на місце суду в системі механізмів державної

влади, накопиченому досвіду і певним традиціям.

Усі судові справи вирішуються лише судами судової системи. Підсудність кожної справи визначається виходячи з процесуального законодавства.

У результаті важливість реформи полягає у створенні науково обґрунтованої системи правосуддя в Україні [6].

Проте створення довершеної моделі судової системи - досить складний, поступовий і тривалий процес, що потребує мобілізації багатьох ресурсів суспільства.

Дискусія і робота над оптимізацією судової системи проводиться постійно разом зі зміною та розвитком суспільних відносин, які висувають нові вимоги щодо судової системи відповідно до реалій часу. Кількість нарікань на судову систему свідчить про недоліки, отже, вона не є досконалою і оптимальною, відтак – потребує реформування. Однією з нагальних проблем є перевантаження судів. Так, у Постанові розширеного спільного засідання Президії Верховного Суду України, президії Ради суддів України та колегії Державної судової адміністрації України від 16.03.2007 р. № 3 зазначено, що діяльність судів була направлена на реалізацію конституційних гарантій забезпечення захисту прав і свобод громадян, зміцнення судової влади, підвищення її авторитету.

Крім того, до перевантаження судів призвела велика кількість вакантних посад суддів загальних і господарських місцевих та апеляційних судів (крім адміністративних).

Верховний Суд України у 2015 р., як і в попередні роки, здійснював свої повноваження в умовах надмірного навантаження. Українські суди розглянули велику кількість справ, а середнє навантаження на суддю цього року становило 100 справ на місяць. Потрібне розвантаження судової системи для забезпечення можливості більш оперативно реагувати на потреби громадян. Згідно з положеннями Конституції в Україні передбачається запровадження суду присяжних, які повинні користуватися рівними з професійним суддею правами і разом з ним приймати рішення у справі.

Для становлення справді незалежної судової системи, створення можливостей саморегуляції в демократичний спосіб важливими є питання ефективності суддівського самоврядування.

Безумовно, що необхідність змін, спрямованих на збільшення довіри суспільства до судової системи, – це мотивоване завдання нинішнього етапу судово-реформаторського руху в Україні. Реформування судової системи не повинне стати просто структурною реформою, необхідним акцентом реформування мусить стати суспільне розуміння суті проблем. Виховання в суспільстві розуміння права й чітке застосування норм уже існуючого законодавства – це першооснова якісних змін.

Разом з тим, пропонується надати можливість ініціювати перегляд судових справ не тільки учасникам процесу, а й суддям Верховного Суду України (наприклад, у разі виявлення фактів постановлення судами явно незаконних судових рішень).

Державну судову адміністрацію було б доцільно вивести із системи виконавчої влади і підпорядкувати Верховному Суду України.

Верховний Суд України повинен виконувати і контрольну функцію – не втручаючись у розгляд судових справ, проводити перевірки скарг, а також діяльності судів і суддів з питань дотримання законів при здійсненні правосуддя. Для цього в його складі має бути створена й діяти відповідна інспекція [7].

Реформування судової системи також доцільно провести з унесення змін до Конституції України. На розвиток чинних положень ч. 2 ст. 6 Основного Закону треба визначити систему органів судової влади: суди, органи суддівського самоврядування, Державна судова адміністрація України, Вища рада юстиції, кваліфікаційні комісії суддів, Академія (Вища національна школа) суддів України.

У реформуванні судової влади важливе місце посідають питання посилення гарантій незалежності Конституційного Суду України (КСУ), більш чіткого визначення правового статусу суддів КСУ. Удосконалення порядку його формування, організації та діяльності КСУ має сприяти реальній незалежності та професійності, ефективності охорони Конституції України, захисту основних прав і свобод людини. Наявність загальної та конституційної юрисдикції передбачає необхідність закріплення нового конституційно-правового статусу КСУ та його суддів у положеннях окремого розділу Конституції [8].

Підвищенню якості судової системи сприяло б подальше вдосконалення правил визначення компетенції судів, подальший розвиток спеціалізації судів та віднесення до спеціальної компетенції арбітражних судів розгляд не лише спорів про банкрутство і корпоративних спорів, а й спорів, які випливають із податкових і митних правовідносин, фінансового ринку, інвестиційної та антимонопольної діяльності, оскільки ця діяльність дуже специфічна й потребує спеціальних знань.

Разом з тим завдання судової реформи потребує концентрації фінансових, матеріально-технічних і кадрових ресурсів держави, систематичного та планомірного підходу й чіткого визначення в Державній програмі забезпечення діяльності судової системи. Вона повинна передбачати послідовність кроків у реалізації положень нового закону про судоустрій, передусім забезпечення утворення й діяльності нових судів та оптимального реформування діючих, запровадження нових правових інститутів. Після прийняття нових кодексів і законів необхідно привести у відповідність з їхніми вимогами всю нормативно-правову базу [9].

За офіційною думкою експертів Ради Європи, чинний Закон «Про судоустрій України» не відповідає європейським стандартам у частині як побудови системи судів, так і організації судової влади, елементи яких дублюють один одного, є нечіткими, занадто складними, непрозорими й тому мають бути переглянуті українською владою. Зокрема, на думку експертів, не відповідає європейським стандартам чотирирівнева система судів, тому функції ліквідованого Касаційного суду України мають бути передані Верховному Суду, а ще не завершено створення як окремої ланки системи спеціалізованих адміністративних судів, які повинні бути інтегровані в загальні суди із запровадженням у них спеціалізації суддів з розгляду адміністративних справ, як це має місце в абсолютній більшості європейських країн.

Передумови реформи судової системи здійснюється для консолідації всіх зусиль у напрямку євроінтеграції, включаючи імплементацію Угоди про асоціацію та про зону вільної торгівлі, спрощення візового режиму та здійснення інших заходів у партнерстві з Європейським Союзом (ЄС).

Отже, у статті наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення проблеми – визначення сутності щодо реформування судової системи України.

Визначено, що судова реформа – це зміни в судовій

сфері, пов'язані з перебудовою всіх інститутів судової системи. Системна судова реформа – це комплекс політико-правових заходів, які полягають у структурних, функціональних і державно-службових перетвореннях у судовій сфері з метою вдосконалення системи судової влади та здійснення правосуддя.

Адміністративно-правові засади реформування судової системи пропонується розглядати, як сукупність адміністративно-правових норм, що визначають основні цінності, принципи, завдання, форми та методи розвитку нормотворчої й розпорядчої діяльності органів державної влади з метою вдосконалення судової системи, оптимізації її внутрішньо-організаційної діяльності щодо забезпечення належного виконання покладених на неї завдань, функцій і повноважень.

Отже, проблема підвищення ефективності судочинства в Україні була й залишається актуальною, адже якість роботи судових органів формує ставлення людей до держави, свідчить про здатність її захищати інтереси громадян, правомірно застосовуючи силу закону з дотриманням принципу справедливості. Водночас рівень судочинства формує відповідний імідж України на міжнародній арені. Системні заходи реформування сфери судочинства мають на меті подолати ненормовану завантаженість суддів, тяганину при розгляді справ про корупцію, відсутність незалежності судів і органів виконавчої влади, складність і неузгодженість законодавства, проблематичність виконання судових рішень, неналежне фінансове та кадрове забезпечення, а головне, усунути корупційні ризики, які значно підривають авторитет судів у суспільстві. Тому неабиякого значення проблеми управлінської діяльності процесами реформування набувають для реформування судової системи України, що викликає жваві дискусії серед юристів-науковців і практиків. Необхідність такої реформи є вимогою сьогодення, оскільки проблеми функціонування судової гілки влади турбує сьогодні й суспільство, і державу. Саме теоретична і практична значущість проведення судової реформи викликає необхідність продовження наукових розвідок у цьому напрямі.

Література

1. Шицький І. Про окремі проблеми судової реформи / Судоустрій і судочинство в Україні. – 2007. – № 2. – С. 3-11.
2. Рішення Конституційного Суду України 14.12.2011 № 19-рн / 2011 щодо офіційного тлумачення положень статей 97, 110, 234, 236 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 3, 4, 17 Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті статті 55 Конституції України // Офіційний вісник України. – 2012. – № 101. – Ст. 3724.
3. Притика Д. Правові проблеми судового управління / Д. Притика // Право України. – 2003. – № 3. – С. 30–36.
4. Кривенко В.В. Демократизація судової системи України: проблеми та перспективи: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.10 / В.В. Кривенко. – О., 2006. – 192 с.
5. Обрусна С.Ю. Управлінська діяльність у сфері реформування судової системи України: канд. істор. наук, доцент кафедри теорії та історії держави.
6. Шицький І. Про окремі проблеми судової реформи / Судоустрій і судочинство в Україні. – 2007. – № 2. – С. 3-11.
7. Зейкан Я. Проблеми судово-правової реформи / Дзеркало тижня. – 2007. – № 25(654). – С. 4.
8. Ставнійчук М.Судова реформа «навиворіт» «Дзеркало тижня. Україна» – 2015. – № 14.
9. Костенко О. Актуальні проблеми реформування судової системи України / Юридичний журнал – 2007. – № 6(60). – С. 77-79.

Квасневська Н.Д.,
кандидат юридичних наук,
докторант Державного науково-дослідного
інституту МВС України
Надійшла до редакції:10.04.2015

УДК 347.939

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ МОДЕЛЮВАННЯ ТА АЛГОРИТМУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ

Несвітайло І. І.

Криміналістичні моделі, алгоритми й програми розслідування зближують уявлення слідчого та уявну модель, беручи, по суті, на себе роль інтелектуального практичного керівництва при розслідуванні злочинів. Вони створюють необхідні умови для накопичення та подальшої реалізації криміналістичних знань. Криміналістичні моделі, алгоритми й програми повинні бути орієнтовані не тільки на обробку інформації, що надходить до слідчого, але й на моделювання процесів виявлення, розкриття, розслідування та попередження злочинів. Вони повинні враховувати специфіку діяльності слідчого та забезпечувати комплексне вирішення всіх питань, що виникають у процесі розслідування, зокрема пов'язаних з використанням можливостей оперативно-розшукової діяльності.

***Ключові слова**: криміналістична модель, алгоритм, уявна модель, програма, виявлення та розслідування злочинів.*

Криминалистические модели, алгоритмы и программы расследования сближают представления следователя и мысленную модель, принимая на себя роль интеллектуального практического руководства при расследовании преступлений. Они создают необходимые условия для накопления и дальнейшей реализации криминалистических знаний. Криминалистические модели, алгоритмы и программы должны быть ориентированы не только на обработку информации, поступающей следователю, но и на моделирование процессов выявления, раскрытия, расследования и предупреждения преступлений. Они должны учитывать специфику деятельности следователя и обеспечивать комплексное решение всех вопросов, возникающих в процессе расследования, в том числе связанных с использованием возможностей оперативно-розыскной деятельности.

***Ключевые слова**: криминалистическая модель, алгоритм, мысленная модель, программа, выявление и расследование преступлений.*

Criminalistical models, algorithms and programs of investigation bring together the representation

© І.І. Несвітайло, 2015

of investigator and an imaginary model, essentially assuming the role of intellectual practical guidance in the investigation of crimes. They create conditions necessary for accumulation and further realization of criminalistic knowledge. Criminalistical models, algorithms and programs should be focused not only on the processing of incoming information to the investigator but also on the design of processes of identification, detection, investigation and prevention of crimes. They should take into account the specifics of the investigator's activity and provide a comprehensive solution of all issues arising in the investigative process, including opportunities related to the use of operatively search activity.

Keywords: *criminalistical model, algorithm, imaginary model, program, detection and investigation of crimes.*

Закономірності моделювання, які проявляються в розкритті та розслідуванні злочинів, докладно вивчалися в працях Л.Й. Ароцкера, Р.С. Бєлкіна, А.І. Вінберга, Г.А. Густова, Г.О. Зоріна, О.А. Леві, І.М. Лузгіна, В.О. Образцова, О.Р. Ратінова, С.А. Шейфера, О.О. Ейсмана та інших криміналістів. Завдяки їх продуктивним дослідженням, сутність моделювання в криміналістиці розуміється в цілому однозначно – використання в процесі пізнання не того чи іншого об'єкта, але такої, що його замінює, моделі, яка «є засобом отримання інформації про об'єкт-оригінал, замінює його при постановці дослідів і в інших пізнавальних процедурах» [4, 4]. Будучи одним з методів формалізації знань, моделювання сприяє абстрактно-теоретичному узагальненню фактів і явищ дійсності.

Слід зауважити, що, не заперечуючи важливості існування уявних моделей в діяльності слідчого, криміналісти більше акцентували увагу на очевидних перевагах моделей наочних (зокрема схем, планів, муляжів, макетів і т.п.). Можливості уявного моделювання, на відміну від наочного, у криміналістиці поки глибоко не досліджені й потребують подальшого обговорення.

Метою статті є визначення співвідношення понять моделювання та алгоритму при розслідуванні злочинів.

Моделюючи єдиний теоретичний макет кримінальної події та процес розслідування, в якості головного елемента слід виділити подію злочину, представлену системою взаємопов'язаних абстрактних об'єктів та інформаційних блоків. Модель кримінальної події утворює сукупність відомостей про особу злочинця, спосіб учинення злочину й характерні сліди.

Модель процесу розслідування злочину представлятиме взаємозв'язок таких елементів: слідчий, слідча ситуація, індивідуальні умови розслідування, наукові рекомендації, криміналістичні алгоритми й програми розслідування.

Для всебічного вивчення прикладних аспектів криміналістичної алгоритмізації та програмування, що нас цікавлять, усі перераховані об'єкти в моделюванні необхідно певною мірою ідеалізувати. Насамперед для того, щоб розкрити їх головні й найважливіші зв'язки, захистивши попередньо від численних впливів, які відчувають реальні предмети, процеси і явища. Головну увагу при цьому доцільно приділяти розробці «... ситуаційно обумовлених структур побудови, взаємодії та використання криміналістичних моделей стосовно типових ситуацій» [5, 46].

На наше переконання, керуючи слідчою ситуацією, слідчий практично завжди попередньо формує уявну модель власних дій. Побудова та використання подібних моделей (багато в чому завдяки їх опосередкованому характеру) виступає в практиці розслідування не тільки своєрідною гарантією результативної реалізації криміналістичних алгоритмів і програм, а й істотно знижує невиправдані інтелектуальні витрати слідчого. Створення сприятливих умов для узгодженого застосування формалізованого й неформалізованого криміналістичного знання при управлінні слідчою ситуацією пов'язується нами з невичерпними можливостями уявного моделювання. Це й буде відправним пунктом подальшого теоретичного аналізу його прикладних аспектів. Але не всіх, а тільки найбільш важливих для цього дослідження.

Більшість криміналістичних рекомендацій, що з'явилися на початковому етапі наукової розробки методу моделювання, досі не втратили своєї актуальності. Вони й зараз широко застосовуються при вирішенні конкретних завдань розслідування.

Однак підвищений інтерес до наукового осмислення моделювання призвів до того, що в криміналістиці моделями стали називати і версію, і ситуацію, і план, і програму, і мало не окремі графи в мережевому методі [3, 12]. Сліди людини, фотографії ходу результатів слідчої дії, деякі інші матеріальні об'єкти, добре вивчені криміналістами, також іноді представлялися абстрактними моделями [1, 174]. Усе це сприяло тому, що в окремих роботах визначення моделі й моделювання ставали розпливчастими, а критерії застосування самого методу невизначеними [3, 90]. Іншою крайністю виявилися спроби представити моделювання в якості чи не єдиного засобу пізнання істини при розслідуванні злочинів [7, 18]

Однак з аналізу криміналістичної літератури зрозуміло одне – метод моделювання зараз достатньою мірою апробований при проведенні декількох видів судових експертиз, а також у найбільш загальних пізнавальних діях слідчого на попередньому слідстві. Зокрема, при висуненні версій і плануванні розслідування. Реальне ж різноманіття видів і способів моделювання в криміналістиці обумовлено наявністю безлічі невирішених завдань – як наукової, так і практичної діяльності. Це дозволяє припустити, що для слідчого «...моделі можуть бути чимось більшим, а саме прототипами, планами, гіпотетичними конструкціями різного роду, які слугують путівником дії» [1, 124].

Судячи з результатів нашого дослідження, метод моделювання фактично застосовується в багатьох сферах діяльності слідчого, однією з яких є управління слідчою ситуацією. Виступаючи як об'єкт моделювання після комплексу взаємопов'язаних перетворень, зокрема за допомогою криміналістичних алгоритмів і програм, цей процес постає перед слідчим у вигляді уявної або наочної моделі. З одного боку, це виглядає як втілення його професійних ідей, з іншого – є засобом реалізації поставленої мети, оскільки «модель одночасно враховує мету і гарантує її реалізацію» [1, 127].

Багаторічні зусилля криміналістів привели до розуміння того, що особливості досліджуваного об'єкта, цілі, які стоять перед слідчим, криміналістичні засоби та прийоми, зумовлюють зміст процесу моделювання, а також схожість між моделлю і оригіналом, яка одночасно виключає їх повну тотожність. Утворюється логічний зв'язок, елементами якого виступають слідчий – слідча ситуація – модель – слідча ситуація. Їх сукупність формує цілісну систему.

Важливою якістю моделі є те, що вона може бути простіше оригіналу, бо виключаючи зі свого змісту багато деталей і частковостей, допомагає у вирішенні завдань, що стоять перед слідчим.

Процес моделювання при управлінні слідчою ситуацією являє собою адекватні перетворення інформації з умовою обмеження її якісної та кількісної різноманітності. Подібність моделі слідчої ситуації та оригіналу дозволяє слідчому надалі використовувати за аналогією криміналістичні алгоритми й програми розслідування при управлінні реальною слідчою ситуацією за певною схемою, що застосовувалися в моделюванні.

Нове знання, отримане в процесі моделювання, носить приблизний характер і може трактуватися як теоретична модель типу гіпотези, наукового уявлення чи образу в уяві слідчого, що має певну схожість з дійсністю. За відсутності тотожності з оригіналом така модель відтворює його спочатку більш-менш повно у вигляді психічного образу, трансформованого в уявну модель нового знання. Вона формується для вирішення пізнавальної задачі, що стоїть перед слідчим, прямо пов'язаної, зокрема, з опосередкованим дослідженням сформованої слідчої ситуації. Подібно матеріальній моделі, вона є системою, але тільки уявних елементів. Отже, допускає різні перетворення у формі аналізу, синтезу, експерименту або ж порівняння з наочними фрагментами дійсності.

Вся система моделювання у світлі ситуаційного підходу приходить у рух лише після постановки слідчим питання: «Що буде, якщо мною буде зроблено те …- то ...?». Всі елементи уявної моделі приходять у рух з моменту запуску сценарію й видають набір можливих альтернативних дій. Вибір найбільш оптимальних з них залишається за слідчим. Це особливо ефективно в умовах невизначеності криміналістичних завдань, багатозначності тактичних рішень і такої, що практично не піддається алгоритмізації, оцінки критерію переваги одного рішення над іншим.

Отже, щодо розслідування злочинів взагалі й при управлінні слідчою ситуацією, зокрема, уявну модель слід розглядати як продукт інтелектуального системного абстрагування. Ця модель призначена для сприяння у вирішенні за певними правилами завдань, що стоять перед слідчим (зокрема, за правилами, відбитими у криміналістичному алгоритмі або програмі розслідування), через відображення в його свідомості та подальше умоглядне перетворення об'єктивних умов розслідування, про які говорилося вище.

Отже, можуть бути результативно вирішені такі завдання:

пояснення фактів, що володіють ознаками злочину;

встановлення походження і зв'язків між фактами, їх часової послідовності (також шляхом реконструкції події);

пошук злочинця;

пошук і дослідження слідів злочину та інших матеріальних джерел інформації;

пошук свідків (потерпілих);

усунення суперечностей між фактами;

визначення напряму розслідування;

вирішення інших загальних і окремих тактичних завдань [4, 76].

Їх об'єднує те, що всі вони спрямовані на отримання нової, невідомої слідчому, інформації. Як і те, що вони можуть бути вирішені не тільки за допомогою уявного моделювання, але й іншими, достатньою мірою ефективними способами відображення дійсності.

На першому етапі, перш ніж приступити до практичного створення уявної моделі, слідчий повинен чітко уявляти собі такі групи обставин:

обставини, які йому достовірно відомі;

обставини, для повноцінного аналізу яких він відчуває нестачу інформації;

обставини, інформація про які повністю відсутня.

Перша група обставин виступатиме в структурі діяльності з управління слідчою ситуацією як засіб пізнання; а друга і третя – як об'єкти пізнання, але з різним ступенем складності.

На другому етапі створюються відповідно дві взаємопов'язані уявні моделі: модель засобів пізнання і модель об'єктів пізнання. Перша буде цілком складатися з достовірного знання, друга, в основному, з ймовірного. Хоча не виключено, що може бути створено третій різновид уявної моделі, яка міститиме відомості компромісного характеру, тобто включати в себе різні пропорції як достовірного, так і ймовірного знання.

Це характерно, наприклад, для випадків, коли підозрюваний слідчому відомий, але не встановлено його місцезнаходження. Тут об'єктом пізнання, що визначає стратегію й тактику управління слідчою ситуацією, виступає місцезнаходження підозрюваного. Передумовами для створення уявної моделі будуть дані про подію злочину, про причетність до його вчинення конкретної особи, а також про особу підозрюваного. Але ці передумови повинні створюватися в результаті цілеспрямованої діяльності слідчого, яка складається з цілком певної системи послідовних операцій:

збір і осмислення первісної інформації;

виділення з первісної інформації відомостей, необхідних для встановлення місцезнаходження підозрюваного;

визначення кола невідомих обставин;

побудова уявної моделі слідчої ситуації;

визначення оптимальних шляхів управління нею.

Сукупність перерахованих операцій, набуваючи характер формалізованих приписів, являє собою наукову основу для уявного моделювання при встановленні місцезнаходження підозрюваного.

Іншою важливою особливістю уявного моделювання при управлінні слідчою ситуацією буде і те, що слідчий, створюючи уявну модель, поєднує воєдино різночасові елементи, так чи інакше пов'язані з подією злочину, що належать не тільки до минулого і майбутнього, але й до теперішнього.

В уявній моделі можуть бути виділені взаємозалежні блоки теперішнього, ретроспективного та майбутнього (перспективного) знання. Це пов'язано з тим, що практично будь-яка слідча ситуація в загальному вигляді являє собою проблему, що породжує в слідчого безліч питань різного ступеня складності, що мають місце в сьогоденні, але по суті звернених або в минуле, або в майбутнє [4, 8].

Розвиваючи цю думку, можна виокремити зміст знань, наявних у кожному з виділених нами блоків.

У ретроспективному блоці сконцентровані знання, що відображають сутність розслідуваної події, його зовнішні та внутрішні зв'язки. Центральне місце в ньому належить версії, що є своєрідною логічною формою вираження мисленнєвих уявлень про сутність розслідуваної події [6, 128-133].

Версія поєднує воєдино різні логічні роз'яснення,

уявні образи й гіпотези, що по-різному пояснюють подію злочину і його окремі елементи. Хоча спочатку в ній часто бракує деяких ланок, тому з низки питань пояснення, що відповідає дійсності, відсутнє.

Ретроспективний інформаційний блок надає уявній моделі багатосторонній характер, забезпечуючи об'єктивність пізнання, дозволяючи виступати одночасно як засіб і результат пізнання. Важлива роль при цьому належить індивідуальній уяві слідчого, яка виступає як необхідний елемент ситуаційного моделювання. Багато в чому завдяки йому «...ставляться уявні експерименти, які полягають у свідомій і планомірній зміні уявної моделі, побудованої відповідно до особливостей відбиваного нею об'єкта, законів і прийомів формальної логіки» [4, 81].

Все це стає можливим лише після вивчення слідчим всіх доступних його безпосередньому пізнанню явищ сьогодення.

Логічне дослідження версій відбувається вже в блоці теперішнього знання, дозволяючи вивести дедуктивним шляхом систему наслідків, залежно від яких визначається коло питань, що підлягають подальшому вивченню в блоці перспективного знання.

Третій блок уявної моделі базується на інформації двох попередніх. Знання, що міститься в ньому, отримує своє вираження в конкретних шляхах, намічених слідчим, для встановлення істини в кримінальному провадженні.

У розслідуванні злочинів будь-яка модель повинна розглядатися виключно як оригінальний криміналістичний засіб отримання інформації, необхідної слідчому в професійній діяльності.

Ототожнення понять «модель» і «програма», «модель» і «план» і т.п. не має під собою ніяких підстав.

План і програма, на відміну від уявної моделі, не є абстрактними. Вони реальні й з'являються у вигляді наочного результату розумової діяльності слідчого, як і криміналістичний алгоритм. І моделювання, і алгоритмізація, і програмування передують плануванню. Методологічно виправдано іноді розглядати їх як взаємопов'язані, але різні по суті способи планування. Причому всі три способи можуть застосовуватися як разом, так і окремо один від одного в оптимальних для цього випадках. Але виключно на розсуд слідчого.

Нагадаємо про існуючі відмінності між «програмою» та «планом». Аргументи, що підтверджують логічну обґрунтованість такого твердження, чітко відмежовують ці подібні певною мірою поняття, викладені в першому розділі цієї роботи й не вимагають додаткових пояснень. Стає очевидною помилковість пропозицій розцінювати програми розслідування в якості типових планів, як це пропонувалося в криміналістичній літературі [2, 32-33].

Уявне моделювання від планування відокремлює процес криміналістичної алгоритмізації та програмування розслідування, який безперервно спрямовує інтелект слідчого на визначення шляхів вирішення важливих, але поки нез'ясованих питань. Пояснення фактів за допомогою аналізу наявної інформації, суцільний або вибірковий пошук додаткових джерел доказової інформації призводить до формування взаємообумовлених уявних установок, які потім відображаються в плані.

У результаті уявного моделювання слідчий отримує одну або кілька взаємопов'язаних програм розслідування, які визначають стратегію його дій, об'єднану системою версій. Кожна з них включає в себе сукупність криміналістичних алгоритмів з виявлення обставин, які підлягають встановленню, цілі, завдання і час проведення слідчих дій, обов'язкові випадки взаємодії з оперативними підрозділами. Подумки представляючи тактику кожної своєї дії, слідчий прогнозує обсяг і орієнтовний зміст інформації, яка повинна бути отримана. Але все це характерне, переважно, для початкового етапу розслідування.

При моделюванні в розслідуванні злочинів криміналістична алгоритмізація та програмування зумовлює існування таких важливих переваг:

сприяє побудові, перевірці й оцінці уявної інформаційної моделі розслідуваної події;

є універсальним засобом криміналістичного прогнозування, зокрема, наслідків перетворення слідчої ситуації за допомогою криміналістичних алгоритмів і програм, поведінки слідчого та інших учасників кримінального судочинства;

сприяє аналізу, оцінці та ефективному управлінню слідчою ситуацією;

підвищує результативність рішень, прийнятих слідчим;

дозволяє виявити нові джерела криміналістично значимої інформації;

допомагає уникнути невиправданих інтелектуальних витрат.

Література

1. Вартофский М. Модели: репрезентация и научное понимание: пер. с англ. / М. Вартофский. - М.: Прогресс, 1988. — 470 с.

2. Волчецкая Т. С. Моделирование как метод познания истины при расследовании преступлений (теоретические проблемы) / Т.С. Волчецкая // Проблемы криминалистической теории и практики: сб. научных трудов. - М.: ЮИ МВД РФ, 1995. - С. 24-33.

3. Ларин А. М. От следственной версии к истине / А. М. Ларин. – М., 1976. – 199 с.

4. Лузгин И. М. Моделирование при расследовании преступлений / И. М. Лузгин. – М.: Юрид. лит., 1981. – 152 с.

5. Образцов В. А. Криминалистическое моделирование в условиях проблемных ситуаций / В. А. Образцов // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия: Межвузовский науч. сборник / Башк. ун-т. – Уфа, 1989. – С. 45-51.

6. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / А. Р. Ратинов. – М., 1967. – 290 с.

7. Сорокотягин И.Н. Роль психологических и других специальных познаний в планировании предварительного следствия / И. Н. Сорокотягин // Версии и планирование расследования. - Свердловск, 1985. - С. 10-11.

Несвітайло І.І.,
здобувач кафедри криміналістики
Національного університету «Одеська юридична академія»
Надійшла до редакції: 15.05.2015

УДК 347.939

ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НЕЗАКОННОГО ЗАВОЛОДІННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ

Льовочкіна М. В.

Розуміючи під тактичною операцією сукупність скоординованих слідчих, оперативно-розшукових і організаційних дій програмно-алгоритмічного характеру, здійснюваних під керівництвом слідчого із залученням інших осіб для виконання самостійних завдань на певному етапі досудового розслідування, слід зазначити, що під час розслідування незаконного заволодіння автотранспортними засобами практична діяльність по проведенню тактичних операцій носить складний і динамічний характер, який змінюється залежно від специфіки кожної операції.

Ключові слова: *тактична операція, незаконне заволодіння транспортними засобами, розшук автотранспорту, затримання злочинця.*

Понимая под тактической операцией совокупность скоординированных следственных, оперативно-розыскных и организационных действий программно-аналитического характера, осуществляемых под руководством следователя с привлечением иных лиц для выполнения самостоятельных задач на определенном этапе досудебного расследования, следует отметить, что во время расследования незаконного завладения автотранспортными средствами практическая деятельность по проведению тактических операций носит сложный и динамический характер, который изменяется в зависимости от специфики каждой операции.

Ключевые слова: *тактическая операция, незаконное завладение транспортными средствами, розыск автотранспорта, задержание преступника.*

Realizing under tactical operation totality of coordinated investigative, operatively search and organizational actions of programic-algorithmic nature carried out under the supervision of an investigator with the assistance of other persons to perform the independent tasks on a certain stage of pretrial investigation, it should be noted that during the investigation of misappropriation of motor vehicles practical activity on conducting of tactical operations have a complex and dynamic nature, which varies depending on the specifics of each operation.

Keywords: tactical operation, misappropriation of vehicles, vehicle searching, arrest of an offender.

Термін «операція» запозичений із військової термінології, свого часу досить плідно використовувався в теорії оперативно-розшукової діяльності. Так, І. М. Лузгін одним із перших запропонував назвати «операцією» систему оперативно-розшукових заходів. Він зазначав, що операція є складним комплексом оперативно-тактичних і розшукових заходів, спрямованих на виявлення та затримання злочинця, пошук викраденого майна; вона проводиться оперативними підрозділами правоохоронних органів без участі слідчого [13, 109].

У Тлумачному словнику української мови «операція» визначається як «сукупність бойових дій, підпорядкованих єдиній меті, єдиному завданню» [5, 845]. Якщо в цьому визначенні слово «бойові» замінити виразом «слідчих дій, оперативно-розшукових заходів та організаційних дій», то ми одержимо спрощене визначення поняття «тактична операція».

З 1972 р. А.В. Дулов уперше торкнувся проблем використання на досудовому слідстві тактичних операцій. При цьому з'явилась значна кількість публікацій з цього питання, серед яких виділялися роботи Р.С. Бєлкіна [2, 124; 3, 118;], І.Ф. Герасимова [7, 5]; Л.Г. Драпкіна [8, 74], А.В. Дулова [9; 10; 11], М.О. Селіванова [16, 15], В.І. Шиканова [22; 461], М.П. Яблокова [24, 80] та інших авторів. Кожен з цих авторів пропонував своє розуміння тактичної операції, однак і сьогодні в науковій літературі не існує загальновизнаного її визначення. При цьому досить плідними з цього питання є публікації В.П. Бахіна [1], П.Д. Біленчука й В.І. Перкіна [4; 310], М.В. Салтевського [15, 304-305], В.М. Шевчука [17; 18; 19; 20], В.Ю. Шепітька [21] та інших науковців.

Аналіз публікацій показав, що, незважаючи на їх значну кількість, не досягнуто єдиного розуміння науковців щодо багатьох положень теорії тактичних операцій. Зокрема, перспективними залишаються як розробка теорії тактичних операцій, так і розробка тактичних операцій в якості структурного елементу методики розслідування окремих видів злочинів, зокрема незаконного заволодіння автотранспортними засобами.

Метою статті є визначення особливостей тактики проведення окремих тактичних операцій при розслідуванні незаконного заволодіння транспортними засобами.

Під час розслідування незаконного заволодіння автотранспортними засобами практична діяльність по проведенню тактичних операцій носить складний і динамічний характер, який змінюється залежно від специфіки кожної операції. Для того, щоб оптимізувати цю діяльність, необхідно мати чітке уявлення про те, як вона розгортається в часі, які етапи варто пройти для досягнення мети, поставленої перед конкретною тактичною операцією, а також які дії повинні бути виконані на кожному із цих етапів. Вирішення зазначених питань буде різним для кожного різновиду тактичної операції, однак сам процес проведення всіх операцій загалом при розслідуванні незаконного заволодіння автотранспортними засобами закономірно повторюється, що дозволяє розробити своєрідну програму діяльності щодо підготовки й проведення тактичної операції, якою можуть керуватися практичні працівники правоохоронних органів. В основу такої програми повинна бути покладена загальна послідовність розвитку операції, розроблена й позитивно сприйнята в криміналістичній теорії тактичних операцій [12, 28-34]. Відповідно до неї пропонуємо такий найбільш доцільний порядок проведення тактичної операції при розслідуванні незаконного заволодіння автотранспортними засобами:

1. Ухвалення рішення про проведення тактичної операції. На цьому етапі слідчий, працівник оператив-

© М.В. Льовочкіна, 2015

ного підрозділу або інший суб'єкт розслідування, від ініціативи якого залежить організація й проведення тактичної операції, аналізує сформовану по конкретній справі ситуацію розслідування, визначає завдання, які необхідно виконати за допомогою тактичної операції, оцінює тактичну доцільність і реальну можливість проведення такої операції.

2. Моделювання тактичної операції. Розробка моделі тактичної операції при розслідуванні незаконного заволодіння автотранспортними засобами полягає в уявному відтворенні всіх необхідних елементів загальної структури операції, наповненні їх конкретним змістом на основі інформації, яка має значення для справи, і прогнозуванні результатів проведення операції [12, 44-46].

Будучи одним з видів моделювання діяльності з виявлення й розслідування злочинів, моделювання тактичної операції при розслідуванні незаконного заволодіння транспортними засобами опирається на загальні закономірності й використовує ті самі методи здійснення відповідної діяльності. Разом з тим, цей вид моделювання відрізняється низкою особливостей, до яких відносяться: залежність моделі тактичної операції від її структурної організації, яка включає намічені цілі, способи й засоби їх досягнення тощо; фактичне поєднання в цій моделі декількох різних моделей (завдань, зібраних фактів, запланованих дій, прогнозованих результатів); багатофункціональне значення моделі тактичної операції (вона забезпечує систематизацію наявної інформації, планування шляхів і засобів одержання нової інформації, її перевірки, фіксації тощо); різноманітний характер окремих моделей тактичних операцій (який враховує можливість зміни поведінки злочинця, вибір різних напрямів розслідування й ін.) [11, 109-110].

Моделювання тактичної операції при розслідуванні незаконного заволодіння автотранспортними засобами є багатоплановим і містить у собі побудову моделі слідчої ситуації, в умовах якої передбачається проведення операції, планування системи конкретних дій, які підлягають виконанню та часу й черговості їх проведення, визначення можливого складу учасників операції і їх функціональних зв'язків, прогнозування очікуваних результатів виконання окремих дій, розробку різних варіантів проведення тактичної операції та ін. [12, 49-52].

З метою підвищення ефективності практичної діяльності по моделюванню тактичної операції при розслідуванні незаконного заволодіння автотранспортними засобами доцільно здійснювати моделювання з використанням методу сценарію. Цей метод полягає в хронологічному описі передбачуваних подій, з аналізом супутніх їм причинно-наслідкових процесів, які вимагають прийняття тих або інших рішень. Метод дозволяє виявити «поворотні вузли» в розвитку операції, з яких випливають альтернативні ланцюжки подій, і визначити можливі способи дій різних суб'єктів по протидії розслідуванню, зміні або іншому впливу на прогнозований розвиток подій [23, 46].

При моделюванні тактичних операцій під час розслідування незаконного заволодіння автотранспортними засобами доцільно складати схему майбутньої конкретної операції з відображенням у ній найбільш значимих для побудови моделі відомостей, зокрема вихідної інформації, поставлених цілей, тактичних засобів, способів їх реалізації, отриманих результатів тощо. Залежно від різновиду тактичної операції в основу побудови її схеми може бути покладений просторовий, або часовий фактор [11, 115-116].

3. Підготовка тактичної операції. Для цього етапу характерне проведення підготовчих заходів, які забезпечують практичну реалізацію тактичної операції. Загалом характер, обсяг і тривалість таких заходів залежать від конкретної операції, а в загальному плані можна вказати тільки на основні напрями підготовки тактичних операцій при розслідуванні незаконного заволодіння автотранспортними засобами:

а) одержання додаткової інформації (з'ясування обстановки на місці проведення тактичної операції, одержання відомостей про осіб, стосовно яких проводиться операція тощо);

б) інструктування учасників тактичної операції (щодо завдань майбутньої діяльності, виконуваних функцій, порядку проведення окремих дій; при цьому передається необхідна для роботи інформація, проводиться її спільне обговорення тощо); за необхідності організовується попереднє тренування учасників тактичної операції, з метою виключення можливості зриву операції в разі помилки конкретних учасників;

в) підготовка техніко-криміналістичних засобів, транспорту, засобів зв'язку, фіксації ходу й результатів операції.

г) нормативне забезпечення діяльності по проведенню тактичної операції (вивчення нормативних документів (інструкцій, положень, наказів), складання необхідних для проведення певних дій процесуальних актів, одержання санкції прокурора або рішення суду на здійснення окремих заходів тощо);

д) консультування з іншими слідчими й оперативними працівниками, науковцями-криміналістами й іншими фахівцями.

4. Реалізація комплексу дій, які входять до складу тактичної операції. Цей етап практичного виконання дій, як правило, є одним із складних у всьому процесі реалізації тактичної операції під час розслідування незаконного заволодіння автотранспортними засобами. Зміст цього етапу обумовлюється специфікою кожної тактичної операції й може бути з необхідним ступенем повноти розкритий тільки стосовно конкретних видів операцій.

5. Процесуальне оформлення тактичної операції. Безпосередні хід і результати проведеної тактичної операції при розслідуванні незаконного заволодіння автотранспортними засобами обов'язково фіксуються в матеріалах кримінального провадження, однак при реалізації тактичної операції процесуальне оформлення здійснюється дещо по-іншому, ніж при проведенні окремих слідчих дій. Обмежена кількість операцій дає можливість оформити їх результати одним процесуальним документом. Однією з таких операцій є «затримання підозрюваного» [11, 119-120].

6. Оцінка ходу й результатів проведеної тактичної операції. Оцінці з боку керівника й безпосередніх виконавців тактичної операції при розслідуванні незаконного заволодіння автотранспортними засобами повинні піддаватися всі дії, які входили до певного комплексу, кожний етап проведення операції й уся тактична операція загалом. Це необхідно для завершення будь-якої організованої діяльності щодо досягнення конкретної мети, оскільки дозволяє оцінити якість цієї діяльності й удосконалювати в перспективі її структуру, зміст, прийоми й методи реалізації.

При розслідуванні незаконного заволодіння автотранспортними засобами досить часто здійснюються

такі тактичні операції: «Збирання і фіксація вихідної інформації про злочин», «Розшук і викриття особи, яка вчинила злочин», «Затримання запідозреної особи або злочинної групи».

Тактична операція «Збирання і фіксація вихідної інформації про злочин», спрямована на збір інформації про злочинця по конкретному кримінальному провадженню, - це завжди унікальна, неповторна за багатьма рисами й деталями подія. Немає двох однакових, стовідсотково подібних у всіх відношеннях операцій. І все ж ця діяльність базується на загальних положеннях, принципах, підходах, схемах, типових шляхах виконання аналогічних завдань. Вона єдина за суттю, оскільки є процесом побудови, вивчення й перевірки моделі шуканої особи (пошукового портрета).

Тактична операція «Збирання і фіксація вихідної інформації про злочин» під час розслідування незаконного заволодіння автотранспортними засобами реалізується за такою схемою: а) вивчення в повному обсязі всього інформаційного фонду (доказів і інших даних), яким володіє слідство на початковий момент розслідування; б) побудова, аналіз і оцінка уявної моделі сформованої на цей момент пошуково-пізнавальної ситуації, а також уявної моделі злочину та злочинця; в) визначення характеру й кола реально можливих, але ще не виявлених носіїв корисної для справи криміналістично значимої інформації, напрямів, сфер і конкретних ділянок подальшої пошуково-пізнавальної діяльності; г) розробка програми виявлення злочинця за ознаками його пошукового портрета, виявлення й відпрацьовування носіїв інформації про злочин і злочинця; д) вживання заходів по належному забезпеченню планованої діяльності матеріальними, технічними, кадровими й іншими ресурсами й можливостями.

Досить результативним є проведення в процесі розслідування досліджуваної категорії злочинів тактичної операції «Розшук і викриття особи, яка вчинила злочин», у ході якої доцільно:

а) дослідити (інколи неодноразово) місце події і його околиці, вивчити виявлені там сліди, інші об'єкти;

б) провести загороджувальні заходи, спрямовані на пошук, переслідування, захоплення злочинця (переслідування, засідки, перевірка автотранспортних засобів, прочісування лісосмуги тощо);

в) здійснити перевірку наявних стосовно справи повідомлень у засобах масової інформації, усної й письмової інформації (сигналів), які надходять до правоохоронних органів від населення в конфіденційній і офіційній формах про запідозрених осіб, випадки, події, які являють оперативний і слідчий інтерес;

г) опитати місцеве населення (при суцільному або вибірковому відпрацьовуванні житлового сектора), осіб, які перебували в районі події в період часу, який цікавить слідство (відпочиваючі, пасажири й водії транспортних засобів, продавці й покупці тощо);

д) виготовити, розмножити й передати каналами оперативного зв'язку для використання з пошуковою метою мальовані й композиційні суб'єктивні портрети запідозрених осіб (якщо злочинці заволоділи автотранспортом насильно або є свідки-очевидці таємного заволодіння таким транспортом);

є) передати повідомлення, звернення до населення представників правоохоронних органів з проханнями посприяти в затриманні злочинця, у виконанні інших актуальних завдань;

ж) мобілізувати можливості агентурного апарата й довірених осіб;

з) провести обстеження певних ділянок території й господарських комплексів та об'єктів (будівельних майданчиків, шосейних доріг, лісосмуг і ін.);

і) вивчити справи про розкриті й нерозкриті злочини, вчинені в певних регіонах за певний період часу;

й) інформувати з метою організації взаємодії оперативний і слідчий склад правоохоронних органів суміжних, інших регіонів;

к) перевірити осіб, схильних до вчинення незаконного заволодіння автотранспортом, можливі місця «відстійників» транспорту;

л) призначити попередні дослідження, експертизи виявлених об'єктів і провести інші оперативні заходи та слідчі дії.

При проведенні тактичної операції «Затримання запідозреної особи або злочинної групи» повинні бути одночасно проведені як мінімум такі слідчі (розшукові) дії: спостереження за особою, річчю або місцем, особистий обшук і допит затриманого, обшук у приміщенні або огляд місця, де проведено затримання, допит можливих очевидців.

Чітка послідовність слідчих (розшукових) дій у поєднанні з майстерністю тактичних прийомів є найбільш ефективними засобами при затриманні, які сприяють не тільки одержанню достовірних доказів стосовно ретельно замаскованих дій, установленню рольових функцій членів злочинного угруповання і їх організаторів, але й, якщо є потреба, зашифровці негласних джерел інформації [14, 2-4].

На основі інформації, отриманої завдяки проведеному спостереженню, планується комплекс дій, які становлять тактичну операцію «Затримання запідозреної особи або злочинної групи».

У ході розслідування незаконного заволодіння автотранспортними засобами, під час планування тактичної операції «Затримання запідозреної особи або злочинної групи», необхідно передбачити: а) склад групи слідчих, оперативних працівників, а також працівників інших служб, представників громадськості, спеціалістів, які залучаються до затримання; б) забезпечення роботи слідчо-оперативної групи силами підрозділів, здійснюючих візуальне спостереження, групи захоплення із числа працівників відповідних підрозділів (К.О.Р.Д.); в) визначення необхідних технічних засобів (зв'язку, відеозапису, автотранспорту, тощо); г) завдання для кожної групи; д) тактику й послідовність затримання членів злочинного угруповання; є) тактичні прийоми реалізації інформації (проведення огляду автотранспортних засобів, особистого огляду водіїв, пасажирів і інших осіб, їх речей і т. ін.); ж) привід для затримання (виявлення підроблених документів, які свідчать про злочинну діяльність і т. ін.); з) особистий обшук затриманих; і) одержання за участю спеціалістів необхідних зразків (почерку, відбитків пальців рук, відбитків взуття й т. ін.); й) освідування; к) допит особи у зв'язку з виявленими при її захопленні обставинами, які вказують на причетність до злочину; л) допит підозрюваних; м) проведення обшуку за місцем проживання й роботи підозрюваного; н) визначення місць доставляння затриманих і їх розміщення в місці тимчасового тримання; о) призначення експертиз по вилученим у затриманих предметам (речовинам), зразкам (почерку, дактилокартами, мікрооб'єктами і т. ін.); п) допит свідків і потерпілих; р) забезпечення оперативної розробки

учасників злочинного угруповання, які залишилися на волі; с) заходи щодо збереження доказової інформації. Такий перелік може бути розширений залежно від обставин провадження [6, 49-50; 14, 3].

Якщо планується затримання особи, запідозреної в незаконному заволодінні автотранспортними засобами, необхідно одержати максимально повну інформацію про такі обставини: а) які періоди й місця здійснення незаконних дій (незаконне заволодіння автотранспортом, його переховування («відстій»), місця зберігання частин і агрегатів розукомплектованих автотранспортних засобів, шляхи незаконної легалізації автотранспортних засобів тощо); б) марки й категорії автотранспортних засобів, якими найчастіше заволодівають особи; в) мета незаконного заволодіння автотранспортом (подальша легалізація і збут, розукомплектування, примушування до подальшого викупу автотранспортного засобу та ін.); г) злочинний механізм легалізації автотранспорту; д) характерні шляхи перегонки автотранспорту до місць «відстою»; є) наявність корупційних зв'язків у судових, правоохоронних органах, експертних установах, організаціях, які здійснюють реалізацію конфіскованого або безгосподарного автотранспорту; ж) наявність місць приховання частин і механізмів, які залишились від розукомплектованих автотранспортних засобів; з) наявність особи, яка буде проводити зміну номерів двигуна, кузова, вварювання його частини, фарбування, а також особи, яка буде здійснювати підробку реєстраційних, розпорядчих документів; і) характеристика особи запідозреного (місце проживання та роботи; стосунки з рідними та друзями; чи має запідозрений судимості, і за які саме злочини, чи не притягувався він раніше до адміністративної відповідальності; стиль його життя, особистісні якості й характер; стан здоров'я, зокрема психічного; яке коло осіб, що беруть участь на всіх етапах незаконного заволодіння та легалізації автотранспорту).

Якщо планується затримання особи, запідозреної в перегоні викраденого автотранспорту або перевезенні розукомплектованих агрегатів і запасних частин, крім відомостей, зазначених раніше, необхідно одержати максимально повну інформацію про такі обставини: а) вид транспорту, який використовується для перевезення агрегатів і запасних частин розукомплектованих автомобілів, чи спеціалізованих причепів для перевезення самих викрадених автомобілів; б) з якою періодичністю здійснювалися перевезення агрегатів, запасних частин, автомобілів; в) характер упакування, в якому перевозилися агрегати й запасні частини, як маскувалися викрадені автомобілі на спеціальних причепах для їх транспортування; г) хто і де здійснює упакування запасних частин і маскування автомобілів; д) хто приймав і збував вантаж, який перевозився; є) які засоби конспірації застосовувалися при одержанні, перевезенні й передачі агрегатів і запасних частин розукомплектованих і зібраних автомобілів; ж) місця зберігання агрегатів і запасних частин розукомплектованих і зібраних автомобілів під час перевезення.

При розслідуванні незаконного заволодіння автотранспортними засобами, вчиненого групою осіб, до найбільш ефективних і часто застосовуваних способів затримання можна віднести такі:

1. Затримання членів злочинного угруповання на місці злочину. Цей прийом складний за виконанням і вимагає всебічної й ретельної підготовки. Труднощі полягають у тому, що для успішного затримання в подібних випадках необхідно знати, хто, де і які дії по підготовці, безпосередньому вчиненню або прихованню злочину має намір здійснити (наприклад, безпосереднє заволодіння автотранспортним засобом, реєстрація викраденого автотранспорту, перетинання державного кордону на викраденому автотранспорті тощо).

2. Зашифроване затримання одного з членів злочинного угруповання. Один із членів злочинного угруповання, стосовно якого є достатні дані про його причетність до одного або декількох злочинів, учинених угрупованням, за наявності підстав затримується за вчинення самостійного злочину або порушення громадського порядку, до якого інші члени угруповання не причетні. У затриманого, крім фактів конкретного злочину, з'ясовується причетність до злочинної діяльності, пов'язаної з незаконним заволодінням автотранспортним засобом. Правильне проведення зашифрованого затримання одного з членів злочинного угруповання й наступне проведення комплексу слідчих дій і оперативно-розшукових заходів створюють сприятливі умови для викриття інших учасників злочинного угруповання і його лідера (організатора).

3. Затримання одного з учасників злочинного угруповання потай від інших співучасників. Найбільш доцільно проводити такий прийом у випадках, коли зібрані дані, що вказують на участь особи у вчиненні злочину разом з іншими співучасниками. Вибір члена угруповання обумовлюється особливостями характеру, взаєминами з іншими співучасниками, стосунками в родині й іншими обставинами. Для збереження факту затримання одного зі співучасників потай від інших проводиться попередня підготовка. Ситуації, при яких здійснюється затримання тієї або іншої особи, можуть бути найрізноманітнішими, наприклад, затримання в іншому населеному пункті. Поза тим, що факт затримання залишається певний час невідомим, тут важливий і психологічний фактор раптовості, який нерідко призводить до дачі правдивих показань, також про злочинну діяльність усього угруповання, рольові функції його членів.

4. Одночасне затримання всіх учасників злочинного угруповання. Цей тактичний прийом дозволяє ізолювати злочинців один від одного, перешкодити їм протидіяти розслідуванню. Такий прийом, як правило, досить ефективний і розширює можливості рефлексивного керування. Його можна розділити на затримання всіх членів угруповання в одному місці й одночасне затримання всіх співучасників, які перебувають у різних місцях. Важливе значення має ізоляція затриманих один від одного [14, 3-4].

Надати вичерпні криміналістичні рекомендації щодо важливішого чи зручнішого способу затримання в ході реалізації тактичної операції «Затримання запідозреної особи або злочинної групи» дуже складно, тому що це залежить від конкретної ситуації, яка склалася під час розслідування кримінального провадження.

Отже, можемо зробити висновок, що тактичні операції є ефективним засобом протидії серійним і багатоепізодним незаконним заволодінням автотранспортними засобами, подолання протидії правоохоронним органам. Використання таких операцій показало свою ефективність і, крім зазначеного, вони є ефективним засобом попередження вчинення аналізованих злочинних проявів.

Література

1. Бахин В. П. Тактическое решение и тактическая

операция // Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений: учебн. / В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др.; под ред. В. К. Лисиченко. — К. : Вища шк. Головное изд-во, 1988. — С. 24-29.

2. Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации / Р. С. Белкин. М.: Юристъ, 1997. 480 с.

3. Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: учеб. пособ. — Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993. — 200 с.

4. Біленчук П. Д. Тактичні прийоми, тактичні комбінації, тактичні операції в розслідуванні злочинів: навч. посіб. / П. Д. Біленчук , В. І. Перкін. — К.: УАВС, 1996. — 32 с.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. Бусел В.Т.]. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.

6. Волков А. С. Особенности тактической операции «Задержание подозреваемого (подозреваемых) и освобождение похищенного человека» / А. С. Волков // Вестник криминалистики. — М.: Спарк, 2004. — Вып. 1 (9). — С. 49-54.

7. Герасимов И. Ф. Тактические операции как форма взаимодействия органов предварительного следствия и дознания / И. Ф. Герасимов // Тактические операции и эффективность расследования: сб.тр. — Свердловск: СЮИ, 1986. — С. 87-98.

8. Драпкин Л. Я. Тактические операции в расследовании преступлений и проблема повышения их эффективности / Л. Я. Драпкин // Вопросы методики расследования преступлений: сб.тр. — Свердловск: СЮИ, 1976. — С. 74-79.

9. Дулов А. В. О разработке тактических операций при расследовании преступлений / А. В. Дулов // 50 лет Советской прокуратуры и проблемы совершенствования предварительного следствия. — Л., 1972. — С. 23-29.

10. Дулов А. В. Тактические операции / А. В. Дулов // Криминалистика: учеб. пособ. / А. В. Дулов, Г. И. Грамович, А. В. Лапин и др. / под ред. А. В. Дулова. — Мн.: НКФ «Экоперспектива», 1996. — С. 392-411.

11. Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений: монограф. / А. В. Дулов. — Минск: изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1979. — 128 с.

12. Комаров И. М. Проблемы теории и практики криминалистических операций в досудебном производстве: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / И. М. Комаров. — Барнаул, 2003. — 58 с.

13. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования: монограф. / И. М. Лузгин. — М.: Юрид.лит., 1973. — 216 с.

14. Мазунин Я. М. Роль тактической операции «задержание» в расследовании деятельности организованных преступных формирований / Я. М. Мазунин // Российский следователь. 2004. С. 2-5.

15. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): [підруч.] / М. В. Салтевський. К.: Кондор, 2005. 588 с.

16. Селиванов Н. А. Определение понятия методики расследования и ее принципы / Н. А. Селиванов // Методика расследования преступлений. Общие положения: матер.конф. — М.: Юрид.лит., 1976. — С. 10-15.

17. Шевчук В. М. Криміналістична теорія тактичних операцій: проблеми та перспективи формування / В. М. Шевчук // Актуальні проблеми криміналістики: Матер. конф. — Харків: Гриф, 2003. — С. 47-50.

18. Шевчук В. М. Понятие тактической операции: научные взгляды и теоретические подходы / В. М. Шевчук // Митна справа. — 2004. — № 5. — С. 52-58.

19. Шевчук В. М. Тактическая операция: понятие и ее признаки / В. М. Шевчук // Митна справа. — 2004. — № 6. — С. 63-71.

20. Шевчук В. М. Теоретичні проблеми тактичних операцій в криміналістиці / В. М. Шевчук // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. — Одеса, 2003. — Вип. 20. — С. 55-61.

21. Шепітько В. Ю. Проблеми формування та застосування типових тактичних операцій у слідчій діяльності / В. Ю. Шепітько // Вісник Академії правових наук України. — Х., 2007. — № 1 (48). — С. 175-184.

22. Шиканов В. И. Разработка теории тактических операций — важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений / В. И. Шиканов // Методика расследования преступлений. Общие положения: матер. науч.-практ. конф. (Одесса, ноябрь 1976 г.).— М., 1976. — С. 155-159.

23. Шиканов В.И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений: монограф. / В.И. Шиканов. — Иркутск: изд-во Иркут. ун-та, 1983. — 200 с.

24. Яблоков Н. П. Криминалистическая методика расследования: монограф. / Н.П. Яблоков. — М.: изд-во Москов. ун-та, 1985. — 97 с.

Льовочкіна М.В.,
здобувач кафедри криміналістики
Національного університету «Одеська юридична академія»
Надійшла до редакції: 18.05.2015

РЕЗОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ "ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС: ТЕОРЕТИКО-ПРАКСИОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ЩОДО ЇХ СПІВВІДНОШЕННЯ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ"

22-23 квітня 2015 року в Одеському державному університеті внутрішніх справ відбулася Міжнародна науково-практична конференція "Оперативно-розшукова діяльність та кримінальний процес: теоретико-праксиологічний дискурс щодо їх співвідношення в умовах реформування органів внутрішніх справ України".

У роботі конференції взяли участь 154 учасники з 9 областей України: Івано-Франківської, Донецької, Київської, Львівської, Одеської, Дніпропетровської, Харківської, Полтавської, Чернігівської. Також у роботі конференції взяли участь представники Латвії та Російської Федерації.

Під час роботи конференції заслухано та обговорено 136 доповідей, що охоплюють широке коло проблем оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу.

За програмно-реєстраційними даними в конференції (очно та заочно) взяли участь 154 учасники, з них: 26 докторів юридичних наук, 67 кандидатів юридичних наук, 15 практичних працівників, 32 ад'юнкти та аспіранти, 14 курсантів та студентів.

Робота конференції тривала в чотирьох секційних групах: "Співвідношення оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу: теорія та практика", "Проблемні питання взаємодії між слідчими ОВС, працівниками оперативних підрозділів та прокурорами, що здійснюють процесуальне керівництво, під час досудового розслідування", "Актуальні проблеми вдосконалення кримінального процесу", "Проблемні питання методології та фахової термінології оперативно-розшукової діяльності". Секційні засідання розділились за дослідницькими напрямами відповідно до титульної проблематики конференції.

Наукові підсумки конференції були підведені на підсумковому засіданні 23 квітня 2015 року на базі Одеського державного університету внутрішніх справ.

Також 23 квітня 2015 року в Одеському державному університеті внутрішніх справ відбулися установчі збори Всеукраїнської асоціації науковців і фахівців у сфері оперативно-розшукової діяльності.

Створення асоціації було проведено за ініціативи нашого навчального закладу. На зборах були присутні представники Львівської, Харківської, Київської, Донецької та Дніпропетровської наукових шкіл з оперативно-розшукової діяльності.

Основна ідея створення організації – об'єднання зусиль фахівців у цій сфері для вдосконалення чинного законодавства, наукового забезпечення розвитку цієї галузі правоохоронної діяльності та впровадження новітніх методів боротьби зі злочинністю.

Учасниками установчих зборів було обрано голову Всеукраїнської асоціації науковців і фахівців у сфері оперативно-розшукової діяльності – професора Користіна Олександра Євгенійовича.

За результатами роботи конференції було прийнято відповідні резолюції та рекомендації:

З набранням чинності новим Кримінальним процесуальним кодексом України оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ утратила ефективність.

Станом на сьогодні теорія оперативно-розшукової діяльності потребує концептуального переосмислення та приведення до відповідності з положеннями громадянського суспільства.

При визначенні нових завдань оперативно-розшукової діяльності під час проведення реформ необхідно керуватися принципами: оптимізації співвідношення потреб та інтересів людини, суспільства й держави; безумовного дотримання вимог Конституції України і законів України. З метою створення оптимальної інституціональної моделі ОВС та забезпечення її ефективного функціонування варто докласти зусиль до оновлення законодавчої бази – внесення відповідних змін до Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України та Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність".

Констатувати, що рівень систематизації оперативно-розшукового законодавства є недостатнім, що, зокрема, проявляється в неузгодженості термінології цієї галузі законодавства. Наявність мовно-технічних помилок у процесуальних актах правоохоронних органів доводить необхідність підготовки довідника термінів, конструкцій і кліше для працівників правоохоронних органів, зокрема слідчих та оперативних підрозділів.

Запропонувати одним із напрямів, що потребують ретельного наукового опрацювання, проблему новелізації методології оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ у контексті реалізації розвідувальної функції.

Визнати необхідність наукового обґрунтування та розроблення Концепції розвитку кримінальної розвідки органів внутрішніх справ України, одним з елементів якої має стати опрацювання проекту Закону України "Про кримінальну розвідку".

Констатувати, що повного поглинання оперативно-розшукової функції кримінально-процесуальною об'єктивно відбутися не може з огляду на більш широкі її завдання поза рамками судочинства, наявність у структурі ОРД інших організаційно-тактичних форм: оперативного пошуку та оперативної розробки з обов'язковими вимогами їх наступальності, безперервності й циклічності.

Констатувати, що принцип верховенства права має бути поширено на процеси трансформації оперативно-розшукової діяльності в умовах побудови правової держави та європейської інтеграції України.

Рекомендувати доповіді учасників Міжнародної науково-практичної конференції "Оперативно-розшукова діяльність та кримінальний процес: теоретико-праксиологічний дискурс щодо їх співвідношення в умовах реформування органів внутрішніх справ України" до друку в окремому збірнику матеріалів конференції.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ "ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ НАУКОВЦІВ ТА ФАХІВЦІВ У СФЕРІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ"

23 квітня 2015 року в Одеському державному університеті внутрішніх справ (надалі - ОДУВС) відбулися установчі збори засновників громадської організації "Всеукраїнська асоціація науковців та фахівців у сфері оперативно-розшукової діяльності". Зазначена подія є вже другою важливою для розвитку оперативно-розшукової науки загальнонаціональною подією, проведеною на базі ОДУВС, після виїзного засідання фахівців з питань ОРД щодо узгодження в листопаді 2012 року змісту спеціальності 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність (у частині ОРД).

Установчі збори були проведені за ініціативи провідних фахівців ОДУВС, які запросили до м. Одеси представників Львівської, Харківської, Київської, Донецької та Дніпропетровської наукових шкіл з оперативно-розшукової діяльності. На думку організаторів установчих зборів, основною ідеєю створення зазначеної вище громадської організації є об'єднання зусиль фахівців у сфері ОРД для вдосконалення чинного законодавства, наукового забезпечення розвитку цієї галузі правоохоронної діяльності та впровадження новітніх методів боротьби зі злочинністю.

Під час проведення установчих зборів було прийнято рішення про утворення громадської організації "Всеукраїнська асоціація науковців та фахівців у сфері оперативно-розшукової діяльності", затверджений її Статут. Метою діяльності Асоціації визначено сприяння розвитку, удосконаленню правової системи України, розвитку теорії оперативно-розшукової діяльності, удосконалення законодавства та правозастосування в цій сфері, підняття рівня правосвідомості громадян, підтримка науковців і фахівців у сфері оперативно-розшукової діяльності, об'єднання науковців і фахівців, які здійснюють свою діяльність у сфері оперативно-розшукової діяльності, сприяння реалізації їх рекомендацій у практиці законотворчої діяльності та діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів. Завданнями Асоціації обрано:

- наукове збагачення теорії оперативно-розшукової діяльності та впровадження результатів у практичну діяльність;
- системний та кваліфікований підхід до вивчення зарубіжного досвіду у сфері оперативно-розшукової діяльності, кримінальної розвідки, новітніх методів протидії злочинності тощо;
- сприяння проведенню реформи правоохоронних органів та інших заходів, спрямованих на вдосконалення правоохоронної системи в Україні;
- сприяння координації науково-дослідної та навчально-методичної діяльності у сфері оперативно-розшукової діяльності, обміну досвідом з цих питань;
- стимулювання наукових досліджень у сфері оперативно-розшукової діяльності, насамперед, необхідних для розв'язання проблем практичної діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів України;
- підтримання та розвиток вітчизняних традицій і шкіл у теорії оперативно-розшукової діяльності;
- сприяння роботі правоохоронних органів щодо розвитку законодавства у сфері оперативно-розшукової діяльності;
- організація та проведення конференцій, семінарів і тренінгів для практичних працівників правоохоронних органів із залученням експертів і фахівців, зокрема іноземних;
- сприяння гармонізації українського законодавства із законодавством Європейського Союзу та удосконаленню українського законодавства у сфері оперативно-розшукової діяльності на підставі позитивного досвіду зарубіжних країн;
- сприяння підвищенню кваліфікації науковців і фахівців у сфері оперативно-розшукової діяльності;
- підтримка наукових установ та аналітичних центрів, які займаються проблемами оперативно-розшукової діяльності.

Засновниками громадської організації "Всеукраїнська асоціація науковців та фахівців у сфері оперативно-розшукової діяльності" було обрано Голову Асоціації, заступника Голови Асоціації, секретаря Асоціації, членів Правління Асоціації. Так, одноголосним рішенням Головою Асоціації обрано доктора юридичних наук, професора Користіна О.Є., ректора Одеського державного університету внутрішніх справ; заступником Голови Асоціації обрано кандидата юридичних наук, доцента Албула С.В., першого проректора Одеського державного університету внутрішніх справ; секретарем Асоціації обрано кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Тарасенка Р.В., начальника докторантури та ад'юнктури Одеського державного університету внутрішніх справ.

На зборах обрано членів Правління Асоціації в кількості 6 (шістьох) осіб:

- доктора юридичних наук, професора Захарова В.П., професора кафедри оперативно-розшукової діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ;
- доктора юридичних наук, професора Никифорчука Д.Й., начальника кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ;
- доктора юридичних наук, професора Орлова Ю.Ю., головного наукового співробітника відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ;
- доктора юридичних наук, доцента Юрченка О.М., керівника Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України;
- доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника Шендрика В.В., начальника кафедри оперативно-розшукової діяльності Харківського національного університету внутрішніх справ;
- кандидата юридичних наук, доцента Некрасова В.А., заступника начальника факультету податкової міліції з наукової роботи Національного університету ДПС України.

Учасники зборів прийняли рішення про визначення особи, яка має право представляти громадську організацію в правовідносинах з державою та іншими особами та вчиняти дії від імені громадської організації без додаткового уповноваження, та проголосували за кандидатуру Користіна Олександра Євгенійовича.

Загалом, установчі збори громадської організації "Всеукраїнська асоціація науковців та фахівців у сфері оперативно-розшукової діяльності" пройшли на задовільному рівні та в дружній атмосфері. Учасники установчих зборів домовилися про подальшу співпрацю в межах започаткованої громадської організації за напрямами вдосконалення прикладних засад протидії злочинності, реформування вітчизняного законодавства у світлі євроінтеграційних процесів та ін.

РЕЦЕНЗІЯ
на монографію С.С. Вітвіцького «Контроль діяльності публічної адміністрації в Україні: теорія і практика»

Користін О. Є.

Конституційні процеси розбудови демократичних засад державотворення та правотворення в Україні передбачають зміну пріоритетів функціонування всіх державних інститутів, насамперед, публічної адміністрації з владоцентристських на людиноцентристські із приматом прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина та обслуговуючим характером відповідної забезпечувальної діяльності.

За таких умов стрімка трансформація організаційних структур публічної адміністрації має бути забезпечена належними гарантіями законності та правопорядку, серед яких першочергове місце посідає контроль. Сучасний стан контрольної діяльності в Україні характеризується полісуб'єктністю, розмаїттям форм і методів, різними юридичними наслідками, починаючи від рекомендаційних і завершуючи юрисдикційними.

У контексті зазначеного важливо забезпечити ефективність контролю, що передбачає однакове розуміння та втілення в правозастосовну практику єдиних підходів щодо здійснення контрольної діяльності. При цьому слід ураховувати конституційну вимогу реалізації органами публічної адміністрації функцій у межах повноважень, покладених чинним законодавством.

Слід відзначити, що контроль став об'єктом наукової уваги науковців ще за радянських часів. Так, відомими є роботи В. Афанасьєва, Г. Атаманчука, М. Бєлова, В. Горшеньова, І. Іванова, В. Клімова, І. Константинова, О. Мєлкадзе, М. Студенікіної, І. Шахова, О. Шоріної та ін. Загальнотеоретичні дослідження питань державного контролю репрезентовані сучасними роботами О. Андрійко, В. Гаращука, І. Залюбовської, С. Ківалова, Д. Лученка, В. Шестака, О. Хольченкова та ін. Комплексний характер проблем контролю здійснено представниками інших галузевих юридичних наук, зокрема, питання контролю у сфері виконавчої влади вивчали О. Андрійко, В. Пахомов; контролю в діяльності органів внутрішніх справ – В. Новіков, Ю. Хилько, Д. Цвігун, Х. Ярмакі; у сфері охорони праці і дотримання трудового законодавства – О. Баклан, Є. Попович; фінансового контролю – Л. Воронова, Я. Билінін, Л. Борець, В. Дереконь, С. Клімова, О. Кузьменко, І. Панова, П. Пацурківський, О. Пащенко, Л. Савченко; валютного контролю – Л. Кравченко, С. Лучковська; податкового контролю – Л. Касьяненко, Н. Маринів, П. Чистякова; контролю на ринку цінних паперів – І. Андрущенко, Г. Остапович; митного контролю – Є. Додін, В. Дьомін, Т. Корнєва, І. Коросташова, А. Мазур, О. Тропіна; контролю за використанням та охороною земель сільськогосподарського призначення – Т. Кичилюк; контролю за нотаріальною діяльністю – Н. Карнарук та ін. Однак підхід щодо вивчення окремих локальних проблем контролю не дозволив визначити системні проблеми, існування яких зумовлює його низьку ефективність і недостатність із точки зору забезпечення законності та правопорядку на загальнодержавному рівні. Відсутність відповідного теоретичного опрацювання, наявність проблем правового регулювання відносин у сфері контролю діяльності публічної адміністрації спричиняє низьку результативність функціонування останньої, що негативно впливає на розвиток відкритої держави та громадянського суспільства в Україні.

З огляду на це, суттєвий науковий інтерес становить опублікована монографічна робота С. Вітвіцького «Контроль діяльності публічної адміністрації в Україні: теорія і практика», що спрямована на вирішення вказаних вище завдань і характеризується не лише важливими теоретичними аспектами, а й містить низку суспільно корисних, особливо в сучасних умовах демократичної трансформації українського суспільства, практичних положень.

Монографія стала однією з перших спроб системного дослідження актуальних проблем контролю діяльності публічної адміністрації. У роботі з використанням сучасних методів наукового пізнання, а також емпіричного матеріалу та з урахуванням процесів і явищ, що характеризують нинішній динамічний розвиток контрольних відносин, отриманого світового досвіду їх правового регулювання, знайшли відображення критично переосмислені та систематизовані ідеї й погляди науковців, що здійснювали дослідження в цьому напрямі.

Структура та зміст рецензованої монографії повною мірою відповідають поставленим у ній завданням наукового дослідження. Монографія складається із чотирьох розділів. У першому розділі «Теоретико-методологічні засади контролю діяльності публічної адміністрації» проведено аналіз, зокрема, наукових поглядів на контроль діяльності публічної адміністрації, досліджено контроль діяльності публічної адміністрації як об'єкт наукового аналізу, визначено мету, завдання, функції та межі контролю діяльності публічної адміністрації, здійснено характеристику принципів контролю діяльності публічної адміністрації та їх генезису.

Заслуговує на увагу висновок автора, що в сучасних умовах важливим є дієве поєднання всіх видів контролю в державі. Державний і громадський контроль мають взаємодоповнюючий і взаємопов'язаний характер, слугують на користь суспільству, мають єдину мету – налагодження ефективного функціонування системи державного управління, забезпечення правопорядку та верховенства права в державі. Співвідношення державного та громадського контролю допомагає більш повно дослідити природу контролю, сприяє всебічному розкриттю його сутності, дозволяє конкретніше оцінити сучасний стан і визначити тенденції розвитку контролю. Науковець підкреслює, що органічна взаємодія державного та громадського контролю є необхідною умовою подальшого формування відкритої держави й громадянського суспільства в Україні.

Другий розділ «Еволюція формування та організації контролю діяльності публічної адміністрації» присвячено ретроспективному розвитку та організації контролю діяльності публічної адміністрації: визначено етапи формування та організації контролю діяльності публічної адміністрації, досліджено суб'єкти контролю діяльності публічної адміністрації та генезис їх повноважень у цьому напрямі, установлено види контролю діяльності публічної

© О.Є. Користін, 2015

адміністрації.

Позитивним у роботі є висновок щодо нормативної невпорядкованості, наявності низки прогалин і колізій у чинному законодавстві, що обумовлено як чисельними ситуативними змінами до нього, так і плинністю політико-правового середовища, відсутністю стабільності й рухливістю політичних пріоритетів у розбудові системи органів публічної адміністрації. Указане є однією із причин, що обумовлюють наявні корупційні ризики, зниження рівня яких на сьогодні постає першочерговим завданням держави. У зв'язку з цим слушними є пропозиції вченого з приводу внесення змін у чинне законодавство (Конституцію України та інші нормативно-правові акти), приведення його у відповідність до міжнародних стандартів з метою забезпечення ефективної роботи органів державної влади. Разом із тим, автор справедливо вказує, що приведення чинного законодавства України у відповідність до міжнародних стандартів у сфері контрольної діяльності не забезпечить демократичності діяльності органів публічної влади. Обґрунтовано, що основною умовою забезпечення міжнародних стандартів в Україні є правильне їх розуміння та дотримання, тобто поведінка всіх суб'єктів контролю діяльності публічної адміністрації має відповідати міжнародним правовим нормам.

У третьому розділі «Процедури контролю діяльності публічної адміністрації» монографії розглянуто процедурні засади контролю діяльності публічної адміністрації, зважаючи на системоутворюючий характер підходу щодо аналізу певного об'єкту з позицій наявності (чи відсутності) підстав виділення певних стадій його розвитку. У зв'язку з цим досліджено питання систематизації процедур контролю діяльності публічної адміністрації та виділено стадії контролю: підготовча, аналітична та стадія прийняття рішення, здійснена їх детальна характеристика. Автором визначено, що контроль діяльності публічної адміністрації, будучи управлінським за своєю правовою природою, є багатогранним за своїми проявами. Практично значущим є висновок щодо того, що дієвість, результативність та ефективність контролю діяльності публічної адміністрації мають забезпечуватися високою організацією роботи уповноважених органів публічної адміністрації, досконалим правовим регулюванням застосування заходів і засобів адміністративно-правового впливу, що дозволяли б реалізувати призначення контролю, його спрямування на забезпечення законності й правопорядку.

У четвертому розділі «Науково-практична основа побудови результативного контролю діяльності публічної адміністрації» опрацьовані теоретичні та прикладні засади формування ефективного контролю діяльності публічної адміністрації. Так, здійснено аналіз контролю діяльності публічної адміністрації в низці зарубіжних країн. Автор систематизував позитивний досвід провідних країн світу (Німеччини, Великобританії, США, Швейцарії та ін.), який слід використовувати в роботі вітчизняної публічної адміністрації. До, безумовно, позитивних характеристик монографії слід також віднести дослідження проблем трансформації повноважень щодо здійснення контролю публічної адміністрації в умовах децентралізації та те, що в роботі запропоновано оновлену модель контролю діяльності публічної адміністрації з урахуванням сучасних процесів інтеграції та глобалізації.

Ознайомлення з монографією С. Вітвіцького «Контроль діяльності публічної адміністрації в Україні: теорія і практика» дозволяє зробити висновок, що це перше фундаментальне та комплексне дослідження контролю діяльності публічної адміністрації в Україні, яке являє собою цілісну, завершену, наукову працю, в якій вирішується проблема контролю діяльності публічної адміністрації в Україні. Викладені в монографії положення є науково обґрунтованими та послідовними, і, безсумнівно, вона робить значний внесок у розвиток вітчизняної адміністративно-правової науки. Це наукове дослідження містить сучасні знання і рекомендації щодо розвитку демократичного контролю діяльності публічної адміністрації в Україні.

Наукові результати, висновки та пропозиції, зроблені в рецензованій монографічній роботі, можуть бути впроваджені в практичну діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадськості, використані для проведення подальших наукових досліджень, а також для опанування теоретико-практичного матеріалу з адміністративного права і процесу, фінансового права тощо.

Користін О.Є.
доктор юридичних наук, професор,
ректор Одеського державного університету внутрішніх справ

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ
Магновський І.Й.
РЕГІОН В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ ВИМІРІ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ ПОГЛЯД СУЧАСНОСТІ ... 3
Матвєєва Л.Г.
ТРАНЗИТИВНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ТРАНЗИТИВНА ДЕРЖАВА ЯК КАТЕГОРІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА ... 6
Форос Г.В.
ОСОБЛИВОСТІ ДОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ... 9
Солопова І.В.
ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ МІЖНАРОДНИМ ПРИНЦИПОМ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ПРИНЦИПОМ НЕВТРУЧАННЯ У ВНУТРІШНІ СПРАВИ ДЕРЖАВ ... 13

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ПРАКТИКИ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
Албул С.В.
ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛІВ КАРНОГО РОЗШУКУ В РАЙОНІ ПРОВЕДЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ: ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ... 16
Бабенко А.М.
ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТИВНИХ ОЗНАК ЗЛОЧИНІВ УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ АЛІМЕНТІВ НА УТРИМАННЯ ДІТЕЙ (СТ. 164 КК УКРАЇНИ) ТА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ КОШТІВ НА УТРИМАННЯ НЕПРАЦЕЗДАТНИХ БАТЬКІВ (СТ. 165 КК УКРАЇНИ) ... 21
Меркулова В.О.
ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ВАГІТНИХ ЖІНОК І ЖІНОК, ЯКІ МАЮТЬ МАЛОЛІТНІХ ДІТЕЙ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЧИННОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ... 24
Воронцов А.В.
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ РОДОВОГО ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ ... 30
Небеська М.С., Салман А.С.
ОРГАНИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЯК СУБ'ЄКТИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ ... 34
Мукоіда Р.В.
МЕХАНІЗМ ВИЗНАННЯ В УКРАЇНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРОРИСТИЧНОЮ ... 37
Марчук А.І.
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ КОМІСІЙ З ПИТАНЬ РОЗПОДІЛУ, НАПРАВЛЕННЯ ТА ПЕРЕВЕДЕННЯ ДЛЯ ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ОСІБ, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ... 39
Погребицький М.Л.
АНТИТЕРОРИСТИЧНА ОПЕРАЦІЯ І МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ ... 43
Пулатов Ю., Салимов Ш.
ДО ПРОБЛЕМИ ПРО ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ... 48
Чекмарьова І.М.
ПРИКОРДОННИЙ РЕГІОН ПІВДНЯ УКРАЇНИ ЯК КРИМІНОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ ... 51

ПРАВОВА СИСТЕМА: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА
Гусаров С.М.
ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРАВОТВОРЧОСТІ В УКРАЇНІ ... 55
Афанасенко С.І.
ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОШКОДЖЕННЯ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ І ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ... 59
Ахмедова Е.
ВПЛИВ "ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ" ТУРЕЧЧИНИ НА ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ КІПРУ ... 61
Ісмайлов К.Ю.
НОВАЦІЙНІ КОНЦЕПЦІЇ В ТЕОРІЇ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН ЯК ДЖЕРЕЛА ПРАВА ... 67
Кулик Л.М.
СУЧАСНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПОВТОРНОСТІ ЗЛОЧИНІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ ... 70
Прудка Л.М.
ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ГАРАНТІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ ... 73
Сулейманов Д.
ПОНЯТТЯ, ВИДИ І ПРИНЦИПИ ВИБОРІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ... 76

Феделеш М.М.
КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ ТА ФОРМ РЕЄСТРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ОРГАНІВ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ 80
Форманюк В.В.
СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 83
Чернишова О.О.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ 88

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА
Андрієнко І.С.
ДОСТАТНІЙ ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ 93
Журавель А.В.
ІНВЕСТИЦІЙНИЙ КЛІМАТ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ПОКРАЩЕННЯ 96
Маковій В.П.
МІСЦЕ ЧАСУ СЕРЕД ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ 98
Ситніченко О.М.
ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ ПРОФСПІЛКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ 102
Hasanzadeh Saida Bahram kizi
SAFEGUARD OF WOMEN AND CHILDREN'S RIGHTS IN EXTREME CONDITIONS 104
Погрібний С.О.
ПРИМУС У МЕХАНІЗМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН 108

ПРОБЛЕМИ ТРУДОВОГО ПРАВА ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
Кузніченко О.В., Стрельнікова Г.С.
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАЦІВНИКІВ ОВС УКРАЇНИ 110

ПРОБЛЕМИ ЗЕМЕЛЬНОГО, АГРАРНОГО ТА ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ
Веселова Л.Ю.
ОЗНАКИ ТА ВИДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ 113
Веселов М.Ю., Ярошенко В.В.
ПРИЧИНИ АВАРІЙНОСТІ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ ТА ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЩОДО ЇХ ЗАПОБІГАННЯ117
Гайворонська Я.В.
АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ 119
Каспаров Е.
ЗАСТОСУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРИХОВУВАННЯ ДЖЕРЕЛА
ЗАРАЖЕННЯ ВІЛ-ІНФЕКЦІЄЮ 123
Дубенко О. М.
ПОДОЛАННЯ НЕПРАВДИ ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ СПРАВ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ 125
Присяжнюк А.В.
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ПАСАЖИРСЬКИХ
ПЕРЕВЕЗЕНЬ АВТОМОБІЛЬНИМ ТРАНСПОРТОМ В УКРАЇНІ 127
Рудой К.М.
ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ. 130
Юнін О.С.
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ У РОБОТІ ПІДРОЗДІЛІВ ПОЛІЦІЇ 134
Жила С.Ю.
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ 137
Павлютін Ю.М.
ГЕНЕЗА ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ 140
Демедюк С.В.
ОКРЕМІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ТА ОРГАНІЗАЦІЙНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КІБЕРБЕЗПЕКИ 144
Ізбаш К.С.
ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ОВС УКРАЇНИ

ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ..... 148
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА
Давидова Д.В.
ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ДЖЕРЕЛО ДОКАЗІВ:
ОКРЕМІ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ 151
Заєць О.М.
ПРАВОВА ОЦІНКА СЛІДЧИМ ТА ОПЕРАТИВНИМИ СПІВРОБІТНИКАМИ БУХГАЛТЕРСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ СТРАХОВОЇ КОМПАНІЇ ПІСЛЯ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ..... 155
Калаянова Л.В.
ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ В ЮРИДИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ДОКАЗУВАННЯ 160
Калаянова О.Д.
КРИМІНАЛІСТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ В ГРАФОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТАХ..... 162
Копіца О.В.
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ 166
Ковальова О.М.
ЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРАДІЖОК, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ,
ДЛЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ..... 168
Крижановська О.В.
ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗАМОВНИХ ВБИВСТВ,
ВЧИНЕНИХ НА ПОБУТОВОМУ ҐРУНТІ 170
Падей А.С.
ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ З РОЗСЛІДУВАННЯ 173
Пасько О.М.
ПЕРЕЛІК ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ УМІНЬ, ЯКІ ДЕТЕРМІНУЮТЬ ГОТОВНІСТЬ СЛІДЧОГО ДО ПРОВЕДЕННЯ ГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ..... 176
Сандрачук А.А.
ОКРЕМІ АСПЕКТИ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОБШУКУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ..... 181
Теслюк І.О.
ОСНОВНІ СТАДІЇ ТА ФУНКЦІЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ 183
Шехавцов Р.М., Кудінов С.С.
РЕЧОВІ ДОКАЗИ ТА ІНШІ МАТЕРІАЛЬНІ ОБ'ЄКТИ, ЩО ОТРИМУЮТЬСЯ В РЕЗУЛЬТАТІ ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ:
ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ 186
Підгородинська А.В.
ВИЗНАННЯ ТА ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ІНОЗЕМНИХ СУДІВ ТА МІЖНАРОДНИХ СУДОВИХ ОРГАНІВ ПРИ ПЕРЕЙНЯТТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ 190
Громов В.С.
ВИЗНАЧЕННЯ ДЕФІНІЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ЯК УЧАСНИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ..... 193
Берназ П.В.
СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 197
Глущенко І.В.
ВИКОРИСТАННЯ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ПРИ ПРОВЕДЕННІ
ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ. 202

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ
Абухін Р.Д.
ВНЕСОК С.В. ПАХМАНА У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЗИТИВІСТСЬКОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ..... 206
Кульгавець Х.Ю.
СИСТЕМА І ФУНКЦІЇ РАДЯНСЬКИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ РСФРР ТА УСРР У ПЕРІОД ЇХ ФОРМУВАННЯ... 209
СТЕЦЮК Б.Р.
АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ ВІТЧИЗНЯНИМИ ІСТОРИКАМИ ПРАВА (XIX СТ. – 20-І РОКИ XX СТ.)..... 213
Хірний О.К.
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ПІДРОЗДІЛІВ ВІЗУАЛЬНОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ
ОПЕРАТИВНОЇ СЛУЖБИ МВС У XX СТ 217
МИХАЙЛОВСЬКИЙ В.І.
ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ
ОСІБ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ 220

ДО НОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ
Користін О.Є., Цільмак О.М.
ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВІДБІР КАНДИДАТІВ
НА СЛУЖБУ В ОВС ЗА МОРАЛЬНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ 224
Тарасенко Р.В.
ПРАВОВІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОГО ВІДБОРУ
ПЕРСОНАЛУ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ СУДОВОЇ МІЛІЦІЇ 227
Конєв О.Ю.
ДО ПИТАННЯ ПРО ТАКТИКУ ДІЙ ПРАЦІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ПІД ЧАС
ЗАТРИМАННЯ ОЗБРОЄНОГО ЗЛОЧИНЦЯ АБО ГРУПИ ЗЛОЧИНЦІВ..... 231
Громовенко К.В.
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИВАТНИХ ВІЙСЬКОВИХ
ТА ОХОРОННИХ ПІДПРИЄМСТВ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ..... 233
Подобний О.О., Шамота М.В.
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ВИЯВЛЕННЯ ВИМАГАНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОРГАНІЗОВАНИМИ
ЗЛОЧИННИМИ УГРУПОВАННЯМИ 236
Дрішлюк В.І., Петльована І.В.
ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КРЮЇНГОВИХ КОМПАНІЙ В УКРАЇНІ 239
Квасневська Н.Д.
ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ 242
Несвітайло І.І.
СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ МОДЕЛЮВАННЯ ТА АЛГОРИТМУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ 245
Льовочкіна М.В.
ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НЕЗАКОННОГО
ЗАВОЛОДІННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ 249

РЕЦЕНЗІЇ. ПОВІДОМЛЕННЯ. ІНФОРМАЦІЯ
Резолюція
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ “ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС: ТЕОРЕТИКО-ПРАКСИОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС ЩОДО ЇХ СПІВВІДНОШЕННЯ В УМОВАХ
РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ” 254
Інформаційне повідомлення
ПРО ЗАСНУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ “ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ
НАУКОВЦІВ ТА ФАХІВЦІВ У СФЕРІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ”..... 255
Користін О.Є.
РЕЦЕНЗІЯ
на монографію С.С. Вітвіцького
«Контроль діяльності публічної адміністрації в Україні: теорія і практика»..... 256

Наукове видання

Південноукраїнський правничий часопис
2’2015

Науковий журнал

Технічний редактор Букаєв В. В.
Комп’ютерне верстання та дизайн Романов О. Д.
Коректор Громік О. П.

Підписано до друку 30.06.2015.Формат 60х90/8. Папір офсетний.
Гарнітура «Trebuchet MS» Друк цифровий. Ум. друк .арк. 18,81.
Наклад 100 прим.
Видавництво ОДУВС
м. Одеса, вул. Успенська, 1
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 3507 від 25.06.2009 р.